

97/1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *PACH ZSIGMOND PÁL*
POSZTÓFAJTÁK A TÖRÖK
VÁMNAPLÓKBAN

- *FODOR PÁL*
A TÖRÖK A 15–16. SZÁZADI
MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYBEN

- *TILKOVSZKY LORÁNT*
AZ EGYHÁZAK
„NEMZETISÉGPOLITIKÁJA”

- *ZSOLDOS ATTILA*
TÉTÉNYTŐL A HÓD-TÓIG

- *EÖRDÖGH ISTVÁN*
A PÁPAI NUNCIATÚRA
ÚJRAALAKULÁSA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIX. ÉVFOLYAM, 1997. 1. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Pach Zsigmond Pál: Aba, kebe, igriz. 1
Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán
Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. 21
A török a 15–16. századi magyar közvéleményben
Tilkovszky Loránt: Az egyházak „nemzetiségpolitikája”
és a magyarországi németiség 1919–1945 51

MŰHELY

- Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig 69

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Éördögh István: A pápai nunciatúra újraalakulása Magyarországon 1920-ban 99

DOKUMENTUM

- Engel Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend
máltai levéltárából 111
Tóth István György: Bethlen Gábor mókás temetési menete 119

BEMUTATKOZUNK

- Kosztai László–Pelyach István: Aetas 133

PACH ZSIGMOND PÁL

Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán

A török által elfoglalt magyarországi területek áruforgalmáról sokszínű képet adnak a hódoltság első időszakából fennmaradt ún. *mukátaa-defterek*: egy-egy török pénzügyi egység vagy körzet bevételeiről (rendszerint csak a nem adó jellegű bevételekről) vezetett feljegyzések, amelyeknek javát az illető körzetben beszedett áruvámok napi jegyzékei: a vámnaplók teszik ki.¹ A török kormányzat ugyanis — abból az elvből kiindulva, hogy a kincstárt minden adásvételnél részesedés illeti, s ezt az illetéket már az áru felhozatalakor be kell hajtani — az erre hivatott pénzügyi szerveket az újonnan szerzett tartományokban a lehető leghamarabb működésbe léptette. Szembeötlő Székesfehérvár (*Istolni Belgrad*) példája, amely 1543. szeptember 3-án esett el, s a helyi török pénzügyi hatóság már szeptember 21-én bejegyezte az első vámfizetőt.² Nyilván előmozdította a gyors intézkedést, hogy Székesfehérvár a magyar időkben is forgalmas vámállomás volt: egyike azoknak a harmincadhivataloknak, amelyek nem a határszélen vagy annak közelében működtek, hanem az ország belsejében maradtak.³

Ezúttal a hódoltsági áruforgalom egyik nevezetes ágát, a posztóforgalmat vesszük szemügyre néhány török vámnapló tükrében: azokat az adatokat elemezzük, amelyeket az 1550/1551. és 1571/1572. évi budai, az 1553. és 1565/1566. évi tolnai és az 1557/1558. évi szolnoki vámnapló tár elénk különböző posztófajtákról. A budai török vámnaplók magyar fordítását, tartalmi összefoglalásukkal együtt, Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula tette közzé még 1962-ben, a bécsi Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) — a korábbi Kaiserlich-königliche Hofbibliothek (= HB) — kéziratárában őrzött és Gustav Flügel által a múlt század derekán katalogizált

-
- 1 *Fekete Lajos-Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962. 5–6., 555., 558. és 594–603; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 7–8., 46., 178–179. és 204.
  - 2 *Velics Antal-Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1886–1890. I. 10. és II. 15.
  - 3 Az 1498:29. törvénycikk három olyan harmincadhelyet ismert el, amely az ország belsejében működött: a budait, a fehérvárit és a patajit — azzal a kikötéssel, hogy ha a király visszaváltja jelenlegi zálogbirtokosuktól, a nádortól, ezeket is meg kell szüntetni: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek.* Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 610–611. — Megszüntetésükre azonban nem került sor: vö. i. m. 706–707.; *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz) 4(1899) 147.*

eredetiek alapján.⁴ A tolnai vámnaplókat Vass Előd, a szolnokit Szilágyi Gáborné Horváth Anna fordította a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének fölkérésére; a fordítások gépiratát Szakály Ferenc bocsátotta rendelkezésemre.⁵ Fogadják e helyütt is őszinte köszönetemet. Külön köszönöm Hegyi Klárának, hogy a tolnai vámnaplók fordítását ellenőrizte, és az 1576/1577. évi napló kivonatával kiegészítette.

1.

Hogy 1541. augusztus 29-ének végzetes napját mikor követte a pénzügyi hivatal felállítása a török Budán (amely előzőleg szintén „belső” harmincadhely volt), pontosan nem tudjuk. Az 1543 szeptemberével kezdődő három évből már összesítő adatok ismeretesek a budai *mukátaa* jövedelmeiről,⁶ de a budai török vámallomás első naplója csak az ötvenes évek elejéről maradt fenn.

Az 1550. november 19-ével induló és 1551. május 6-áig terjedő budai vámnapló⁷ számos alkalommal szól textilárúkról, de többnyire olyan sommás vagy laza szövegezésben, amely korlátozza értelmezésüket. A török birodalom területéről származó textilárúk nagy részét a török vámos közelebről nem határozta meg: azzal a „ruhanemű” (*eszpáp*) szóval illette, amely kelmét (ruhaanyagot) és készruhát egyaránt jelenthet. Mennyiségüket is csak ritkán közölte, és ez a vám (*gümrük*) nagyságából sem állapítható meg, mert egy-egy naplótételen belül rendszerint több árufajtát vont össze és a vámot egy összegben vetette ki rájuk. A pénznemet sem nevezte meg, de az bizonyosra vehető, hogy a vámösszeget mindig török ezüst váltópénzben: *akcséban* értette.⁸

Az első budai vámnapló bejegyzései tehát ilyenformán tájékoztatnak a posztóforgalomról: „Timurtól Szemendre [Szendrő] várából fehér aba, kepenek [köpönyeg] és egyéb után gümrük 112”; „Üszkübi [szkopjei] Hadzsi Mestdzsi Alitól ruhanemű, selyem, bagazia [fehérnemű- vagy bélésvászon] és egyéb után gümrük 1400”; „Szinán Dívánétól aba, gön [marhabőr] és egyéb után gümrük 200”; „Ali Dívánétól némi fehér aba után gümrük 50”; „Mehmed cselebitől ruhanemű és egyéb után gümrük 100”; „Izsmáil jahuditól ruhanemű, vegyes holmi és egyéb után gümrük 500”; „Haszán Bosznától ruhanemű, aba, vegyes holmi és egyéb után gümrük 450”; „Velitől, a budai helyőrségben szolgáló janicsártól fehér aba, fekete mazsola, füge és egyéb után gümrük és bádzs 500”; „Hadzsi Szinántól aba és egyéb

4 A budai török vámnaplókat tartalmazó kézirat: ÖNB Mxt. 598. Kat. Flügel 1356. — A magyar fordítás és tartalmi összefoglalás: *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 11–276. és 551–593.

5 A fordítások gépirata az MTA TTI Koraiújkori Osztályán található. Az eredeti kéziratok jelzeteit l. alább a megfelelő jegyzetekben.

6 *Velics A.*: i. m. II. 20–22. (HB Mxt. 630. alapján.) — Vö. *Fodor Pál*: Így kezdődött a török hódoltság... Keletkutatás 1995. tavasz. 91.

7 Csupán laza kivonatát közölte *Velics A.*: i. m. II. 107–112. (HB Mxt. 598. alapján.)

8 *Fekete L.*: i. m. 14., 558. és 573.

után gümrük 75”; „Muszá jahuditól ruhanemű és egyéb után gümrük 500”; „Szülejmán Babilól ruhanemű, aba és egyéb után gümrük 300”⁹; stb.

Ezekből a bejegyzésekből (amelyekből még hosszan idézhetnénk) annyi kétségtelenül kiderül, hogy főként török, mellettük zsidó (*jahudi*) kereskedők már az 1550-es évek elején többször hoztak fel a Balkán felől Budára, az *eszpáp* néven említett ruhaneműeken kívül, arab eredetű szóval *abának* nevezett posztót is. Ez a közönséges gyapjúból szőtt posztófajta, amelyet kallózás után nem nyírtak és sajtoltak, főleg fehérített változatban jelent meg ez idő tájt a budai és pesti piacon. A székesfehérvári török vámra pedig már 1543 őszén vittek belőle, s egy Gáspár nevű fehérvári lakos boltjában, hagyatéki leltára szerint, más szövetfajták mellett fehér, fekete, vörös és festetlen abaposztó is kapható volt már ekkoriban.¹⁰ Abaposztóból készült a török katonák ruházatának számos darabja is. Mahmud budai gyalogos és Alagöz pesti lovas után — akik 1550 november-decemberében haltak meg — többek között fehér aba köpeny és fehér aba ruha maradt, amely 120, illetve 60 akcse hagyatéki (*bejtülmál*) jövedelmet hozott.¹¹ A szolnoki vár 1558 május-júniusában elhalt harcosainak hagyatékában fehér abából varrt köpönyeget, dolmányt és mel-lényt, valamint prémes aba köpenyt és aba nadrágot (*csagszir*) is összeírtak.¹²

A kétféle textiláru — *eszpáp* és *aba* — vámszabására, s ebből következtethető becsértékére és minőségére az 1550/1551. évi, első budai vámnapló sommás szövege nem ad támpontot; e végett a későbbiekhez kell folyamodnunk. Ezúttal csak az 1571. február 26-tól 1572. február 15-ig terjedő másodikat szólaltatjuk meg, amely már nemcsak a vám összegét, hanem a vámolt áruk mennyiségét is feltüntette, és nemcsak *abát* és *eszpápot* különböztetett meg, hanem az utóbbin belül „boszniai ruhaneműt” és „különféle ruhaneműt” is.¹³ Mindezeket a vámos *denk-számra* mérte, ami „fél lóterhet”, súlyban mintegy 75 kilogrammot tett ki, illetőleg a többnyire 15-20 vég posztót tartalmazó bálának felelt meg.¹⁴

9 Budai vámnapló: 1550. nov. 28., dec. 4., 22., 25–26.; 1551. jan. 6., 11., márc. 24., ápr. 23. és máj. 3. — A vámot legtöbbször *gümrük*nek, gyümölcs és néhány más mezőgazdasági termék után *bádzs*nak, bor és rabok után *reszim*nek mondták ez idő tájt, de a szóhasználat a továbbiakban módosulhatott, illetve nem volt következetes. — Vö. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. 180–181. és 206–210.

10 *Velics A.*: i. m. II. 15–17. (HB Mxt. 595. alapján.)

11 *Velics A.*: i. m. II. 101–102. (HB Mxt. 598. alapján.)

12 *Velics A.*: i. m. II. 221–222. (HB Mxt. 574. alapján); I. még II, 249., 314., 330. és 382 (1559., 1564., 1565. és 1569). — A janicsárnak szánt és gyermekadóban (*devsirme*) összeszedett keresztény fiúk, újonc-szolgalatuk idején, sárga abaposztóból készült fejfedőt és „hasított ujjú abaposztó felsődolmányt kapnak, amit pirosra festenek; azt a dolmányt pedig, amit alája vesznek, sárgára festik” — írták elő *A janicsárok törvényei* c. műnek (1606) a korábbi időkre visszautaló rendelkezései. Erre a célra az érintett falvaktól *aba-illetéket* is szedtek. L. alantabb a 23. jegyz.-ben: i. m. 3. és 7.

13 Mindez *Velics* szerfőlött elnagyolt kivonatából nem derül ki, mert a befolyt összegeken kívül egyéb adatot alig írt ki: II. 419–428. (HB Mxt. 598. alapján.) — Megjegyzendő, hogy *Velics* közölte a budai *mukátaa* 1557/1558. évi bevételeiről és kiadásairól szóló összesítő kimutatást is, amely azonban a vámjövedelmeknek csak a fő összegeit tartalmazza: I. 107–109., 111–112. és 114–116. (HB Mxt. 590. alapján.)

14 *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 556–557. és 572.

Bejegyzései így hangzottak: „Ömer hodzsa rendszertől 2 denk *boszniai* ruhanemű után gümrük 150. Abdi rendszertől 3 denk boszniai ruhanemű után gümrük 225. Ibrahim rendszertől 4 denk boszniai ruhanemű után gümrük 300. Hüszejn rendszertől 6 denk boszniai ruhanemű után gümrük 450 ... Mehmed rendszertől 4 denk *különféle* ruhanemű után gümrük 750; Hadzsi Szinán rendszertől 5 denk *különféle* ruhanemű után gümrük 1000; Ibrahim rendszertől 7 denk *üszkübi* ruhanemű után gümrük 1250; Múszá jahuditól 15 denk *különféle* ruhanemű után gümrük 2000”¹⁵; stb.

Az ilyen és hasonló naplótételek hosszú sora arról tanúskodik, hogy az *eszpápnak* mondott textilárak körében — amelyek zömét *rendzsberek*: török (mohamedán) kereskedők hozták fel Budára — a „boszniai ruhaneműt” kevesebbre taksálták, mint azt, amit „különféle ruhanemű” (néha csak „ruhanemű”, olykor „üszkübi ruhanemű”) megjelöléssel vezettek be a vámnaplóba. A boszniaiból 1 denket rendszerint 75 akcséval vámostak, az utóbbiakból 100-150 akcséval (vagy még többel). Az *abaposztó* vámja — s vélhetően a becsértéke és minősége — a kettő közé esett: denkenként 100 akcse körül mozgott. Perváne *rendzsbertől* 2 denk aba után 200 akcsét szedtek csakúgy, mint Hüszejntől. Iszrail *jahuditól* 2 denk aba és 1 denk gyapot után 250, Kurd budai *latintól* 4 denk aba után 350 akcse járt. Szára *urumtól* 1 denk aba és 1 kishordó pálinka után 125 akcsét hajtottak be.¹⁶

Urum (rum), azaz görög kalmár is feltűnt tehát a második budai vámnaplóban az *abaposztó* közvetítői között.¹⁷ Ez a szövetfajta — amelynek felhozatala ekkortájt még messze elmaradt az *eszpáp-holmiké* mögött¹⁸ — kelendő portékája lett később a Magyarországon kereskedő görögöknek: török területről feljött ortodox hitűeknek, és készítése hazai földön is meghonosodott.¹⁹

Latin kereskedők viszont — akikben római rítus szerint élő, szláv nevű, valószínűleg raguzai származású török alattvalókat ismerhetünk fel²⁰ — már az első budai vámnaplóban megjelentek, néhány sajátos elnevezésű szövetfajta szállítóiként. 1550 novembere és 1551 májusa között pesti latinok — Kirilo, Martinik’záde, Gyurko és Dereagik — négy tételben összesen 7 vég *vereszit*, 11 vég *szoberman* és 271 vég *dimi* nevű posztót vittek a török vámra, és utánuk összesen 4221 akcse gümrüköt fizettek. Martinik’záde egyik szállítmányáról azt is megtudjuk, hogy tőle 42 vég *dimi* után 625 akcse, 4 vég *vereszit* után 160 és 3 vég *szoberman* után 111 akcse vámost szedtek,²¹ vagyis az első fajtára végenként 14-15 akcsét, a másodikra és harmadikra 37, illetve 40 akcsét róttak ki. Eszerint a *dimi* posztó (*csuka-i dimi*)

15 Budai vámnapló: 1571. ápr. 19.

16 Budai vámnapló: 1571. szept. 21., okt. 3., 25. és dec. 6.

17 *Urum* (görög) szűcsök gyakrabban jelentek meg ekkoriban a budai vámon árujukkal: 1571. jún. 30., szept. 6., szept. 23., okt. 21. és dec. 6.

18 1571-ben *abaposztó*ból még csak 12 denket vámostak el Budán, *eszpápból* viszont 580 denk „boszniai” és 563 denk „különféle” fajtát.

19 L. pl. *Takáts Sándor*: Török alattvalók kereskedése Magyarországon. MGSz 12(1905) 234. és 237. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 110., 118. és 291-292.; *Bur Márta*: A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon. Ethnographia 96(1985) 257-263. és 265.

20 *Fekete L.-Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 591., 647. és 656.

21 Budai vámnapló: 1551. jan. 6.

a textilpiac középmezőnyében helyezkedett el, míg a vereszit és szoberman a középső sáv fölé emelkedett.²² Abból, hogy ezeket a latinok által forgalmazott szövETFajTákat az első budai vámnapló az *eszpáptól* eltérően, nem általánosságban említette, hanem külön-külön megnevezte, és az *abától* különbözően, nem *denk-*, hanem vég- (*pasztáv-*) számban regisztrálta, arra lehetne gondolni, hogy nem bel-földi, azaz a török birodalom területéről felhozott, hanem külföldi eredetű árukról volt szó. (A török vámosok ugyanis rendszerint csak a külföldről érkező textilneműeknél tartották kötelességüknek a specifikált részletezést.) Az ilyen feltételezést azonban megcáfolják egy (ismeretlen nevű) török szerző fél évszázaddal ugyan később kelt, de éppen a korábbi állapotokat felidéző közlései. A *janicsárok törvényei* című művének fejtegetéseiből kiderül, hogy *dimi* és *szoberman* (vagy *szopraman*) nevezeten török birodalmi termékeket értettek, és a *janicsárok* egyenruhájának egyes darabjait varrták belőlük: a sűrű szövésű *dimiből* nadrágot a közrendű *janicsároknak*, a finomabb, zöld színű *szopramanból* tisztí köpönyeget az előkelőbbeknek: a különböző *janicsár-osztagok* parancsnokainak és más rangosabb személyeknek.²³

Textilneművel kereskedő pesti meg budai latinok feltűntek a későbbi budai vámnaplókban is, de portékájukat a vámosok akkoriban már nem nevezték meg közelebbről, hanem egyszerűen *posztónak* (*csuka*) hívták, és mennyiségét nem végben, hanem *denkben* számlálták.

Az 1571. évi budai vámnaplóban ilyen tételeket olvashatunk róluk: „Sitvenik’ latintól 1 *denk* posztó után gümrük 300 ... Kücsük Jovan budai latintól 2 *denk* posztó után gümrük 600”. „Jovan latintól 3 *denk* posztó után gümrük 900”. „Markó pesti latintól 4 *denk* posztó után gümrük 1200”²⁴; stb.

Eszerint a latinok *posztójából* 1 *denkre* mindig 300 *akce* vámot szabtak ki ekkoriban, azaz négyszer annyit, mint a „boszniai” és mintegy kétszer annyit, mint a „különféle” ruhaneműre. Költségesnek mondható, a piac felső sávja felé közelítő gyapjúposztóról volt tehát szó²⁵ — valószínűleg olyanról, amelyet az első budai vámnapló még *szoberman* (és *vereszit*) néven jegyzett fel a pesti latinok áruí között.

22 A textilpiac középmezőnyébe azokat a szövETFajTákat soroltuk, amelyeket végenként 7 1/2-25 *akce*, illetőleg 15-50 *dénár* váma értékelték akkoriban.

23 „A *janicsár* bajtársak ... sűrű pamutszövetből (*dimi*) készült hosszú nadrágot (*csagsir*), arra meg posztó térdnadrágot vegyenek fel”. A Konstantinápolyt meghódító Mehmed szultán apja, Murád rendelte el, hogy „a *janicsár* bajtársaknak posztót adjanak. A szaloniki zsidóknak megparancsolta, hogy a *janicsár* bajtársak köpönyéhez hét-hét rőf (*endáze*) posztót szőjenek. ... A *janicsár* csorbadzsiknak zöld színű kincstári *szopraman*t rendeltek, s az aga bölükbasik is *szopraman*t kapnak ... A törvény nem engedi meg, hogy a [közönséges] *janicsárok* *szopraman*t kapjanak ... A *szopraman*nak ... százötven *akce* *jaka*-[varratási] költsége van, míg a kincstári posztónak tizenkettő”: Fodor Pál: *A janicsárok törvényei* (1606). Bp. 1989. 29. és 32–33. (Köszönöm a szerző szíves segítségét.)

24 Budai vámnapló: 1571. jún. 22., aug. 28. és dec. 24.

25 A latinok *posztójának* budai vámszabása egy évtized múlva másfélszeresére emelkedett. Petusek-záde 1 *denk* után 450 *akcsét*, Marvik-záde és Viláki’-záde 2–2 *denk* után 900–900 *akcsét* fizetett (1580. jan. 12., ápr. 3., máj. 6. stb.). — Az *aba* vámtétele nem növekedett: Marko latintól 6 *denk* *aba* után 600 *akce* vámot szedtek (1580. aug. 31.).

2.

Textilárut szállító magyar kereskedőkről az első budai vámnapló csak két szerény adatot közölt;²⁶ viszont bőven olvashatunk róluk a későbbi budai naplókban, sőt már jóval azok előtt, a *tolnai mukátaa* jövedelmeinek jegyzékében, amely az 1553. március 14. és augusztus 24. közötti időből maradt fenn.²⁷ A jegyzék fő részét a tolnai *vámnapló* alkotja, amelyet különösen becselessé tesz szövegezésének részletes volta: tételeiből egy-egy árucikk egységnyi mennyiségének vámszabását vagy közvetlenül kiolvashatjuk, vagy kiszámíthatjuk. Egy sor bejegyzése pedig lehetővé teszi, hogy a tolnai török vámállomáson alkalmazott vámkulcsot (értékhányadot) is megállapítsuk, figyelembe véve, hogy a vámösszegek, mint Budán, úgy itt is *akcséban* értendők.

Idézzünk fel hát a tolnai vámnaplónak csupán az első lapjairól néhány olyan tételt, amely posztóval kereskedő magyar nevű személyekről szól. Íme: „Fabó Ferenc 13 vég boroszlói után 97 1/2; Szabó Petri 5 vég kiszicsér után 37 1/2; Nagy Imre 4 vég boroszlói és 8 arany értékű üvegedény után 50; Szabó Tamás 1 vég borgomán, 1 vég lorimbergör, 3 vég boroszlói és 189 darab eszterhál [süveg] után 102 ... Szabó András 2 vég karasia után 25.” „Szabó Mátyás 8 vég borgomán után 160; Mészáros Gyenes [Dénes] 10 vég karasia után 125; ... János Balázs 10 vég borgomán, 3 vég isztamét után 260. „Nagy Mihály 1 vég skarlát után 100; Kalmár Máté 5 vég borgomán után 100.” „Rákos Lukács 9 vég borgomán, 4 vég isztamét után 260”²⁸; stb.

Amint ezekből és sok további hasonló bejegyzésből látható, a magyar kereskedők azokat a külföldi posztófajtákat forgalmazták a tolnai török vámon 1553-ban, amelyeknek behozataláról az 1542. évi nyugat-magyarországi és 1545–1558. évi zágrábi harmincadnaplók, meg az 1558/1559. és 1563/1564. évi váci, valamint az 1571/1572. és későbbi budai török vámnaplók tájékoztatnak.²⁹ Ha a tolnai vámnapló valamennyi tételét áttekintjük, a vámhely nyugati provenienciájú posztóforgalmának adatait 1553. március 14. és augusztus 24. között a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

26 „Szabó Miklóstól némi ruhanemű után gümrük 100” (1551. febr. 5.); „Istvántól ruhanemű és egyéb után gümrük 100” (1551. febr. 20.).

27 A *tolnai mukátaa* jövedelmének részletes jegyzéke ... a 960. év rebiülevvel hó 29-től az áldott ramazán hó 21-ig. (1553. márc. 14–aug. 24.) Ford. Vass Előd. 1–161. gépírt oldal. Eredeti kézirat: ÖNB Mxt. 576. Kat. Flügel 1363. — Igen rövid és csonka kivonatot adott a vámnapló 1553. március 14-től július 11-ig terjedő részletéről *Velics A.*: i. m. II. 141–143.

28 Tolnai vámnapló: 1553. márc. 24–27.

29 *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 77–78.; *Teke Zsuzsa*: A zágrábiak gyapjúsövet-behozatala a XVI. század közepén. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. 88–89.; *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltság terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 1968. 31. és 38.; *Vass Előd*: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle 14(1972) 140–141; *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 576–577.

<i>Posztófajta</i>	<i>Végek száma</i>	<i>1 vég vámszabása</i>
skarlát	14	100 akcse
bergamói (borgomán)	401	20 akcse
stamet (isztamét)	179	20 akcse
karasia	87	12 1/2 akcse
nürnbergi (lorimbergör)	9	12 1/2 akcse
boroszlói	298 ^x	7 1/2 akcse
kisznicér	8	7 1/2 akcse
<i>Összesen</i>	996	

^x Két tétel végszáma bizonytalan.

Hogy 1553-ban alig több, mint öt hónap alatt ilyen tekintélyes mennyiségű, kereken 1000 vég nyugati eredetű posztó ment át a (budai vilájet területén működő *18 mukátaa egyike* által kezelt) tolnai török vámon, éspedig kizárólag magyar szállítók révén,³⁰ bizonyára összefügg az 1550-es években nekilendülő és a hódoltság területére is kiható agrárkonjunktúrával, amely megnövelte a mezőgazdasági áruteremelők, köztük a piacra orientált parasztgazdák vásárlóerejét, és élénkítette a nyugati importposztók iránti keresletüket. A kelendő szövetfajták becsértékét, illetve minőségi rendjét vámszabásuk érzékelteti. Eszerint a skarlátszövetet kivéve, amely kiugróan drága luxuskelmeként nyilván úri fogyasztókra talált,³¹ a középminőségű importposztóknak volt itt keletje; ezen a széles minőségi sávon belül az alsó szintet a boroszlói és a kisznicér, a felsőt a bergamói és a stamet képviselte. Közbülső helyet foglalt el köztük az angol eredetű karasia (*kersey*) és a délnémet (nürnbergi) kelme. Mennyiségileg pedig egyfelől a bergamói és a stamet részesedése emelkedett ki, ami az egykorú zágrábi posztóbehozatal szerkezetére emlékeztet; másrészt a boroszlói posztó magas aránya tűnik fel, ami a korabeli váci textilimport struktúráját jellemezte. Mindez arra vall, hogy a tolnai vámra délnyugat felől és észak–északnyugati irányból egyaránt hoztak külföldi posztókat.

A posztókon kívül számos más árura is rögzített összegben vetették ki a fizetést a tolnai vámon. A naplóbejegyzésekből³² kiszámított néhány fontosabb szabott vámtételt az alábbi táblázatban szemléltetünk:

- 30 A tolnai vámon 1553-ban nyugati importposztóval áthaladó magyar kereskedők közül néhányan a Szabó családnevet viselték — de aránylag sokkal kevesebben, mint a *kebe*-posztót vámoltatók közül. Utóbbiakra l. alább a 49. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.
- 31 Vö. az 1571. évi magyarországi harmincadtarifával, amely a skarlátszövet vámját végenként 300 dénárban határozta meg; ezt a magas vámtételt alkalmazták a kassai harmincadon is: *Pákh Judit*: A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a 16. század végén. Történeti Statisztikai Tanulmányok 4(1980) 7., 21., 110. és 112.
- 32 Pl. „Molnár Ágoston 10 hordó bor után 125 [akcse], Nagy György 4 hordó bor után 50” (1553. márc. 14.); „Finte Ferenc 100 db kősó után 10, Nagy János 45 db kősó után 4 1/2” (1553. márc. 21.); „Kovács András 15 db szarvasmarha után 187 1/2, Egri Vince 9 db szarvasmarha után 112 1/2, Nagy Lajos 23 db szarvasmarha után 287 1/2” (1553. ápr. 29.); „Csató Ferenc 1 kishordó bor után 6, Balok Mihál 3 hordó és 1 kishordó bor után 43 1/2” (1553. márc. 16.); „Farkas Miklós 20 db marhabőr után 25” (1553. márc. 25.); „Kalmár Martin 86 db marhabőr után 107 1/2, [ugyanő] 50 db marhabőr után 62 1/2” (1553. ápr. 10–11.); „Bíró György 25 db sonka után 62 1/2” (1553. márc. 23.); „Szabó János 45 db sonka után 112 1/2” (1553. ápr. 14.); stb.

Áru	Mértékegység	Vámszabás
szarvasmarha	1 db	12 1/2 akcse
bor	1 hordó	12 1/2 akcse
kősó	100 db (kocka)	10 akcse
bor	1 kishordó	6 akcse
sonka	1 db	2 1/2 akcse

Eszerint 1 darab szarvasmarha vagy 1 hordó bor vámja megegyezett 1 vég karasia vagy nürnbergi posztó vámjával és 1 2/3-szorosa volt 1 vég boroszlói vagy kisznicér posztó vámjának. Ezek a vámarányok azért érdemelnek különös figyelmet, mert az árucikkek egy további csoportjánál kifejezetten *értékvámot* érvényesítettek a tolnai vámosok.

Már a fentebb idézett naplóbejegyzések között is akadt olyan, amelyben valamilyen árura nem mennyisége, hanem becsült értéke (ára) szerint vetették ki a vámot: bizonyos Nagy Imre (mint láttuk) 4 vég boroszlói szövet és 8 arany értékű üvegedény után fizetett 50 akcsét 1553. március 24-én. Hasonlóképpen György deák 1 vég karasia és 4 arany értékű kender és vetőmag után adott 22 1/2 akcsét április 21-én; Szabó Gergely 1 vég borgomán és 10 arany értékű vegyesáru után 45 akcsét május 20-án. Számos tételben pedig csak becsérték szerint kirótt vámösszeg szerepelt. Molnár István 2 arany értékű sóshal után 5, Csopaki Balázs 3 arany értékű vaj és sajt után 7 1/2, Fodor Jakab 10 arany értékű sóshal után 25 akcsét fizetett. Hári Sebestyén 16 arany értékű kötél után 40, Szabó István 20 arany értékű lenvászon és kender után 50, Szabó János 24 arany értékű lenvászon és len után 60 akcsét szolgáltatott;³³ stb. Mindezen (és további) adatok egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy 1 arany áruérték után következetesen 2 1/2 akcsét szedtek a tolnai török vámon.³⁴

De hány akcsét ért ekkoriban 1 arany? Erre nézve a tolnai *mukátaa* 1553. évi jövedelemjegyzékében eligazítást nem találunk, de annál bőszegesebbet alig néhány évvel később, a budai török kincstár 1558–1560. évi pénztári naplójában, amely Káldy-Nagy Gyula fordításában, a budai vámnaplókkal együtt, a már idézett kiadványban látott napvilágot.³⁵ A pénztári napló ugyanis, amely a kincstár bevételeit és kiadásait dátum szerint tételesen közölte, a napi bevételeket összegezve azt is feltüntette, hogy az összeg milyen pénzürmékből áll, és mennyi az egyes érmék értéke akcsében számítva. A *gurusnak* nevezett ezüstpénzt — amely minden bizonynyal azonos volt a tallérral³⁶ — szinte kivétel nélkül, mindig 50 akcséra értékelte.

33 Tolnai vámnapló: 1553. márc. 22. és 24–25.

34 Hasonló vámkulcsot alkalmaztak a foktői török vámon (Tolnától északkeletre, a Duna balpartján). 1549/1550. évi vámnaplója szerint *Csapó* Pétertől 4 arany értékű hal után 10, Szabó Imrétől 8 arany értékű sajtért 20, *Csapó* Jánostól 10 arany értékű halért 25 akcse vámot vettek; stb. 1 hordó borra vagy 1 db szarvasmarhára itt is rendszerint 12 1/2 akcsét vetettek ki: *Velics A.*: i. m. II. 90–93. (HB Mxt. 579. alapján.)

35 *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 279–550.

36 *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarországon török uralom alatti területén (Nagykőrös 1622–1686). *Történelmi Szemle* 20(1977) 88–89.; *Hegyí Klára*: A török hódoltság és pénzforgalma. *Numizmatikai Közölny* (= NK) 86–87(1987–1988) 80–81.

Aranypénzből többfélét említett: török, magyar és néha khioszi aranyat. Értéküket (voltak „csonka aranyak” is köztük) 60 és 80 akcse között, de az esetek túlnyomó többségében 75 akcsében jelölte meg.³⁷ Figyelembe véve, hogy hasonló egyenértékeket találunk az 1557/1558. évi szolnoki,³⁸ valamint az 1564/1565. évi pécsi *defterben* is,³⁹ indokoltnak látszik, hogy a tolnai vámnaplóban is 75 akcsével számoljuk az értékvám alapjául szolgáló 1 aranyat. (A török és a magyar arany némi árfolyamkülönbségétől eltekintünk, mert míg török részen a török aranyat, a királyi Magyarországon meg Bécsben a magyar aranyforintot értékelték esetenként valamivel magasabbra.)⁴⁰ Akkor pedig az 1 arany, vagyis 75 akcse áruérték után kiszabott 2 1/2 akcse vám pontosan *harmincad* volt. Eszerint a tolnai *mukátaa* török vámosai az értékbecsült áruk vámolására a Magyar Királyságban használatos külkereskedelmi vámkulcsot alkalmazták (vették át), méghozzá eredeti értelmében, ti. amikor a *tricesima* csakugyan az áruérték harmincadát jelentette. Ez a megfigyelésünk összhangban van Fekete Lajosnak azzal a megállapításával, hogy a török kormányrendeletek (kánunok) a vámolás módját részben ugyan újszerűként jelentkező oszmán-török normák szerint, de „részben olyan minták és normák alapján szabályozták, amelyek a tartomány területén meghódítása előtt megvoltak”.⁴¹

Egy további következtetést is megkockáztathatunk. Ha az értékbecslés szerinti vámolásnál a tolnai török vámosok a harmincadkulcsot alkalmazták, feltételezhető, hogy erről az értékhányadról a fix vámtételek kiszabásakor sem feledkeztek meg. Más szóval: ezek a vámtételek sem eshettek távol az illető áruk becsértékének harmincadától. Akkorpedig e fix vámtételek harmincszorosát tekinthetjük az illető árucikkek vámértékének.

37 Budai pénztári napló: 1558. máj. 4., 6–7., jún. 6., 1559. jún. 22., 25., szept. 24., okt. 2. és nov. 6.; stb.

38 A szolnoki vár 1558 május–júniusában elhalt török harcosainak hagyatékában nemritkán készpénz is akadt. A bevételi jegyzék a *haszene-i szultánije* (szultáni, azaz török arany) értékét 75, a *haszene-i madzsari* (magyar arany) és *haszene-i Haleb* (aleppói arany) értékét 70, az ezüst *gurusét* pedig 50 akcsében állapította meg. L. alább az 53. jegyzetet.

39 Pécssett az 1564 folyamán elhunyt személyek hagyatékában maradt 6, 9, ill. 30 db magyar aranyat 450, 675, ill. 2250 akcséra értékelték, tehát 1 magyar aranyat 75 akcséra számítottak át: *Velics A.*: i. m. II. 309. és 311. (HB Mxt. 579. alapján.)

40 *Baraczka István*: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez. (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540–1560.). Levéltári Közlemények 36(1965) 240–241. és 243.; vö. *Kováts Ferenc*: Magyar és osztrák arany I. Ferdinánd alatt. MGSz 13(1906) 134–135.

41 *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 558. — Hogy milyen vámszabályokat alkalmaztak a *budai* török vámon 1550/1551-ben, az első budai vámnapló sommás szövegezése miatt nem tudjuk megállapítani. Az 1571/1572. évi, második budai vámnapló bejegyzései viszont lehetővé tesznek bizonyos számításokat. Ezek esetenként harmincad, huszonötöd vagy huszad szedésére vallanak. Pl. „Erdel Matástól 25 gurus értékű ruhanemű után gümrük 62 1/2 [akcse]; Szani Petrétől 15 gurus értékű tarisznya után gümrük 22 1/2”: a vámhányad az egyiknél huszad, a másiknál harmincad (1571. júl. 16.); „Józsa *zimmí* [keresztény magyar] kalmártól 150 gurus értékű bors után gümrük 300”: a vámkulcs huszonötöd (1571. nov. 7.); stb. — A kérdés külön tárgyalást érdemel, amelynek során a ténylegesen kiszabott vámtételeket egybevetethetjük a budai *kánun* vámügyi rendelkezéseivel. Az utóbbiakat közölte *Fekete L.*: Budapest a törökkorban i. m. 206–210.

Ezzel az okfejtéssel — valamint figyelembe véve, hogy a magyar arany (aranyforint) árfolyama az 1550–1560-as években 150 dénásra, azaz 1 1/2 magyar (számítási vagy kamarai) forintra ment fel⁴² — az alábbi vámértékekre jutunk:

Áru és mértékegysége	Vámszabás	Vámérték	
		aranyforintban	számítási forintban
1 vég bergamói posztó	20 akcse	8 arany	12 forint
1 vég stamet	20 akcse	8 arany	12 forint
1 vég karasia	12 1/2 akcse	5 arany	7 1/2 forint
1 db szarvasmarha	12 1/2 akcse	5 arany	7 1/2 forint
1 hordó bor	12 1/2 akcse	5 arany	7 1/2 forint
1 vég boroszlói posztó	7 1/2 akcse	3 arany	4 1/2 forint

Hogy ezek a vámértékek mennyiben feleltek meg az egykorú (1553) tényleges piaci értékeknek (áraknak), természetesen külön tárgyalást igényel.

3.

Magyar kereskedők nemcsak nyugati importposztókat vittek a tolnai vámra 1553-ban, hanem jóval olcsóbb szöveteket is, amelyeket a török vámosok *kebe*, vagy bővebb kifejezéssel: *kebe-i igriz* néven regisztráltak.

A *kebe*, valamint a hozzá közeleső *kaba* szót illetően (ezek a budai vámnaplókban is előfordultak)⁴³ Fekete Lajos értelmezésére támaszkodhatunk. Eszerint *kabán* kaftánszerű hosszú köpenyt, *kebén* pedig a pásztorok rövid köpönyegét vagy ennek durva szövésű posztóanyagát értették, és néha balkáni származáshelyét is jelezték (*kebe-i Janbolu*, *kebe-i Tirnovo*).⁴⁴ A *kebe* jelentése tehát hasonló volt a magyar *szűr* szóéhoz, amelyről más alkalommal megállapítottuk, hogy mind szűrköpönyeget („kész szűrt”), mind szűrposztót („készületlen szűrt” vagy „vég szűrt”) érthettek rajta.⁴⁵

42 Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1790 között. NK 58–59(1959–1960) 35–36. — Hasonló eredményre jutunk, ha abból indulunk ki, hogy a 100 dénáros magyar forint ekkoriban 50 török akcsét, vagyis 1 akcse 2 dénárt ért. *Dernschwam János*: Utazás Konstantinápolyba 1553–55. In: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja Tardy Lajos. Bp. 1977. 284–285; *Fekete Lajos*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 14.; *Káldy-Nagy Gy.*: Statisztikai adatok i. m. 32; *Hegyí K.*: A török hódoltság i. m. 80.

43 Az *aha* és a *kebe*-posztó megjelent a váci török vámon is (1546, 1558), a hódoltságból a királyi Magyarországra, nyilván valamelyik közeli vásár felé irányuló forgalomban: *Velics A.*: i. m. II. 62. (HB Mxt. 577. alapján); *Vass E.*: Váci török vámnaplók i. m. 134., 144.

44 *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 573–574. és 650–651.

45 A *szűrrel* kapcsolatos terminológiai kérdésekről írtunk: Szűrkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben. In: Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Kulcsár Árpád et al. Bp. 1994. 29–39.

Kabáról és keberől az 1550/1551. évi budai vámnaplóban még csak egy-egy rövid bejegyzést találunk.⁴⁶ Az 1571/1572. évben már jóval többször és többet olvashatunk róluk: kabáról 3 tételben, összesen 24 denk mennyiségben; keberől 9 tételben, amely együttesen 9 denket és 223 darabot, továbbá 25 darab és 16 kosár janbolui terméket tett ki.

Így Mehmed rendszertől 4 denk kaba, 2 denk vászon és 3 denk bors után 600 akcse vámot szedtek; Hadzsi Hüszejn rendszertől 15 kebe és 2 denk gön után 100 akcsét; Musztafa rendszertől 7 denk kebe és 10 denk [bőrserzéshez használt] debbák-levél után 150 akcsét; Sahmán rendszertől 70 kebe és 3 denk tarisznya után 100 akcsét; Dzsafafer budai janicsártól 16 kosár *kebe-i Janbolu*, 3 denk bors és 1 denk jorgan [ágytakaró] után 600 akcsét⁴⁷; stb. Amint látjuk, a *kebét* és *kabát* *rendszerek*: török kereskedők (vagy üzletelő török katonák) hozták fel Budára, többnyire más „török árukkal”,⁴⁸ illetve levantei cikkekkel együtt, és denkben vagy darabszám (esetleg kosárszám) mérték.

Ehhez képest szembetűnő, hogy a tolnai török vámra viszont kizárólag magyar kereskedők vitték a kebe-posztót (*kebe-i igriz*) 1553-ban, és azt végenként számolták.

Így 1553. március 24-én Szabó Ferenc 14 vég kebe után 35 akcse, másnap Szabó István 3 vég kebe után 7 1/2 akcse, április 24-én ugyanő és Szabó Martin 10–10 vég kebe után 25–25 akcse, május 23-án Fabó János 12 vég után 30 akcse, Szabó Mihály pedig 5 vég után 12 1/2 akcse, a következő napon Szabó Ferenc újabb 14 vég után 35 akcse, Kétei Ferenc pedig 10 vég után 25 akcse vámot fizetett⁴⁹; stb.

Az alatt az öt hónap és tíz nap alatt, amelyet az 1553. évi tolnai vámnapló felölel, összesen legalább 189 vég⁵⁰ kebe-posztó (*kebe-i igriz*) fordult meg a helybeli vámon, s ennek túlnyomó része (153 vég!) Szabó családnevűek szállítmányában. Tekintélyes szám ez is: vetekszik egyik-másik kedvelt nyugati posztófajta akkoriiban ugyanott elvámolt mennyiségével. De vámszabásukban nagy volt a különbség. A kebe-posztóra ugyanis végenként mindig 2 1/2 akcse vámot vetettek ki, vagyis csupán harmadrészét a boroszlói posztó vámtételének, ötödrészét a karasiáénak és nyolcadrészét a bergamóiénak vagy stameténak. A kebe-posztó tehát a középminőségű nyugati importszövetek alapszintjétől is jócskán elmaradva, a textilpiac alsó szektorába esett, egyszerű, olcsó fajtát jelentett. A harmincadkulcsot alkalmazva, 1 vég

46 Hadzsi Musztafa Bosznától len, *kaba* és egyéb után 1551. jan. 4-én 130 akcse, Alitól Ilok várából [Újlak, Bácstól délre a Duna mellett] mesin [birkabőr], fehér kurta köpeny [*kebe*] és egyéb után márc. 29-én 20 akcse vámot szedtek.

47 Budai vámnapló: 1571. ápr. 3., 7., szept. 21.; 1571. júl. 31., szept. 6., 23., nov. 26. és dec. 6.

48 A „török áruk” fogalmköréről (köztük *panni Turcici vulgo aba*): Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. MGSz 7(1900) 211.; 1. még írásunkat: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században. Bp. 1986. 3. és 11.

49 Továbbá: ugyancsak 1553. máj. 24-én Tót Petri 4 vég kebe után 10, Kovács Ferenc 50 db kőso és 3 vég kebe után 12 1/2, máj. 25-én Szabó Martin 25 vég kebe után 75 akcse (megemelt összeg 62 1/2 helyett), Szabó Miklós 8 vég kebe után 20 akcse, május 27-én Szabó Simon 5 vég kebe után 12 1/2 akcse vámot fizetett Tolnáni; stb.

50 Azon a 22 tételen felül, amely összesen 189 véget tett ki, 3 tételben szerepelt még kebe-posztó, meg nem állapítható mennyiségben. 1553. aug. 18-án Kovács János 4 arany értékű kebe és kőso után 10, Nagy Máté ugyanilyen értékű kebe és sóshal után szintén 10, Nagy Mihály pedig 5 arany értékű kebe, len és lenvászon után 12 1/2 akcse vámot fizetett.

kebe-i igriz vámértéke 30-szor 2 1/2 akcse = 75 akcséra, vagyis csupán 1 aranyforintra, illetve 1 1/2 magyar (számítási) forintra tehető.

Arra, hogy ezt a törökül megnevezett posztófajtát magyar szállítók vitték a tolnai vámra, úgy is sor kerülhetett, hogy előzőleg török (mohamedán) kereskedőktől vásárolták, akik balkáni származáshelyéről hozták fel denkszámban az árut.

De az is lehetséges, hogy a Tolnán *végenként* vámolt *kebe*-szállítmányokban olyan posztó (is) volt, amelyet magyarországi szövőművesek készítettek a török *kebé*hez hasonló minőségben, a hódoltság területén vagy azon kívül. A *kebe-i igriz* kifejezéssel talán éppen erre utaltak a török vámosok, megkülönböztetésül a Balkánról származó *kebétől*: a *kebe-i Janbolu*-tól és *kebe-i Tirново*-tól?⁵¹

Mielőtt erre a kérdésre választ próbálnánk adni, hagyjuk el egy időre Tolnát, és a Dunán átkelve forduljunk északkeleti irányba, a Tisza parti *Szolnok* felé, amelynek török pénzügyi hivatala szintén a budai vilájet területén működő *mukátaák* sorába tartozott.⁵² Utunk megéri a fáradságot, hiszen egy szolnoki török jövedelemjegyzék a tolnainál alig néhány évvel későbből, 1557. december végétől 1558. július közepéig terjedően maradt reánk,⁵³ és a jegyzék zömét kitevő vámnapló egy sor tételében újból szemünkbe ötlik a Tolnából ismerős *kebe-i igriz*, többnyire megint Szabó családnevű személyek szállítmányában.

Ilyenformán: „Szabó Petritől 2 vég *kebe-i igriz* után a vám⁵⁴ 5 [pénz]”; „Szabó Fülöptől 3 vég *kebe-i igriz* után a vám 7 1/2”; „Szabó Gáltól 20 vég *kebe-i igriz* után a vám 50”; „Szűcs Mátiástól 9 arany ára *kebe-i igriz* után a vám 22 1/2”; „Orszák Vincétől 12 1/2 arany ára *kebe-i igriz* után a vám 30”; „Vadász Jánostól 14 arany ára *kebe-i igriz* után a vám 35”⁵⁵; stb.

Ez a tétel sor arra mutat, hogy nem a tolnai vámosok helyi vagy alkalmyszerű kifejezésével volt az előbb dolgunk, hanem ugyanezt a *kebe-i igriz* elnevezést használták ez idő tájt más török vámhelyen, így Szolnokon is bizonyos posztófajta megjelölésére. Sőt a szolnoki vám írnoka, amikor rövidebben jegyezte fel naplójába ezt az árut, akkor a *kebe-i igriz* szókapcsolatból nem is az utó-, hanem az előtagot hagyta el, és a jelzőt főnevesítve, a posztófajtát egyszerűen *igriznek* hívta. Így: „Szabó Lukácstól 15 arany ára *igriz* után a vám 37 1/2 [pénz]”; „Tolnai Jánostól 16 arany

51 Janbolu (Jambol) Drinápolytól északra Burgasz magasságában, Timovo — a középkori bulgár állam (a második cárság) fővárosa — tovább északnyugatra Várna magasságában fekszik. Korábbi fejlődésükről: *Janka Nikolova*: Die bulgarischen mittelalterlichen Städte nördlich des Balkans. In: Europäische Stadtgeschichte in Mittelalter und früher Neuzeit. Hrsg. von Werner Mägdefrau. Weimar, 1979. 44–47. és 54.

52 L. pl. *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 602.

53 A *szolnoki mukáta* bevételeinek részletes naplója ... a 965. év rebiülevvel havának 1-től [1557. dec. 22.], továbbá: ... a 965. év dzsemáziuláhir havának 1-től [1558. márc. 21.] a 965. év ramazán havának 30-ig [1558. júl. 16.]. Ford. Szilágyi Gáborné Horváth Anna. 1–121. gépírt oldal. (ÖNB Mxt. 574. Kat. Flügel 1360. alapján). — Kivonatossan ismertette *Velics A.*: i. m. II. 209–219.

54 A szolnoki vámnapló *reszmenek* nevezte a vámot. L. fentebb a 9. jegyzetet.

55 Szolnoki vámnapló: 1557. dec. 31., 1558. febr. 22., máj. 4., 16. és jún. 10. — Továbbá: „Szabó Petritől 26 arany ára vas és *kebe-i igriz* után a vám 65” (1558. jún. 11.); „Veres Istvántól 4 1/2 arany ára só és *kebe-i igriz* után a vám 11 1/2” (11 1/4 helyett: 1558. júl. 2.).

ára igriz után a vám 40⁵⁶; stb. S ez a *kebe-i igriz* vagy *igriz* — az idézett napló-bejegyzésekből kitűnő, végenként vagy aranyanként 2 1/2 pénz (azaz 2 1/2 dénár)⁵⁷ összegű vámtételével — itt is a legalacsonyabb vámosztályba esett,⁵⁸ szemben a középminőségű nyugati importposztókkal. Az utóbbiakat a szolnoki vámnaplóban csak 30 vég karasia képviselte, amelytől végenként 12 1/2 pénz (dénár) vámot vettek, tehát ötször annyit, mint az *igriz*től.⁵⁹ Emellett a szolnoki *mukátaá*hoz tartozó csongrádi réven, készpénz mellett, 2 vég stamet posztót is bevételeztek, amelyet 1900 dénárba értékelték.⁶⁰

4.

Ilyen tanulságokkal gazdagodva térhetünk hát vissza Szolnokról Tolnába, hogy a *tolnai mukátaa* későbbi évjáratú jövedelemjegyzékeit is szemügyre vegyük. Így az 1565/1566. évi defterben foglalt tolnai vámnaplót, amely igen változatos összetételű (bár az 1553. évinél kisebb volumenű) posztóforgalomról ad számot 1565. február 24-től némi hézagokkal 1566. november 26-ig rendelkezésünkre álló bejegyzéseiben.⁶¹ Megjelentek itt a kedvelt nyugati importfajták közül a boroszlói, a karasia és a stamet az 1553. évvel azonos, végenként 7 1/2, 12 1/2, illetve 20 akce vámszabással; egyedül a nürnbergi emelkedett 12 1/2 akcéról 20-ra.⁶² Mint korábban, úgy most is magyar kereskedők vitték ezeket a vámra, a legtöbbet bizonyos Szabó

56 Szolnoki vámnapló: 1558. márc. 5. és 18. — Továbbá: „Kalmár Gergelytől 17 arany ára igriz után a vám 37 1/2” (nyilván elírás 42 1/2 helyett: 1558. márc. 14.)

57 A szolnoki vámosok az aranyban felbecsült áruérték után nem *akcsében*, hanem *pénzben* vetették ki a vámot, mégpedig 1 arany után 2 1/2 pénzt. A *pénz* szót a *dénárral* azonos értelemben használták nemcsak korabeli magyar, hanem török nyelvű számadásokban is: *Baraczká I.*: i. m. 238.; *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 655. — Az 1 aranyforint (= 75 akce = 150 pénz, azaz dénár) áruérték után kivett 2 1/2 pénz vámtétel (*reszm*) hatvanadnak, más szóval félharmincadnak felelt meg.

58 Olcsó ruhára való *kebe-i igriz* mellett közönséges pokrócra való *kebe-i ört* is megfordult a szolnoki vámon, aranyanként szintén 2 1/2 pénz (dénár) vámtétellel. Varga Mátiástól 8 arany ára pokrócnak való *kebe* után 20, János Felektől 9 arany ára után 22 1/2, Szabó Lőrincstől 21 arany ára után 52 1/2, Szabó Benediktől 25 darab [!] pokrócnak való *kebe* után 67 1/2 pénz vámot szedtek. Szolnoki vámnapló: 1558. febr. 22., 26., márc. 5. és 13. — Hasonlóképpen aranyanként 2 1/2 pénzt szedtek a „különféle ruhaneműek” után, amelyeket Szolnokon, Budától eltérően, nem török, hanem kizárólag magyar nevű kereskedők (közülük többen *Csapó* családnevűek!) vittek a vámra, éspedig 1558. ápr. 27. és júl. 3. között összesen 223 arany értékben, továbbá 10 kocsi és 5 hordó mennyiségben. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek a „különféle ruhaneműek” nem balkáni importból származtak, hanem magyarországi termékek voltak.

59 Szolnoki vámnapló: 1558. jún. 13.

60 1558. ápr. 19. és máj. 18. között.

61 A *tolnai mukátaa* jövedelmeinek részletes jegyzéke ... a 972. év redzseb hó 22. napjától a 973. év redzseb hó 22. napjáig [1565. febr. 24.–1566. febr. 23.]; továbbá: ... a 973. év ramazán hó 2. napjától a 974. év dzsemáziüláhir hó utolsó napjáig [1566. márc. 23.–1566. dec. 14.]. Ford. Vass Előd. 1–276. gépírt oldal. (A fordítás a vámnapló 1566. nov. 26-i bejegyzéseivel végződik.) Ellenőrizte Hegyi Klára. ÖNB Mxt. 575. Kat. Flügel 1364. alapján. — A *defter* első részét laza kivonatban ismertette (1574/1575-re datálva) *Velics A.*: i. m. II. 486–494.

62 Más áruk vámja is azonos maradt Tolnán az 1553. évvel, csak a kősó vámszabását emelték 100 darabonként 10-ről 12 1/2 akcérá.

Gergely.⁶³ Megfordultak itt — főleg török, mellettük zsidó kereskedők kezén — az *aba*⁶⁴ és az *eszpáp*; az utóbbi, miként a budai vámnaplókban, úgy itt is meglehetősen hullámzó vámszabással (értékbecsléssel). Abdurrahmantól 8, Naszruhtól 6 denk *eszpáp* után szedtek 400 akcsét, Afsza *jahuditól* 5, Hüszejntől 4 denk után 250 akcsét.⁶⁵ 2 denk „ruhanemű” után Hadzi Veli 90, Pir Ali 100, Iszkender 125, Kalman *jahudi* 175 akcsét teljesített.⁶⁶ Ferhád és Hurrem szállítmányát viszont — említésre érdemes kivételként — nem török textiláru, hanem stamet (isztamét) tette ki; fizetett pedig egyikük 7 denktől 600, másikuk 2 denktől 150 akcse *gümürüköt*.⁶⁷

De ami leginkább magára vonhatja a figyelmünket az 1565/1566. évi tolnai vámnaplóban, az éppen az a bizonyos posztófajta, amelyet a tolnai török vámos 1553-ban *kebe-i igriznek*, a szolnoki 1558-ban vagy ugyanígy, vagy röviden *igriznek* nevezett, a tolnai írnok pedig 1565/1566-ban — az összetett kifejezést, a jelzős szókapcsolatot teljesen mellőzve — immár mindig egyszerűen *igriz* néven jegyezt fel.

Eszerint Kuhár Mihály 5 vég, Ferenc János 8 vég *igriz* után 12 1/2, illetve 20 akcsét fizetett a tolnai vámon 1565. május 13-án; Oláh János 8 vég *igriz* után 20 akcsét 1566. augusztus 25-én. Az *igrizt* szállító többi személy mind a Szabó családnévre hallgatott. Szabó Bertalantól 20 vég után 50 akcsét szedtek 1566. március 25-én, majd 2 vég után 5 akcsét november 10-én. Szabó András 4 vég után 10, László 6 vég után 15 akcsét adott június 2–3-án. Szabó Petre ugyancsak 6 vég *igriz* után 15 akcsét rótt le a következő napon, majd 12 vég után 30 akcsét október 17-én.

Ezen a ponton két megjegyzést kell közbevetnünk: az egyik az *igriz* posztónévre, a másik a *Szabó* családnévre vonatkozik. Először is rá kell mutatnunk arra, hogy az *igriz* nevezetnek nem lehetett köze az *igrer* vagy *igler* posztónévhez (ami a vámnapló korábbi, téves olvasata nyomán felmerülhetett volna). *Iglertől*, azaz a morvaországi Iglából (Jihlavából) származó posztóról a korabeli magyarországi harmincadnaplók és a váci meg budai török vámnaplók gyakran tesznek ugyan említést a morvaországi és sziléziai importposztók között, mégpedig vámszabása, illetőleg árfekvése szerint a boroszlóival együtt vagy közeli szomszédságában. Az 1542. évi nyugat-magyarországi harmincadnaplókban Ember Győző a boroszlói posztó végenkénti vámtételét 20 dénárnak, az iglaluiét 15 dénárnak számolta.⁶⁸ A zágrábi harmincadjegyzékekben 1545 és 1558 között Teke Zsuzsa a (viszonylag kis mennyiségben szereplő) boroszlóit és iglert a végenként 15-20, illetve 25 dénár vámra értékelt posztók csoportjában lelta meg.⁶⁹ A váci török vámállomáson 1563/1564-ben Káldy-Nagy Gyula a boroszlói és az iglalui (meg néhány más fajta) vámszabását azonosnak találta: végenként 7 akcsénak, ami akkoriban 14-17 1/2 dénárral volt egyenlő.⁷⁰ Az 1570–1580-as évekbeli felső-magyarországi harmincadnaplókat feldolgozó Pákh Judit a sziléziai és morva posztók zömét, utóbbiak között az iglalui is, a végenként 15-20 dénáros vám-

63 Tolnai vámnapló: 1565. márc. 27., ápr. 11., 24., jún. 15., júl. 11., szept. 13. és dec. 25.

64 Haszán 4 denk abaposztó után csak 275 akcse vámot fizetett (1565. szept. 1.).

65 Tolnai vámnapló: 1565. nov. 20., 1566. ápr. 4. és jún. 4.

66 Tolnai vámnapló: 1565. dec. 7., 1566. ápr. 8., júl. 1., 3. és aug. 12.

67 Tolnai vámnapló: 1565. aug. 31.

68 *Ember Gy.*: i. m. 77.

69 *Teke Zs.*: i. m. 88.

70 *Káldy-Nagy Gy.*: Statisztikai adatok i. m. 31–32.

tarifa-osztályba sorolta.⁷¹ A tolnai török vámnapló *igrize* azonban kilóg, vagy inkább kiesik ebből a sorból. Míg az iglauhöz oly közelálló tarifájú boroszlói posztóból Tolnán 1 vég vámja, amint láttuk, 7 1/2 *akcsét* tett ki, addig az igriz után, mint az idézett naplóbejegyzések egybehangzóan bizonyítják, csupán ennek harmadát szedték: 2 1/2 *akcsét*. Ez a jelentős értékelési különbség eleve kizárja, hogy az *igrizt* az *igrerrel* vagy *iglerrel* bárminő kapcsolatba hozzuk.

Másik megjegyzésünk az *igrizt* vagy *kebe-i igrizt* vámoltató Szabó családnevű személyek különösen nagy számára vonatkozik.⁷² Bizton állíthatjuk, hogy voltak közöttük olyanok, akik még csakugyan szabómesterséget folytattak: nemcsak kereskedtek textiláruval, hanem azért vittek át a vámon jónéhány vég igriz kebe-posztót, hogy abból maguk szabjanak-varrjanak otthon kebe-köpenyt vagy másféle ruhadarabot, és „kész” kebét bocsássanak áruba, hasonlatosan a „kész” szürhöz. Ilyen személy volt az 1553 nyarán elhunyt Szabó János, akinek a hagyatékában nem kevesebb, mint 112 *darab* igriz kebéből készült dolmányt és 22 vég igriz kebe-posztót írtak össze, ami a szokásos hagyatéki árverésen: „kikiáltáson” 5000 *akcséért* kelt el.⁷³ Vagy ilyen ember volt az a Sánta Szabó Ferenc — róla már a tolnai *mukátaa* 1565/1566. évi jövedelemjegyzékében olvashatunk —, aki 1566 februárjában elhalálozván, többek között 33 *darab* igriz kebét hagyott hátra, és ez 750 *akcse* áron talált vevőre.⁷⁴

S az igriz kebe-posztót, röviden *igrizt* szállító magyar kereskedők, túlnyomóan Szabó nevezetűek sora ezután sem apadt el a tolnai török vámnál, sőt inkább növekedett a következő évtizedben.⁷⁵

1576. április 19-én Szabó Gáspár nem kevesebb, mint 104 vég, Szabó Vince pedig 120 vég igrizt vámoltatott Tolnán 260, illetve 300 *akcséért*, tehát továbbra is végenként 2 1/2 *akcse* illetéért. Ezen a napon meg május 29-én Szabó Péter 8–8 vég, május 23-án és július 7-én Szabó Mátyás 8, illetve 10 vég igrizzel jelentkezett, és fizetett érték 20, illetve 25 *akcsét*. 1576. június 2-án és 9-én Szabó Pál 3–3 vég után 7 1/2–7 1/2 *akcsét*, július 19-én Szabó Márton 30 végtől 75, két nappal később Szabó Ambrus 5 végtől 12 1/2 *akcsét* rótt le. Augusztus 25-én ismét feltűnt a vámnál Szabó Vince, ezúttal 22 vég, Szabó Mihály pedig egyenesen 100 vég igrizzel, árujuk után 55, illetve 250 *akcse* fizetéssel. A forgalom ősszel és télen sem szünetelt: Szabó Bálint október 3-án 8 vég, Szabó János december 28-án 30

71 Pákh J.: i. m. 22. és 57.

72 Vö. fentebb a 30. és 49. jegyz.-tel, valamint a hozzájuk tartozó szövegrésszel.

73 Szabó János hagyatékához még 200 *akcse* készpénz, valamint két vörös posztóból (*csuka*) készült kurtaköpeny tartozott: az egyik 11, a másik (prémezve) 40 *akcse* értékben. Az akkortájt elhalt Gucsora Ágota borgománból, Puskás Pál isztamétből készült köpenyéért 56, illetve 90 *akcsét*, Perváne bin Adbullah fnok skarlátposztó-köpenyéért 450 *akcsét* adtak a „kikiáltáson”; vö. *Velics* A.: i. m. II. 137–139. (azonos keltezéssel)

74 Ugyanakkor a Hurrem simontornyai lovaskatona által hátrahagyott abaposztó-dolmányt 25 *akcséért* árverezték el; vö. *Velics* A.: i. m. II. 493. (1575. évi keltezéssel)

75 A tolnai *mukátaa* egy évtizeddel későbbi jövedelemjegyzékét: a 984. évi moharrem hó 10. napjától a 975. év moharrem hó 20. napjáig szólót (1576. április 9.–1577. április 9.) szintén tartalmazza a fentebb idézett kézirat: ÖNB Mxt. 575. Kat. Flügel 1364. Az ebben foglalt posztóvám-tételeket Hegyi Klára jegyezte ki számunkra. *Velics* ebből a defterből is csak a vámbevételek összefoglaló adatait közölte, de az elvámolt árufajtákat, a boron kívül, nem részletezte: i. m. II. 504–506.

vég, bizonyos Antal nevű személy 1577. január 22-én 5 vég igriz után teljesített 20, 75, illetve 12 1/2 akcsét; stb.⁷⁶

1576 áprilisától 1577 áprilisáig egy év alatt összesen legalább 629 1/2 vég⁷⁷ igriz-posztó fordult meg a tolnai vámon. Ez az összmenyiség az 1553. évihez képest (amely öt hónap és tíz nap alatt, mint emlékszünk, 189 véget tett ki) újabb és magasabb csúcspontot jelez a tolnai igriz-forgalomban.⁷⁸

No de vajon honnan származott maga az *igriz* elnevezés, és hogyan került a tolnai és szolnoki vámnaplókba? Nyilván nem tévedünk, ha a korabeli magyarországi nyelvhasználatban közkeletű *griseus* latin posztónév⁷⁹ „törökösített” alakját, pontosabban: arab betűkkel átírt *gris* szótövéet ismerjük fel az *igriz*ben, vagyis *pannus griseus*-t magyarul: szürkeposztót, rövidebben szűrposztót, szűrt látunk benne.

S akkor talán elmondhatjuk, hogy hajdani szövművességünk nevezetes tömegtermékének, a szürkeposztónak vagy szűrposztónak — amelynek latin és magyar források alapján már több dolgozatban jártunk utána — 16. századi török vámnaplókban is nyomára lehetett akadnunk — azoknak az oszmanista kollégáknak a jóvoltából, akik a vámnaplók magyar fordítását elkészítették és rendelkezésre bocsátották.

5.

Végezetül hadd iktassunk ide néhány szemelvényt egy évtizeddel későbbi forrásból, a *szegedi mukátaa* 1585/1588. évi jövedelemjegyzékéből, illetve vámnaplójából.⁸⁰

1587. június 24-én — olvashatjuk a vámnaplóban a többi között — Szabó Andrásról 5 vég *agriz* posztó után 12 1/2 pénz, Jó Miháltól 6 vég *agriz* posztó után 15 pénz, bizonyos Jánostól 7 vég *agriz* posztó után 17 1/2 pénz vámot vettek be. 1587. október 8-án négy személytől összesen 57 vég, másnap nyolc személytől ösz-

76 Az igriz-posztó végenkénti 2 1/2 akcse vámszabásától csupán két esetben találunk eltérést: a szövegben is említett nagybani kereskedő Szabó Gáspár 1576. jún. 26-i szállítmányánál, amikor 85 vég igrizre 250 akcse vámot vetettek ki (212 1/2 helyett), és egy bizonyos Ferenc nevű kisárusnál, aki 5 vég igriztől 1577. márc. 25-én 10 akcsét fizetett (12 1/2 helyett).

77 Két további vámtételnél (1576. aug. 25.) az igriz-posztó mennyisége nem állapítható meg. Emellett egy *igriz dolmányt* is megvámoltak, 7 1/2 akcséval.

78 Jellemző, hogy ugyanakkor a *nyugati* importposztók 1576/1577. évi tolnai vámforgalma jócskán *elmaradt* az 1553. évitől. Az igényes skarlát teljesen eltűnt, a középmezőny felső szintjét képviselő bergamói és stamet behozatala minimálisra zsugorodott (4, illetve 6 vég). A karasia forgalma (88 vég) most egy év alatt tett ki annyit, mint 1553-ban nem egészen fél év alatt. Boroszlói posztóból ezúttal is jelentős mennyiség (174 vég és 1 denk) ért el Tolnába, de így is jóval kevesebb, mint korábban. Ezt részben a kisznicér kínálatának növekedése (90 vég), részben az egyszerűen *posztónak* (*csuka*) nevezett kelme megjelenése (92 vég, továbbá 30 gurus értékű áru) pótolhatta. Az utóbbit is magyar kereskedők, deákok vámostatták, a középmezőny alsó szintjéhez közelítő vámtétellel.

79 L. a 45. jegyz.-ben id. dolgozatunkat, valamint: Szürmívség és árszabályozás a fejedelemség-kori Erdélyben. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 45–54.

80 A *szegedi mukátaa* ... jövedelmeinek ... részletes feljegyzése ... a 993. év sabán hava 14-től a harmadik esztendő végéig [1585. aug. 11.–1588. aug. 9.]. Ford. Káldy-Nagy Gyula. 1–209. gépfirt oldal. (Gotha. Ehemalige Herzogliche Bibliothek, Turc. 141. alapján). — Köszönöm szíves hozzájárulását a szemelvények közléséhez.

szesen 101 vég *agriz* posztó került vám alá, végenként 2 1/2 pénzen. Néha a vámot itt is érték szerint szabták meg, de ezt nem aranyforintban fejezték ki, hanem ezüstpénzben, *gurusban*, amely — mint említettük — a tallérnak felelt meg (a *pénz* pedig itt is dénárt jelentett).

1587. május 3-án Szabó Bertalantól 6 gurus, Keseri Tomástól 9 gurus, június 24-én Szabó Jánostól 10 gurus értékű *agriz* posztót vámostak, gurusonként 2 1/2 pénzzel.⁸¹ Ilyen posztóból készült ruházat is átmeg a szegedi vámon. 1586. augusztus 24-én Labdás György 2 *agriz* ruha, december 28-án bizonyos Márton 3 *agriz* ruha után 10, illetőleg 15 pénzt fizetett.

Aligha lehet kétségünk az iránt, hogy a szegedi *agriz* éppúgy, mint a tolnai és szolnoki *igriz*, a latin *griseus* szó *gris* tövének arab írásba foglalt formája, és szintén *pannus griseus*-t: szűrposztót jelent. Vámszabása, illetve becsértéke itt még jobban elmarad a középmezőnytől, mint a tolnai vagy a szolnoki vámon. Szegeden az 1580-as években egy vég kisznicér után 12 1/2 pénzt, egy vég karasia után pedig 25 pénzt szedtek,⁸² tehát ötszörösét, illetve tízszeresét az *agriz* vámszabásának: a 2 1/2 pénznek.

Ugyanígy alacsony vámot vetettek ki ez idő tájt Szegeden egy olyan szövetre is, amelynek megnevezése szintén elgondolkozathat bennünket. 1585. október 20-án Barta Pétör „3 [vég] *erdéli kebe*-posztó” után 7 1/2 pénzt, 1587. október 1-jén Nemes Imre „30 gurus értékű *erdéli kebe*-posztó” után 75 pénzt fizetett.

Már az első tolnai vámnapló bejegyzéseivel kapcsolatban hangot adtunk annak a feltevésünknek, hogy a *kebének* mondott posztó nem származott feltétlenül balkáni importból, hanem olyan termék is lehetett, amelyet hazai szövőművesek készítettek a török *kebé*hez hasonló minőségben, a török vámosok pedig megkülönböztetésül gyakran *kebe-i igriznek* neveztek. Ennek a kifejezésnek és a rövidebb *igriz* elnevezésnek váltakozó megjelenése a szolnoki vámnaplóban, majd a rövidebb név általános használata a későbbi tolnai defterekben, végül pedig az *igriz* szó *griseus* jelentésének kitudódása igazolta feltevésünket. A szegedi török vámos által *erdélyi kebének* minősített posztó így nyilván nem volt más, mint *erdélyi szűrposztó*. Hiszen erdélyi végszűrből tekintélyes mennyiségben szállítottak a hódoltság területére is — ahogyan korábbi alkalommal kifejtettük.⁸³

Ha tehát korábbi dolgozatainkban rámutattunk arra, hogy a magyarországi posztópiac felső és középső szektorát uraló nagyarányú *nyugati* posztóimport mellett a piac harmadik, alsó szektorát jórésben a hazai szövőművesség látta el tekintélyes mennyiségű szűrposztóval meg más olcsó és tartós gyapjútermékekkel,⁸⁴ akkor most hozzátehetjük, hogy ebben az *alsó* piaci szektorban a honi szövőipar életképesnek bizonyult a *délről* jövő, a török Balkán felől megnövekvő 16. századi textilbehozattal szemben is, főleg éppen a török *kebé*hez közelálló minőségű *igriz-griseus*: szűrkeposztó-szűrposztó termelése révén.

81 A tallér árfolyama az 1580-as években elérte a 100 dénárt (pénzt): Horváth Tibor Antal: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. NK 62–63(1963–1964) 28–29. — Az 1 gurus (= 1 tallér = 100 pénz) áruérték után kivetett 2 1/2 pénz vámtétel negyvenednek felelt meg.

82 Szegedi vámnapló: 1586. ápr. 24., aug. 25., 1587. febr. 3., okt. 18., 1588. ápr. 15. és júl. 23.; stb.

83 L. a 79. jegyzetet.

84 L. különösen: A debreceni posztószövők legrégebbi céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete. Századok 129(1995) 63–100.

ZSIGMOND PÁL PACH
ABA, KEBE, IGRIZ

Sorts of cloth in the customs journals of the Turkish-occupied territory
of Hungary around the middle of the sixteenth century

In this essay the author examines trade in cloth, which was one of the important commercial branches in the territories of Hungary occupied by the Turks, on the basis of the Buda customs journals for the years 1550/1551 and 1571/1572, the Szolnok customs journals for the years 1557/1558 and the Tolna customs journals for the years 1553, 1565/1566 and 1576/1577.

The main findings are as follows:

1. Around the year 1550, textile goods were often being brought from the Balkans to Buda by mainly Turkish (Moslem) men of commerce (*rendzsber*), but also by Jewish (*jahudi*) merchants. These textiles included (Bosnian and other) items of clothing which were designated as *eszpáp* as well as a common sort of cloth, designated by the Arabic word *aba*. At the beginning of the 1570's, for every *denk* (approx. 1 bale) of *aba* a customs duty of 100 *akcse* was being levied in Buda. At this time, *urum* or Greek merchants (of Orthodox faith) were also participating in the trade of *aba* cloth. Simultaneously, *latin* men of commerce (ie., Turkish subjects from Ragusa living according to Roman rites) were supplying mostly fine cloth from Turkey (mainly *szopraman*) on which there was a customs duty of 300 *akcse* for every *denk*.

2. Hungarian men of commerce supplying textile goods are mentioned only rarely in the Buda customs journals for the years 1550/1551; they are figuring more frequently in the Tolna customs journals for the year 1553 (and in later Buda customs journals). Between 14 March and 24 August 1553, ie., over a period of less than half of one year, Hungarian men of commerce took a total of 996 pieces of cloth imported from the West to the customs house in Tolna. Of these, just fourteen pieces of scarlet cloth belonged to the upper category of the textile market with a duty of 100 *akcse* per piece; the bulk was middle-quality cloth, on which a duty of 7.5 to 20 *akcse* was levied. In this group, Breslau cloth (298 pieces) and *kisznicér* (eight pieces) were charged at the lower level and Bergamo fabric (401 pieces) and *stamet* (179 pieces) at the higher. The middle range was represented by *karasia* (*kersey*, 87 pieces) and by Nuremberg cloth (9 pieces), on both of which a duty of 12.5 *akcse* was imposed per piece.

3. Hungarian men of commerce did not take only western imported cloth to the customs in Tolna in 1553; they also took much cheaper cloth, which the Turkish customs men registered as *kebe* or under the longer name of *kebe-i igriz*. In the period under discussion, at least 189 pieces of such cloth were registered with 2.5 *akcse* being levied per piece, i.e., an amount equivalent to just one-third of the levy on Breslau cloth, one-fifth of that imposed on *karasia*, and one-eighth of that levied on Bergamo cloth or on *stamet*. Thus, the *kebe-i igriz* fell far below the level of the imported western cloth of middle-quality and belonged to the lowest sector of the textile market.

4. This sort of cloth with its Turkish name, which was brought to the Tolna customs exclusively by Hungarian men of commerce, was presumably not of Balkan origin. Instead, it seems to have been a Hungarian product which, in order to differentiate it from Balkan goods of similar quality (*kebe-i Janbolu*, *kebe-i Tirnovó*), the Turkish customs men called

kebe-i igriz. This assumption is supported by the interchanging use of *kebe-i igriz* and the shorter expression *igriz* in the Szolnok customs journals (1557/1558) and the general application of the shorter name in later Tolna customs journals (1565/1566, 1576/1577), and finally by the recognition that the noun *igriz* is nothing else than the Turkish form of the Latin term *griseus/gris*; thus it means grey cloth or frieze cloth which was an important mass-product item of the village and small town textile industry in Hungary at the time.

5. In earlier essays the author showed that, while in the upper and middle sectors of the Hungarian market western imported cloth was dominant, it was the domestic textile handicrafts which provided the third, lower category of the cloth market with their cheap and durable woollen products. To this can now be added that in the latter section the domestic textile industry proved to be competitive also with the growing imports from the south in the sixteenth century, mainly through the production of *igriz-griseus*, i. e. grey cloth of a quality which was similar to the Turkish *kebe*. In 1576/1577 in just one year 629.5 pieces of *igriz*-cloth were taken to customs at Tolna in consignments belonging to Hungarian individuals, many of whom bore the name Szabó (Tailor).

The author wishes to thank all those Hungarian Osmanists who prepared and made available the Hungarian translation of the Turkish customs journals. (The late Lajos Fekete, Gyula Káldy-Nagy, Klára Hegyi, Anna Sz. Horváth, Előd Vass, Ferenc Szakály.)

Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája

A török a 15–16. századi magyar közvéleményben

A kezdetektől a mohácsi csatáig

Miután az oszmánok a 14. század második felében egymás után leverték a balkáni államokat, és 1389. évi győzelmüket követően hűbéri függésbe kényszerítették a szerb fejedelemséget, Magyarország határához érkeztek. 1390-ben az oszmán csapatok — első ízben a történelemben — az ország területére léptek.¹

A magyar királyság ekkoriban Európa egyik legnagyobb kiterjedésű állama volt. Civilizációs teljesítményei, katonai ereje és a keresztény közösség (*respublica Christiana*) keleti és déli határainak védelmében végzett évszázados szolgálatai miatt óriási tekintélynek örvendett a nyugati világban. A magyar királyok olyan megtisztelő címeket viseltek, mint a „kereszténység védője” (*defensor Christianitatis*), a „Krisztus bajnoka” (*athleta Christi*) vagy „a keresztény hit katonája” (*miles fidei Christiane*), országukat pedig egész Európa a maga keleti „kapujának” (*porta*) tekintette.² A magyar állam nemcsak felfogta a keletről érkező támadásokat (mint pl. a mongol inváziót vagy az Aranyhorda betöréseit), hanem a római katolikus egyház támogatásával „térítő” hadjáratok sorát vezette a „szakadároknak”, „lázadóknak” vagy „eretnekeknek” tekintett szomszédos államok, így a balkáni pataréusok vagy bogumilok és a keleti keresztények ellen. A magyar király éppen egy ilyen hadjárat során ütközött meg először török csapatokkal (1375).

Magyarország irányítói kezdetben nem érzékelték, hogy az új ellenfél minden tekintetben különbözik a térségben eddig megszokottaktól. A törökök megjelenése annyit jelentett számukra (és Európa más vezetői számára is), hogy a jövőben az „eretnokség” újabb formájával kell majd felvenniük a küzdelmet a Balkánon. A „szkizmatikusok” és a „muszlimok” egybemosását elősegítette az is, hogy a balkáni népek egyre többször az oszmánok szövetségeseiként jelentek meg a harctereken. A magyar szemlélet tehát a legnagyobb természetességgel sorolta be a „törököket” a „szakadárok” közé, és csak lassan ébredt rá a köztük lévő óriási különbségekre.

1 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 102–132. Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). Századok (= Sz) 128(1994) 273–286., Ferenc Szakály: Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365–1526). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33(1979) 67–85.

2 Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). Egyetemes Philológiai Közlemények 60(1936) 307., 309–311., 346.

Zsigmond király (1387–1437), aki az elsők között ismerte fel az oszmán terjeszkedésben rejlő veszélyeket, kezdetben maga is hasonló kategóriákban szemlélte a „török” ellenséget. Egy 1390. augusztus 14-én kelt oklevele a „cseles ravaszsággal szövetkezett gonosz szakadár rácok és törökök” elleni harcról tesz említést.³ Az 1397. októberi országgyűlés ugyancsak a „törökök és más szkizmatikusok támadásai és erőszakosságai”-ra hivatkozva határozott a védelmi rendszer átszervezéséről, ami azt jelzi, hogy a magyar nemesség is osztotta királya álláspontját a török megítélésében.⁴ Ez a felfogás tovább élt a következő évtizedekben is, de közben — főként 1396 után — jócskán előrehaladt a fogalmi tisztázás folyamata, s az ennek során születő új „ideológia” lassanként kiszorította a régi elképzeléseket, hosszú időre meghatározván a törökökről Magyarországon élő képet. A „vad, pogány és istentelen török nemzet” először is a királyi felség (*rex*) és az ország (*regnum*) „fő-ellensége” és „üldözője” (*inimicus capitalis, persecutor*) lett, melyet időnként „tatár”-nak vagy „török-tatár pogány”-nak is neveztek.⁵ Az utóbbi nyilván szándékos, de igen kifejező csúsztatás: a tatárjárás szörnyű emlékeit őrző Magyarországon semmi sem fejezhette volna ki jobban az új ellenség veszélyességét, mint az, hogy rokonságba hozták a tatárokkal.⁶ Miután a király és az ország magukat a keresztény közösség képviselőinek, az elszenvedett támadásokat pedig az egyetemes kereszténység sérelmeinek tekintették, a törököt egyidejűleg azonosították „Krisztus keresztjének és a keresztény hitnek ellenségével és üldözőjével”.⁷ Ettől fogva a török mindig ezt a kettős fenyegetést („az ország és a hit üldözője”) testesítette meg, amire a magyar vezető réteg egyöntetűen azzal válaszolt, hogy kíméletlen harcot hirdetett ellene. Zsigmond király egyik oklevele felsorolja azokat a motívumokat, amelyek az ellenállást, illetve a visszacsapást szükségsszerűvé teszik: 1. a szenvedők iránti részvét; 2. „a védelem őszinte kötelessége”; 3. a keresztények ellen, illetve 4. a Megváltó ellen elkövetett jogtalanságok.⁸ Ekképpen kinyilvánítja, hogy az ország védelme és a törökök „jogtalanságainak” megtorlása (értsd: a támadó háború) erkölcsi, politikai és vallási kötelessége az ország irányítóinak, elsősorban is a királynak. E funkciója folytán az utóbbi hamarosan (ahogy azt XXII. János pápa 1410-ben első ízben megfogalmazta) a keresztény hit „pajzsa és védőfala” (*scutum atque murus*) megtisztelő cím birtokosává válik, mind a hazai közvéleményben, mind a keresztény köztársaság vezetőinek szemében.⁹ Helyzetéből következik, hogy

3 Középkori históriák oklevelekben (1001–1410). A szövegeket vál., előszó és jegyz. Kristó Gyula. Szeged, 1992. 221.

4 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam F. Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt G. Bónis, V. Bácskai.* Bp. 1976. 160.

5 Középkori históriák i. m. 224., 244–245., 257., 260., 271.

6 A tatár-kép változásairól l. B. Szabó János: Vázlat egy ellenségkép történetéről. I. A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621. *Aetas* 1995:1–2. 5–22.

7 Középkori históriák i. m. 244–245.

8 Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. köt. 1156–1411. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889. 546. (1401).

9 *Terbe L.*: i. m. 304.

ha kötelessége teljesítése közben nem jár sikerrel (vagyis vereséget szenved a töröktől), akkor az csakis „Isten titkos ítéletének jóváhagyásával” történhet.¹⁰

A Hunyadiak és a Jagellók Magyarországa alapján véve tovább vitte a törökről és az önnön szerepéről Zsigmond idején kialakított képet, de a mindennapi tapasztalatok és az új szellemi áramlatok (humanizmus, egyházi spirituális mozgalmak stb.) hatására itt-ott igazított rajta: bizonyos vonásait kiemelte, másokat eltüntetett, s több új karaktervonással is gazdagította. A török megmaradt „főellenségnek”, sőt, fokozatosan az „ős” vagy az „örök ellenség” rangjára emelkedett. Általános meggyőződéssé érett, hogy a török egyúttal „természettől” való ellenség is, aki nem pusztán ellenfelei legyőzésére tör, hanem azok identitását is meg akarja semmisíteni; azért tartja állandó rettegésben szomszédait, mert gyűlölet és bosszú vezérli cselekedeteit. Hunyadi János V. Miklós pápához intézett 1448. szeptember 17-i levele, melyet a neves humanista, Vitéz János írt, nagy kifejezőerővel foglalta össze ezt a gondolatkört: „Ha jól emlékszem, immár száz esztendeje ólálkodnak Európa körül a törökök Istenre-emberre acsargó fegyverei. Villámgyors egymásutánban igázták le Görögországot, Macedóniát, Bulgáriát, Albániát ... *szolgaságra taszítva, vallásukból kiforgatva őket, idegen hitet, idegen erkölcsöt, idegen törvényt és a hitetlenek nyelvét kényszerítették rájuk*. Sem Isten, sem ember jogait nem kímélték; ... Innét terjedt el a pusztító vész az összes szomszédok irányába. Legutóbb elhatolt már csaknem Európa közepéig, s most országunk s hazánk tőszomszédságában vetette meg lábát. ... Több mint hatvan esztendeje csaknem szakadatlanul álljuk a háború perzselő dühét, mégpedig saját erőnkéből, egyetlen nép fegyvereivel. Helytállunk, pedig kimerített a sok vereség, hadakozás és gyász. ... Hogy néhány szóban mindent összefoglaljak: ennyit még egyetlen ellenségünktől sem szenvedtünk, és a szabadság emlékéen kívül egyebünk sem maradt, mint fegyverünk és bátorságunk, hiszen sokszor kerültünk végveszélybe. .... Mert nincs olyan kegyetlenség, amit el ne követtek volna rajtunk, és soha nem lesz vége, akár győzünk, akár veszítünk: az ellenség állandóan a nyakunkon marad, mert gyűlölete túltesz még az erején is. Ellenségünk ... most sem győzelmet: bosszút akar venni rajtunk”.¹¹

A tudat, hogy a török nem fog felhagyni Magyarországot (illetve, mint egyre többen gondolták: az egész keresztény világ) meghódításának szándékával, egyáltalán nem bénította, hanem éppenséggel élesztette az ellenállás szellemét. A sorsdöntő csatáit sorra elvesztő Hunyadi Jánost saját bevallása szerint csak az foglalkoztatta, hogy miképpen úzhetné ki a „pogányt” Európából. Az ellene folytatott háborút „befejezni pedig akkor fogjuk — írta 1448 szeptemberében Miklós pápának —, ha üldözzük is a vert ellenséget, és mindaddig nem tágítunk, amíg Európából kiűzvéen, valóra nem válik reményünk”.¹² Ez a gondolat annyira gyökeret vert az ország közvéleményében, hogy a 16. század elején, amikor a török legyőzése

10 Középkori históriák i. m. 238., 242.

11 Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 120–121. Vö. Vitéz János levelei és politikai beszédei. Vál., a szöveget gond. és bev. Boronkai Iván, ford. Bellus Ibolya és Boronkai Iván. Bp. 1987. 131–132.

12 Magyar humanisták levelei i. m. 100–101., 122., Vitéz János levelei i. m. 96. 134.

már minden realitását elvesztette, Hagymási Bálint még mindig erre buzdította a magyarokat *Ad Pannoniam* c. versében (1509):

Söpörd halálba már e számos csürhét,
Amely a népek rablásán nőtt eddig,
Már mind e nép joggal szomjazza véréit,
Pusztítsd hát el nevét is a töröknek.¹³

Ehhez a felfogáshoz kapcsolódóan a pápai udvar, valamint hazai és külföldi humanisták propagandája nyomán a 15. század közepe felé egyre gyakrabban neveztek Magyarországot a „kereszténység védőbástyájának” (*propugnaculum et antemurale Christianitatis*). A kezdetben csupán a magyar királyra használt „pajzs” vagy „fal” hasonlat fokozatosan kiterjedt az ország egészére és annak valamennyi lakosára, s a „védőbástya”-val szimbolizált funkció — jóllehet azt más országok is igényelték maguknak — az európai és a hazai közvélemény ítélete szerint jórészt Magyarország kiváltsága lett.¹⁴ Noha a magyar vezető réteg ezt a hivatást a lengyelektől sem tagadta meg (a politikai uniók és a sorsközösség miatt a magyar és a lengyel hagyomány tele van közös elemekkel),¹⁵ meg volt győződve arról, hogy az ország különleges szerepet tölt be Európában. Brodarics István, János király (1526–1540) és a török orientáció híve (!) a mohácsi csatáról írott beszámolója elején Magyarországnak már nemcsak a megelőző mintegy hetven-nyolcvan évét (a toposz keletkezése óta eltelt időt), hanem egész történelmét úgy állította be, mint az Európa védelmében hozott szakadatlan áldozatok történetét: „... Az időtől fogva, amelyben a jóságos Krisztus Isten vezetésével Szkítiából kijöttünk, és Krisztus hitét fölvtük, a többi kereszténynek mindig pajzsa és bástyája voltunk, és ... ebben a kereszténységnek tett — véleményünk szerint kitűnő — szolgálatban elvesztettünk már két királyt, ... rajtuk kívül annyi sok rendbeli főembert, annyi sok nemes és katonát, a köznép megszámlálhatatlan sokaságát... Mi azután is (ti. a mohácsi vereség ellenére is) azt fogjuk gondolni, hogy a keresztény társadalommal szemben dicséretesen cselekedtünk, ha esetleg [valaki] talál is olyan másik nemzetet, mely azt a külső ellenségtől több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi”.¹⁶

13 *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András) 151.

14 *Terhe L.*: i. m. 297–350., *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században). Bp. 1937. 10–38., *Horváth Magda*: A török veszedelem az európai közvéleményben. Bp. 1937. (Minerva-könyvtár, 112.) passim, 48–83., *Hopp Lajos*: Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és reformáció, 19.), *Imre M.*: i. m. 143–166. *Rácz István*: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995. 13–29.

15 *Hopp L.*: i. m.

16 *Brodarics István*: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. In: Mohács emlékezete. A kötetet vál. Kiss Károly, szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. 11–12.

A *paraszti tudat* 15. századi formáiról ugyan sokkal kevesebbet tudunk, mint az országot irányító nemesi és egyházi társadalom gondolkodásmódjáról, de ami ismert, abból világosan kitetszik, hogy a parasztság ugyanolyan elutasítóan viszonyult a törökhöz, mint saját urai. A védőbástya jelképpel megfogalmazott hivatást meglepő egységben vallotta magáénak Magyarország valamennyi társadalmi rétege, így a török fenyegetés nagy szerepet játszott abban, hogy az országban erősödött az egymásraultaltság és az összetartozás érzése. Vitéz János (Hunyadi János nevében írt) egyik levelében találjuk azt a főméltóságtól váratlan kijelentést, hogy a keresztes háború költségeinek fedezésére meghirdetett búcsúból „senki se rekesztessék ki neme vagy társadalmi állása miatt, ha egyszer hazája egy, ügye azonos, hite közös és hódolata ugyanúgy az Apostoli Székhez láncolja!”¹⁷ Persze a „közös haza” és a „közös hit” közül az utóbbi egyelőre még sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a parasztság gondolkodásában. A Kapisztránói János csodáiról készített jegyzőkönyvekből (15. sz. közepe) az derül ki, hogy még a török rabságot átélt közemberek is főleg vallási okokból utasították el a törökök uralmát. Egy Dél-Magyarországról elhurcolt és utóbb szerencsésen megmenekült ács azt vallotta, hogy raboskodása idején ekképpen szokott imádkozni: „Ments meg engem (Uram) az egész kereszténység ellenségének kezéből, hogy ne veszítsem el katolikus hitemet, ... hogy bűneim megsokszorozódása következtében ne essek kétségbe és ne jussak örök kárhozatra”.¹⁸ A török alattvalóvá (rabbá) válás és az elkárhozás párhuzamba állítása tehát valószínűleg nem korlátozódott a felső rétegekre, hanem az egész magyar társadalom szemléletét áthatotta.

A 15. század közepe után a törökről és a hozzá való viszonyról kialakított modell egyre jobban feltöltődött teológiai-eszkatalogikus elemekkel. Ezt a folyamatot bizonyára a török nyomás erősödése és az a keserű tapasztalat táplálta, hogy minden erőfeszítés dacára az ország pusztulása folytatódott, erőforrásai apadtak, és mindinkább magára maradt a „közös” ellenséggel szemben. Már Hunyadi János leveleiben felbukkan a „romlás”, sőt a „végmentés” képe, az a vízió, hogy az ország egyedül nem bírja sokáig az egyenlőtlen küzdelmet.¹⁹ Hogy ez nem pusztán retorikai fogás volt, az kiderül abból, hogy Hunyadi (illetve szószólója: Vitéz János) többször utalt az „égi koronával” szimbolizált *mártíromság* eshetőségére.²⁰ Nyilván ezzel függ össze, hogy a hadvezér és kancellárja a törökellenes harcok balsikereit végső soron rendre az isteni akaratból vezette le. A várnai csatáról (1444) beszámolva azt írták, hogy ott „nem az ellenséges katonaság, hanem az isteni ítélet csapásai alatt szenvedtünk, és csupán tulajdon bűneink miatt kerekedhetek felül a barbárok”.²¹ A ri-

17 Magyar humanisták levelei i. m. 163., Vitéz János levelei i. m. 181–182. Vö. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 111–112.

18 *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Úő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 49–50.

19 Magyar humanisták levelei i. m. 71., vö. 258–259., Vitéz János levelei i. m. 66.

20 Például: „Eltökélt szándékom inkább vasba és fegyverbe öltözve halni meg, semmint tovább szemléljem népem szenvedéseit”; Magyar humanisták levelei i. m. 118., Vitéz János levelei i. m. 127. Vö. *Benda K.*: i. m. 26–29.

21 Magyar humanisták levelei i. m. 70., Vitéz János levelei i. m. 64.

gómezei vereség (1448) után kijelentették, hogy „bűneinkhez képest kevés is mindaz, amit eleddig szenvedtünk”,²² s az újabb katasztrófában hasonlóképpen „Isten büntető szándékát” látták.²³ Ez a felfogás persze cseppet sem eredeti. Azóta, hogy a 8. század elején lefordították latinra Pszeudo-Methodiosznak a muszlim terjeszkedéssel foglalkozó művét, és annak gondolatait az apokaliptikus (főleg a joachimista) áramlatok mindenüvé elterjesztették, a nyugati világban közhelynek számított, hogy a muszlimok (szaracénok) az apokaliptikus népek közé tartoznak, akiket Isten bűneik miatt, büntetésből küldött a keresztényekre.²⁴ Ez a nézet Magyarországon már a 13. század közepén felbukkant, amikor IV. Béla király az „emberiség bűnei”-re vezette vissza a tatárjárás „viharát”.²⁵ Hunyadiék tehát a bűnbeesés–büntetés emlegetésével nem tettek egyebet, mint visszanyúltak a hazai és az egyetemes tradícióhoz. Ám egy lényeges kiegészítést is fűztek hozzá, ami vigasztalást és reményt adott a török ellen küzdőknek. Úgy érveltek, hogy az isteni büntetés jogosságát vitatni nem szabad, inkább bűnbánatot kell gyakorolni, s akkor Isten megkönnyöri a vétkezőkön. Annál is inkább, mert szilárdan hitték, hogy a „menny nem pusztító, hanem *nevelő céllal* méri büntetését”,²⁶ az ég tanító szándékaiból pedig a reményt is kiolvasták: „mi azzal *vigasztalódunk*, hogy az ég büntetésében *nevelő intést* látunk, nem pedig gyilkos szándékot”.²⁷ Mindebből azt a következtetést vonták le, hogy felesleges, dőre dolog a küzdelem végső kimenetelével foglalkozni, hisz az isteni döntést befolyásolni nem lehet. A „megneveltek” csak egyet tehetnek: csüggedetlen reménnyel fegyverkezzenek a török ellen.

A tanító vagy nevelő Isten és a török mint ennek eszköze olyan gondolatok, amelyek mintegy hetven év múltán fontos helyet foglalnak majd el Luther tanításaiban. Luther hasonló megfontolásokból a törököket nevezte „iskolamesternek”, mert azok véleménye szerint Isten fenyítő hatalmát testesítették meg.²⁸ Míg azonban Luther innen csak hosszas vívódás után jutott el a török elleni harc helyesléséig, a 15. század közepén élt magyar vezetők „Isten büntetéseiből” soha, egy pillanatra sem következtettek arra, hogy fel kellene adniuk hazájuk és Európa védelmét.

22 Magyar humanisták levelei i. m. 130., Vitéz János levelei i. m. 148.

23 Magyar humanisták levelei i. m. 127., Vitéz János levelei i. m. 143.

24 *Paul Alexander: The Byzantine Apocalyptic Tradition. Los Angeles–Berkeley, 1985., Bernard McGinn: Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages. New York, 1979., Bernhard Töpfer: Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter. Berlin, 1964., Marjorie Reeves: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969., Yoko Miyamoto: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apocalypticism in the Sixteenth Century. Journal of Turkish Studies 17(1993) 125–145. (bőséges irodalommal), Bernard McGinn: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995.*

25 *Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. III. Bp. 1936. (A Magyarságtudomány Tanulmányai) 8–9.*

26 Magyar humanisták levelei i. m. 130., Vitéz János levelei i. m. 148.

27 Magyar humanisták levelei i. m. 128., Vitéz János levelei i. m. 144.

28 *Carl Göllner: Turcica. III. Bd. Die Öffentliche Meinung Europas im 16. Jahrhundert. București–Baden-Baden, 1978. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 70). 176., Imre M.: i. m. 120., A Luther török-képeről szóló irodalmat l. Y. Miyamoto: i. m. 135.: 74. jegyz.*

A 15. század második felében a magyarországiak török-képe jelentősen gazdagodott azáltal, hogy megszülettek az első átfogó *apokaliptikus értelmezések* a törökről. Ezek között kiemelkedő helyet foglal el az erdélyi születésű Magyarországi György domonkos szerzetes műve, amely alapjában változtatta meg Európa szemléletét a törökről és a muszlim vallásról. György barát Rómában írta és 1480 körül adta ki a törökök vallásáról, életéről és szándékairól szóló munkáját, amely az *Incipit prohemium in tractatum de moribus conditionibus et nequicia Turcorum* címet viselte.²⁹ Bár a magyar kutatás egyelőre adós a mű magyarországi hatásának feltárásával, több körülmény miatt feltételezem, hogy az nem maradt ismeretlen — elsősorban egyházi körökben. Az is valószínű, hogy a *Tractatus* megszületése nem kizárólag György fogságba esésének és törökországi élményeinek köszönhető, hanem már Magyarországról magával vihette a török kérdés iránti érzékenységet. Mivel a mű problematikája a korabeli Magyarországot érintette legközelebről, és tagadhatatlan magyar háttere van, talán nem jogosulatlan itt a magyarországi török interpretációk sorába illeszteni és azok részeként (is) tárgyalni.

A *Tractatus*, szerzőjének szándékai szerint, a török fogságba került keresztényeknek kívánt útmutatást adni hitük megőrzéséhez, ám valójában sokkal többet nyújtott ennél: átfogó teológiai-történeti magyarázatot a törökök sikereiről, s egyúttal — hol nyíltan, hol a sorok közé rejtve — kemény, szinte „reformációs” kritikát gyakorolt a keresztény világ képmutató vallásossága felett. Joachimus de Fiore calabriai apát (1135 körül–1202) és követőinek nyomdokain haladva a törököt a végítélet közeledtét jelző apokaliptikus népek, „szektáját” pedig az Antikrisztus egyházának gondolta, amelyben már elkezdődött az ördög uralma. Az így felfogott törököt a János Jelenéseiben szereplő második állattal azonosította, amelyik vonzó megjelenésével és hamis csodáival elbűvöli a világot, s az első állattól eltérően nem erővel (külsőleg), hanem a lélek tönkretételével (belsőleg) juttatja áldozatait örök kárhozatra. Ezzel az azonosítással talált magyarázatot a török hihetetlen sikereire, és ezzel fedte fel a törökben rejlő legnagyobb veszélyt. A „szekta” erősödése (vagyis az Oszmán Birodalom gyors terjeszkedése) számára az isteni terv része: eszköz, amely teljes bűnbánatra ösztönöz, eszköz, amely által az igazak megtisztulnak. Formálisan egyre gyengül ugyan a keresztény hit (hiszen még az egyháziak jó része is, a színleg vallásosak, azonnal megadják magukat a fenevadnak, úgyhogy már nem is krisztianusoknak, hanem anti-krisztianusoknak tekinthetők), de a *választottak*, a barlangokba és a gödrökbe rejtőző kevesek révén valójában egyre erősödik. Minél többet szenvednek, minél nagyobb üldöztetést viselnek el a *választottak*, annál biztosabban részesülnek a megváltásból és az örök üdvösségből.

A törökkel szemben követendő magatartásról György barát nem nyilvánít hátaozott véleményt, de nem kétséges, hogy a passzív belenyugváson, Isten akaratának elfogadásán kívül nem látott más lehetőséget. A töröktől való szabadulást közelinek érezte ugyan, de nem titkolta, hogy ez nem emberek műve lesz, hanem

29 Magyarországi Györgyről és munkájáról újabban I. Y. Miyamoto: i. m. 128–136. Magyarul Kenéz Győző fordításában olvasható, a Tardy Lajos által közreadott gyűjteményes kötetben: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp. 1977. 50–143.

Istené, aki reménye szerint hamarosan ítélkezik az Antikrisztus, a második bestia felett. A török állandó előrehaladása közepette a keresztények számára egyedül a teljes bűnbánat, a választottak kitartása nyújthat esélyt az örök életre.

Ebből az érvelésből, amely mind tartalmilag, mind fogalmi készletét tekintve kísértetiesen emlékeztet Luther 1529 előtti álláspontjára (aligha véletlen, hogy a reformátor először írt a *Tractatus* 1530. évi kiadásához), a belenyugvás természetesen nem kelthetett komoly visszhangot Magyarországon. Viszont a bűnbeesés tana, a kiválasztottság érzése és a vele szorosan összekapcsoló török = Antikrisztus gondolat, valamint bizonyos chiliasztikus várakozások annál inkább, hiszen ezek tőle függetlenül is termékeny talajra találtak az itteni szerzetesrendek, kiváltképp a magyar alapítású pálosok, az obszerváns ferencesek, sőt a karthauziak körében, majd rajtuk keresztül eljutottak a magyar parasztság széles rétegeihez is. A pálos és a ferences rendben a török kérdés, az általa felszínre hozott társadalmi problémák és a kor általános válsághangulata már a 15. század közepén erőteljes joachimista áramlatokat termeltek ki. A pálosoknál olyan csoportok alakultak, amelyek hozzákezdtek a joachimi harmadik *státus*, az *ordo monachorum* viszonyainak gyakorlati megvalósításához. Noha ezeket a kísérleteket a rend vezetői hamarosan kordába szorították, maguk is nagyjából a calabriai apát által kimunkált séma szerint gondolták el a világ folyását, és szemlélték koruk eseményeit.³⁰ Ezt bizonyítja Gyöngyösi Gergely rendfőnök (1472–1540) terjedelmes Apokalipszis-kommentárja, amely ugyan már a mohácsi csata után íródott, de gondolatilag még egyértelműen a késő középkorhoz kötődik.³¹ Gyöngyösi, ugyanúgy mint Joachimus de Fiore, hét korszakra (hét nagy keresztényüldözésre) osztotta a Krisztus születése óta eltelt időt, de a hazai viszonyokból kiindulva az ötödik korszak üldözőit már az eretnekekkel szövetkezett törökkel azonosította. Miután az erre következő hatodik korszakban a „nagy Antikrisztus” uralmát várta, több alkalommal is arra a következtetésre jutott, hogy a török maga az Antikrisztus népe (melyet az Apokalipszis különböző helyeit [9: 17–18] magyarázva olykor Sárkánynak vagy Oroszlánnak is nevezett). Gyöngyösi elbeszélte a törökök eredetét, bemutatta terjeszkedésüket, hangot adva abbéli meggyőződésének, hogy nem nyugszanak addig, míg el nem foglalják Németországot is. Szerinte „Mahumet undok lova és minden mohamedán” azért kapta hatalmát, „hogy a földkerekség minden tájain öldököljön karddal, éhséggel, halállal és a föld állataival, úgyhogy ez a kard anyagi, az éhség testi, a halál a dögvész és a föld állatai oroszlánok és medvék, melyeknek a nyomorult keresztények sokszor megvetésből odadobotnak”.³² Ugyanakkor a magyar humanistákkal együtt vallotta, hogy a „kegyetlen szörnyeteg” Isten megérdemelt büntetése „bűneinkért”, főleg az egyháziak bűneiért; ám abban is hitt, hogy mindez a bűnösök javát szolgálja: a megpróbáltatások egyszer véget érnek, s „az idő múlásával ő (a török) is elmúlik vele együtt”. Gyöngyösi nem gondolt és nem is buzdított fegyveres ellenállásra, mert

30 Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 109. skk., főleg 109–115.

31 *Coelius Pannonius*: Collectaneae in sacram Apocalypsim. Parisiis, 1571. Vö. Tarnai A.: i. m. 142–152.

32 Az idézetek: Eckhardt Sándor: Az Antikrisztus legendája. Katholikus Szemle 50(1936) 164–165.

bízott abban, hogy az Atya „nem tud elfeledkezni” gyermekeiről, és hamarosan visszaveszi a muszlimoknak adott hatalmat.

Hasonló motívumokkal dolgoztak a 15. század végi ferencesek is, ám éppen ellentétes következtetéseket vontak le belőlük. Temesvári Pelbárt (1435 körül–1504), a prédikáció-gyűjteményei révén európai hírnevet szerzett író meg volt győződve arról, hogy a hat teremtésnap mintájára felfogott világtörténelem a vége felé közelít, s az utolsó, hetedik fázisban az Antikrisztus uralma fog elkövetkezni.³³ Tanítványa, Laskai Osvát (1450 körül–1511, a századfordulón több éven át a ferences rendtartomány vikáriusa) viszont politikusabb alkatából kifolyólag már az Antikrisztus mibenlétét is meghatározta: egyik 1498. évi prédikációjában a törökkel azonosította azt. Az Antikrisztus feltűnése nála ugyanúgy a közeli világvéget jelezte, ahogy Magyarországi Györgynél, és az általa észlelt többi előjel is erős rokonságot mutat a domonkos barát által felsoroltakkal: a hit csökkenése, a gonoszság és az eretnokség terjedése, az elvilágiasodás stb. De Laskai ezért — György baráttól eltérően — elsősorban a világi hatalmasokra hárította a felelősséget, akik elrabolják az egyházi javakat, könyörtelenül sanyargatják alattvalóikat, és akik az Antikrisztus első hívei lesznek. Mindezek alapján ő is arra a következtetésre jutott, hogy Isten e bűnökért zúdította a keresztényekre a „szentségtelen Mohamed népét”.³⁴

Laskai ugyanakkor elutasította, hogy az eskatalogikus ellenség előretörését tétlenül kellene szemlélni. Az ellenállást, a „haza” védelmezését az egész társadalom morális kötelezettségének tartotta, nem téve különbséget úr és paraszt között (amivel messze túlhaladt a korabeli nemesi felfogáson, amely a nemzetből a parasztokat kirekesztette). Az organikus közösségként felfogott magyar nemzetet aztán a joachimizmusban és a 15. századi spirituális misztikában központi szerepet játszó „választottakkal” vagy „választott néppel” (*electi*) azonosította, miáltal nemcsak a nemesi köztársaság vagy az ország harcoló rendjei, hanem az egész magyarság Isten választott népe lett, amelynek az a rendeltetése, hogy a kereszténység pajzsát hordozza „a Nagy Török ellen, hogy derekassága és bátorsága révén a szent kereszténység az óhajtott békét élvezhesse”.³⁵

A ferences szellemi elit ideológiájának jónéhány eleme, kivált azok, amelyek a társadalmi igazságtalanságokat és a török elleni védelem kérdéseit érintették, a társadalom alsó rétegeire is nagy hatást gyakorolt. Erre a ferencesek széles társadalmi beágyazottsága adott lehetőséget; míg a 15. század második felében és a 16. század első negyedében a többi rend fokozatosan visszaszorult, az obszerváns ferencesek egymás után hozták létre új rendházaikat. Mivel a társadalom minden rétegével kapcsolatban álltak, a királyi hatalom csakis az ő szervezetükre támaszkodhatott akkor,

33 Tarnai A.: i. m. 113., 207.: 328. jegyz. Temesvári Pelbárthoz: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál., kíséző tan. és jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1982.

34 Laskaihoz l. *Szűcs Jenő*: Nép és nemzet a középkor végén. In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974. 570–580. A karthauzi rendben élő hasonló elképzelésekre l. *Benda K.*: i. m. 58., *Andreas Pannonius*: Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus. In: Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Közéleteszik Fraknoi Vilmos és Ábel Jenő. Bp. 1886. (Irodalomtörténeti emlékek, 1.) főleg 104–110.

35 *Deér J.*: i. m. 35., *Terbe L.*: i. m. 345., *Szűcs J.*: Nép és nemzet i. m. 579.

amikor propagandát akart kifejteni az eretnekekkel szemben, és ha keresztes háborúra vagy a törökkel való szembeszállásra kívánta mozgósítani a tömegeket. Igaz, hogy a „választott nép” fogalma már az 1420-as évek délvidéki huszita mozgalmaiban nagy hangsúlyt kapott, de elsősorban a ferences propagandára vezethető vissza, hogy a parasztokat mind az 1456. évi védelmi háborúban, mind az 1514. évi keresztes háborúban alapvetően a chiliasztikus kiválasztottság-tudat vezérelte: magukat „Krisztus katonáinak”, „áldott népnek” tudták, akik az országot védelmezvén valójában a keresztény hitet oltalmazzák az apokaliptikus ellenséggel szemben. 1514-ben, amikor végül saját uraik ellen fordultak és hatalmas parasztlázadást robbantottak ki, épp azzal indokolták a fordulatot, hogy a „hűtlen-hitetlen” nemesek akadályozzák őket a „szent jellel”, a kereszttel szimbolizált küldetésük végrehajtásában.³⁶

A választottság, a küldetés tudata a parasztnál azzal a hittel párosult, hogy az Antikrisztus elleni háborúban való részvétellel megválthatják lelküket a bűnöktől. Krisztus katonájának lenni ugyanakkor számukra egyet jelentett a mártíromság vállalásával. Ezt fejezte ki — ugyanúgy, mint Hunyadi és a humanisták számára — az „égi korona” jelképe: Szerémi György káplán szerint Székely Dózsa György azzal biztatta csatlakozásra a népet, hogy Bakócz Tamás érsek a szent keresztet „a mi üdvösségünkre és az égi korona elnyerésére” hozta el Róma városából.³⁷ A török elleni harc és az üdvözülés összekapcsolása tehát ugyanúgy hozzátartozott a *népi keresztes eszmekörhöz*, mint a magyar humanista magaskultúra gondolatrendszeréhez. Ugyanilyen rokonság figyelhető meg egy másik ideológiai elem esetében is: a magyar társadalom különböző rétegei egyre többször vontak párhuzamot a maguk és az ószövetségi zsidó nép sorsa között. Már a 15. század első felének huszita mozgalmaiban elkezdődött a „kiválasztottak” és a zsidó nép szenvedéseinek összehasonlítása, s a 16. század elejére valószínűleg széles körben elterjedt az a nézet, hogy a magyarok (vagy egyes csoportjaik) helyzetét a zsidó nép példájával lehet a legjobban megvilágítani; Isten őket is bűneik miatt sújtja csapásokkal (a törökkel), de ha megértik az Úr nevelő szándékát, vagyis megtérnek, és ellátják Istentől rendelt feladatukat, a kereszténység védelmét, akkor Isten visszafogadja kegyelmébe és megszabadítja őket az üldöztetésektől. E gondolatsor közismertségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Tubero, a raguzai történetíró, az 1520-as évek elején pontosan efféle szavakat ad Dózsa szájába, amikor elmondhatja vele híres (valójában soha meg nem tartott) ceglédi beszédét: „A szentírás tanúskodik róla, magyarok, hogy a legjobb, legnagyobb Isten megkönyörült hajdan a zsidóknak rendkívül súlyos szolgaságán, s a népet, amelyből a maga országát alapítani akarta, az egyiptomi zsarnokságból, a királyi igából és borzasztó nyomorúságokból kimentvén, nemcsak szabadsággal ajándékozta meg, hanem egyúttal szomszédainak legyőzőjévé, ellenégeinek pedig urává tette”.³⁸ Igaz, e hasonlat itt jobbra belpolitikai (szociális) el-

36 A parasztháború ideológiájáról l. *Kardos T.*: i. m. 370–387., *Szűcs J.*: Nép és nemzet i. m. 589–595., *Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Nemzet és történelem* i. m. 601–667.

37 Idézi *Kardos T.*: i. m. 379.

38 *Ludovicus Tubero*: *Commentariorum de rebus suo tempore gestis libri XI*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum ... Tom. II. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. Vindobonensis, 1764. 332.* Magyarul: *Ludovicus Tubero*: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich*

lentéteket jelenített meg, de a török kérdés szempontjából is fontos tanulságokkal szolgál. Az a széles körű, mind a vezető humanisták, mind a parasztlázadók által osztott meggyőződés tükröződik benne, hogy a társadalmi problémák megoldása (a felkelők felfogásában: a parasztság felszabadulása) sem képzelhető el a szomszéd, vagyis a török legyőzése nélkül.

A Mohács előtti Magyarország társadalma tehát egy évszázad alatt fokozatosan rádöbbsent arra, hogy a török expanzió nem egyszerű külpolitikai vagy eretnek-probléma, hanem az ország belső egyensúlyának felborulásával és keresztény jellegének elvesztésével fenyeget. E felismerés a társadalom döntő többségében az ellenállás szellemét ébresztette fel, és minden réteg megfogalmazta (vagy valahonnan átvette) a maga ellenállásának ideológiáját (és helyel-közzel a maga török-képét) is. Ezek az ideológiák a nagy társadalmi különbségek és az urak és parasztok közötti ellentétek dacára meglepő azonosságokat mutatnak. A humanizmus érvrendszerével operáló kormányzó és a hadra kelt parasztok egyaránt a bűnbeesés tanával magyarázták a török megjelenését, s egyként vallották, hogy bűnbánattal, az isteni intés megszívlelésével a bajok eltávoztathatók az országról. A megállíthatatlanul előrenyomuló törököt ugyanakkor, az európai áramlatokkal összhangban, egyre inkább eszkatalogikus dimenziókban szemlélték: az idők végezetének apokaliptikus népét látták benne, az Antikrisztus megtestesülését. Ezért az ellene való védekezés kötelességét már nemcsak a természetes ösztön parancsából vezették le, hanem a keresztény eszkatalogikus misztikából is azt olvasták ki, hogy rájuk bízott az ország és a kereszténység védelme. Ez alakította ki bennük a kiválasztottság érzését, amit a humanista felső réteg inkább a „kereszténység védőbástyája” metaforájával fejezett ki, az alsó néposztályok (többnyire szerzetesi eredetű) szellemi vezetői pedig a chiliasztikus fogantatású „áldott nép”, „Krisztus katonája” stb. fogalmakkal magyaráztak meg a közemberek számára. A kiválasztottság tudatának megerősödéséhez és a zsidó és a magyar nép sorsának párhuzamba állításához hozzájárult az az érzés is, hogy a „kereszténység pajzsául rendelt magyar nép” mindinkább magára maradt az apokaliptikus ellenséggel folytatott harcban. De a reménytelennek tűnő helyzet csak megerősítette bennük küldetésük fontosságát, azt (a gyakorlatban mindinkább illuzórikussá váló) tudatot, hogy ha helytállnak, a török legyőzhető lesz, de legalábbis áldozatukkal elnyerik az üdvösség jutalmát.

Ezt a meggyőződést képi formákban is megjelenítették, ami az írásos megnyilvánulásoknál közérthetőbben juttatta kifejezésre a korabeli magyar társadalom egyseges török-ellenes állásfoglalását. Ilyen „vizuális állásfoglalásról” hagyott ránk rendkívül értékes beszámolót Tommaso Dainero modenai követ, aki az 1501. évi budai úrnapi körmenetről a következőket jegyezte fel: „Az úrnapi körmeneten — melyen az óriási néptömegén kívül ő felsége is részt vett — érdekes látványosságot adtak elő, ugyanis valamely jóslat szerint a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha Mohamed koporsója szétromboltatik. Ezt következőképp adták elő: Mohamed mecsetjét házunk előtt állították föl, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és számos pasa vett körül. Midőn őfelsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási

---

László-Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 4.) 271. Itt *Kardos Tibor* fordításában idéztük: i. m. 381.

tűzsugár sújtott le a koporsóra és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel izzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta. Valóban kiváló élvezet volt e roham szemlélése...”.³⁹

A mátyási közjáték: egy alternatív török-kép

Hunyadi Mátyás (1458–1490) uralkodása idején a fent bemutatott török-kép és — mondjuk így — „hivatalos” törökellenes ideológia mellett egy merőben különböző felfogás is utat tört magának. Ez teljes egészében Hunyadi Mátyás személyének és politikai ambícióinak köszönhető létrejöttét.

Mátyás a keresztény világ felé ugyanúgy, sőt talán még hangsúlyosabban hirdette az ország hitvédő szerepét, mint atyja. Ez a propaganda nem is maradt hatástalan, mert a korabeli Európa szellemi tekintélyei az 1480-as években már benne és birodalmában látták azt az erőt, amely megmenti Európát a török és a cseh eretnecség (a huszitizmus) kettős fenyegetésétől. A vezető itáliai humanisták tőle várták annak az újfajta kereszties eszmének a diadalra juttatását, amely a keresztény civilizáció védelmét és az annak szülőjeként felfogott görögség felszabadítását állította a korábbi missziós gondolat helyébe.⁴⁰ Mátyás király szívesen fogadta és maga is táplálta a személye körül formálódó mítoszt; magáévá tette azt a humanista állítást, hogy ő az új Herkules, aki emberfeletti teljesítményekre képes, vagy az új Nagy Sándor, akinek az a hivatása, hogy legyőzze a Dáriussal azonosított török szultánt.⁴¹ Az udvarában élő ferrarai orvos, Antonio Torquato a kor nagyra becsült tudományával: az asztrológiával erősítette a török bukásába vetett hitet; 1480-ban megjövendölte, hogy a szultán birodalma 1538 előtt véget ér.⁴² (Itt kell megjegyezni: a legyőzendő Dárius, azaz II. Mehmed viszont önmagát gondolta Nagy Sándornak, akinek az a küldetése, hogy uralma alatt egyesítse a kelet- és a nyugat-római birodalmat.⁴³)

Mátyás, az ízig-vérig reneszánsz uralkodó azonban a kereszties eszmét inkább csak szándékai takargatására használta: valójában egy közép-európai birodalom létrehozása lebegett szemei előtt. Míg a Nyugat felé a védőbástya-gondolatot hirdette (és az ország cserbenhagyásáról panaszkodott), itthon egyre inkább előtérbe helyezte a 13. század végétől már készen álló hun–magyar rokonság eszméjét, s propagandistáival „második Attilaként” ünnepeltette magát. A hun–magyar rokonság és az

39 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Összegejt. és jegyz. Szamota István. Bp. 1891. 497–498. Vö. *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 13., *Rácz István*: i. m. 38.

40 *Klaniczay Tibor*: A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz. In: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 166–190.

41 Ehhez l. még *Borszák István*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984. 22–36.

42 E prófécia körül sok az ellentmondás, l. *M. Reeves*: i. m. 363–364. *Kenneth M. Setton*: *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia, 1992. (Memoirs of the American Philosophical Society, 201.) 25–27.

43 *Franz Babinger*: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*. München, 1959.² 546–549.

Attila párhuzam egyszerre szolgált a nyugati hódítások igazolására és a király fő politikai eszményeinek megjelenítésére. Mátyás és ideológusai azzal, hogy feltámasztották, pontosabban: megkonstruálták a „pogány” (a kereszténységet megelőző) magyar politikai és kulturális hagyományt, eszmei támasztékot találtak a centralizált monarchia, az államegyház, az állami önállóság és az ennek belpolitikai háttérpályát nyújtó magyar nemesi nemzettudat létrehozásához, illetve megerősítéséhez. A magyar régmúlt és a jelen összekötésére irányuló szándék tükröződik Mátyás egyik befejezetlenül maradt tervéből is. Orosz kereskedőktől hírül vette, hogy még élnek Keleten az ottmaradt magyarok leszármazottai; követeket küldött hozzájuk, és hívta őket Magyarországra, hogy a töröktől elnéptelenített területekre telepítse őket.⁴⁴

Ez a maga korában abszolút korszerű (a keresztény közösségből kiváló nemzetállam létrehozására irányuló) program szükségképpen magával hozta a „pogányokhoz” való viszony bizonyos átértékelését is. Mátyás belátta, hogy II. Mehmed lényegében ugyanazt teszi, mint ő: módszeresen építi birodalmát, s ebben — a vallási különbség ellenére — semmi kivetnivalót nem talált mindaddig, amíg a szultán nem keresztelte az ő hatalmi érdekeit. Csábító, csakhogy egyelőre igazolhatatlan feltételezés, hogy Mehmed sikerei és önkényuralmi módszerei tiszteletet ébresztettek benne. Hacsak nem tekintjük egyfajta negatív bizonyítéknak, hogy Thuróczy János, aki 1488-ban megjelent krónikájában először nevezte Mátyást *secundus Attilának*, éppen II. Mehmeddel mondatja el uralkodójáról a következő dicséretet: „Vajon nem róla mondta-e — mint hírlík — Mohamed, a törökök császára, aki ebben a mi időnkben az egész földkerekséget rémületbe ejtette és megrázta, és akit nagy tettei miatt méltán nevezhettek volna Nagy Mohamednek: »Én meg ő, mi ketten vagyunk a világ összes uralkodói között azok, akiket méltán illet ez a név: uralkodó.«”⁴⁵ Innen jöhet, hogy Mátyás a török diplomáciai kapcsolatokban nemhogy óvatosan használta a kereszties eszmét vagy frazeológiát, hanem kifejezetten mellőzte azt, és az államrezon kölcsönös tiszteletben tartását helyezte előtérbe. 1480-ban például azt írta Mehmednek, hogy azért lenne előnyös a két fél közötti béke, mert „viszálykodások helyett könnyebb lenne más fejedelmek rovására bővítenünk a hatalmunk alatt álló területet”.⁴⁶ Ez nyílt és nem is meglepő beszéd egy reneszánsz fejedelemtől, de az már igen, hogy a Mehmeddel való barátságot és jószomszéd-ságot azért tartja méltóbbnak az ellenségeskedésnél, „mivel *ugyanaz a vér folyik ereinkben*, és minden tekintetben felségednek mint idősebb fivérünknek tetszését keressük”.⁴⁷ A magyar történetírás úgy véli, hogy a király által hangoztatott rokon-

44 Kardos T.: i. m. 174–181.

45 Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp. 1978. 445. Az a reneszánsz elv, hogy a fejedelem = „élő törvény”, szintén igen közel állt a mehmedi ideálokhoz; további figyelemre méltó egybeesés, hogy miután az oszmánoknál megszületik az uralkodó testvéreinek kötelező kirtásáról rendelkező törvény, Antonio Bonfini, Mátyás történetírója, hosszasan taglalja Buda Attila [azaz Mátyás] általi megölésének indokait stb. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 80–83. Vö. Kardos T.: i. m. 178. Mátyás reneszánsz államáról l. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. II. Bp. 1936.² 467. skk.

46 Magyar humanisták levelei i. m. 263.

47 I. m. 264. Vö. Mátyás király levelei 1460–1490. Vál., a szöveget gond., utószó és jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1986. 154.

ságnak semmi alapja nincs, Mátyás a trónigénylő Dzsem herceg megszerzéséért folytatott diplomáciai küzdelem idején terjesztette el azt a történetet, hogy nagyanyja nővérét hajdan törökök rabolták el, s ez a hölgy lett II. Murád felesége és II. Mehmed anyja.⁴⁸ Bárhogy volt is, számunkra az a fontos, hogy Mátyás minden aggály nélkül vállalta a rokonságot a „kereszténység ősellenségével”, s aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ez a készség egy töről fakadt azokkal az eszmékkel, amelyek a hun–magyar ideológia terjesztésére ösztönözték. Mátyás képes volt a hagyományos ideológiai kötöttségek nélkül kezelni a török kérdést, mert a politikai célok és eszközök hasonlósága, a (kitalált vagy hitt) közös szkíta (*szittyá*) származás tudata tompította a valláskülönbségből fakadó ellenérzéseket.

Erre ösztönözte őt az udvarát fokozatosan átható *újplatonista* gondolkodás is, amely kevés jelentőséget tulajdonított a vallás konkrét formáinak. Mátyás és humanistái elsősorban nem is a vallás ellenségét, hanem sokkal inkább a barbár pusztítót ítélték el a törökben; a király egyik híres levele, amely „vetéseinket dülő vadkan”-ként jellemezte az országot fenyegető ellenséget, ezt a pragmatista megközelítést fejezte ki rendkívül szemléletesen.⁴⁹

A „török rokon” és a „rokon török politika” elve a nagy uralkodó halála után eltűnt a magyar királyi udvarból, ahová visszatért a hagyományos egyoldalú ellenség-kép. A mátyási intermezzo azonban nem múlt el teljesen nyom nélkül. Felix Petantius, a király könyvdíszítő műhelyének egykori vezetője, a világhírű Corvina-könyvtár utolsó őrje, a keleti nyelveket ismerő diplomata e gyakorlatias szemlélet jegyében rövid munkát írt az oszmán birodalomba vezető utakról, hogy segítséget nyújtson a törökellenes támadó háború újonnan feléledő tervének megvalósításához (1502). A mátyási humanista udvar emléke ugyancsak szerepet játszott abban, hogy Felix Petantius 1510 körül megalkotta az első magyar tudományos munkát az oszmán birodalomról; ez volt a *Genealogia Turcarum Imperatorum*, amelyet hamarosan török történeté *(Historia Turcica)* fejlesztett tovább, s amely a német humanisták révén az európai *turcica* irodalom egyik fontos forrása lett.⁵⁰

Mohácstól a 16. század végéig

Az önálló magyar állam bukása, az oszmán megszállás és az ország három részre szakadása darabokra törte azt a képet, amelyet a magyar társadalom a törökről és a vele szembeni ellenállásról másfél évszázad alatt kialakított magának. A „cserepek” azonban nem veszték el, s belőlük a korabeli magyarok néhány évtized alatt újra összerakták az egész képet, amely egyes részleteiben feltűnően hasonlított ama szét-

48 A pápai követ állítja 1489. jan. 30-i jelentésében, hogy mindezt magától Mátyástól hallotta: *Fraknoi Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Bp. 1890. (Magyar történeti életrajzok) 298–299. E. Kovács Péter nem tartja hitelesnek a történetet: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 143–144.

49 Kardos T.: i. m. 192–193., Magyar humanisták levelei i. m. 22., Klaniczay T.: i. m. 188.

50 Banfi Florio: (ismertetés a) Johann Cuspinianus Briefwechsel (München 1934. c. munkáról). Sz. 72(1938). 390., Elena Berkovits: Felice Petanzio Ragusino. Bp. 1941., Kardos T.: i. m. 255–257.

tört régihez, ám egészében véve mégis különbözött tőle. Maga az összerakás munkája sem ment könnyen; többször rugaszkodtak neki, nehezen találták bizonyos elemek helyét, olykor már kész darabokat szedtek szét és állítottak össze más formában, míg végre kielégítőnek találták az eredményt. Nehezítette a munkát, hogy az összeállítók között gyakran a minimális együttműködési készség is hiányzott. Hiszen az arisztokrácia és a nemesség egy része a Habsburgokhoz, másik fele a Szapolyai-ház mellé állt, ráadásul rohamosan terjedt a reformáció, amely vallásilag is megosztotta a politikailag szétforgácsolódott országot. Mégis, minden nehézség ellenére, a század második felére a magyar társadalom kialakított magának egy olyan ideológiát, amely felekezeten és országhatárokon átlépve ismét összefüggő rendszerbe állította a török-kérdést, képes volt vigaszt és reményt nyújtani és megfogalmazni az adott feltételek között követendő magatartást. Idáig azonban hosszú és rögös út vezetett.

A mohácsi csatában nemcsak a magyar vezető réteg színe-java pusztult el, hanem annak harcos hun-szittyá öntudata is megsemmisítő vereséget szenvedett. Ennek ellenére az arisztokrácia és a nemesség (még azon tagjai is, akik a török szövetségre lépő Szapolyait választották uruknak) őrizték a törökellenesség szellemét, de a zűrzavaros viszonyok, a folyamatos pártváltoztatások időszakában ez a magatartás semmiféle mintát nem adhatott többé a társadalom alsóbb rétegeinek. Annál kevésbé, mert a védtelenül maradt parasztság, amely korábban oly egységesen vallotta magát a keresztes eszme hordozójának, Magyarországon is a „balkáni szindrómával” reagált a nagy változásokra. Ott a törökök előrehaladása és ígéretei gyakorta fordították szembe a jobbágyokat uraikkal. Erről a jelenségről a bosnyák király 1461-ben ezeket írta a pápának: „A törökök nagyon barátságosak a paraszttal szemben. Azt ígérik, hogy minden paraszt, aki csatlakozik hozzájuk, szabad lesz. A korlátozott paraszti ész nem veszi észre az ámítást, és úgy véli, ez a szabadság örökké fog tartani. Könnyen megtörténhet, hogy a nép, félrevezetve e hazugságoktól, hűtlen lesz hozzám ... a mágnások, akiket a parasztek elhagynak, szintén nem sokáig tudnak kitartani váraikban”.⁵¹ A sorozatos vereségek, az ország széthullása a magyar jobbágyok számára is azt bizonyították, hogy a török hatalma lebírhatatlan, vagy ahogy a humanista Cuspinianus mondotta 1526-ban: a közbeszéd szerint a törökök „vasból vannak”.⁵² Gyökeret vert és egyre erősödött az a meggyőződés, hogy az ellenállás felesleges, mert Isten elhagyott bennünket és a hódítók Istene erősebb a miénknél. Ehhez járult még két további momentum: a nép gyűlölte a

51 F. Babinger: i. m. 232–233. A *Türkenhoffnung* vagy a „török álom” jelenségéről Európában és a Földközi-tenger térségében l. *Hans Joachim Kissling*: *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes”*. *Südost-Forschungen* 23(1964) 15–18. és *Bartolomé Bennassar és Lucile Bennassar* átfogó munkáját: *Les Chrétiens d’Allah. L’histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles*. Paris, 1989. Az újonnan hódított területek konszolidálásában a törökök mindig is számítottak a szegényebb rétegek rokonszenvére; l. pl. *Halil İnalçık*: *The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalçık and Donald Quataert. Cambridge, 1994. 133–134. A keresztények és az oszmánok közötti együttműködéshez l. még *Michael Balivet*: *Romanie byzantine et pays de Rûm turc, Historie d’un espace d’imbrication gréco-turque*. (Les Cahiers du Bosphore, 10.) Istanbul, 1994.

52 Joannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőkhöz... Ford. Kulcsár Péter. In: *Mohács emlékezete* i. m. 252.

nyúzásban jeleskedő, de védelmet nem nyújtó urait, a katolikus egyházszervezet széthullásával pedig lelki támasz nélkül maradt. Mindezek folytán a 16. század közepén (az oszmán berendezkedés kezdetén) reálisnak látszott a veszély, hogy a parasztok tömegei az ellenség oldalára állnak, sőt, vele szövetkezve támadnak rá a maradék Magyarországra. A dunántúli magyar védelem az 1540-es évek elején például részben azért bénult meg, mert a nemesi hadvezetés állandóan parasztfelkeléstől tartott, és nem merte igénybe venni a jobbágyság erejét.⁵³ 1562-ben Csányi Ákos, Nádasdy Tamás nádor kanizsai officialisa még mindig igen kényesnek ítélte a helyzetet, és egyúttal pontos képet adott a megváltozott paraszti mentalitásról is: „... még az többi között egy félelmem, kit néhány esztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak: az hódolás engedelmé megédesítette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon, s az parasztságba nincs kitül tanulni az Istennek igéjét; *ugyan azt hiszik, hogy Isten emberi az törökök és [a] jó hit [az] övék, azért segíti [őket] Isten.* Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint ím csak mostan is Hegyesd alól megtérvén sok helyen kiáltották. »Azért nem mernek minket felvenni az urak — mond —, hogy félnek tőlünk, hogy ugyan(úgy) járnak, mint Székely Györggyel, de ugyan meg kell annak lenni.« Az német, cseh gyűlöl (benünket), s ha az mie(i)nk is üldözni és úzni, kergetni fognak együtt az törökkel, fogják mondani az hegyeknek, hogy reánk essnek, és elborítanak minket. Kegyelmes Úristen, könyörülj mi rajtunk szent fiadért!”⁵⁴ Noha a Csányi által felvázolt rémkép, az oszmán hódítók és a magyar parasztok összefogása végül nem következett be, az utóbbiak körében még sokáig tartották magukat a törökhöz kapcsolódó illúziók; erre utal, hogy Baranyai Decsi János, a jeles történetíró egy 1597-ben írt propagandaversében (vagy verses prédikációjában) még mindig időszerűnek érezte keményen kikelni az effajta „tévelygések” ellen:

Az bolond paraszt is az Törököt kívánja,
Ugyan Istent kéri az Törököt láthassa,
Ő földes Urának veszését hogy láthassa.

Ő te bolond kösség nem tudod, az mit kívánsz,
Bizony mézesmadzag helyett te kígyót kívánsz,
Keresztény úr helyett hogy pogány urat kívánsz.

Nem jobb volna-e ha nemzedednek szolgálnál,
Vérednek tagodnak becsülettel te volnál,
Vele együtt az igaz Istent te imádnál.

53 Szakály Ferenc: Az első magyarországi szandzsák és megszervezője, Kászim bég. Keletkutatás 1995. tavasz. 5. skk.

54 Óze Sándor, Ötszáz magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. Bp. 1996. 495. sz. levél. Ehelyütt is köszönöm Óze Sándornak, hogy cikkem írásakor rendelkezésemre bocsátotta akkor még kéziratot munkáját. A szóban forgó passzust a tárgyunkra nézve legfontosabb mondatot mellőzve ő is közölte: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „üllő és verő közé szorult ország”. A modern nemzettudat átformálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál. In: Magyarok Kelet és Nyugat között. Tanulmányok. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 106.

Nagy szolgálatba vagy, de bizony nagyobbá lész,
Szarahora te lész koldusnál is szegényebb lész,
Szamár, ökör, bivaly, teve, ló helyett lész.⁵⁵

A magyar társadalom végleges kettészakadása és a köznép iszlamizálódása valószínűleg azért nem következett be, mert időközben az országban győzelemre jutott a reformáció (becslések szerint 1570 körül a lakosság mintegy 75-80%-a protestáns), amely a szellemi önvédelem hatékony eszközeivel látta el az ingadozókat. A soknemzetiségű Magyarországon két irányzat hódított leginkább: a lutheri, amely főként a német városi polgárság körében, földrajzilag pedig Nyugat-Magyarországon terjedt el, és a kálvini, amely az ország középső és keleti részén élő magyar ajkú lakosság „nemzeti” vallása lett.⁵⁶ A protestáns egyházak kialakulásuk pillanatától (1550–70 között) éles harcban álltak egymással, de a török kérdés megítélésében (tán az antitrinitáriusokat vagy magyar nevén unitáriusokat kivéve) semmiféle lényeges különbség nem volt közöttük. A protestáns álláspont látszatra a Luther és Melancthon által kimunkált wittenbergi teológia vagy történetiszemlélet egyszerű átvétele. Ám a 16. századi magyar protestáns teológusok és prédikátorok valójában nem tettek mást, mint visszanyúltak az előző évtizedekben darabjaira hullott magyar hagyományhoz, és a wittenbergi apokaliptikus, eszkatalogikus determinizmus szellemében új rendszerbe foglalták azt.⁵⁷ A protestantizmus magyarországi sikerei valószínűleg éppen azzal magyarázhatók, hogy amit a reformátorok az ország sorskérdéséről, a törökről tanítottak, az a lakosság fülének ismerős és egészében véve vállalható volt. A fő különbség a korábbiakhoz képest abban állt, hogy az „új” gondolatok terjesztése sokkal szervezettebben és hatékonyabban folyt, mint azelőtt bármelyiké, és mivel anyanyelven történt, a társadalom egészére hatni tudott. Ennek fényes bizonyítéka, hogy még a szervezetlen és ideológiai válaszok kitermelésére képtelen katolikus oldal is mindenestől magáévá tette a protestánsok történelem-magyarázatát.

Ennek az ideológiának a lényege ugyanis a magyarázat: az ország törvénszerű bukásának megvilágítása és az ettől elválaszthatatlan vigasztalás.⁵⁸ Protestáns felfogás szerint a török győzelme és a nyomában járó pusztítás a haragvó Isten büntetése a magyarság bűneiért. Mint Károlyi Gáspár írta: „... ilyen fényes és hatalmas országnak

55 *Gernot Nussbächer*: Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”. Magyar Könyvszemle 86(1970) 392.: 239–242. vers. Erre a közleményre Szabó Géza hívta fel figyelmemet, akinek ezúton fejezem ki hálás köszönetemet szíves segítségéért.

56 *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985., *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. 3/1. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 475–604., *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995., *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció, 23.)

57 Ezt hangsúlyozza *Péter Katalin* is: A reformáció és a művelődés i. m. 488.

58 A most következőkben nagymértékben támaszkodtam *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta, 2.) című, adatokban rendkívül gazdag munkájára.

és nemes erős nemzetiségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen. ... Mert Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jönne az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa.”⁵⁹ A bűnök listája hosszú: ide tartoznak a főbűnök (kevélység, fösvényesség, bujaság, gőgös szembeszállás Istennel, hitelenség stb.), az Úr személye ellen elkövetett bűnök (bálványozás, paráznaság, restség, részegség, szét-húzás stb.) és a szociális bűnök (a vezetők közösség elleni vétkei: hatalommal való visszaélés, népnyzás, a védelem elmulasztása stb.). Isten azonban nem véletlenül sújtotta a magyarságot ilyen keményen: mint hajdan a zsidókat, most ezt a népet választotta ki magának, ezt szereti a legjobban; haragja a nép javát szolgálja, csapásaival tanítani, nevelni akar és bűnbánatra ösztönöz. Ha a választott nép mindezt megérti és megtisztul, akkor Isten újra magához öleli, és megszabadítja a töröktől.

Míg a reformátorok a választott népet kollektíven sújtó büntetés gondolatával megszabadították az egyént az önvád terhétől, addig az eszkatológia és az apokaliptika minden eddiginél erőteljesebb alkalmazásával az egész közösséget mentették fel a török túlhatalmának kialakulásáért rá háruló felelősségtől. A prédikátorok beszédeiben és írásaiban az ország hadszíntérré válása a világvég közeledtével függ össze; a török Góg népe, a testi Antikrisztus, a Sátán pusztító küldötte lett. A wittenbergiek duális Antikrisztus felfogását követve legtöbbször a török mellé állították a pápát, akiben a lelki Antikrisztust ismerték fel. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom küzdelmében az utolsó idők apokaliptikus hatalmainak összecsapását látták, s ebből azt a következtetést vonták le, hogy Magyarország a világtörténelem középpontjába került. A két birodalom harcának kimenetelét a század közepe után egyre pesszimistábban ítélték meg, mind többen voltak, akik már csak Istentől, az utolsó ítélet eljövételétől reméltek szabadulást.⁶⁰

A politikai kilátások romlása és a köznép megingása által keltett félelem ösztönözte a reformátorokat arra, hogy a korábbiaktól gyökeresen eltérő magatartásformákat dolgozzanak ki a törökkel szemben. A végvári katonák fegyveres harcát jogosnak ismerték el (ámbar óva intették őket attól, hogy ezt Krisztus nevében tegyék), de a török fennhatóság alá került népnek teljes engedelmisséget tanácsoltak. Azt tanították neki, hogy a török uralmat a közösség bűneiért kell eltűrnie; a gonosz fejedelemnek is tartozik megadni azt, ami annak jár (még ha feleségét vagy gyermekeit követelné is), mert a fejedelmi hatalom isteni eredetű; ha vallását nem sérti, akár tisztséget is vállalhat a pogány szolgálatában; csak akkor szabad ellentmondania, ha bűnre (pl. hite megtagadására) akarnák kényszeríteni, de ebben az esetben köteles a vértanúságot is vállalni.⁶¹

59 Benda K.: i. m. 60.

60 Óze S.: „Bűneiért bünteti Isten...” i. m. 80–124. E tanok népszerűsítésében fontos szerepet játszottak a wittenbergi teológia szellemében íródott németországi világkrónikák, amelyeket Magyarországon is jól ismertek, s amelyek hozzájárultak az első magyarországi világkrónika megszületéséhez. Az egészhez l. *Martin Haessler*: Das Ende der Geschichte in der mittelalterlichen Weltchronistik. Köln–Wien, 1980. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 13.). főleg 156. skk., *Josef Trostler*: Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa. Ungarische Jahrbücher 14(1934) 116–134., *Péter Katalin*: Az első magyar világkrónikáról és szerzőjéről, Benczédi Székely Istvánról. In: Papok és nemesek i. m. 66–76.

61 Óze S.: „Bűneiért bünteti Isten...” i. m. 124–134.

Nyilvánvaló, hogy ez a látszatra önfeladást sugalló álláspont valójában józan kompromisszum volt annak érdekében, hogy a köznép számára kijelölje és vallásilag szentesítse a török rendszerbe való beilleszkedés kereteit, és ezzel védőernyőt nyújtson neki az iszlamizálás fenyegető rémével szemben. Ennek ellenére aligha véletlen, hogy sokan veszélyesnek tartották és visszautasították ezt a magatartásformát. Így például a zömében protestáns végvári katonaság is, amely elfogadta mind a bűnös nép, mind a zsidó–magyar rokonság eszméjét, de mindvégig ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy Magyarország „a kereszténység védőbástyája”, s hogy saját helytállása nemcsak a hit, hanem az ország megmaradásának is záloga. Ez a harcoss réteg Melanchtonnal együtt vallotta, hogy „quanto satis est semel in acie mori, quam tali conditione vivere”.⁶² A küzdelem „a mű országunk megmaradásáért, Ides gyermekünkért és feleségünkért” folyik, ezért kötelező ellenállni „az pogány népeknek” — hirdették a vitézek körében népszerű históriás énekek már akkor, amikor a reformátorok még a passzív belenyugvásról prédikáltak híveiknek.⁶³

A katonai frontok megmerevedése, majd a török kiverésébe vetett remények feléledése a századvégen a reformáció jónéhány képviselőjét véleménye megváltoztatására készítette. Felhagytak a belenyugvás, a világvége-várás hirdetésével, ehelyett cselekvésre buzdítottak, és mind bátrabban hangoztatták azt a nézetet, hogy a megjavult, összefogott és válllvetve harcoló magyar társadalom önmaga is felszabadíthatja országát. Ahhoz azonban, hogy a nép kellő önbizalommal forduljon a török ellen, annak alakját ki kellett emelni a körülötte gomolygó apokaliptikus ködből, birodalmát pedig legyőzhető, evilági hatalommá kellett lefokozni; röviden: le kellett mondani arról a tanról, amely ez idáig a leghatásosabb magyarázatot adta a török hódítás mélyebb értelméről. Érdekes ellentmondás, hogy miközben a reformátorok a török demitizálását végezték és közeli bukását hirdették, továbbra is főleg az eszkatológia eszközeivel (jóslatokkal, legendákkal stb.) támasztották alá mondanivalójukat. És ami még különösebb: ehhez nemcsak a hagyományos magyar és egyetemes protestáns érveket, hanem a török fél ideológiai elképzeléseit is felhasználták.

Török–magyar ideológiai párhuzamok

Azokat az apokaliptikus bizonyítékokat, amelyek félreérthetetlenül tanúsították: a török immár hatalma csúcsára ért, talán a jeles humanista történész, Baranyai Decsi János (1560 körül–1600) foglalta össze legteljesebben két kis munkájában. A két mű voltaképpen egymás ikertestvére: ugyanazt a koncepciót fejti ki két eltérő megfogalmazásban. Az első „változat” verses formában, magyar nyelven íródott 1597-ben (feltehetőleg annak vége felé). Ez az a töredékesen fennmaradt históriás ének,

62 *Imre M.*: i. m. 112. A 16. századból számos hasonló nyilatkozatot ismerünk, l. pl. *Bendu K.*: i. m. 42–43., 51., 54. Ehhez l. még *Óze S.*: „A kereszténység védőpajzsa” i. m. 99–106.

63 Az idézetek a következő két énekből valók: *Temesvári István*: *Históriás ének az jeles győzelemről .... Erdélbe a Kenyérmezőjén (1569)* és *Temesvári János*: *A Béla királyról, mint jötenek be a tatárok, és elpusztították mind egész Magyarországot (1571)*. In: *Históriás énekek és széphistóriák. Vál., a szöveget gond., előszó és jegyz. Molnár Szabolcs. Bukarest, 1981. 84., 108.*

amely *Török császárok krónikája* címen ismeretes, és amelynek szerzőségét a kutatás csak feltételesen szokta Baranyainak tulajdonítani.⁶⁴ A nemrégiben közzétett második „változat”, egy latin nyelvű buzdító beszéd (*Oratio de bello adversus Turcam fortiter et constanter persequendo*), amely 1598 elején készült és a szerző nevét is tartalmazza, azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a két mű írója egy és ugyanazon személy, azaz csakis Baranyai lehetett.⁶⁵

A szerző szándékairól a prózai latin változat ad tájékoztatást: értesülvén a törökök béketapogatózásairól, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet a törökellenes háború folytatására kívánja buzdítani. A „kettős” mű alap gondolata az, hogy a törökkel egyezkedni vagy együttműködni nem szabad, mert az még a béke színe alatt is a keresztény vallás és civilizáció megsemmisítésére tör. Részletesen bizonyítja, hogy a török uralom közvetlenül veszélyezteti valamennyi társadalmi réteg fennmaradását, majd — az orációban — szent háborúra hív fel, amelyben „vagy győznünk kell Krisztus vezérletével és segedelmével, vagy fel kell áldoznunk a hazáért vérünket s utolsó leheletünket”.⁶⁶ Ez a háború elkerülhetetlen, s ha az általa javasolt hadügyi reformokat végrehajtanák (s itt Magyari Istvánt megelőzve kifejti az önerőre támaszkodásnak, a nemzeti hadsereg létrehozásának szükségességét), a siker sem maradna el. A históriás ének nem ilyen harcias; Baranyai itt inkább a törökök terjeszkedését, „álnok” módszereit állítja előtérbe (valójában ennek illusztrálására szolgál a bevezető oszmán történet is), és egyúttal mély önkritikát gyakorol: hosszasan ecseteli a magyarság bűneit, az ország elhagyatottságát és a keresztény világ belső megosztottságát. Ugyanakkor mindkét változatban bőven és közel azonos módon tárgyalja azokat a tényeket (pl. az európai országok erejét, gazdagságát, hadi potenciálját), motívumokat és jeleket, amelyek önbizalmat, reményt és bátorítást adhatnak, s amelyekből nyilvánvaló, hogy a török terjeszkedés végső határaihoz érkezett.

Az erre utaló jelek többsége megegyezik a korabeli protestáns eszkatológia legfontosabb törökellenes érveivel. Baranyai felidézi a dánieli négy birodalom lutheri értelmezését, a protestáns krónikások kedvelt példázatát a megnyesett, de gyökerében ép fáról, Ezékiel könyvét, ahol „világosan megígéri Isten Góg és Magóg pusztulását, akik sok tudós ítélete szerint maguk a törökök, s hogy ez a mostani időben

64 *Baranyai Decsi János*: [Török császárok krónikája]. In: Régi magyar költők tára. I. Közreadja Stoll Béla. Bp. 1959. 86–102., 524–552.: szövegkritika (a továbbiakban *Krónika I.*). Fentebb (55. jegyz.) id. közleményében *G. Nussbacher* több, addig lappangó részletet tett közzé, melyek témánk szempontjából rendkívül fontosak (a továbbiakban *Krónika II.*). Baranyai Decsiről I. *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 259–275.

65 *Balázs Mihály–Monok István–Varga András–Tar Iholya*: Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból. In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. II.* Szeged, 1990. 37–99. szövegközlés és magyar fordítás (a továbbiakban *Oratio*). Az exhortációról már ezt megelőzően írt *Balázs Mihály és Monok István*: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. és előszó R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 255–259., de sem ekkor, sem a szövegközléskor nem figyeltek fel az *Oratio* és a *Krónika* közötti azonosságokra. A két mű részletes összevetése ezúttal nem lehet feladat, mert szétfeszítené e tanulmány kereteit.

66 *Oratio* i. m. 68–69.

fog bekövetkezni, azt az isteni János is világosan kinyilatkoztatja a Jelenések könyvében”. Ezenfelül hivatkozik Joachimus apátra, majd azokra a chiliasztikus hagyományokra visszamenő próféciákra, „amelyek Mohamed birodalmának pusztulásáról keringenek, mely keletkezésétől számítva nem tart tovább ezer évnél”, valamint arra a számos „bölc” által hangoztatott nézetre, hogy „az ottománok nemzetsége már-már császárainak sorát kimerítve uralkodik, s amint hatalma I. Rudolf császár uralkodása idején keletkezett, kipusztulni ugyanúgy, egy másik Rudolf alatt fog”.⁶⁷ Mindezek fényében érvénytelennek tartja Lactantius egyházatya (240 körül–320) és a ferences Hiltenius 15. század közepi jövendöléseit a Kelet további uralmáról, s azt a következtetést vonja le, hogy

Azért az pogányság akár mint dühöködjék,
Az Keresztényekre akár mint igyekezzék.
Soha teljességgel minket el nem veszthetnék.⁶⁸

Ám Baranyait leginkább mégis az töltötte el bizakodással, hogy — amint az orációban írta — „maguknak a barbároknak is van egy jóslatuk a veres almáról (*de rubeo pomo*), saját pusztulásukról és a keresztények győzelméről”.⁶⁹ Ez azonban szerinte annyira közismert, hogy fölösleges elismételni. Szerencsére a históriás ének írásakor még nem így gondolkodott, és abban teljes egészében közölte a „veres alma” legendáját. Különös, hogy ennek az állítólag széltében ismert próféciának — mai ismereteim szerint — ez az első magyarországi lejegyzése:

Avagy nem tudod-e Török jövendölését,
Mellyel önnön maguk várják veszedelmüket,
Magok prófétájok beszélnek veszésüket.
Valamikor, úgymond, Veres almát megvesszük,
Mi birodalmunknak ottan végét mi érzük,
Ha az keresztények héven (heuen?) lesznek mi rajtunk.
Hét esztendő múlva ha ők fel nem támadnak,
Veres alma vételén ők fel nem búsulnak,
Tizenkét esztendeig minékünk szolgálnak.
Valamikor Török veres almát meg veszi,
Menten Isten őtet az földről ott el veszti,
Az mint magok jövendő mondása jelenti.
Mi legyen az veres alma senki nem tudja,
Győr-e, Bécs-e, Róma, avagy az Colonia,
Csak Isten és az idő ezt megmutatja.
Valamikor ők az jövendölést olvassák,
Vének és gyermekek asszonynepek siratják.
És jövendő vesztüket mindnyájan óhajtják.⁷⁰

67 Oratio i. m. 76–79.

68 Krónika i. m. I. 96: 160. vers.

69 Oratio i. m. 78–79.

70 Krónika i. m. II. 390: 166–171. vers.

Első látásra nyilvánvaló, hogy Baranyai itt azt a legendát adta vissza, amit az európai közvélemény a magyarországi származású Georgievits Bertalan jóvoltából ismert meg néhány évtizeddel korábban. Georgievits törökországi raboskodása idején hallott az „aranyalmával” (törökül: *kızıl elma*) kapcsolatos elképzelésről, és kiszabadulása után azonnal közzétette azt egy kis könyvecskében, melyhez rövid magyarázatot is fűzött (1545).⁷¹ A számtalan kiadást megért török jóslat óriási népszerűségre tett szert, és sokak számára a remény legfőbb forrása lett, hiszen abban a törökök maguk jövendölték meg végső bukásukat.⁷² Az utóbbi időben a kutatás megkérdőjelezte e legenda hitelességét és török eredetét, és hajlik arra, hogy a korabeli legismertebb európai apokaliptikus jóslatokból származtassa.⁷³ Olyan álláspont is megfogalmazódott, hogy a prófécia fő motívumait különböző közvetítő csoportok (foglyok, renegátok) terjesztették el az oszmán birodalomban, amelyeket aztán mások már mint török elképzeléseket hoztak vissza a keresztény világba.⁷⁴ Kétségtelen, hogy van bizonyos ellentmondás a Georgievits által közölt változat és a török forrásokban megragadható *kızıl elma* elképzelések között. A legfontosabb különbség az, hogy az oszmánok számára a *kızıl elma* mindenekelőtt a viláгурalom, a folyamatos hódítások szimbóluma, és — érthető módon — rendszerint hallgatnak a számukra kedvezőtlen végkifejletről (ami nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna). Mindezek ellenére nézetem szerint mind az aranyalma szimbólum, mind a hozzá kapcsolódó „végső harc” (Endschlacht) motívum (amelyben a törökök vereséget szenvednek) stb. kielégítően levezethető a bizánci hagyományból. Erre vonatkozó érveimet másutt már részletesen kifejtettem,⁷⁵ ezért itt csak a következőket jegyzem meg: 1. az oszmánoknál a *kızıl elma* eredetileg Konstantinápolyra vonatkozott, s nyilvánvalóan a városban álló Iustinianus szobor szimbolikájáról vette eredetét; 2. a *kızıl elma* a kelet-római főváros elfoglalása után hármassá jelleppé változott: jelentette egyrészt azokat az újabb és újabb városokat (többnyire királyi székhelyeket), amelyeket az oszmánok meg fognak hódítani, másrészt azt a végső misztikus helyet, ahol az oszmán hódítások véget érnek, harmadrészt a viláгурalmat, amely az előzőekből következik; ezt az összetett

71 W. Heffening: Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 27(1942) 27–28., 33–37., A. Fischer: ‘Qyzył elma’, die Stadt (das Land) der Sehnsucht der Osmanen. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 74(1920) 171. Vö. Y. Miyamoto: i. m. 139–142., K. M. Setton: i. m. 29–46.

72 Georgievits szerint a prófécia szövege a következő (jd. helyek): „Császárunk eljön és elfoglalja a hitetlen fejedelem királyságát, elragadja a piros almát és saját uralma alá veti. Ha hét éven belül a keresztények nem rántanak kardot, tizenkét évig fog uralkodni; házat épít, szőlőt ültet, kerítést húz a kert körül, gyermeket nemz. Tizenkét év múltán (attól fogva, hogy birtokba vette a piros almát) kiugrik a keresztények kardja, amely menekülésre kényszeríti a törököket. Meg kell jegyezni, hogy ez a prófécia nem a Koránban olvasható, hanem más könyvekben, melyek nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendenek. Náluk ugyanis megvan a mi összes prófétánk, meg sajátjuk is van sok.”

73 Karl Töply: Türkische Sagen und Legende um die Kaiserstadt Wien. Wien–Köln–Graz, 1980. 34–73.

74 Y. Miyamoto: i. m. 142.

75 Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. 134–139., 19. jegyz. Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Târih-i Beç krâli – 17. Jahrhundert). Journal of Turkish Studies 13(1989) 86–88.: 19., 97–98. jegyz.

szimbolikát az oszmánok már jóval a feltételezett európai hatás előtt használták; 3. az oszmánok hosszú ideig tudatosan kerültek az utolsó *kızıl elma* meghatározását (valahová a messzi „napnyugatra” [*gün batısına*] tették, s csak a 17. század második felében kezdték következetesen Rómával azonosítani), amiben egy összetett védekező reflexet ismerhetünk fel: ha a végcél ismeretlen, akkor a hódítások még időtlen időig folytathatók, s remény van arra, hogy a végcél eléréséig a próféciában előre jelzett muszlim katasztrófa sem következik be. Ekképpen állt elő az a furcsa helyzet, hogy míg az oszmánok saját hatalmuk folyamatos növekedését, addig az európaiak (köztük a magyarok) az Oszmán Birodalom közeli végét olvasták ki egy és ugyanazon próféciából: a *kızıl elma* legendájából.

Bár Baranyai Decsi János a törökök „saját jövődölését” kétségtelenül európai forrásból (nyilván Georgievits valamelyik kiadásából) merítette, annak lényegét a Magyarországon keringő szóbeszédkekből is ismerhette. Erre utal a magyar verses változatban használt „veres alma” kifejezés, ami szó szerinti fordítása a török *kızıl elmának*, s amit a német birodalomban a keresztény apokaliptikus irodalom hatására sokszor „aranyalmának” (goldener Apfel, Goldapfel) fordítottak. De erre következtethetünk az 1592–98 közötti eseményekről írt históriájának egyik megjegyzéséből is, amely szerint a törökök Erdélyre is alkalmazták a *kızıl elma* szimbólumot. Ezt az azonosítást sem török, sem európai forrásból nem ismerjük, tehát csak Magyarországon juthatott tudomására.⁷⁶ Baranyai azon megjegyzése, hogy a „veres alma” hollétét senki sem tudja, ám mégis több konkrét *kızıl elmát* megnevez, ugyancsak török hatást mutat, s aláhúzza mindazt, amit a *kızıl elma* jelentéséről fentebb mondtunk. Egyébként már a híres históriás énekszerzőnél, Tinódi Sebestyénnél találunk homályos nyomokat arra, hogy a magyarok Georgievitstől függetlenül is hallhattak valamit a *kızıl elma* legendáról vagy ahhoz hasonló elképzelésekről. A Szülejmán szultán és „Kazul basa” (az iráni sah) küzdelmét (lényegében a 16. század első felének oszmán–perzsa háborút) bemutató énekét Tinódi a következő három strófával zárja:

Régi időben eszt megprófétáltak,
Utóssó időben csudákat látnak,
Nagy hatalmok lészön az pogánoknak,
Nagy bolyongások az igaz hitben valóknak.

Szultán Szulimán császár nagy hatalma
Nem sok héján mint bölcs Sándor hatalma,
Az jó Isten már hatalmát megroncsa,
Az keresztyén népet már feltámasztja.

Egy úrfiú császártúl megjöttében,
Nagy bizonnyal beszélé egy kedvében.
Tinódi Sebestyén deják könyvében
Ő béirá negyvenhat esztendőben.⁷⁷

⁷⁶ Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]. Ford. és a bev. Kulcsár Péter. Bp. 1982. 64.

⁷⁷ Tinódi Sebestyén: Krónika. S. a. r. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica), 424–425 (XIV. Szulimán császár Kazul basával viadaljáról).

Bár e sorokból mind az arany- vagy piros alma legenda jellemző terminusai, mind annak tér- és időbeli utalásai hiányoznak, nyilvánvaló, hogy Tinódi „próféciája” ugyanazt az alapszerkezetet követi, mint Georgievitsé és Baranyai Decsié: amikor a szultán hatalma csúcsára ér, és a keresztények szenvedése minden eddigénél nagyobb lesz, akkor következik el az Oszmán Birodalom bukása. Külön figyelmet érdemel, hogy Tinódinak egy olyan „úrfiú” mesélte el a vigasztaló jóslatot, aki éppen akkor tért vissza az Oszmán Birodalomból, s aki ezek szerint onnan hozta magával e *kizil elmára* emlékeztető motívumokat. Ennek alapján fel kell tennünk, hogy Georgievits fellépésekor a magyarok szóbeli forrásokból már ismerhették a török *kizil elma* legenda valamelyik változatát, s ezzel magyarázható, hogy Baranyai annyira közismertnek mondhatta azt a 16. század végén.

A *kizil elmával* kapcsolatban érdemes röviden kitérni a váradi királyszobrok körül lefolyt török–magyar ideológiai küzdelemre. Ennek látszólag semmi köze az aranyalma jelképrendszeréhez, de valójában egy olyan általános modell fejthető ki belőle, amely segít megértenünk, miképpen tanulhatták el az oszmánok a bizánciaktól (vagy épp a magyarok az oszmánoktól) a szimbólum használatát, vagy még tágabban: miképpen vívták meg harcaikat az ellenfelek a maguk jelképeivel is.⁷⁸ Váradon a 14. század végén állították fel az európai hírű Kolozsvári testvérek, Márton és János bronzból öntött, aranyozott szobrait: a kezében (mint egy 1609. évi leírásban áll:) „aranyalmát” tartó Szent Istvánt, Szent Imrét és Szent Lászlót ábrázoló álló alakokat, valamint Szent László lovasszobrát, aki előrenyújtott jobb kezében csatabárdot tartott. Az utóbbi érdekessége, hogy Iustinianus kora óta ez volt az első lovasszobor, amelyet szabadtéren állítottak fel. A szentkirályok alakjainak a magyarok csodatévő erőt tulajdonítottak; úgy hitték, hogy ameddig ezek állnak, addig török nem foglalhatja el a várost. Szamosközy István erdélyi történetíró a közbeszédre hivatkozva arról tudósít, hogy ez a hiedelem az oszmánok között is elterjedt, s szerepet játszott abban, hogy a vár 1598. évi török ostroma sikertelenül végződött: „Beszélik — ki tudja, igaz-e vagy csak légből kapott koholmány —, hogy a törökök között, amilyen babonás népség, híre terjedt: Szent László király fentebb már említett bronzlova olyat nyerített, hogy még a törökök is meghallották, és az ostromlottak számára örvendetes csodajelként magyarázták. ... elvonultak az ostromott vár alól, bár erejük még ki sem merült, csak éppen nem reménykedtek a vár elfoglalásában”.⁷⁹ A történetíró értesüléseit Mátyás főherceg 1598. évi levele is alátámasztja; szerinte az ostrom közben a magyarok azzal lohasztották a támadók harci kedvét, hogy többször átkiabálták nekik: szobraik miatt úgysem árthatnak nekik. A törökök erre magas sáncokat emeltek, és azokról próbálták szétlőni a szobrokat, de hasztalan kísérleteztek vele. Innen érthető, hogy amikor 1660-ban az oszmán csapatok meghódították Váradot, elsőként a város *talizmánjának* tartott királyszobrokra vetették rá magukat, és komoly károkat tettek bennük. Később a maradványokat Belgrádba szállították és tűzfegyvereket készítettek belőlük, amelyeket gúnyból „a magyarok istenének” neveztek — írta egy másik történetíró, Szalárdi

78 A következőkhöz l. *Magyar Zoltán*: A Kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. Sz. 129(1995) 1155–1166.

79 I. m. 1161.

János.⁸⁰ A váradi királyszobrok sorsában ismételten megmutatkozik, hogy bár a győztes többnyire megsemmisíteni igyekszik a megvert ellenség szimbólumait, gyakran átveszi, átértelmezi és saját céljai szolgálatába állítja azok ideológiai programját. Ez történt a magyar királyi koronával is, amely Mohács után a Magyarország egészére vonatkozó oszmán jogigény egyik alapja lett,⁸¹ és ez történhetett Iustinianus császár konstantinápolyi szobrának aranyalmájával, amely Bizánc bukása után immár az oszmán világuralmi igényeket támasztotta alá.

Az aranyalma legenda-körnek van egy további török–magyar párhuzama, amely még korábbi időkbe: II. Mehmed és Mátyás király korába visz vissza bennünket. Konsztantin Mihajlovics, az 1500 körül keletkezett *Egy janicsár emlékei* szerzője, aki 1455 és 1463 között élt az Oszmán Birodalomban, a következő történetet jegyezte fel II. Mehmed szultánról. Értesülvén a pápa által szervezett keresztes hadjárat előkészületeiről, az oszmán uralkodó attól tartott, hogy a meghódított területek keresztény lakossága ugyancsak ellene fordul; összehívta tehát főembereit, és tanácsot kért tőlük. Ők azt javasolták, hogy indítson megelőző támadást, mert sokkal jobb az ellenség területén harcolni. Erre a szultán a következő példázattal felelt nekik:

„És a császár elrendelte, hogy példaként hozzanak be és terítsenek le előttük egy nagy szőnyeget, majd a közepére egy almát tétetett. Aztán a következő rejtvényt adta fel nekik, mondván: »Fel tudná-e venni valaki az almát anélkül, hogy a szőnyegre lépne?» Azok tanakodtak egymás között, gondolkodtak, miképpen volna ez lehetséges, és egyik sem tudott rájönni a nyitjára, míg végül maga a császár lépett oda a szőnyeghez. Két kézzel megfogta, s előre lépegetvén föltekerte maga előtt. És így elérte az almát, és visszaterítette a szőnyeget úgy, ahogy korábban volt. Ezután a császár így szólt az urakhoz: 'Helyesebb a gyaurt apránként felmorzsolni, mint a földjét egyszeriben előzőlni. Mert helyzetünk oly bizonytalan, hogy ha a legkisebb kudarc ér ott bennünket, akkor összes földjeink, melyeket elhódítottunk a gyaurtól, fellázadnak és ellenünk támadnak.« ... És [az urak] mindnyájan dicsérték beszédét és a császár példáját”.⁸²

Móra Ferenc (1879–1934), a kiváló magyar író és tudós, aki a magyar történeti legendákat is szorgosan gyűjtötte, Mátyás királlyal kapcsolatban a következő történetet meséli el (forrását sajnos nem adja meg, de minden jel szerint saját néprajzi gyűjtéséből származik): a király éppen haditanácsot tartott, ahol a harci feladatokat osztották szét, amikor hírnök érkezett: az osztrák és a török után a lengyel király is támadásra készül az ország ellen. Mátyás úgy határozott, hogy hét apródja közül a legeszebbet küldi ki az új ellenség feltartóztatására. Bevitte mind a hetet a címeres terembe, melynek „közepén le volt terítve egy nagy szőnyeg, annak kellős közepén feküdt egy aranyalma. — No, úrfiak, az lesz a vezér, aki fölveszi az almát a szőnyegről — intett Mátyás az apródoknak. ... Az almát úgy kell fölvenni, hogy nem szabad a szőnyegre lépni”. A fiúk próbálkoztak bottal, hálóval, horoggal, de nem értek el az almáig. Már-már feladták, amikor az egyiknek „hirtelen megvillant

80 I. m. 1164.

81 Ehhez l. *Fodor P.*: i. m. 142–143.

82 *Konstantin Mihajlović: Memoirs of a Janissary. Transl. by Benjamin Stolz, historical commentary and notes by Svat Soucek, Ann Arbor, 1975. 145–147.*

a szeme. — Én már tudom — mondta. Azzal lehajolt, fölemelte a szőnyeget az egyik sarkánál fogva s addig gyömöszölgette befelé, míg a közepéig nem ért. Akkor aztán fölvette az almát a tenyerére s térden állva tartotta oda Mátyás elé”. A király azonnal reá bízta a vezérséget, s az okos ifjú meghálálta a bizalmat: bekerítette és megadásra kényszerítette a lengyeleket. Nemesi címer lett a jutalma, amelyen „páncélos kar tart arany almát égszínkék mezőben”.⁸³

Ennek a történetnek eddig semmiféle kortárs (15–16. századi) forrásban nem akadtam nyomára. Pedig Mátyás személye körül hamar megindult a mítoszképződés (ő lett a hatalmas, eszes és igazságos uralkodó mintaképe), és már a 16. században sok történetet jegyeztek fel róla. A következő évszázadokban egyre több mese, monda, anekdota, közmondás és irodalmi alkotás hőse lett, de az itt bemutatott történetet — eddigi kutatásaim szerint — senki sem látszik ismerni Mórán kívül.⁸⁴ Ezért indokolt igen nagy óvatossággal kezelni. Mégis: a két elbeszélés rendkívüli módon hasonlít egymásra, s az is tény, hogy a török (vagy balkáni) változatot legkésőbb 1500 körül már lejegyezték. Ebből talán levonható az a következtetés, hogy ha nem is egészen a Móra által megismert formában, de léteznie kellett egy kortárs magyar változatnak is. Ebben az alma-jelkép bizonyára hangsúlyosabban kapcsolódott össze a királyi hatalommal és annak céljaival — úgy, mint a török változatban, ahol kétségtelenül a viláгурalmat (vagy a keresztény világ feletti uralmat) fejezte ki. S ha most emlékezetbe idézzük a két uralkodó politikai céljait és Mátyás törökkel szembeni magatartását, akkor már nem is tartjuk annyira véletlennek, hogy a két uralkodó ugyanazt az exemplumot, vagy tágabban: ugyanazt az ideológiai „nyelvezetet” használta törekvéseinek demonstrálására. Fogalmam sincs arról, hogy melyik fél vette át a példázatot a másiktól; sőt, szinte biztos, hogy valamilyen, számomra egyelőre ismeretlen vándormotívumról van szó. De nem is ez a fontos, hanem az, hogy a vetélytársak, akik új Nagy Sándornak vagy — mint Mátyás király — Attilának képzelték magukat, hasonló módon aknázták ki az aranyalmában rejlő szimbolikát és ideológiai lehetőségeket.

Az aranyalma-jelkép széles körű oszmán használatára utal az a történet is, amelyet Habsburg Ferdinánd humanista diplomatája, Johannes Cuspinianus örökölt meg számunkra. A német birodalom nagyjaihoz intézett törökellenes exhortációjában (1526) a következő példával világította meg a „kielégíthetetlen sárkánykígyó”, az Oszmán Birodalom szándékait: „Második Mohamed, a törökök emírje, mert így hívják királyaikat, egykor fiának, mikor az asztalnál ült, egy egész almát adott, hogy kapja be, de a fiú apjára pillantva, kést kért, amivel darabokra vagdalja. Hogy kapjak be, ó atyám — kérdezte —, egy almát egészben? Jól beszélsz — így az apja —, az almát fel kell darabolni, és egyik szeletet a másik után lenyelni. Ajánlom, ugyanígy fald fel a keresztényeket is, apránként szaggasd le az országokat és tartományokat, egyiket a másik után, és végül kebelezd be.”⁸⁵

83 *Móra Ferenc*: Történelmi elbeszélések. Bp. 197?, 57–60. Titulász bankója. Történelmi elbeszélések, mesék. Vál. Sulyok Magda. Bp. 1977. 92–94.

84 *Vö. Kriza Ildikó*: Rex iustus — rex clarus (Mátyás király a néphagyományban). In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363–410.

85 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde i. m. 269.

Cuspinianus példázatában az alma szerepe pontosan ugyanaz, mint Konstatin Mihajlovicséban. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az alma-motívum — akár egyszerű exemplumként, akár apokaliptikus összefüggésben — az összes szembenálló fél (oszmán, Habsburg, magyar) előtt ismert volt. Mégis, úgy tűnik, már a kortársak tisztában voltak azzal, hogy az oszmánok mindenki másnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki. Ez azonban nem akadályozta meg az ellenfeleket vagy a legyőzötteket abban, hogy időről időre kisajátítsák és a maguk vigasztalására használják fel azokat az elképzeléseket, amelyek eredendően az oszmán világalalom eszmei megalapozására szolgáltak.

A Magyarországon élő oszmánok szintén átvettek európai vagy magyar ideológiai elemeket, ha azok alkalmasnak tűntek politikai céljaik kifejezéséhez. Ibrahim Pecsevi azon ritka oszmán krónikások közé tartozott, aki oszmán történetének megírásához „hitetlen”, azaz magyar forrásokat is áttanulmányozott.⁸⁶ Így többek közt Heltai Gáspár 1575-ben kiadott *Krónika az magyaroknak dolgairól* című művét, amelyből több részletet is lefordított és beleillesztett krónikájába. Heltairól köztudott, hogy lényegében Antonio Bonfini 15. század végi magyar történetét dolgozta át magyar nyelvre, mintegy ötödére rövidítve, de több helyütt ki is egészítve azt más forrásokból vagy saját korábbi írásaiból.⁸⁷ Ilyen részlet az is, ahol Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472) palotáját írja le. Bonfini szerint Vitéz nagy ebédlötermet építtetett a várban, melynek falára ráfestette Magyarország összes királyának és a „szkíta elődöknek” képeit.⁸⁸ Heltai ezt a rövid megjegyzést alaposan kiszínezi, és azt állítja, hogy az érsek a jövőd (a Mátyás utáni) királyok képeit is „megíratta” az ablakokba, hogy azok mint egyfajta prognosztikon megmutassák az ország jövőjét a következő nemzedékeknek. Négy képről, négy alakról lett volna szó: az elsőben a tunya II. Ulászlóra, a másodikban a Mohácsnál vesztés II. Lajosra, a harmadikban az egyidejűleg uralkodó Habsburg Ferdinandra és Szapolyai Jánosra lehetett ráismer-ni. A negyedik képen egy haragos oroszlán volt látható, „mely a földön fekszik vala és a két első lábának körmeiben tart vala egy koronás pattyalatot. Evvel a képpel aszt jelenté, hogy a török császár fogná elfoglalni az magyar királyi birodalomnak méltóságát, és hogy aszt kezdené bírnyi mindvégig. Mert ez ablak és kép után nem lón több ablak, sem több írás, hanem ez vala az vége”.⁸⁹ E *post festum* jóslat, amely pontosan „előre jelezte” és véglegesnek hirdette a törökök magyarországi uralmát, nem került el Pecsevi figyelmét, aki kisebb változtatásokkal beépítette azt krónikájába.⁹⁰ A változtatások egyike az volt, hogy koronadiszés „pattyolat” helyett „patty-

86 Pecsevi magyar forrásairól I. *Thúry József*: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. Sz. 26(1892) 393–410., 476–488., 560–579., 658–678., 740–746.

87 *Heltai Gáspár*: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Bp. 1981.

88 *A. Bonfini*: i. m. 783–784.

89 *Heltai G.*: i. m. 324–325.

90 *Tarih-i Peçevî*. H. és é. n. I. 115–117. *Thúry J.*: i. m. 742–744.

latba csavart koronát” írt, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a jóslat félreérthetetlenül utaljon az ország jelképének számító szentkoronára.⁹¹ Átvette Heltai ezt követő passzusát is, amely — bár a magyar író ezt nem jelzi — Johannes Lichtenberger 1488. évi híres jóslatának laza összefoglalása; ennek lényege az, hogy a török császár Kölnig hatol seregeivel, de ott az aranyalmafánál döntő vereséget szenved a császár hadaitól és elpusztul. Heltainál ez a történet úgy változik meg, hogy a „török császár” a kölni „veres kápolnánál elveszti az ő fejét”, amit viszont Pecsevi akként ad vissza, hogy a padisah „valószínűleg meghal” (*fevt olsa gerekdür*). Az oszmán krónikás azonban nem esik kétségbe a baljóslatú próféciától; bár hangot ad azon óhajának, hogy bárcsak Kölnig vonulna a „török padisah”, utolsó mondatai világosan jelzik: nem számolt komolyan ezzel az eshetőséggel.

Pecsevi a szóban forgó fejezet bevezető részében világosan megmondja, hogy a keresztények Kölnnel és az ottani aranyalmafával (kápolnával) kapcsolatos elképzeléseit csak azért ismerteti, hogy valamiféle magyarázattal szolgáljon muszlim hitfeleinek, akik nemigen tudták, hol is keressék a legendás végső *kızıl elmát*. Ez azonban már túl későn történt ahhoz (1640 után írta munkáját!), hogy érdemlegesen elősegíthette volna a nyugati apokaliptikus jóslat törökországi megismerését és elterjedését. Pecsevi eljárása mindenesetre török oldalról is rávilágít, hogy a Magyarországon harcban álló felek törekedtek megismerni egymás ideológiai motívumait, és a maguk szükségleteihez igazítva alkalomadtán fel is használták azokat.⁹²

91 Tarih-i Peçevî. I. 117: „*Dürdüncü pencerede bir erkek yavuz arslan tasvirin yazdırmış idi ki yer üzerinde yatar ırgalanurdu. Ve iki ön ayakları turnakları ile üzerine dülbend sarılmış bir korona tutardı. Bundan dahi ima vü işaretleri Türk padişahı Macar kralının vilayetini ayakları altına alsı ve koronaya zafer bulsa gerekdür. Zira bu pencereden sonra bir pencere ve bir yazı ve suret dahi yoğıdı. Heman sonu bu idi. Ve bu cümleñün malumi olmuşdur ki aynıyle böyle oldı ve olacaktur*”. Magyarul: „A negyedik ablakra egy dühös hím oroszlán képét iratta, mely a földön fekvé dobálta magát és két első lábának körmeivel egy patyolatba csavart koronát tartott. Ez pedig azt jelentette, hogy a török padisah tönkre fogja verni a magyar királynak országát és a korona felett győzelmet arat. Mert ezen ablak után már nem volt több ablak, kép és alak, hanem ez volt a végső. Mindenki tudja, hogy ez éppen így lón vagy fog lenni” (alapjában *Thúry J.*: i. m. 744. fordítását vettem át, de több helyen javítottam rajta; „patyolatba csavart korona” helyett pl. „turbános koronát” írt stb.).

92 A 17. századi magyarság török-kepe iránt érdeklődő olvasónak — néhány már idézett szerző, pl. *Benda Kálmán, Imre Mihály, Rácz István* mellett — elsősorban *R. Várkonyi Ágnes* kiváló tanulmányát ajánlhatjuk: *Búcsú és emlékezet* (a visszaszoruló török kepe a magyar közvéleményben). Keletkutatás 1988. tavasz. 3–24. (= *R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas — Hungarica varietas. Tanulmányok*. Bp. 1994. 158–182). Általa is érintett izgalmas kérdés, amely további vizsgálatokat érdemelne, hogy a nyugati országoktól eltérően miért oly feltűnően kevés kísérlet történt (a 15–16. században is!) Magyarországon a török probléma szellemi feldolgozására, az Oszmán Birodalom „tudományos” lefrására stb.

PÁL FODOR

THE APOCALYPTIC TRADITION AND THE LEGEND OF THE „RED APPLE”

The View of the Turk in Hungary in Ottoman–Hungarian Context
(15–16th Centuries)

In shaping the „image of the Turk” in fifteenth century Hungary, two factors were of primary importance the conviction that the Ottoman expansion threatened with the loss of the country’s Christian identity and the apocalyptic currents of the era. Thus, by forming their ideology for resistance the Hungarians simultaneously sought to find an explanation for their tribulations. They ascribed the appearance of the Ottomans to the tenet of sinfulness, and hoped that by doing penance, following God’s counsel, they could banish ills from the country. They placed the advancing Ottomans in eschatological dimensions, considering them as the apocalyptic people of the Last Day: the embodiment of Antichrist. Consequently, they assumed the role of defender of the whole of Christianity. This generated a sense of selectedness which was expressed by the humanistic elite by metaphor of „the bulwark of Christianity” and by the spiritual leaders of the lower layers with the chiliastic concepts of „blessed people”, „soldiers of Christ”. The belief in the selectedness was strengthened by the feeling that „the Hungarian people ordered to be the shield of Christianity” became increasingly isolated in their fight against the apocalyptic enemy. However, this situation only reinforced the awareness of the importance of their mission, the idea that by persevering and sacrificing themselves, they could defeat the Ottomans, or at least obtain the gift of salvation.

With the defeat at Mohács (1526) this ideology sustained a crushing blow. By the second half of the 16th century, however, the Protestant preachers were able to reconstruct the 15th century tradition on the basis of the apocalyptic determinism of Wittenberg. Explanation and consolation were at the concept of their scheme: they considered the Ottoman occupation of the country as God’s wrath for the sins of Hungarians. But, they argued, by placing that blow on them, God only expressed his satisfaction for the Hungarian nation: like the Jews in days of yore, he had chosen them for his purpose. If the chosen people understood his intention and became purified, God (and not a secular power) would bring liberation from the Ottomans.

The hostile attitudes did not prevent the Hungarians and the Ottomans from seeking to learn and occasionally borrow each-other’s ideological programmes. This process of ideological „acculturation” is exemplified with the respective use of the famous legend of the „Red Apple”, while it foretold world supremacy for the Ottomans, the Hungarians inferred from it the imminent fall of the Ottoman Empire.

Az egyházak „nemzetiség-politikája” és a magyarországi németiség 1919–1945

„**A** két legszentebb földi jó, amely Magyarországon évszázadokon át oly bensőségesen egybeforrott, vallás és nemzetiség, olyan értékek, melyekért mindent meg kell tenni” — írta az öntudatos német Huber János soproni kanonok egy 1937-ben megjelent cikkében, amikor már számos jel mutatta, hogy egyre aggasztóbb zavarok támadtak és támadnak a német népesség és kereszténység (Volkstum und Christentum) tradicionális harmóniájában, s ha ez ellen nem történik mielőbb határozott fellépés, a magyarországi németiség válságos évekknek néz elébe.

„Vallás és egyház nevelték a német telepeseket tiszta, egészséges emberekké minden időkre; ezek kölcsönözték nekik a legnehezebb körülmények között is a szükséges ellenállórőt; ezek óvták meg azon erkölcsi romlástól, amely — s ez minden istentelen idők jellemzője — végül a nép önkiirtásához vezet” — írta Huber. „Vallás és egyház voltak a német mivolt és német nyelv megtartásának legerősebb támaszai az istentiszteleten és az iskolában, és azáltal, hogy segítettek megőrizni a népnek a német anyaországból magával hozott vallásosságát és régi népszokásait.”

„Teljes joggal állapítható meg tehát, hogy a szó legnemesebb értelmében a néphez kötődő (volksverbunden) egyház volt a magyarországi németiség megtartásának legfontosabb tényezője” — szögezte le Huber. — Mi azonban a jelenlegi helyzet? — tette fel a kérdést. Az egyház behódolt a múlt század utolsó évtizedei óta egyre erősebb asszimilációs törekvéseknek; a nemzeti létéért súlyos küzdelmet vívó magyarországi németiség nem számíthat hathatós támogatására, mert az egyház maga is az asszimiláció eszközévé lett.¹

Különösen súlyossá vált a helyzet Trianon következtében. Az elkeseredett magyar közvélemény a félmillió maradvány németiség mielőbbi teljes elmagyarosítását sürgette, elsősorban az iskolák révén, ahonnan most már teljes kizorítását követelte az oktatásból az anyanyelvnek. Mivel a trianoni Magyarország német településterületein az elemi népiskolák túlnyomó többségét az egyházak tartották fenn, főleg a katolikus és kisebb részben az evangélikus egyház, ezektől várták az elmagyarosítás teljessé tételét mint hazafias feladatot. Az említett egyházak vezetői óvakodtak magukra venni a hazafiatlanság ódiáját, amit az egyház ellenségei éppúgy kihasználhatnak, mint a rivális református egyház, ha a több évtizedes hazafias buzgósággal már jórészt megmagyarosított iskolákat „regermanizálnák”, azaz újra több-kevesebb teret engednének a bennük folyó oktatásban a lakosság anyanyelvé-

1 *Johannes Huber*: Was verdankt das deutsche Volkstum der Kirche? In: *Geschichte der Ungarn-deutschen in Dokumenten 1930–1950*. Hrsg. Johann Weidlein, Schorndorf, 1959. 230–231.

nek, a német nyelvnek, mint az az 1918–1919-es „gyűlöletes forradalmak” idején kezdetét vette az akkor államosított egyházi népiskolákban is.

Az autonómiájukat tanügyi vonatkozásban is visszanyert egyházakon múlt, hogyan szabják meg a tanítás nyelvét az általuk fenntartott iskolákban, ám óvakodtak eltérni attól a gyakorlattól, amelyet az asszimilációs politikához simulva már több évtizede követtek. A német lakosság most már jelentős mértékben előrehaladott asszimilálódottságára tekintettel egyre inkább hivatkozhattak az egyházak arra, hogy híveiknek többnyire igen szerény igényeik vannak gyermekeik anyanyelvi oktatása terén, s úgy nyilatkoztak, hogy még akkor sem erőltethetnek rájuk messzebbmenő változtatásokat, ha azt az állam, a magyar kormány, politikai megfontolásokból szükségesnek tartja. Olyan helyzet állt elő a trianoni Magyarországon, hogy — a szélsőséges magyar nacionalista tendenciákkal és erővel dacolva — a magyar kormány volt az, amely az egyházakat egyre erősebben kapacitálta, végül már szinte fenyegette, hogy az általuk fenntartott iskolákban is érvényesítsék az állami iskolákra vonatkozóan hozott rendeleteket, amelyek a német nyelvnek a jelenleginél nagyobb szerepet kívánnak juttatni az oktatásban a német településterületeken, mert az országnak elsődleges külpolitikai érdeke, hogy a kérdés rendezésével tompíthassa a magyar nemzetiségpolitikával kapcsolatos súlyos külföldi kritikákat, és megnyerhesse Németország és általában a külföldi németiség jóindulatú támogatását Magyarország revíziós törekvéseihez. A katolikus egyházvezetés — és, bár kevésbé markánsan, az evangélikus is — vonakodva, és minimális mértékben tett eleget a kormány ez irányú sürgetéseinek; tiltakozott minden ellen, amiben autonómiájának sérelmét láthatta; nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy pressziónak enged, s fenntartja magának a jogot, hogy a körülmények változtával azonnal visszatérhessen csorbítatlan önrendelkezéséhez.²

Nemcsak az iskolák tanítási nyelvéről volt azonban szó, hanem természetesen a német tanító- és lelkészképzésről is; a családi és az iskolai vallásos nevelés kívánatos összhangjáról, a hitoktatás nyelvéről, s arról, anyanyelven történik-e az igehirdetés, az ima és az ének az istentiszteleteken. Bleyer Jakab, aki a magyarországi németiség vezető személyisége volt 1933 decemberében bekövetkezett haláláig, ezekkel a kérdésekkel is foglalkozott memorandumaiban, amelyek nem kerültek Serédi Jusztinián hercegprímásnál kedvező fogadtatásra, jóllehet Bleyer neves német és osztrák egyházfők támogatását is igyekezett megnyerni azokhoz. Ezek sorába tartozott Wilhelm Berning osnabrücker püspök, aki Bleyer egy memorandumát alapul véve tolmácsolta Serédinek előbb szóban, majd írásban is a magyarországi németiségnek az egyházzal szembeni jogos igényeit, indokoltan látva azokat nemzetiség és kereszténység harmóniájának biztosítására. Tőle idézzük az alábbiakat:

”Mínt hogy az ember természetes és természetfeletti jogának az felel meg, hogy a gyermek anyanyelvén, azaz a szülői ház nyelvén kapja a vallásoktatást, jogosnak tűnik a kívánság, hogy minden jelentékeny német kisebbségű községben német nyelven történjék a vallásoktatás. Mínt hogy a szülői ház a német imát és a német egyházi ének éneklését ápolja, ezért az iskolában is német nyelven kell a gyermeknek imádkoznia s a német egyházi éneket

2 *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok* 129(1995) 6. 1251–1274.

tanulnia. A szülői ház és az iskola közti egységesség a vallásos nevelésben garantálja legjobban a tartós ragaszkodást a katolikus hithez és a vallásos szokásokhoz.

Ténylegesen kizárólag magyar vallásoktatás van sok német vagy vegyes lakosságú községben. Ezért sürgősen kéretik annak az alapelvnek számításba vétele mindenütt, hogy a vallásoktatásnak az anyanyelven kell történnie.

A vallásos étellel a szülői házban és az iskolai vallásoktatással összhangban kell lennie a vallásgyakorlásnak a templomban. A gyermekeknek alkalmuk kell legyen német egyházi énekeket énekelni az istentiszteleten, és német prédikációt hallgatni, hogy megerősödjenek és felmelegedjenek a hitben. A legtöbb német községben van ugyan még istentisztelet német énekkel és német prédikációval, de számos helyen a gyermekek és a leventefjak magyar nyelvű istentiszteleten kötelesek részt venni, holott ott is tartanak német istentiszteletet. Ez elidegeníti a gyermekeket és az ifjakat a vallástól és a szülői ház vallásgyakorlatától. A következménye könnyen lehet hitbéli közömbösség vagy hit-elhagyás.

Mivel az istentisztelet szabályozása kizárólag az egyház ügye, az a legalázatosabb kérés intéztetik a főtisztelendő püspök urakhoz, gondoskodjanak arról, hogy az iskolásgyermekek és a leventefjúság ne akadályoztassanak a német istentisztelet látogatásában.

A német falvakban a lelkészek szinte kizárólag német származásúak, de többnyire nem tudják tökéletesen a német irodalmi nyelvet, amely a prédikációhoz szükséges. Igen hálásan üdvözlendő lenne, ha a papi szemináriumokban a teológusok, akik később mint lelképásztorok jönnek szóba a német községek számára, a szemináriumban német nyelven is végeznék a praktikus gyakorlatokat a katekizmusban és prédikációban. Nagy örömmel üdvözöltem Eminenciád közlését arról, hogy néhány teológus engedélyt kapott tanulmányai Bécsben vagy Innsbruckban végzésére, és így alkalmuk van a német nyelv megtanulására és gyakorlására.

Nagyon hasznos volna végül, ha alkalmas német katolikus tanítók képzésére lenne egy saját katolikus német tanító-, ill. tanítónőképző intézet, amelyben magától értetődően a magyar nyelvnek is meg kellene adni a neki járó helyet. Nincs azonban tudomásom róla, hogy az egyházi hatóságoknak van-e befolyásuk egy ilyen tanítóképző intézet létesítésére és alakítására.

Szabad legyen végül a magyarországi német katolikusok nevében Eminenciádat arról biztosítanom, hogy ők, öröklött népiségük iránti minden szeretetük mellett, nemcsak hűséges, lojális alattvalói a magyar államnak, hanem a szent katolikus egyház iránti szeretetben és az Istentől rendelt püspökeikkel szembeni engedelmisségben senki sem múlhatja felül őket. Ha veszem magamnak a bátorságot, e beadványt intézni Eminenciádhoz, arra egyrészt a Szentatya azon megbízása indít, hogy a külföldi német katolikusoknak viseljem gondját, másrészt az aggodás, hogy a németül beszélő magyarországi katolikusok megtartsák a katolikus hitet. A népiség és hit közti szoros összefüggés folytán jól tudom, mily könnyen veszélybe kerül a hit, ha az öröklött népiség kárvallottnak érzi magát.”³

Egyetlen szava sincs ennek a beadványnak, amelyet nem találhatnánk megalapozottnak, jogosnak, méltányosnak, megszívlelendőnek. Mégis illetéktelen külső beavatkozásnak minősítettett a magyarországi katolikus egyház szuverén ügyeibe, és egyszerűen félretétetett. Pedig magyarországi német falvak katolikus plébánosai, minden idegen befolyástól mentesen, saját konkrét tapasztalataik alapján, már egy ideje egyre sűrűbben hozták az egyházvezetés tudomására, hogy a magyarosítás ellenére

3 Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) Serédi, Cat. D. c. 921/1933. W. Bering püspök Serédihez. Osnabrück, 1933. ápr. 4.

a hívek jelentős részénél igenis megvannak az egyházzal szembeni anyanyelvi igények, s azok kielégíttelensége máris az egyháztól, vallástól való bizonyos elidegenedésre vezet. A békásmegyeri plébános, Heissenberger Richard, kereken kijelentette például: „Nem vállalhatok lelkipásztori felelősséget a fent vázolt állapotokért, s a bizonytalannak mutakozó jövőért.”⁴ Az ilyen lelkipásztori jelentésekre azonban sem érdemleges válasz nem érkezett, sem megnyugtató intézkedések nem történtek.

Ebben természetesen szerepet játszott, hogy a papság jelentős része továbbra is a magyarosítás mellett volt. Serédi hercegprímás elődje, az 1927-ben elhunyt Csernoch János még leintette az anyanyelvi igények ellen berzenkedő papjait. Egyikük ilyen természetű jelentésére például ráírta: „Elég a sovinizmusból!”⁵ Serédi viszont káros nemzetiségi agitációt látott minden olyan megnyilvánulásban, amely az anyanyelvi jogok méltánylását várta el. Ahogy szembefordult emiatt Bleyerrel, úgy Huberrel is, aki Bleyer halála után tovább folytatta a harcot. Huber kanonok azt írta a Neues Sonntagsblattban, hogy azok a papok, akik a hívek anyanyelvi jogait nem tisztelik, nem Isten szolgálói, hanem „az ördög cimborái”, mert a vallási tudatlanságot és közömbösséget segítik elő. Heródes-politikának nevezte a magyarosító iskolapolitikát, amely a hazafiság álarcában lép fel, s amelynek magyarországi német gyermeklelkek tízezrei esnek áldozatul. „Egyszer már teljes nyíltsággal meg kell mondani, hogy a magyarországi német népnek elege van ebből a játékból... A magyarországi német nép soha és semmikor sem fog belenyugodni, hogy sokhelyütt magát az istenházát és a vallásoktatást használják német népisége megsemmisítésére.”⁶

A Neues Sonntagsblatt hasábjain közzétett egyik nyílt levelében, melyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett 1937 szeptemberében, Huber figyelmeztetett a magyarországi németiség anyanyelvi jogai mindegyre eltűrt szabotálásának katasztrófával fenyegető súlyos veszélyeire: a csalódott magyarországi németiség elégedetlenségét egy radikális csoport fogja kihasználni, amely maga mögött tudhatja a hitleri Németország támogatását.⁷ A célzás az ún. Népinémet Bajtársakra (Volksdeutsche Kameradschaft) történt, azokra az ifjúradikális elemekre, amelyek Németországban végzett egyetemi és főiskolai szemeszterek során az előretörő, majd hatalomra jutott nemzetiszocializmus bűvkörébe kerültek, amikor az attól már teljesen áthatott német diákszervezet (Deutsche Studentenschaft) keretében lettek felkészítve az otthon végzendő „népiségi munkára” (Volkstumsarbeit), és sokan kapcsolatba kerültek odakint az SA-val s az SS-szel is.

Ezt a csoportot a magyarországi németiség országos kulturális szervezete, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungverein) kirekesztette magából, leleplezve titkos kapcsolatait, kívülről történő

4 EPL Serédi, Cat. 41/1932. Heissenberger Richard jelentése. Békásmegyér, 1932. aug. 22.

5 EPL Esztergom-főegyházmegyei főtanfelügyelői hivatal, 1009/1923. Csernoch hercegprímás lapszéli megjegyzése Klima István plébános jelentésén: Kirva, 1923. szept. 29.

6 Der Neujahrsartikel des Domherrn Dr. Johannes Huber über das Schulwesen. In: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Hrsg. Johann Weidlein, Schorndorf, 1959. 154–155.

7 Neues Sonntagsblatt, 1937. szept. 12. Dr. Johannes Huber: Offener Brief an Seine Exzellenz Herrn Dr. Valentin Hóman, königlich ungarischer Minister für Kultus und Unterricht in Budapest.

finanszírozását; szerepét nemzetiszocialista könyvek és folyóiratok terjesztésében a magyarországi németiség körében, utat nyitva ezzel feléje a náci „újpagányság” (Neuheidentum) egyház- és vallásellenes befolyásának is. Az egyesület, amelynek ügyvezetésében Pintér (Binder) László katolikus pap, kormánypárti képviselő kapott egyre meghatározóbb szerepet, mindent elkövetett azért, hogy népiség és kereszténység megzavart viszonyát ne lehessen erről az oldalról még jobban veszélyeztetni, s szembeszállt a Volksdeutsche Kameradschafttal, megakadályozandó, hogy az a német népiség védelmében folytatott harc terén magát állíthassa be a bleyeri örökség egyedüli jogos képviselőjének.

A magyar nemzetiség-politika anélkül adott ösztönzést a Volksdeutsche Kameradschaft elvárt kirekesztésére és elszigetelésének megkísérléséhez, hogy annak agitációja alól kihúzta volna a talajt a jogos anyanyelvi kívánalmak érvényesíttetésével. Sőt, súlyosan ártott e törekvéseknek azzal, hogy az ifjúradikális csoport vezéralakját, a kialakuló Volksdeutsche Kameradschaft vezetőjét, a névmagyarosítás tömeges erőszakolása elleni jogos tiltakozásával kapcsolatban íteltette börtönbüntetésre a „magyar nemzet gyalázása” vádjával. Ez az ítélet a magyarországi német népiségvédelem hőségévé és mártírjává avatta Basch Ferencet hazai néptársai szemében, és szolidárisá tette vele az ország határain túl is az össznémetiség népiségi szervezeteit és népiségi sajtóját. Az a körülmény pedig, hogy Basch a hitleri német birodalom kormánya közbelépésének köszönhette idő előtti szabadulását a börtönből, megerősítette benne és híveiben azt a hitet, hogy a magyarországi németiség csak onnan kaphat hatékony védelmet a magyar politika ármánykodásaival, a magyar világi és egyházi hatóságok ellenséges vagy közönyös magatartásával, a magyar társadalom értetlenségével szemben.

A hitleri német birodalom ekkoriban rendelte alá az SS intézményrendszere keretében létrehozott Népinémet Közvetítőszervnek (Volksdeutsche Mittelstelle) a különféle ún. népiségi szövetségek (Volkstumsverbände) kapcsolatait a külföldi német népcsoportokkal, így a magyarországgal is, amelynek egyedüli reprezentánsául a Volksdeutsche Kameradschaftot ismerte el. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület azon kísérletének, hogy a katolikus szellemiségű, a népinémet külföldi munkára létrehozott osztrák szövetséggel (Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit) kiépített együttműködéssel próbálja ellensúlyozni a náci Németország által folytatott népiségpolitika (Volkstumspolitik) hatásait, az Anschluss 1938. márciusi megvalósulása véget vetett.⁸

A Volksdeutsche Kameradschaft egy ún. népprogramot dolgozott ki, s 1938 májusában hozta azt nyilvánosságra. Ennek a népinémet nevelésüggyel foglalkozó pontja nem érte be a különben is még mindig jórészt végrehajthatlan 1935. évi nemzetiségi népiskolarendelet által egységesen előírt vegyes tannyelvvel, hanem teljesen anyanyelvi iskoláztatást követelt, mégpedig nem csak az elemi, hanem a középiskolákban is a német településterületeken, s igényt tartott arra is, hogy az óvodákban is anyanyelvükön foglalkozzanak a gyermekekkel; mindehhez természetesen intézményes német pedagógusképzés, óvónőképzés szükséges. A fennálló helyzet miatt

⁸ Tilkovszky, Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen. 1933–1938. Bp. 1989.

ugyancsak hatásos agitációs és propagandaeszköz lehetett a Volksdeutsche Kameradschaft kezében népprogramjának az a pontja, amely szerint vallásoktatás, igehirdetés, templomi ima és ének kizárólag német nyelvű lehet, s öntudatos német papok képzésére külön német papi szeminárium létesítendő. Mindez határozottan vonzó volt a magyarországi németiség azon része előtt, amely ragaszkodni kívánt németnépi identitásához, s amely tapasztalatai alapján nem látta hatékonynak a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület kétségkívül mérsékeltebb kiállását a német népiségi jogok érvényesítésének gáncsolóival, szabotálóival szemben.

Az egyházi vezető körök magatartása azonban alapjában most sem változott, sőt még elutasítóbb lett a jogos német népiségvédelemmel (Volkstumsschutz) szemben is, mert bár az kereszténysége és magyar patriotizmusa őszinte és meggyőződéssel hangsúlyozásával emelte német népiségi igényeit, magáramaradottságának és kiszolgáltatottságának nyomasztó érzése leküzdéséhez maga sem határolta el magát az össznémetiséget (Gesamtdeuschtum) államhatárookra való tekintet nélkül felölelő nagy német népközösséghez (deutsche Volksgemeinschaft) tartozás bátorítást adó, szolidaritást kifejező gondolatától, holott az adott körülmények között már a hazai keresztény és nemzeti alapokat súlyosan veszélyeztető idegen eszmék és metódusok behatolásának eszköze lehet. A magyarországi egyházak és lapjaik ez idő tájt a német nemzetiszocialista újpogány mítoszt terjesztő hírhedt könyvek, folyóiratok nagyon is indokolt kipellengérezésével, az egyházak németországi sanyarú helyzetének figyelmeztető bemutatásával, a papság lejáratását, munkája megbénítását célzó náci mocskolódások méltó megbélyegzésével foglalkoztak elsősorban.⁹

A német birodalmi kormány és diplomáciája azon volt, hogy elérje a magyar kormánynál a tulajdonképpen illegális szervezetként működő Volksdeutsche Kameradschaft legalizálását és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület háttérbe szorítását, sőt lehetőleg kikapcsolását. A magyar kormány azonban ezt semmiképpen sem akarta; kijelentette, hogy nem a Kameradschaft népprogramja alapján, hanem saját iniciatívájából kész megtenni a német birodalom segítő barátságának biztosítása szempontjából egyre sürgetőbbnek tűnő intézkedéseket, s ebben a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületre kíván támaszkodni, ettől vár — és kapott is — mérsékeltebb előterjesztést a teendőkről a német nyelv jelenleginél szélesebb körű alkalmazásáról iskolában és templomban, a német településterületeken. 1938 őszén azonban, amikor Németország segítségével végre „lazíthatott a trianoni bilincseken”, és visszaszerezte Csehszlovákiától az általa elvett területek egy részét, további revíziós igényei német birodalmi — egyelőre befagyasztott — támogatásának reményében a magyar kormány váratlanul mégis megtette a látványos gesztust: a Volksdeutsche Kameradschaftból immár legális szervezetként megalakulhatott a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn), mégpedig a nemrég még a magyar nemzet gyalázása címén elítélt Basch Ferenc elnökletével.

⁹ *Klemm Kálmán*: A német újpogányság szelleme és mai arca. In: *Magyar Kultúra*, 1936. II. 230–232. *Uő*: Az újpogányság szervezetei Németországban. In: *Magyar Kultúra*, 1937. I. 42–43.

A Volksbundot Basch népcsoportszervezetnek szánta: alapszabály-tervezete átfogta — a népprogram alapul vételével és részletes kibontásával — a magyarországi német népcsoport valamennyi életterületét, minden lehetséges működési szféráját. A magyar kormány azonban ebben a formában nem volt hajlandó elfogadni az alapszabályt; sikerült elérnie, hogy a Volksbund ne mint népcsoportszervezet, hanem mint szokványos kultúregyesület kezdje meg tevékenységét — a továbbra is fenn tartott Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel párhuzamosan. A Volksbund lett a német népi identitásukért harcosabban fellépők egyesülete, míg a Volksbildungsverein megmaradt azok egyesületének, akik e téren mérsékeltebbek voltak. A Volksbund a német birodalomból nyílt erkölcsi és leplezett anyagi támogatást élvezett, a Volksbildungsverein — bár most megemelt, de az előbb említett mögött jócskán elmaradó — magyar kormányszubvenciót.

A volksbundista agitátorok egyre-másra kezdték elhódítani a Volksbildungsverein helyi csoportjait; különösen a falusi ifjúságra voltak hatással. A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága (KALOT), amelyet a jezsuita páter Kerkai irányított, német nyelvű szekciót létesítve igyekezett ellenállást szervezni a volksbundista előretöréssel szemben, s így tett a Katolikus Leánykörök Szövetsége (KALÁSZ) is. A németlakta területek falusi plébánosai — néhány kivételtől eltekintve — veszélyt láttak a volksbundista szervezkedésben és mozgalomban, s a vezetésük, illetve befolyásuk alatt álló falusi hitbuzgalmi egyesületek (a gyermekek Jézus Szíve Gárdája, Mária-lányok Kongregációja, férfiak Credo egyesülete, az asszonyok Rózsafüzér Társulata, Oltáregylete stb.) révén is igyekeztek tőlük híveiket távoltartani. Ez persze nem ment súrlódások nélkül, a templomjáró hívek is megszözltek, egyes csoportok nemtetszésüknek adtak kifejezést a pap prédikációja miatt, viselkedésük olykor megbotránkoztató volt az istentiszteleteken, a magyar nyelven tartott litániákról tüntetően távol maradtak, a hitbuzgalmi egyesületekben való részvételből kivonták magukat. A katolikus felekezettű, de nem vallásos Basch, aki eredetileg népiségkutató (Volksforscher) volt, s ismerte a kereszténység, az egyház tradicionálisan mély gyökereit a hazai német népességben, nem élezni, hanem inkább tompítani igyekezett ezeket a feszültségeket.

Amikor a német birodalmi kormány ellenzése 1939 tavaszán megszűnt Kárpátalja visszaszerzését illetően, a hálás magyar kormány lehetővé tette, hogy a májusi országgyűlési választásokon — a német birodalmi kormány kívánságának megfelelően — volksbundista képviselők kerüljenek be a parlamentbe. Ugyanakkor semmit sem tett annak megakadályozására, hogy a Volksbildungsverein élén álló Pintér (Binder) Lászlót, aki szálfka volt a Volksbund és a német birodalom szemében, kibuktassák a parlamentből. Ez már korai előjele volt annak, hogy a két német szervezet párhuzamossága nem lesz hosszú életű, s előbb-utóbb eleget fog tenni a magyar kormány annak a német birodalmi sürgetésnek, hogy a Volksbund vetélytárs nélküli monopolhelyzetbe jusson a magyarországi németsegnél.

Ez 1940 októberében következett be, amikor a magyar kormány, miután a német birodalmi kormánnyal augusztusban aláírta a Magyarországnak újabb — ezúttal észak-erdélyi és székelyföldi — területek visszaszerzését lehetővé tevő második bécsi döntés küszöbén az ún. bécsi német népcsoportegyezményt, a Basch-féle

volksbundista szervezkedésnek kivételes helyzetet biztosított — most már túrni kénytelen nemzetiszocialista szellemmel.¹⁰

A közben mintegy kárpótlás gyanánt kanonokká előléptetett és felsőházi taggá kinevezett Pintér különféle javaslatokat tett Serédi hercegprímásnak, hogyan lehetne a Volksbildungsvereinek a kormány behódoló magatartása miatt elkerülhetetlen megszűnése következtében a hívő katolikus németiséget vagy külön szervezni, vagy a Volksbundba való beléptetéssel azt „felvizezni” és katolikus szellemben belülről befolyásolni, de mindkét elképzelés eleve kilátástalan volt: a német birodalom és a támogatását élvező Volksbund keményen tiltakozott a politikai katolicizmus minden megjelenési formája ellen.¹¹ Ugyanakkor azt hirdették, hogy a vallásos érületnek, a hitbuzgalmi tevékenységnek nem ellenségei. Azzal szédítették a népet, hogy példaképük, Adolf Hitler is, mielőtt bármit cselekedne, a Mindenhatóhoz fordul és tőle kér segítséget. Basch versengett Pintérrel abban, hogy katolikus énekeskönyveket tízezerrel hozassanak be Németországból.¹² Pintér kanonok nagy dilemmája volt, hogy elfogadhatják-e a Birodalmi Szövetség a Katolikus Külföldi Németekért (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen) részéről hitbuzgalmi sajtóra, katolikus iskolákra, tanítóképzésre, papnevelésre felajánlott jelentős összegű pénzügyi támogatást: nincs-e ez a szervezet is gleichschaltolva?¹³ E szervezetről nem voltak egységesek a benyomások: Magyarországra küldött papjai — például Johann Georg Czurda — igen pozitív tevékenységet végzett a német lakosság német nyelvű lelki gondozásában.¹⁴

A Volksbund elsősorban az ifjúság megszervezésére törekedett. Mint mondták: az öregek már el vannak rontva, de az ifjúság a mienk! Valóban, az egyes családokon belül is szakadás jelei mutatkoztak szülők és gyermekek között. A németlakta falvak plébánosai szomorúan jelentették, hogy a fiatalság lesajnálja és kineveti az öregeket „maradi bigottságuk és a pap szoknyájába kapaszkodásuk” miatt;¹⁵ tömegesen lép ki a katolikus legény- és leányegyletekből s áll át a Volksbund ifjúsági tagozatába, a Jungkameradschaftba. Akik hűségesek maradtak a plébános vezetéséhez, mint kevésbé exponált „egyházközségi ifjúsági csoportok” szerepeltek inkább ezentúl. De arról is szóltak jelentések, hogy egyes papok rokon-szerveznek a Volksbunddal.¹⁶ A püspöki kar megtiltotta, hogy papok a Volksbundba belépjenek, de felhívta a figyelmüket, hogy lelkipásztori tevékenységüket a volks-

10 *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978.

11 EPL Serédi, 6365/1940. Pintér levele Drahos János Esztergom-egyházmegyei általános helynökhöz. Budapest, 1940. szept. 6.

12 Erdmannsdorff német követ távirata, Budapest, 1940. márc. 2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (= PA AA). A budapesti német követség jelentései, 52 266/1940. — Meldungen aus dem Reich, 1940. máj. 5. (Bundesarchiv, R 58/184. Fol. 33–34.)

13 EPL Serédi, 41/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1940. dec. 27.

14 *Anton Merli*: Johann Georg Czurda. Leben und Wirken 1908–1963. St. Pölten–Wien, 1984.

15 EPL Serédi, 7007/1940. Varga József plébános levele Apor Vilmos győri püspökhöz. Ágfalva, 1940. szept. 18.

16 A dorogi bányalelkészi hivatal jelentése. Dorog, 1940. szept. 19. Serédi magánlevéltárában, szám nélkül.

bundistákra is kiterjedően tegyék intenzívebbé.¹⁷ Pintér kanonok úgy látta, hogy „sok helyen a papság sajnos egyáltalán nem akar tudomást venni arról, ami egyházi téren reá vár. Sokan be vannak ijedve, de részint nem tudják, hogy mit kezdjenek, részint pedig egyáltalán nem csinálnak semmit”.¹⁸

Pintér kanonok nem tartozott azok közé, akik a bécsi német népcsoportegyezmény nyomán előretörő Volksbund egyházi vonatkozású törekvéseiben egyoldalúan csak a hitleri Németországnak a Rosenberg-féle „Mítosz”-on alapuló újpogánysága térhódításának imminenssé vált veszélyét látták. Baschnak az egyházi kérdésekben tanúsított magatartását nem találta agresszívnek, sőt inkább konfliktuskerülőnek, és elismerte, hogy előtérbe állított követelése — egyházi iskolák német tannyelve, a német tanítóképzés, illetve papnevelés, a hívek német nyelvű egyházi ellátása és hitbuzgalmi egyesületi élete — jogosultak. Ha az egyház végre megtenné az e szempontból szükséges lépéseket, véleménye szerint lehetne találni Basch mozgalmával egy elfogadható — bizonyára kölcsönösen ajánlatos — modus vivendit. De maga is kételkedett abban, hogy a papság egységesen ilyen belátásra jutna. Mint Serédi hercegprímásnak írta: „Nem tudom, hogy a papság rá lesz-e állítható egy egységes állásfoglalás vonalára, mert az sok helyen sajnos még a kisebbségek jogos igényeivel szemben is nemcsak meg nem értő, hanem kimondottan elutasító álláspontra helyezkedett, és még e mai helyzetben is egy esztelen, az egyház felfogásával teljesen ellentétes sovinizmus útját járja.”¹⁹ Pintér már korábban is felhívta Serédi figyelmét az egyház cselekvőképtelensége veszélyeire: „Úgy látom, felnő egy öntudatos német fiatal intelligencia, mely perfektül bírja a német nyelvet, a népiségi kérdésekben öntudatos német álláspontot foglal el, és amely — mert a papság csak hiányosan beszél és bírja a német nyelvet –, egyre nagyobb befolyást gyakorol a német népre, míg amaz hol határozatlanságával, hol teljes meg nem értésével elveszti befolyását, sőt sokhelyütt szembekerül a népével.”²⁰

Német öntudatú evangélikus lelkészek egy dunántúli csoportja sokban hasonlóképpen vélekedett. 1940 októberében memorandumban fordultak a Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyház vezetőségéhez, határozott intézkedéseket sürgetve a német gyülekezetek kérdéseinek megoldására.²¹ A memorandum történeti visszapillantással előadta, hogy a magyarországi evangélikus egyház sem maradt mentes a magyar nemzet asszimilációs törekvéseitől, sőt maga is annak egyik eszközévé vált. Emiatt a lelkészek és német hívek között régóta feszültség van, amely az utóbbi időkben nagy mértékben fokozódott. Öntudatosodik a magyarországi németiség; a gyülekezetek ma már színvallást várnak lelkészeiktől a német népiség mellett, ellenkező esetben elfordulnak azoktól, akik ma is magyarosítani akarják őket, figyelmen kívül hagyva, hogy a magyar kormány által aláírt német népcsoportegyezmény

17 EPL A püspöki konferenciák jegyzőkönyveinek gyűjteménye. Az 1940. okt. 16-i konferencia jegyzőkönyvének 11. pontja.

18 EPL Serédi, 1149/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1941. jan. 13.

19 EPL Serédi, 4920/1921. Pintér levele Serédihez. Budapest, 1940. okt. 2.

20 EPL Serédi 6930/1940. Pintér levele Serédihez. Budapest, 1940. júl. 9.

21 A memorandum-ügyre l. *Friedrich Spiegel-Schmidt*: Lernprozess. Ein Leben zwischen Kirche und Politik. Wien, 1992. I. 94–106.

mény nem tűr további magyarosítást, és népinémet iskolákat, német nyelvű tanárképzést, papnevelést irányoz elő — a nemzetiszocialistának nyilvánított népcsoport számára. Az evangélium hirdetése során mindig tekintettel kell lenni arra a közegre, amelyben az történik — hangoztatta a memorandum. Az evangélikus egyháznak rá kell ébrednie arra, hogy a népcsoportjog keresztültör minden ellene emelt gáton; alkalmazkodnia kell tehát ehhez. A magyarországi német népcsoport-vezetőség egyházi kérdésekben tanúsított jelenlegi mértéktartó magatartása nem lehet ok az egyház jövője szempontjából szükséges lépések megtételének elodázására.²²

A memorandum nagy visszatetszést keltett az evangélikus egyházvezetésben, amely sem a válságjelenségeket eltúlzó helyzetképpel, sem a levont következtetésekkel nem értett egyet.²³ A memorandum szerzőinek magyarázkodniuk kellett, hogy fellépésük nem politikai célú, hanem azt az egyházért való őszinte aggodás szülte. Szó sincs arról, hogy a papnak nemzetiszocialistának, volksbundistának kellene lennie, de nem lehet magyarosító, hanem meggyőződéses képviselője, szolgálója kell legyen a német népiség igényeinek. Így távolíthatnák el az evangélikus egyházból azt a robbanóanyagot, amely a katolikus egyházban — annak merev magatartása miatt — szerintük tovább halmozódik. Ámde visszatetszést keltett a memorandum azon álláspontja is, hogy az evangélikus egyház által fenntartott elemi, sőt középiskolákat alakítsák népinémet iskolákká, hiszen ennek nemcsak nyelvi, de világnézeti nevelési konzekvenciái is lennének, mint erre már határozott jelek mutattak. Aggályokat keltett továbbá a memorandum azon javaslata, hogy az evangélikus papképzés súlypontja helyeződjék át Sopronból a német birodalomba, ahol az evangélikus egyház külügyi hivatala vállalna abban döntő szerepet.

A legnagyobb megrökönyödést azonban az keltette, hogy a memorandum a területi helyett népiség szerinti egyházszerkezetre tett javaslatot: létesüljön Magyarországon három német evangélikus egyházkerület — (Nyugat-Magyarországon, Dél-Dunántúlon s Budapest székhellyel a szórványgyülekezetekből), — ezek válasszanak egy püspöki hatalommal felruházott „bizalmi férfit” az esperesek közül, aki képviselné a német egyházkerületeket egyrészt az egyetemes egyháznál, másrészt a német birodalmi evangélikus egyház külügyi hivatala előtt.²⁴ Nagyfokú bizalmatlanságot keltett az a tudni vélt körülmény, hogy a memorandumot előkészítő tárgyalásokban részt vett Theodor Heckel püspök, a nevezett egyházi külügyi hivatal vezetője, valamint az a püspöki joggal felruházott Carl Molitoris besztercei esperes, aki a második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi területen a szász evangélikus „vezéresperesség” által fenntartott iskolákat épp ekkoriban átadta a Volksbundnak.²⁵ A Basch vezette német népcsoportszervezet kétségkívül elsőrendűen érdekelt volt abban, hogy a 47 észak-erdélyi evangélikus elemi iskola

22 Memorandum evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról. Győr, 1942. (Az aláírók egyike, Spiegel-Schmidt Frigyes lelkész felvilágosító jegyzetével.)

23 Kapi Béla: Megjegyzések a ... memorandumra. Győr, 1941.; Wolff (később: Ordass) Lajos: Válasz a ... memorandumra. Bp., 1942.

24 Bónis József: A magyarországi német evangélikus egyházközsegek egyházzogi különállására irányuló törekvések. Miskolc, 1942.; Sólyom Jenő: Egyházszervezet és népi tényezők. Sopron, 1942.

25 Kapi B.: i. m.

mellett — a memorandum sikere esetén — a magyarországi három német egyházkerület 57 evangélikus elemi iskoláját — valamint a bonyhádi és a soproni evangélikus gimnáziumokat is — magának szerezze meg.

A fejleményeket katolikus oldalról természetesen élénk figyelemmel kísérő Pintér kanonok egyébként úgy értesült Volksbund-körökből, hogy fel fogják vetni német részről a magyar kormány előtt azt a követelést, hogy az összes felekezeti iskolát államosítsák a német községekben; ha ez megtörtént, a bécsi népcsoportegyezmény alapján az iskolák feletti teljes rendelkezési jogot fogják igényelni a magyar kormánytól.²⁶ Ez elmaradt, mert a kormány 1941. februári újabb kisebbségi népiskola-rendelete — amelybe az egyházak méltatlankodva és jogfenntartásukat hangsúlyozva törődtek bele — tisztán német tanítási nyelvet rendelt el (de a magyar nyelv kötelező tantárgyként való megtartásával) valamennyi, így a többségében egyházak által fenntartott iskolák vonatkozásában, illetve — minimumként — a már korábban bevezetett vegyes tanítási nyelv megtartását azokban az iskolákban, ahol a szülők ahhoz ragaszkodnak. Más kérdés, hogy az erre alkalmas tanítók nagyfokú hiánya mint objektív ok következtében, de a végrehajtásban szubjektív okokból továbbra is mutatkozó vonakodás következtében is, e rendelet csak részben ért cél.²⁷ Hogy a Volksbund Németországból hozasson tanerőket, a kormány nem volt hajlandó engedélyezni. A német nyelvű oktatásnak együtt kell járnia a német nemzetiszocialista szellemiségű neveléssel, vallották ugyanis azok a Németországból érkező pedagógiai „szaktekintélyek”, akik volksbundista tanügyi tanácskozásokon kifejtették többek közt a tantervi követelményeket is. Ezek szerint például valami sajátos vallásoktatás lenne az iskolákban, „Isten és a német nép” bensőséges viszonyára korlátozódva, s kiiktatva az Ószövetséget, amely a — nemzetiszocializmus által gyűlölt — zsidóságról hirdette, hogy Isten választott népe. Erkölcsen jellemző módon nem szerepelt a tantervben.²⁸ Basch arról beszélt az 1941. évi magyarországi német könyvkiállításon mondott megnyitóbeszédében, hogy az ő bibliájuk Hitler „Mein Kampf”-ja: mint valóságos „népiségi szentírást” (Völkisches Heilige Schrift) adták kézről-kézre már a Kameradschaft idején, most pedig végre nyíltan terjeszthetik.²⁹ A Volksbund gimnáziumai mellett létesített nemzetiszocialista nevelőotthonokban (Nationalsozialistische Erziehungsheim) reggel és este egy-egy Hitler- vagy Rosenberg-idézet felett elmélkedtek úgy, mint bibliaórákon szokás szentírási idézetek felett.³⁰

Az egyházszervezeti vitáknak újabb lendületet adott, hogy az 1941 tavaszán fegyverrel visszaszerzett dél-magyarországi területeken az ott élő német evangélikusok magyar uralom alá jutva is meg kívánták őrizni önállóságukat, amelyet Ju-

26 EPL 1149/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1941. jan. 13.

27 *Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* i. m.

28 *Erstes Schulungslager der Gesamtlehrerschaft des Gebietes Siebenbürgen.* (Bistritzer Deutsche Zeitung, 1940. nov. 29.; Deutsche Zeitung, 1940. dec. 8.) *W. Koelle: Bericht über das erste Schulungslager für volksdeutsche Erzieher Ungarns in Budapest von 25–30. August 1941.* (Bundesarchiv, R 57-DAI-929.)

29 Deutsche Zeitung, 1941. nov. 18.

30 *Pusztai-Popovits József: A pécsi német gimnázium.* In: *Láthatár*, 1942. 2. sz. 30–31.

goszláviában 1931 óta élveztek.³¹ A Heinrich Meder senior vezette Dél-Magyarországi Német Evangélikus Egyháznak e Franz Hamm világi elnökkel karöltve szorgalmazott különállását a magyarországi evangélikus egyetemes egyház de jure nem ismerte el, de a német viszonylatban minden konfliktust kerülni akaró magyar kormány rábeszelésére tolerálta működését, a végső döntést a háború utánra tartva magának fenn.³² Hasonló autonómiát élveztek a délvidéki német reformátusok is, Peter Weimann (majd később Christian Jung) senior vezetése alatt.³³ A német reformátusok csekély száma miatt erről az oldalról nem fenyegetett különösebb veszély a népiség szerinti egyházszerkezeti tagolódás tekintetében, de annál inkább lehetett tartani a visszacsatolt észak-erdélyi és dél-magyarországi, valamint a Magyarország volt trianoni területére tervezett német evangélikus egyházkerületek önálló Magyarországi Német Evangélikus Egyházzá egyesülésétől. Ezt a Volksbund részéről különösen a bonyhádi Mühl Henrik — ismert „népiségi harcos” — propagálta; egy ilyen tárgyú cikkét azonban, amely többek közt azzal is érvelt, hogy a német evangélikusok nem azért hoznak az államsegély mellett maguk is jelentős pénzáldozatot egyházi iskoláik fenntartásáért, hogy azokban „az asszimiláció magas fordulatszámú dolgozó gépezete a német ifjúság teljes beolvasztását” hajtsa végre, a magyar sajtócenzúra a maga egészében kihagyta a Volksbund központi lapjából, a *Deutsche Zeitung*ból.³⁴

Az egyházak általi asszimilálás kérdését a magyar kormány katolikus vonatkozásban is vizsgálatni akarta. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium azon felhívását, hogy az egyház utasítsa papjait az egyes egyházközsegekben az idők folyamán végbement asszimilációs folyamatok konkrét megvizsgálására, Serédi hercegprímás nagyon kedvetlenül fogadta, s egyben jelezte, hogy ebben a felhívásban a disszimilációs törekvések túrésére való készséget gyanít a kormány részéről.³⁵ Annak a felhívásnak viszont eleget tett, hogy a katolikus iskolákban használatos tankönyvek újabb kiadásából töröltesse például a németországi nemzetiszocialista egyházpolitikát elítélő és más „kényes” részleteket.³⁶

A katolikus egyház különösen a visszacsatolt dél-magyarországi területeken találkozott a keresztény érzületet kirívóan bántó jelenségekkel, ahol már többéves jugoszláviai múltja volt az újpogány nácifikálódásnak, amely ellen most a magyar uralom alatt is folytatta harcát Berencz Ádám apatini apátplébános, hetilapjában, a *Die Donau*-ban.³⁷ A Volksbundba betagozódó Sváb Kultúrsvövetség (Schwäbischer

31 *Franz Hamm*: Die Deutsch-evangelische Christliche Kirche in Jugoslawien. In: Südostdeutsche Heimatblätter, 1953. 2. sz. 15–17.

32 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya, 222. cs. 2/1941–42. Feljegyzés. Budapest, 1942. febr. 4.

33 *Josef Mirnic*: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung 1941–1944. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22(1972) 3–4. sz. 319–350.

34 *Mühl Henrik*: „Die Bedeutung der evangelischen Kirchenfrage” című kicenzúrázott cikkének teljes szövegét szó szerint tartalmazza Dr. Stefan Steyer (Volksdeutsche Mittelstelle) jelentése. Berlin, 1941. júl. 14. (Bundesarchiv, R 57–DAI–929.)

35 EPL Serédi, 2881/1941. Serédi Hómanhoz. Esztergom, 1941. máj. 23.

36 EPL Serédi, 8722/1942.

37 *Michael Merkl*: Weitblick eines Donauschwaben. Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935–1944. Dieterskirch, 1968.

Kulturbund) otthonai bejáratánál horogkeresztes tábla figyelmeztetett, hogy az oda belépő németnek Heil Hitler-rel kell köszönnie: „Tritts du hier als Deutscher ein, soll dein Gruss Heil Hitler sein”.³⁸ Pintér kanonok jól sejtette, hogy a délvidéki németek között lábra kapott agresszív egyház- és keresztényellenes irányzat előbb-utóbb bajt fog okozni másutt is a német hívek között; Grüss Gott (Dicsértessék) köszönésük jámbor szokása veszélybe kerül.³⁹ A Hitler-Jugend mintájára Magyarországon engedélyezett Deutsche Jugend tagjai a birodalmi német gyermekek vidékre küldésével foglalkozó mozgalom (Reichsdeutsche Kinderlandverschickung) keretében Németországból évente ezrével ideérkező és német családoknál huzamosabb tartózkodásra elhelyezett gyerekekkel és ifjúvezetőikkel érintkezésbe kerülve, tőlük ilyen dalokat tanultak: „Nem akarunk katolikusok lenni, mert Jézus zsidó disznó volt”. („Wir wollen nicht katholisch sein, weil Jesu war ein Judenschwein”).⁴⁰ Múltán felháborodott jelentések hozták Serédi hercegprímás tudomására a gyalázatos viselkedésnek ilyesféle megnyilvánulásait, s ő a miniszterelnökhöz intézett levelében kért intézkedést a vallásos érzület s a gúnyolódás céltábláivá vált papok és apácák védelmében.⁴¹ Ám továbbra is terjesztettek Krisztust gyalázó, a papokat fölöslegesen nyilvánító verseket a volksbundista ifjúság körében: „Nem akarunk keresztények lenni, mert Krisztus zsidó disznó volt. Nincs szükségünk az öreg istenre, sem pap közvetítőire. Az egyetlen igazi, valódi isten a mi Vezérünk: Hitler”. („Wir wollen keine Christen sein, denn Christus war ein Judenschwein. Wir brauchen nicht den alten Gott, noch seine Pfaffen-Mittler. Der einzig wahre echte Gott ist unser Führer: Hitler.”)⁴²

A Deutsche Jugend számára kiadott rendszeres oktatólevelek (Schulungsbrief) zsidó- és keresztényellenes uszításai, a Schwarze Front névvel illetett klerikálisok, a „feketék” elleni kirohanások légkörében⁴³ megnövekedett a jelentősége az egyszerű német emberekhez populáris stílusban közelítő olyan egyházi sajtóorgánumnak, mint Pintér kanonok Katholisches Kirchenblattja. Mivel azonban e lap olyan cikkeket is közölt, amelyek kritikusak voltak a német nemzetiséggel kapcsolatos feladataikat fel nem ismerő papsággal szemben, Pintér kanonoknak tudomásul kellett vennie a lapot egyébként igen hasznosnak tartó Serédi hercegprímás rosszállását.⁴⁴ Pedig Steuer György, aki a húszas években a magyarországi németek gondozásával megbízott kormánybiztos volt, maga is úgy vélekedett a mostani válságos évek idején tett előterjesztéseiben, hogy „a főtisztelendő papság német népünk érzelmi és lelki világát, még mielőtt a szélsőséges és felelőtlen agitátorok felléptek volna,

38 EPL Serédi, 8006/1941. Steuer helyzetjelentése a dél-bácskai közállapotokról, 1941. júl. 23.–aug. 17. között.

39 EPL Serédi, 3307/1941. Pintér Drahoshoz. Budapest, 1941. ápr. 25.

40 EPL Serédi, 6808/1942. Szirák János beadványa a hercegprímáshoz, a főváros környéki falusi lakosság nevében. Budapest, 1942. aug. 16.

41 EPL Serédi, 6808/1942. Serédi Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Esztergom, 1942. aug. 26. (Kállay válasza 1943. jan. 20-án: EPL Serédi, 728/1943.)

42 EPL Serédi, 4358/1944. Thaller István plébános az egyházmegyei főhatósághoz. Dorog, 1944. jún. 7.

43 A Volksbund országos ifjúsági vezetőjének, Huber Mátyásnak jelentése a Deutsche Jugend 1942. jan. 1.–ápr. 1. közti munkájáról. (Bundesarchiv, Innenministerium, R 18/3334.)

44 EPL Serédi, 7963/1942. Pintér Serédihez. Budapest, 1942. okt. 1.

sajnos nem ismerte fel, és annak népi és kulturális érdekeit sajnos nem szolgálta abban a mértékben, amint ez kívánatos lett volna”. Mint magyarázatként hozzátette, „a főtisztelendő papság a hittudományi főiskolán nem kapott útbaigazítást arra, hogy gondjaira bízott német hívei népi, kulturális és szociális érdekeit miként lenne hivatva szolgálni”.⁴⁵ — Evangélikus vonalon sem volt más a helyzet. Amikor a soproni hittudományi karon végre egy német nyelvmestert alkalmaztak, az általa tartott folyamatos előadások nagy fontosságú, de a nemzetiségi kérdésre továbbra is egyoldalú, kizárólagos szemszögből tekintő témakört tárgyalt: „Az újpogányság keletkezése és a faji álláspontú támadások a kereszténység ellen.”⁴⁶

A Birodalmi Biztonsági Főhivatalhoz (Reichssicherheitshauptamt) befutó magyarországi jelentések egyre sűrűbben számoltak be egy bizonyos Hűségmozgalomról, amely a nemzetiszocialista alapon álló Volksbund ellen irányul, attól akarja távoltartani a még kívülállókat, s jelszava: „hűség Istenhez, hűség a magyar hazához, hűség a népiséghez”. Minthogy azonban a Bonyhád központú mozgalom vezetői asszimiláns „magyaron”-ok (mint a Volksbund-ellenes gúnyverseket szerző Bauer József apát, vagy a helybeli evangélikus gimnázium tanárai) vagy éppen magyarok (mint Perczel Béla földbirtokos, Tolna megye volt fő- majd alispánja), a német népiséghez való hűség a hármasszókból gyakorlatilag kikopott, sőt hovatovább a magyar tannyelvben, magyar beszédben, magyar dalok éneklésében látta a Hűségmozgalom a magyar hazához való hűség kritériumát. Ezért a magyarországi németiség azon részében, amely ragaszkodott a maga német identitásához, nem is lehetett igazán hatásos. Mindenesetre hangsúlyozta hűségét a kereszténységhez, s a Volksbundból való kilépésre is nem utolsósorban azzal ösztönzött, hogy egy igazán keresztény ember nem lehet tagja egy ilyen keresztényietlen szervezetnek.⁴⁷

Ami a magyarországi németiségnek a hazához való hűségét illeti ezekben a válságos években: Magyar részről fokozott érzékenységgel követelték meg, hogy a magyar nemzet részének tekintett németiség származására, anyanyelvére való tekintet nélkül magyar nemzetiségűnek vallja magát. Hazaárulóknak tartották azokat a németeket, akik a legutóbbi — 1941. évi — népszámláláskor magukat nem csak anyanyelv szerint, de nemzetiségileg is németnek vallották. Azok a magyar társadalmi szervezetek (köztük a KALOT), illetve egyéni megbízottak (köztük nagy számban papok), akik Nemzetpolitikai Szolgálat elnevezéssel magyar részről az élénk népszámlálási propagandát végezték, kitelepítéssel ijesztgették azokat a németeket, akik nem a hagyományos magyar politikai nemzetfelfogásnak megfelelő nemzetiségi bevallást tesznek. Ez azért történhetett, mert Hitler már 1939 őszén meghirdetett nagyszabású áttelepítési terve, amelyet Horthy azonnal lelkesen üdvözölt, Magyarországról is el akarta vinni a németiség nemzeti öntudatú részét, a hódított lengyel területek elnémetesítésére, a Warthe-Gau-ba. Amikor a Hűségmozgalom megalakult, maga is főleg azzal a fenyegető figyelmeztetéssel akarta befolyásolni ezeket a magukat német nemzetiségűnek vallott „hűtlenekeket”,

45 EPL Serédi, 6774/1943. Steuer jelentése Dél-Bácska vallási és morális helyzetéről. Budapest, 1943. júl. 24.

46 MOL K 28 49-D-16303/1944. Jelentés az 1942/43. iskolaévről. Sopron, 1943. jún. 4.

47 Meldungun aus dem Reich, 1943. jan. 7. (Bundesarchiv, Reichssicherheitshauptamt, R 58/179.)

akik közül a volksbundisták kikerültek, hogy egy Hitler–Horthy megegyezéssel a háború után végrehajtandó kitelepítési akció során el kell hagyniuk szülőföldjüket.⁴⁸

Hitler többször megismételt ígéretére alapozva a magyar kormány abban a tudatban tett a továbbiakban számos engedményt a magyarországi német népcsoportra vonatkozó német birodalmi kívánságoknak és a Volksbund „népiségi elkülönülésre” (völkische Aussonderungra) irányuló törekvéseinek, hogy ezek az engedmények e-femer jelentőségűek a kitelepítés perspektívájában, amikor a nemzetileg öntudatos résztől megszabadulhat, a visszamaradó rész asszimilálását pedig zavartalanul befejezheti. Ilyen megfontolásból írt alá a német birodalmi kormánnyal három egyezményt is a magyar kormány arra vonatkozóan, hogy a Waffen-SS önkénteseket toborozhasson, végül kényszerrel is besorozhasson a magyarországi németsegből, amely főleg ekkor döbbenhetett rá arra, hogy a német birodalmi politika, amelytől a népcsoport támogatást várt, most egyre inkább kihasználására törekszik. A „népiségi gondolat”-ból (Volkstumsgedanke) levezetett „németnépi hadkötelezettség” („deutschvölkische Wehrpflicht”) alapján összesen több mint százezres tömegben kellett bevonulnia a magyar hadsereg helyett a nemzetiszocialista világnézetben nevelt és fanatizált SS-be.⁴⁹

Magyarországi német katolikusok már az 1942. évi első akció kezdetén kétségbeesett beadványt intéztek Serédihez, kérve, emelje fel szavát az SS-akció ellen, amely nem más, mint modern rabszolgakereskedelem, amelyet az egyház nem nézhet szóltanul. A magyarországi katolikus egyház fejének nyílt és intő főpásztori szavára azonban hiába vártak.⁵⁰ Az egyház — most már német nyelvű — imakönyveket adott az SS-alakulatokhoz valójában kezdettől fogva sem tisztára önként, hanem pszichikai, sőt sokszor fizikai kényszerszertől befolyásoltan bevonulók kezébe, amit parancsnokaik persze az SS-nél folyó nemzetiszocialista világnézeti nevelőmunka elleni alattomos támadási kísérletnek minősítettek és keményen visszautasítottak.⁵¹ Csak az ország 1944. márciusi német megszállása nyomán végrehajtott, kifejezetten kényszersorozásként (Zwangsmusterung) megvalósított harmadik SS-hadkiegészítő akció, amikor már papokat és papnövédeket sem akartak kímélni, késztette a püspökeiktől közbelépésre sürgetett hercegprímást arra, hogy számukra júniusban mentesítést eszközöljön ki — eredményesen — az együttműködő magyar és német katonai hatóságoktól.⁵² Tömeges tiltakozó demonstrációt, templomi zászlók alatti felvonulásokat, deputációkat, aláírásgyűjtéseket katolikus és evangélikus egyszerű falusi papok szerveztek és vezettek, vállalva a letartóztatást a Magyarországon működő Gestapo-szervektől.⁵³ 1944 őszén pedig, amikor a szovjet csapatok már az ország területén kezdtek előrenyomulni, s egy SS áttelepítő-különítmény — „a német

48 *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989. Bp. 1989.

49 *Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974.

50 EPL Serédi, 1316/1942. Egy bácskai német katolikus Serédi bíboros hercegprímáshoz. 1942. febr. 18.

51 Az Esztergomban megjelenő Magyar Sion „Pozitív kereszténység vagy modern pogányság” című cikke szerint. (1943. márc. 7.)

52 EPL Serédi, 4228, 4342, 4428, 4683, 4790, 5217/1944.

53 *Tilkovszky Loránt*: Ellenállás a magyarországi németiség körében a második világháború éveiben. In: Tájékoztató 1984. 6. sz. 54–63.

vér kimentése” jelszavával — a német lakosság evakuálását próbálta meg, ők, a falusi papok voltak azok, akik bármennyire — és okkal — tartottak maguk is a másik vad világnézeti ellenféltől, a bolsevistáktól, arra igyekeztek rábeszélni híveiket, hogy szülőföldjüket ne hagyják el.⁵⁴

A második világháború éveit válságévek voltak a magyarországi németiség történetében, de az utána következettek a katasztrófa éveit lettek számára. Hitler és Horthy egykori terve a magyarországi németek kitelepítéséről nem került oda, ahová való lett volna, a történelem szemétdombjára, hanem egy magát magyar népi demokráciának nevező rendszer hajtotta végre szovjet befolyás alatt. Keletre hurcolás (Verschleppung), nyugat felé eltávolítás (Vertreibung) után végül is felére csökkent a magyarországi németek száma, s ez a maradék németiség megfélemlítetten, identitása fenntartásának alapvető feltételeitől egy időre teljesen megfosztva, majd abban évtizedeken át csak kirakatpolitikai propagandisztikus célokból és csak felszínesen támogatva már-már teljesen asszimilálódott. Az 1980-as évek végétől Európában és Magyarországon végbement nagy jelentőségű változások nyomán mutatkoznak újabban biztató, reményekre jogosító jelek.⁵⁵ Kitelepítettek és megmaradtak ma már egymásra találhatnak, s a bizonyos mértékig ma is németlakta községekben együtt javíthatják ki áldozatos szeretettel a kis falusi templomokat, amelyek ma is jelképei a sokat szenvedett német népesség és a sokáig méltánytalanul kezelt kereszténység változatlanul aktuális harmóniájának.

LORÁNT TILKOVSZKY

THE 'NATIONALITY POLICY' OF THE CHURCHES AND HUNGARY'S GERMAN MINORITY, 1919-1945

In the period under discussion, the traditional harmony existing between German national consciousness and Christian religion was disturbed. The reasons for this go back a long way; for many decades an active policy of Magyarisation had been undertaken and some of the churches, including the Catholic and Lutheran churches, had played a role in this themselves. After Trianon the country was left with 500 000 German inhabitants. 80% of their schools were maintained by the churches who were free to choose the language of instruction in the schools. Trianon represented such a shock to Hungarian public opinion that many forces in society and politics demanded that the Magyarisation of the nationalities be brought to completion. The churches guarded against being brought into conflict with these forces and stuck to their position of previous decades, which was generally favourable to the policy of Magyarisation. This they did even though successive Hungarian governments, in an attempt to win the support of the German Reich for a revision of Trianon, were encouraging them to allow greater room for the use of the German language in schools, churches, teacher training colleges and in the training of priests.

54 A német követség népiségi referense, Rudolf Meckel helyzetjelentése. Budapest, 1944. nov. 7. PA AA Inland II. g. 275.

55 *Loránt Tilkovszky: Die Deutschen in Ungarn. In: Ungarn auf dem Weg der Demokratie. Von der Wende bis zur Gegenwart. Hrsg. Georg Brunner, Bonn, 1993. 183–204.*

Much of the church leadership and many priests were reluctant to co-operate; the arguments, articles and petitions of some self-assured German priests — above all the canons János Huber and László Pintér (Binder) —, warning of the danger of a possible blow to religious belief and loyalty to the church, were written or made in vain. The danger became a real one as the National Socialist 'Neuheidentum' began its spread into Hungary. While being careful not to damage their relations with the churches, radical youth elements under the influence of Hitler's Germany (and their 'Volksbund' organisation) were able to use decades of neglect of the rightful demands of the German minority — neglect perpetrated by amongst others the churches — as a means for agitation. For, although it was true that a significant part of Hungary's German minority, which had been largely assimilated by that time, had no such demands or few such demands, it was a mistake not to take into consideration that another significant part of the minority did indeed wish to adhere to the possibilities for preserving the national identity.

In the years of the Second World War, Hungary's German minority had to wake up to the truth that Hitler's German Reich, from which support for the protection of the national character (Volkstumsschutz) had been hoped for, was making ill use of both the idea of national character (Volkstumsgedanke) and the idea of the community of German peoples (deutsche Volksgemeinschaft) and that the Reich, by announcing the duty of Germans to serve in the armed forces, was acting to have members of the minority enlisted into the Waffen-SS on the basis of an agreement with the Hungarian government. (In theory, Hitler had also made an agreement with Horthy relating to the resettlement of the most nationally aware part of the German population following the conclusion of the War — giving a free hand to the full Magyarisation of those remaining.) Despite desperate requests and appeals, the leadership of the church did not take a stand in this awful situation. However, many practising priests did play an important role in the so-called Loyalty Movement (Hűségmozgalom) and took positions at the head of mass protest demonstrations for which they bore the risk of imprisonment by the Gestapo in a land which had been under German military occupation since March 1944.

These years of crisis were followed after 1945 by years of catastrophe in the tragic history of Hungary's German minority. The resettlement plan did not end up on the rubbish heap of history where it belonged. Taking advantage of the domestic and international situation a system calling itself Hungarian people's democracy executed the plan.

ZSOLDOS ATTILA

Téténytől a Hód-tóig

(Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata)

Wenzel Gusztáv Árpád-kori Új Okmánytára XII. kötetében közölte az egi káptalan egy birtokcserét írásba foglaló privilégiumát. Az ügylet résztvevői egyfelől Ákos nembéli Ernye bán fia István mester gömöri és borsodi ispán, másfelől pedig a Parasznyán (Borsod m.) birtokos Bedke fiai, András, Tamás és Rofayun — akik rokonukat (*frater*), Elekus fia Sándort is képviselték —, továbbá Illés fia János — aki fivérei (*fratres*),¹ Kázmér, István és Domokos nevében is eljár —, valamint a hasonlóképpen a maga és rokona (*consanguineus*), Ivánka fia Péter érdekeit képviselő Chentuk fia Illés fia Sándor voltak. A felek egyezsége értelmében István mester az apja által szerzett, Zemplén megyei Hernádnémeti nevű birtokát adta át a Parasznyaiaknak, akik cserébe részint azt a parasznyai birtokukat engedték át Istvánnak, amelyet korábban éppen annak apjától, Ernye bántól kaptak szintén birtokcsere révén dédesi örökölt birtokukért, részint pedig — mivel Hernádnémeti birtok ennél nagyobb és értékesebb (*maior et utilior*) volt — parasznyai és ludnai örökölt birtokrészeit is István mesternek adták. A cserét illetően a Parasznyaiak rokonai és határosai is kinyilvánították beleegyezésüket, a felek kölcsönösen szavatosságot vállaltak, s végül a káptalan leírta az érintett birtokok határait.

Az oklevelet Wenzel az egi káptalan 1341. évi átírása alapján tette közzé. Az átírásra I. Károly király 1341. július 18-án, Visegrádon kelt mandátuma adott parancsot a birtokcserét egykor végrehajtó parasznyai birtokosok leszármazottainak, Bertalan fia Istvánnak és — egy másik — István fiainak, Miklósnak és Lukácsnak a kérését teljesítve. Az átíró oklevél aljának közepén egy szabálytalan fekvő nyolcas alakú, több cm²-nyi szakadás, vélhetően a függőpecsétet tartó zsinórzat kiszakadása okozta sérülés látható. A kiszakadt rész az oklevél aljától számított tizedik sorig terjed, így e soroknak csak az eleje és a vége olvasható. A hiányzó részek magukban foglalják egyebek mellett a birtokcseréről szóló, 1341-ben átírt oklevél *corroboratio*jának és *datatio*jának jelentős hányadát, az ez utóbbihoz az egi káptalan gyakorlatára szerint² hozzákapcsolt korjelölő névsorral együtt. Az átíró oklevél keltezéséből is csupán az év utolsó két számát jelölő rész (*lmo pmo*) maradt épen.

1 A „frater” ez esetben 'fivér' jelentésben értelmezendő, l. 1285: Árpád-kori Új Okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (= ÁÜO) XII. 159. Az oklevél keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. Új kiadása az 1908. évi Pótlásokkal: Szeged, 1988. Szerk. Koszta László. (= HH) 76–77., 129. sz.

2 *E. Kovács Péter*: Az egi káptalan hiteleshelyi és oklevéladói tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum* 12(1990) 30–31.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy Wenzel a már sérült átíró oklevél felhasználásával közölte a birtokcserét írásba foglaló privilegiálist, hiszen kiadásában maga is jelezte a szöveg hiányait („*In cuius rei testimonium ad instanciam parcium presentes contulimus sigilli nostri post plag – – cantore, Saulo lectore, Myko custode, Johanne de Wng, Simone de Kemey archydiaconi [!] et aliis multis anno Domini (millesimo ducentesimo octuagesi [!] primo) – – Johanne Colociensi et domino nostro venerabili patre Andrea episcopo Agriensi existentibus*”). Olvasatának helyességét, kisebb eltéréseket nem számítva, az oklevél eredeti példánya alátámasztja, egyedül a hiányzó évszám pótlása szorul bővebb magyarázatra. Az átírást elrendelő mandátum és az egri káptalan átíró oklevele ugyanis nem említi, hogy a kérdéses oklevél valóban 1281-ben kelt volna, s maga Wenzel semmiféle megjegyzéssel nem indokolja az oklevél 1281-re keltezését.³

Tény mindazonáltal, hogy Wenzel datálását a történetírás utóbb nem kifogásolta. Az oklevélre a kiadó keltezése szerint hivatkozott Wertner Mór⁴ mellett Karácsonyi János⁵ is, aki a jelek szerint minden nehézség nélkül valónak ítélte az oklevél 1281-re helyezését, legalábbis erre vall, hogy sem a hibás keltű, sem a keltezetlen oklevelek sorozatában nem foglalkozott azzal.⁶ Györffy György szintén elfogadta Wenzel keltezését.⁷ Mivel azonban az oklevél figyelemre méltó adalékkal szolgál az Árpád-kori politika- és hadtörténet egy mindmáig vitatott kérdése, nevezetesen a Hód-tavi csata időpontjának a meghatározásához — s ebben éppen az oklevél keltének jut kulcsszerep —, elengedhetetlenül szükséges az oklevél kiállítási évének minden kétséget kizáró tisztázása.

Az István mester és a paraszniai birtokosok közötti birtokcserét írásba foglaló oklevél Wenzel által közölt szövege még jelenlegi, csonka állapotában is számos támpontot kínál a keletkezés idejének megállapításához. András egri püspök és János kalocsai érsek említése 1275 és 1305, illetve 1278 és 1301 közé helyezi az oklevél keltét,⁸ s hasonló tág időhatárokat szab meg Saul olvasókanonok (1278–1294), valamint Myko őrkanonok (1272–1300) szereplése.⁹ Az így kapott intervallum (1278–1294) felső határát ugyanakkor 1293 elé szorítja az a tény, hogy ez évben az oklevélben tárgyalt birtokcserét már megtörtént tényként említik.¹⁰ Tovább szűkíti az időhatárokat az oklevél *corroboratio*jának töredéke. Ez ugyanis az egri

3 Wenzel kiadását l. ÁÚO XII. 342–345., az eredeti: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény (= MOL DI) 1116.

4 Wertner Mór: Az Árpád-kori megyei tisztviselők I–III. (= Wertner M.: Megyei) Történelmi Tár 1897–1898. I. 463. és 474., valamint Uő: A Fónyi-család. Turul 24(1906) 181. 1. jegyz.

5 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² (= Karácsonyi J.: MNemz.) 116.

6 Vö. HH 78–81. és 138–139.

7 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³–III. Bp. 1987. (= Györffy Gy.: Tört. földr.) I. 786. és 800.

8 Sugár István: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 82–90., vö. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. (= KMTL) 180.; Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae XI.) 162–75. vö. KMTL 319.

9 E. Kovács P.: i. m. 19.

10 1293: ÁÚO XII. 541–542.

káptalan számos más kiadványa alapján „*sigilli nostri post plag[am tartarorum secundo renovati]*” alakra egészíthető ki,¹¹ mely formula 1279 és 1285 között szerepel a káptalan bevallásokat tartalmazó privilegiálisaiban.¹² Újabb korrekcióra biztosít lehetőséget az oklevélben említett két főesperes, János és Simon személye: mindketten 1280 és 1283 között viselték tisztségüket.¹³ Több körülmény szól végezetül amellett, hogy ezen négy év közül valóban a Wenzel által megadott 1281. év tekintendő az oklevél keletkezési idejének. E körülmények mindegyike a birtokcsere egyik résztvevőjével, Ákos nembéli Ernye bán fia István mesterrel kapcsolatos.

Figyelembe veendő mindenekelőtt, hogy István személye 1281-ben tűnik fel forrásainkban,¹⁴ amikor is IV. László adományából elnyeri a Borsod megyei Olaszegyház nevű lakatlan földet.¹⁵ Ez a körülmény önmagában alkalmas arra, hogy valószínűtlenné tegye a kérdéses oklevél 1280-ra helyezését. A fennmaradó három éves időszakon (1281–1283) belül 1281-re irányítja figyelmünket, hogy több más, ugyanebben az évben kelt oklevél tanúsága szerint ezen évben Istvánt borsodi birtokügyei foglalták le: rendezte a Miskolc nembéli Panyit-fiakkal még apáik idejéből rájuk maradt vitás kérdéseket,¹⁶ egyezséget kötött Ug — másként Bél¹⁷ — nembéli Miklós fia Mykou ispánnal perükben,¹⁸ s határosként beleegyezését adta egy tardonai és upponyi birtokaival határos jétyői birtokrész eladásába.¹⁹ Az adatoknak ebbe a sorozatába a Paraszniaiakkal nyélbe ütött birtokcsere nagyon is beleillik.

Még határozottabban utal az 1281. évre az a körülmény, hogy a Paraszniaiakkal birtokot cserélő Istvánt gömöri és borsodi ispánnak (*comes de Gumur et de Borsod*) írja az egri káptalan. Az előzőekben említett s kétségtelenül 1281-ben kelt oklevelek közül hasonlóképpen gömöri és borsodi ispánként szerepelteti őt az Ug nembéli Mykouval kötött egyezséget írásba foglaló kiadvány, a jétyői adásvétellel kapcsolatos pedig borsodi ispánságát illetően szolgáltat újabb adatot.²⁰ Tagadhatatlan, a gömöri és borsodi ispánok sorozatát az Árpád-korból erősen hézagosan ismerjük,²¹ ami főként annak következménye, hogy mind Gömör, mind Borsod azon vármegyék közé tartozik, amelyek ispánjai csak elvétve szerepelnek a királyi privilégiumok méltóság-

11 1280: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (= HO) VI. 265.; 1281: *Tóth Péter*: Adatok Borsod megye Árpád-kori birtoktörténetéhez és történeti földrajzához. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Miskolc, 1985. 93., Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL Df) 286 540., HO VIII. 215.; 1282: ÁÚO IX. 341., 344., HO VIII. 225., ÁÚO XII. 368.; 1283: HO VII. 183.; 1284: HO VI. 311., 312., 314. stb.

12 *E. Kovács P.*: i. m. 31.

13 I. m. 20–21.

14 Vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 116., I. még *Wertner Mór*: Az Árpád-kori ország- és udvarbírák genealogiája I–II. Turul 19(1901) 60.

15 1281: ÁÚO XII. 328–329., vö. még 347–348.

16 HO VIII. 215. (= ÁÚO XII. 346–347.) — Az Ernye és Panyit közötti ellentétekre l. *Kis Péter*: „A király hű bárója” (Ákos nembéli Ernye pályafutása). Fons 2(1995) 301.

17 *Karácsonyi J.*: MNemz. 253.

18 *Tóth P.*: i. m. 92–94.

19 MOL Df 286 540. — Két 18. századi másolat alapján készült kiadása: *Tóth P.*: i. m. 96–97.

20 1281: *Tóth P.*: i. m. 92. és MOL Df 286 540.

21 *Wertner M.*: Megyei i. m. I. 462–463. és 473–474.

soraiban,²² s egyéb említései sem túl gyakoriak. IV. László okleveleiben történetesen mindössze két borsodi ispán tűnik fel — 1274-ben bizonyos Besenyői Dénes, 1285-ben pedig Borsa nembéli („Kopasz”) Jakab lovászmester²³ —, gömöri ispán ugyanakkor, legalábbis névvel, egy sem.²⁴ Mivel Ákos nembéli Ernye bán fia István gömöri és borsodi ispánságára 1281-ből vannak adataink — 1282-ből vagy 1283-ból viszont, amennyire tudható, nincsenek —, módszertanilag egyedül az az elfogadható megoldás, ha a Parasznyaiakkal megejtett birtokcserét megörökítő oklevelet, mely gömöri és borsodi ispánnak mondja Ákos nembéli Istvánt, szintén 1281-re helyezzük, amit, mint láthattuk, más megfontolások is támogatnak. Az oklevélből nyerhető adatok elemzése ily módon arra az eredményre vezet, hogy az oklevél valóban a Wenzel által megadott évben, azaz 1281-ben kelt.

Wenzel azonban aligha egy ilyen vagy ehhez hasonló gondolatmenetet követve helyezte 1281-re a kérdéses oklevelet. Minden valószínűség szerint döntését sokkal inkább a Hoportyiaknak a Hernádnémetiek ellen 1351–52-ben folytatott perét lezáró ítéletlelvele alapozta. Erre enged következtetni, hogy oklevéltárában közölte az egrí káptalan egy 1293-ban kelt oklevelének tartalmi átírását, mely szerint az Ákos nembéli Istvánnal birtokot cserélő parasznyai birtokosok hernádnémeti birtokuk felét rokoni szeretetből (*ob veram dileccionem proximitatis*) Naday fia Miklósnak, Nymhez fia Ramachanak, Tódor fiainak, Márknak és Benedeknek, valamint ezek további rokonainak (*fratres*) adományozták.²⁵ Az oklevél tartalmát azon per ítéletlevele tartotta fenn, amelyet fél évszázaddal később a felek leszármazottai folytattak egymással. Gilétfi Miklós nádor 1351-ben Zemplén és Ung megyék számára tartott közgyűlésén az 1293-ban megadományozottak akkor már Hoportyiakként (*de Hoportgh*) említett utódai azzal a panasszal éltek, hogy az egykori adományozók leszármazottai elfoglalva tartják Hernádnémetiben az őket megillető birtokrészt. Az ily módon meginduló perben támaszkodtak a panaszosok az 1319-ben átírt 1293. évi oklevelükre. A pert végül megnyerő alperesek számos oklevelet mutattak be, egyebek mellett az egrí káptalan 1327. évi átírásában a Hernádnémeti megszerzésének körülményeit feltáró oklevelet, azaz az Ákos nembéli Istvánnal megejtett birtokcserét írásba foglalót is, melyet a javukra szóló ítéletlelvelel 1281-ben keltnék mond.²⁶

22 Jellemző e tekintetben II. András uralkodásának a közelmúltban feldolgozott időszaka, I. *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129(1995) 157–194., különösen 169.

23 *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987. (= RA) 2472. sz. (vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 758.) és RA 3348. sz. (vö. RA 3365. sz.)

24 RA II/2–3. passim

25 1293: ÁÚO XII. 541–542. — *Wenzel G.* az oklevelet Garai Miklós nádor 1393. évi oklevelére hivatkozva közli, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen az id. Garai Miklós 1375 és 1385 között volt nádor, 1393-ban Jolsvai Leusták viselte e méltóságot, I. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) 4–5.

26 1352: MOL DI 1108. A Hoportyiak és a Hernádnémetiek birtokviszályának további fejleményeire I. Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399). Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951. (= ZsO) 335. sz., vö. még 5040., 5091., 5403., 5536. sz.-ok.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy még annak a lehetőségét is ki tudjuk zárni, miszerint az 1281-es évszám esetleg elírás eredményeként szerepelne a nádori ítéletlevélben. Ez annak köszönhető, hogy a Hernádnémetieknek — az egykori Paraszniaiaknak — a birtoklása már korábban sem volt zavartalan. Történt ugyanis, hogy valamikor 1325 előtt Fónyi Balázs és Pányoki (*de Pank*) Péter fiai, Túznak mondott Pető és fivére, Máté királynéi földként felkérték maguknak a Hernádnémetiek birtokát, amit meg is kaptak I. Károlytól. A Hernádnémetiek természetesen tiltakoztak az adományosok beiktatása ellen, ám a Köcski Sándor országbíró előtt 1325-ben lefolytatott perben alulmaradtak. A dolgot azonban nem hagyták annyiban, s még az évben elérték, hogy I. Károly érvénytelenítse korábbi adományát s visszaadja nekik birtokukat. Az ügy még ezzel sem jutott nyugvópont-ra, s ezért 1347-ben I. Lajos királyhoz és anyjához, az özvegy királynéhoz fordultak, akik végül nekik is ítélték a birtokot. A Hernádnémetiek ezen ügy alkalmával is bemutatták a birtokcserére vonatkozó oklevelüket, melyet Lajos király szintén 1281-ben keltnek mond.²⁷ Gilétfi Miklós nádor 1352. évi és Nagy Lajos király 1347. évi ítéletlevelei tehát egymástól függetlenül,²⁸ mégis egybehangzóan megerősítik az Ákos nembéli István és a Paraszniaiak közötti birtokcserét írásba foglaló oklevél adatainak elemzése révén kapott eredményt, s így minden további kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kérdéses oklevél valóban 1281-ben kelt. E ténynek, mint arról már szó esett, megvan a maga jelentősége a Hód-tavi csata időpontjának meghatározását illetően, ám mielőtt ennek kifejtésére sor kerülne, nem lesz haszon nélkül való a nevezetes ütközetre vonatkozó történetírói álláspontok rövid áttekintése.

IV. Lászlónak a kunok ellen vívott csatájáról a kortárs Kézai krónikájában egy rövid beszámolót közöl, melyben a harc során elesett magyarok némelyikéről is megemlékezik ugyan, az összecsapás datálását azonban mellőzi. A 14. századi krónikakompozíció ugyanakkor nem marad adós ezzel az információval sem: szerzője 1282-re helyezi az eseményt.²⁹ A krónika ezen adatának megbízhatóságát IV. László életrajzában írója, Szabó Károly vonta kétségbe a múlt század végén. Véleményét arra alapozta, hogy a kunok lázadását csak a rájuk nézve rendkívül kedvezőtlen 1279. évi ún. kun törvény és a IV. Lászlótól annak végrehajtása érdekében 1280 márciusában kikényszerített eskü indokolhatta. Álláspontja mellett szóló döntő bizonyítékokként hivatkozott három oklevélre, melyek közül az egyik 1280. november 11-én kelt Szalánkeménben, és szó esik benne arról, hogy a király az országból kivonuló kunok után eredvén az Aldunánál táborozott (*descendissemus*). A második oklevél ugyan nem említi a kunokat, s a kiadás évét sem közli, ám mivel ugyanazon a napon és helyen kelt, mint az előbbi, s ráadásul ugyanazon adományos részére, kétségtelenül ide vonható. Végül a harmadik oklevél, mely *datatioja* szerint 1280. augusztus 24-én (vagy, mivel a napi kelet ellentmondásos elemeket tartalmaz, 21-én) Székesfehérvárott kelt, egy ungi vár-

27 1347: MOL DI 2275. Lajos oklevelét a Hernádnémetiek néhány napon belül átfirtták Nagymartoni Pál országbíróval (Uo. 2276.) és Erzsébet özvegy királynéval (Uo. 1107.) is. — Köcski Sándor országbíró 1325. évi ítéletét I. Anjoukori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. II. 185–187.

28 Sajátos módon ugyanis a Hernádnémetiek a Hoportyiak elleni perükben nem használták fel egyik 1347. évi oklevelüket sem.

29 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. (= SRH) I. 187. és 471.*

jobbágyot nemesített meg a Hód-tavi csatában (*in nostro exercitu in Hod*) szerzett érdemei elismeréseként.³⁰ Mindezek alapján Szabó arra a megállapításra jutott, hogy a csatának még 1280. augusztus 24. előtt kellett lezajlania, s ezt az eredményt legfeljebb a hivatkozott oklevelek „hitelességét megdöntő bizonyságok” felmerülése esetén lehetne megkérdőjelezni.³¹

Szabó okfejtését az Árpád-kori magyar történetet összefoglaló Pauler Gyula a lényegre tekintve elfogadta. Felfigyelt ugyanakkor arra, hogy a Szabó által is felhasznált nemesítőlevél szerint IV. László 1280 augusztusának végén Székesfehérvárott tartózkodott. Az eseményeket ezért úgy rekonstruálta, hogy a király előbb leverte a kunokat a Hód-tavi csatában, majd Székesfehérvárott megülte Szent István ünnepét, s csak ezt követően, a menekülő kunok üldözése során került sor szalánkeméni tartózkodására.³²

Szabó és Pauler új eredményeivel szemben határozott ellenvéleményének adott hangot Karácsonyi János. A Szalánkeménben kelt oklevelek tanúságát elfogadva azt nem vitatta, hogy 1280-ban sor került egy összecsapásra IV. László és a kunok között, megítélése szerint azonban ez a hadjárat nem lehetett azonos azzal, amelynek legjelentősebb eseménye a Hód-tavi csata volt. Álláspontja egyik sarokkövét annak bizonyítása adta, hogy a Szabó és Pauler által hitelesként elfogadott, Székesfehérvárott kelt és a Hód-tavi csatát említő nemesítőlevél valójában durva hamisítvány, s e tételét a modern forráskritika ma is elfogadja.³³ Ily módon viszont kiesik az egyetlen olyan forrás, mely bizonyíthatná, hogy az ütközetet 1280-ban vívták volna. Karácsonyi ezért úgy foglalt állást, hogy nincs ok kételkedni a magyar krónikának a csatát 1282-re helyező tudósításában, annál is kevésbé, mert további érvek sorakoztathatók fel annak hitelle mellett.

Ezek között említi fel, hogy a Kézai szerint a csatában elesett Miskolc nembéli Panyit fia László 1281-ben még személyesen megjelent az egri káptalan előtt,³⁴ s így az ütközet nyilvánvalóan nem lehetett 1280-ban. (Erre a körülményre már Pauler is felfigyelt, ám az ebből adódó nehézséget azzal a kevésbé meggyőző vélekedéssel igyekezett elhárítani, hogy az oklevélbe foglalt egyezséget még László életében kötötték meg, de az okmány kiállítására csak később — László halála után — került sor, netán hibás az oklevél keltezése.³⁵) Karácsonyi érvként vette figyelembe azt is, hogy két általa ismert oklevél *narratio*ja a Hód-tavi csatát a dürnkruti ütközet (1278) és a szalánci vár ostroma (1281) után, illetve Gede vár (1281) és Borostyánkő ostroma (1284) között sorolja fel. A további adatok megrögzöttségénél fogva Karácsonyi végül arra a megállapításra jutott, hogy a Hód-tavi csatára 1282. március 21. és május 19. között, a legvalószínűbben április végén vagy május elején került sor.³⁶ Néhány évvel később Karácsonyi egy újabb adattal támasztotta alá korábban kifejtett álláspontját. A Kézai által Panyit fia Lászlóhoz hasonlóan a csata elesettjei között felsorolt Rosd

30 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr) VI. 366–367. (vö. 1286: uo. 561.), HO VI. 319. (vö. 1286: uo. 318–320.) és HO VIII. 207.

31 Szabó Károly: Kun László 1272–1290. Bp. 1886. (Magyar történeti életrajzok II. 5.) 99–104. (az idézet: 100.)

32 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² (reprint: 1984.) II. 370–373.

33 Vö. RA 3070. sz.

34 Vö. HO VIII. 215.

35 Pauler Gy.: i. m. II. 561. (251. jegyz.), vö. ezzel kapcsolatban Karácsonyi megalapozott ellenvételeit, Karácsonyi János: A Hód-tavi csata éve. Századok 35(1901) 632–633.

36 Karácsonyi J.: Hód-tavi i. m. 626–636.

nembéli Mihály fia Demeterről sikerült ugyanis kimutatnia, hogy 1282-ben, nyilvánvalóan a csata előtt, beleegyezett a birtokával szomszédos Eszeny eladásába.³⁷

Bármily találóak és bizonyító erejűek is voltak Karácsonyi érvei a Hód-tavi csata 1282-re helyezése mellett, álláspontja nem vált uralkodóvá. Alighanem Pauler, egyébiránt joggal kivívott, nagy tekintélye következtében a későbbiekben is megoszlottak a vélemények a magyar történetírásán belül a csata idejét illetően.³⁸ A kérdés újbóli áttekintésére aztán Blazovich László vállalkozott 1977-ben. Tanulmányában, a korábbi szakirodalom eredményeinek áttekintése után, főképpen arra tett erőfeszítéseket, hogy Karácsonyi álláspontjának helyességét megingató érveket sorakoztasson fel. Ezek között említi, hogy a Hód-tavi csatát említő 1282-re keltezett oklevelek közül egyik sem tekinthető kétségtelen hitelűnek — hamisak vagy gyanús hitelűek³⁹ —, s megkockáztatja azt a feltevést, mely szerint „talán nem kizárt, hogy e hamis oklevelek keltezése esetleg a krónikában szereplő, a Hód-tavi csatát 1282-re tevő dátum »sugallatára« történt”.

Fenntartásainak ad hangot továbbá azt illetően, hogy az oklevelek *narratio*jában szereplő események említési sorrendjéből azok relatív kronológiájára vonatkozóan következtetéseket lehetne levonni, s ezzel kapcsolatban hivatkozik két olyan oklevélre,⁴⁰ amelyekben előbb esik szó a Hód-tavi csatáról, illetve a kunok elleni harcról, s csak utóbb a kunok meneküléséről, s szerinte „e két adat ... ellentmond Karácsonyi felfogásának, ti. hogy a király előbb (1280) visszahozza az országból távozni szándékozó kunokat, és csak két év múlva (1282) veri le” őket „a Hód-tavi csatában”. Karácsonyi azon érveit, miszerint az ütközet már csak azért sem történhetett 1280-ban, mert Kézai krónikájában a csatában elesettek között felsorolt Miskolc nembéli Panyit fia László és Rosd nembéli Mihály fia Demeter 1281-ben, illetve 1282-ben még bizonyíthatóan éltek, Blazovich Kézai jólértesültségének kétségbevonása révén kísérte meg hatástalanítani. Egy 1285-ben kelt oklevélre⁴¹ hivatkozva úgy találta, hogy egyáltalán nem tekinthető bizonyosnak Panyit fia László eleste a Hód-tavi csatában.

Márpedig ha ez esetben tévedett Kézai, miért ne tévedhetett volna Rosd nembéli Demeter személyét illetően is. Magyarozatként Blazovich hozzáteszi még, hogy „vajon Kézai a krónika adta keretek között különbséget tudott-e tenni a csatában elesettek és a súlyos sérülésükből mégis felépült harcosok között”. Végezetül megállapítja, hogy IV. László itineráriumának adatai nem zárják ki egy 1280. évi csata lehetőségét sem. Mindezek után Blazovich arra az eredményre jut, hogy bár forrásaink „egymásnak ellentmondó adatai nem nyújtanak elegendő alapot IV. László és a kunok közötti harc időpontjának pontos meghatározásához”, mégis a történeti körülmények figyelembevételével az események rendje oly módon rekonstruálható, hogy a bárói fogságából kiszabadult IV. Lászlónak a kun törvény

37 Karácsonyi János: Új adat a Hód-tavi csata évéhez. Századok 41(1907) 948–949.

38 1280-ra helyezte a csatát pl. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet I–V. Bp. 1941.⁷ 604–605. (a vonatkozó rész *Hóman B.* munkája), *Elekes Lajos–Lederer Emma–Szekely György*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1965.² 163. (a vonatkozó rész *Lederer E.* munkája), *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974. (Művészettörténeti füzetek 7.) passim; 1282-re teszi pl. *Györffy György*: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 259.

39 Hamis: ÁÚO IX. 329–330. (vö. RA 3171. sz.), Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–44. (= CD) V/3. 122–124. (vö. RA 3200. sz.); kétes hitelű: HO VIII. 450–452. (vö. RA 3179. sz.)

40 1288: CD V/3. 409–412.; 1290: ÁÚO XII. 496–498.

41 ÁÚO XII. 159–160. (keltére l. HH 76–77., 129. sz.)

végrehajtására tett esküje hatására a kunok 1280 nyarán lázadtak fel, ellenük a király Várad érintésével vonulhatott fel seregével — 1280. október 18-án ugyanis itt kelt egyik oklevele⁴² —, s magára a csatára október végén vagy november elején kerülhetett sor, melyet aztán a már többször említett szalánkeméni tartózkodás követett.⁴³ Blazovich tehát Karácsonyi fejtegetései közül csupán az 1280-ra keltezett és a Hód-tavi csatát említő nemesítőlevél hamis voltát fogadta el, egyebekben — a szükségszerűen adódó módosításokkal — visszatért a Szabó Károly és Pauler Gyula által javasolt 1280-as évszámhoz, és az ütközet közelebbi időpontját 1280 őszére helyezte.

Történetírásunk megosztottsága a Hód-tavi csata időpontját illetően Blazovich tanulmányának megjelenését követően is megmaradt. Jónéhányan Karácsonyit követve továbbra is 1282-re tették az ütközetet.⁴⁴ Mások ellenben elfogadták a Hód-tavi csata időpontjául 1280 őszét,⁴⁵ ami azért sajnálatos, mert Blazovich Karácsonyival szemben felhozott érvei közül egy sem állja meg a helyét.

Ami IV. László itineráriumát illeti, kétségtelen, hogy pusztán arra alapozva, elvileg feltehető lenne a Hód-tavi csatának 1280. évre datálása. Hogy ennek ellenére sincs realitása egy efféle megoldásnak, az éppen az alábbiakban kifejtendők miatt vehető bizonyosra. Ráadásul Blazovich figyelmét, úgy látszik, elkerülte az a tény, hogy az itinerárium éppen az 1282. év mellett szolgált figyelemre méltó adatokat, igaz, nem a Karácsonyi által feltételezett tavaszi időpontban. IV. László ugyanis az év őszén huzamosabb ideig a csata a mai Hódmezővásárhely területére lokalizálható helyének⁴⁶ közvetlen közelében, nevezetesen Szegeden tartózkodott.⁴⁷

Az sem tagadható, hogy a Hód-tavi csatát említő első kétségtelen hitelű oklevél 1283-ból való,⁴⁸ csakhogy ez a tény meglehetősen kedvezőtlen körülmény az ütközet 1280-ra datálása szempontjából. Annál is inkább, mert amennyire Győr ostroma (1273. május) és a dürnkruti csata (1278. augusztus 26.) példája nyomán megítélhető, IV. László uralkodása idején az arra méltóak megjutalmazása közvetlenül az érdemszerzést követően indult meg:

42 Vö. Történelmi Közlemények Abauj–Torna vármegye és Kassa múltjából 1(1910) 148. (vö. RA 3077. sz.)

43 *Blazovich László*: IV. László harca a kunok ellen. Századok 111(1977) 940–945. (az idézetek: 944.)

44 Így pl. *Solymosi László*: Magyarország történelmi kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 177. (vö. még 176.), *Borosy András*: Magyarország hadtörténete I. Szerk. Boros József. Bp. 1984. 55., *Székely György*: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történelmi hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok 122(1988) 61–62., *Szács Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 309.

45 Így pl. *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (= *Kristó Gy.*: Háború) 147–148. s utóbb több más művében *Uő*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig. Szeged 1993. (Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 3.) (= *Kristó Gy.*: Régmúlt) 267–268. és Kun László emlékezete. Bev., a forrásszövegeket vál. és a jegyzeteket összeáll. Kristó Gyula. Szeged 1994. (Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 5.) 32–33.; Pálóczi Horváth András In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor és László Gyula. Bp. 1988. 154., vö. még *Uő*: Besenyők, kunok, jászok. Bp. 1989. (Hereditas) 69. — Kevésbé határozottan, de jól érzékelhetően ezen álláspont felé hajlik *Zsótér Rózsa*: Megjegyzések IV. László király itineráriumához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XCII. Szeged, 1991. 38–39.

46 *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 858–859.

47 RA 3181–3182., 3184–3186. sz-ok, vö. még *Zsótér R.*: i. m. 39.

48 RA II/2–3. 326.

az előbbi esetben 1273. június 7-én, az utóbbiban 1278. augusztus 30-án.⁴⁹ Jellemző e tekintetben egyébiránt, hogy elmélete szempontjából már Szabó Károly is kedvezőtlennek találta a kunok elleni harcról fennmaradt oklevelek időbeli eloszlását, ám annyira bízott az általa felhasznált, 1280-ra datált oklevelekben, hogy nem tulajdonított jelentőséget e ténynek.⁵⁰ Megint csak az állapítható meg, hogy a Hód-tavi csata 1283. évi első hiteles említése leginkább az 1282. év mellett szóló — önmagában persze távolról sem perdöntő — érvnek tekinthető. Hogy aztán az 1282-re keltezett hamis oklevelek datálását valóban a krónika-kompozíció adata inspirálta-e, amint azt Blazovich vélte, vagy sem, aligha lesz eldönthető, mindenesetre további érvek felmerüléséig nem tűnik valószínűnek (ámbr, mint az alábbiakban látni fogjuk, az egyik oklevél esetében ez a lehetőség fennáll).

Nehezen feloldható belső ellentmondás terheli Blazovich azon fejtegetéseit is, amelyek a kunok elleni harcra vonatkozó oklevelek *narratio*ival kapcsolatosak. Érthetetlen ugyanis, hogy azon két oklevél, amelyekben előbb esik szó a Hód-tavi csatáról, illetve a kunok elleni győzelemről, mint a menekülő kunok üldözéséről, miért mondana ellent Karácsonyi rekonstrukciójának, ha egyszer Blazovich véleménye szerint „a csata idejére vonatkozóan az sem lehet irányadó, hogy az egyes oklevelek a király hadjáratait, amelyekben az illető adományozott részt vett, milyen sorrendben sorolják fel”.⁵¹

A vélt ellentmondást igazolni hivatott oklevelek közül az egyik már csak azért sem alkalmas Blazovich érvelésének alátámasztására, mert az, ti. az Aba nembéli Amadé számára kiállított, félreérthetetlenül a vereségük után az ország határain túlra menekülő kunok üldözését említi, azaz nem két, egymástól elkülönülő hadjáratról van szó benne, hanem ugyanazon esemény időben egymást követő fázisairól.⁵² Egyébként is, ezt az oklevelet Karácsonyi nem a Hód-tavi csatához, hanem az 1280. évi hadjárathoz kapcsolta,⁵³ hogy helyesen-e, az már megint egy más kérdés. A másik oklevélben viszont — ez a „Talpas”-nak mondott Tamás mester érdemeit sorolja fel —, úgy tűnik, valóban felborult az időrend. A *narratio* négy eseményt említi fel, az alábbi sorrendben: először a Hód-tavi csatát, majd az országból kivonuló kunok ellen a Kárpátokon túlra vezetett hadjáratot, a harmadik helyen a Leszek (*Lyznek*) krakkói herceg megsegítésére indított expedíciót, s végül a sort a tatár betörés zárja. Ez alkalommal kétségtelenül két különböző hadjáratként kerülnek elő IV. László kunok elleni harcai, az egyik, amelyikhez a Hód-tavi csata kapcsolódik, s a másik, amelyiket az országból kivonuló kunok visszakényszerítése érdekében (*pro reducendis Cumanis*) indított IV. László.⁵⁴

A *narratio* időrendjének zavarosságát mutatja, hogy a lengyelországi beavatkozás és a tatár betörés — az ún. második tatárjárás — éppen fordított sorrendben követték egymást a valóságban, mint az oklevélben.⁵⁵ Hasonlóképpen cserélhette fel az oklevél a Karácsonyi

49 1273: HO VIII. 151–152. (vö. RA 2380. sz.); 1278: ÁÚO IX. 198–199. (vö. RA 2891. sz.) — Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy IV. László 1278. augusztus 27-én, Laa vára alatt kiállított oklevele is minden bizonnyal a dümkruti csatában szerzett érdemeket jutalmaz (CD V/2. 463., vö. RA 2890. sz.)

50 Szabó K.: i. m. 104. * -gal jelölt jegyzet, vö. ellenben Székely Gy.: i. m. 61.

51 Blazovich L.: i. m. 944.

52 1290: ÁÚO XII. 496–497.

53 Karácsonyi J.: Hód-tavi i. m. 634. 14. jegyz.

54 1288: CD V/3. 410–411.

55 Pauler Gy.: i. m. II. 385–389. — Elvileg elképzelhető lenne, hogy Talpas Tamás tatárokkal kapcsolatos kalandja nem az 1285. évi második tatárjárás idején történt, hanem azon tatár támadás alkalmával, amelyet azok Lengyelország felől, 1287-ben indítottak (l. CD V/3. 395–96.), s így az

által 1282 tavaszára tett Hód-tavi csata és az 1280-ban lezajlott hadjárat sorrendjét. Ha az oklevélben tapasztalható kronológiai zavar oka nem is ismeretes, magának a jelenségnek a megléte a kunok ügyétől függetlenül is igazolható, s így a *narratio*ban említett események sorrendje ezen oklevélben időrendi kérdésekben kétségtelenül nem tekinthető megbízható támpontnak. Elhamarkodott dolog lenne ugyanakkor ezen oklevél alapján a többi, a kunok elleni harcot említő oklevél *narratio*ira is érvényes következtetésre jutni.

A Hód-tavi csata évének meghatározásában mindazonáltal az eddig említettek jelentősége eltörpül Karácsonyi azon, perdöntő erejű bizonyítékai mellett, amelyekkel igazolta, hogy Kézai krónikájában az ütközet során elesettek között felsorolt Miskolc nembéli Panyit fia László 1281-ben, Rosd nembéli Mihály fia Demeter pedig 1282-ben még élt, s így a csata legkorábban csak 1282-ben, értelemszerűen a Demetert élőként említő oklevél kiállítása után történhetett. Ha Blazovich ezen a ponton meggyőző ellenérveket tudott volna felsorakoztatni, akkor valóban indokolt, sőt elengedhetetlen lenne Karácsonyi állításának revíziója, s új megoldások keresése. Blazovich e célt oly módon próbálta meg elérni, hogy kételeyeinek adott hangot Kézai értesüléseinek megbízhatóságát illetően. Az ezzel kapcsolatban felhozott egyik érve — hogy ti. Kézai olyan személyeket is az elesettek közé sorolhatott, akik súlyos sérüléseikből utóbb mégis felépülhettek — egy elvesztett csata esetében talán elfogadható lenne. Menekülés közben ugyanis a szerencsés túlélők nyilvánvalóan saját biztonságukkal törődnek elsősorban, s aligha fegyvertársaik sorsával.⁵⁶

A Hód-tavi csatában azonban IV. László serege aratott győzelmet, s a kunok menekültek,⁵⁷ így nem lehetett akadálya annak, hogy a csatatér birtokában maradt magyarok pontosan azonosítsák elesetteiket. Hogy ezt meg is tették, legalábbis a fegyverzete alapján jelesebbnek gondolható személyek esetében, azt annál bátrabban feltételezhetjük, mert — különböző szempontokat követve — sokaknak fűződött érdeke a bizonyosság megszerzéséhez. Az információ az elesett rokonai számára részint az örökség, részint az elesett haláláért kárpótlásképpen kieszközölhető királyi adomány miatt; feleségének — ha volt — az özvegyi jogok érvényesítése, illetve egy esetleges új házasság lehetőségének megnyílása miatt; a rokonsághoz nem tartozó személyek s nem utolsósorban maga az uralkodó számára pedig az örökös nélkül elhalt személy birtokainak eladományozhatóvá válása miatt volt fontos.

Akár ott volt személyesen Kézai királya oldalán a Hód-tavi csatában, akár nem, IV. László hű klerikusaként alkalma lehetett pontos ismereteket szerezni az ütközet lefolyásáról, s így az elesettekről is. Jól értesültségét tehát csak nagyon nyomós bizonyíték alapján lehetne megkérdőjelezni. Ilyennek tekinti Blazovich az egri káptalan azon 1285-ben kelt oklevelét, amelyben — értelmezése szerint — „arról van szó, hogy Elye fia János [Kézai krónikájában a Hód-tavi csata halottai között szereplő Miskolc nembéli — Zs. A.] Panyit fia Lászlóval együtt részt vett a Hód-tavi csatában, és ott meghalt, Panyit fia Lászlóról [azonban — Zs.

---

oklevél ezen a ponton az események valós sorrendjét tükrözné. Ellene mond azonban ennek a megoldásnak, hogy míg Talpas Tamás érdemszerző szolgálata akkor esett meg, „cum perfida gens Tartarorum regnum nostrum adiisset” (CD V/3. 411.), az 1287. évi eseménnyel kapcsolatban éppen azt emeli ki forrásunk, hogy „ipsi Tartari terram nostram probitate et industria ipsius magistri Georgii eis atrocius resistente adire et invadere ... nequieverunt” (CD V/3. 395–96.).

56 Vö. pl. a muhi csatával kapcsolatban Rogerius megjegyzését (SRH II. 572.). Időben távolabbi példaként említhető, hogy 1397. január 2-án Zsigmond király azért halasztat el tudományvételt, mert két, az ügyben érdekelt személy részt vett a nikápolyi csatában (1396. szeptember 28.), s sorsukról nincs még hír (ZsO I. 4589. sz.)

57 Vö. 1285: CD V/3. 259.

A.] nem állítja ugyanezt az oklevél.”⁵⁸ Az egi káptalan kérdéses kiadványa azonban kizárja ezt az értelmezést. Az oklevél előadja, hogy egyfelől Miskolc nembéli Panyit bán fia Miklós, másfelől Parasznyai Benedek fia Tamás (*frateri*, András és Sándor, továbbá Rofoy fia Márton nevében is), valamint az ugyanoda való Illés fia István (*fraterét*, Demetert is képviselve), az említett Miklós szerviensei megjelentek a káptalan előtt, ahol Panyit fia Miklós előadta, hogy részint szerviensei Borsod megyében fekvő Aranyos nevű földjéért cserébe, részint érdemeikért nekik adja az apja által szerzett⁵⁹ Kraszna megyei Bagos birtok felét, a hozzá tartozó Monyoród (*Morous*) földdel⁶⁰ együtt.

Az oklevél Miklós szervieneseinek érdemeit nem részletezi, ám megjegyzi — s szempontunkból éppen ez a rész érdemel különös figyelmet —, hogy az adomány megtételére „kiváltképpen az említett Illés fiának, Jánosnak a haláláért, akit ugyanazon Miklós fivérével,⁶¹ Lászlóval a király úrnak a kunok ellen Hódnál vívott csatájában öltek meg” (*specialiter pro morte Johannis filii predicti Elye, qui cum Ladizlao fratre eiusdem Nicolai in exercitu domini regis contra Comanos in Howd habito extitit interemptus*) kerül sor.⁶² Az oklevél szövege kizárja annak lehetőségét, hogy Panyit fia László élve hagyta volna el a Hód-tavi csatateret, s ily módon tanúságtétele éppen nem megingatja, hanem nagyon is megerősíti Kézai vesztéséglistájának megbízhatóságát. Karácsonyi érvei tehát e tekintetben is helytállóknak bizonyultak, s ily módon minden olyan kombináció, mely 1282 elé helyezi a Hód-tavi csata időpontját, alaptalannak tekintendő.

Az 1285. évi oklevél, amellett, hogy segítségével igazolni lehet Kézai szava-hihetőségét és Karácsonyi egyik döntő fontosságú érvének helyességét, más szempontból is jelentős forrása a Hód-tavi csata történetének: tudniillik megismertet egy újabb olyan személlyel, aki az ütközetben esett el. A benne említett Parasznyai Illés fia János ugyanis minden kétséget kizáróan azonos azzal a Parasznyai Illés fia Jánossal, aki rokonaival együtt az egi káptalan előtt személyesen megjelenvén (*personaliter constituti*) birtokot cserélt Ákos nembéli Ernye bán fia Istvánnal. A birtokcserét írásba foglaló oklevél, amint az az előjáróban kifejtett — némiképp talán hosszadalmasnak tűnő, de a kérdés jelentősége miatt indokoltan részletes — bizonyítás alapján bizton állítható, 1281-ben kelt. Parasznyai Illés fia János életrajzi adatai ily módon újabb adalékot szolgáltatnak a Hód-tavi csata időpontjának meghatározásához. Hogy Karácsonyi, aki nyilvánvalóan ismerte a Parasznyai Jánossal kapcsolatos mindkét oklevelet, miért nem használta fel érvelésében azok adatait, nem tudható; talán nem akart egy ilyen fontos kérdésben Wenzel keltezésére hagyatkozni. Akármilyen is az igazság ez ügyben, az mindenesetre tény, hogy mivel Parasznyai János 1281-ben még személyesen az egi káptalan elé állhatott, ám 1285-ben már a Hód-tavi csatában elesettként említik, ismételten bebizonyosodik, hogy az ütközet semmi esetre sem helyezhető az 1280. évre, hanem — ahogy azt Karácsonyi Rosd nembéli Demeter személye révén helytállóan igazolta — 1282-ben kellett történnie.

58 *Blazovich L.*: i. m. 944.

59 *Vö. 1263: Történelmi Szemle 7(1964) 7.*

60 *Vö. Györffy Gy.*: *Tört. földr.* III. 509. és 517.

61 1281: *ÁÚO XII. 346.* (= *HO VIII. 215.*)

62 1285: *ÁÚO XII. 159–160.* — Az oklevél 1275-re van keltezve, ami azonban nyilvánvalóan elírás eredménye. A helyes évszámot Karácsonyi János állapította meg (*HH 76–77., 129. sz.*), *vö. még E. Kovács P.*: i. m. 19–21.

Mindezek után aligha lesz érdektelen röviden áttekinteni az 1279 és 1282 közötti évek eseménytörténetét, annál is kevésbé, mert alapos a gyanú, hogy a helyesen meghatározott éven belül Karácsonyi tévesen helyezte tavaszra a Hód-tavi csatát.

A tatárjárást követően IV. Béla és V. István politikája egy meglehetősen kényes, de „működőképes” egyensúlyi állapotot teremtett a királyi hatalom és a nagybirtokos világi előkelők csoportja között, ami azonban az V. István halála után 10 éves gyermekként trónra lépő IV. László uralkodásának első éveiben felbomlott. A központi kormányzatot az ország sorsának alakításában háttérbe szorították az előző évtizedekben a királyok kegyét élvező világi előkelők, akiknek magánhatalma uradalmaikon, váraikon és familiárisaik seregén alapult. Többen közülük már az 1270-es években céltudatosan törekedtek arra, hogy zárt uralmi területet alakítsanak ki. Az eredmény közismert: az ország hosszú évekre az előkelők egymással rivalizáló csoportjai között folyó, ki-kiújuló küzdelem színterévé vált. Az egyre anarchikusabb állapotok felszámolásának reményét az 1277 májusában a főpapok, a bárók, a megyebeli nemesek és a kunok részvételével tartott rákosi gyűlés határozatai élesztették fel, melyek a törvényes kort elért⁶³ IV. László kezébe adták az ország kormányzatát, s intézkedéseket helyeztek kilátásba a „hatalmaskodók”-kal szemben.

A váratlan fordulat, melynek háttérében a kutatás okkal gyanítja a III. András korában majd teljes szellemi vértezetben színrelépő korai magyar rendiség első, még kiforratlan próbálkozását, csakhamar biztató eredményekre vezetett. Márk fia Roland és a Geregyék leverése 1277–78-ban évek óta az első sikeres fellépés volt a királyi hatalom ellen lázadó bárókkal szemben, a magyar királyi sereg részvétele a dürnkruti csatában pedig az ország külpolitikai cselekvőképességének visszanyeréséről tanúskodik. A tartományúri hatalom kiépítésében a legmesszebb jutott Kőszegi elleni akció ugyan kudarcot vallott 1277 nyarának végén, de legalább sikerült elszigetelni a Henrik-fiakat régi szövetségeseik, a Gutkeledék leválasztása révén. IV. László 1278 nyarán, a jelek szerint elsősorban a Csákok intencióit követve, kibékült egykori elrablójának, Joachim bánnak a fivéreivel, Istvánnal és Miklóssal.⁶⁴

A Csákok és a Gutkeledék kiegyezése határozott Kőszegi-ellenes éllel jött létre,⁶⁵ s amint azt az 1279. évi királyi oklevelek méltóságsorai mutatják, IV. László kormányzatán belül ez a csoport jutott hatalomra. A nyolc országbárái tisztség közül négyet viseltek Csákok: a trencsényi ágbeli Máté fiai közül Máté volt a nádor, István az asztalnokmester és Péter a lovászmester,⁶⁶ míg tárnokmesterként a nemzetség egy

63 A középkori magyar jog megkülönböztette egymástól a „törvényes kor”-t (legitima aetas) és a voltaképpeni nagykorúságot jelentő „teljes kor”-t (perfecta aetas), vö. *Holub József*: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlott levelek”. Bp. 1922. (különösen 13–29.) — IV. László 1262 őszén született, l. *Kállay Ubul*: Kutatások IV. László korára. Századok 40(1906) 45.

64 1278: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–85. (= UB) II. 111–112.

65 A Kőszegiék és a Gutkeledék kapcsolata Joachim bán halála (1277), s kiváltképp a Kőszegieknek a Baboníccokkal a Gutkeledék kárára történt dubicai kiegyezése (1278) után nyilvánvalóan megromlott, l. *Szűcs*: Az utolsó i. m. 297–298.

66 Péter lovászmester azonosítása nem egyértelmű. Wertner Ába nembéli Dávid fia Péternek véli, l. *Wertner Mór*: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 644–645.

másik, újlaki ágából való Pós fia Ugrin szerepel. A Gutkeled fivérek közül István az országbírótságot, Miklós pedig a szlavón bánágot kapta meg. A Csákok és a Gutkeledék mellett még két „kívülálló” jutott szerephez: Aba nembéli Dávid fia Finta az erdélyi vajda, a Kaplony nembéli (Nagymihályi) Jákó fia Jákó a pohárnokmester tisztét töltötte be.⁶⁷ A királyi tanács összetétele biztosítékot ígért arra nézve, hogy a másfél évvel korábban megkezdett stabilizáció: a központi kormányzat erejének helyreállítása és — ami az idő szerint ezzel azonos értelmű volt — a Kőszegiek visszaszorítása 1279-ben is folytatódni fog. Hogy az események végül más fordulatot vettek, abban sajátos módon egy olyan akciónak jutott kulcsszerep, mely eredeti céljait tekintve maga is az anarchikus állapotok felszámolására és a királyi hatalom helyzetének javítására lett volna hivatott.

Az 1279 elején az országba érkező pápai legátus, Fülöp fermói püspök ugyanis — jóhiszemű tájékoztatlanságból vagy más okból (ez nem tudható) — politikai feladatának sikeres befejezéseként értékelte a király és a Kőszegiek között közvetített egyezséget,⁶⁸ s ezt követően legfontosabb teendőjének a magyarországi kunok megrendszabályozását tekintette. A kunok, ehhez nem férhet kétség, még csak színleg sem igen törekedtek keresztényeknek mutatkozni, hanem ősi szokásaikat követve pogányként éltek az országban. Efelett a magyar királyok hajlamosak voltak szemet hunyni, részint mivel a pogány kunok és a keresztény magyarok egymás mellett éléséből szükségképpen fakadó súrlódások hevessege a tatárjárást követő visszatelepítés után már meg sem közelítette az 1241 előtti időkre jellemző szintet, kiváltképp pedig azért, mert a kunok jelentékeny fegyveres ereje mindenkor nélkülözhetetlen volt a központi kormányzat számára. Jellemző módon az 1277. évi rákosi gyűlésen megjelentek között is ott szerepeltek a kunok, ami félreérthetetlen jele annak, hogy a kibontakozó konszolidáció igényt tartott és számíthatott is a kunok támogatására. A kunok ügyének bolygatása ily módon nem volt sem időszerű, sem kívánatos, hiszen a legátus türelmetlen és erőszakos fellépése a kunok kereszténységre térítése, nomád hagyományaik felszámolása érdekében veszélyeztette ezt a stratégiai szövetséget.

Tetézte a bajt, hogy Fülöp mindeközben fennen hangoztatta azt a 11. század végén megfogalmazódott szentszéki vélekedést,⁶⁹ mely szerint az Árpádok a dinasztia alapítójának tekintett Szent István ideje óta a római pápa hűbéreseiként uralkodtak volna. A legátusnak végül sikerült kikényszerítenie a tétényi országos gyűlésen az ún. kun törvény elfogadását, mely, bár némiképp tompította Fülöp eredeti követeléseinek élet, alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a kunok felzúdulását. Éppen nem csodálatos tehát, hogy IV. László uralkodói szuverenitásának védelme és konszoli-

67 IV. László 1279. évi oklevelei közül az országbárok teljes listáját megadja jan. 30.: ÁÚO XII. 252–253., márc. 13.: CD V/2. 490–493.; a pohárnokmester nélkül jún.–aug. között: RA II/2–3. 242.; az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester nélkül jún.–aug. között: CD V/2. 504–507. (vö. RA 2942., 2946., 2985., 2981. sz.-ok)

68 1279: HO I. 73–74.

69 Erre nézve l. *Gerics József*: *Judicium Dei a magyar állam 11. századi külkapcsolataiban*. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 111–134., vö. még *Uő*: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. (= *Gerics J.*: *Rendiség*) 219–264.

dációs politikájának sikere érdekében a legkevésbé sem mutatkozott buzgónak a kun törvény rendelkezéseinek végrehajtásában; halogató taktikája azonban zátonyra futott a legátus konok eltökéltségén. Az év végére a konfliktus visszavonhatatlanul elmérgesedett. Októberben Fülöp interdiktum alá helyezte a királyt és országát, mire IV. László esküt téve a törvény végrehajtására előbb meghátrált, majd mégis inkább a kunokat választotta.⁷⁰

A király és a legátus közötti küzdelem, amint az eleve sejthető is, a jelek szerint megosztotta az országbárok csoportját. Mindenesetre erre vall, hogy az év végén négy poszton biztosan, egyen pedig feltételezhetően változás következett be. Szlavónia élén Gutkeled Miklóst bizonyos Péter váltotta fel, aki alighanem azonos azzal a Tétény nembéli Benedek fia Péterrel, akiről a szakirodalom azt tartja, hogy tisztségét 1280 és 1283 között töltötte be,⁷¹ valójában tisztségének első említése — saját oklevele — 1279. december utolsó napjáról való.⁷² Egy 1279 decemberében kelt oklevélben IV. László Lőrincet mondja tárnokmesterének,⁷³ aki vélhetően az eddigi szörényi bánnal, Lőrinc vajda fia Lőrincel azonos,⁷⁴ azaz Csák Ugrin tárnokmester is távozni kényszerült. Csák nembéli István helyett egy 1279. évi, napi kelet nélküli oklevélben bizonyos Péter mondja magát asztalnokmesternek, aki minden bizonnyal azonosítható István öccsével, az addigi lovászmesterrel, akinek a tiszttét viszont rövid időre egy saját oklevelében H.-ként említett személy (Osl nembéli Herbord vagy ennek azonos nevű fia?) vette át, hogy aztán végül (Péc nembéli?) Apornak jusson a lovászmesterség.⁷⁵ Feltehető végül, hogy Gutkeled István országbíró és mo-

70 Minderre I. *Szűcs*: Az utolsó i. m. 279–308.

71 *Wertner Mór*: Az Árpád-kori bánok. Századok 43(1909) 411–412. (tévesen), vö. KMTL 650.

72 CDCr VI. 317.

73 HO VI. 248. (keltére I. RA 3019. sz.)

74 Személyére I. *Wertner Mór*: Újabb nemzetiségi kutatások VIII. Turul 26(1908) 129. Szörényi bán-ságára I. ÁÚO XII. 252–253., CD V/2. 490–493., CD V/2. 547–548., RA II/2–3. 242. — Megjegyzendő, hogy a tárnokmesterek sorozatában Wertner nem határozza meg Lőrinc személyét (*Wertner*: Udvari i. m. 666.), ill. felmerült az Aba nembeli Lőrinc fia Lőrincel való azonosítás gondolata (KMTL 662.).

75 Az asztalnok- és lovászmesteri tisztségben történt változások rekonstruálása nehézségekkel terhes. 1279 nyarán még kétségtelenül Csák nembéli István az asztalnokmester és fivére, Péter a lovászmester, előbbi a pozsonyi, utóbbi a somlyói — azaz krassói, vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. III. 493–494. és *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet) 468–469. — ispánságot is viselte (RA II/2–3. 242.). Péter asztalnokmester és H. lovászmester oklevelei napi kelet nélküliek, s mindketten mosoni ispánnak is címzik magukat (ÁÚO IX. 251. és 251–252.), így a két oklevél nyilván nem tükrözhet azonos időpontra jellemző állapotot. A megoldás abban kereshető, hogy feltételezzük: (1.) a forrásainkban élőként utoljára 1279-ben szereplő Csák István asztalnokmester és pozsonyi ispán még az évben meghalt, (2.) mindkét tisztségében fivére, Péter lépett az örökébe, (3.) aki helyett viszont az említett H. lett a lovászmester egyúttal a mosoni ispánságot is viselve (ezt az állapotot tükrözné oklevele, ÁÚO IX. 252.). Ezt követően azonban, (4.) de még 1279-ben, H. elvesztette mindkét tisztségét, s (5.) a mosoni ispánságot Csák Péter asztalnokmester szerezte meg, aki oklevelében ennek megfelelően pozsonyi és mosoni ispánnak mondja magát (ÁÚO IX. 251–252.), a lovászmesterségben pedig (6.) talán már ekkor H. helyébe lépett Apor, akinek e tisztségére ugyan csak 1280-ból van adatunk (CDCr VI. 355.), ám, mint látni fogjuk, bizonyos megfontolások lehetővé teszik tisztségviselése kezdetének 1279-re helyezését.

soni ispán is még 1279-ben távozott posztjairól, s adta át az országbírósgot Aba Finta fivérének, Péternek.⁷⁶ Mindezen változások legszembetűnőbb vonása a Gutkeledék kiszorulása a királyi tanácsból. István asztalnokmester halála és Ugrin tárnokmester távozása révén meggyengültek a Csákok pozíciói is, kegyvesztettségükről mégsem lehet szó, hiszen Máté megtarthatta a nádori méltóságot, István örökébe pedig Péter lépett. Ha helytálló az Aba Péter országbírósgának kezdetét illető feltevés, akkor egyértelműen megállapítható az Abák térnyerése. Jákó pohárnokmestert még 1280-ban is tisztségében találjuk, így személyét a változások nem érintették.⁷⁷

Ami mármost a királyi tanács átalakításának hátterét illeti, figyelmet érdemlő körülmény, hogy a személycserék előtti állapotot tükröző utolsó adataink 1279 nyaráról — azaz a kunok ügyének napirendre kerülése idejéből — valók,⁷⁸ azon két esetben viszont, amelyekben az új tisztségviselők feltűnése hónaphoz, illetve naphoz köthető, az év decembere szerepel, tehát olyan időpont, amikor IV. László már végleg szembefordult Fülöp legátussal. Ennek alapján indokoltnak látszik arra gondolni, hogy a változások szervesen kapcsolódtak a mindinkább elmélyülő válsághoz, s ha valóban így volt, akkor a tisztségüktől megválni kényszerülők lehettek azok, akik a kiéleződő konfliktus során vonakodtak elkötelezni magukat IV. László mellett, a helyükön maradó és az újonnan kinevezett bárók ellenben — legalábbis ekkor még — kitartottak királyuk mellett.

Első pillantásra ésszerűnek tűnne a királyi tanácson belüli kenyértörés időpontját a Fülöp legátus által október elején kimondott interdiktum utánra helyezni, ám egy halvány nyom arra utal, hogy arra már korábban sor került. Szeptember 26-án ugyanis a király Csák Mátét „volt nádor”-nak (*quondam palatinus*) mondja, s az oklevél tartalma után ítélve valószínűtlen, hogy pusztá elírásról lenne szó.⁸⁰ IV. László október 16-án kelt oklevelében viszont ismét Máté kerül elő nádorként.⁸¹ A jelenség vélhető magyarázata, hogy Csák Máté a legátus és a király viszályában eleinte habozott az utóbbi oldalára állni, s IV. László rövid időre meg is fosztotta méltóságától, ám Máté végül mégiscsak a királyi politika támogatása mellett döntött, s visszanyerte tisztségét. Mivel a szeptember 26-i oklevél a Mátéval való konfliktus lezárultára utal, a királyi tanács átalakítása a hónap elején történhetett, akkor tehát,

76 Gutkeled István országbíróként utoljára az év nyarán szerepel (RA II/2–3. 242.) s ezzel egyidőben — júl. 1-jén — még említik mosoni ispánként (CDCr VI. 303.). Ezt követően nincs adat országbírósgára, utóda is csak 1280. július 19-én tűnik fel. Azért indokolt a váltás 1279-re helyezése, mert — mint az előző jegyzet adataiból kitűnik — a mosoni ispánságot István már bizonyosan elvesztette az évben.

77 A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889. (= Sztáray) I. 24.

78 CD V/2. 507. és RA II/2–3. 242.

79 Ami persze nem vonatkozik az asztalnokmesteri méltóságra, amelyben Csák István feltehetően 1279-ben bekövetkezett halála tette szükségszerűvé a váltást.

80 RA II/2–3. 250–251.

81 HO I. 81. — Az oklevél 1279-re helyezését a kelet hely és a nádor névbetűje mellett (vö. RA 3013. sz.) az is alátámasztja, hogy az év során Máté nádor a Sopron megyei királyi népek földjeinek ügyében is eljár, s az ide vonható okleveleinek egyike arra utal, hogy felhatalmazása nem csak e megyére szólt, hanem országos hatáskört biztosított számára (UB II. 130–131.)

amikor a király megkísérelte megakadályozni a legátus által egybehívott budai zsinat megtartását.⁸²

Bárói hűségét minden addiginál keményebb próba elé állította IV. László 1279–80 fordulóján, midőn elfogatta és a kunok kezére adta Fülöp legátust. A sokkal inkább dacból, semmint érett megfontolásból fakadó lépés az egyházzal és közvetve az egész keresztény világgal fordította szembe Magyarországot, ami már vállalhatatlan volt a bárók többsége számára. Elhatározták a király elfogását, s tervüket véghez is vitték. IV. László fogságba ejtésének időpontját Pauler Gyula tisztázta. Meggyőző érvekkel igazolta, hogy arra a király erdélyi tartózkodása során, 1280 elején — január 17. után⁸³ — került sor, bár maga a fogság rövidebb lehetett, mint Pauler gondolta.⁸⁴ Az a Pauler sugallatára elterjedt vélekedés azonban, miszerint a királyt fogságba ejtő bárók vezéralakja Aba Finta erdélyi vajda lett volna,⁸⁵ vitathatónak tűnik.

A IV. László elfogatásáról tájékoztató forrásaink nem tartalmaznak ezzel kapcsolatos információt,⁸⁶ néhány megfontolás azonban arra látszik utalni, hogy a bárók akciójának kezdeményezője a nádor, azaz Csák Máté lehetett. A kérdés eldöntésénél figyelembe veendő, hogy az elfogott uralkodót annak a Borsa nembéli Rolandnak az őrizetére bízták, aki utóbb éppen Csák Máté második nádorsága idején — 1282-ben — nyerte el (először) az erdélyi vajdaságot,⁸⁷ továbbá az is, hogy Csák Máté a legátus és a király konfliktusában — mint láthattuk — már korábban is ingadozó álláspontot képviselt. Pauler véleményét vélhetően az befolyásolta, hogy egyrészt IV. László elfogására Erdélyben — tehát a Finta kormányzása alatt álló országrészben — került sor, másrészt pedig, hogy úgy vélte: a király kiszabadulása körüli időkben (szerinte március elején) már az uralkodót, ha nem is hatalmában, de befolyása alatt tartó Finta volt a nádor.⁸⁸

82 *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae, 1859–60. (= Theiner) I. 347.; a zsinat 1279. szeptember 14-én ért véget, l. *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849. 565.**

83 *Vö. CD V/3. 17.*

84 Pauler március 10-ről ismeri IV. László ezt követő első oklevelét (*Pauler Gy.: i. m. II. 560., vö. ÁÚO XII. 297.*), valójában már február 11-én és március 5-én is adott ki okleveleket (RA 3035–3036. sz.-ok). — Korábban Szabó Károly 1280 nyarára helyezte a király fogságát (*Szabó K.: i. m. 95–98.*).

85 *Pauler Gy.: i. m. II. 368–370.*; az újabb irodalomból l. *Solymosi L.: i. m. 175., Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. (IPM Könyvtár) 293. (a vonatkozó rész Kristó Gy. munkája), Kristó Gy.: Régmúlt i. m. 267., Szűcs: Az utolsó i. m. 308. — Megjegyzendő, hogy már Szabó Károly is Aba Fintát kereste az események hátterében (*Szabó K.: i. m. 94., 2. jegyz.*).*

86 *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. Collegit Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini, 1937–1938. (= Gombos F.: Cat.) I. 88., 118. (vö. 177.), 681., III. 1735., 1827–1828., I. még CDCr VI. 421.*

87 *Gombos F.: Cat. III. 1828., ill. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1882–1897. (= Károlyi) I. 15.*

88 *Pauler Gy.: i. m. II. 370. — Szűcs Jenő vélekedése szerint Finta már a király fogsága idején magához ragadta a nádori méltóságot, l. Szűcs J.: Az utolsó i. m. 308.*

Ha így történt volna, akkor okkal gondolhatnánk valóban, hogy a szálak Finta kezében futottak össze, csakhogy még 1280. július 19-én is Csák Mátét találjuk nádorként a kormányzat élén, miközben Finta változatlanul erdélyi vajda.⁸⁹ Aba Finta tehát nem IV. László fogsága idején vagy nem közvetlenül azt követően lett nádorrá, hanem csak hónapokkal később. A királyi tanács azonban, a jelek szerint, valóban átalakult a király fogsága idején: 1280 májusában ugyanis egy bizonyos István szerepel szlavón bánként, Csák Ugrin pedig tárnokmesterként.⁹⁰ A változásokat azért indokolt a király fogságának időszakára helyezni, mert két olyan méltóságot érintenek, amelyekre — amint arról már szó esett — IV. László 1279 végén nevezett ki új, az egyházzal szembeni konfrontatív politikáját támogató bárókat Tétény Péter és Lőrinc fia Lőrinc személyében. Most viszont őket távolították el a királlyal szembe forduló bárók a tanácsból.⁹¹ Mivel Csák Ugrin esetében egyértelműen a tárnokmesterségbe való visszatérésről van szó, hipotetikusán megkockáztatható talán az a feltevés, hogy az egyébként ismeretlen István szlavón bán Gutkeled Istvánnal, a minapi országbíróval lenne azonos, azaz a királyi tanács átalakításakor a bárók a kun konfliktus előtti kormányzat visszaállítására törekedtek, ami az egyház irányában tett politikai gesztusként is értelmezhető.⁹²

A legátus és a király elfogatásával csúcspontjára jutott feszültség a két fogoly szabadon bocsátásával enyhült. A meghátrálásra kényszerült IV. László 1280 márciusában Pascasius pozsonyi prépost közvetítésével⁹³ kibékült Fülöppel, ismételten esküt téve a kun törvény végrehajtására és arra is, hogy megbocsát a korábban neki vétőeknek.⁹⁴ A sarokba szorított uralkodó mozgásteret, úgy tűnik, csak az év nyarán tárgult valamelyest, amit az mutat, hogy a királyi tanácsot sikerült az 1279. év végi állapotoknak megfelelően újjászerveznie, menesztve a fogsága idején tisztségekhez

89 CDCr VI. 355. (az oklevél hitelére l. RA 3056. sz.) — Van ugyanakkor még egy forrásunk, mely összekapcsolhatná a király elfogásának eseményét Aba Finta személyével. 1287-ben ugyanis Ákos nembéli István azért adományozza az Ajtony nembéli Szuhai János fia Albertnek felbarcai örökölt földjét, mert az 60 márkán váltotta ki magát Finta fogságából, melyet vele és érte (cum eodem et pro eodem) szenvedett el (ÁÚO XII. 460.). Elvileg felmerülhetne ezen utalás afféle magyarázata, hogy Ákos István és Szuhai Albert IV. László társaságában estek Finta fogságába. Ha így lett volna, azt az oklevél aligha hallgatná el, s ezért valószínűbb, hogy Finta egy olyan hatalmaskodásáról van szó, mely független a király 1280. eleji fogságától.

90 CDCr VI. 341. és ÁÚO IX. 282. (ez utóbbi máj. 1. után kelt, vö. ÁÚO IX. 281–282.)

91 Arra nézve, hogy Apor lovászmesterek és Aba Péter országbíróknak is távoznia kellett volna, nincsenek adatok, mindenesetre Pétert illetően — tekintettel fivérére, Fintára — ez nem is valószínű. Tétény nembéli Péter elmozdítása a szlavón bánzáság éléről ellenben annál is inkább tanácsos volt, mert fivére, Pál megpróbálta fegyveres erővel kiszabadítani a — vélhetően Borsa Roland egyik várában — fogva tartott IV. Lászlót, l. 1281: HO VIII. 211–212. (hitelére l. RA 3102. sz.).

92 István szlavón bán Gutkeled Istvánnal való azonossága mellett szólhat, hogy IV. László 1280 végén két oklevelében is említi Gutkeled István és Miklós bizonyos „kihágás”-ait (excessus), amelyekben fivérük, Pál nem volt részes (HO VIII. 213. és CD V/3. 89–90., keltükre l. RA 3083–3084. sz.-ok). Ezek az adatok a Gutkeled-fivéreknek a király elfogásában játszott szerepére utalhatnak.

93 ÁÚO IV. 214–215.

94 *Pauler Gy.*: i. m. II. 369.

jutó bárókat.⁹⁵ Ezt követően az uralkodó már elég erősnek érezhette magát ahhoz, hogy radikálisan átalakítsa kormányzatát: eltávolította Máté nádort, s helyébe Aba Fintát ültette, akinek erdélyi vajdaságát Tekus fia István vette át.⁹⁶ Az új vajda eladdig csupán jelentéktelen tisztségeket töltött be,⁹⁷ igaz, származása nem is követelt helyet neki az országnagyok között.⁹⁸ Az országbárók közé emelkedését minden bizonnyal Aba Finta pártfogásának köszönhette, akinek árnyékában, fivéreivel együtt, az északkeleti országrész tekintélyes birtokosává küzdötte fel magát.⁹⁹ Ha az az idő szerint nagy befolyással bíró Fülöp legátusnak voltak is aggályai a királyi tanács átszervezését illetően, a király részint adománnyal, részint újabb kötelezettség-vállalással szerelte le az esetleges ellenállást,¹⁰⁰ s meglehet, talán arra is hivatkozott, hogy a kunok mozgolódása miatt az országnak a korosodó Máténál energikusabb nádorra van szüksége.

Az persze nem tudható, hogy az uralkodó a nyilvánosság előtt valóban ezzel indokolta-e a nádori méltóságban véghezvitt személycserét, miként az sem, hogy kellett-e egyáltalán bármivel is indokolnia döntését. Az előzőekben mindenestre Fülöp oly magától értetődő természetességgel vette semmibe IV. László szuverenitását, hogy a dolog egyáltalán nem elképzelhetetlen. A király döntésének háttérében nyilván ott munkált az elfogatása miatti revansvágy, ám ugyanakkor az is bizonyos, hogy a kunok valóban lázongtak. A király márciusi esküje aligha maradhatott titokban előttük, s válaszlépésük sem váratott sokáig magára.

Ahhoz, hogy a lehetőségekhez mérten pontos képet rajzolhassunk a kunok 1280. évi megmozdulásáról, elengedhetetlenül szükséges a IV. László és a kunok harcairól adatokat fenntartó oklevelek csoportján belül különválasztani az 1280. és az 1282. évi eseményekre vonatkozókat. Eltekintve a diplomatikai vizsgálatok során hamisnak bizonyult oklevelektől,¹⁰¹ valamivel kevesebb, mint három tucat forrászöveg áll rendelkezésre, zömmel királyi oklevelek *narratioi*. Ezek közül, mivel a Hód-tavi csatára 1282-ben — s nem 1280-ban — került sor, figyelmen kívül hagy-

95 Júl. 19-én (Csák) Máté a nádor, (Aba) Péter az országbíró, (Tétény) Péter a szlavón bán, (Aba) Finta az erdélyi vajda, (Lőrinc fia) Lőrinc a támokmester, (Csák) Péter az asztalnok-, (Péc?) Apor a lovászmester (CDCr VI. 355.). Ha a méltóságsorban említett István azonos a májusban szereplő szlavón bánnal (vö. CDCr VI. 341–342.), akkor ő szerény kárpótlásként kaphatta a soproni ispánságot.

96 ÁÚO IX. 269., HO VI. 264., Sztáray I. 26.; ill. Sztáray I. 24.

97 1273: királyi szekérnagy, beregi és pataki ispán — RA II/2–3. 59.; 1275: királyi szekérnagy és pataki ispán — HO VIII. 176.; 1277: tornai ispán — RA II/2–3. 190. (hitelére l. RA 2800. sz.); 1279: kucsói bán — HO VI. 248.

98 *Wertner Mór*: Családtörténeti adalékok (II. A Tornaiak ősei). Turul 10(1892) 172–177. és *Engel Pál*: Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 178–179.

99 Birtokaikra — a teljesség igénye nélkül — l. *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 49., 746., II. 472.

100 *Theiner* I. 347.; CDCr VI. 378–379.

101 1280: HO VIII. 207. (RA 3070. sz.); 1282: ÁÚO IX. 329–330. (RA 3171. sz.), CD V/3. 122–124. (RA 3200. sz.); 1283: CD V/3. 165–167. (RA 3238. sz.), RA II/2–3. 317. (RA 3239. sz.); 1284: ÁÚO IX. 384–387. (RA 3343. sz.); 1285: ÁÚO IX. 419–422. (RA 3356. sz.)

hatók mindazon oklevelek, amelyek az ütközetet említik.¹⁰² A fennmaradó szövegek megítélését illetően biztos támpontot kínál a IV. László szalánkeméni táborozásáról tájékoztató oklevél, amely minden kétséget kizáróan 1280. november 11-én kelt. Az oklevélbe foglalt királyi rendelkezés kiadására akkor került sor, „midőn az országunkat elhagyó kunok ellen vonultunk és az Aldunánál szálltunk meg” (*cum nos procederemus contra Comanos de regno nostro recedentes et inferius iuxta Danubium descendissemus*).¹⁰³ Ezen utalás aligha értelmezhető másként, mint hogy az ügyükben hozott törvény közeli végrehajtásától tartó kunok szállásaikat elhagyva megindultak az ország határain túlra, s a király kiköltözésük megakadályozása végett szállt hadba.¹⁰⁴ Mindazon forrásaink, amelyekben az országból kivonuló kunokról és a király ellenük vezetett hadjáratáról esik szó, nagy biztossággal tehát az 1280. évre vonatkoztathatók.¹⁰⁵ Egy újabb oklevél további adatokkal szolgál, előadva, hogy az adományos érdemszerző cselekedeteinek egyikére akkor került sor, „amikor országunk báróinak és nemeseinek sokaságával a Havasokon túlra mentünk, hogy visszahozzuk az országunkból titokban elmenekült kunokat a tatárok határvidékeiről” (*cum pro reducendis Cumanis, qui clandestine de regno nostro aufugerant, de finibus et terminis Tartarorum ... ultra Alpes collecta multitudine baronum et nobilium regni nostri accessissemus*).¹⁰⁶ Kiderül tehát, hogy a kunok valóban el-

102 1282: HO VIII. 450–451. (kétes hitelű, I. RA 3179. sz.); 1283: RA II/2–3. 326., Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (= Hazai) 100.; 1284: RA II/2–3. 342. (kétes hitelű, I. RA 3330. sz.), CD V/3. 250–51.; 1285: RA II/2–3. 360. (vö. RA 3370. sz.), ÁÚO XII. 160. (keltére I. HH 76–77., 129. sz.); 1287: RA II/2–3. 375., ÁÚO XII. 453.; 1289: Székely oklevéltár I. (1211–1519). Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1872. (= Székely Okl.) 22. — Más megítélés alá esik két olyan oklevél (1288: CD V/3. 409–412. és 1289: Hazai 116–117.), melyek említik ugyan a Hód-tavi csatát, ám narratiojuk más részei az 1280. évi eseményekre vonatkoznak.

103 CDCr VI. 366–367.

104 Az oklevél szövegét így értelmezte Szabó K.: i. m. 99., Pauler Gy.: i. m. II. 372–373. és Karácsanyi J.: Hód-tavi i. m. 626–627., 628. — Blazovich ezzel kapcsolatos ellenvetése, miszerint az oklevélben „sem a király akarata ellenére kivonuló kunokról, sem azok visszahozataláról nem esik említés” (*Blazovich L.: i. m. 942.*), formailag helytálló ugyan, ám ha a kunok kivonulása IV. László kedvére való fordulat lett volna, akkor nyilván nem vonul ellenük, ám mivel sereggel indult utánuk, más célja aligha lehetett, mint a kivonulás megakadályozása, azaz a kunok visszahozatala, amit, mint utóbb látni fogjuk, egy másik oklevél fel is említ.

105 1283: „cum Comani in regno nostro existentes se a maiestate regia retrahere et honorem regium deprimere voluissent” — UB II. 167–168. (az oklevél idesorolásánál döntő súllyal esett a latba, hogy a narratio a kunok elleni hadjáratot a dürnkruti csata — 1278 — és Szalánc ostroma — 1281 — között sorolja fel); 1289: az adományosok rokona „per Cumanos in perfidiam versus de regno nostro recedentes unacum comite Chepano domino suo pugnando cum eis dem extitit interemptus” — Hazai 117. (a narratio egy más része azonban az 1282. évi Hód-tavi csatára vonatkozik).

106 1288: CD V/3. 410. A szöveg magyar fordítása Sz. Galántai Erzsébet munkája, I. Középkori törtérik oklevelekben (1002–1410). A szövegeket vál., előszó és jegyz. Kristó Gyula. Szeged 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár I.) 106. — A narratio egy más része a Hód-tavi csatára vonatkozik.

hagyták az országot, s IV. László seregével a későbbi Havasalföld területén — a „Havasokon túl ... a tatárok határvidékein” — is követte őket.¹⁰⁷

Alapvetően más elemekből építkezik a Hód-tavi csatát említő oklevelek utalásából kirajzolódó történet. Ezekben szó sem esik a kunok elvonulásáról, annál inkább lázadásukról (*insurgere, convenire*),¹⁰⁸ az ellenük indított hadjáratról és a velük vívott csatáról (*expeditio, exercitus, bellum, conflictus, certamen, prelium*), valamint a megjutalmazottak abban való hősies harcáról.¹⁰⁹ Azokban az oklevelekben, amelyek nem említik ugyan a Hód-tavi csatát, de a *narratio* relatív kronológiája miatt¹¹⁰ vagy más okból¹¹¹ az 1282. évhez sorolhatók, ugyanezek a motívumok tűnnek fel, kiegészülve a fellázadt kunok pusztításainak,¹¹² a kunok felett a csatában aratott győzelemnek (*victoria*),¹¹³ majd ezt követően a leverte kunok kiűzésének, illetve határokon túlra menekülésének¹¹⁴ a felemlegetésével. Az előzőekben az 1280. évi eseményekhez kapcsolt oklevelekből viszont éppen ezek a motívumok hiányoznak,¹¹⁵ s ily módon a rendelkezésre álló adatok szétválasztása megalapozottnak tekinthető.¹¹⁶

- 107 Indokoltnak látszik tehát azon oklevél idevonása is, amelyben kunokról ugyan nincs szó, de az adományosok „specialiter ultra Alpes in confinio Tartarorum” tettek szolgálatokat (1286: HO VI. 316.).
- 108 1284: RA II/2–3. 342. (kétes hitelű, l. RA 3330. sz.), CD V/3. 250.; 1285: RA II/2–3. 360.; 1287: RA II/2–3. 375.; 1288: CD V/3. 410.; 1289: Székely Okl. 22.
- 109 1283: RA II/2–3. 326., Hazai 100.; 1284: RA II/2–3. 342. (kétes hitelű, l. RA 3330. sz.), CD V/3. 250–251.; 1285: RA II/2–3. 360., ÁÚO XII. 160; 1287: RA II/2–3. 375., ÁÚO XII. 453.; 1288: CD V/3. 410.; 1289: Székely Okl. 22.
- 110 1283: ÁÚO IX. 276–277. (Győr ostroma, Dürmkrut, Szalánc, kunok — keltére l. RA 3220. sz.), RA II/2–3. 311. (Szalánc, kunok), CD V/3. 207. (Gede ostroma, kunok); 1284: HO VI. 311–312. (Gede, kunok, Borostyánkő ostroma); 1285: CD V/3. 259. (a Geregyék leverése, Szalánc, kunok). — Ez utóbbi oklevélnél megjegyzendő, hogy a relatív kronológiai rendjét csak látszólag borítja fel Adorján ostromának és az Alárd-fiak elleni harcnak a kunok elleni hadjárat után történő említése. E két utóbbi esetben ugyanis már nem az adományos érdemeiről, hanem rokonai haláláról esik szó (vö. még pl. 1288: HO VI. 332., 1289: Hazai 116–117.).
- 111 Ide tartozik Miklós nádor azon 1284. évi oklevele, amely szerint „cum ... Ladislaus ... rex ... gentem Cumanorum propter ipsius notoriam infidelitatem de regno suo excluderet, comes Johannes filius Isiph de genere Bew, in conflictu, quem idem dominus rex habuit contra ipsos Cumanos, extitit per eosdem Cumanos interemptus” — Új Magyar Múzeum 2(1851–1852) 205. 5. jegyz. (amiből egyértelmű, hogy az eset nem történhetett a kunok visszakényszerítése miatt indított 1280. évi hadjárathoz), ill. Erzsébet (Izabella) királyné Bagon fia Lukács részére kiállított oklevelei, melyekben a kunok lázadásáról és az ellenük vívott csatáról esik szó (1284: HO VI. 306–308.).
- 112 1283: ÁÚO IX. 276–277. (keltére l. RA 3220. sz.), CD V/3. 207. — Ez utóbbit vö. még 1324: MOL Di 70 621.
- 113 1283: RA II/2–3. 311.; 1282(?): HO VI. 307.; 1284: HO VI. 306.; 1290: ÁÚO XII. 496.
- 114 1284: Új Magyar Múzeum 2(1851–1852) 205. 5. jegyz.; 1285: CD V/3. 259.; 1290: ÁÚO XII. 497.
- 115 Megjegyzendő, hogy a Hód-tavi csatára vonatkoztatott egyik oklevélben (1283: RA II/2–3. 310–311.) az 1280. évi hadjárathoz sorolt egyik oklevélhez (1283: HO VI. 289–292.) igen hasonló megfogalmazások szerepelnek. A kérdéses oklevél elhelyezésekor a *narratio* relatív kronológiája, valamint a csata említése volt a döntő szempont. A narratiók közötti megfelelések magyarázatul szolgálhat kiállításuk egymáshoz közeli időpontja: az utóbbi március 10-én, az előbbi május 22-én kelt.
- 116 Néhány oklevél esetében továbbra is bizonytalanok tűnik a bennük említett eseményeknek az 1280. vagy az 1282. évi hadjárat történetéhez tartozása. A király és a kunok csatájának említése miatt mindazonáltal inkább 1282-re látszik utalni 1284: HO VI. 303., CD V/3. 215.; 1288: ÁÚO

A fentiek figyelembevételével az 1280. évi kun hadjárat így rekonstruálható: A Magyar Királyság területén hagyományos életmódjuk fenntartását reménytelennek ítéelő kunok elhatározták szállásterületeik kiürítését, és az ősz elején megkezdték kivonulásukat az országból. A kunok mozgolódását tapasztalva a király elrendelte bizonyos helyek megerősítését,¹¹⁷ egyúttal országos hadat hívott egybe,¹¹⁸ talán Váradra, ahol október közepén tartózkodott.¹¹⁹ Innen vonult seregével Szalánkeménre.¹²⁰ A hadmozdulat célja vélhetően az volt, hogy elvágja a kivonuló kunok útját, csak hogy a király elkésett: a kunok — legalábbis a többség — már a „tatarok határvidékei” felé közeledett. IV. László szalánkeméni okleveleinek hallgatása alapján indokolt arra gondolni, hogy jelentősebb összecsapásra az ország területén nem került sor, s ugyanerre enged következtetni a kunok „titokban” (*clandestine*)¹²¹ történő kivonulásának említése.¹²² A király november közepén indult a kunok után a Kárpátokon túlra, ahol aztán — közelebről nem ismert módon — sikerült visszatérésre bírnia őket. A mintegy két hónapos hadjáratot követően IV. László 1280 decemberének végén már Pesten tartózkodott.¹²³

A kun hadjárat befejezése után néhány hónapnyi nyugodtabb időszak következett, melynek csendjét legfeljebb a Kőszegi fivéreknek a zágrábi püspökség birtokain elkövetett hatalmaskodása s azt követő kiközösítése verte fel.¹²⁴ Az eset, ha az

---

XII. 470. és talán 1292: ÁÚO V. 67. is, míg három oklevél esetében az 1280-ra helyezés épp úgy elképzelhető, mint a Hód-tavi csatához kapcsolás (1284: ÁÚO IV. 264., HO VI. 309.; 1288: HO VI. 332.) — A két kunok elleni hadjáratra vonatkozó adatok szétválogatásával már Karácsonyi is megpróbálkozott, több esetben más eredményre jutva, l. *Karácsonyi J.*: Hód-tavi i. m. 634. 14. jegyz.

117 1283: UB II. 167–168. — Máig megoldatlan az ebben az oklevélben említett „Swynwar castellum” (Sövényvár?) azonosításának kérdése. A kunok ismert szállásterületei alapján (*Györffy Gy.*: Tört. földr. III. 525–532.) leginkább a dél-alföldi régióban lenne kereshető, ott azonban ilyen nevű erősség, ill. település nem ismert. Pusztá ötletként felmerül, hogy a „Swynwar” alak a Kwynwar elírása lehet, mely esetben a „castellum” a Kovinként is szereplő Keve(vár)-ral lenne azonosítható. Megjegyzendő, hogy Keve fontos aldunai átkelőhely volt (*Györffy Gy.*: Tört. földr. III. 318.), s ily módon szerephez jutása a kunok kivonulása során éppen nem lenne meglepő.

118 1288: „collecta multitudine baronum et nobilium regni nostri” — CD V/3. 410. — Erre utal egyéb iránt a hadjárat ismert résztvevőinek származási helye is: Rubinus vasi ispán (1280: CDCr VI. 355., RA II/2–3. 264.) vépi udvarnokjobbágyok élén (1283: UB II. 167–168.), Nógrád megyei nemesek (1286: HO VI. 315–316.), Sáros megyei birtokos (1288: CD V/3. 409–412., vö. 1286: CD V/3. 320.), Fejér megye Duna-Tisza-közi részéről való birtokos (1289: Hazai 116–117., vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 443.).

119 1280. okt. 18.: Történeti közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából I(1910) 148.

120 1280. nov. 11.: HO VI. 319. és 317–318.

121 1288: CD V/3. 410.

122 Kisebb összecsapások azonban lehettek: egy ilyen alkalommal eshetett el Vejtei Sebestyén rokona, Protasius fia László, l. 1289: Hazai 117. (Az oklevél nem említi ugyan László halálának helyét, ám ha az „ultra Alpes” történt volna, ennek a körülménynek az említése elvárható lenne.)

123 HO VIII. 213., CD V/3. 89–90. — Szabó Károly és Pauler Gyula véleménye szerint (*Szabó K.*: i. m. 103–104. és *Pauler Gy.*: i. m. II. 372–373.) IV. László a „tatarok határvidékeiről” visszatérőben tartózkodott november 11-én Szalánkeménen. Ennek azonban ellentmond a már többször idézett szalánkeméni oklevél, abban ti. a kunok ellen vonulásról, s nem a már lezajlott hadjáratról való visszatérésről esik szó (CDCr VI. 366–367.).

124 CDCr VI. 382–384. és 386–387.

1280-as évek elején mindennaposnak még nem is mondható, a Henrik-fiak viselt dolgainak ismeretében különösebb meglepetést nem okozhatott a kortársaknak. Az már inkább megdöbbenést kelthetett, hogy IV. László — immár sokadjára tanúságot téve az egyház érdekei iránti érzéketlenségéről — a fivéréivel együtt kiközösített Kőszegi Jánost (Ivánt) tette meg nádorává. Pedig éppen ez történt: 1281. június 25-én Kőszegi János nádornak címezi magát oklevelében¹²⁵, s az év során több más oklevél is e méltóság betöltőjeként említi.¹²⁶

A kormányzat élén végrehajtott személycsere pontos körülményei nem teljesen világosak. A rendelkezésre álló adatok szerint a királyi tanács átalakítása legalább három, de inkább négy tisztséget érintett: Aba Finta a nádori, Aba Péter az országbírói, Lőrinc fia Lőrinc pedig a tárnokmesteri tisztséget veszítette el, s alighanem ugyanerre a sorsra jutott az erdélyi vajdaságot Finta embereként elnyerő Tekus fia István is. Úgy tűnhet tehát, hogy teljessé vált a szakítás az uralkodó és a királyi tanácsban hónapok óta döntő befolyással bíró Abák között. A valós helyzet ennél a képnél némiképp árnyaltabb, mivel a Lőrinc fia Lőrincet felváltó, 1281 és 1283 között hivatalban lévő¹²⁷ Péter tárnokmester egy 1281. évi oklevélen függő pecsétje alapján nagy biztonsággal azonosítható Finta fivérével, Péterrel.¹²⁸

Az országbárái kart érintő változások április 21-re már bekövetkeztek, hiszen ezen a napon Aba Péter már tárnokmesterként szerepelt, s az országbíróiságot is utóda, János barsi ispán viseli.¹²⁹ Egy értelmezési nehézségekkel terhes adat ugyanakkor néhány nappal előbbre tolja a személycserek időpontját. A nyitrai káptalan 1281. április 15-én kiadott oklevelében ugyanis egy birtokügylet kapcsán „Péter nádor” szerepel,¹³⁰ aki aligha lehet más, mint Csák nembéli Máté fia Péter. Ha nem elírásról van szó¹³¹ — elmaradhatott példának okáért a „volt” (*quondam*) szócska¹³² —, akkor olybá tűnik, hogy a Fintát menesztő IV. László először Csák Pétert szemelte ki a nádori méltóságra, s csak utóbb döntött Kőszegi János mellett. A későbbi fejlemények ismeretében alaposnak látszik a gyanú, hogy az uralkodó a politikai támogatás mellett katonai segítséget is várt nádorától, s ezt valóban sokkal inkább remélhette a Kőszegiektől, mint a Csákoktól vagy bárki mástól.

A legsűrűbb homály mindazonáltal azokat az okokat fedi, amelyek a királyi tanács átszervezésére indították IV. Lászlót. Az a kombináció, miszerint Aba Finta

125 UB II. 148.

126 ÁÚO IX. 321., UB II. 151., 156., 157.

127 1281: ÁÚO IX. 296., Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kieg. és s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (= BTOE) 199.; 1283: BTOE I. 213. — A Csete Lőrincet tárnokmesterként említő 1282. évi oklevél (HO VIII. 222–223.) hamis (RA 3199. sz.).

128 A pecsét fényképét közli *Kumorovitz Lajos Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp. 1993.² 44. kép (az új kiadásban téves képaláírással), vö. még *Pauler Gy.*: i. m. II. 561. és *Csoma József*: Magyar nemzetiségi címerek. Bp. 1995.² 1153–1155.

129 ÁÚO IX. 296. (kritikájára l. RA 3103. sz.)

130 HO VI. 267.

131 Erre gondolt Karácsonyi, de ő tévesen Péter testvérét, Mátét említi, l. *Karácsonyi J.*: MNemz. 805.

132 Csák Péter előzőleg több ízben viselte a nádorságot, vö. *Wertner Mór*: Az Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul 16(1898) 119–120. és KMTL 474–475.

menesztése összefüggésben állna az uralkodó előző évi fogságával, és Fülöp fermói püspök távozása után a király ily módon szabadult volna meg tőle,¹³³ alig valószínű, hiszen — mint láthattuk — nincs okunk Fintát tartani a IV. Lászlót fogságba ejtő bárók vezetőjének. Leváltására is 1281 tavaszán került sor, amikor a legátus még az országban tartózkodott.¹³⁴ Az események után kiállított oklevelek, melyek Finta hűtlenségét (*infidelitas*)¹³⁵ vagy felségsértését (*crimen lese maiestatis*)¹³⁶ emlegetik, úgyszintén nem igazítanak el, hiszen az ok helyett a következményről szólnak. Hogy Finta „az országban mértéktelen pusztításokat” hajtott végre (*depopulationes in regno nostro intollerabiles committendo*),¹³⁷ az nem vitatható — hatalmaskodásairól több adat is tanúskodik¹³⁸ —, de a zágrábi püspökség birtokainak pusztítása miatt kiközösített Kőszegi János nádorrá emelése — s éppen Aba Finta (ha talán nem is közvetlen) utódaként — arra enged következtetni, hogy azok aligha lehettek a király és Finta összekülönbözésének a fő okai. Akkor már inkább gyanítható az események háttérében Finta „szokásos megátalkodottsága és álnoksága” (*solita contumacia et perfidia*),¹³⁹ nagy kár, hogy nem tudjuk, pontosan mire vonatkozik e megfogalmazás. Az ok, ha, amint azt kézenfekvő feltételezni, politikai természetű volt is, egyúttal személyes jellegű lehetett. Ehhez a megoldáshoz az adja az alapot, hogy Finta lázadásáról tudósító oklevelek soha nem emlegetik a volt nádor fivéreit, Pétert és Amadét¹⁴⁰ — ellentétben például a Kőszegiek lázadásaival kapcsolatban gyakran emlegetett „Henrik-fiak”-kal —, s így Aba nembéli Dávid fiai közül alighanem valóban csak Finta fordult szembe uralkodójával, amit az is alátámaszt, hogy lázadása idején fivére, Péter volt a tárnokmester.¹⁴¹

Akármi is történt a háttérben, tény, hogy IV. László és Aba Finta összekülönbözése beháborút eredményezett. A király országos sereggel (*exercitus ad hoc convocatus generalis*)¹⁴² volt nádora ellen, amelyben — beváltva az irányú reményeit — jelentős számban képviseltették magukat a Kőszegiek fegyveresei¹⁴³ is az észak-

133 Vö. *Pauler Gy.*: i. m. II. 376. és *Szűcs J.*: Az utolsó i. m. 309–310.

134 Fülöp legátus 1281. június végén távozott Lengyelországba, majd az ősz elején ismét Magyarországon tartózkodott, ahonnan október közepe táján távozott el végleg (*Szabó K.*: i. m. 109–110., *Pauler Gy.*: i. m. 376.).

135 1281: ÁÚO IX. 297.; 1282: ÁÚO IV. 239.

136 1283: CDCr VI. 431.

137 1283: RA II/2–3. 311.

138 1283: CD V/3. 509. (keltére, l. RA 3112. sz.); 1282: HO VI. 279.; 1287: ÁÚO XII. 460–461.

139 1283: UB II. 167–168.

140 Finta mellett rendszerint meg nem nevezett „hűtlenek” (infideles) szerepelnek, l. pl. 1282: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1872–1931. (= Zichy) I. 51.; 1283: ÁÚO IX. 276. (keltére l. RA 3220. sz.); 1291: RA II/4. 92.

141 Ami a harmadik testvért, Amadét illeti, a lázadásban való részvételét már Karácsonyi is megkérdőjelezte, l. *Karácsonyi J.*: MNemz. 38.

142 1283: UB II. 167–168., RA II/2–3. 311.

143 1281: ÁÚO IX. 297.; 1291: RA II/4. 92. (vö. 1279: HO I. 73., keltére l. RA 2945. sz.); feltehetően ide sorolható még 1283: UB II. 167–168. és ÁÚO IX. 276. (keltére l. RA 3220. sz.)

keleti országrész hadakozói¹⁴⁴ és mások¹⁴⁵ mellett. Az események részleteiről ez alkalommal sincsenek ismereteink, jöllehet számos oklevél tartott fenn tudósítást a hadjáratról. Az bizonyos, hogy ekkor került sor a Gömör megyei Gede és az abaúji Szalánc ostromára; hogy azonban a gönci vár 1288-ban említett vívása is a hadjárat része lett volna, az a körülmények ismeretében éppen feltehető, de korántsem bizonyos.¹⁴⁶ Mivel egyetlen olyan eset sem ismeretes, amely szerint IV. László seregének valamely tagja mindkét vár — ti. Gede és Szalánc — ostromakor kitüntette volna magát, valószínű, hogy az uralkodó megosztotta erőit, s a két várat párhuzamosan ostromolta. A gömői mellékhadszíntéren a Kőszegiek régi fegyvertársának, Kacinának az unokái, Miklós és János irányították a Gede bevételéért folyó harcokat,¹⁴⁷ maga az uralkodó pedig az Abák hatalmi körzetének szívében fekvő Szaláncot ostromló seregnél tartózkodott.¹⁴⁸ Jelenlétét az indokolhatta, hogy a lázadó Finta — bár erre vonatkozóan nincs határozott bizonyíték — feltehetően ide zárkózott be, amit alátámasztani látszik az ottani harcok hevesessége.¹⁴⁹ A gömői Gedénél viszont, melynek védelmét a jelek szerint bizonyos Miklós fia Demeter irányította, tárgyalásokra is sor került, melyek azonban nem vezettek eredményre.¹⁵⁰ Általános vélemény szerint IV. László seregei mind Gedét, mind Szaláncot bevették,¹⁵¹ ez azonban nem tekinthető bizonyítottnak. A rendelkezésre álló oklevelek csupán a várak ostromát (*expugnare, expugnatio, obsidere*) tanúsítják,¹⁵² elfoglalásukról (*oc-*

144 1282: Történelmi Tár 1883. 211–212., Zichy I. 51.; 1283: CD V/3. 207., HO VI. 312.; 1285: CD V/3. 259.; 1287: RA II/2–3. 375.; 1288: HO VI. 332.; é. n. (1281–90 k.): HO VIII. 277.

145 1282: ÁÚO IV. 239.; 1283: RA II/2–3. 311., CDCr VI. 431.

146 Gönc ostromára l. 1288: HO VI. 332. Az eseményt 1281-re teszi Szabó K.: i. m. 109., Pauler Gy.: i. m. II. 377., Györffy Gy.: Tört. földr. I. 89., Szűcs J.: Az utolsó i. m. 310. Nem említi az 1281. évi hadjáratról szólva Kristó Gy.: Háború i. m. 148. Vö. még Feld István: A gönci Amadévár. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. Miskolc, 1985. 66.

147 1291: RA II/4. 92., vö. 1279: HO I. 73. (keltére l. RA 2945. sz.)

148 1281. aug. 9-én a király „sub castro Zelench” keltezi oklevelét, l. CD V/3. 509–510. (keltére l. RA 3112. sz.)

149 1282: ÁÚO IV. 239., Történelmi Tár 1883. 212., Zichy I. 51.; 1283: UB II. 167–168., ÁÚO IX. 276. (keltére l. RA 3220. sz.), RA II/2–3. 311.; 1285: CD V/3. 259.; 1287: RA II/2–3. 375. Inkább a szalánci ostromra vonatkozhat 1283: CDCr VI. 431.

150 1291: RA II/2–3. 92. — Miklós fia Demeter személyének megnyugtató azonosításához további vizsgálatok szükségesek. Addig is hipotetikusán szóba jöhet az Aba nemzetség somosi ágából való Miklós fia Demeter (akivel kapcsolatban azonban kronológiai nehézségek merülhetnek fel), a Sártványecse nemzetség poroszói ágából származó Miklós fia Demeter (feltéve, hogy igazolható Aba Fintával való — familiárisi? — kapcsolata), valamint a legvalószínűbbnek tűnő jelöltként a Ballassa-ősök közé tartozó Miklós fia Demeter (vö. Karácsonyi J.: MNemz. 79–80., 941–943. és Zolnay László: A „Balassák” és a Felvidék (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikuss évtizedéhez) In: Borsodi Levéltári Évkönyv 12. [Miskolc.] 1985. 102–113.)

151 Szabó K.: i. m. 107–109., Pauler Gy.: i. m. II. 377., Karácsonyi J.: MNemz 38., Kristó Gy.: Háború i. m. 148., Györffy Gy.: Tört. földr. I. 141. és II. 498., Szűcs J.: Az utolsó i. m. 310.

152 1282: ÁÚO IV. 239., Zichy I. 51.; 1283: UB II. 167–168., CDCr VI. 431., ÁÚO IX. 276. (keltére l. RA 3220. sz.). CD V/3. 207.; 1285: CD V/3. 259.; 1287: RA II/2–3. 375.

cupatio) azonban nem esik szó.¹⁵³ További kételyeket támaszt, hogy Finta bizonyosan életben volt még 1282-ben is,¹⁵⁴ s még inkább, hogy mint az alábbiakból kiderül majd, IV. László azon év nyarán újra az Abákat uraló Északkelet-Magyarországon kénytelen hadakozni.¹⁵⁵

A Finta ellen vezetett hadjárat, mely meglehet, eredménytelen maradt, még 1281 augusztusában végetért, s a király szeptember 1-jén már Zólyomban tartózkodott.¹⁵⁶ Innen Biharba távozott, ahol feltűnően hosszasan időzött, október elejétől egészen az év végéig.¹⁵⁷ Alighanem ez idő tájt került sor IV. László és egykori fogvatartója, Borsa nembéli Roland kibékülésére, mindenesetre néhány hónap múltán Roland már vajdaként állt Erdély élén.¹⁵⁸ Biharból a király 1282 elején az „ország közepé”-be¹⁵⁹ mehetett, mivel a Szepességbe, ahol március közepén tartózkodott,¹⁶⁰ Hatvanon keresztül vonult.¹⁶¹ A Szepeségből dél felé haladva előző évi harcainak színterére, Abaújba érkezett.¹⁶²

Karácsonyi szerint „IV. László innen indult seregével a kunok ellen” arra a hadjáratra, mely a május elején meghívott Hód-tavi csatával végződött. Álláspontja kialakításában, amennyire ez megítélhető, két körülmény játszott fő szerepet. Biztosra vette egyfelől, hogy a Hód-tavi csata még szeptember eleje előtt zajlott le, másfelől pedig úgy vélte, hogy ez esetben az a március 21. és május 19. között eltelt két hónap jöhet szóba, „amelyből IV. Lászlónak egyetlen levele sem maradt fenn”.¹⁶³ Ami mármost a második érvet illeti, Karácsonyi figyelmét elkerülte, hogy a kérdéses időszakból IV. László kancelláriájának két oklevele is fennmaradt.¹⁶⁴ Ennél jóval fontosabb ellenvetésre ad okot, hogy az az oklevél, amelyre Karácsonyi

153 Vö. ellenben az 1273. évi harcok során elfoglalt várakra vonatkozó tudósításokat, amelyekben az „occupare”, „captum exsistere”, „occupatum esse” stb. kifejezések szerepelnek, I. 1273: CD VII/2. 74., UB II. 37. és 42., CD VII/3. 73., RA II/2–3. 53., ÁÚO IV. 20. és IX. 22–23.; 1274: Győri Régészeti és Történeti Füzetek III. 108. stb.

154 1282: HO VI. 279., vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 38.

155 Nem tekinthető a várak bevétele mellett szóló érveknek, hogy IV. László számos hívét megjutalmazta az ostromok során szerzett érdemeikért, mivel a király az 1283–84 fordulóján sikertelenül ostromolt (vö. *Pauler Gy.*: i. m. II. 383.) Borostyánkő alatt tanúsított szolgálatok esetében is így járt el (I. pl. 1284: Hazai 96.).

156 RA II/2–3. 280.

157 Okt. 6-án Szalacs mellett (prope Zoloch) ad ki oklevelet (CD V/3. 83–84.), dec. 24-én (RA II/2–3. 282.) és 31-én (HO VIII. 218–219., keltére I. RA 3124. sz.) pedig Váradon.

158 Károlyi I. 14–15.

159 A fogalomra I. *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XVIII.* Bp. 1971. 7–57.

160 HO VI. 274–275., 272–274., RA II/2–3. 285., 286–287., 287.

161 *Monumenta ecclesie Strigoniensis I–III.* Ed. F. Knauz, L. Dedek. Strigonii, 1874–1924. II. 151.

162 1282. márc. 20.: HO VI. 276. (Szepesi), márc. 21.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–IV.* Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Hermannstadt, 1892–1937. I. 142–143. (Száká).

163 *Karácsonyi J.*: Hód-tavi i. m. 635–636.

164 1282. ápr. 28.: HO V. 65. és máj. 12.: CD V/3. 111.

az első érvét alapozta, valójában hamis.¹⁶⁵ Nincs tehát ok a Hód-tavi csatát az 1282. szeptember elejét megelőző hónapokra helyezni.

IV. László Abaújból Budára ment,¹⁶⁶ csakhamar azonban újra Északkelet-Magyarországon, közelebből „Patak vára alatt” (*sub castro Potok*),¹⁶⁷ illetve „Patakon” (*in Potok*) találjuk.¹⁶⁸ „Patak vára” alatt a mai Sátoraljaújhely melletti Sátorhegyen állt vár értendő, mely a pataki ispánság központjának épült a tatárjárást követően.¹⁶⁹ Az uralkodót ugyanaz szólította Patak vára alá, ami miatt éppen egy évvel korábban Szalánc alatt tartózkodott: a várat ostromolta. A pataki kelethellyel kiadott oklevelei ugyan erről egyetlen szóval sem emlékeznek meg, ám hogy mégis így történt, azt kétségtelenné teszi egy 1282. szeptember 3. előtt kiállított királyi oklevél utalása, miszerint Kinizsi Orod fia Guentyr Patak és Szalánc várak alatt a király oldalán harcolt (*sub castro Potok et sub castro Zalanich pro fidelitate corone debita laudabiliter dimicavit*).¹⁷⁰

Szalánc és Patak együttes emlegetése az oklevélben nem csak azt teszi világossá, hogy Patakot IV. László éppúgy ostromolta, mint Szaláncot, de azt is szerfelett valószínűvé teszi, hogy a királlyal szemben álló fél is ugyanabból a körből került ki, mint 1281-ben. További adatok híján nem állítható, hogy maga Finta védte volna a várat a király ellenében, de ez sem elképzelhetetlen. Másfelől azonban okkal feltehető az is, hogy Patakon azt a Tekus fia Istvánt ostromolta IV. László, aki — mint arról már szó esett — a nádorrá megtett Finta utódként nyerte el az erdélyi vajda méltóságát, s így okkal tekinthető a Finta köréhez tartozók egyikének, s ezt megelőzően a pataki ispánságot is igazgatta.¹⁷¹ Patak ostromára vonatkozóan további adatokat tartalmaz az ország egyik bírójának memorialis oklevele, mely az év megjelölése nélkül — de bizonyosan 1282-ben¹⁷² — július 19-én kelt „Patak vár alatt”. A memorialis a peres feleknek bizonyos oklevelek bemutatására és bírságok lefizetésére „a király úr gyűlésének vagyis hadoszlásának quindenáját” (*in quindenis residentie exercitus seu congregationis domini regis*) jelölte meg határnapként, azt is megjegyezve egyúttal, hogy oklevelének kiadási ideje a megadott határidő nyolcadik napja.¹⁷³ Mindebből kiderül, hogy egyfelől a királyi had feloszlásának első

165 1282: ÁÚO IX. 329–330. Hamis voltára l. RA 3171. sz. (Az oklevelet az uralkodói év tenné szept. 3. előttré.)

166 1282. máj. 19.: Károlyi I. 14–15.

167 1282. júl. 20.: RA II/2–3. 292. (l. még RA 3152. sz.), júl. 22.: ÁÚO IX. 333–334., aug. 5.: HO VI. 279–280.

168 1282. aug. 5.: CDCr VI. 120., aug. 6.: RA II/2–3. 293. és CD V/3. 321., aug. 15.: ÁÚO IV. 379. (vö. RA 3155–3157. és 3159. sz.-ok)

169 *Déshy Mihály*: Hol állt a középkori sárospataki vár? In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. Miskolc, 1966. 177–197., l. még *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 47. és *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuraldom. Történelmi Szemle 34(1993) 1–57.

170 Történelmi Tár 1883. 212.

171 1273: RA II/2–3. 59.; 1275: HO VIII. 176. — IV. László 1282. aug. 6-án kiadott oklevele is még pataki ispánként említi, ám korábbi — ti. az ostrom előtti — időre visszautaló módon (CD V/3. 321., keltére l. RA 3157. sz.).

172 HH 138–139., 122. sz.

173 1282: „Datum sub castro Potok dominica proxima ante octavam beate virginis Margarete, octavo videlicet die termini partium predictarum” — BTOE 194–195.

napja július 12. volt — tehát az ostromra minden bizonnyal júniusban került sor —, másfelől pedig, hogy a harc a király győzelmével végződött, hiszen ellenkező esetben aligha állt volna módjában gyűlést hirdetni Patakra. Maga a szóban forgó *congregatio* a jelek szerint az északkeleti országrész számára meghirdetett részleges gyűlés volt, mely főként helyi birtokügyek rendbetételével foglalkozott,¹⁷⁴ de más kérdések is napirendre kerültek.¹⁷⁵ Miközben a király Patakon tartott gyűlést, nádora Székesfehérvárott az udvarnokok előkelőinek panaszait orvosolta.¹⁷⁶ A nádori méltóságot ekkor — már másodízben — Csák nembéli Máté fia Máté töltötte be. Elődje, Kőszegi János menesztésének időpontja és körülményei nem ismeretesek.

Még tartott a pataki *congregatio*, amikor IV. László híret vette a kunok lázadásának. Az 1280-ban az országba visszatért kunok vezére ez alkalommal, ha lehetünk a 14. századi krónikakompozíció előadásának, Oldamir volt, „Kunország fejedelme” (*dux Cumanie*), ami azt jelzi, hogy a magyarországi kunok a tatár fenntartóság alatt élő rokonaikat hívták segítségül. Oldamir aztán — így a krónika — „ellenségként rá akart támadni Magyarországra, hogy a saját uralma alá hajtsa”.¹⁷⁷ A kortárs Kézai nem tud Oldamirról és állítólagos terveiről, bár a kunok általa említett „tervezett álnokság”-a megerősíteni látszik a krónika értesülését.¹⁷⁸ A fellázadt kunok, nem úgy, mint két évvel korábban — amikor is „titokban” (*clandestine*) vonultak ki az országból¹⁷⁹ — raboltak és gyűjtogattak, megtámadván egyebek mellett az egresi monostort is, ahol az idő szerint a királyi ház kincseit őrizték.¹⁸⁰

174 RA II/2–3. 292. (I. még RA 3152. sz.), ÁÚO IX. 333–334., HO VI. 279–280., CD V/3. 321. ÁÚO IV. 379. Vélhetően ide vonható még 1282. aug. 21.: RA II/2–3. 294–295. és CD V/3. 116–118. is.

175 CDCr VI. 120., RA II/2–3. 293., ÁÚO IV. 239–240. — A pataki királyi *congregatio* nem szerepel az intézmény Árpád-kori történetének feldolgozásában, I. S. Kiss *Erzsébet: A királyi generalis kongregáció kialakulásának történetéhez*. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged, 1971. 38–39. és 51.

176 1282. aug. 25.: ÁÚO IV. 243. — Az adat értelmezéséhez I. S. Kiss E.: i. m. 39. és *Gerics J.: Rendiség* i. m. 278.

177 SRH I. 471. A szöveg magyar fordítása Bollók János munkája, I. A magyar középkor irodalma. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. (Magyar Remekírók) 299. — A Hód-tavi csatára vonatkozó oklevelek közül egyedül az 1282. szept. 3. utánra helyezhető, Mersa fia Benedek számára kiállított említi meg Oldamir (Oldomerus) nevét (HO VIII. 450–452.). Az oklevél diplomatikai szempontból „nem mentes a gyanútól” (RA 3179.sz.), amit fokoz, hogy narratioja Oldamir említésén kívül más motívumaiban is (pl. az ország tervezett alávetése a kun uralomnak) feltűnő rokonsággal áll a krónika előadásával. Ily módon tehát ezen oklevél esetében valóban fennáll az a Blazovich által megfogalmazott gyanú (*Blazovich L.: i. m. 944.*), miszerint a krónikakompozíció felhasználásával — is (vö. RA 3179. sz.) — készült hamisítványról van szó. Megjegyzendő egyébként, hogy a kunok hódító terveiről tudósító másik oklevél kétségtelenül hamis (CD V/3. 122–124., vö. RA 3200. sz.).

178 75. c.: „Ladislaus ... rex ... perfidiam contra eum cognoscens inter eos [sc. Cumanos — Zs. A.] fabricare” vonult a kunok ellen — SRH I. 187.

179 1288: CD V/3. 410.

180 1283: ÁÚO IX. 276–277. (keltére I. RA 3220. sz.); Egresre I. 1283: CD V/3. 207. és 1324: MOL DI 70 621., vö. még *Györffy Gy.: Tört. földr. I. 855–856.* — A Csanád nembéli Pongrác fia Tamás kunok előli menekülését bőszes részletekkel elbeszélő oklevél hamis (ÁÚO IX. 384–387., vö. RA 3343. sz.), bár meglehet, hogy valós események emlékét őrzi.

A kunok ellen országos sereget (*exercitus generalis*)¹⁸¹ mozgósító IV. László az északkeleti országrészről hozzá csatlakozók¹⁸² hadának élén Patakról¹⁸³ sietősen délnek vonult. Útközben jelentős erők gyarapították seregét,¹⁸⁴ mellyel végül Szegednél táborozott le,¹⁸⁵ hogy bevárja a nyugati országrészekből érkezőket,¹⁸⁶ köztük a királyné embereit.¹⁸⁷ Az uralkodó szeptember 15-én még Szegeden tartózkodott,¹⁸⁸ ezt követően azonban bő egy hónapra eltűnik a szemünk elől, hogy aztán október 23-án ismét Szegeden tűnjék fel.¹⁸⁹

A kunokkal vívott Hód-tavi csata ezek szerint — figyelembe véve, hogy a Szeged–Hód(mezővásárhely) távolság megtételéhez a királyi seregnek legfeljebb egy-két napra lehetett szüksége — valamikor 1282. szeptember 17. és október 21. között zajlott le.¹⁹⁰ Mivel az ütközetre kétségtelenül 1282-ben került sor, s nem feltétlenül szeptember 3. előtt — mint azt Karácsonyi egy általa hitelesnek tartott hamis oklevél alapján vélte¹⁹¹ —, ezért a közelebbi időpont meghatározásában elsőbbséget

181 1283: RA II/2–3. 311.

182 1283: RA II/2–3. 326., Hazai 160.; 1284: CD V/3. 250–51., HO VI. 312.; 1285: RA II/2–3. 360., ÁÚO XII. 160. (keltére I. HH 76–77., 129. sz.); 1287: RA II/2–3. 375.; 1288: CD V/3. 410.; 1290: ÁÚO XII. 496–497., vö. még Kézai tudósításával (SRH I. 187.)

183 Azt, hogy a hadjáratra a király Patakról indult el, nemcsak az támasztja alá, hogy Patak után a következő ismert tartózkodási helye Szeged (1282. aug. 15.: Patak — ÁÚO IV. 379., ill. szept. 4.: Szeged mellett — BTOE 201.), hanem az is, hogy a Hód-tavi csatában ott harcoltak a Baksa nembéli Simon-fiak (1284: CD V/3. 250–251.), akik a pataki gyűlésen is részt vettek (1282: CD V/3. 321.).

184 1285: CD V/3. 259. (vö. SRH I. 472.); 1289: Székely Okl. 22.; 1292: ÁÚO V. 67.

185 1282. szept. 4.: prope Zeguedinum — BTOE 201.

186 1283: ÁÚO IX. 276–277. (keltére I. RA 3220. sz.), RA II/2–3. 311.; 1284: HO VI. 303. (kétes hitelű, I. RA 3324. sz.), RA II/2–3. 342. (kétes hitelű, I. RA 3330. sz.), Új Magyar Múzeum 2(1851–1852) 205. 5. jegyz.; 1287: ÁÚO XII. 453.; 1289: Hazai 116–117.

187 1284: HO VI. 306–308., CD V/3. 215.; 1288: ÁÚO XII. 470.

188 CDCr VI. 534–535.

189 ÁÚO IX. 391. (keltére I. RA 3184. sz.)

190 A keltezéssel kapcsolatban megemlítendő, hogy az a minden bizonnyal királyi oklevél, mely az év megjelölése nélkül okt. 18-án kelt a bihari Esztár (vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 615–616.) mellett (RA II/2–3. 300.), nem szükségképpen helyezendő 1282-re. Borsa Iván azért tette erre az időpontra az oklevelet — mely megítélése szerint IV. László és III. András királyé egyaránt lehet —, mert „IV. László 1282. októberében Szeged vidékén járt, III. Andrásnak viszont október hónapban a Tiszántúlon vagy a Tisza vidékén kelt oklevele nem ismeretes” (RA 3183. sz.). Ha az oklevél IV. Lászlóé, akkor valószínűbbnek tűnik, hogy 1281-ben kelt, amikor is a király okt. 6-án Szalacs mellett (CD V/3. 83–84.) keltez, következő ismert oklevélét pedig dec. 24-én Váradon adja ki (RA II/2–3. 282.). E megoldás mellett szól, hogy Esztár Szalacs és Várad között — némi kitérével — útba esik, míg 1282-ben egy Szeged–Esztár–Szeged útvonalat — a Hód-tavi csata ügyétől függetlenül is — nehéz lenne megmagyarázni. Másfelől azonban nem lehet egyértelműen kizárni annak lehetőségét sem, hogy az oklevél mégiscsak III. Andrásé. 1294-ben ugyanis, a Borsák elleni hadjárat idején, III. András szept. 6-án Adorján vára alól keltez (ÁÚO X. 145–148.), ezt követően több kelethely nélküli oklevele ismeretes (RA 3989–3994. sz.-ok), majd nov. 14-én az uralkodó az abádi révnél állít ki oklevelet (RA II/4. 140., keltére I. RA 3995. sz.). Az adatok ezen sorozatába a kérdéses oklevél zökkenőmentesen beilleszthető, annál is inkább, mert Esztár az Adorján–Abád útvonal mellett fekszik.

191 *Karácsonyi J.*: Hód-tavi i. m. 35–36., a hamis oklevél: ÁÚO IX. 329–330., vö. RA 3171. sz.

kell biztosítani IV. László itineráriumának, melynek adatai a leghatározottabban támogatják ezt a keletkezést.¹⁹²

A heves küzdelmet hozó csata, amint közismert, IV. László seregének győzelmével ért véget. A kunok egy része az országhatárokon túlra menekült,¹⁹³ a többiek — mint Kézai írja — „úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”.¹⁹⁴ Az ütközetet követően IV. László visszatért Szegedre, ahol részint elintézte a kunok lázadása miatt félbeszakadt pataki gyűlésről hátramaradt ügyeket,¹⁹⁵ részint újabb, most már országos gyűlést (*congregatio regni*)¹⁹⁶ tartott. Ennek bevégezte után a „vitéz Józsué”-ként ünnepelt¹⁹⁷ IV. László visszatért országa szívébe, Budára.¹⁹⁸

A Fülöp pápai legátus által támasztott „kun kérdés” megoldásában a Hód-tavi csatának csupán csekély szerep jutott: a kunok kereszténységre térése, beilleszkedésük a középkori magyar királyság társadalmi szerkezetébe és intézményrendszerébe még jó másfél évszázad csendes fejlődésének eredményeként ment végbe.¹⁹⁹ Az ütközet mégsem mondható jelentéktelen epizódnak. Lezárta ugyanis azt a hároméves, Téténytől a Hód-tóig ívelő kitérőt, amely megakasztotta a királyi hatalom helyreállításának 1277-ben, IV. László nagykorúsításával megindult folyamatát. A jelek szerint valójában már 1282 nyarán, tehát még a kunok lázadása előtt, megindultak a tárgyalások a király és Lodomér esztergomi érsek között az ország bajainak orvoslásáról,²⁰⁰ tényleges lépésekre azonban csak a Hód-tavi győzelem után kerülhetett sor. 1283-ban az új év új reményekkel köszöntött Magyarországra.

192 IV. László 1282. évi őszi szegedi tartózkodásának és a Hód-tavi csatának az összefüggésére már *Zsótér Rózsa* is felfigyelt, ám nem tulajdonított neki perdöntő jelentőséget, l. *Zsótér R.*: i. m. 39.

193 1285: CD V/3. 259.; 1290: ÁÚO XII. 496–497., vö. még SRH I. 187. és 472.

194 75.c. (SRH I. 187.) Az idézett magyar szöveg Bollók János fordítása, uo., mint a 177. sz. jegyzetben 157.

195 Az újabb szegedi tartózkodásának idejéből fennmaradt első oklevele ugyanis a „hospites nostri de Wyhel prope castrum Potok” birtokügyével foglalkozik — ÁÚO IX. 391. (keltére l. RA 3184. sz.)

196 HO VI. 260–261. (keltére l. RA 3185. sz.) és BTOE 201. — A szegedi gyűlésre l. még *S. Kiss E.*: i. m. 39–40. és *Szűcs J.*: Az utolsó i. m. 312.

197 SRH I. 471.

198 Hazai 95. (keltére l. RA 3187. sz.)

199 *Györffy Gy.*: A kunok i. m. 260–275.

200 *Szűcs J.*: Az utolsó i. m. 311–313.

ATTILA ZSOLDOS
FROM TÉTÉNY TO LAKE HÓD

Political history in the years between 1279 and 1282

At the meeting of Tétény in 1279, bowing to political pressure from Philip, the Papal Legate, King László IV (1272–1290) promulgated a law which if it had been implemented would have required the Cumans of Hungary to give up their hitherto heathen and nomadic way of life. In response the Cumans rose up in revolt but finally suffered defeat at the Battle of Lake Hód. Hungarian historians have long argued over the date of this engagement. Károly Szabó (1886) and Gyula Pauler (1899) placed the events in the Summer of 1280. Yet, János Karácsonyi (1901, 1907) proved that the document regarded by them as decisive was a fake. In Karácsonyi's opinion, historians had to differentiate between two separate Cuman rebellions. The first of these did indeed occur in 1280; but the Battle of Lake Hód was part of a new rebellion occurring in the Spring of 1282. Among his numerous arguments, the most important was that he succeeded in showing that two people recorded by Simon Kézai's Chronicle as having fallen in the Battle of Lake Hód were still alive in 1281/1282, and thus that the data of the Hungarian chronicles, which placed the date of the battle in 1282, are to be regarded as correct. Karácsonyi's position was most recently challenged by László Blazovich who dated the engagement in the Autumn of 1280.

The present study offers new material for determining the date of the Battle of Lake Hód. It shows that János, the son of Illés Parasznyai, who in 1285 was reported to have been killed in the earlier engagement, personally participated in a property settlement in 1281. Thus, there is no reason to doubt that Karácsonyi correctly determined the year in which the Battle of Lake Hód took place. On the other hand, however, as regards the more precise placing of the date within the year, Karácsonyi was led astray by a document which he falsely believed to be genuine. Indeed, the engagement did not take place before 3 September but after that date and according to the account of the László IV's itinerary, who personally took part in the battle, at some point between 17 September and 21 October.

Reviewing the political historical events of the years between 1279 and 1282, the present study suggests new solutions to a number of other questions. According to the evidence at our disposal, the view that the Transylvanian Vajda, Finta, was the leader of the barons imprisoning László IV at the beginning of 1280 cannot be substantiated. Similarly, it cannot be regarded as certain that László IV did indeed occupy the castles of Gede and Szalánc and defeat Finta's rebellion in 1281 — as has usually been supposed. In connection with the latter, the study draws attention to the fact that the siege of the Castle of Patak in 1282 was in all probability part of the story of Finta's rebellion — an examination of this siege had been neglected in previous research. Finally, the study demonstrates that, after taking the Castle of Patak, László IV called together a previously unknown *congregatio generalis* in Patak which was cut short precisely because of the Cuman rebellion of 1282.

EÖRDÖGH ISTVÁN

A pápai nunciatúra újraalakulása Magyarországon 1920-ban

(Ismeretlen római dokumentumok alapján)

A Magyarországon 1920-ban újból felállított Pápai Nunciatúra¹ alapításának körülményei azért is fontosak, mert országunkban 1526 óta formálisan megszűnt a szentszéki képviselet. Ez annyit jelentett, hogy a magyarországi események évszázadokon keresztül a bécsi pápai külképviselet értékeléseiben jutottak el Rómába, úgy a Vatikán Államtitkárságára, mint a Szentszék különböző dikasztériumaiba, ahol ezeket értékelve alakult ki egy nem mindig autentikus magyar kép.

A Szentszékkel való direkt magyar kapcsolat hiányát a világháború után Csernoch János bíboros-prímás igyekezett pótolni a maga módján, jóllehet vajmi kevés eredménnyel. Jellemző példa erre 1918. december 13-i kezdeményezése, amikor tudomást szerezve Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök és XV. Benedek pápa találkozásáról, azt írja a pápának: „bizalommal kérjük Szentséged közbenjárását az Elnöknél a Szentséged által előterjesztett principiumok maradéktalan megvalósításáért. A heterogén lakosságú országrészek jogos követeléseit ugyanis nem az eddig érvényes állami tekintélynek más államével való felcserélése elégíti ki, hanem egyedül a megfelelő autonómia biztosítása.”²

Gasparri államtitkár nem késett utasítani Valfrét a diplomatikus, de elzárkózó válasz továbbítására:

„Szíveskedjék közölni Esztergom Eminenciás Kardinálisával, hogy mivel december 13-i levelét nem kaptuk kézhez e hó 5-ig, amikor ugyanis már megtörtént a Wilson elnökkel való találkozás, sajnálatos módon nem volt alkalom az általa annyira fontosnak ítélt téma megtárgyalására.”³

Csernoch a későbbiekben sem mulasztotta el az alkalmat, hogy Pietro Gasparri vatikáni államtitkárnál továbbra is szorgalmazza a Szentszék gyors és helyes infor-

1. A nunciatúráról összefoglalóan lásd *Dino Staffa*: *Le Delegazioni Apostoliche*. Roma, 1958.

2. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának Levéltára. (Archivum Sacrae Congregationis pro negotiis ecclesiastici extraordinariis) Roma, (a továbbiakban REÜSZKL), Ausztria 697. 84 749. sz.

3. „Voglia comunicare all'Em.mo cardinale di Strigonia che essendo giunta la Sua lettera al S. Padre del 13 dicembre, non prima del 5 corrente, quando già era avvenuto l'incontro col Presidente Wilson, purtroppo il particolare argomento ch'egli raccomandava, non è stato potuto trattare con lui. Card. Gasparri”

Uo. „Segreteria di Stato”, N° 250. 84 749. sz.

málását a magyar viszonyokról, ajánlva 1919. február 18-i levelében összekötőként, a magyar katolikus egyház és a Vatikán között, Serédi Jusztinián bencés szerzetest.⁴

Állami szinten is meg volt az igény a kapcsolatok mielőbbi felvételére. Maga a Károlyi-kormány már az 1918. december 15-én megjelent néptörvény szellemében arra törekedett a minisztert helyettesítő Harrer Ferenc vezette, önálló külügyi tevékenységű információs szolgálat felállításával, hogy a Magyar Köztársaság formális elismerést nyerjen külföldön, és kiépíthesse az állandó jellegű diplomáciai képviselőket a békekötés megtörténte előtt.⁵ Ebben az időben a Vatikánnal való bilaterális kapcsolatok megteremtése a befejezés stádiumában volt, és a budapesti Apostoli Nunciatúra felállításának előkészítő tárgyalásai már lezajlottak. Erre utal Harrernek 1919. március 19-én Gasparrihoz intézett levele, amelyben a Kormány meglepettségét fejezte ki, mert „... a Szentatyá egyetérteni kegyeskedett a Magyar Köztársaság Kormányával való formális kapcsolat kialakításával és fenntartásával, áthelyezve Budapestre az Apostoli Nunciatúra eddig Bécsben működő, magyar ügyekkel foglalkozó szekcióját.

Eminenciád jóságában bízva kérem, hogy szíveskedjék Valfré de [sic!] Bonzo Érseknek megadni mindazokat a szükséges utasításokat, amelyek XV. Benedek Pápa Őszentsége nemes elhatározásának megvalósítását a lehetőségek szerint mielőbb előmozdítják.”⁶

4 „In faccia di tali questioni la situazione della Sede Apostolica sarà spesso assai difficile ad avrà bisogno, talvolta presto presto, delle informazioni di qualcheduno che ha vissuto qui in Ungheria nel tempo, quando scoppiò la rivoluzione e conosce le particolarità delle questioni non soltanto dal lato giuridico, ma anche politico.

Mi prendo la libertà di richiamare l'attenzione di Vostra Eminenza reverendissima al P. Giustiniانو Serédi che Ella conosce personalmente, il quale tornando a Roma potrebbe fornire alla Sede Apostolica le informazioni desiderate.

Se Vostra Eminenza Rev.ma gli facesse un cenno e lo chiamasse a Roma, sono persuaso ch'egli accetterà con piacere l'alto invito, tornerebbe a Roma, dove alloggiandosi in un convento dei benedettini potrebbe continuare i suoi studi e nello stesso tempo starebbe a disposizione di Vostra Eminenza.” Uo. 88 063. sz. További kutatás tárgya lehetne az a részletkérdés, hogy hogyan reagált a Vatikán Államtitkársága a Csernoch-féle kezdeményezésre.

5 Magyarország története 1918–1919. Bp. 1978. I. 88. Vö. „A külpolitika-csinálásnak a kellő ismeretek és intelligencia birtoklásán kívül két további elengedhetetlen feltétele a széles kapcsolatrendszer és a még szélesebb informáltság. Az egymást követő magyar kormányzatoknak a két utóbbi nem állt a rendelkezésére. Éppen ezért a szó igazi értelmében külpolitikáról nem is jogos beszélünk. Sokkal inkább egy minden normális kapcsolattól megfosztott ország vaksötétben való tapogatózásáról volt ebben az időben szó.” *Ormos Mária*: Magyarország a nagyhatalmi játéktérben. Világosság 31(1990) 705.

6 „C'est avec la plus vive satisfaction que j'ai pris connaissance par le rapport de l'envoyé extraordinaire du Gouvernement Hongrois, M. de Charmant, que le Saint Père a daigné consentir à établir et à maintenir des rapports officiels avec le Gouvernement de la République Hongroise en transférant à Budapest d'une manière stable et définitive le siège de la Nonciature Apostolique qui réside actuellement à Vienne. ... je me permets de recourir à la bonté de Votre Eminence en La priant de bien vouloir faire parvenir, par voie télégraphique, à Monsieur Valfré de [sic!] Bonzo les instructions nécessaires, afin que la noble décision de Sa Sainteté Benoit XV soit exécutée aussitôt que possible”. REÜSZKL, Ausztria 697., Bp. 1919. március 19., 97 520. I. sz. A magyar külügy felkészületlenségét bizonyítja, hogy a nuncius nevét következetesen tévesen írták a hivatalos aktaiban.

A Magyar Köztársaság nevében, mint ideiglenes elnök, Károlyi Mihály fejezte ki köszönetét a pápának, ugyancsak március 19-én, amiért „... Őszentsége beleegyezését méltóztatta adni, hogy a Szentszék és a Magyar Köztársaság között formális kapcsolat alakuljon ki és ennek a célnak a szolgálatában Apostoli Nunciatúra létesüljön Budapesten”.⁷

A bécsi nunciatúra ismeretei több esetben elégtelennek bizonyultak a magyar események és társadalmi erők pontos felmérésében. Ezzel magyarázható Valfré korábban idézett pejoratív minősítése Károlyi-váratlan lemondását illetően.⁸

Kutatásaink eredményeként — amennyiben értesüléseink pontosak — első ízben hozhatjuk nyilvánosságra, hogy a Szentszék korábbi készsége a Magyarországgal történő formális diplomáciai kapcsolat felvételére, a Károlyi-kormány lemondása, valamint a bolsevizmus hatalomrajutása ellenére is változatlan maradt, e szándéknak Gasparri adott kifejezést 1919. március 24-i instrukciójában, magának XV. Benedek pápának a kifejezett óhaját közölve Valfréval a budapesti Apostoli Nunciatúra azonnali felállítását illetően: „... azonnal gondoskodjon a budapesti Nunciatúra formális felállításáról, valamint az ezzel járó ügyek intézéséről, tekintve, hogy Károlyi miniszter bukása nem okozott lényeges változást az ügyvel kapcsolatos korábbi szándékokat illetően.”⁹

7 „C'est avec la plus vive satisfaction que j'ai pris connaissance par un rapport de M. de Charmant, que Votre Sainteté a daigné consentir à établir des relations officielles entre le Saint Siège et la République Hongroise, et à ériger à cet effet une nonciature Apostolique à Budapest.

En priant Votre Sainteté d'agréer mes profonds remerciements pour cet acte de bienveillance envers les catholiques de la Hongrie, je me permets d'exprimer le fervent espoir que les liens directs qui seront dorénavant noués entre le Saint Siège et la République Hongroise, seront bénis par la Providence et serviront également les intérêts de la Ste Église Catholique et ceux du Peuple Hongrois. De Votre Sainteté le très obéissant fils

Michel Károlyi m. p.

Président provisoire de la République Hongroise”. Uo.

Charmant Oszkár, Károlyi teljhatalmú külügyi megbízottja 1919. február 6-án, Camillo Rossi olasz katonai képviselővel hivatalosan közölte Bécsben Károlyi szigorúan titkos tervét, amely Erdélyben a román katonai expanziót, valamint a területek önkényes elcsatolását lett volna hivatott meggátolni egy Románia és Magyarország közötti konföderációt célzó, olasz diplomáciai segítséggel kötendő egyezmény segítségével. Ennek a tervnek a megtárgyalását Sidney Sonnino olasz külügyminiszterrel Charmant egy vatikáni látogatással akarta álcázni, római jelenlétét a budapesti nunciatúra felállításának kérelmével indokolva: „Il progetto del conte Károlyi consisterebbe nel provocare unione Ungheria alla Rumania [*sic!*] in una forma che è prematuro precisare, ma tale da fare dei due paesi un unico individuo internazionale. [...] Egli ha insistito sulla necessità della massima segretezza; a tale scopo egli verrebbe a Roma con apparente missione da trattare con Vaticano per istituzione nunziatura a Budapest.” I documenti diplomatici italiani (Olasz diplomácia dokumentumok). VI. 1918–1922. Roma, 1980. II. 166–167.

8 A bécsi nuncius Károlyi lemondását felelőtlen, könnyelmű és meggondolatlan döntésnek minősítette: „Károlyi ha fatto questo gravissimo con la stessa leggerezza e con la medesima spensierata incoscienza con cui fece scoppiare, nel novembre. Uo. 88 065. sz.

9 „Le comunico che il Santo Padre desidera che Vostra Signoria si porti subito a Budapest per stabilirvi in forma ufficiale la Nunziatura Apostolica e dar corso agli affari pendenti, dato che la caduta del Ministro Károlyi non abbia arrecato cambiamento alcuno nelle intenzioni...”. REÜSZKL, Ausztaria 697. Gasparri instrukciója Valfré nunciussnak. Vatikáni Államtitkárság, 1919. március 24., N° 281., 88 534. sz.

Az általunk tanulmányozott szakirodalom alapján nem valószínű az, hogy Kun Kormányzótanácsa a Szentszék iránta tanúsított diplomáciai készségének ismeretében lett volna. Sőt, arra nézve sem találtunk utalást, hogy akár maga a bolsevik kormány vagy pedig a kor későbbi kutatói tudatában voltak-e annak a fontos ténynek, hogy jóllehet a Vatikánt mélyszéges aggodással töltötték el a magyarországi viszonyok¹⁰, a bíboros államtitkár mégis elismerte a Tanácsköztársaság konstitucionális törvényességét, a Valfrének április 21-én adott hivatali instrukciójában: „Azzal, hogy Károlyi ténylegesen átadta a hatalmat a Tanácsköztársaságnak, ez utóbbit most az alkotmányos hatalom törvényes képviselőjének kell tekinteni.”¹¹

A laikus kormányzati hatalom törvényességére vonatkozó nemzetközi jogszabályokat egy évezredes reálpolitika következetességével tiszteletben tartó vatikáni diplomácia egyházpolitikai szempontból követte el azt a súlyos hibát, hogy kizárólag azért, mert a Forradalmi Kormányzótanács Kun Béla indítványára március 22-én kimondta az állam és az egyház teljes szétválasztását¹², az Államtitkárság szerint „... arra a következtetésre kell jutni, miszerint az egyház szabadon, tetszése szerint gyakorolhatja a püspöki kinevezések jogát. Ezért úgy tűnik, azonnal élni kell a helyzet adta lehetőséggel és folytatni az üresen maradt váci püspöki szék betöltésének processzútását.”¹³

A Szentszék álláspontja a Tanácsköztársaság politikájáról befutó újabb információk hatására hamarosan módosult.¹⁴

A budapesti Nunciatúra felállítását Csernoch a Tanácsköztársaság bukása után újból kezdeményezte 1919. szeptember 5-én, amikor Valfréhez intézett levelében történeti érveléssel szorgalmazta a magyarországi szentszéki képviselőt szükséges-

---

Amikor Gasparri az „*intenzioni*” kifejezést használja, arra a szentszéki szándékra utal, amellyel pozitív módon fogadta Károlyi 1919. március 19-i kérelmét, amelyben a Magyar Népköztársaság a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolat felvételi szándékának adott hivatalosan kifejezést. Uo. 97 520. 1. sz.

10 „*Purtroppo l'attuale situazione dell' Ungheria è tale da destare le più serie preoccupazioni della Santa Sede...*”. REÜSZKL, Ausztria 697. „*Segreteria di Stato di Sua Santità, 21 aprile 1919*”, 89 356. sz.

11 „*Quando, infatti, il Governo di Károlyi ha trasmesso il potere a quello dei Consigli, si deve ritenere che questo rappresenti ora il potere costituito.*” Uo.

12 A Szentszéknek ez a mai napig megdöbbentő politikai készségessége annak a bolsevik kormányrendeletnek a félreértésén alapult, amellyel a Tanácsköztársaság az államot az egyháztól szétválasztotta, és amitől a Vatikán a főkegyúri „joggal” való visszaélések megszűnését várta:

„E poichè lo stesso Governo dei Consigli ha voluto proclamare la completa separazione tra lo Stato e la Chiesa, si deve concludere che questa sia ormai libera di nominare i Vescovi come crederà meglio.” Uo. 89 356. sz.

Az események azonban hamarosan rádöbentették a Szentszéknek arra, hogy mit várhat a proletárdiktatúrától. A Tanácsköztársaság egyházellenes megnyilvánulásairól lásd: *Reisner Ferenc*: Csernoch János hercegprímás és IV. Károly. Bp. 1991. 88–92.

13 REÜSZKL, Ausztria 697, 89 356. sz.

14 Valfrè csak március 25-i részletes jelentésében tért ki a Szentszéknek a budapesti nunciatúra felállításával kapcsolatos korábbi szándékára, határozottan kijelentve, hogy az akkori körülmények miatt ez megvalósíthatatlan volt: „*Da quanto ho detto l'Eminenza Vostra comprende come io, che non possa neppure pensare per ora ad eseguire i venerati ordini contenuti nel cifrato N° 217 circa la erezione di una Nunziatura a Budapest.*” Uo. nunciatúrai jelentés, „*Notizie religiose e politiche di Ungheria, Vienna, 25 marzo 1919, N° 15483*”, 88 065. sz.

ségét. A primás egyben tolmácsolta a nunciának a Friedrich-kormány készségét egy pápai legátus fogadására, valamint József főherceg javaslatát, aki édesanyja egy budai villáját kínálta fel a nunciatúra székhelyül. Valfré szeptember 18-án továbbította Csernoch levelét Gasparrinak,¹⁵ de a következő napi jelentésében is visszatért a témára, pontosítva a magyar egyházpolitikai helyzetet és a nemzetközi hátteret:

„Minden kétséget kizár, hogy egy mielőbb, állandó jelleggel Budapestre küldendő szentszéki képviselő esetén, jobban lehetne megvitatni és eldönteni sok, egyenlőre megoldatlan kérdést; jóllehet mindez e nemes nép valláspolitikai jövőjének alakulásától függ.

A jelenlegi magyar kormány szívesen fogadná az említett képviselő érkezését, és mint arról előző jelentésemben beszámoltam, József, Habsburg főherceg máris felajánlotta egyik épületét a jövő pápai képviselőének.

... még a napokban kérni fogom az Eminenciás Érseket, hogy eszközölje ki a magyar kormánytól a közös elfogadás alapján álló óhaj mielőbbi beteljesülését, hogy miután a Szövetséges Hatalmak és Magyarország között megtörtént a békekötés, megvalósulhasson egy Pápai Legátus kiküldése ahhoz a Nemzethez, aki magát valóban katolikusnak vallja.”¹⁶

A Valfré által használt klauzula — *„miután a Szövetséges Hatalmak és Magyarország között megtörtént a békekötés”* — az első esetben fejezi ki azt a politikai állásfoglalást, miszerint a Vatikán, a győztes hatalmak által nemzetközileg legitimizált kormányok elismeréséig, valamint a megszületés stádiumában lévő új nemzeti országok stabil geopolitikai helyzetének kialakulásáig tartózkodni fog a formális diplomáciai kapcsolatok kiépítésétől *a háború által kompromitált országok esetében.*¹⁷ Erre az elvre utal Gasparri október 2-án Valfrének küldött instrukciója: *„Ami a budapesti Pápai Nunciatúra felállításának az előterjesztését illeti, ugyanúgy, mint az ehhez hasonló tervekét a megszünt Monarchiában újjászületendő más országok esetében, természetes dolog, hogy ezek nem képezhetik vizsgálat tárgyát a jelenlegi politikai körülmények miatt, amit Excellenciád bizonyára nem fog elmulasztani finoman értésére hozni az Eminenciás Kardinálisnak egy alkalmas pillanatban.”*¹⁸

A Huszár kormány új külügyminisztere, Somssich József gróf teljesen figyelmen kívül hagyta a szentszéki diplomácia nemzetközi elkötelezettségeit, és október 1-jén egy elhamarkodott lépéssel formális kérvényt intézett Gasparrihoz:

„Tekintve a katolikus Egyház történelmi fontosságát Magyarországon és híveinek nagy számát, akiknek a jelen pillanatban nélkülözniük kell a Szentszékkal való közvetlen kapcsolatot, a magyar kormány arra a meggyőződésre jutott, hogy a

15 REÜSZKL, Ausztria 697, (Copia) N° 2396, 97 035. sz. és Uo. „*Offerta di un palazzo per l'erigenda Nunziatura di Budapest, Vienna, 18 settembre 1919, N° 18596*”, 97 035. sz.

16 Uo. Nunciatúrai jelentés. Bécs, 1919. szeptember 19., N° 18631, 97 056. sz.

17 A Szövetséges Hatalmak ugyanis nem ismerték el Friedrich István kormányát, amely 1919. augusztus 7-től november 24-ig működött. A békekonferencia hatalmai által elsőként elismert magyar kormány az 1919. november 24-én Huszár Károly miniszterelnökségével alakított kabinet volt.

18 *„Per ciò che riguarda, poi, la proposta di stabilire in Budapest la rappresentanza pontificia anche per gli altri nuovi Stati del cessato Impero austro-ungarico, è naturale che la proposta medesima non possa esser presa in esame nelle attuali circostanze politiche, e ciò Ella vorrà far delicatamente comprendere, presentandosi l'occasione propizia, al prelodato Eminentissimo Cardinale.”* Uo. 97 035. sz.

Pápai Nuncius jelenléte felbecsülhetetlenül fontos lenne úgy a Szentszék, mint a hívek számára.

E célból kormányunk Eminenciádhoz fordul és szíves közbenjárását kéri, hogy az Apostoli Nunciatura Budapest székhellyel történő felállításának tiszteletteljes kérelmét szíveskedjék Őszentsége döntésének alávetni.¹⁹

A kérelem történetéhez tartozik Somssich október másodikai személyes látogatása a bécsi Nunciaturán, ahol Valfrének kifejezte a kormány egy szentszéki képviselőt szívesen látó óhaját. A megbeszélés során Valfré azt ajánlotta a külügyminiszternek, hogy a szóbeli kérelemnek adjon hivatalos formát írásban, amit Somssich 3-án reggel át is nyújtott, de október elsejei dátummal.²⁰

Emlékezve a bécsi nuncius korábbi politikai klauzulájára — akkor is, ha Gasparri október 2-i instrukcióját a kollokvium során még nem vehette kézhez —, az olvasóban megfogalmazódhat a kérdés, hogy mennyiben volt korrekt Valfré részéről Somssich hitegetése²¹, és miért nem adott határozott kifejezést a benne már korábban — kétségkívül nem ok nélkül — megszületett fenntartásnak, valamint a magyarországi nunciatura megvalósulását akadályozó nemzetközi politikai összetevőknek?

Az Államtitkárság Valfrének október 15-én, válaszként küldött instrukciójából ez alkalommal érződik Gasparri száraz és utasító hangneme, amely figyelmeztetésül szolgált a Nunciusnak, hogy máskor tartózkodjék olyan remények keltésétől, amelyekre nem kapott felhatalmazást, és amelyek kellemetlen helyzetbe hozhatják a Szentszékét: „... *Excellenciád folyó hó 3-ai és 18923. számú jelentésére ... , ... sietve küldöm itt csatolt válaszomat gróf Somssich külügyminiszternek, kérve, hogy miután tudomásul vette a benne foglaltakat, juttassa el azt a címzetthez*”.²²

A Somssichnak küldött szentszéki válasz tagadhatatlanul a Huszár-kormány diplomáciai kudarcaként könyvelhető el: „*A Szentszék, meggyőződve Excellenciád levelében felhozott meglátások fontosságáról, örömmel és elismeréssel fogadja a Magyar Kormány által kifejezett óhaját. Ugyanakkor, tekintve az aktuális politikai helyzetet, az ügy végleges megoldására alkalmas idő pontosítását szükségesnek véli fenntartani magának.*”²³

19 „*Vu l'importance historique de l'Église catholique en Hongrie et le grand nombre de fidèles qui l'habitent et qui actuellement se trouvent privés d'un contact direct avec le Saint Siège, le Gouvernement hongrois a la conviction que la présence d'un Nonce Apostolique serait de la plus haute importance pour la sauvegarde des intérêts et du Saint Siège et des fidèles.*

A cet effet le Gouvernement hongrois se permet de s'adresser à l'aimable entremise de Votre Eminence afin de soumettre à Sa Sainteté la très humble prière de lui accorder l'établissement d'une Nonciature Apostolique ayant son siège à Budapest.” Uo. 97 520. sz.

20 „*Ieri sera, ho avuto la visita del nuovo Ministro degli Esteri di Ungheria, Conte Somssich...*

Egli mi ha manifestato vivissimo desiderio di avere quanto prima un Rappresentante Pontificio a Budapest...

Nel congedarsi, lo pregai a manifestare per iscritto all'Eminenza Vostra i sentimenti del Governo e, infatti, stamane, egli mi fatto tenere la qui acclusa lettera che mi affretto di unire al corriere di oggi.” Uo. Nunciaturai jelentés, „*Lettera al Santo Padre del Ministro degli Esteri di Ungheria, Vienna 3 ottobre 1919, N° 18923*”, 97 521. sz.

21 „*Meggyőződésem, hogy a Kormány eleven érdeklődéssel várja jelen közlésére a Szentszék választát, amelyre minden reménye megvan, hogy ne legyen számára kedvezőtlen.*” Uo.

22 Uo. Gasparri „*minuta*”-ja, 1919. október 15. 97 521. sz.

A Vatikán és Magyarország közti bilaterális diplomáciai kapcsolatok rendezettségét, évszázadok eltelte után, az 1920. esztendő hozta meg.

Somssich január 28-án intézett Gasparrihoz egy ismételt felterjesztést a magyarországi szentszéki képviselő létrehozása érdekében. A külügyminiszter levelében, jóllehet az ország területi integritásának illuzórikus elvét védi²⁴, de már megtalálhatók azok a szükséges diplomáciai elemek, amelyek az ország külpolitikai igényeit a nemzetközi politikával igyekeznek szinkronizálni:

„*Abban a biztos reményben, hogy Eminenciád hivatali közbenjárását Őszentségénél siker fogja koronázni, kérem utalni arra is, hogy a jelenlegi kormány a keresztény restauráció megvalósításával Magyarország valamennyi pártját képviseli, és el van ismerve az Antant hatalmai által, akik meghívták a béketárgyalásokon való részvételre.*

Van még egy tény, aminek jelentősége ugyancsak nem kerülheti el Eminenciád figyelmét. Rövidesen összeül a nemzetgyűlés, amely foglalkozni fog az Egyház érdekeit is érintő kérdésekkel. Ez a körülmény alkalmasnak mutatkozik, nem csupán a kormány szempontjából, hanem a katolicizmus általános érdekében is, hogy a Szentszékekkel való diplomáciai kapcsolatok mielőbb konszolidálódjanak. Eminenciád hivatkozhatna még arra is kérésünk támogatásában, hogy a Szövetséges Hatalmak már számos diplomáciai képviselővel vannak jelen kormányunknál.”²⁵

Magának XV. Benedek pápának pedig január 31-én terjesztette fel Somssich a Nunciatúra kérelmét. A külügyminiszter mindkét levelet Nemes Albert grófra bízta, hogy személyesen juttassa el a Vatikán Államtitkárságához.²⁶

A dokumentumok azonban csak jóval később, 1920. február 21-én érkeztek be ténylegesen az Államtitkárságra, éspedig Valfrè di Bonzo kardinális²⁷ személyes

23 „*Toutefois étant données les conjonctures politiques actuelles il croit devoir se réserver de préciser l'époque favorable pour le règlement définitif de cette question.*” Uo. Gasparri Somssich-nak írt „*minuta*”-ja, 1919. október 15. 97 520. sz.

24 Uo. Somssich levele Gasparrihoz. Budapest, 1920. január 28. N° 3377, 97 520. sz.

25 „*Dans le ferme espoir que les bons offices de Votre Eminence seront couronnés de succès, je La prie de vouloir aussi faire ressortir que le gouvernement actuel ayant comme devise la restauration du christianisme représente tous le partis politiques de la Hongrie. Il fut aussi reconnu par les puissances de l'Entente qui l'ont invité à se présenter à la Conférence de Paix. Il y a encore un fait dont l'importance ne pourrait pas échapper à la sagesse de Votre Eminence.*

L'assemblée nationale qui se réunira sous peu, s'occupera aussi de questions concernant les intérêts de l'Eglise. Cette circonstance me semble donc tout indiquée non seulement du point de vue du gouvernement, mais aussi de celui de l'intérêt général du catholicisme, à ce que nos relations diplomatiques avec le Saint Siège soient établies dans le plus court délai.

Votre Eminence pourrait aussi appuyer notre demande en soulignant le fait, que déjà plusieurs Puissances alliées ont accrédité des représentants diplomatiques auprès de notre Gouvernement.” Uo.

26 „*Roma, il 5 febbraio 1920.*

Il sottoscritto ha l'onore di rimettere d'incarico di Sua Eccellenza il Conte Somssich, ministro degli affari esteri dell'Ungheria, i seguenti documenti alla Segreteria di Stato di Sua Santità:

1) lettera a Sua Santità del medesimo ministro in data del 31 gennaio 1920 con due annessi;

2) lettera del medesimo ministro in data 28 gennaio a Sua Eminenza il Cardinale Gasparri, Segretario di Stato di Sua Santità. Conte Alberto Nemes” Uo. 3377. sz.

27 A pápa Valfrè di Bonzo érseket az 1919. december 15-i „*consistoro*” alkalmával a bíborosi testület tagjává választotta, és a „*Sacra Congregazione dei Religiosi*” prefektusává nevezte ki. „*Annuario Pontificio*”. Róma, 1921. 50. és 386.

közvetítésével, aki új kúriai feladatköréhez illő tartózkodással mutatta be Nemest, február 20-án, Federico Tedeschini prelátusnak, a Vatikán államtitkárhelyettesének.²⁸

A Szentszék és Magyarország közti formális diplomáciai kapcsolat szükségét Somssich igyekezett pápának azokkal az érvekkel bizonyítani, amelyek a történelem folyamán utaltak az országnak Európa keresztényi közösségéhez való szoros tartozására.

Kiemelte:

- a Szt. István országa és a Szentszék közti ezer éves kapcsolatot,
- a bizánci egyházszakadás továbbterjedésének meggátolását a Balkán térségében;
- a tatár támadások és a török uralom során hozott áldozatokat a nyugati kereszténység védelmében;
- az egyházi javak biztonságát Magyarországon az európai szekularizáció periódusában;
- a kommunizmus hatalomrajutása ellenére, a nép körében általánosan beigazolódott ellenszenvet a vallásellenes hatalommal szemben;
- a katonailag elfoglalt országrészekén élő keresztény magyarság valláskultúrájának összeegyeztethetlenségét a cseh huszitizmussal (!), valamint a román és szerb ortodoxiával;
- a hatalmi célok nélküli területi integritáshoz való ragaszkodást mint az ország egzisztenciális fennmaradásának garanciáját;
- azt, hogy az országot ekkor támadó népek a katolicizmus hagyományos ellenségei voltak;
- a katolikus hierarchia és az azt képviselő Csernoch kardinális kifejezett támogatását a budapesti szentszéki képviselőlet létrehozását illetően;²⁹
- és végül, ami valószínűleg a legfontosabb volt: ha meg is történe az ország igazságtalan politikai feldarabolása, „*ezek a leválasztott részek képezzenek továbbra is egységet azzal az egyházkormányzati szervezettel, amelyhez mind- eddig tartoztak Ószentsége elődeinek adminisztrációs rendeletei szerint*”.³⁰

28 „*Il Cardinale Valfrè di Bonzo ossequirà Sua Signoria il Reverendo Monsignore Tedeschini ed ha l'onore di presentargli il Conte Nemes, ungherese, che deve esporre un dubbio circa un'affare confidatogli. 20 febbraio 1920*” REÜSZKL, Ausztria 697. Valfrè bemutatással ellátott névjegykártyája, 3377. sz.

29 A Szentszék erről meggyőződhetett azokból a levelekből, amelyeket Csernoch mellett a különböző egyházmegyéek püspökei intéztek XV Benedekhez:

- Fischer Colbrie Ágost kassai püspök 1918. december 11-én (Uo. 86 527. sz.) és 1919. július 6-án (Uo. 97 059. sz.);
- Rott Ferdinánd veszprémi és Hanauer István váci püspökök, 1919. szeptember 3-án (Uo. „*A Sua Santità il Pontefice Benedetto XV, Pro-Memoria*”, 96 445. sz.) és ezzel egyidejűleg
- Jándi Bernardino bencés kormányzó perjel (Uo. 96 429. sz.), valamint
- Békefi Remigio, zirci ciszter apát (Uo.).

30 „*...et si, contre toute justice on nous privait d'une partie de notre territoire, nous prions Votre Sainteté, de vouloir permettre que ces parties arrachées restent au moins encadrées dans l'organisation ecclésiastique, où la sagesse administrative des prédécesseurs de Votre Sainteté les a placées.*” Uo. „*Le Ministre Hongrois des Affaires Étrangères à Sa Sainteté le Pape Benoit XV, Budapest, le 31 janvier 1920, N° 97520*”, 3377. sz.

A felterjesztést egy latin nyelvű melléklet kísérte, aminek az Államtitkárságon tartalmi összefoglalásként a „*De circumscriptione ecclesiastica in Hungaria denuo quoque conservanda*”³¹ címet adták.

A külügyminiszter által beadott kérelem tanulmányozása során a vatikáni diplomácia döntésében elsődrangú jelentőséggel szerepeltek a következők: a magyarországi katolicizmus helyzete és az egyház autonómiája; a Somssich érintette egyházpolitikai kérdések; a kedvezőnek mutatkozott, katolikus Huszár nemzetközileg elismert, de rövidnek ígérkező miniszterelnöksége; az antanthatalmak 1920. február 20-i deklarációja a Habsburg-ház restaurációjára irányuló törekvések fegyveres megakadályozására; a magyarországi „királykérdés”; a garanciát jelentő angol külpolitikai befolyás érvényesülése Horthy államfővé válásában; a magyar mágnásvilág egyeduralmának megszűnése; a militarista ateizmustól való félelem; a szocialisták és liberálisok jelentéktelennek minősült választási eredménye; a keresztényi koalíció politikai érvényesülése a közéletben és a parlamentben; a Prohászka Ottokár püspök hirdette keresztényszocialista, de politikai jellegű program; a demokrácia megszületésének reményét keltő külpolitikai látszat; az elszakított területek dacára a még mindig magyar egyházi adminisztrációhoz tartozó püspökségeken egyre határozottabban érvényesülő román, szlovák, szerb állami és politikai befolyás; az Ausztriával Saint-Germainben megkötött békeszerződés; a geopolitikai térségben önállósult nemzeti országokkal folytatott, vatikáni paralell tárgyalások³² a bilaterális diplomáciai kapcsolatok időben szinkronizált felvételére.³³

A fentiek megfontolásával Gasparri 1920. február 27-i levelében értesítette Somssichot a Szentszék döntéséről:

„A körülmények megváltozása láttán Őszentsége elérkezettnek véli a pillanatot az Excellenciádnak általam 1919. október 15-én a 97520. sz. ügyiratban kifejezett ígéret gyakorlati megvalósítására a Magyarország és a Szentszék közti diplomáciai kapcsolatok felvételét illetően.

E cél érdekében Őszentsége jóindulatú készséggel van az Apostoli Nunciatúra létrehozását illetően, és szándékában állna e fontos küldetést Lorenzo Schioppa prelátus úrra bízni, aki jelenleg a bajorországi Nunciatúra ügyintézője.

31 Uo. 4180. sz. „Ausztria 697”.

A dokumentum részletesebb elemzésére „A Trianon utáni egyházpolitikai kérdések” című tanulmányunkban kívánunk visszatérni.

32 Ezeknek a magyar külügyi információszolgálat számára ismeretlen tárgyalásoknak az eredménye volt:

– Francesco Cherubini, Nicosia címzetes érsekének nunciusi kinevezése 1920. március 2-án Belgrádba, Szlovénia–Horvátország–Szerbia (Jugoszlávia) melletti szentszéki képviselteként, valamint
– Clemente Micara, Apamea címzetes érsekének, csehszlovákiai nunciussá való kinevezése 1920. május 7-én, ami diplomáciai megfontolások miatt a kúriai kardinálisok titkos gyűlésén („*Concistorium secretum*”) történt.

Acta Apostolicae Sedis, Roma, 1920. Anno XII., XII. 141. és 219.

33 Lásd erre Giovanni Battista Ogno prelátus, megbízott ügyintéző („*incaricato di affari*”) részletes beszámolóit az Államtitkárságnak röviddel Somssich leveleinek megérkezése előtt: REÜSZKL, Ausztria 697, „*Elezioni politiche in Ungheria, Vienna 29 gennaio 1920, N° 335*”, 4106. sz.

*Excellenciád szíves tudomására hozva Őszentsége jóakarató rendelkezését, kérem értesítsen, hogy a budapesti kormány lát-e valamilyen nehézséget a megnevezett Prelátusnak mint Apostoli Nunciának az elfogadásában ...”*³⁴

Horthy Miklós március 1-jén történt kormányzóvá választása után a további tárgyalásokat a Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnökségével 1920. március 14-én megalakult új kormány külügyminisztere, Teleki Pál gróf folytatta a Vatikánnal. A korábbi tárgyalások folytatását ezúttal maga a Vatikán kezdeményezte. A diplomáciai kezdeményezést a Vatikán azzal igyekezett elkendőzni, hogy az április 3-i dátumot viselő államtitkársági „*minuta*”-ban foglaltakat az előző külügyminiszter január 31-i levelére adott válaszként tüntette fel. Ezzel Gasparri azt akarta formálisan kifejezni az új kormánynak, hogy a Szentszék továbbra is érvényesnek tekinti a korábbi tárgyalások során elért eredményeket a bilaterális diplomáciai kapcsolatok felvételének feltétel nélküli megvalósítását illetően.

A dokumentum magyar interpretációjában a legfontosabb kitételként tartották számon azt az elkötelezettségnek vélt kijelentést, amellyel a Szentszék érintette az ország testéről leválasztott területek egyházi adminisztrációjának jövőjét:

*„Excellenciád biztos lehet abban — mint azt a Szentatya már egy korábbi alkalommal kifejezte az Eminenciás Prímás Úrnak, Csernoch Kardinálisnak —, hogy a magyarországi püspökök előzetes megkérdezése nélkül semmiféle határozatot nem fogunk hozni azokban az egyházkormányzati kérdésekben, amelyekben ők érdekelve lehetnek.”*³⁵ A magyar külügy viszont figyelmen kívül hagyta Gasparri következő mondatának jelentését, amellyel az Államtitkár úgy az előző, mint az utóbbi esetben, teljesen azonos kifejezésekkel, pontosan ugyanazt a kuriális restriktívot alkalmazta a leválasztott területek egyházi adminisztrációjának jövőjét illetően:

*„Gondunk lesz azoknak a határozatoknak az érvényesítésére, amelyeket megkövetel a vallás legfőbb érdeke és a hívek java.”*³⁶ Ezzel, a vatikáni szakértők szá-

34 *„In seguito pertanto alle mutate circostanze, Sua Santità ritiene che sia giunto il momento di tradurre in atto le promesse da me accennate a Vostra Eccellenza nel Dispaccio N° 97520, del 15 ottobre 1919, di annodare cioè rapporti diplomatici fra l’Ungheria e la Santa Sede.*

A tal fine l’Augusto Pontefice è benevolmente disposto a creare una Nunziatura Apostolica a Budapest, ed avrebbe in animo di affidare questa importante missione all’Ill.mo e Rev.mo Monsignor Lorenzo Schioppa, attualmente Uditore nella Nunziatura Apostolica di Baviera e Prelato Domestico della Santità Sua.

Nel portare la notizia a Vostra Eccellenza di queste benevole disposizioni dell’Augusto Pontefice, la prego di farmi conoscere se il Governo di Budapest non ha difficoltà di accettare come Nunzio Apostolico il prelodato Monsignore.” Uo. „Segreteria di Stato di Sua Santità, 27 febbraio 1920, N° B. 3777”.

35 Uo. „A Sua Eccellenza il Signor Ministro degli Affari Esteri d’Ungheria (tradursi in francese), Segreteria di Stato, 3 aprile 1920”, 4180. sz.

Gasparri itt arra az 1919. szeptember 20-i pápai levélre utal, amelyben XV. Benedek már korábban megígérte Csernochnak, hogy „a magyar püspökök előzetes megkérdezése nélkül semmiféle döntést nem fog eszközölni a Szentszék, az őket is érintő kérdésekben”. Uo. 96 429. sz.

36 *„Sarà cura poi della Santa Sede medesima di adottare solo quei provvedimenti che saranno richiesti dai supremi interessi della Religione e dal maggior bene di cotesti fedeli.”* Uo., 4180. sz. Összehasonlításképpen idézzük a Csernochnak írt levél azonos fenntartását: *„E sarà Nostra cura di adottare solo quei provvedimenti, che saranno richiesti dai supremi interessi della Religione e dal maggior bene di cotesti fedeli.”* Uo. 96 429. sz.

mára egyébként jól ismert fenntartással, a Szentszék utalni akart egyetemes, azaz nemzeti és regionális érdekek feletti valláspolitikájára. Annál is inkább, mert ebben az időben már folyamatban volt a vatikáni államtitkár helyettesének, Marmaggi Francesco prelátnak a nunciusi kinevezése Romániába,³⁷ mivel a Szentszék nem kis jelentőséget szándékozott tulajdonítani a romániai egyházpolitikai kérdéseknek.³⁸

A Vatikánhoz rendelt magyar nagykövet, Somssich József gróf 1920. július 26-án nyújtotta át XV. Benedek pápának a kormány megbízólevelét,³⁹ így formálisan is létrejött a Szentszék és Magyarország közti diplomáciai kapcsolat.

A majdnem négyszáz éves távollét után a Szentszékét képviselő Lorenzo Schioppa, Justinianopolis címzetes érsek, mint a Magyarországra 1920. augusztus 10-én kinevezett pápai nuncius,⁴⁰ október 6-án adta át Budapesten Horthy kormányzónak a Vatikán megbízólevelét. Ezzel normalizálódtak a bilaterális diplomáciai kapcsolatok a Vatikán és Magyarország között. A Szentszék tudomásul vette a trianoni Magyar Királyság megalakulását.

37 Az egyháztörténelemben elsőként ismert, a Szentszékhez rendelt román nagykövet Demetriu C. Penescu, 1920. július 29-én adta át a Vatikánban megbízólevelét XV. Benedeknek.

„*Annuario Pontificio*” 1921. 43.

A Romániába küldött nuncius, Marmaggi Francesco, Adrianopoli címzetes érsekének szentszéki kinevezése 1920. szeptember 1-jén történt. *Acta Apostolicae Sedis*. 454. és október 17-én érkezett meg Bukarestbe.

38 Római tartózkodása során Somssich, a hivatalának megkezdését követően, néhány napon belül tapasztalhatta a román diplomáciának a Szentszékénél kifejtett aktivitását. Hivatkozva Gasparri április 3-i levelének — a fentiekben már érintett, helytelenül értelmezett — kitételére, július 30-án az *Államtitkárságnak beadott „Aide mémoire”-ban nehezményezte, hogy a Szentszék, jóllehet ígéretet tett az elszakított területekkel kapcsolatos magyar hierarchiát szorosán érintő kérdések együttes egyházpolitikai megoldására, mégsem kérte ki az elcsatolt latin ritusú püspökök véleményét a Romániával megkötendő Konkordátum előkészítési tárgyalásai során:*

„*Le Gouvernement Hongrois a été informé, que le Gouvernement Roumain s'efforce de conclure un Concordat avec le Saint Siège, afin de régler la question des Catholiques en roumanie, y compris les Catholiques vivant sur les territoires qui seront séparés de la Hongrie.*

De la même source assez sérieuse, le gouvernement de Hongrie a appris, qu'entre le Saint Siège Apostolique et la roumanie des négociations à ce sujet auraient déjà été entamées. Il paraît même, que les négociations préalables seraient assez avancées.

Par la lettre que Votre Eminence a eu la grande bonté de m'adresser en date du 3 Avril dernier (une époque où j'étais ministre des affaires étrangères) nous savons en outre, que dans ces questions aucune mesure ne sera prise, sans avoir demandé au préalable l'avis des vénérables Prélats de Hongrie, qui y sont intéressés.

Or, il est évident, que le Saint Siège Apostolique n'a jusqu'ici pas demandé l'avis des évêques latins des territoires en question, qui y sont intéressés en premier lieu.” REÜSZKL, Ausztria 697, „*Légation Royale de Hongrie près le St. Siège, Rome, le 30 Juillet 1920, N° 11/pol*”.

A magyar külügyi információk megfeleltek a valóságnak, hiszen a Szentszék és az éppen megszületett Románia között már 1860-tól folytak a tárgyalások egy konkordátum megkötése érdekében, amelyet végül 1927. május 10-én írtak alá és 1929. május 23-án ratifikáltak.

39 A „Magyar Kir. Követség a Szent Széknél” nevet viselő magyar külképviselet székhelye: Róma, Via Boncompagni 26. sz. volt. A kezdetben két követségi beosztott Boroviczeny Aladár és Dietl Nikodémus voltak.

40 *Acta Apostolicae Sedis*, i. m. 380.

ISTVÁN EÖRDÖGH
THE RE-ESTABLISHMENT OF THE PAPAL NUNCIATURE
IN HUNGARY IN 1920

Before the First World War Hungary was under the sphere of authority of the papal nunciature in Vienna. After the First World War the Habsburg Monarchy ceased to exist and each of the new independent states sought relations with the Holy See separately. The government of Mihály Károlyi turned to the State Secretariat and the Holy See agreed that the department dealing with Hungarian affairs of the Nunciature in Vienna be transferred to Budapest. Based on material found in archives in Rome, the study examines the relationship between the Council Republic and the Holy See and relations between the Holy See and Hungary in the period 1919–1920. It examines the question of the Czecho-Slovak, Romanian, and Yugoslav dioceses and presents the diplomatic negotiations in the course of which the Vatican recognised the existence of an independent Hungary.

14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából

A johannita rend, amelynek székhelye 1310 és 1522 között Rodoszon volt, 1530-ban költözött Máltára, ahol Napóleon 1798. évi hadjáratáig uralkodott. Levéltárát ma is régi helyén, Málta fővárosában, La Vallettában őrzik az ottani nemzeti könyvtárban. Kereken 6400 egységet (kötetet, illetve fasciculust) tartalmaz, amelynek túlnyomó része ugyan 16–18. századi, de igen számottevő a Rodoszból ideszállított középkori anyag is. A kötetek tartalmáról olasz nyelvű gépelt segédlet ad vázlatos tájékoztatást. A levéltárban 1996-ban, egy máltai nyaralás alkalmából két napot töltöttem, megpróbálva legalább nagyjából felmérni, hogy a magyar történelem szempontjából mi remélhető tőle.

A levéltár középkori anyaga igen jelentős, de csak a 14. század végétől kezdve, mert a korábbi anyag zöme elpusztult. Az 1382 előtti időből mindössze hét másolati könyv (registrumkötet) maradt fenn, csak ezeket tudtam átnézni a rendelkezésemre álló rövid idő alatt.

A levéltár magyar vonatkozásait elsősorban a 14. században kell keresnünk, mert a magyarországi johannita lovagok csak az 1370-es évekig álltak a rodoszi nagymester fennhatósága alatt. Ekkoriban idegen, többnyire francia perjel állt az itteni rendtartomány élén, akit a nagymester nevezett ki a rendi nagykáptalan hozzájárulásával. A rendházak preceptorai is külföldiek voltak. 1380 körül döntő változást tapasztalunk. Attól fogva a magyarországi johannitákat magyar perjelek kormányozták egészen a 16. század elejéig. Valószínű, hogy a változás az 1378. évi egyházszakadással állt kapcsolatban, amely magát a rendet is oly mértékben megosztotta, hogy Rodoszon ellen-nagymester választásához, majd polgárháborúhoz vezetett.

A rendi levéltár legfontosabb sorozataiból (*Libri conciliorum*, vol. 73–254, *Consiglio di Stato*, vol. 255–279) nem maradt fenn korai anyag. A 14. századot illetően a legjelentősebb az a sorozat, amely a rendi nagykáptalan üléseiről készült jegyzőkönyveket tartalmazza (*Capitoli generali*, vol. 280–315). Ebbe másolták bele a rend egészét illető döntéseket. A sorozat elejéről egyedül az 1330–44. évek kötete maradt fenn, a következő már 1384-ből való.¹ Nem ilyen fontos, de azért nem érdektelen a *Liber bullarum* (*Bolle di cancelleria*) sorozat sem, amelyben a nagymester által kibocsátott, különböző tárgyú iratok másolata található. Ez a sorozat teljesebb, mint a káptalani iratoké, mert megmaradt az 1347., 1351., 1358., 1365., 1374. és 1381–82. évek iratainak registruma.² Végül külön kötetben fennmaradt az az összeírás, amelyet Heredia nagymester készíttetett 1382-ben a rend birtokairól. Magyarország ebben, sajnos, már nem szerepel.³ Elképzelhető, hogy akadnak magyar vonatkozású adatok más olyan kötetekben is, amelyeket nem volt alkalmam megtekinteni. Ilyenek lehetnek a *Lingua d'Italiara* vonatkozó iratok (1253–1769, vol. 2159–2161), a rend lovagjainak registruma (*Ruolo generale dei cavalieri* 1136–1716, vol. 2166), a velencei per-

1 Vol. 280. és 281.

2 Vol. 316–321.

3 Vol. 48. Libro delle ricette generali fatte sotto il Gran Maestro de Heredia.

jelséget illető iratok (vol. 5917), végül esetleg a „kevésbé fontos” iratokat tartalmazó kötetek (*Tomi di poco interesse*, vol. 6398–6399). És természetesen lehetséges, sőt valószínű, hogy az aránylag gazdag 15. századi anyag is tartalmaz olyan adatokat, amelyek a magyar történelem szempontjából — különösen a törökök elleni harcokat illetően, például az 1443–44. évi hadjáratokról — érdekesek lehetnek.

Magyar vonatkozásban a levéltár rendkívül keveset nyújt. A kutatás legmeglepőbb eredményének az mondható, hogy Magyarország bizonyult a legszegényebbnek a 21 perjelség közül. 1330-ban évi 400 aranyforintban szabták meg a rendkívüli kontribúcióját, ennél kevesebbet (360 aranyat) csak a thüringiai perjel fizetett. Összehasonlításul: Francia (Île-de-France) adója 41 000 arany, Aquitaniáé 14 000 arany volt, még Portugáliáé is (4000) tízszer annyi, mint Magyarországé. Nyilvánvalóan azért, mert a magyar rendtartománynak periférikus jelentősége volt, és kevés kapcsolatot tartott a rodoszi központtal. A *Liber bullarum* sorozat minden kötetében hagytak 6-10 fóliónyi helyet a *Prioratus Ungarie*-t illető bejegyzéseknek, de ez több esetben üresen maradt, nem kis csalódást okozva a kutatóknak.⁴

Oklevelek

1.

1330. nov. 2. Montpellier. *Helion de Villeneuve nagymester és a nagykáptalan a rend tartozásainak törlesztése végett tíz éven át fizetendő rendkívüli adóra kötelezi a rend tartományait, a magyarországi perjelség adóját 400 aranyforintban állapítva meg.*

Vol. 280 (Capitoli generalis, Sacra capitula generalia 1330–1344) f. 4^r-5^v.

Subsequenter vero prefatus dominus magister et generale capitulum congregatum in loco predicto habita deliberatione provida et matura super exoneratione saucine debitorum dicte religionis et super subsidio prefati domini magistri in proximo faciendo gratis et unanimiter promiserunt solvere in proximo festo Sancti Johannis baptiste anno domini MCCCXXXI quantitates pecunie subdistinctas, prout in eorundem priorum literis, ipsorum bullis pendentibus communitis, plenarie continetur:

Nos frater Elyonus de Villanoua Dei gratia sacre domus hospitalis Sancti Johannis Jerusalemmitani magister humilis et pauperum Christi custos, et fratres Petrus de Vngula Sancti Egidii, Guillelmus de Citriaco Francie, Oddo de Monteacuto Aluernie, Stephanus Velascii Portugalie, Leonardus de Tibertis Anglie, Artaldus de Chauanone Nauarre, Guillelmus de Malleo Aquitanie, Henricus de Mesniliis Campanie, Johannes de Riparia Urbis et Pisarum, Berengarius de Aurosis Baroli, Pontius de Monteacuto Capue, Neapolio de Tibertis Venetiarum, Florius de Aste Lombardie, Fredericus Malespine Messane domus eiusdem prioris et alii quamplures preceptores et proceres domus eiusdem in nostro generali capitulo apud Montempessulanum solenniter celebrato anno Domini MCCCXXX die XXIII Octobris presentialiter congregato considerantes et attendentes onera⁵ gravia debitorum et necessitatem nostri conventus Rodi, quibus nostra religio opprimitur in presenti, volentes et intendentes remedium apponere debitum in premissis, nos predictus magister de voluntate, consilio et assensu et consensu priorum et aliorum fratrum et procerum predictorum et ipsius capituli, et [f. 4^v] nos dicti prioris et proceres et ipsum capitulum de voluntate, assensu et consensu ipsius domini magistri, et omnes simul super hiis habito colloquio et tractatu et deliberatione matura unanimiter et concorditer pro evidenti utilitate et comodo domus nostre ad cautelam nos prescripti proceres volumus, ordinamus et promittimus, nos prenotati priores presentes

4 Vol. 318 (a. 1351), ff. 175–180; vol. 321 (a. 1381–82), ff. 188–197.

5 A szó tévedésből kétszer.

pro nobis, preceptoribus et prioratibus nostris, et pro aliis prioribus et preceptoribus absentibus, volente et consentiente prescripto domino magistro et capitulo, ipso domino magistro presenti et stipulanti dare et solvere in proximo festo Sancti Johannis baptiste anno MCCCXXXI pro subsidio et responsione presentis anni in dicto festo finiti [!] pecunie quantitates subscriptas, videlicet:

- Primo prior et preceptores prioratus Francie flor. auri XLI^m [41000]
- Item prior et preceptores prioratus Campanie flor. auri IIII^m [4000]
- Item prior et preceptores prioratus Nauarre flor. auri III^m [3000]
- Item prior et preceptores prioratus Aquitanie flor. auri XIII^m [14000]
- Item prior et preceptores prioratus Sancti Egidii et Tholose flor. auri X^m [10000]
- Item prior et preceptores prioratus Aluernie flor. auri XXIII^m [24000]
- Item prior et preceptores prioratus Portugalie flor. auri IIII^m [4000]
- [f. 5^v] Item prior et preceptores prioratus Messane flor. auri [.]⁶
- Item prior et preceptores prioratus Baroli flor. auri VIII^m III^c XLV [9345]
- Item prior et preceptores prioratus Capue flor. auri III^m VI^c LXXII [4672]
- Item prior et preceptores prioratum Urbis et Pisarum flor. auri III^m VII^c XL [3740]
- Item prior et preceptores prioratus Venetiarum flor. auri M VIII^c LXX [1870]
- Item prior et preceptores prioratus Lombardie flor. auri M VIII^c LXX [1870]

Et subscripti prioratus et preceptorie, quorum priores et preceptores sunt absentes, licet procuratores aliquorum ex ipsis assint nobiscum in dicto capitulo, nostrum et capituli nostri prescripti in hac parte ordinationem sequentes in eundem modum quantitates subscriptas, videlicet:

- Preceptor domus Neapolis flor. auri M VIII^c [1800]
- Item prior et preceptores prioratus Vngarie flor. auri IIII^c [400]*
- Item preceptor Sancti Stephani de Monopolo flor. auri M VIII^c LXX [1870]
- Item preceptor Sancte Trinitatis Venusii flor. auri III^m V^c [3500]
- Item preceptor Sancte Eufemie flor. auri II^c XXXIII [233] vel valorem ipsarum quantitatum in auro scilicet vel argento.

In quorum omnium fidem et testimonium presentes nostras patentes [f. 5^v] litteras faci iussimus sigillis nostris pendentibus comunitas. Datum in Montepessulano, die II Novembris, anno incarnationis Domini M CCC XXX.

- De prioratu Alamanie: Item prior Alamanie cum Turingia flor. auri III^c LX [360]
- Item prioratus Boemie flor. II^m IIII^c [2400]
- Et preceptoria Saxonie, Marchie et Slaue flor. VI^c XL [640]
- Prioratus Dacie et Norouegie marcas argenti C.

2.

1330. nov. 2. Montpellier. *Helion de Villeneuve nagymester és a nagykáptalan tíz évre meghatározza a rend tartományai által fizetendő évi responsio összegét, Magyarországot 400 aranyforiniban állapítva meg.*

Vol. 280 (Capitoli generalis, Sacra capitula generalia 1330–1344) f. 6^r–8^r.

In eundem modum prefati priores et preceptores, per eorum patentes litteras promiserunt solvere sequentibus annis responsiones subscriptas durante dicto decennio, bullatas bullis pendentibus eorundem in serie subsequenti:

6 A kapott fénymásolaton az összeg nem olvasható.

Nos frater Elyonus etc. et frater Petrus de Vngula Sancti Egidii, Guillelmus de Citriaco Francie, Oddo de Monteacuto Aluernie, Stephanus Velascii Portugalie, Leonardus de Tibertis Anglie, Artaldus de Chauanono Nauarre, Guillelmus de Malleo Aquitanie, Henricus de Mesniliis Campanie, Johannes de Riparia Urbis et Pisarum, Berengarius de Aurosio Baroli, Pontius de Monteacuto Capue, Neapolio de Tibertis Venetiarum, Florius de Aste Lombardie, Fredericus Malespine Messane, domus eiusdem priores et alii quamplures preceptores et proceres domus eiusdem in nostro generali capitulo apud Montempessulanum solenniter celebrato anno Domini M CCC XXX die XXIII Octobris presentialiter congregati considerantes et attendentes onera gravia debitorum et necessitatem nostri conventus Rodi, quibus nostra religio opprimitur in presenti, volentes et intendentes remedium apponere debitum in premissis, nos predictus magister de voluntate, consilio, et assensu et consensu priorum et aliorum fratrum et procerum predictorum et ipsius capituli, et nos dicti priores et proceres et ipsum capitulum de voluntate, assensu et consensu ipsius domini magistri et omnes simul super hiis habito colloquio, tractatu et deliberatione matura unanimiter et concorditer pro evidenti utilitate et comodo domus nostre ad cautelam nos prescripti priores volumus, [f. 6^v] ordinamus et promittimus, nos prenotati priores pro nobis, preceptoribus et prioratibus nostris et pro aliis prioribus et preceptoribus absentibus, volente et consentiente prescripto domino magistro et capitulo presenti et stipulanti dare et solvere ultra mare ipsi domino magistro et conventui, vel cui ipse dominus magister preceperit, responsiones eorum taxatas anno quolibet in festo Sancte Marie de mense Augusto vel adtardius in festo Sancte Crucis de mense Septembri per decem annos incipiendos in proximo futuro festo Sancti Johannis baptiste anno domini M CCC XXXI et inantea numerandos annuatim sicut predictur quantitates subscriptas vel valorem ipsarum in auro scilicet vel argento, videlicet:

Prior et prioratus Francie flor. auri XIII^m [13000]

Item prior et prioratus Aquitanie flor. auri VI^m [6000]

Item prior et prioratus Campanie flor. auri II^m [2000]

Item prioratus Sancti Egidii et Tholose ac prioratus Provincie, quos nunc unim. prout antiquitus fuerat consuetum flor. auri XIII^m [14000]

Item prior et prioratus Aluernie flor. auri VII^m [7000]

Item prior et prioratus Nauarre flor. M [1000]

[f. 7^r] Item prior et prioratus Portugalie flor. II^m [2000]

Item prior Anglie pro anno finiendo in Sancto Johanne M CCC XXXI flor. VIII^m [8000], et eodem modo idem prior pro octo annis postea sequituris videlicet quolibet ipsorum annorum flor. VIII^m [8000], item in duobus annis sequentibus quolibet ipsorum annorum flor. XVI^m [16000].

Item prior Ibernie in festo Sancti Johannis primo futuro anni domini M CCCXXXI flor. II^m [2000], et quinque annis sequentibus quolibet ipsorum annorum flor. II^m [2000], et sex⁷ anno flor. II^m III^c [2400], septimo anno flor. II^m VI^c [2600], item octavo anno flor. II^m VIII^c [2800], item nono et decimo annis responsionem antiquam, videlicet flor. III^m [3000].

Et de Italia prior et prioratus Lombardie flor. VIII^c [800]

Item prioratus Venetiarum flor. VIII^c [800]

Item prioratus Urbis et Pisarum flor. M VI^c [1600]

[f. 7^v] Item prioratus Capue flor. II^m [2000]

Comittatus Alyerre (?) flor. V^c [500]

Item prioratus Baroli flor. III^m [4000]

Item preceptoria Venusii flor. M V^c [1500]

7 Így, nyilván elírás sexto helyett.

Item preceptoria Neapolis flor. M VIII^c [1800]
 Item preceptoria Sancti Stephani de Monopolo flor. VIII^c [800]
 Item prioratus Messane flor. VII^c [700]
 Item preceptoria Sancte Eufemie flor. C [100]
 Item prioratus Vngarie flor. III^c [400]
 Item preceptoria Achaye flor. VI^c [600]
 Item ducatus Athenarum flor. VI^c [600]
 Ciprum bisantios de Cipro LX^m [60000]
 Rodum flor. X^m [10000]

In quorum omnium fidem et testimonium presentes nostras patentes litteras faci iussimus sigillis nostris pendentibus comunitas. Datum in Montepessulano, die II Novembris, anno domini M CCC XXXo.

[f. 8^r] De prioratu Alamanie:

Prioratus Alamanie cum Turingia flor. VI^c LXXX [680]
 Prioratus Boemie cum pertinentiis suis flor. M II^c [2200]
 Preceptoria Saxonie, Marchie et Slavie cum pertinentiis flor. III^c XX [320]
 Prioratus Dacie et Norvegie march(as) argenti C.

3.

1335. szept. 15. Rodosz. *Helion de Villeneuve nagymester és a nagykáptalan határozata a rend tisztségviselőinek kinevezéséről. Petrus Cornutit öt évre Magyarország perjelvévé nevezi ki 400 arany responsio terhével.*

Vol. 280 (Capitoli generali, Sacra capitula generalia 1330–1344) f. 33.

In nomine domini amen. Anno incarnationis domini millesimo trecentesimo tricesimo quinto, die quintadecima mensis Septembris apud Rodum incepta fuit solempnis celebratio capituli generalis baillivorum, fratrum et procerum conventus Rodi de mandato reverendissimi in Christo patris domini fratris Elyoni de Villanova divina providentia sacre domus hospitalis Sancti Johannis Jerosolymitani magistri dignissimi causa predicta in eius presentia congregatorum.

Qui quidem dominus magister, fratres et proceres et ipsum generale capitulum deliberatione congrua precedente unanimiter et concorditer fecerunt et ordinauerunt baillivos conventus subscriptos, videlicet:

fratrem Petrum Plantery priorem dicti conventus
 fratrem Deodatum de Gozon magnum preceptorem
 fratrem Gerardum de Monteacuto hospitalarium
 fratrem Guillelmum de Ramburellis marescallum
 fratrem Johannem de Blandrate admiratum
 fratrem Fernandum Petri drapperium
 fratrem Johannem de Pouelly tricoplerium

De thesaurario vero non fuit provisum neque ordinatum, sed idem dominus magister retinuit sibi potestatem auctoritate dicti capituli ordinandi thesaurarium ipsum quando sibi videbitur expedire.

[f. 33^v] Et subsequenter idem dominus magister una cum baillivis, fratribus et proceribus conventus ipsius et ipsum generale capitulum deliberato consilio fecerunt et ordina-

verunt subscriptos priores infrascriptis prioratibus vaccantibus in partibus transmarinis, videlicet:

fratrem Philippum de Gam priorem Anglie ad decem annos sub responsione IIII M marcharum argenti et certis pactis contentis in litteris concessionis sue

fratrem Ferricum de Focherolo priorem Campanie ad quinque annos sub responsione duorum milium flor.

fratrem Aycardum de Miramonte priorem Tholose ad quinque annos sub responsione sex milium flor.

fratrem Harenconum de Orchano priorem Nauarre ad quinque annos sub responsione mille flor.

fratrem Alfonsum Orticii Chauderoni priorem Castelle ad quinque annos sub responsione duorum milium flor.

fratrem Manuelem de Carreto priorem Lombardie ad annos quinque sub responsione VIII C flor.

fratrem Isnardum de Albarno priorem ad annos quinque sub responsione duorum milium flor.

fratrem Petrum Cornuti priorem Vngarie ad annos quinque sub responsione IIII C flor.

De prioratibus vero Alamanie et Boemie vaccantibus non fuit ordinatum, sed idem dominus magister auctoritate dicti capituli retinuit sibi potestatem providendi de ipsis prioratibus supra anream.

4.

1358. nov. 19. Rodosz. *Roger des Pins nagymester Raholcai Tót Lőköst felveszi a rend confraternitasába.*

Vol. 316 (Bolle di cancelleria, Liber bullarum 1358) f. 258^r.

Frater Rogerius de Pinibus etc. nobili viro domino Leuco dicto Tot militi de Roholcz salutem in filio virginis gloriose. *Felveszi a rend confraternitas-ába azzal, hogy anno quolibet in festo nativitatis Sancti Johannis baptiste nostre domui libras duas cere dare... voluntate spontanea promisistis... Data Rodi die decima nona mensis Novembris anno LVIIIo.*

5.

1365. márc. 20. Rodosz. *Raymond Bérenger nagymester utasítja Baudonus Cornuti magyarországi perjelt, hogy Zágrábi Jánost saját kérésére vegye fel a rend testvérei közé.*

Vol. 319. (Bolle di cancelleria, Liber bullarum 1365–66), f. 235^v.

Frater Raymundus etc. fratri Baudono Cornuti priori Vngarie salutem etc. Cum Johannes de Zagrabia desideret omnipotenti deo, beate Marie semper virgini matri eius ac Sancto Johani baptiste patrono nostro et Christi pauperibus sub regulari habitu domus nostre perpetuo famulari, nosque ipsius pio desiderio in hac parte defflexi nolumus, et vobis tenore presentium committimus et mandamus, ut Johannem predictum, si aptus sit sanusque et integer membris suis, ad eius requisitionem recipiatis sollempniter, ut est moris, in fratrem servientem domus nostre⁸, sibi que in altera baiuliarum prioratus predicti stagionem assignetis, in qua ei provideri in suis necessariis faciatis secundum bonos usus et laudabiles consuetudines domus nostre. Cuique cum per vos ut predicatur receptus fuerit in domus nostre fratrem,

⁸ *Nostre* kihúzza.

veniendi quando voluerit ad conventum nostrum Rodi cum equis et armis sufficientibus, a suo superiore prius licentia requisita, tenore presentium licentiam conferimus et donamus. Data Rodi die XX Martii anno LXV.

6.

1365. jún. 1. Rodosz. *Raymond Bérenger nagymester preceptorokat nevez ki a rend különböző perjelségeibe, köztük Petrus Orticii de Salzedo lovagot Magyarországra.*

Vol. 319 (Bolle di cancelleria, Liber bullarum 1365–66) f. 322^v.

Frater Raymundus Berengarii etc. religiosus in Christo nobis carissimis universis et singulis fratribus domus nostre prioribus, viceprioribus et aliis, ad quos subscripta debebunt et poterunt pertinere, presentibus et futuris salutem et sinceram in domino caritatem. Ut qui fratres domus nostre preceptores in quolibet prioratum domus nostre ad manus nostras retinuerimus, secundum continentiam statuti certitudo evidens et indubia habeatur, vobis tenore presentium facimus manifestum, quod cum consilio fratrum et procerum conventus nostri Rodi nobis assistentium in hac parte in prioratibus domus nostre subscriptis retinimus ad manus nostras fratres preceptores domus eiusdem subscriptos cum eorum baiullis et amesiis habitis et habendis. Primo videlicet:

in prioratu Sancti Egidii [.] item in prioratu Tholose [.] item in prioratu Francie [.]

[f. 323^r] in prioratu Aluernie[.] in prioratu Aquitanie [.] in prioratu Campanie [.] in prioratu Anglie [.] in prioratu Castelle [.]

[f. 323^v] in prioratu Portugalie [.] in castellania Emposte [.] in prioratu Cathalonie [.] in prioratu Lombardie [.]

[f. 324^r] in prioratu Pisarum [.] in prioratu Urbis [.] in prioratu Venetiarum [.] in prioratu Vngarie fratrem Petrum Orticii de Salzedo preceptorem, in prioratu Alamanye [.] in prioratu Boemie [.]

[f. 324^v] in prioratu Baroli [.] in prioratu Capue [.]

[f. 325^v] die primo Junii anno LXV.

7.

1374. szept. 25. Avignon. *Robert de Juilly nagymester utasítja a rend perjeleit, hogy fizessék meg azt az adót, amelyet Rodoszra való utazásának költségeire vetett ki rájuk. A magyarországi perjelség kormányzója 150 aranyat köteles fizetni.*

Vol. 320 (Bolle di cancelleria, Liber bullarum 1374) f. 41.

Frater Robertus etc. *Francia perjeléhez. Elhatározottat, hogy summam decem milium florenorum super prioratibus, castelliis, preceptoris et aliis nostre religionis domibus pro passagio nostro de hiis partibus ad conventum nostrum Rodi fiendo levabitur et perciperetur. Meghagyja, hogy 1500 ftoz fizessen be a vobis et vestro prioratu impositam. Datum Avinione XXV die mensis Septembris, anno prenotato.*

A szétküldött parancsok között [f. 41^v]: Item regenti prioratus⁹ Ungarie de summa CL.

⁹ regenti prioratus javítva priori-ból.

PÁL ENGEL
DOCUMENTS CONCERNING HUNGARY IN THE ARCHIVES
OF THE KNIGHTS OF SAINT JOHN OF JERUSALEM IN MALTA

The author had a chance to spend two days in the archives of the Knights of Saint John of Jerusalem in Malta in the summer of 1996. There, in the materials from the Angevin-period he came upon seven documents concerning Hungary, dating from the years 1330-74. The author publishes them in the present article. Their most remarkable conclusion is that the Order's priory in Hungary, which was one of the richest ecclesiastical benefices in the country, was only of meagre interest for the central administration of the Order.

Bethlen Gábor mókás temetési menete

(Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból)

Egy uralkodó temetése minden korban a legfontosabb ünnepélyes állami aktusok közé számított. A temetés külsőségei mindenki számára láthatóan jelenítették meg az elhunyt uralkodó fontosságát, állama hatalmát, és gyakran nyilvánvalóvá tették az utód személyét is.

Nem volt ez másként Erdélyben sem. Az erdélyi fejedelmek közül azonban éppen a legnagyobb, Bethlen Gábor temetéséről tudjuk a legkevesebbet. „Január 25-én megtörtént a temetés 'nagy pompával' az idegen követek s az összes országgyűlés jelenlétében. Fájdalom, részleteiről semmit sem tudunk” — írta Szilágyi Sándor 1883-ban. Több mint egy évszázaddal később, 1996-ban Jakó Klára, aki tanulmányában gondosan elemezte az erdélyi fejedelmek temetkezéseiről fentmaradt adatokat, hasonlóképpen azt állapította meg, „hogyan Bethlen Gábor fejedelem temetése hogyan zajlott le, nem nagyon tudjuk.”¹

Az bizonyos, hogy a nagy fejedelem végtisztessége a megerősödött kis állam rangjához méltó pompával zajlott. Még Bethlen hosszú haldoklása idején megkezdődtek a temetési előkészületek, a fejedelem testvére, Bethlen István kormányzó már tizenkét nappal Bethlen

1 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. (= EOE) IX. (1629–1637). Bp. 1883. 21., *Jakó Klára*: Adalék fejedelemink temetkezésének történetéhez. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 237. Az erdélyi fejedelmi temetkezési szokások összefoglalása: *Bíró Vencel*: Az erdélyi fejedelmek temetkezése. Erdélyi Irodalmi Szemle 6(1929) 74–91. (Lábjegyzetek nélküli, de nagyon adatgazdag esszé.) Igen erősen rövidített újrakiadása: In: Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Sas Péter. Bp. 1986. I. 194–203. A halál a 17. században: *Michel Vovelle*: Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris, 1974., *Uő*: Piété baroque et déchristianisation. Paris, 1978. 75–107., *François Lebrun*: Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris, 1975. 337–358. Az uralkodói és főúri temetésekre: *Peter Metcalf-Richard Huntington*: Celebrations of Death. The anthropology of mortuary ritual. Cambridge, 1991., *Szabó Péter*: A végtisztesség. Bp. 1989., *Uő*: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 324–335., *Petneki Áron*: Az intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. Uo. 281–290. Bethlen halálára: *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992. 167. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 276., *Szekfű* azonban tévesen Gyulafehérvár helyett Enyedet adja meg Bethlen halála helyéül. A Bethlen Gáborra vonatkozó irodalom bibliográfiája: Bethlen Gábor és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. Bethlen értékelése az összefoglaló munkákban: *Péter Katalin*: A fejedelem virágkora. In: Erdély története. Szerk. Köpeczi Béla. II. Bp. 1986. 637–687. Magyarország története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 812–864. (*Makkai László*), *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. 208–225. Bethlen Gábor és Róma kapcsolatára: *Tóth István György*: Bethlen Gábor és bujdosótársainak levele VIII. Kelemen pápához. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989. 189–192.

halála előtt „száz sing címernek való” atlaszt rendelt Kolozsvárott.² Ugyancsak Bethlen István november 28-án a szászoknak szigorúan meghagyta, hogy városon és falun egyaránt „az harangozást elkezdte még az ő felsége hideg teteme az föld színén lészen, azt mindennap háromszor continuáltassa” a szász egyetem, és „az praedicáló székeket pedig minden templumokban fekete posztóval vagy bakatsinnal bévonják.”³ Mivel Bethlen Gábort január 25-én temették el, az így elrendelt gyász két hónapig tartott. A segesvári szász nótárius, Georg Kraus, röviden annyit jegyzett fel a krónikájában, hogy Bethlent „solenniter und fürstlig”, azaz „ünnepélyesen és fejedelmi módon” temették el.⁴

A marosvásárhelyi krónikáiró, Nagy Szabó Ferenc — aki ugyan mind Bethlen halálának, mind pedig temetésének napját jókora tévedéssel adta meg — szintén arról írt a *Memorialé*-jében, hogy Bethlen Gábort eltemették „a gyulafehérvári templomba nagy solennitással, kinek a gubernátor Lengyelországból oly koporsót és a falba való monumentumot hozata, hogy Erdélyben olyan soha nem láttatott senkitől.”⁵

A későbbi erdélyi fejedelem, Kemény János, aki ekkor a gyulafehérvári udvarban szolgált, tömör leírást ad önéletrírásában Bethlen temetéséről: „Az mint azért éltében martialis ember volt, úgy testamentumában is azt rendelte volt, hogy őtet veres színben gyászolnák, temetését is azzal ékesítsék. De azt nem mívelék a testamentumosok. Legált pedig külön temetésére és monumentumi epitaphiumra is külön való nagy summát. Koporsóját maga éltében meghozatá, és contemplálta jó ideig.”⁶

Ez a néhány adat csak érzékeltetheti, hogy a fejedelmet nagy pompával temették el, a részletekről azonban nem tájékoztat.

Bethlen gyászszertartásához a korábbi fejedelmi temetések is csak részben szolgálhatnak analógiával. Báthori Istvánt másfél évvel halála után, 1588-ban lengyel királyként a krakkói székesegyházban temették el, lengyel szertartással.⁷ A meggyilkolt Báthori András bíborosnak ellenfele, Vitéz Mihály vajda adta meg a végtisztességet, de ez aligha lehetett minta a hatalma teljében meghalt Bethlen temetéséhez. Báthori Zsigmond és Rákóczi Zsigmond lemondtak a trónról, nem fejedelmekként haltak meg.

Bethlen Gábor temetésének előképe leginkább Bocskai István 1607. februári végtisztessége lehetett. Bocskai a testamentumában azt kérte, hogy Gyulafehérvárott, minden pompa mellőzésével temessék el, de a testamentumos urak e pontban sem teljesítették végakarátát. A kortársak leveleiből tudjuk, hogy „az temetésre is nem kevés költ” Kassán, és ahogyan ott „vitték az testet, szintén ollan czerimoniával viszik Erdélyben is Fejérvárat az szentegyházban”. Kassáról Gyulafehérvárra hatalmas menet indult: A koporsó előtt kétszáz feketébe öltözött gyalogkatona és ugyanannyi feketeruhás lovas vonult fekete lobogós kopjákkal, továbbá az egész udvarnép feketében. A lovasok előtt haladt „öt vezeték ló fekete bársonban felöltetve”, és ugyanott vittek három zászlót, a család, Erdély és Magyarország címerével. Az erdélyi határtól háromezer lovas és gyalogkatona kísérte a holttestet Kolozsvárra, ahol

2 Bethlen Gábor halálához. Közli: -i. Századok 17(1883) 693. Meghívó Bethlen temetésére: *Lukinich Imre*: Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. Történelmi Tár 1907. 234–235. Bethlen síremlékére: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. Bp. 1884. 4–16.

3 EOE IX. 61.

4 *Georg Kraus*: Siebenbürgische Chronik. I. Wien, 1862. 84.

5 *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc* memorialéja. In: Erdélyi Történelmi Adatok I. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 142. Nagy Szabó Ferenc szerint Bethlen november 26-án halt meg, és január 10-én temették el.

6 *Kemény János* és *Bethlen Miklós* művei. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 101.

7 *Jakó K.*: i. m. 238–241. (Két egykorú forrás közlésével).

„harmadnapig oráltanak az feje fölött”, és a Gyulafehérvár felé továbbinduló menetet „három egész hold hosszan az egész várási nép siratván kísértették”.⁸

Kevésbé szolgálhatott Bethlen végtisztességének megszervezői számára mintául a fejedelem elődje, Báthori Gábor temetése.

Báthori Gábor „felmészárlott testét” — írja Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* — a családi templomban, Nyírbátorban a sekrestyében őrizték. Végül tizenöt évvel halála után, 1628-ban Bethlen Gábor a nyírbátori templomban „nagy méltóságos pompával és tisztességgel” eltemettette.⁹ Emberséges gesztus volt ez a nagy fejedelem részéről, de egyben államérdék is, hiszen akármennyire dicstelen véget ért is Báthori Gábor, és bármennyire ellenségévé vált is élete végén Bethlennek, most már, annyi év után, csak az számított, hogy a halott valaha Bethlen elődje volt a fejedelmi székben. Minden pompája ellenére ez a nyírbátori szertartás nem lehetett „tipikus” fejedelmi temetés, a bukott előd megkéséssel eltemetése aligha hasonlíthatott egy hatalma teljében meghalt erdélyi fejedelem gyászszertartásához, akinek ráadásul az özvegye, Brandenburgi Katalin egyben az utóda is volt.¹⁰

Részletes leírásunk van Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának nagy pompával megrendezett temetéséről, ekkor „zöld leveles ágakkal mesterségesen az fejedelmi udvart bévonták, és ... egész fekete selyemmel volt az fejedelmi udvar bévonva”.¹¹ A szeretett feleség nagyszabású gyászszertartása azonban természetesen nem lehetett azonos az uralkodóéval.

A katolikus missziókat világszerte irányító bborostanács, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latin nevén *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) római levéltárában sikerült egy, még a fejedelmi temetést megelőző napokban kelt, latin nyelvű levelet találnom, amelyben egy pálos szerzetes részletesen leírja Bethlen Gábor temetési menetét, az ott hordozott zászlókat és azok feliratait, Bethlen udvari bolondjának, az özvegyének, továbbá a várakozó tömegnek a szavait, valamint a református lelkész temetési beszédének tartalmát. A forrás értékét „némiképp” csökkenti, hogy minden bizonnyal egy szavát sem szabad elhinnünk, semmi sem úgy történt, ahogy a közelben tartózkodó, a levelet szinte az eseménynyel egy időben író szerzetes elbeszélte. Bármennyire görbe tükröt tart is azonban forrásunk szerzője Bethlen Gábor végtisztessége elé, mégis nagyon sok mindent megtudunk belőle, érdemes tehát alaposabban szemügyre vennünk.

8 „Sem pompával, sem nagy költséggel, hanem amint állapotunk és a mostani időnek fogyatkozása engedi, úgy temessenek el bennünket tisztességgel”. Bocskai végrendelete: Tűzpróba. Szerk. Bíró Vencel. (Erdély öröksége III.) Bp. é. n. 119–120. A temetésre: *Szilágyi Sándor*: Illésházy István és más főurak levelezése 1605–1608-ban. Történelmi Tár 1878. 872–873. (Nicolaus Orlle levele Illésházy Istvánhoz. 1607. febr. 5.), *Ipolyi Arnold*: Egykorú levél Bocskay temetéséről. Uo. 650–652. *Berzeviczy Egyed*: Parte 1607-ből. Századok 30(1901) 178–180.

9 *Szalárdi János*: *Siralmas magyar krónikája*. S. a. r.: Szakály Ferenc. Bp. 1980. 90. Bíró Vencel tévesen írja, hogy Báthori Gábort Ecseden temették volna el. *Bíró V*: Az erdélyi... i. m. 76.

10 A temetés és az államérdék kapcsolatát jól mutatja pl., hogy I. Jakab angol és skót király a westminsteri apátságban ugyanabban a kápolnában mind kivégzett anyjának és elődjének, Stuart Mária skót királynőnek, mind másik elődjének, a Stuart Máriát lefejeztető I. Erzsébet angol királynőnek hasonló síremléket emeltetett, így fejezte ki, hogy mindkét uralkodó örökségét vállalja, mindkettőjük legitím utódának tekinti magát. *Antonia Fraser*: Mária, a skótok királynője. II. Bp. 1979. 309–312. *P. Metcalf-R. Huntington*: i. m. 176–177. *S. T. Bindoff*: Tudor England. Harmondsworth, 1982. 245. *John Guy*: Tudor England. Oxford, 1988. 331–337. *J. D. Mackie*: A History of Scotland. Harmondsworth, 1984. 164–173.

11 *Csetri E.*: i. m. 115.

A levél igen rossz állapotban lévő, helyenként vízfoltos korabeli kivonatos másolatban maradt fent, amely a címzést, az aláírást és talán a levélnek a tárgyhoz nem tartozó részeit is elhagyta. A Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása utáni első titkára, Francesco Ingoli (az alapítástól haláláig, 1622-től 1649-ig töltötte be e tiszteket), gyakran készíttetett ilyen kivonatokat, amelyek valamely területre vonatkozó fontos tudnivalókat tartalmaztak.¹²

A kivonat hátára Ingoli feljegyezte, hogy ez az irat „Gábor halálát és ünnepélyes és hőbortos temetését” írja le, továbbá, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja 1630. február 26-i ülésére készítette elő. Ingoli azonban az iratra napirendi pontot nem írt, és ez világosan elárulja, hogy a levelet a kongregációban nem tárgyalták, hanem csak „háttéranyag” volt, amely a bíborosok tájékoztatását szolgálta. Gyakran előfordult, hogy a titkár egy-egy fontos ügy megtárgyalásakor, amelynek dokumentumaira napirendi pontot is rávezetett, több más iratot is a tanácskozó főpapok elé vitt, mintegy a döntést segítő, a bíborosokat tájékoztató további információként. Az, hogy egy ilyen temetési beszámoló a kardinálisok asztalára került, jól mutatja, hogy mennyire megélnékült a katolikus egyház és különösen a misszióért felelős Propaganda-Kongregáció érdeklődése Erdély iránt a Bethlen Gábor halálát követő hetekben.¹³

A Bethlen temetéséről beszámoló levelet Francisci András pálos szerzetes írta, 1630. január 13-án, Kolozsvárott. Francisci András 1600-ban Varasdon született, nevét latinus formában használta, de eredetileg Francicsnak (Frančić, Francicz) hívták. Pálos szerzetesként 1621-től 1624-ig a római *Collegium Germanicum Hungaricum* növendéke volt.¹⁴ Itteni diáktársa, Lippay György veszprémi, majd egri püspök mindvégig Francisci patrónusa maradt. Francisci az 1630-as években Lippay udvarában élt, ellenfelei szerint ideje jó részét katonai táborokban töltötte. A csáktornyai vikárius és a rendi kormánytanácsos tiszteket töltötte be, és 1638-ban ő kapta a legtöbb szavazatot a pálos rendfőnöki tisztre, de ellenfelei végül megakadályozták a megválasztását.¹⁵ (Lippay György, aki 1642-ben esztergomi érsek és prímás lett, később sem feledkezett meg egykori római diáktársáról: 1647-ben zenggi püspöki címmel maga mellé vette mint segédpüspököt. 1652-ben azután Francisci címzetes szerémi püspök lett, azonban nem sokkal később, 1653-ban meghalt.)¹⁶

12 *Josef Metzler*: Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. Hrsg. J. Metzler. I/1. Freiburg i. B., 1972. 197–243.

13 *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György Tóth. Bp.–Roma, 1994. 11–13., 237–246. *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Kolozsvár, 1929. 1–23. *Galla Ferenc*: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: *Notter Antal Emlékkönyv*. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Mára Mihály. Bp. 1941. (Klny.)

14 *Veress Endre*: A római *Collegium Germanicum et Hungaricum* magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Bp. 1947. 26. *Andreas Steinhuber*: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. I. Freiburg, 1906. 491–501. *Bitskey István*: Hungariából Rómába. A római *Collegium Germanicum Hungaricum* és a magyarországi barokk művelődés. Bp. 1996. 238. (Francicz alakban, halála éve nyilván sajtóhiba.) *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900. 268.

15 *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938. 211–214., *Galla Ferenc*: A pálosrend reformálása a XVII. században. *Regnum* 1940–41. 141–143., *Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide*, Roma. *Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali*. (= APF SOCG) Vol. 79. Fol. 152. Kiadása: *Ex tabulatorio Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*. Szerk. Sávai János–Pintér Gábor. Szeged, 1993. 421–422. A regeszta a Francisci Andrásra és Lippay Györgyre vonatkozó mondatot félrefordítja, pontosan ellenkező értelmet adva neki. Uo. 421.

16 *Paritius Gauchat*: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii, 1935. 317., 280. *Kollányi F.*: i. m. 268.

A másolatból megtudjuk, hogy a levelet Francisci írta, de az már sajnos nem derül ki belőle, hogy ki volt a címzett, és hogyan jutott el tőle a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. A címzett személyére a szövegben semmilyen utalás nincs, ám lehetséges, hogy Francisci Pázmány Péter esztergomi érseknek küldte el a levelet. A magyar egyház feje nem kedvelte Bethlent, és természetesen nagyon érdeklődött az erdélyi helyzet iránt. Mivel Pázmány Péter sűrű levelezésben állt a Hitterjesztés Szent Kongregációjával, nem zárható ki, hogy őneki szolt a levél, de nehezen tudom elképzelni, hogy a fiatal pálos szerzetes ilyen tréfás hangon írhatott volna az esztergomi érseknek.¹⁷ Felmerülhet az a lehetőség is, hogy Francisci egykori diáktársa és patrónusa, Lippay György számára írta ezt a latin paródiát. A későbbi kancellár és primás azonban ekkor még csak a pályája elején állt, szempici, majd érsekújvári plébános volt, és nem valószínű, hogy a levelet továbbította volna Rómába.¹⁸ A legvalószínűbb, hogy a levél címzettje a későbbi boszniai püspök, Marnavich Tomkó János (Ivan Marnavić Tomko) volt. Emellett szól az is, hogy a most közölt levél folytatásaként Vernich Mátyás nagyszombati jezsuita közel egy időben, 1629. december 31-én Marnavich Tomkóhoz írt levelét másolta le a kongregáció írnoka. Vernich Mátyás Zágrábban született, és akárcsak a varasdi születésű Francisci András, szintén horvát volt.¹⁹ Francisci levelének címében pedig a másoló hangsúlyosan kiemelte, hogy a levélíró *horvát* pálos szerzetes. A sebenicói születésű Marnavich ekkor zágrábi kanonoki címmel Rómában élt, mint a *San Girolamo degli Schiavoni* templom mellett működő illír vallásos társulat előljárója, és szinte évente tett közzé latin nyelvű, tudós kompilációkat, különböző történelmi munkákat.²⁰

Ezért valószínűnek tűnik, hogy a horvát pálos szerzetes ennek a Rómában élő, de a magyarokkal élénk kapcsolatban álló, latin munkáiról és a latin epigrammák szeretetéről ismert horvát tudósnek szánta rövid kis művét, talán még római diákként szerzett ismeretségük okán.

Ha a most közölt levél teljesen érdektelen dolgokról szólna, ha csak udvariaskodást olvashatnánk benne, akkor is roppant becses forrása lenne a 17. századi erdélyi egyháztörténetnek. Tudomásom szerint ugyanis ez tartalmazza az eddigi egyetlen adatot arra, hogy Bethlen Gábor uralma végén nemcsak jezsuiták és ferencesek voltak Erdélyben, de legalább egy pálos szerzetes is eljutott a fejedelemségbe.

Magyarországon a pálos rend ezekben az években, megreformálása előtt, rendkívül nehéz helyzetben volt, kolostorai jórészt kiürültek, a rendi fegyelem a mélypontra zuhant. Pázmány Péter még a pálos rend felosztatásának lehetőségét is felvetette. Eddig a szűkebb értelemben vett Erdélyben tartózkodó pálos szerzetesről csak a 17. század legvégéről, az önálló fejedelemség megszűnése utánról volt tudomásunk.²¹

17 *Hanuy Ferenc*: Pázmány Péter összegyűjtött levelei. II. Bp. 1911. 74–91. különösen 81–82. az erdélyi helyzetről és 88. Bethlen temetéséről. Ide, persze csak udvariasságból, Pázmányt is meghívták. Pázmány és a Hitterjesztés Szent Kongregációja kapcsolatára: *Galla Ferenc*: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác, 1936. 6–76.

18 *Kollányi F.*: i. m. 230–231., *Ludovicus Némethy*: Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis. Strigonii, 1894. 266.

19 *Ladislauş Lukács*: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. II. Romae, 1982. 337., 779.

20 *Galla Ferenc*: Marnavich Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 15–19. 52–57. *Karácsonyi János*: Világboldítótó Tomkó János. Századok 42(1913) 1–11. Marnavich irodalmi munkásságára: APF SOCG Vol. 384. Fol. 186.

21 *Galla F.*: A pálosrend... i. m. 122–137. *Kishán E.*: Pálosrend... i. m. 203–213. „A XVII. század végén a pálosok Erdély földjére is bevonultak, ahol eddig csak a jezsuiták és a ferencesek működtek.” Uo. 253.

Mivel a pálosok jelenléte nem volt engedélyezett Erdélyben, valószínű, hogy Francisci „áruhában” — azaz nem szerzetesi öltözékben — jött Erdélybe, és minden bizonnyal azért utazott ide, hogy kiderítse, milyen lehetőségei lesznek a katolikus vallásnak Bethlen Gábor bizonyosra vehető, közeli halála után.

A most közölt levelében Francisci elmondja, hogy Kassáról érkezett Erdélybe, s Bethlen Gábort már a halálán találta. Bethlen utolsó orvossága, úgymond, az volt, hogy a hóhér tanácsára egy katonáját elevenen megnyúzatta, és annak bőrébe bújva talált enyhülést, nem-sokára azonban „a bőrért bőrével fizetett”, azaz meghalt, a latin szójátékokat kedvelő szerzőnk szerint.²² Előbb azonban összehívatta a fejedelemség előkelőit, és a lelkükre kötötte, hogy adják át a fejedelemséget a töröknek. Ő már a felé a nyugalom felé siet, folytatta a fejedelem, ahová a német kardok segítségével előreküldte övéi nagy seregét. Nem akar a pápisták képzelt purgatóriumában szenvedni, ahol azok tisztulnak, akiket az elmúlt években Magyarországról kitisztított, folytatja a pálos szerzetes újabb szójátékkal a beszámoló Bethlen utolsó szavairól.

Amikor Francisci a levelet írta, még nem történt meg a temetés (valóban: Bethlent csak 12 nappal a levél kelte után, 1630. január 25-én helyezték sírba), csak a holttest elszállítása. A levélíró nem mondja meg, hogy honnan hová tartott a temetési menet, de aligha kétséges, hogy útja a gyulafehérvári fejedelmi palotából a székesegyházba vezetett. Francisci részletesen leírja a gyászmenetet: az arannyal és drágakövekkel díszített koporsót két bíborba öltöztetett öszvérkanca húzta, ezerhét bíborruhás lovas kísérte, zászlókkal. A holttest előtt földig érő bíborvörös zászlót vittek, és Francisci egy másik kisebb zászlót is leírt. A koporsó után tarka színű zászló következett, Francisci lejegyezte a három zászló latin feliratait is. A zászlókat az egész erdélyi fejedelemség nemessége követte, hatalmas pompával. Közöttük gyászruhában ment a halott udvari bolondja,²³ akit, amikor egy katolikus nemesúr megkérdezte, mit csinál, azt válaszolta, hogy bölcsen siratja a fejedelem ostobaságát, aki amíg élt, a legbölcsebb akart lenni, és most holtában a bolondjánál is butábbnak mutatja magát, hiszen mi köze a bíbor színnek a könnyekhez, bár lehet, hogy egy véres férfi temetésének ilyennek kell lennie.

A temetési menetben olyan nagy vigasság uralkodott, folytatja a levélíró, hogy inkább lakodalomnak, mint temetésnek tűnt. Még a fejedelem özvegye is vidám volt, megszádulván a szinte folyamatos haláltól (ti. a házasságától). A legfőbb református lelkész pedig a temetési beszédében azt mondta, hogy nagyon szomorú, amiért az erdélyi fejedelemség katolikussá lesz.

Így írta le Francisci András a temetési menetet a Gyulafehérvárhoz közeli Kolozsvárott. Ha volna hiteles leírásunk Bethlen temetéséről, akkor egybevethetnénk a valóságot a gúnyirattal, megállapítva, miben ferdített a katolikus szerző. Ilyen leírás azonban nem készült vagy nem maradt ránk, így Francisci nem éppen objektív beszámolójából kell kihámozni, hogyan zajlottak az események. Vagyis: a paródiából kell a nem ismert valóságra következtetnünk.

22 A fiatal férfi lenyúzott bőre nyilván analógiás mágiával kellett, hogy „átadja” az életerejét a haladokló, a kor fogalmait szerint koros fejedelemnek. Hasonlóképpen adta át az Ótestamentum szerint ifjú teste melegét Dávid királynak egy fiatal szűz, Abiság, akivel a király nem „élt”, a lány csak Dávid kihűlő testét melengette. Királyok könyve I. 1, 1–4.

23 Nem sikerült adatot találnom arra, hogy Bethlennek valóban lett volna udvari bolondja. Bethlen udvartartására: *Gindely Antal–Acsády Ignác*: Bethlen Gábor és udvara. Bp. 1890. 233–260. Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 437–470. Báthori Zsigmondnak viszont volt udvari bolondja. *Szamosközy István*: Erdély története. S. a. r.: Sinkovics István. Bp. 1977. 60.

Francisci levele véleményem szerint azt írta le, amit Kolozsvárott a katolikus urak beszéltek, mondhatnánk pletykáltak Bethlen haláláról és temetési menetéről.²⁴

A bolonddal társalkodó, a másoló által Mesdesi-nek nevezett erdélyi katolikus nemesúrbán (valószínűleg Mosdossy Imrében²⁵) joggal sejthetjük a levélíró fő forrását, aki Gyulafehérvárról Kolozsvárra utazván számolhatott be Franciscinak a temetési menetről: A katolikus urak egy része nem lelezett kajánsággal fogadta a református fejedelem halálát.

Az persze nyilvánvaló rágalom, hogy Bethlent a hóhérra tanácsára egy elevenen megnyúztatott katonája bőrébe burkolták. A rosszindulatú pletykának valami valóságtartalma azonban mégis lehetett. Kemény János, aki önéletírásában rajongó szeretettel számolt be a fejedelem utolsó heteiről, megírta, hogy amikor az orvosok már nem tudtak segíteni rajta, a tanácsosok mással kísérleteztek: „Lőcsén lakott egy hóhér, ki doctoros ember is volt, ezt is odahozták vala, és curálá, lábain sebeket nyitván, hogy az benne lévő nedvesség azon szívárognék ki, de heában lőn.”²⁶ Erről a gyógyító hóhérról hallhattak Francisci környezetében Kolozsvárott, és ezt színezték ki.

Az sem szorul bizonyításra, hogy Bethlen nem javasolta a fejedelemség legfőbb urainak, hogy adják át az országot a töröknek. Igaz, a fejedelem a testamentumában intette az erdélyi urakat, hogy „a török nemzettel való frigyét” tartsák meg, de ugyanakkor nagyon praktikus tanácsokat is adva arról is rendelkezett, hogyan kell a törökkel szemben „kedveskedéssel, adománnyal” megőrizni Erdély viszonylagos függetlenségét.²⁷ Ezt az államtitoknak számító testamentumot a pálos szerzetes természetesen nem ismerhette, mint ahogy aligha lehettek megbízható értesülései arról, hogy Bethlen miket mondott a halálos ágyán a környezetének, bár arra hivatkozik, hogy a jelenlevők elbeszéléséből tudja az előadottakat („ita ille [ti. Bethlen] et multa alia, quae narrarunt praesentes qui fuere”). Az azonban bizonyos, hogy az erdélyi közvéleményt, konkrétan a katolikus urakat foglalkoztatta Bethlen végakarata, sok minden ki is szívároghatott a gyulafehérvári palotából, ez torzult el azután szájról szájra járva. Az, hogy a református Bethlen nem hitt a tisztítóűzben, aligha meglepő, a szájába adott mondatok pedig a kortárs röpiratok stílusában gúnyolódnak Bethlen katonai sikerein.

Bethlen temetési menetében persze nem öszvérek húzták a koporsót, de ha a pálos szerzetes erről paródiát írt, akkor tényként fogadhatjuk el, hogy Bethlen holttestét már hetekkel a temetés előtt ünnepélyesen, nagyszámú lovas és nemes jelenlétében átszállították a gyulafehérvári székesegyházba. Mivel a fejedelmet a templomban temették el, újabb (a sírhoz vezető) temetési menetre már nem volt szükség, hanem ennek, a palotából a templomba

24 „Olyan időkben, amikor az időtöltések lehetőségeinek fogyatékosága miatt a temetkezések szórakozás számba is mentek, minden bizonnyal sok szó esett a fejedelmi temetkezésekről, amelyekre az egész országból összesereglettek. Csak éppen nem vetették papírra” — írta Bíró Vencel. *Bíró V.: Az erdélyi... i. m. 77.*

25 Több Medgyessy nevű nemesi család élt Erdélyben (*Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. VII. Bp. 1913. 143.*), de sokkal valószínűbb, hogy a másoló az o-kat e-nek olvasta, ez a korabeli írásképpel mellett gyakori hiba. Ebben az esetben valószínűleg Mosdossy Imre szatmári nemesről van szó. Mivel a család 1659-ben a kassai házát eladta Kisdy Benedek egri püspöknek, hogy azt papneveldévé alakítsa, a familia minden bizonnyal katolikus volt. Mosdossy Imre 1630-ban és 1638-ban királyi adományt kapott, 1647-ben a szepesi kamara adminisztrátora, és az országgyűlés által az adók ellenőrzésére kirendelt biztosok egyike, 1655-ben az országgyűlés Sáros és Szepes vármegyék és a lengyel területek közti határ kiigazítására rendeli Pálffalvay János erdélyi püspökkel és Rákóczi Lászlóval együtt. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1608–1657. Szerk. Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen. Bp. 1900. 1647:39. és 1655:82. tc. 456. 634. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Pest, 1860. 569–570.*

26 *Kemény J.: i. m. 96.*

27 A fejedelem. Szerk. Makkai László. (Erdély öröksége IV.) Bp. é. n. 125–137. különösen 128. 132.

induló gyászmenetnek a pompája volt hivatott arra, hogy reprezentálja Bethlen nagyságát, Erdély hatalmát.

Francisci leírása szerint a fejedelmet kísérő lovasok bíborvörösbe öltöztek, és ilyen színű volt a legnagyobb, földig érő zászló is (ezen gúnyolódott az udvari bolond). Ennek látszólag ellentmond, hogy Kemény János szűkszavú leírása szerint a „martialis”, azaz hadakozó Bethlen meghagyta, hogy vörösben temessék el, de a testamentumos urak ezt a kérését nem teljesítették.²⁸ A vörös színnel a harcban elesetteket gyászolták: 1652-ben a vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú gyászmenetében a zászlók, a lótakarók, a ruhák vörös színben pompáztak. Apor Péter szerint a 17. században az erdélyi nemest, „ha harcon esett el, veres posonyi süvegben temették el az olyat”.²⁹ Francisci azonban nem a vörösről, hanem a bíborvörösről szól, ami egy másik, bár szintén a vérrel összefüggésbe hozható szín. A Rómába író pálos szerzetes aligha keverte volna össze a kardinálisok öltözékének bíborvörös színét a vértanúk ünnepén felöltendő miseruhák élénkvrössel.

A lovasok és a lovak bíbor öltözéke, a hatalmas bíbor zászló — ha ez valóban így volt —, a német-római birodalmi herceg címét is viselő fejedelem rangját jelképezték. Azt tudatosították az erdélyiekben és az összegyűlt külföldi követekben, hogy nem egy török vazallus vajdát temettek, hanem egy olyan szuverén uralkodót, aki egyenrangúnak tekintette magát az európai királyokkal.

A többi ismert erdélyi fejedelmi temetésen nem szerepelt a bíborszín; János Zsigmond, Báthori Kristóf és Bocskai István, Bethlen után II. Rákóczi György, I. Rákóczi Ferenc, I. Apafi Mihály végtisztességét fekete ruhás lovasok, fekete bársonyba öltöztetett lovak, fekete zászlók ékesítették.³⁰ Ez alól kivétel Báthori András temetése volt, de őt egészen más okból temették bíborruhában: a meggyilkolt fejedelem bíboros volt.³¹

28 *Kemény J.*: i. m. 101.

29 *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978. 124.

30 János Zsigmond: Szamosközy István történeti maradványai. I. Szerk: Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 118., *Wolfgangus Bethlen*: *Historia de rebus Transilvanicis*. Cibinii, 1782. II. 227–229. Báthori Kristóf: Uo. II. 458–460. *Veress Endre*: Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányal. Bp. 1948. 6–8., 274–276. Síremlékére: *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. sz. Bp. 1985. 307., *Jakó K.*: i. m. 235–236. 240–246. *Szabó P.*: *Uralkodói...* i. m. 330. *Monumenta Antiquae Hungariae*. Edidit: Ladislaus Lukács. II. Romae, 1976. 611., 613. A 613. lap I. jegyzete szerint Báthori Kristóf temetésének leírását Ferrante Capecci 1583. december 31-i levele tartalmazza, ez azonban Jacobus Wujek levelében található. Uo. 611–613. I. Rákóczi Györgyre: *Szalárdi J.*: i. m. 305. A fejedelmet „igen-igen nagy frequentíával”, „nagy solennis pompával” temették, írja Szalárdi, de erről részleteket nem közöl. II. Rákóczi Györgyre: *Sváhy Frigyes*: II. Rákóczi György temetése. *Történelmi Tár* 1880. 582–584. (Kemény János levele Csáky Istvánnak, 1660. május 29.) I. Rákóczi Ference: *Thaly Kálmán*: I. Rákóczi Ferenc halála és temetése. *Századok* 7(1873) 679–684. A megválasztott fejedelem temetési menetében „fekete köntösös, lobogós-kopjás sereg, mintegy száz lovasból álló” haladt. Apafi Mihályra: *Lukinich Imre*: I. Apafi Mihály temetése. *Századok* 47(1913) 30–33. Apafi Mihályné Bormemissza Anna temetése: *Szádeczky Lajos*: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. *Századok* 43(1909) 273–280.

Kemény János holtteste nem került elő a nagyszőlősi csata után, így el sem temették. „Testit soha fel nem találhatták, ...nem engedte az igazítéletű Isten, hogy koporsóba tétessék teste”. *Cseri Mihály*: *Erdély története*. S. a. r.: Bánkúti Imre. Bp. 53–54. Halálára, száz darabra vágott temetése leírás a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárából: *Tóth István György*: *Gabriele Thomasii levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról*. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII.* Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1994. 194–198. Bethlen kortársát, Thurzó György nádort is szinte „fejedelmi” pompával temették el 1616-ban, gyászmenetében száz fekete ruhás, fekete lobogós kopjás lovas haladt. Thurzó György nádor temetése. Közli: Szerémi [= Odescalchi Artúr]. *Századok* 10(1876) 425. „Száz gyászban lévő” lovas haladt Bosnyák Tamás nemesúr temetési menetében is 1634-ben: Bos-

Mátyás királyt azonban, akihez több kortársa hasonlította Bethlent,³² bíbor szemfedéllel takarták le a ravatalon, és Bonfini leírása szerint — amelyet minden bizonnyal jól ismertek Bethlen udvarában —, a koporsó előtt a temetési menetben tizenkét bíborba öltözött páncélos lovas haladt, zászlókkal, egyikük a királyi kardot vitte.³³ Ez lehetett Bethlen temetési menetének előképe. Más forrásunk nincsen, ami azt állítaná, hogy Bethlen temetésén hangsúlyosan jelent meg a bíbor szín, Francisci leírása pedig komolyan nem vehető paródia. De a paródiának is megvan a saját logikája; csak akkor van értelme, ha valós momentumokat ragad ki, túloz el és gúnyol ki. Valószínű tehát, még ha egyértelműen nem is bizonyítható, hogy a Gyulafehérvárról Kolozsvárra érkezett katolikus nemesek között beszédtema volt a korábbi fejedelmi temetések (és különösen Bocskai 23 évvel korábbi végtisztessége) fekete gyászától elütő bíbor szín, amelyet túl hivalkodónak, a temetéshez nem illőnek találtak.

Francisci arról is ír, hogy Bethlen Gábor özvegye, Brandenburgi Katalin mily illetlenül viselkedett. Erdélyben ekkor köztudott lehetett az, és erről is folyhatott a szó Kolozsvárott a katolikusok között, hogy az özvegy — akibe a katolikusok reményüket vetették — nem gyászolta méltóképp hozzá képest öreg férjét, bár a temetési menetben ezt nyilván nem mutatta ki.³⁴ Kemény még három évtized után is felháborodott indulattal írja, hogy amikor a fejedelem holttestét felnyitották, Brandenburgi Katalin nem irtózott „tapogatni az felmetélt testnek szívért, felhasított hasát s egyéb tagjait, de semmi szomorúságot nem tettette, sőt egy csepp könnyet nem ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat”.³⁵

A Francisci levelében leírt zászlók veretes latin feliratai első pillantásra akár hitelesnek is tűnhetnének, hiszen a holttest után hordozott tarka zászló felirata szerint Bethlen arra kéri az őt követő Fortunát, hogy ahogy életében segítette őt, a merészet, most merész utódainak is legyen segítségére. A kisebb zászlón az olvasható, hogy míg élt, a „Nagy” Gábor övét bíborba takarta, most a fejedelmet takarja bíbor, mivel míg élt, Fortuna volt a vezetője. Az is ünnepélyesnek tűnik, amit az elől vitt „földig érő” bíbor zászlóra írtak: A vérrel született birodalmat bíborral illik díszíteni, a hazájáért vérént ontót vér hirdesse. Bármennyire igyekezett is azonban Francisci, hogy — éles ellentétben az ösvérek szerepeltetésével — valószerű feliratokat gyártson, nem tudja elrejtteni azon szándékát, hogy Bethlent nemcsak túlzottan pompakedvelő, de egyben „véres” fejedelemnek állítsa be, ahogy Bethlen udvari bolondja szájába is ezt adta.

Mint láttuk, a szakirodalom joggal sajnálkozik afelett, hogy Bethlen gyászszertartásának részletei nem ismeretesek. Ez azonban csak akkor igaz, ha teljesen figyelmen kívül hagyjuk Don Diego de Estrada spanyol lovas, fejedelmi táncmester visszaemlékezéseit. A spanyol

---

nyák Tamás és Fánchy Gáspár és György temetési szertartásai. Közli: Szerémi [= Odescalchi Artúr]. Századok 9(1875) 414.

31 *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc* Memoriáléja... i. m. 53. „Oda varrák a fejét a derekához, és felöltöztetvén cardinalis ruhába és süvegbe”, temették el. A többi forrásunk Báthori András temetéséről: *Szamosközy István* történeti maradványai... i. m. II. 279–280. 369. *Veress Endre*: Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről. Veszprém, 1921. 71. *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. V. București, 1932. 336. *Balogh J.*: i. m. 306. további forráshelyekkel.

32 *Kemény J.*: i. m. 99., *Szalárdi J.*: i. m. 95., Prágai András szerencsi lelkész: *Makkai L.*: Bethlen emlékezete... i. m. 621. *Vö. Csetri E.*: i. m. 55. 145. 147. 155. *Péter K.*: A fejedelemség... i. m. (Erdély tört. II.) 680.

33 *Antonius de Bonfini*: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. Főgel-B. Iványi-L. Juhász. Tom. IV. Pars. I. Bp. 1941. 164–165. „duodeni precedebant equites cataphrati purpuratique”.

34 EOE IX. 21. *Bánki Judit*: Brandenburgi Katalin az erdélyi fejedelemségben. Történelmi Szemle 36(1994) 316–319.

35 *Kemény J.*: i. m. 103.

főnemesi családból származó Don Diego igazi kóborló kalandor volt; miután a katonaságtól kicsapták, fél Európát beutazta. 1628-ban táncmesteri állást kapott Bethlen udvarában, Gyulafehérvárott.³⁶ Ő is katolikus volt, és ha Erdélyből viharos gyorsasággal távozott Bethlen halála után, akkor annak minden bizonnyal az volt a legfőbb oka, hogy belekeveredett az erdélyi katolikus urak összeesküvésébe. Franciscival ellentétben Don Diego nagy tisztelettel és szeretettel írt jótevőjéről, Bethlenről. Az emlékirat pikareszk regényeket idéző kalandos, néhol sikamlós részletei azonban nem növelték az utókor bizalmát a szerző iránt, és az is biztos, hogy Don Diego rettenetesen eltúlozta saját fontosságát Bethlen udvarában. Ha neki hiszünk, akkor ő volt Bethlen legfőbb bizalmasa és Brandenburgi Katalin egyetlen támasza.

Don Diego így számolt be Bethlen temetési előkészületeiről: mikor a fejedelem közeledni érezte a halála óráját, meghagyta, „hogy készíttessenek számára egy hatalmas ezüstkoporsót, abba pedig egy másikat, egy kisebbet, ólomból, és ebbe az ólomporsóba temessék majd a halála után. Elkészült az ezüstkoporsó, alul négy oroszlán tartotta, s a tetjén meg egy sasmadár pihent”. Brandenburgi Katalin udvarhölgyei drágakövekkel és gyöngyökkel kivarrt brokát leplet hímeztek a ravatalra, továbbá egy „káprázatosan díszes zászlót”. A további kisebb lobogókat a halott lábához szánták. Bethlen befeküdt a koporsóba az udvar tagjai előtt, „úgy ahogy majd a halála után fog feküdni benne”. A lovag szerint a fejedelem halála után, a gyászünnepek „kimondhatatlan pompával” zajlottak, „tízezer katona őrizte éjjel-nappal a holttestet, amely egy szomorú, de fényes ravatalon feküdt a templom közepén, temérdek fáklyától megvilágítva, számtalan latin, magyar, német, olasz és spanyol nyelvű” epigrammával, amelyek közül az emlékiratíró persze a sajátját emeli ki mint a legfontosabbat.³⁷

Ha egybevetjük Francisci András leírását Don Diegoéval, és hitelesnek fogadjuk el azt, amiről mindketten megemlékeztek, akkor kiderül, hogy mi az, ami Bethlen Gábor gyászpompájából a kortársakra különösen nagy hatást gyakorolt: Feltűnt nekik a rendkívül díszes, (Nagy Szabó Ferenc szerint egyenesen Lengyelországból hozatott) koporsó, feltűntek a villogó drágakövek, a különleges méretű és díszes zászlók, a kíséző katonák rendkívül nagy száma, a Bethlent dicsőítő latin nyelvű epigrammák. Ez az, amit a két, önmagában egyaránt megbízhatatlan forrást egybevetve Bethlen Gábor „nagy solennitással” történt végtisztességéről biztos tényként elfogadhatunk, a bíborba öltözött, zászlós lovasok jelenléte pedig igen valószínűnek tűnik.

Francisci levelének végén a legfőbb kálvinista prédikátor afölött sajnálkozik, hogy Erdély pópapja lesz. Ez a „legfőbb prédikátor” minden bizonnyal Keserői Dajka János erdélyi református püspök, Bethlen korábbi udvari papja volt.³⁸ A misszionáriusok a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára küldött leveleikben gyakran írnak arról, hogy még az „eretnek prédikátorok” is belátják, hogy a katolikus vallás győzelme immár biztosra vehető. A református udvari pap szavai beleilleszkednek a 17. századi katolikus propaganda keretei közé. A szerzetesek által küldött beszámolók a hihetetlenül nagyszámú és csodás külsőségek közt lezajló megtérésekről éppen úgy saját maguk, rendtársaik és híveik buzdítását szolgálták, mint a leírások azokról a csodás jelekről és jövendölésekről, amelyek pl. a század végi nagy háborúban Buda eleste után immár „elkerülhetlenné” tették, hogy Konstantinápoly és Je-

36 Don Diego de Estrada visszaemlékezései. In: *Makkai L.*: Bethlen emlékezete... i. m. 500–540., élete: Uo. 450–451.

37 Uo. 535–538. A gyulafehérvári főiskola professzorai kis kötetben adták ki Bethlen halálára írt gyászverseiket: Régi Magyar Nyomtatványok Tára. Bp. 1983. 1468. sz. Címlapja: *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig. Bp. 1898. (A magyar nemzet története VI.) 409.

38 Keserői Dajka János (erdélyi püspök 1618-tól, meghalt 1633-ban) külön kis munkában írta le „Bethlen Gábor nemzetségét, jellemét és tetteit”. A fejedelem... i. m. 1–6.

ruzsálem is nyomban a katolikusok kezére kerüljön.³⁹ Francisci levele is azt sugallja, hogy az erdélyi fejedelemségnek katolikusnak *kell* lennie.

Erre a bíborosok egyelőre hiába vártak, de a fordulatokban gazdag 1630. esztendő így is a legnagyobb sikert hozta meg a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára, amit a 17. század folyamán a fejedelemségben elért: A katolikus urak segítségével megalakult az erdélyi bosnyák ferences misszió.⁴⁰ Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára nem indokolatlanul gyűjtötte az érdekes leveleket Erdélyről.

Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma.
Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali.
Vol. 219. Fol. 405/r-v. + 412/v.
(egykorú kivonatos másolat)

Ex litteris Andreae Francisci⁴¹ monachi Paulinani Croatae,⁴²
Colosvari in Transilvania datis 1630. 13. Januarii.

Cassouia⁴³ veni in Transiluaniam, ubi lectulo affixum inveni Gaborem, et hoc 28. Novembris,⁴⁴ qui paulo post obiit, ultima ejus fuit medicina, humana pellis ex consilio carnificis detracta viva quodam ex milite, qua indutus meliuscule (se)⁴⁵ habuit, sed nihilominus tandem pro pelle pellem⁴⁶ dedit. Convocatis prius principatus primoribus, quibus ut principatum traderent Turcis, serio mandavit, se namque non posse amplius onera illius ferre, sed jam properare ad quietem illam, ad quam multam copiam gladiis Germanicis praemiseraat suorum, nec velle cum papistis fictitium subire purgatorium, ubi purgarentur illi, quos ex Vngharia elapsis annis purgavit⁴⁷ pietas Gaboriana, ita ille, et multa alia, quae narrarunt praesentes qui fuere.

Longum⁴⁸ esset miseriam ejus principis funebrem describere, dum adhuc transportaretur, nondum enim est sepultus, tria tamen insinuabo.

39 Lásd pl. *Nicolò Arnu*: Presagio dell'imminente rovina e caduta dell'impero Ottomano. Venezia, 1686. Vö. *István György Tóth*: La reprise de Bude et l'opinion publique en Italie et en Europe. In: L'Europa nel XVIII secolo. Studi in onore di Paolo Alatri. I. Napoli, 1991. 493–502.

40 APF SOCG Vol. 219. Fol. 424–425. Vol. 82. Fol. 216. Vol. 85. Fol. 403. *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 217–225. A Bethlen halálát követő eseményeket az erdélyi katolicizmus szempontjából foglalta össze a magyarországi minorita provinciális, Fra Vincenzo Pinieri da Montefiascone a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára: APF SOCG Vol. 219. Fol. 437–444. Kiadása: *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: Annuario dell'Accademia d'Ungheria a Roma. (a cura di József Pál). Roma, 1997. s. a.

41 kiírva: Fran.i és a szó fölött rövidítésjel.

42 az eredetiben: Croatae.

43 Kassa, Košice.

44 Az első számjegy olvasata bizonytalan, de akár egyest, akár kettést írt a másoló, mindenképpen tévedett, hiszen Bethlen Gábor 1629. november 15-én halt meg, így Francisci András nyilvánvalóan november 8-át írt.

45 A se szó tollban maradt.

46 Pro pelle pellem dedit — Francisci András szemmel láthatóan kedvelte a latin szójátékokat.

47 A szó vége kitört, kiegészítettem.

48 Az eredetiben: Longam.

Auro et lapidibus praetiosa tumba a duabus mulis rubra connectis purpura vehebatur, mille septem equitibus etiam purpuratis vexillum praeferebatur⁴⁹ rubrum terram⁵⁰ extremitate tangens purpureum quoque tali inscriptione: Sanguine partum imperium purpura debet decorari, sanguinem pro patria fundentem sanguis debet proclamare, sicque⁵¹ purpureum purpura tegat principem.⁵²

In alio minori vexillo hoc: Purpura suos, dum viveret, Gaborus magnus tegebat, princeps sic post fata sua a suis purpura tegitur eo, quia fortunam habuit, dum viveret, pro duce.

Post cadaver sequebatur aliud vexillum ex variis coloribus confectum tali inscriptione insignitum:

Tu me sequere fortuna, sat praecessisti, dum audax viverem, audaces, qui me sequentur, juva!

Sequebatur autem omnis totius Transilvaniae principatus cum maximo apparatu et pompa nobilitas, inter quos lugubri ibat vestitu defuncti (Fol. 405/v.) principis stultus, qui interrogatus a quodam domino catholico cognomine Mesdesi,⁵³ cur id faceret? respondit facere simul et sapienter⁵⁴ lugere se principis stultitiam, qui dum viveret, sapientissimum esse voluit, et post mortem ostendit se insaniorem suo stulto esse, quid enim habet purpura cum lacrymis?, nisi hoc fortassis ita esse debuit in funere viri⁵⁵ sanguinei, ita stultus.

Dignum etiam fuit notatu, quod maxima fuerit hoc in funere laetitia, unde nuptias potius putarem, quam funeralia lamenta. Ipsa conjunx principis laetabatur se tandem liberatam pondere ex⁵⁶ continua morte etc. Minister quidaem supremus inter alios Caluinei nomine praedicantium maximus, cum concionem haberet in funere super illo, (cum)⁵⁷ propheta Mane Techel, Phaues⁵⁸ dixit valde se dolere principatum Transiluanicum papisticum futurum.

(az irat hátlapja)

Fol. 412/v.

(Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára kezével:)

Morte et eseque sollenni e stravaganti di Gabor.

die 26. Februarii 1630. Congregatio 120.

49 Az eredetiben: praeferebat.

50 Az eredetiben: terra.

51 Sique-ból javítva.

52 A szó vége kitört, kiegészíttem.

53 Az eredetiben így.

54 A szó jórészt kitört, kiegészíttem.

55 Előtte kihúzva: vini.

56 Az eredetiben ex helyett et áll.

57 A cum szó tollban maradt.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH
A JOCLAR ACCOUNT OF GÁBOR BETHLEN'S FUNERAL MARCH

The funeral of a ruler has always been one of the most important celebration acts of the state. The trappings of the funeral ceremony demonstrated the importance of the ruler and the power of his state and often indicated who was to succeed the ruler.

This was also true in the case of the Principality of Transylvania. Nevertheless, we know very little about the funeral of the principality's greatest ruler, Gábor Bethlen. A very detailed satirical description of Gábor Bethlen's funeral procession has been found in the archives of the Holy Congregation of the Propagation of Faith (Sacra Congregatio de Propaganda Fide). The document, written in Latin, was the work of Francisci Pál who was a Croatian monk belonging to the Order of St Paul and who later became Bishop of Zengg. The document was probably prepared for Ivan Marnavich Tomko, a Croatian humanist living in Rome. Bringing together the contents of this pamphlet with those of the otherwise unreliable memoirs of Bethlen's Spanish dance-master, the picture of Bethlen's funeral becomes clear. The funeral, which in many respects resembled that of Matthias I (Corvinus), was clearly designed to demonstrate that a prince was being buried who regarded himself as being the equal of the European princes and not just a Transylvanian vassal prince.

At the same time the sarcastic tone of the letter, a parody of the funeral procession, also shows how public opinion was formed in the seventeenth century and how news of Bethlen's funeral was spread and distorted, and offers insights into the subject of gossip among the Catholic nobles of Kolozsvár (Clausenburg).

KOSZTA LÁSZLÓ–PELYACH ISTVÁN

AETAS

Az 1980-as évek elején a szegedi egyetem történelem szakára felvett hallgatók színvonalas tanárképzésben részesültek. A előadások többségén az ideológiai „fejtágítók” helyett komoly szakmai munka folyt. A nyitott, szabad gondolkodásra serkentő légkör különösen a speciális kollégiumokra és az ezekre épülő speciális képzésre volt jellemző. Az évtized közepére megszerveződött egy olyan hallgatói csoport, amely immár tudatosan készült a kutatói pályára. A színvonalas, de főképp a tanárképzésre súlypontosító oktatás mellett ugyanakkor ellaposodott, formálissá vált a tudományos diákköri munka. A kétévente megrendezésre kerülő országos konferenciákra épülő diákkör nem ösztönzött és nem is adott lehetőséget arra, hogy a kutatás iránt (is) érdeklődő hallgatók munkájukat megismertessék, illetve folyamatosan kapcsolatot tartsanak egymással. A működési zavarokkal küzdő diákkör mellett (helyett) spontánul azonos szakmai érdeklődésre és kölcsönös megbecsülésre épülő baráti társaságok szerveződtek. A megszülető első tudományos igényű dolgozatok megjelentetésére azonban alig volt lehetőség. Reménytelennek látszott akkortájt, hogy a Budapesten szerkesztett történettudományi folyóiratokban egy vidéki egyetemen tanuló diák dolgozata (akár recenziója) megjelenjen.

Ilyen előzmények után határozta el három szoros baráti és szakmai kapcsolatot tartó fiatal hallgató (*Bárdi Nándor*, *Bellavics István* és *Kosztai László*) 1985 tavaszán, hogy egy önálló hallgatói tudományos folyóirat létrehozásával lehetne összefogni diáktársaik kutatómunkáját, egyben intézményes kereteket biztosítani az új eredmények publikálásának. A lehetőségeket számba véve tenni próbáltak azért, hogy kitörjenek a vidéki egyetemi tanulmányokkal járó korlátok közül és szélesebb körben is megismertessék munkáikat. Az új folyóirat engedélyeztetésének megkönnyítésére az 1970-es években rövid ideig működő szegedi történész diáklap, az *AETAS* nevét választották, s ehhez megnyerték az egykori lapban dolgozó, de azóta oktatóvá „öregedett” tanáraik támogatását is. Az új folyóirat nem országos tudományos diáklapként indult, hanem szerényen csak a szegedi egyetemen folyó történeztudományi folyóiratokhoz kívánt építeni. Az engedély is csak a *JATE BTK*-n belüli terjesztésre szólt. A házon belüli megjelenést azonban kezdettől fogva szűknek érezték az alapítók, mivel az *AETAS*-t kapcsolatteremtő fórumnak is szánták a különböző egyetemeken tanuló, egymásról alig valamit tudó, a kutatómunka iránt érdeklődő diáktársaik számára.

A folyóirat nagyon szerény keretek között indult. A 200 példányban megjelenő számok szinte manufaktúrális keretek között készültek, amelyhez a *JATE* adta az anyagi fedezetet. A szerkesztőket is meglepte az új lapot támogató érdeklődés, sőt az *AETAS* megalapítása más egyetemeken is hasonló lapok (Pécsett a *Krónika*, az *ELTÉ*-n a *Sic Itur ad Astra*) indítását ösztönözte.

Az első számokban megjelenő tanulmányok elsősorban a középkor és a 19–20. század fordulójának történetét vizsgálták, de jelen voltak ókori és korai újkoros témák is. A szerzők többsége szegedi volt. A tanulmányok megjelentetése mellett a lap igyekezett konferenci-

ákról és vitaülésekről is tájékoztatót adni, így pl. (tudomásunk szerint) egyedülként összefoglalta a tízkötetes Magyarország története máig meg nem jelent második kötetének Intézeti vitáját. A kezdetektől jelen volt a *Történepszpályák* c. rovat, amely a későbbi *Határainkon túl* c. rovathoz hasonlóan elsősorban külföldön dolgozó magyar történészeket (Jakó Zsigmond, Bogay Tamás, Fábíán Ernő, Borbándi Gyula) mutatott be. Az 1980-as évek végén jelentős változások következtek be a lap életében és irányvonalában. A *Soros Alapítvány* támogatását kihasználva egyre szebb külalakban és bővebb terjedelemben jelent meg az AETAS, másrészt a szerkesztőség sem tudta kivonni magát a rendszerváltoztatás hatása alól, így a régebbi korok visszaszorulásával a politikusabb és sok esetben még kényesebb 20. századi témák kerültek előtérbe.

Az alapító szerkesztőség azonban az eredeti céloknak megfelelően tudományos diáklapként szerette volna az AETAS-t fenntartani. A 80-as évtized végén mégsem volt — sajnos — olyan diákcsoport a szegedi egyetemen, amely az előző célt elfogadva szívényének tekintette volna a lap továbbvitelét. Az alapítók, akik a diploma megszerzése után különböző módokon, de oktatóként mind a JATE bölcsészkarán maradtak, válaszút elé kerültek. Vagy véglegesen veszni hagyják a lapot, vagy az eredeti célkitűzést megváltoztatva nem diáklapként, hanem történettudományi szakfolyóiratként viszik tovább azt. A döntést az érzelmi motívációkon túl az is megkönnyítette, hogy létrejött az AETAS körül egy fiatal kutatókból álló holdudvar, akik kötődtek a folyóirathoz, mivel első munkáikat e lap jelentette meg. Ez a kapcsolatrendszer pedig hosszú időre megalapozni látszott az AETAS színvonalát.

A változás együtt járt a lap célkitűzéseinek kitágításával is. A szegedi történész tanszékeknek megvolt a több évtizedes hagyományokkal rendelkező *Actá*-juk, így az új AETAS nem definiálhatta magát ezen tanszékek kiadványaként, hanem egy vidéken szerkesztett, de országos folyóirattá kellett válnia. Ez pedig azzal a kihívással járt, hogy fel kellett zárkózni a *Századok* és a *Történelmi Szemle* mellé. A feladat felvállalása megkívánta a szerkesztőség kibővítését is. Az új szerkesztőség továbbra is a szegedi felsőoktatási intézményekben dolgozó fiatal oktatókból került ki, de már az egyetemtól független, önálló egyesületként működött és működik. Ez az önállóság megkönnyíti a szerkesztőség munkáját, de az intézményi háttér hiánya többletmunkát felvállalását követeli meg. A szerkesztőségnek ugyanis nemcsak „szerkeszteni” kell a lapot, de megteremteni annak anyagi háttérét s egyben menedzselni is azt. Évről-évre az alapítványok kuratóriumainak döntésén múlik az AETAS jövője. A lap eddigi főbb támogatói a Soros Alapítvány, a *Magyar Kulturális Alap*, a *József Attila Alapítvány*, a *Fund for Central and East European Book Projects*, a *Délmagyarország Könyv-és Lapkiadó Kft.*, a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány*, *Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata*, és a szegedi *József Attila Tudományegyetem Közművelődési Bizottsága*. Az anyagi háttér megteremtése mellett a szerkesztőség szervezi a lap terjesztését is. Az egyéni előfizetők mellett egyre több budapesti és vidéki nagyváros könyvesboltjába jut el az AETAS, s a kapcsolatok kiépítésében fontos szerepet töltenek be azok a hallgatók, akik az egyetemről kikerülve viszik magukkal a lap jó hírét.

Jelentős változást eredményezett a lap életében a 90-es évek elején a számítógépes szerkesztésre történő áttérés, 1997 elején pedig az, hogy a történész szakfolyóiratok közül elsőként olvasható az *Internet* hálózatán is.

A lap szerkesztési elvei közül első perctől kezdve állandósult a tematikusság. Minden számot valamilyen történelmi korszak egy adott problémakörének vizsgálata határoz meg. A szerkesztőség természetesen lehetőség szerint olyan témaköröket jelöl meg, amelyek újak, s alkalmat nyújtanak egyes kérdések új szempontú tudományos vizsgálatára. A *Tanulmányok* rovathoz szervesen kapcsolódik a *Múltidéző*, amelyben kiadatlan dokumentumokat, forrásokat teszünk közzé. A lap hagyományos rovata a *Határainkon túl*, melyben többnyire nem

Magyarországon élő történészeket mutatunk be egy interjú keretében, közöljük válogatott vagy teljes bibliográfiájukat s egy friss tanulmányukat. Így bemutatásra került már többek között *Csetri Elek, Imreh István, Vermes Gábor, Adriányi Gábor, Bak János, Deák István, Jean Bérenger, David W. Noble, David F. Good, James Ross Sweeney, Vajay Szabolcs*. A tematikus szerkesztési elv alkalmazása szükségessé tette egy olyan rovat megszervezését, amelyben a szerkesztőséghez eljuttatott színvonalas, tudományos eredményekben gazdag, de a tematikába nem illő tanulmányokat is megjelentethetjük, s ez a *Kitekintés*. Új rovatunk az *Elmélet és módszer*, melyben a történetírás elméleti s módszertani kérdésein kívül foglalkozni kívánunk az egyes történetírói iskolákkal és irányzatokkal is. A szerkesztőség teret ad olyan, még be nem fejezett kutatásokra alapozott munkának is, melyek csak részeredményeket tartalmaznak, de így is figyelemre méltóak, jelzik egy folyamatban lévő feltárásmunka állomásait. Ezen dolgozatokat a *Műhely* c. rovatban tesszük közzé.

1996-ban az AETAS 10 éves lett. Ebből az alkalomból elkészült a lap teljes bibliográfiája, mely önálló kis füzetben a közeljövőben jelenik meg. A következőkben ezért nem adunk teljes bibliográfiát, csak egyes számok tartalomjegyzékével ismertetjük meg az Olvasót.

1991/3–4. szám

Tanulmányok

Kristó Gyula: Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján

Solymosi László: Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai

Kosztá László: A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig

Marie-Madeleine de Pourquery: A plébánia és a városi környezet

Stanislaw Sroka: Fehér Ulászló herceg, a pannonhalmi bencés apátság kormányzója (1377–1379)

Lele József: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta

1993/1. szám

Tanulmányok

Zsoldos Attila: Adalékok a magyar koronázási palást eszmetörténeti hátteréhez

Horváth Emőke: A nyugati gót történetírás emlékei. (Isidorus Hispalensis és Johannes Biclarenensis történeti művei)

Stanislaw Szczur: Az 1335. évi visegrádi találkozó

Stanislaw Sroka: Egy recept a középkorból

Raszti Tibor: Kovácmunka a késő középkori ónodi várban

Kitekintés

Kosztá László: Középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások az utóbbi évtizedekben

1994/3. szám

Tanulmányok

John Komlos: Az antropometrikus történetírás jelentőségéről

Scott M. Eddie: Cluster-analízis a földbirtok-szerkezet vizsgálatában. Porosz és magyar példák a 19. század végéről

Gerhard Melinz–Susan Zimmermann: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)

John C. Swanson: Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság

Műhely

Halmos Károly: Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban

1995/3. szám**Tanulmányok**

Filippov Szergej: „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”.

Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban

Kiril Petkov: A Korona elleni lázadóktól a fideli nostri Bulgariig. Az ortodox balkáni népekről alkotott kép Közép-Kelet Európában (1354–1572)

F. Font Márta: Magyar–oroszl politikai kapcsolatok a 12. században (1118–1199)

Makai János: A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben

Pósán László: A „porosz” népnév tartalmi változásai a középkorban

Sulyok Hedvig: Kis (II.) Károly latin vitézeiről

Ryszard Grzesik: Adelhaid, az állítólagos lengyel hercegnő a magyar trónon

Forrásközlés

Filofej szerzetes: Levél a orosz napokról és órákról

1995/4. szám**Tanulmányok**

Robert J. W. Evans: Magyarország a Habsburg-monarchiában 1840 és 1867 között

Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben

Benedek Gábor: Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmuskori Magyarországon

Elmélet és módszer

Bódy Zsombor–Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban

Bernard Lepetit: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai

1996/1. szám**Tanulmányok**

Rácz Margit: Puritanizmus és amerikai identitás. A puritán történet(írás) átértékelése napjainkban

Varró Gabriella: A komikus néger sztereotípiák két népszerű változata a 19. század eleji minstrel dalokban

Glant Tibor: Az amerikai sajtó Magyarország-képe az első világháború idején

Velich Andrea: Idegenek Londonban a 15–16. század fordulóján

Műhely

Annus Irén: A mormonok és szabadkőművesek rövid kapcsolata az Egyesült Államokban a 19. század közepén

Elmélet és módszer

Magyarics Tamás: Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése

Hayden White: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában

E számunk szerzői

- ENGEL PÁL a MTA levelező tagja, főigazgató
(MTA Könyvtár)
- EÖRDÖGH ISTVÁN egyetemi docens (JATE BTK)
- FODOR PÁL a tört. tud. kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA TTI)
- KOSZTA LÁSZLÓ a tört. tud. kandidátusa, egyetemi adjunktus
(JATE BTK)
- PACH ZSIGMOND PÁL a MTA rendes tagja (MTA TTI)
- PELYACH ISTVÁN tudományos munkatárs (JATE BTK)
- TILKOVSKY LORÁNT a tört. tud. doktora, tudományos tanácsadó
(MTA TTI)
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, tudományos munkatárs, osztályvezető-helyettes (MTA TTI)
- ZSOLDOS ATTILA a tört. tud. kandidátusa, tudományos munkatárs (MTA TTI)

JATE BTK = József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat a

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 250 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
a Magiszter könyvesboltban
(1052 Budapest, Városház utca 1., telefon: 138-2440)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 138-3648).

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

97|2

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *ENGEL PÁL*
NAGY LAJOS
ADOMÁNYREFORMJA

- *HANÁK PÉTER*
TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

- *ORMOS MÁRIA*
JELZŐ ÉS TÖRTÉNELEM.
KÉRDÉSEK
A HORTHY-KORSZAKRÓL

- *JOHANNA GRANVILLE*
MEGTORLÁS BUDAPESTEN
1956

- *PÁLFFY GÉZA*
KERÜLETI FŐKAPITÁNYOK
16–17. SZÁZAD

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESETŐJE
XXXIX. ÉVFOLYAM, 1997. 2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
REISZ T. CSABA (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PACH ZSIGMOND PÁL, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja	137
Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában	159
Ormos Mária: Jelző és történelem (Kérdések a Horthy-korszakról)	179
Johanna Granville: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957	191

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Csapó Csaba: A századvég csendőrőrszei	219
T. Mérey Klára: A pécsi dohánygyár dolgozói, 1912–1948	237

ADATTÁR

Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században	257
---	-----

BEMUTATKOZUNK

Lengvári István: Bemutatkozik a TörténÉsz	289
---	-----

Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*

Az alábbiakban Nagy Lajosnak egy olyan rendelkezéséről lesz szó, amely eddig elkerülte történészeink figyelmét. Ez nem meglepő, mivel írott nyoma nem maradt, és arra, hogy megtörtént, csupán következtetni tudunk. A szövegét, noha a maga idejében minden bizonnyal írásba foglalták, valószínűleg sohasem fogjuk ismerni. Ennek ellenére, mint megpróbálom bizonyítani, a rendelkezésnek elég pontosan meg tudjuk állapítani mind a tartalmát, mind a keltét, sőt elég nagy valószínűséggel még azt is, hogy mi volt az az esemény, amely kiváltotta, vagyis időszerűvé tette a meghozatalát.

Mint a cím is jelzi, egy birtokreformról lesz szó, mindamellet ez a tanulmány nem jogtörténeti tárgyú. Marc Bloch annak idején világosan kifejtette, hogy az, amit „jogtörténetnek” szokás nevezni, a legkülönbözőbb történeti stúdiumokat takarhatja, mert a jogi előírások „a gyakorlatban a legkülönfélébb tevékenységeket szabályozhatják”.¹ Lajos reformja, amelyről szó lesz, a nemesség létalapját, a nemesi birtokot érintette. A tanulmány tehát elsősorban a középkori magyar nemesi birtokjog történetéhez — és ezzel a nemesi társadalom történetéhez — kíván új szempontokat szolgáltatni.

1

A tárgy kutatásához két, egymástól független probléma vezetett el. Az egyik, hogy úgy mondjam, filológiai természetű volt, a másik birtok- és családtörténeti, ezért sokáig fel sem merült bennem, hogy bárminő kapcsolat lenne közöttük.

Évtizedekkel ezelőtt a Zsigmondkori Oklevéltár köteteit lapozgatva, majd az új kötetek regesztáin dolgozva tűnt fel, hogy az akkori királyi adományleveleknek van egy visszatérő formulája: az „új adomány”. Zsigmond összes adománylevele, trónraléptének pillanatától kezdve, tartalmazta azt az enigmatikus fordulatot, hogy az adomány „új királyi adományunk címén” (*nove nostre donationis titulo*) történt. Megtalálható volt ez mindama számtalan oklevélben, amelyekkel a bőkezű uralkodó addigi királyi birtokokat idegenített el híveinek 1387 áprilisától kezdve, és kivétel nélkül megtalálható volt azokban is, amelyekkel hűtlentektől elkobzott birtokot ruházott át híveire, például az 1403. évi nagy felkelés leverését követő hónapokban. Később kiderült, hogy Nagy Lajostól is szép számmal lehet találni ugyanilyen meg-

* A tanulmány rövidített változata elhangzott akadémiai székfoglaló előadásként (1996. nov. 5.).

¹ Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Bp. 1996. 104.

fogalmazású és tartalmú oklevelet. Ahogyan a reformkor jeles jogtudósa, Frank Ignác fogalmazott: „Egykor minden királyi kézből tett adományra azt mondták, hogy új adomány címén történik.”²

Ezt a formulát tehát ebben az időben, azaz Nagy Lajos és Zsigmond idején, valami okból szükséges volt belefoglalni minden királyi adománylevelébe. Egyedül az nem volt számomra világos, hogy miért; vagyis, hogy a formula mit jelentett, milyen jogi tartalmat hordozott. Magyarázatért a szakirodalomhoz fordultam, de csak azt tudtam meg, amit már Werbőczy is leírt. Ez pedig a következő: „Tudnivaló, hogy az új adomány (*nova donatio*) a manapság szokásos záradékkal, ti. amelynek vagy amelyeknek békés birtokában állítása szerint mind elődei benne voltak, mind pedig jelenleg ő maga benne van, stb., nem más, mint egy korábban törvényesen tett adománynak újbóli megerősítése... Ez a szó jelentésénél fogva mindig *előfeltételez egy előző adományt vagy a birtokok másféle megszerzését.*”³

Nyilvánvaló volt, hogy Nagy Lajos és Zsigmond okleveleinek esetében ez a magyarázat nem megfelelő. Ők ezzel a formulával, vagyis „új adomány címén”, nem korábbi adományokat vagy szerzeményeket erősítettek meg, hanem olyan birtokokat ruháztak át, amelyek annak előtte sohasem voltak az adományos és családja tulajdonában. Ez Werbőczy előtt is ismeretes volt, mert az új adományról szólva szükségesnek tartotta hozzáfűzni ezt a megjegyzést: „Néhai Lajos király és Zsigmond császár, magyar király uraknak némely kiváltság- és adományleveléből láttam és olvastam, hogy ők új adomány címén adományoztak birtokokat mindenfajta záradék beiktatása és annak megemlítése nélkül, hogy a felkérőnek elei vagy a felkérő maga az ilyen újonnan adományozott fekvő jószágok és birtokjogok uralmában valamikor benne lettek volna, hanem — amint ez minden adományozásnál szokott történni — egyedül a szolgálatok felsorolásával.”⁴ Arra azonban, hogy Lajos és Zsigmond okleveleit *miért* fogalmazták így, már Werbőczy sem tudott magyarázatot adni.

Az ő idejünkben is előfordult persze, bár nem olyan gyakran, mint később, hogy az uralkodó meglevő, korábbi eredetű birtokjogot erősített meg új adománylevellel. Az „új adomány” formulával azonban ezt nem lehetett kifejezni, nyilván azért, mert más volt a jelentése. Ezért mellé egy másik formulát toltak be az oklevélbe, mint az alábbi példák bizonyítják:

1380. júl. 21. I. Lajos a Tyukodiak kérésére új adomány címén „újból” (*de novo*) nekik adja a Szatmár megyei Tyukod birtokot, amelyet ők és elődeik már vagy száz éve háborgatás nélkül birtokolnak, de okleveleik elvesztek.⁵

2 „Olim omnis collatio de manibus regiis novae donationis titulo fieri dicebatur.” *Ignatius Frank: Principia iuris civilis Hungarici*. I. Pestini, 1829. 182.

3 „Unde sciendum, quod nova donatio cum clausula praesenti tempore inseri solita, videlicet: in cuius vel quarum pacifico dominio progenitores suos perstitisse, seque persistere asserit etiam de praesenti etc. facta, non est aliud quam prioris donationis legitime factae iterata roboratio. ... Quae ex sui vocabuli significatione semper praesupponit priorem donationem, vel aliam bonorum ipsorum acquisitionem.” *Werbőczy István: Hármaskönyve (= HK)*. Bp. 1897. 100–102. (I. 37).

4 HK. I. 37.

5 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 212 426.

1386. jún. 4. Mária (IV.) László király elveszett adománya jogán „újból és újólág” (*denuo et de novo*) az egresi nemeseknek adja az Ugocsa megyei Egres birtokot.⁶

1396. márc. 27. Zsigmond „újból (*de novo*) új adomány címén” adja a Császlóciaknak ősi birtokaikat.⁷

1396. jún. 11. Zsigmond „újból és újólág (*de nuo et ex novo*) új királyi adománya címén”, „úgy, mintha királyi kézről adta volna” (*veluti de manibus nostris regis*), Bodolyai János fiainak adja a Baranya megyei Vék birtokot, amelyet ők és ősük emberemlékezet óta békésen birtokolnak.⁸

1399. máj. 21. Zsigmond „újból és újólág (*denuo et ex novo*), új adománya címén” Gersei Pető fiainak adja kérésükre felsorolt birtokaikat, amelyeket elődeikkel együtt békésen birtokolnak, de okleveleik elvesztek.⁹

Mint látjuk, a korábbi birtokjogokat ebben az időben „újból” adományozással erősítették meg. Az idézett oklevelek együtt használják, és ezáltal világosan megkülönböztetik a két formulát. Az ősi birtokot az adományos ugyanolyan címen („új királyi adomány címén”) kapja, „mintha királyi kézről kapná”, de nem új szerzeményként, hanem egy korábbi szerzés megújításaként, azaz „újból és újólág”. (Talán mondani sem kell, hogy a nagyszámú elsődleges birtokadomány esetében az „újból” kitétel hiányzik az oklevélből.)

Tovább nyomozva kiderült, hogy a probléma egy ízben már felkeltette más kutatók érdeklődését is, mégpedig a század elején, Hunyadi János származásával kapcsolatban. A *nova donatio* formula értelmezése azért kapott akkor különös súlyt, mert Zsigmond 1409-ben Hunyadvár birtokot is „új adomány címén” adta Hunyadi apjának, a román Vojk vitéznek és rokonainak. Ebből a századforduló több kiváló történésze — például Fraknoi Vilmos és Karácsonyi János — arra következtetett, hogy a Hunyadi családnak már 1409 előtt is birtokosnak kellett lennie Erdélyben. Hiszen, fejtegették, épp a *nova donatio* formula a bizonyíték rá, hogy Zsigmond csak megújította addig is létező birtokjogukat. Nemsokára jött azonban a meggyőző cáfolat. 1916-ban Oszvald Arisztid hatalmas apparátussal mutatta ki, hogy a *nova donatio* említése akkortájt nem utal szükségképpen korábbi birtokszerzésre, hanem rendszeresen előfordul olyan adománylevelekben is, amelyekkel az uralkodó „királyi kézről” ruházott át birtokot, vagyis olyan birtokot adományozott el, amely addig ténylegesen az ő kezében (*apud manus regias*) volt. Magyarán: a Hunyadiak nem előbb, csak 1409-ben lettek Hunyadvár birtokosaivá.¹⁰ Ugyanebben az évben (1916) Oszvaldtól függetlenül Forster Gyula is ugyanerre az eredményre

6 Zsigmond 1387. dec. 14. átírásából. Magyar Országos Levéltár, Collectio Antemohácsiana (= DI.) 70 674.

7 Tartalmilag átírva Pálóci Máté országbíró 1426. nov. 14. oklevelében. DI. 54 541.

8 DI. 8164. vö. *Mályusz Elemér–Borsa Iván*: Zsigmondkori oklevéltár (= Zs.). I–IV. Bp. 1951–1994. I. 4434.

9 Zala vármegye története. Oklevéltár (= Zala). Szerk. Nagy Imre [et al.]. I–II. Bp. 1886–1890. II. 295–297. Későbbi példák 1419: DF 209 238; 1428: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (= ZW). I–IV. Hrsg. Franz Zimmermann [et al.]. Hermannstadt, 1892–1937. IV. 357.

10 *Oszvald Arisztid*: Hunyadi János ifjúsága. Történeti Szemle 1916. 490–494.

jutott, megemlítve Frank Ignác véleményét, aki szerint az „új adomány” elnevezés az Anjouk alatt kialakult új adományrendszerrel kapcsolatos.¹¹

A dolog azóta ennyiben maradt, mert a kutatás megrekedt a Hunyadi család származásának tisztázásánál. „Erre az egy esetre” a tudomány bizonyítottan fogadta el Oszvald és Forster megállapításait¹², egyébként azonban nem támadt érdeklődés a probléma iránt. A *nova donatio*-val azóta egy valaki foglalkozott bővebben: Illés József, a Werbőczyánus jogtörténetíráshoz vezető, halála előtt kevéssel (1941) írt dolgozatában.¹³ Számára nem volt kétséges, hogy ebben is, mint minden jogtörténeti kérdésben, csakis a Hármaskönyv igazíthat el bennünket. Kimutatta, hogy a *nova donatio* formulája már I. Károly idején előfordul az oklevelekben, és már akkor is ugyanazt jelentette, mint később: a birtokadomány megújítását. Ő is tapasztalta, hogy a formulának Nagy Lajos és Zsigmond okleveleiben nem ez a tartalma, ennek azonban nem tulajdonított jelentőséget. Elismerte ugyan, hogy az ő korokban a formulát szinte soha nem Werbőczy meghatározása szerint alkalmazzák, de ezt annak a „zavaros felfogásnak” tulajdonította, amely a kancelláriában az intézmény mibenlétéről kialakult. Megnyugvással regisztrálta, hogy Mátyás uralkodásától kezdve a források ismét a „helyes” szóhasználatot teszik magukévá, vagyis ekkor a *nova donatio* már ismét azt jelenti, amit a Hármaskönyv szerint jelentenie kell. Más szóval: Illés egészen komolyan úgy képzelte, hogy a kancellária évtizedeken át használt egy jogi formulát anélkül, hogy tudta volna, mit jelent. Igaz, a kiváló tudós ekkor már 70 éves volt, és alkotó ereje láthatóan megcsappant.

A közelmúltban Gerics József és Ladányi Erzsébet tárgyalta ismét az „új adomány” kérdését. A formula lényegének ők is a birtokmegújítás tényét tekintették, és ennek Árpád-kori gyökereit kísérelték meg feltárni. Gazdag forrásanyaggal bizonyították be, hogy az újbóli adományozás IV. László ideje óta ismert volt a magyar gyakorlatban, noha az „új adomány címén” formula maga akkor még nem fordult elő. Továbbra is homályban maradt viszont, miért alkalmazták a formulát más értelemben Nagy Lajos és Zsigmond idején, mint I. Károly korában, illetve Mátyástól és utódaitól kezdve.¹⁴

Volt egy másik probléma is, amely kutatásra indított: a család- és birtoktörténet. Ha összeállítjuk több száz 14–15. századi nemesi család genealógiáját és tanulmányozzuk birtokviszonyaikat, nem lehet nem észrevenni, hogy más jogszabályok voltak érvényben 1400 táján, mint hetven-száz évvel korábban. A jelenség lényegét a

11 Forster Gyula: Hunyadi János származása és családja. Budapesti Szemle 1916. 394–396.

12 Pl. Elekes Lajos: Hunyadi. Bp. 1952. 76.

13 Illés József: A nova donatio (új adomány) jogi természete. In: Notter Antal Emlékkönyv. Szerk. Angyal Pál [et al.]. Bp. 1941. 634–644. A tanulmány ismeretét *Érszegi Gézának* köszönöm.

14 Gerics József–Ladányi Erzsébet: Az „új adomány” jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban. Levéltári Szemle 1986. 21–30. Példáikban a birtokmegújítást értelemszerűen „újbóli” (*de novo, ex novo*) adományként határozza meg az oklevél, ami, mint láttuk, teljesen rendjén való. Az egeri egyház részére szóló 1281. évi oklevélben ugyanezt fejezi ki a másutt nem található „*novo titulo donationis*” formula, amely csak nagy jóindulattal mondható azonosnak az általunk keresettel. (Az „új” jelző itt ugyanis nem az adományra, hanem a titulusra vonatkozik, tehát „új jogcímet”, nem pedig „új adományt” jelent.) Ám még ha azonosnak tekintjük is, nem visz bennünket előbbre, mert a példa teljesen elszigetelten áll, előzmények és folytatás nélkül.

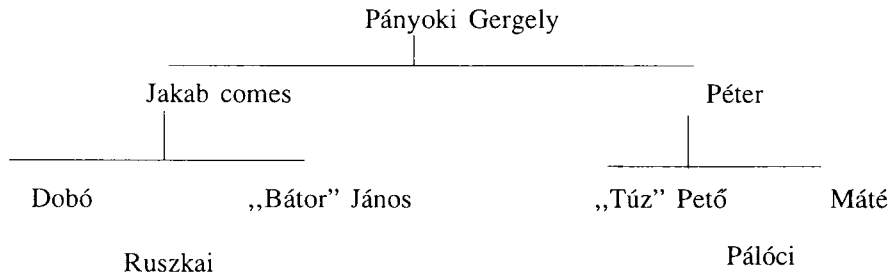
következőkben lehet összefoglalni. 1400 táján, mint azontúl mindig, az adománybirtok kizárólag egyenes ágon öröklődött, vagyis apáról fiúra szállt. 1330 táján még nem így volt: a kapott birtok nemcsak az adományos fiait és azok leszármazóit illette meg, hanem az oldalági rokonokat is: a testvéreket, sőt gyakran még az unokatestvéreket is és természetesen ezek összes leszármazóit. A jelenség magyarázatáról eleinte fogalmam sem volt, és csak idővel derült ki, hogy a két kérdés összefügg: a birtoktörténet rejtélyeihez alighanem a *nova donatio* értelmének megfejtése szolgáltatja a kulcsot.

2

A fejlemények megértéséhez lássuk előbb a reform előtti állapotot, azaz I. Károly korát. Az, hogy a birtokjogban Lajos idején alapvető változás történt, akkor válik világossá, ha az előzményeket lehetőleg tisztán látjuk.

A vérségi kapocs ekkor még rendkívüli erejét mutatja a korai birtokjognak egy olyan vonása, amely eddig nem volt ismert. Családtörténeti és egyéb adatok azt bizonyítják, hogy a 14. század derekáig *az osztatlanul élő atyafiak közös szerzeményének számított minden olyan birtok, amelyet bármelyikük bármi módon szerzett.*

Első bizonyítékunk erre a Pálóciak és a ruszkai Dobók őseinek 1327. évi osztálya. A felek leszármazását az alábbi vázlat mutatja:

Pányoki Jakab, a Dobók őse 1263-tól szerepel István ifjabb király hívei között, később Aba Amadé vezető embere és ungi ispánja volt. Fiai, Dobó és „Bátor” János az Amadéfiak lázadásakor, 1317-ben átálltak I. Károly pártjára, így sikerült átmenetiük vagyonukat az új rendszerbe, és 1319-ben, majd 1325-ben megosztottak birtokaikon. Ha ezek listáját egybevetjük a család fennmaradt korábbi okleveleivel, kitűnik, hogy a vagyon zömét még apjuk szerezte részint adomány, részint vásárlás útján. Mindeme, 1263 és 1325 között kelt oklevelekben azonban egy szóval sem hallunk arról, hogy Jakabnak vagy Dobóéknak bármiféle rokonai lettek volna.

Ehhez képest meglepetéssel olvassuk, hogy 1327-ben Dobó és testvére újból megosztozott, ezúttal azonban nem egymással, hanem két unokatestvérével, Jakab

Péter nevű öccsének fiaival.¹⁵ Arról, hogy ezek az unokatestvérek egyáltalán léteztek, először pár évvel korábban értesülünk, és nem lehetetlen, hogy ez Dobóékat is meglepetésként érte. A felosztandó vagyon zömét az ő szerzeményeik szolgáltatták. Ezekből most a felbukkant új atyafiak kezére vándorolt át egyebek közt Szena és Csepely (a későbbi Kelecsény, Ung m.), amelyeket Jakab — egyedül — még 1263-ban nyert adományul István ifjabb királytól. A felek közös jószágá lett Galambláza, amelyet I. Károly adott 1321-ben Dobónak és öccsének, továbbá Palágy (a későbbi Komoróc, Ung m.) és Damak (Borsod m.), melyeket szintén Dobóék szereztek.

Érdekes módon nincs semmi jele, hogy a furcsának tűnő birtokosztályt indulatok összecsapása kísérte volna, és a későbbiekben sem tapasztalunk semmiféle ellenségeskedést a két család között. Úgy látszik, ez a fajta osztály bevett szokás volt. Dobóék tudomásul vették az előállt helyzetet, vagyis azt, hogy előkerült atyafiaiknak közös szerzemény címén egyenlő jussuk van a vagyonhoz, és a jelek szerint vonakodás nélkül bocsátották közös osztályra mindazt, amijük volt.

Más családok története is szolgál hasonló példával. Az 1320-ban elhunyt Aba nb. Kompolt fia Péter királynéi tárnokmester három fia, a Kompoltiak és Domszlóiak ősei 1325-ben osztottak meg birtokaikon. Az osztály módját gondosan és részletesen szabályozták: három-három birtokból álló csoportokat alakítottak ki, majd ezekből a fivérek sorban választottak maguknak egyet-egyet. A kitéosztott birtokok között volt olyan (Gyenda), amelyet a fennmaradt adománylevél tanúsága szerint a legidősebb fiú, Gergely egyedül szerzett, erre a körülményre azonban az osztozkodáskor nem voltak tekintettel.¹⁶ Ugyanezt az eljárást tapasztaljuk a Gütkeled nb. Bátori-ősök 1321., 1347. és 1354. évi birtokosztályainál. Ezek történetéből kitűnik, hogy a Bereck fiai által szerzett javakból rész illette unokatestvéreiket (Bereck György nevű testvéreinek fiait) is. Különösen szembeszökő Szaniszló falu példája, amely a Bátori-fiúkat anyjuk, Bereck felesége jogán illette meg, mégis 1347-ben egészében a másik ágnak jutott. 1354-ben Bereck utódai osztották fel a nekik jutott birtokokat, és ennek során mindegyikük egyenlő részt kapott belőlük, függetlenül attól, hogy a birtokot melyikük szerezte.¹⁷

A fentieknél bővebben megismerhetjük ezt a különös szokást Acsai Berend fia Márton mester és két testvére példájából. Márton személyéről nem tudunk sokat; ama nemesek egyike lehetett, akik az ország hódoltatásának fáradságos éveiben I. Károly köré tömörültek. Utóbb a veszprémi (1323–24), majd a békési (1329–46) ispánságot viselte, és ennek során tekintélyes vagyont gyűjtött össze. Számos szerzeménye közül kettőnek maradt írott nyoma: 1323-ban Rékast (a mai Zagyvarékast) kapta, 1341-ben pedig a Zaránd megyei Varsányt (ma Várşandu Vechi).¹⁸ A király

15 *Ortvay Tivadar*: Oklevéltár Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. Pozsony, 1896. 40., eredetije: Dl. 71 856. Vö. *Szabó János Győző*: Adatok Dobó István élettörténetéhez. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 1973. 19–21.

16 1325: Anjoukori okmánytár (= A). Szerk. Nagy Imre [et al.]. I–VII. Bp. 1878–1920. II. 231–233. Gyendát 1320-ban a király Gergelynek „et per eum suis heredibus” adta. A. I. 571.

17 1321: A nagykállói Kállay család levéltára. Bp. 1943. 139. sz.; 1347: A. V. 14–19.; 1354: A. VI. 157–166.

18 1323: A. II. 72.; 1341: A. IV. 92.

mindkét birtokot neki „és általa örökösének” (*et per eum suis heredibus*) adta örökbe, és arról, hogy testvérei is vannak, egyik oklevél sem tett említést. Mártonnak nem is állt szándékában megosztozni velük, kitűnt azonban, hogy ezt nem kerülheti el. Amikor 1347-ben testvéreitől részt követelt a még osztatlan apai örökségből, az országbíró ítélete arra kötelezte, hogy egyúttal saját szerzeményeit is osztályra bocsássa.¹⁹

Az osztozkodás ugyanúgy ment végbe, mint a fentebb leírt esetekben. Az ítélet világosan előírta: a testvérek — a zálogos javak kivételével — valamennyi „elnyert, talált és birtokolt” (*obtentis, inventis et possessis*) jószágukon megosztoznak, mégpedig úgy, hogy mindhárman egyenlő részt kapnak belőlük, bármelyikük szerezte is azokat (*per quemcumque ipsorum acquisitarum*). Valójában nem a közös szerzeményeket osztották fel, mert ilyenek nem voltak, hanem Márton mester vagyonát. Mint alább olvassuk, az osztály „minden öröklött, szerzett és vásárolt birtokukban” (*in omnibus eorum possessionibus hereditariis, acquisitiis et emitiis*) történt meg, azokban tudniillik, amelyeket Márton „ezidáig szerzett, talált, birtokolt és jelenleg a kezén tart” (*per ipsum hactenus obtentis, inventis et possessis nuncque apud manus suas existentibus*). Magára Mártonra hárult az a keserű feladat, hogy mindezt három egyenlő részre ossza, testvérei pedig választhattak belőlük egyet-egyét.

Márton szerzeményeit tehát, és köztük az adományul nyerteket (*acquisitiis*) is, a fivérek a sajátjuknak (*eorum*) tekintették, és valóban részesültek is belőlük. S bár itt édestestvérekről (*uterini*) volt szó, a Pálóciak példáján láttuk, hogy ugyanez a törvény érvényesült akkor is, ha távolabbi rokonok léptek osztályra. A közös „kalapba” ekkor is belekerült minden ősi és szerzett vagyon, és amikor minden együtt volt, akkor döntöttek róla, hogy abból kinek mi jut. Ugyanerre a szokásra utal egy másik adat is: az erdélyi Sukiak 1348-ban olyan birtokot eszközöltek ki maguknak, amelyből a király akarata szerint senkinek nem kell részt juttatniuk rokonság címén (*quoad titulum cognationis*). A formula ugyan világos volt, mégis szükségesnek látták belevétni a kiváltságba azt is, hogy az atyafiakkal teendő birtokosztályra az ország egyetlen bírása sem kötelezheti őket.²⁰

A szerzemények mindaddig közösnek számítottak, amíg a testvérek vagy leszármazóik meg nem osztottak rajtuk. A Gútkeled nb. Várkonyiak — a várkonyi Amadék ősei — például 1346-ban másodfokú unokatestvérük, Felsőlendvai Miklós mester javaihoz tartottak jogot azon a címen, hogy egy őstől származnak és még nem osztottak meg.²¹ Az említett Pálóci-Ruszkai atyafiságot az 1370-es években ugyanilyen alapon vonták perbe szegény földijeik, Pányoki Marcell utódai, az Ung megyei Őriek, azt állítva, hogy valamikori őseik testvérek voltak, és azóta nem történt közöttük osztály. A másik félnek ezúttal sikerült letagadnia a rokonságot, mert a vitatott ősök nagyon régen, a 13. század első felében éltek.²²

19 A. V. 124–127.

20 „nec quisquam iudicium et iusticiariorum regni ... eosdem ... ad dividendum ... audeat coarctare”, A. V. 247–248.

21 Hazai okmánytár (= H). I–VIII. Győr, Bp. 1865–1891. I. 193–194.

22 1374: Dl. 6165.

Arra, hogy Károly idején a leírt szokás számított törvénynek, van egy minden előzőnél világosabb bizonyítékunk: egy egyedülálló privilégium, amelyet Ákos Mikcs bán, az Anjou-konzolidáció egyik oszlopa szerzett a királytól. Mikcs 1315-től fogva gyűjtötte a birtokokat, és 1323-ban nem mulasztotta el átíratni és megerősíttetni őket az új nagypecsét alatt. Mivel azonban két testvérével, Ákossal és Elekkel még nem osztozott meg, őt is fenyegette a veszély, hogy nem csekély szerzeményeinek kétharmadáról egyszer majd le kell mondania a javukra. Ezért 1325-ben, amikor Károly szlavón bánná nevezte ki, egy különleges kiváltságlevelet eszközölt ki a királytól. Az oklevél május 27-én kelt, valószínűleg Mikcs báni kinevezésének napján.²³

Avégett — szölt az oklevél —, hogy Mikcs bán leszármazóival együtt „békésen és mindenfajta zaklatástól mentesen” bírhatta a királytól eddig elnyert és még ezután szerzendő birtokait, Károly az alábbi kegyben részesítette. Kijelentette, hogy mindezeket a javakat most „olyképpen adja neki” (*sic contulimus et donavimus eidem*), hogy ez a fivéreire és vérrokonaira semmiben se terjedjen ki és semmiben se vonatkozzék, „hacsak az adománylevélben nem tétetik róluk kifejezett említés”, avagy az adomány nem kimondottan közösen illeti meg őket.²⁴ Ennek megfelelően eme rendeletével (*edicto*) úgy határoz (*statuentes*), hogy azokban a birtokokban, amelyeket „pontosan körülírva” Mikcs bánnak, fiainak és tőlük származó utódainak adományozott, avagy amelyeket a testvérek és vérrokonok kizárásával adott nekik vagy fog adni a jövőben, e testvérek és rokonok egyike se követelhesen magának jogot vagy részt *bármínő jogra vagy szokásra hivatkozva*, és nem indíthat évégett pert sem ellenük.²⁵

Az oklevél *privilegium* volt a szó eredeti értelmében, és pedig nemcsak függő pecsétje és kiállításának módja miatt. A király olyan előjogot biztosított a bánnak, aminővel akkoriban — feltehetőleg — senki más nem rendelkezett. Azáltal, hogy az atyafiságától megvonta az öröklés jogát, visszamenőleges hatállyal megváltoztatta a bán birtokában levő adománylevelek érvényét. A különleges kedvezményt Mikcsnek az oklevélben is előadott rendkívüli érdemei indokolták. Számunkra az oklevél befejező formulája a legfontosabb: a király a fenti rendelkezést „bármínő törvényre és szokásra való tekintet nélkül” (*legibus seu consuetudinibus quibuslibet non obstantibus*) hozta meg, „különös kegyből és királyi teljhatalmánál fogva” (*ex speciali gratia ac de plenitudine potestatis nostre*)²⁶, ámde semmiképp sem akarja, hogy maguk a törvények e döntése folytán csorbát szenvedjenek (*quibus per hoc dictum nullum volumus preiudicium generari*).

23 Zala I. 182–184. eredetije: Dl. 40 467. Vö. *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. Bp. 1992. 82.

24 „quod ad fratres eius et consanguineos non in aliquo extendatur atque referatur, nisi in instrumento huiusmodi collationis et donationis de ipsis fratribus vel consanguineis suis fuerit expresse mentio habita, vel donatio eis facta communiter exprimatür.”

25 „Mykch bano et suis filiis ab eis que propagandis successoribus precise et circumscriptis, seu exclusis fratribus et consanguineis suis, per nos collatis aut conferendis nullus fratrum vel consanguineorum suorum pro se possit quicquamque iuris ... portionem aliquam cuius iuris vel consuetudinis pretextu vindicare.”

26 A formula jelentőségéről: *Bónis György*: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. Philologiai Közlöny 1958. 173. sk., aki ezt az oklevelet említi is példaként: uo. 189.

Más szóval: I. Károly idején még olyan „törvény vagy szokás” volt érvényben, amelynek alapján a birtokszerző köteles volt megosztani a szerzeményeit mindazon atyafiaival, akikkel addig még nem tett osztályt. Acsai Márton példáján láttuk, hogyan érvényesült ez a törvény a bírói gyakorlatban. Károly ez alól a kötelezettség alól mentesítette kedvencét, Mikcs bánt, amikor különleges kiváltsággal ruházta fel, de hangsúlyozta, hogy olyan kivételt tesz, amely ellentétes a fennálló szokásokkal. Az oklevél az uralkodó szavával tudunkra adja azt a szabályt, amit fentebb más forrásokból közvetett úton állapítottunk meg: *az adománylevelek érvénye ekkor még kiterjedt az adományos oldalági rokonaira, akkor is, ha az adománylevél nem nevezte meg őket.*

Vannak elszórt és bizonytalan példák, hogy mások is kaptak hasonló kiváltságokat I. Károlytól. 1326-ban a király állítólag [Turul nb. Nagymihályi] Lőrinc fia Gergely mesternek és egyenesági utódainak (*in filios filiorum*) adta Apáti és Tarcsa birtokokat „többi édestestvére és rokona kizárásával” (*exceptis aliis fratribus suis uterinis et proximis*).²⁷ 1337-ben Gútkeled nb. Negyvenszili [Pelbárthidi] Miklós javára jelentette ki, hogy két birtok, amelyeket korábban neki adott, a szándéka szerint olyan, amely sem édes-, sem unokatestvéreivel, sem más atyafiaival nem osztandó meg (*cum nullo ex suis fratribus uterinis quam patruelibus et cognationalibus participandas*), hanem ezeket mindörökké egyedül ő és fiági leszármazói (*pro se in filios filiorum*) birtokolhassák.²⁸ Ez rövidebb formában ugyanazt a jogot tartalmazta tehát, mint a Mikcsnek adott kiváltságlevél. Bizonytalanná eme adatokat az teszi, hogy történetesen egyik oklevél sem eredetiben maradt ránk, hanem az egyik késői másolatban, a másik egy 15. századi perbe foglalt tartalmi kivonatban. Hitelességük ezért mindaddig kétséges, amíg hasonló tartalmú oklevelek megbízhatóbb hagyományozásban nem kerülnek elő.

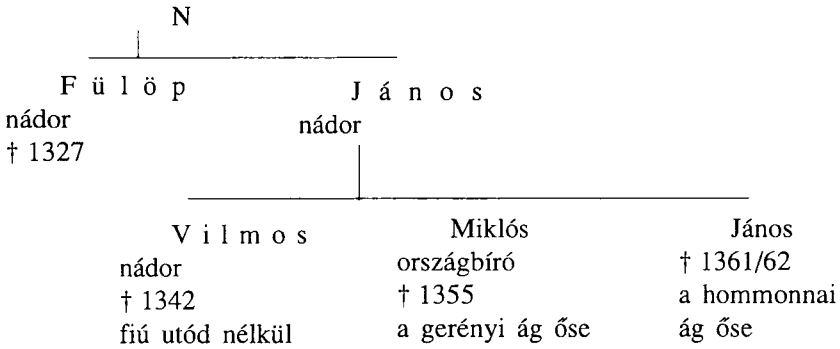
A mondottakból egy fontos következtetést lehet leszűrnünk a korai királyi *adománylevelek* érvényére nézve. Bármi volt is az uralkodó szándéka, amikor az adományt megtette, ennek hatályát ekkor még mind a nemesi szokásjogban, mind a bírói gyakorlatban a patriarchális jogelvek szerint értelmezték. *Azaz magától értetődően kiterjesztették mindazon atyafiakra, akikkel az adományos még nem osztozott meg.* Úgy fogták fel a dolgot, hogy a birtokszerző nem a saját, hanem atyafisága vagyonát gyarapítja; amikor tehát birtokot szerez, nem egyéni jogon érvényesül, hanem mintegy a rokonság képviselőjeként.

3

Az az esemény, amely az adományrendszer reformját közvetlenül megelőzte és feltehetőleg kiváltotta, a Druget-hagyaték ügye volt. Mielőtt azonban ezt megismer-nénk, vegyük szemügyre az érdekelték vázlatos családfáját:

²⁷ Nagy Gyula: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I. Bp. 1887. 53.

²⁸ Csak 1453. évi tartalmi átirásból ismert: A. III. 427.

Druget Fülöp 1301-ben érkezett Magyarországra Károly kíséretében, legkésőbb 1315 óta viselt tisztségeket, és az ország nádoraként, fiúörökös nélkül hunyt el. Méltóságait és befolyását testvére, az időközben Nápolyból ideköltözött János nádor örökölte, utána pedig 1334-től János legidősebb fia, Vilmos nádor volt a család feje, 1342-ben történt haláláig. Vilmosnak nem volt fia, de két ifjabb fivére túlélte őt, és a család gerényi, illetve homonnai ágát alapította.

Mint ismeretes, a Drugeteké volt az egyetlen idegen família, amely az Anjoukat magyar földre kísérte és itt vagyonhoz jutott. Ez a vagyon azonban kivételesen nagy volt. Druget Fülöp 1317-től kezdve öt váruradalmat és számos egyéb birtokot gyűjtött össze az északkeleti megyékben a legyőzött Amadéfiak, Petenye fia Péter és mások elkobzott vagyonából. Amikor Vilmos nádor 1342 szeptemberében, kevéssel I. Károly után, meghalt, kilenc váruradalom maradt utána. Ez a hagyaték volt akkor az ország messze legnagyobb földbirtoka.

A Drugetek várai jelentették az ellenőrzést az északkeleti megyék felett, az örökség sorsa tehát nyilvánvalóan politikai kérdés volt. Ennek megfelelően is kezelték. Az elhunyt nádor tartományát azonnal megszállták Szécsényi Tamás vajda és az anyakirályné emberei, lefoglalták a várait is, majd három hónap múlva megszületett felőlük a döntés. Lajos király 1343. január 7-én a kilencből hármat (Barkót, Jeszenőt és Nevickét) Druget Miklósnak és öccsének adott örökbe.²⁹ A többi hat vár (Lubló, Dunajec, Palocsa, Szokoly, Szalánc és Terebes) a továbbiakban a királyi hatalmat volt hivatott erősíteni.

A döntés indokolását nem ismerjük, de tudunk rá következtetni. I. Károly okleveleiből világosan kitűnik, hogy a Drugetek javára szóló adományainál nem volt tekintettel a magyar öröklési rendre. Vagyis szándéka szerint csak az egyenesági férfi leszármazót számította örökösnek, a testvért nem. 1327-ben, amikor Fülöp nádor „hímnemű örökösök vigasza nélkül” (*absque heredum virilis sexus solacio*) elhunyt, összes várai és javai, melyeket adományul kapott, a király kezére hármlottak, jóllehet volt élő fivére, Druget János. A király pedig „fejedelmi nagylelkűségből, de egyben teljhatalmánál fogva is” (*de magnificentia principali ac etiam de*

29 Történelmi Tár 1907. 85. Tartalmi kivonat egy 1551. évi ítéletlevélből.

plenitudine potestatis) testvérének, Jánosnak a fiát, Vilmos mestert tette meg Fülöp összes birtokának egyetemes örökösévé (*constituimus heredem*).³⁰ Ezzel kapcsolatban különös figyelmet érdemel, hogy Vilmos apja, János életben volt ekkor, sőt a nádorságban ő lett Fülöp utóda. Az uralkodói kegy tehát kifejezetten Vilmos személynék szólt. Ebből pedig az következett, hogy miután neki sem maradt fia, jószágainak ugyanúgy a királyra kellett háramlaniuk, mint korábban Fülöp nádor birtokainak. Hozzáteendő ehhez, hogy maga Vilmos nádor is egyedül magát tekintette vagyona tulajdonosának. Még 1330-ban saját pecsétje alatt végrendeletet készített, amelyben halála esetére „összes szerzett, öröklött, vásárolt és csere címén bírt várát” idősebbik öccsére, Miklósrá hagyta.³¹

A Druget-hagyaték ügyében nyilvánvalóan az örökös (*heres*) fogalmának kétféle, egymástól alapvetően különböző értelmezése szembesült. A nemzeti jogban gyökerező magyar felfogás szerint örökösnek számítottak — korlátozás nélkül — az egy apától született fitestvérek, továbbá a rokonság mindazon tagjai, akik még osztatlanul éltek a közös jószágon, tekintet nélkül arra, hogy rokonságuk hányadfokú. A hűbériség tradíciói viszont, amelyek egyebek között a normannok szervezte nápolyi királyságban is uralkodtak, az adománybirtok örökölhetőségét az egyenes ági leszármazókra korlátozták, és örökösként csak a fiú- és esetleg a leánygyermeket vették számba.

Károly magyar híveinek tett adományaiban természetesen a hazai szokást tette magáévá, a Drugetekkel szemben azonban — kivételképpen — a hűbéri elvet követte. A királyi tanács tehát nem minden jogalap nélkül járt el, amidőn Druget Vilmos hagyatékát háramlott jószágként lefoglaltatta a korona részére. Az eljárás csak azért volt vitatható, mert az örökös fogalmának eme kétféle felfogása addig nem tükröződött magában az adománylevelek megfogalmazásában. Ezekben 1342-ig egyféle formula dívott: a király a birtokot valamely hívének „és általa örököseinek” (*et per eum suis heredibus*) adta oda.³² Elvértve fordult csak elő, hogy az örökösök körét ennél pontosabban határozták meg.³³ A pongyola megfogalmazást viszont kétféleképpen lehetett érteni. Károlynak ama 1341-i adománya például, amely Acsai Berend fia Márton „és általa örökösei” javára szólt Varsány faluról, úgy volt értendő, mint láttuk, hogy a birtok automatikusan megilleti két testvérét is. A Druget Fülöp, illetve Vilmos javára tett, pontosan ugyanilyen szövegű adományleveleket ellenben³⁴ az udvar úgy kívánta értelmezni, hogy a nádor két öccsére nem vonatkoznak.

A Druget-hagyaték kérdése tehát egyszerűen felszínre hozta és akut politikai problémává léptette elő az adományrendszer korszerűtlenségét. Az udvari körök sze-

30 A. II. 317.

31 *Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (= F). I–XI. Budae, 1829–1844. VIII/3. 506–511., eredetije: Dl. 71 270.

32 Pl. 1339: A. III. 1.; 1341: A. IV. 92., 176.; 1342: A. IV. 225.

33 Pl. 1339: Károly az eltölt Baracska Tamás fia Miklós birtokait rokonának, Baracska Jakab fia Miklós udvari ifjúnak és általa testvérének, Istvánnak adja, Dl. 16 099; 1341: Uő Teleki (Bihar m.) birtokot Meszesi Demeter budai éneklőkanonoknak „és következőleg” megnevezett testvéreinek, valamint ezek örököseinek (*et per consequens ... fratribus suis eorundemque fratrum suorum heredibus*) adja, A. IV. 91.

34 Pl. Palocsa várról, 1317: Anjou-kori oklevéltár. I. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1990. 447.

mében, mint Mikcs bán esetében láttuk, eddig is szálfka volt a nemzetségi atyafiak részletetése az adománybirtokban. Most az is kitűnt, hogy ez a rendszer a királyi politika szabad érvényesítése elé is komoly akadályokat gördít, és alkalom adtán olyan helyzetet teremt, amelyet csak hatalmi szóval lehet megnyugtatóan megoldani. Időszerűvé vált tehát egy olyan új adományrendszer bevezetése, amely a régi hagyományokat célszerűen egyesíti az udvar törekvéseivel, és megszünteti a rokonság öröklési jogát anélkül, hogy eleve kizárná az oldalági rokonok részletetésének lehetőségét. A megoldandó feladat az örökösök körének pontos kijelölése volt, és a reformnak, az „új adománynak” (*nova donatio*) ez állt a középpontjában.

4

Az új adományrendszer bevezetéséről közvetlen tudósítás nem maradt ránk. Azt, hogy érdemi változás történt, Lajos adományleveleinek újszerű megfogalmazása árulja el. Azt pedig, hogy az újítás összefüggött a Drugetek örökösödési perével, abból gyaníthatjuk, hogy az első adománylevél mindössze hat nappal a per lezárása után kelt. Lássuk előbb az okleveleket (a továbbiakban a sorszámukra fogok hivatkozni):

1. 1343. jan. 13. Lajos Lack fia István lovászmesternek, vasi és soproni ispánnak, valamint négy megnevezett fiának és általuk örököseinek (*item ... filiis suis et per eos suis heredibus*) adja Simontornya várat arra az esetre, ha birtokosa örökös nélkül halna el.³⁵ Fontos tudni, hogy Istvánnak volt öt fivére is, az oklevél őket hallgatólagosan kizárta az öröklésből.

2. 1343. márc. 16. Uő Böcsi Dénes fia Domokos fia Péter udvari apródnak, apjának: Domokosnak, édestestvéreinek és örököseiknek (*ac fratribus suis uterinis et eorum heredibus*) adja Felsőónod földet.³⁶ Domokosnak volt négy fiútestvére, velük azonban már előzőleg, 1341-ben megosztozott, úgyhogy az adomány specifikációjának ezúttal csak formai jelentősége volt.

3. 1343. márc. 22. Uő Hahót fia István fia Miklós zalai ispánnak, az anyakirályné lovászmesterének, három megnevezett fiának és örököseinek (*filiis ... et eorum heredibus*) adja Lenti királyi várat.³⁷ A specifikáció itt szintén csak formális volt, mivel az adományosnak nem voltak közeli atyafiai, akikkel osztoznia kellett volna.

4. 1344. máj. 18. Uő János fia „Tyuk” Tamás mesternek, a királyi kulcsárok ispánjának és általa unokatestvéreinek, Pál fiainak: Miklósnak és Antalnak (*et per eum ... fratribus suis patruelibus*) adja Csatárszeg (Csongrád m.) birtokot fiági leszármazóik részére (*in filios filiorum suorum ... tenendum*).³⁸ Tamásnak a nevezettek voltak a legközelebbi hozzátartozói.

35 Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár (= Sopron vm.). I. Sopron, 1889. 197.

36 A. IV. 306.

37 F. IX/1. 85, eredetije: Dl. 3564.

38 A. IV. 420.

5. 1344. okt. 10. Uő Gyula fia Miklós mester udvari vitéznek, András szicíliai király nevelőjének és „általa” testvérének, Gergelynek (*et per ipsum ... fratri eiusdem*) adja a Bars megyei Malonyán birtokot, mégpedig kérésükre oly módon, hogy abban — hacsak örökös nélkül nem halnának el — unokatestvéikkel és másokkal ne osztozzanak, hanem csak egymással, róluk pedig fiaikra és azok fiaira szálljon.³⁹

6. 1345. ápr. 11. Uő Mikcs szlavón bán fiai: István és Ákos vasi és soproni ispánok részére megerősíti Károlynak Pölöske várról szóló 1330. jún. 28-i adománylevelét, és a várat annak alapján saját új adománya címén is (*iuxta collationem paternam velud nostre nove donationis titulo*) nekik, továbbá testvéreiknek: Lászlónak, Lorándnak és Miklósnak és fiági leszármazóiknak adja (*eisdem ..., item ... fratribus ipsorum ... in filios filiorum suorum*).⁴⁰

7. 1345. máj. 26. Uő Osli fia Domokos macsói bánnak, továbbá megnevezett fiainak és örököseiknek adja Sárkány (Sopron m.) és Hőgyész (Vas m.) birtokokat új adománya címén (*titulo nostre nove donationis*), Domokos kérésére kikötve, hogy az adományból ki legyen zárva minden édes- és unokatestvére, vérrokona és atyjafia, akikkel öröklött birtokaikban még osztályt kell tennie.⁴¹ Megjegyzendő, hogy a bánnak két élő fivére volt, akikkel a következő évben osztozott meg a közös jószágokon.⁴²

8. 1345. jún. 3. Uő János fia Morócsuk mester udvari vitéznek, honti és beregi ispánnak és általa örököseinek adja új adomány címén (*titulo nove donationis nostre*) néhai Orros Péter valamennyi [Pozsony megyei] birtokát.⁴³ Morócsuk lengyel származású volt, 1360-ban örökös nélkül halt meg, és nincs tudomásunk róla, hogy lettek volna hozzátartozói.

9. 1345. nov. 21. Uő Nelipčič János comesnek és általa örököseinek adja új adomány címén (*nove nostre donationis titulo*) Sinj királyi várat Cetina kerülettel, valamint Brecheuo várat Pogle mezővel, oly módon, ahogyan addig a királyok birtokolták.⁴⁴

10. 1347. márc. 23. Uő Kistapolcsányi Gyula fia Miklós mester udvari vitéznek és fiági leszármazóinak (*in filios filiorum eiusdem*) adja Malonyán birtokot oly módon, hogy sem édes-, sem unokatestvéivel vagy mással ne kelljen megosztania, hacsak önszántából nem kívánja.⁴⁵

39 „inter se et non cum aliis eorum fratribus patruelibus vel aliis quibuslibet alicuius temporis curriculo dividendam seu participandam, nisi ... ipsis ... absque heredum solacio ... decedere contingat, ... damus ... in filios filiorum eorum”, A. IV. 450–452.

40 Dl. 40 973. Ugyanezen a napon többi birtokukra is azonos szövegezésű privilégiumot kaptak: Dl. 66 804, 67 601.

41 „exclusis omnibus fratribus suis carnalibus, patruelibus, proximis et consanguineis, cum quibus divisio in eorum possessionibus hereditariis fieri est opportuna”, H. II. 83., eredetije: Dl. 40 981, privilégiális átírása 1351: Dl. 41 150.

42 Sopron vm. I. 189.

43 A. IV. 512.

44 Dl. 38 487.

45 „exceptis et exclusis omnibus aliis fratribus suis tam uterinis [quam] patruelibus vel aliis quibuslibet, imo nec ... dividendam ... cum eisdem ... nisi eiusdem ... Nicolai liberali placuerit voluntati”, A. V. 34.

11. 1347. jún. 30. Uő Lack fia István erdélyi vajdának és megnevezett fiainak adja új adománya címén (*nove nostre donationis titulo*) a néhai Henc fia János fia Miklós mester Simontornya nevű várát, amelyet már korábban, birtokosa életében nekik adott.⁴⁶ Az oklevél ismét hallgatólagosan kizárta az adományból István vajda fivéreit.

12. 1347. szept. 19. Uő Csenik mesternek és örököseinek vasi várföldeket ad új adománya címén (*titulo nostre nove donationis*).⁴⁷ Csenik udvari vitéz volt és ebben az időben vöröskői várnagy.

13. 1347. okt. 3. Uő Poháros Péter mester udvari vitéznek, abaúji ispánnak és általa örököseinek adja új adománya címén (*n. d. n. t.*) Kapi birtokot.⁴⁸

14. 1348. aug. 14. Uő [Kont] Miklós pohárnokmester érdemeiért apjának, Tót Lőrinc nyitrai, vasi és soproni ispánnak, valamint e Lőrinc fiainak: magának Miklós mesternek, Lőkösnek, Bertalannak és örököseiknek adja új adománya címén (*n. n. d. t.*) Temetvény királyi várát.⁴⁹ Lőrincnek volt egy fitestvére, Ugrin, két elhalt bátyjától pedig két unokaöccse, rájuk az adomány értelemszerűen nem vonatkozott.

15. 1348. nov. 13. Uő Zsuki Albert fia Miklós fiainak, Barnabásnak, Mihálynak és Illésnek adja a Doboka megyei Pálostelke birtokot olyképpen, hogy „unokatestvéreiket, rokonaikat és nemzetségüket”, nevezetesen Zsuki Domokos és István fiait „rokonság címén nem tartoznak részeltetni benne vagy azt velük megosztani”.⁵⁰

16. 1348. nov. 13. Uő a Trencsén megyei Mojszin birtokot Baracscai Jakab fia Jakab mester udvari ifjúnak és édestestvérének, Istvánnak adja, „valamint általuk más testvéreiknek és rokonaiknak, akikkel azt saját jószántukból meg óhajtják osztani, életükben vagy halálukban, amikor jónak látják”.⁵¹

17. 1349. aug. 26. Uő [Losonci] István szörényi bánnak, fiának, Dénesnek és örököseiknek (*et ... filio suo ac ipsorum heredibus*) adja új adománya címén (*n. d. n. t.*) Szentmargitasszony (Szerém m.) birtokot.⁵² Az oklevél impliciten kirekesztette István két fitestvérét.

18. 1349. nov. 26. Uő Tót Lőrinc fiainak: Kont Miklós pohárnokmesternek és Lőkösnek, és általuk (*ac per eos*) testvérüknek, Bertalannak adja új adomány címén (*nove donationis titulo*) Galgóc királyi birtokot.⁵³ Az implicit kizárás ezúttal Lőrinc testvérét és unokaöccseit érintette.

46 Sopron vm. I. 196–201.

47 A. V. 155. Csak az iktatóparancs maradt fenn.

48 A. V. 132.

49 A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Bp. 1919. 99.

50 „cum fratribus eorum patruelibus, proximis et generationibus ... quoad titulum cognationis non teneantur impertire vel dividere”, A. V. 247.

51 „ymo per eos aliis fratribus et proximis eorundem, cum quibus ipsi eandem ex propria eorum benivolentia voluntate participare et unire voluerint, tam in vita, quam in morte, dum ipsis expediens fore videbitur”, Dl. 16 099.

52 *Varjú Elemér–Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez* (= Bánffy). I–II. Bp. 1908–1928. I. 160.

53 A. V. 341., privilegialis megerősítése 1350. márc. 14: Dl. 5171.

19. 1350. szept. 8. Uő Csornai Lőrinc fiainak: János mester udvari vitéznek (a Kanizsai család ősének), István budai prépostnak és Benedeknek, valamint örököseiknek adja új adománya címén Szovát soproni várföldet.⁵⁴

20. 1350. okt. 16. Uő Szeri Pósa fia János mester udvari vitéznek, krassói ispánnak és galambóci várnagynak, továbbá négy megnevezett édestestvérenek és örököseinek adja *Ooch* és *Week* (Krassó m.) birtokokat, az iktatóparancs szerint új adomány címén.⁵⁵

21. 1350. okt. 30. Uő Lack fia István erdélyi vajdának és általa öt megnevezett fiának adja Sztrigó és Csáktornya várakat.⁵⁶ Az oklevél implicite kizárta az adományból a vajda testvéreit.

Mennyiben újszerű az idézett oklevelek megfogalmazása?

Feltűnő először is az igyekezet, hogy az addigi gyakorlattal szemben pontosan meghatározzák azon személyeknek a körét, akiknek az adomány szól. A birtokot ettől kezdve nem általában véve az adományos „és általa örökösei” kapták, hanem az oklevél többnyire pontosan megjelölte, hogy kik a kedvezményezettek: az adományos apja (2, 14), megnevezett édestestvérei (2, 5, 6, 14, 18, 20), fiai (1, 3, 7, 11, 17, 21), kivételképp unokatestvérei (4). Az adomány az ilyen módon meghatározott kedvezményezettek „fiainak fiait” (*filios filiorum*, 4, 5, 10), azaz egyenesági leszármazóit illette meg, tehát arra az időre szólt, amíg magvuk nem szakad.

Eleinte gyakran több személy volt a kedvezményezett (1, 2, 3, 6, 7, 11, 14, 17, 20), de hamarosan az vált szokássá, hogy az adománylevél érvénye csupán a birtokszerző(k) személye „által” (*per eos/eum*) terjed ki további megnevezett személyekre (5, 16, 18, 21). Werbőczy már ennek alapján határozta meg a nemzetiségnek az adományhoz való jogát. Ha a testvérek egyike birtokot szerez — írta — „és otthon maradt testvéreinek a nevét az 'et per eum' stb. záradékkal belefoglaltatja az erről szóló privilégiumba”, akkor osztály esetén a megnevezetteknek egyenlő arányban kell részesedniük belőle.⁵⁷ Az adomány kiterjesztése tehát a legkevésbé sem csorbította azok jogát, akiket belefoglaltak. A birtokhoz ugyanolyan címen és ugyanolyan mértékben volt jussuk, mint magának az adományosnak.

Ebből viszont természetesen az is következett, hogy ha ez a kiterjesztés valami okból — akár a király, akár az adományos óhajára — elmaradt, akkor a kapott birtokhoz kizárólag az adományosnak és fiági lemenőinek volt joga. Az adományból tehát ettől fogva *implicite* kirekesztődtek mindazok a hozzátartozók, akiket az oklevél nem nevezett meg (1, 7, 11, 17, 18). A kirekesztés tényét kezdetben több oklevél kifejezetten hangsúlyozta is (5, 7, 15), olykor az adományos óhajától téve függővé, hogy mely rokonát kívánja részeltetni a szerzeményben (10, 16).

Hogy az új szempontok miképp érvényesültek, jól láthatjuk az alábbi példából. 1365. nov. 22-én Lajos király utasította a garamszentbenedeki konventet, hogy Baracscai Jakab fia Istvánt iktassa vissza négy Bars megyei birtokba. Mint meg-

54 Sopron vm. I. 212.

55 Az adomány és az iktatás 1353. évi átírása: Dl. 93 782.

56 F. X/1. 761, eredetije: Dl. 4151.

57 „et nomina fratrum suorum domi manentium clausula cum illa: Et per eum etc. in litteris seu privilegiis donationalibus inscribi et inseri procurabit”, HK. I. 43.

tudjuk, István testvére, Baracscai Miklós kevéssel előbb fiutód nélkül halt meg, mire Oppelni László herceg adományul kérte a királytól az elhunyt négy birtokát „azon a címen, hogy az örökös nélkül elhalt ember vagyona” (*nomine possessionum hominis sine herede decedentis*). A herceg ugyanis nem tudta, „hogy Jakab édestestvéreinek, Baracscai Istvánnak a neve bele lett foglalva az eme birtokokról szóló adományleveleinkbe” (*nesciens nomen Stephani de eadem Barakcha, fratris eiusdem uterini, in privilegiis nostris super collatione ipsarum possessionum confectis insertum fore existere*). Baracscai azonban a király színe elé járulva bemutatott ezekről három adománylevelet, amelyekben az uralkodó „saját szemével” látta beírva István nevét (*nomen eiusdem Stephani ... conscriptum fore vidimus fide oculata*). Ennek alapján megállapította, hogy a birtokok ugyanúgy megilletik őt is, mint elhalt testvérét, ezért érvénytelenítette László herceg javára tett adománylevelét, és a négy birtokot visszaadta a panaszosnak.⁵⁸

1343-tól kezdve tehát az addigi gyakorlattal ellentétben az egyenesági öröklés elve lépett érvénybe. Ezentúl minden királyi adománylevelé érvénye kizárólag azokra terjedt ki, akik az oklevélben megnevezett kedvezményezettek fiági leszármazói voltak.

A magyarországi birtokjog ettől fogva ezen a szabályon alapult, és az 1343 után kelt adományleveleket ennek megfelelően értelmezték. Nemcsak Werbőczy korában volt ez így, hanem már I. Lajos korától kezdve. Tudjuk például, hogy a Lackfiak oldalágainak valóban nem lett részük azokban az uradalmakban (Simontornya, Csáktornya), amelyeket István vajda a maga és fiai számára szerzett. Amikor fiát és unokáját, a két Lackfi Istvánt 1397-ben meggyilkolták, mindegyik uradalom királyi kézre háramlott, noha a család többi ága csak 1420-ban halt ki. Ugyanígy alakult a Zaránd megyei Egregy birtok sorsa is, amelyet Kölcsei Dénes fia András zarándi ispán szerzett Lajostól 1356-ban. A kicsinyi uradalom, ahol András várat is építtetett, 1406-ban a fiáról, „Egregyi” Lászlóról visszaszállt a koronára, noha András testvéreinek — köztük Kölcsey Ferenc őseinek — jócskán maradtak leszármazói.⁵⁹

Zsigmond korából, mivel a forrásanyaga jobban ismert, már sok hasonló esetet ismerünk. 1387-ben Ruszkai Dobó Domokos udvari lovag kapott három Bereg megyei falut egyedül a saját részére, 1391-ben pedig Kaszony mezővárost.⁶⁰ Amikor 1395 elején fiutód nélkül meghalt, mindezek visszaszálltak a királyra, jöllehet két testvére is életben volt.⁶¹ Az udvar egy másik vitéze, Nagymihályi (Tibai) János mester ungi ispán szintén úgy kapta számos birtokát, hogy Péter nevű öccse, aki túlélte őt, nem részesült belőlük. Ezért midőn a nikápolyi csatában életét vesztette, a birtokok a koronára háramlottak.⁶² A legnevezetesebb példa mindazonáltal a sárospataki uradalomé. 1390-ben Perényi Miklós szörényi bán eszközölte ezt ki magának

58 Dl. 16 107.

59 1356: Dl. 41 281; 1406: Zs. II. 5125.

60 1387: F. X/1. 331., Zs. I. 333.; 1391: Zs. I. 2309. Abban az oklevélben, amelyet Zsigmond 1386-ban őrgrófi minőségében tett ugyanerről, még Domokos két fivére is szerepelt (F. X/1. 298., eredetije: Dl. 71 891.). A jelenséget Szabó J. Gy. is (i. m. 26.) észrevette, bár a magyarázatát természetesen nem tudhatta: „Úgy tűnik, mintha Domokos mester szerzeménye csak őt magát illette meg, amíg élt, és családjára semmit sem örökíthetett.”

61 1395: Zs. I. 3928, vö. 1400: Zs. II. 80.

62 Összefoglalja Szabó J. Gy.: i. m. 27.

két öccse — János pohárnokmester és Imre, a későbbi titkos kancellár — hallgatóságos kizárásával. Amikor fia, a „Pataki”-nak is nevezett Perényi Miklós lovászmester 1428-ban elhunyt, az uradalom visszakerült a koronához, mert nem volt örököse.⁶³ Körösszeg várnak is hasonló volt a sorsa. Ezt 1390-ben a Losonci-testvérek egyike, István macsófi bán nyerte el „új adományul”, és mivel 1395-ben magva szakadt, a vár Zsigmondra háramlott, noha testvérének, László bánnak maradtak fiai.⁶⁴ Rokonuk, Losonci Dezső fia László erdélyi vajda (1376–92) is számos birtokot gyűjtött magának anélkül, hogy öccsének, Miklós székely ispánnak — a losonci Dezsőfiak ősének — része lett volna bennük. A hatalmas vagyon (a gyulai uradalom, Bálványos vára, Mikeszása, talán Dicsőszentmárton is) 1402-ben a királyra szállt vissza, mert a vajda János nevű fiának nem volt örököse.⁶⁵

Mindeme adatok azt bizonyítják, hogy az adományrendszer alapelvei csakugyan megváltoztak 1343-tól kezdve. Amit Mikcs bán 1325-ben még különös kegyként, az érvényes szokásjog ellenére eszközölt ki magának, Lajos és Zsigmond idején szabállyá vált. Akkor már — mint később is — magától értetődő volt, hogy a kapott birtokot kizárólag az adományos egyenes ági utódai örökölhetik, más rokonok nem. 1343-ban tehát, leszögezhetjük, az adományrendszer nem csekély horderejű reformja következett be.

Kevéssel ezután, 1345-ben tűnik fel az adománylevelekben az a látszólag értelmetlen, funkció nélküli formula, amelynek magyarázatát keressük: az adományozás az uralkodó „új királyi adománya címén” történt.

A formulával először Károly uralkodása idején, az 1320-as évek elején találkozunk, de ekkor még más jelentésben, szórványosan és átmenetileg.⁶⁶ 1320-ban a király *nove donationis titulo* adományozta a Doboka megyei Keresztúr birtokot Récsei Lőrincnek és mindkét nembeli örököseinek, aki a birtokot anyai nagybátyjaitól, [Zsombor nb.] Lőrinc fiaiól kapta.⁶⁷ 1321-ben *donationis nove possessionum titulo* visszaadta összes magyarországi birtokukat Szentgyörgyi Ábrahám ispán fiainak, Sebus mesternek és Péternek.⁶⁸ 1323-ban átírta és *nove donationis titulo* megerősítette Ákos nb. Mikcs részére Pazdics és Deregnyő birtokokról szóló 1315. évi

63 1390: F. X/1. 610., megismételve 1392: *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. II–IV. Bp. 1882–1884. III. 219. Halála 1428: DI. 11 999. Patak Miklós magtalan halála miatt szállt a koronára, 1429: DI. 12 092, és tényleg királyi kézen volt: DI. 12 052.

64 1390: Bánffy I. 430.

65 János halála 1402. okt. 20. előtt: Bánffy I. 469.; összes birtoka a királyra háramlott, 1403: Zs. II. 2656. Gyulára *Scherer Ferenc*: Gyula város története. I. Gyula, 1938. 42–43. ZW. III. 303.; Bálványosra 1406: A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest, Bp. 1871–1931. IX. 566.; Mikeszására *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bp. 1913. 865.; Dicsőszentmártonra 1403: *Barabás Samu*: Székely oklevéltár 1229–1776. Bp. 1934. 37.

66 Első előfordulását nem királyi oklevélből ismerem. 1318-ban Bogár fia Márton szilágyi várnagy az esztergomi keresztes konvent előtt egy vásárolt birtokát feleségének adta *titulo nove donationis*, fiai hozzájárulásával (Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek. I–III. Strigonii, 1874–1924. II. 748. eredetije: DF 273 500). Bármit jelentsen itt a formula, a tárgyunkhoz szerencsére nem tartozik.

67 Temes 21., eredetije: DI. 30 605 (I. Lajos 1349. évi átírásában).

68 1321/397: DI. 2051.

adománylevelét,⁶⁹ 1325-ben pedig Aba nb. Soproni Lőrinc mester fiai, az Atyinai család ősei részére egy kőrösi várföldről szóló 1318. évi adományát.⁷⁰ Ugyancsak 1325-ben visszaadta Csitvándi Karolus fiainak, az Apáti Kopócs család őseinek Arad (Ung m.) birtokot, amelyet IV. Lászlótól kaptak. A vizsgálattal megbízott egri káptalan megállapította, hogy László király oklevele elégett, továbbá, hogy a Csitvándiakat Ung megye hatósága királyi parancsra ellentmondás nélkül beiktatta a birtokba *ad maiorem iuris et iustitie evidentiam*, jöllehet annak addig is békés birtokában voltak. Mindezek után a király „jövőhagyta” László korábbi adományát, a birtokot pedig *etiam nostre nove donationis titulo* nekik adva megerősítette számukra.⁷¹

Az idézett példákából világosan kitűnik, hogy a *nova donatio* formulája ekkor még egy meglévő birtoklás megújítását jelentette. Ez a birtoklás éppúgy alapulhatott királyi adományon, mint egyéb jogcímen. A formula eredetét nem ismerjük. Kétségtelen azonban, hogy ekkor még nem vált állandó részévé a kancelláriai szókinccsnek, mert az 1323 körül keletkezett, rendkívül nagyszámú birtokmegújító oklevélnek csak elenyésző hányadában olvashatjuk, és a továbbiakban jó darabig nem találkozunk vele.⁷²

Lajos idején legelőször még ugyanabban az értelemben fordul elő, mint 1320 táján. A király, amikor 1345. április 11-én átírta apjának több adománylevelét Mikcs bán fiai részére (l. fent, 6. sz.), csupán megerősítette a bennük foglaltakat saját „új adománya címén” (*iuxta collationem paternam velud nostre nove donationis titulo*). Itt tehát a formula még nem jelentett többet, mint addig: egy korábbi szerzemény megújítását. Alig néhány hét múlva azonban, május 26-án merőben új, szokatlan szöveggörnyezetben merül fel: Ostfi Domokos két, addig királyi kézben levő birtokot kapott Lajostól „királyi új adomány címén” (7). A használata ettől a pillanattól fogva úgyszólván állandósul. 1345-től kezdve alig akad oklevél, amelyből hiányoznék (nincs: 10, 15, 16, 21). Egyidejűleg megritkulnak, majd 1350 után jóformán el is tűnnek azok a körülírások, amelyeket addig alkalmaztak: a testvérek, illetve rokonnok kizárása, avagy a testvérek és fiúk taxatív felsorolása.⁷³

69 F. VIII/2. 441–4., eredetije: Dl. 84 774.

70 *Tadeusz Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II–XV. Zagrabiae, 1904–1934. IX. 247.

71 A. II. 209.

72 Károly egy 1339. évi oklevelében azt olvassuk, hogy [Kátai] Szunyog László udvari ifjú egy örökös nélkül elhalt személy birtokát szolgálataiért *per modum nove donationis* kapta a királytól. Az oklevelet azonban többszörös átírásban Hédervári nádor 1437-i ítéletlevele tartotta fenn (*Radvánszky Béla-Závodszy Levente*: A Hédervári család oklevéltára. I–II. Bp. 1909–1922. I. 31.), ezért a kitélt, amíg egykorú és hiteles forrással nem adatható, elszigetelt előfordulása miatt kénytelen vagyok interpolációnak tekinteni.

73 1364. febr. 5. adomány Dalmadi Tamás fia Gergelynek „in filios filiorum suorum”, *Kubinyi Ferencz*: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárákból. Bp. 1888. 228.; 1366. aug. 18. Petrinja birtok adománya Cudar Péternek és felsorolt testvéreinek „exclusis et exceptis aliis fratribus eorum patruelibus et proximis ac quibuslibet generationis eorum hominibus”, Dl. 5488. Új adomány formula és további kikötések: 1352. jan. 17.: Fonyi Balázs birtokairól új adomány Cudar Péternek és testvéreinek „exclusis predictis fratribus patruelibus et generationibus suis universis”, A. V. 542.; 1355. máj. 1: Batori Lászlónak új adomány Buly birtokról „non cum aliquibus fratribus suis, sed exceptis omnibus fratribus suis solummodo sibi et ... heredibus”, A. V. 302. Igen késői előfordulása

Kézenfekvő feltételezni, hogy az 1343-ban bevezetett új adományrendszert nevezték 1345-től kezdve *nova donatio*-nak. Úgy sejtjük, ezentúl az „új adomány jogcíme” kifejezés hordozta azt az új tartalmat, amelyet Lajos legkorábbi oklevelei csak körülírtak: az egyenes ági öröklés elvét. Nemsokára, a század közepe után a formula már csak általánosságban utalt a Lajos-kori adományrendszer új voltára. Annyira általánossá vált, hogy szokás lett mindenféle adománylevélbe belefoglalni, tekintet nélkül akár az adomány jellegére, akár az adományos kilétére. 1360-ban már az óbudai apácakolostor kapott birtokokat „új királyi adomány címén”⁷⁴, később János váradi püspök, aki ugyan nem egyháza részére, hanem magánszemélyként kapta a birtokot, de örökösei nyilván nem voltak.⁷⁵ 1397-ben Zsigmond „új adománya címén” öt trencsényi várat adott Sędziwój kaliszi palatinusnak „csupán élethossziglan”,⁷⁶ 1406-ban pedig egy román nemesnek egy Hunyad megyei birtokot „tetszése tartamára”.⁷⁷

Nem lehet persze csodálni, hogy az 1343. évi reform írásbeli lecsapódása nem volt azonnali és következetes. Az első évekből még szép számmal akadnak olyan adománylevelek, amelyekben továbbra is csak a hagyományos formula (*per eum suis heredibus*) olvasható minden további specifikáció nélkül.⁷⁸ 1346 után azonban az effajta oklevelek végképp eltűnnek, és a továbbiakban nem ismerek olyan királyi adományt, amelyből hiányoznék vagy a *nova donatio* formulája, vagy ha ez netán elmarad, mint egyes Lajos-kori oklevelekben, akkor a kedvezményezettek másfajta körülírása.

5

Az adományreform célja, mint láttuk, kettős volt. Egyrészt lehetővé kívánta tenni „a testvérek kizárásával” az egyéni birtokszerzést az udvar tagjai számára. Másrészt világosan meg kívánta jelölni, hogy a birtoknak mikor kell a koronára háramlania, és ezáltal elkerülni a Druget-hagyaték problémájához hasonló kínos ügyeket. Az új intézmény ezentúl valóban világos elveket adott az adománybirtokok — persze csak az 1343 után adottak — jogi problémáinak eldöntéséhez, és az elveket mindaddig a gyakorlatban is követni lehetett, amíg a királyságnak elég ereje volt ahhoz, hogy jogait érvényesítse.

a testvérek kizárásának Újlat adománya Kont Miklós nádor részére 1364-ben: Századok 1870. 153., de az oklevél csak rövid regesztából ismert, így nem tudjuk, hogy a *nova donatio* szerepelt-e benne.

74 1380. évi tartalmi kivonat: DI. 25 115.

75 1392: F. X/2. 59., eredetije: DF 212 453.

76 usque sue duntaxat vite tempora possidenda, DI. 87 649 (XVIII. századi másolat. Eredetije Iványi Béla kéziratos regesztái szerint [Országos Levéltár, Collectio Antemohácsiana, Segédletek] Bécsben, az Erdődy család levéltárában kereshető.)

77 usque nostre voluntatis beneplacitum, Zs. II. 4412.

78 1343. márc. 16. Lajos komájának, Ugali Ivánka fia Pál mester országbírói ítélőmesternek „és örököseinek” (*et suis heredibus*) adja Pösze és Szaka (Somogy m.) birtokokat (A. IV. 304.). Ugyanilyenek még 1343: A. IV. 356.; 1344: DI. 87 216; 1345: DI. 69 963; 1346: A. IV. 555.; DI. 87 213; DI. 87 190; DI. 87 191.

Mondanunk sem kell, hogy az uralomból kirekesztett nemeselek tömegei nehezen tudtak megbarátkozni az új intézménnyel. Számukra az érdem nélküli meggazdagodás egyik forrása zárult el. Végleg alárendelt helyzetbe jutottak nemzetségük ama tagjával szemben, akinek az udvarban sikerült karriert csinálnia, és a továbbiakban az ő kegyétől függött, juttat-e nekik is valamit a szerzeményéből. Sokáig nem is voltak hajlandók magukévá tenni a reformnak a nemzetségi szokástól merőben idegen, mondhatni „hűbéri” szellemét. Úgy látszik, legfőképpen azt nehezményezték, hogy testvérük vagy unokaöccsük halálával a birtok nem rájuk, hanem a királyra száll. Nem is haboztak tiltakozni, valahányszor effajta sérelmet tapasztaltak, megmaradtak azonban a csendes protestálásnál, talán majdani jobb időkben reménykedve. Perre gondolniuk sem lehetett, hiszen minden bíróság ellenük ítélt volna a *nova donatio* elve alapján.⁷⁹

A fentiekben megpróbáltam rekonstruálni egy feledésbe merült birtokjogi reform történetét. Közvetett adatokra voltam utalva, mert maga a dekrétum, noha bizonyára létezett, nem maradt fenn. Ezen nincs mit csodálkoznunk. 1440 előtti törvényhozásunknak csak nagyobb összefüggő emlékeit ismerjük, főleg azokat, amelyek, mint az 1351. és 1397. évi törvények, országgyűlésen születtek király és alattvalók mintegy szerződéses megállapodásaként. A királyi tanács egyes döntéseit legfeljebb utalások tartották fenn a számunkra, beleértve a fontosabbakat is, mint amilyen például a fiúsítás bevezetése, majd korlátozása volt.

A felhasznált adatok jellegéből következett, hogy a biztos, de önmagukban érdektelen tényeket feltevések láncolatával kellett összefüggő „történetessé” egybekapcsolni. Így viszont óhatatlanul egybemosódtak tények és hipotézisek. Ezért talán nem felesleges utólag áttekinteni, mi az végeredményben, amit biztosan tudunk, és mi az, amit csak sejtünk.

1. Kétségtelen, hogy az 1342 előtt *per eum suis heredibus* formulával kibocsátott adománylevelek alapján az adományosnak nemcsak fiai (és azok utódai), hanem testvérei — sőt esetenként unokatestvérei — és azok leszármazói is örököltek, és a kor szokásjoga ezen alapult. Másszóval a *heres* fogalmába ekkor még nemcsak a lemenőket értették bele, hanem az oldalági rokonok egy részét is.

2. Ugyanígy kétségtelen, hogy a 14. század közepétől az adománybirtok már csupán az adományos egyenesági utódait illette meg, valamint azok utódait, akikre a *per eum* záradékkal az adományt kifejezetten kiterjesztették. A *heres* ettől fogva — de csak ettől fogva — a fiági lemenők gyűjtőneve.

3. Következésképp tény, hogy valamikor a 14. század közepe táján érdemi változásnak kellett bekövetkeznie a királyi adománylevelek értelmezésében. Mivel ezt a változást nehéz természetes fejlődés eredményének tekinteni, szinte kényszerűen kell következtetnünk belőle az adományrendszer időközben végrehajtott reformjára.

4. Tény az is, hogy az oklevelek megszövegezésében 1343-tól kezdve bizonyos, erre utaló változások mutathatók ki, bár az új formulák használata az első években még nem következtes.

79 Dobó Domokos testvéreinek tiltakozása 1395: Zs. I. 3928., 1400: Zs. II. 80., 81. A Perényiek is megpróbálták megszerezni Patakot 1428 után (1436: Dl. 12 880).

5. Kétségtelen tény továbbá, hogy 1345-től kezdve hosszú időn át — legalább a Zsigmond-kor második feléig — szerepel az oklevelekben egy formula, amelynek ekkori jelentését nem ismerjük. Ez a formula a *nove nostre donationis titulo*.

6. Mindezek után azonban csak feltevés, hogy ez a formula a királyi adományok ekkortájt megváltozott érvényességére utalt, vagyis azt fejezte ki, hogy az ilyen jogcímen adott birtok az adománylevélben megnevezett személyek lemenőit illeti meg. A feltevést valószínűsíti az időbeli egybeesés, megdől azonban, mihelyt sikerül a formula újszerű használatára más, meggyőzőbb magyarázatot találni.

7. Pusztán feltevés, hogy az említett változtatást (reformot) a Druget-hagyaték kapcsán felmerülő problémák és az abból szerzett tapasztalatok váltották ki. A rendkívül szoros időbeli egybeesés mindenesetre a feltevés mellett szól.

Az eddigiekben csak a (feltételezett) reformról esett szó. Jó volna ismerni a későbbi sorsát is. A *nova donatio* formulával Mátyás idején már nem találkozunk a fenti értelemben. Vajon meddig létezett, és mikor szűnt meg? Megszűnése összefüggésben állt-e a Zsigmond halálát követő rendi reakcióval, avagy már előbb sor került rá? Olyan kérdések, amelyekre csak további kutatás adhat egyszer választ.

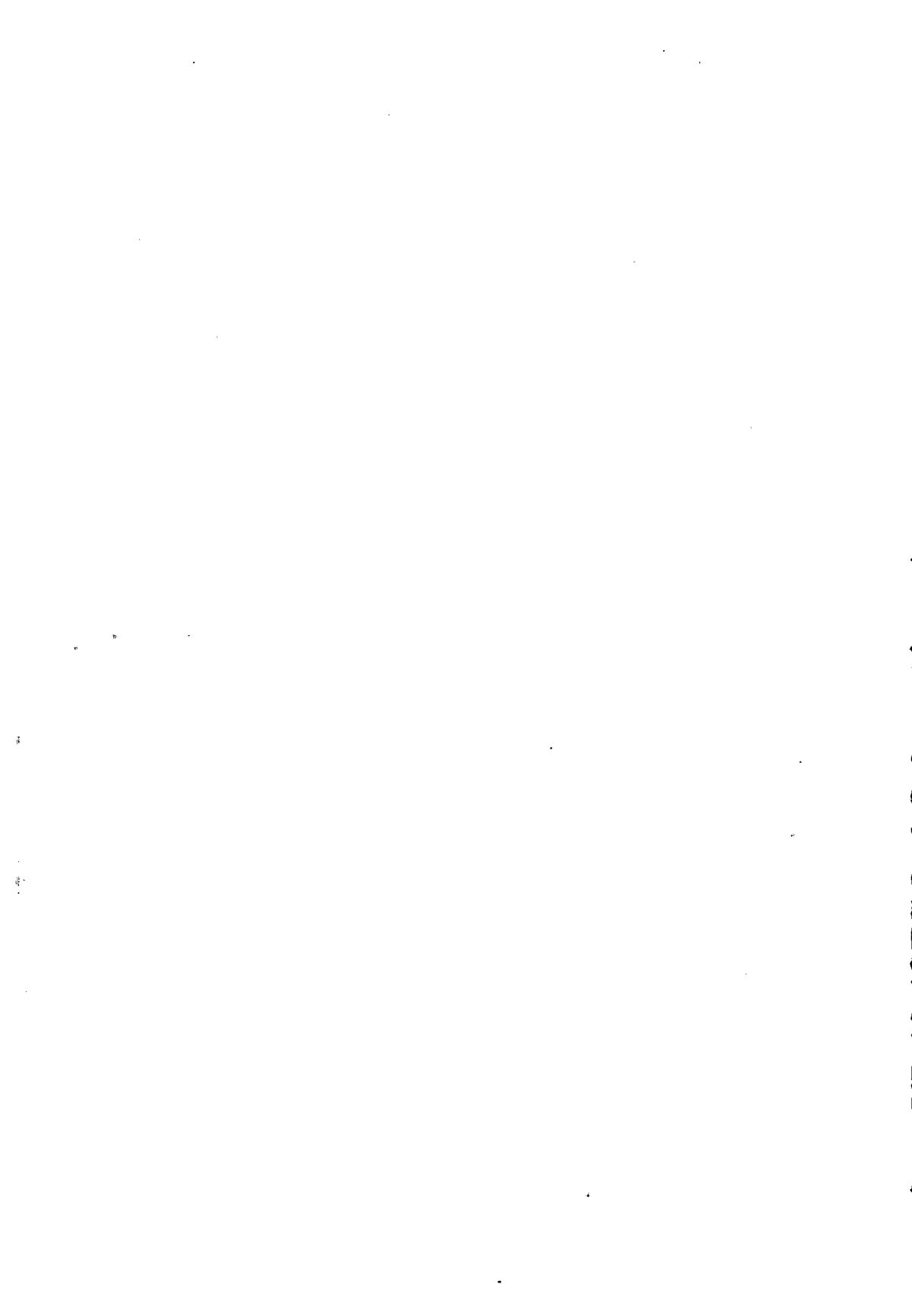
PÁL ENGEL

AN UNKNOWN REFORM OF GIFT OF ROYAL LOUIS I.

The author seeks to explain the meaning of the expression 'by right of our new gift' (*titulo nove nostre donationis*) in the deeds of gift of the Hungarian kings, King Louis I and King Sigismund.

In the course of his inquiry, the author concludes that the order of succession on royal fief changed at the time of the accession of King Louis I to the throne. According to the customary law which had previously applied, fief was not due solely to the person named in the deed and to his male heirs. A proportional part was also to be received by all those collateral relations with whom the named person had not shared, i.e., where the conjugal community had not been broken. There is no evidence for this custom by the time of the reign of Louis I: from this point on fief was inherited exclusively by direct lineal succession; and if the line died out the fief returned to the crown. Collateral relations could inherit fief only in cases where the deed of gift extended the validity of the gift to them by name. This development was accompanied from 1343 by changes in the texts of royal deeds of gift. One such change was the expression 'new gift' which appeared in 1345 and became an obligatory element of every deed of gift within several years.

The author surmises that the expression was a reference to a new system of taxation introduced in 1343. Its presence in the text of a deed was indication that the property could be inherited by direct lineal succession only. A further conclusion is that this reform was precipitated by the legal case which surrounded the inheritance of the country's greatest landowner, Palatine Vilmos Druget, who died in 1342.

Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*

A címben többszámot használok: *struktúrák*. Minden társadalomban többféle struktúra létezik egymás mellett és fölött, egymást áthatva és bomlasztva. Ezt manapság a történészek jórésze tudja, érti, bírálja is, de alig értékeli a társadalomtörténeti metodikában. Éppen ezeket a problémákat tárta fel, és ezekkel küszködik a bielefeldi és a berlini kutatócsoport — talán iskolának is nevezhetjük — az elmúlt két évtizedben. A társadalomtörténet metodológiáját újraértelmező munkák, tanulmánykötetek a weberi és a francia (*Annales*) hagyomány nyomán a nemzetközi összehasonlítás első figyelemreméltó eredményeit produkálták, és egyúttal a struktúratörténet és a komparatisztika kritikai elemzését nyújtották.

Jürgen Kocka már évekkel ezelőtt rámutatott arra, hogy a struktúratörténet fogalmából nagyon hiányzik a „világosság és a pontosság”, ami azért is súlyos deficit, mert a fogalom „a történeti valóság valamennyi területére alkalmazható”, amint bizonyos struktúrák is megtalálhatók a valóság minden területén.¹ A mai korszerű történetírás egyáltalán nem tagadja a struktúrakutatás fontosságát és használhatóságát, különösen statikus társadalmi keresztmetszetek leíró elemzésénél, vagy ha kifejezetten egydimenziós ábrázolás a kutatás célja. Erősen kritizálja azonban az egydimenziós sémát egy időbeli és térbeli összehasonlításra alkalmazható társadalomtörténet esetében. Ez a kritika elsősorban a marxista felfogásra, nevezetesen a gazdasági struktúra elsőbbségére és felsőbbségére vonatkozik, amihez képest a „felépítmenyi szféra” kevésbé strukturált és csupán visszaható képességű.

Ez a kritika voltaképpen a struktúrakutatás történettudományi alkalmazásának kényes kérdéseit érinti. Utalni lehet itt nyomban a fogalom történetírásán kívüli eredetére és a historikus karakterére. A „struktúra” mint megalapozó tudományos fogalom azokban a társadalomtudományokban született, amelyekben az időt évezredekben, évszázadokban mérik, vagyis az idő nem a tudományág alkotóeleme, mint a történetírásban. A struktúra ugyanis az antropológiában, a nyelvtudományban, a szociológiában a diszciplína lényege, mindegyikben valaminő *organizmus* alkotóeleme, vagy architektonikus eredetű, az építészet statikai racionalizmusának fogalma. A 20. század rendszerorientált történetírása ezt a fogalmat, kissé egyszerűsítve a bonyolult historiográfiai kérdést, előbb a Spencer–Durkheim–Radcliff–

* A szerkesztőség 1996 szeptemberében az *Arbeitsstelle der Freien Universität Berlin für vergleichende Gesellschaftsgeschichte* konferenciáján tartott előadás csekély mértékben átdolgozott szövegeinek közreadásával búcsúzik az időközben elhunyt Hanák Pétertől.

1 Jürgen Kocka: *Sozialgeschichte*. Göttingen, 1986² 70., 77–78.

Brown irányzattól,² utóbb a marxi örökséget historizáló és „átszellemítő” Webertől, Tönniestől, Vierkandtól, részben pedig a nyelvészeti és antropológiai strukturalizmust modellesítő Levi-Strausstól vette át, mégpedig a történeti hermeneutika új alapzataként felértékelve. Az adaptáció irányzatát jól mutatja a kvantifikáló „*Cliometria*” időleges térhódítása a gazdaság- és társadalomtörténetben vagy az „*histoire anthropologique*” tartós uralma a francia történetírásban. Ám a történetírás, ez az ezredéves, a tények tiszteletében és az oksági kapcsolatok mérlegelésében kiegyensúlyozottabb tudomány szívós és makacs, nem hagyja magát divatáramlatoktól elcsábítani.

A történettudománynak nem a geológiában, az építészetben, az etnológiában érvényes struktúra, illetve a „szerkezetiség” az ontológiai alapeleme,³ még csak nem is egyszerűen a mozgás az időben, hanem az állandó változás, a *metamorfózis*. Pontosabban fogalmazva: *a nem programozott és nem programozható, tehát nem meta-historikus változás — térben és időben*. Ez nem jelenti azt, hogy ne érdekelné a rokontudományok metodikai eredményei, és ne fogadná be azok alkalmazható eredményeit. Sok sikeres példa, alapvető munkák bizonyítják, hogy a struktúra-fogalom jól magyarázza a hosszú távú (*longe durée*) folyamatokat, a tartós rendszereket, és ebben a vonatkozásban a történeti mozgás, változás lényeges mozzanatait teszi értelmezhetővé. Különösen alkalmas egy adott társadalom szerkezetének meghatározott szempont szerinti leírására és esetleg egy másikkal való összehasonlítására.

Itt azonban már felmerül a struktúra szemantikájának és sokdimenziósságának a problémája. Mit választunk egy adott kor sajátos rendszereinek rendező elvéül? Vajon az egydimenziós rétegződés módszerét alkalmazzuk-e, mint a pozitívizmus és a marxizmus tette, vagy elfogadjuk-e a többféle, egymást átható struktúrák egyidejű létezésének és működésének elvét? Nem arra az egyszerű dualitásra gondolok, amely ismeri az agrár- és az urbánus társadalom strukturális különbözőségét, vagy a polgárság keretén belül a *birtok* (Besitz) és a *műveltség* (Bildung) rétegformáló jelentőségét, hanem a fogalom valóságos pluralizmusára. Amint Kocka megállapítja: „Ebből következik: a struktúratörténet nem a gazdaság- és társadalomtörténet monopóliuma, bármely történeti tudományágat lehet és kell strukturális szempontból is művelni. A struktúrák mindenütt meglévő jelenlétéből következik azonban a struktúratörténet legkevésbé sem sajátosságos és nagyonis formális jellege és a fogalom meghatározatlansága”. Kocka e premisszákból arra a konklúzióra jut, hogy az egyoldalú struktúratörténet lényegesen szimplifikálja és lefékezi a történelem lényegéből következő dinamizmust.⁴

Ám ha elfogadjuk a társadalmi struktúra többdimenziós jellegét, tehát a különböző struktúrák térbeli és időbeli együttlétét, akkor még bonyolultabb problémák falába ütközünk. Milyen lényeges és általános tényezők határozzák meg az egyén vagy a csoport identitásának tényezőit? Egymással harmonizálhatók vagy összeférhetetlenek-e ezek a tényezők? És ha diszharmonikusak, melyek az uralkodó

2 International Encyclopedia of the Social Sciences. Ed. David L. Sills. Vol. 15. New York–London, 1968. 482. bő történeti vázlat bibliográfiával 483–489.

3 Hajnal István: Az újkor története. Bp. é. n. 418–426. 664.

4 J. Kocka: Sozialgeschichte i. m. 78., 110.

identitások? Egyáltalán; hogyan épül fel és hogyan váltakozik a különböző identitások rangsora? Mindebből kitűnik, hogy az identitáspluralizmus elve a valóság bonyolultságának megfelelőbb metodikát követel, mint bármely egydimenziós struktúra-fogalom.⁵ E módszer eredményességéről még nehéz lenne érdemben beszámolni. Tanulmányom célja tulajdonképpen vitakérdések felvetése. Ennek megfelelően a sokágú témának csupán három, egymással összefüggő és sokat vitatott kérdésére kívánok szorítkozni.

Ezek: 1. Modernizáció és polgárosodás, 2. A középosztály sajátosságai Közép-Európa néhány országában, 3. A többes identitás felépülése és dinamizmusa.

Modernizáció és polgárosodás

A modernizáció fogalmát széles értelemben használom. Nemcsak a korszakváltás gazdasági folyamatát, hanem a társadalmi, politikai átalakulást és a mentalitás változását is értem rajta. A modernizációnak Közép-Európában négy főbb típusa különböztethető meg.⁶

1. *Modernizálás „felülről”*, az abszolutista állam többnyire merkantilista gazdaságpolitikájának segítségével, a mindenk felett álló államérdeknek alárendelve. Ez az „üvegház”-típus, amely Mária Terézia és II. József korszakától egy jó évszázadig, az 1860-as évekig tartott, jelentős támogatást nyújtott az osztrák és a cseh tartományoknak az alapozásban, az infrastruktúra kiépítésében, a külkereskedelemben, a vámpolitikában, de az iparosításban kevés maradandó eredményt ért el. Az új fellendülés a múlt század második negyedében már részben vállalkozói kezdeményezés eredménye volt és együttjárt a polgárosodás híveinek növekvő ellenzéki-ségével Ausztriában, még inkább Magyarországon.

Az 1848-at követő abszolutizmus idején bebizonyosodott, hogy a felülről vezényelt modernizálás megreked, ha a politikai rendszer a polgári vagy a nemzeti szabadság sziklafalába ütközik. Kitűnt, hogy a tőkés modernizáció kiteljesedéséhez alkotmányosság, liberalizmus és a burzsoá etosz befogadása kellett.

2. *Modernizálás felülről*, a nemesség vezetésével, bizonyos fokú tartományi vagy nemzeti autonómia keretében, az átalakulást alátámasztó reformok: a jobbágy-ság fokozatos megszüntetése, polgári szabadságjogok, mezőgazdasági meliorizálás,

5 Ezek a kérdések már az 1980-as évtizedben elég hangsúlyosan felmerültek a szakirodalomban. L. Bürgertum in 19. Jahrhundert. Hrsg. Jürgen Kocka und Ute Frevert. München, 1988. (A továbbiakban Bürgertum). E kötetben J. Kocka: Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft in 19. Jahrhundert. 28–32., 33–46., 60–62. — Hasonló problémákat vetnek fel a „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit” (továbbiakban Durch Arbeit) szerkesztői, H. Stekl, P. Urbanitsch, E. Bruckmüller, H. Heiss, Wien–Köln–Weimar, 1992. 18–19., és Ernst Bruckmüller ugyanebben a kötetben megjelent Wiener Bürger c. tanulmánya, 58–60., továbbá Ernst Bruckmüller: Ein begrenzter Aufstieg, az osztrák polgár német identitás-problémáiról. In: Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Lütge. Stuttgart, 1964. 88–89. (A továbbiakban Ein begrenzter Aufstieg)

6 Általánosító tipizálás: Berend T. Iván és Ránki György: Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987. 648–656. E munkában megkülönböztetik az úttörő ország (Anglia), a sikeres felzárkózók, a félig sikeresek és a sikertelenek típusait.

iparfejlesztés, a nemzeti kultúra felvirágzása, a nemzettudat politikai erőként való fellépése. Ez a típus sokáig sikeres volt ott, ahol a reformnemesség és a gazdag polgárság szövetségre lépett egymással. Ez a típus, főleg Magyarországon, az 1848-as forradalom idején s az 1867-es kiegyezés utáni konjunktúra-ciklusban kulminált, a kapitalista szabadverseny körülményei között azonban megtorpant, deformálódott. Egyrészt a nemesség polgárosodása a gyakorlatban jórészt illúzióknak bizonyult. A nemzeti liberalizmus polgárosodás-eszményének valósága a nemesség nagy részét, főként a deklasszálódó gentryt, kiábrándította, és fokozatosan antiliberalis-antimodernizációs irányba terelte. Másrészt a zömmel asszimilált elemekből rekrutált nagyburzsoázia nem tudta a gazdaságban elfoglalt vezető szerepét a társadalomban és a politikában is megszerezni.

Hasonlított ehhez pályához a lengyel nemesség útja is, azzal a különbséggel, hogy az 1863. évi felkelés veresége után a királyság nemességének nagy része elfogadta a reformer értelmiség programját, a „varsói pozitivizmust”, amely az organikus munkát, vagyis az ellenállhatatlan modernizálási folyamatba való „organikus” beilleszkedést hirdette meg, kezdetben számottevő sikerrel.⁷

3. *A harmadik típust* az „alulról”, jórészt önerőből kiküzdött polgárosodás képviselte, bár ennek az ágnak a sodrását nagy mértékben a felülről, a főágból eredő áramlatok alapozták meg. Ide sorolható az osztrák vállalkozók egy része, elsősorban a nagy bankárok, akik az állammal a kölcsönös függés viszonyában álltak, továbbá a hazai iparosokból, technikus vállalkozókból rekrutált burzsoázia. Ez saját egyleteiben, majd a liberális pártban szerveződve bizonyos önállóságra, és nemcsak gazdasági, de politikai befolyásra is szert tett. Ugyancsak ide sorolható a cseh polgári középosztály, amely a gazdagabb és befolyásosabb német burzsoáziával való évtizedes küzdelemben, jórészt önerejére, a cseh társadalomra támaszkodva vívta ki a fennmaradás és emelkedés feltételeit. (Erre a következő részben visszatérek.)

4. *A modernizáció negyedik — felemás — típusát* azoknak a közép-európai kisnépeknek a körében találhatjuk meg, amelyeknek a társadalmából hiányoztak a preindusztriális vezető rétegek, a feudális földesurak, a nagykereskedők, bankárok (társadalmuk tehát „csonkának” nevezhető). Ezek a népek a polgárosodásnak főleg a kulturális és politikai vívmányaiban voltak érdekeltek, a szabad nyelvhasználatban, a polgári szabadságjogok érvényesülésében, a társadalmi és nemzeti létük fennmaradásában. A tőkés modernizációban és a polgárosodásban azonban létük veszélyeztetését látták, ezért értelmiségi vezető csoportjaik zöme *antimodernizációs, antiliberalis* beállítottságú volt, támasza és tartaléka minden konzervatív, utóbb neokonzervatív, antikapitalista irányzatnak.⁸

7 *Stanislaus A. Blejwas*: Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland. New Haven, 1984. 89–99., 111–125. — *The Cambridge History of Poland 1697–1935*. Ed. W. J. Reddaway, O. Halecki et al. New York, 1978² 392–393. — *Piotr S. Wandycz*: The Lands of Partitioned Poland 1795–1918. Seattle–London, 1974. 207–210. — *Wacław Długoborski*: Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive. In: Bürgertum Bd. 1. 288–289. — *Jerzy Jedlicki*: Der Adel im Königreich Polen bis zum Jahre 1863. In: Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters. 1700–1860. Stuttgart, 1988. 115–116.

8 Az antimodernizmusra l. a „Durch Arbeit”, 22–24., és benne *Peter Vodopivec*: Liberalismus in der Provinz? c. tanulmánya, 84–91. — Ugyanerre a problémára l. *Péter Hanák*: A National Com-

Ezek a típusok azt igazolják, hogy a modernizáció és a polgárosodás a közép-európai régióban egyenetlenül és tökéletlenül fejlődött ki, és a 20. században többé-kevésbé megrekedt. Az első típus hozzájárult ugyan a Monarchia nyugati felének fellendüléséhez, és közvetve segítette a keleti fél modernizálását is. A dinasztikus abszolutizmus, majd a paternalista etatizmus birodalmi államrezonja miatt azonban erősen korlátozta egy erős középosztályból felépülő *civil társadalom* felnövekedését.

A középosztály-struktúrák antinómiái

A fentiekből már kitűnhet, hogy úgy a társadalmi szerep, mint a polgárosodás típusának összehasonlítása szempontjából mindenütt a középosztály a hangadó és mérvadó tényező, bármennyire rangosabb és homogénabb volt is felül a főnemesség, és tömegesebb, szervezettebb alul a munkásság. A Habsburg-monarchia arisztokráciája származás, rokonság, pozíció és mentalitás tekintetében kiváltképpen homogén csoportot alkotott, még ha a tartományi főnemességet a lokálpatriotizmus, a magyarok jó részét pedig határozott nemzettudat kötötte a hazájukhoz is. A közép-európai arisztokrata elit összehasonlítása nem lenne különösebben nehéz, de különösebben reveláns felfedezés sem.

A középosztály azonban olyan bonyolult, heterogén képződmény, amelyet lehet és érdemes alkotóelemeinek összetétele szerint *strukturálisan* is, a csoportidentitások változásai szerint *dinamikájában* is megvizsgálni. Az első módszer alkalmasabb az összehasonlításra, a második viszont jobban tükrözi a történetiséget, a változó helyzetekhez való alkalmazkodások mozgástrendjét. Kezdjük az első módszerrel, egy rövid összehasonlító strukturális vázlatlal.⁹

A középosztály a klasszikus angol fejlődésben is meglehetősen heterogén alakulat. Eric Hobsbawm definíciója szerint a *middle classes* „különböző polgári csoportok összessége, amely társadalmilag a főnemesség–gentry és a kispolgárság–munkásosztály között helyezkedik el. A brit középosztálynak bizonyos közös vonások kölcsönöznek gazdasági-társadalmi koherenciát, és fűzik az osztály ideáltípusához, az ipari tőkéshez”, ámbar a kereskedő- és pénztőkés csoport nála jóval gazdagabb, a diplomás értelmiség jóval műveltebb volt.¹⁰ Hugh Seton-Watson három nagyobb csoportot sorol a középosztályba, a tulajdonképpeni gazdasági burzsoáziát, a hivatalnokságot és a szabad foglalkozású értelmiséget, bár ez mindkettőtől különbözik mentalitásban és társadalmi funkcióban.¹¹ Abban viszont

---

pensation for Backwardness. Studies in East European Thought. (Kluwer Acad. Publishers). 1994. 33–35.

9 A társadalomtörténeti összehasonlítás elveire és módszereire legújabban: Geschichte und Vergleich. Hrsg. Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka. Frankfurt–New York, 1996. 11–14., 26–31. — Kocka a gyakorlatban is alkalmazza az elveket egy kritikai historiográfiai tanulmányában: The Middle Classes in Europe. The Journal of Modern History 1995. 783–806. — Néhány évvel korábban jelent meg P. M. Pilbeam hasonló témájú munkája: The Middle Classes in Europe: France, Germany, Italy and Russia. London, 1990.

10 Eric J. Hobsbawm: Die Englische middle class 1780–1920. In: Bürgertum. Bd. 1. 80–81.

11 Hugh Seton-Watson: Az értelmiségekről. Történelmi Szemle 1970. 517., 523–526.

mindketten megegyeznek, hogy ez volt „az az osztály, amelyet általában a közösség legokosabb és legeredményesebb részének tartottak”.¹² Ez az osztály az erős mobilitás révén bizonyos *konvergenciát* teremtett önmagán belül, és egyszersmind kapcsolatot az alsó és felső rétegek között.

Nem nehéz felismerni, milyen nagy különbség állott fenn az angol (a nyugati) és a *közép-európai* középosztályok között. Először is, régióinkban a középosztály gerincét hosszú időn át a közép- és kismemesség alkotta. Hozzá zárkózott fel a hagyományos és az új, tőkés polgárság, amely kisebb-nagyobb mértékben asszimilált elemekből került ki, és nem olvadt össze a régi vezető réteggel. Másodsor, a középosztály soknemzetiségű és sokvallású volt, mindenütt a nemzeti eszme hordozója, az autonómia vagy a szeparatizmus képviselője. A kisebbségi népek középosztályai ipso facto nem egyesültek a többségi nemzet amúgy is heterogén középosztályával. Ez a megosztottság áthatotta mind a birtokos burzsoáziát — amelynél a nemzeti konfliktusok gyakran keresztezték a gazdasági érdekközösséget —, mind a művelt polgárságot, amelyet a hatalmi pozíció és a társadalmi funkció is sokszorosan megosztott. Ezek szerint világosan meg kell különböztetnünk egy ország lakóinak, és a benne élő nemzeteknek a társadalmi tagozódását. (Nyilván egészen más lesz a csehországi vagy magyarországi és a cseh vagy magyar társadalom struktúrája.) Ellentétben a nyugati fejlődéssel, a közép-európai középosztályformálódás fő tendenciája az eleve adott heterogenitást politikai és szervezeti síkon is kifejező *divergencia* volt. Érdeemes a kérdést közelebbről is megvizsgálni *az osztrák és a magyar középosztály* összehasonlításával.

*

A Habsburg-monarchiában a társadalmi piramis csúcsán mindenütt a főnemesség helyezkedett el, továbbá a magas bürokrácia és a hadsereg nemesített vezéralakjai. Arisztokrata identitásuk meghatározó eleme a dinasztiahűség volt. Az ún. „első társaság” mereven elzárkózott a nagyburzsoázia alkotta „második társaságtól”, amelybe eleinte főként hadseregszállítók és bankárok, utóbb sikeres vállalkozók és az értelmiségi elit kitűnősegei jutottak be.

Az első és a második társaság közti viszony hasonló volt mindkét társadalomban: a közéletben a vezető szerep vitathatatlanul az első, az üzleti világban a második kezében volt, abban a nemesi norma, ebben a burzsoá ethosz uralkodott. Ausztriában erőteljesebben érvényesült az udvari, Magyarországon a nemzeti kötődésű főnemesség befolyása. Ausztriában az udvar és a nagyburzsoázia között bizonyos interdependencia állt fenn, Magyarországon a polgárság zömében viszont elevebben élt a nemességhez való asszimiláció készítése. Érdeemes még egy különbségre rámutatni. Az osztrák kereskedők nagy része a hagyományos textillel, vasáruval és gyarmatáruval kereskedett, és túlnyomórészt német etnikumú volt, míg a magyarországiak meghatározó eleme a termény- és állatkereskedő, ezek viszont jobbadán német, görög és zsidó polgárokból kerültek ki.¹³

12 E. J. Hobsbawm: i. m. Az idézet James Mill: *Essay on Government* (1829) c. tanulmányából való.

13 Közép-Európa, illetve a Habsburg-monarchia társadalomtörténetére a régebbi, klasszikusnak számító munkák közül több is használható. Richard Charvat: *Österreichs innere Geschichte*. Bd. I. Wien, 1918. — Nikolaus v. Preradovich: *Die Führungsschichten in Österreich und Preussen 1804–1918*.

Már ebből a vázlatos felsorolásból is kitűnik, mennyire heterogén és egymástól is jelentékenyen eltérő volt a két társadalom középosztálya. Hiszen Ausztriában a sokkal kedvezőbb körülmények között felnövő kereskedő és vállalkozó mégiscsak számos és súlyos volt, a nemesi rend viszont csak légsúlyú maradvány, addig Magyarországon a középosztály alapzatát és homlokzatát éppen a jómódú (egykoron: bene possessionatus) birtokos nemesség alkotta, a városi céhpolgár és még inkább a zsidó kereskedő alárendelt szerepet vagy semmilyen sem játszott.

Az osztrák középosztály sajátossága a *Bildungsbürgertum*, ezen belül a hivatalnokság különleges helyzete és befolyása. A hivatalnoki réteg már II. József idején mintegy 20 ezer főre rúgott, az 1850-es években a tisztikarral együtt 60-70 ezerre, a 20. század elején pedig 340 ezerre. Ha ehhez hozzászámítjuk a diplomás értelmiség 120 ezernyi (1851), illetve csaknem fél milliányi tömegét (1910), akkor láthatjuk, mennyire felülmúlta *Bildungsbürgertum* aránya a nagy- és közép-burzsóázia 70 ezres (1851), illetve 200 ezres keresőjét (1910).¹⁴ De itt nem a számszerűség a döntő. A bürokrácia a felvilágosult abszolútizmus terméke volt, egy hatalmas birodalom államapparátusát alkotta és képviselte. II. József elfogadta a művelt, szekularizált középosztály fiait az állam — egy erősen centralizált, nemzetfeletti állam — szolgálatában. Bürokratizálta a hadsereget és „militarizálta” a bürokráciát — igaz, a felvilágosodás államközpontú liberalizmusának szellemében.¹⁵ Ez a két hatalmas erő szorosan kötődött a Habsburg állameszméhez, de egyúttal a művelt és lojális polgársághoz is. A hivatalnokságot szoros személyi szálak, az eszmék és az értékek rokonsága kapcsolta össze az értelmiséggel.

*

Wiesbaden, 1955. 69–72. — *Georg Franz*: Liberalismus. Die deutschnationale Bewegung in den Habsburgischen Monarchie. München, 1955. 146–165. — Az újabb szakirodalomból elsősorban *Ernst Bruckmüller* munkáit használtam. Összefoglaló könyve: *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien–München, 1985. Tanulmányai közül a Bürgertum in der Habsburger Monarchie (továbbiakban Bürgertum der Monarchie). Wien–Köln, 1990. I. kötetbe írt *Herkunft und Selbstverständnis bürgerlicher Gruppierungen in der Habsburger-Monarchie*, a II. kötetben (Durch Arbeit) megjelent *Wiener Bürger. Selbstverständnis und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum Fin de Siècle* tanulmányát, a Kocka által szerkesztett Bürgertumban *Hans Stekl*lel közösen írt esszéjét: *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, és Uő: Ein begrenzter Aufstieg* i. m. 73., 83–84. említem. Közép-Európa több országának polgárosodásáról ad összehasonlítható képet a Bácskai Vera által szerkesztett Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa, Bd. I–II. Bp. 1986. benne a szerkesztő alapos tanulmánya: *Gesellschaftliche Veränderungen in den Städten Mittel- und Osteuropas...* (Wien, Prag, Budapest).

- 14 Az osztrák bürokrácia és a szabadfoglalkozású értelmiség számszerű növekedésére *Ernst Bruckmüller*: *Sozialgeschichte Österreichs* i. m. 331., 377–378. *E. Bruckmüller–Hans Stekl*: *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich. Bürgertum* i. m. 367–368. — *E. Bruckmüller*: *Ein begrenzter Aufstieg* i. m. 77. használtam. Ez utóbbiban az 1762. és az 1830. évi adatokat a szerző *J. Freiherr v. Metzburg*: *Handbuch der österreichischen Statistik vom Jahre 1830*. Wien, 1831. c. munka alapján közli.
- 15 A hivatalnoki réteg eredetére, neveltetésére, „bürokratizálódására” és mentalitására alapvető munka *Waltraud Heindl*: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien–Köln–Graz, 1990. 35–47., 93–96., 200–209. — Az identitásának jó jellemzését adja *E. Bruckmüller–H. Stekl*: i. m. 161–163.

A kialakuló magyar középosztály eredetét és jellegét tekintve lényegesen különbözött az osztráktól. Zömét a *középbirtokos nemesség*, a hozzá tartozó nemesi értelmiség és a nem-nemes honorátorok alkották, akiket — a német fogalmat adaptálva — „*Bildungsadel*”-nek nevezhetnénk. Erre a nemesi középosztályra erősen hatott a felvilágosodás, majd a liberalizmus. Anyagi helyzetének romlása, a feudális rendszer globális válsága és a Habsburg-abszolútizmus merev konzervativizmusa ráébresztette a modernizáció elkerülhetetlenségére. A magyarországi polgárosodás élén a nemesi középosztály liberális elemei állottak, akik mögött a gyermekcipőben járó vállalkozó polgárság, nagyrészt a szepesi szászok és az asszimilált zsidó polgárok vékony rétege állott. A városi céhpolgárság zöme a kormánypárti konzervatív főnemességgel rokon-szenvezett. A nemesség vezette nemzeti szövetezés a levert szabadságharc ellenére inkább megerősödött, és képesnek bizonyult az ország alkotmányos szabadságának, az 1867. évi kiegyezéssel biztosított belső autonómiájának kivívására. A század utolsó negyedében azonban Magyarországon is megváltozott a középosztály összetétele és belső tagozódása. A kiegyezést követő fél évszázad alatt a birtokos nemesi családok száma 14-15 ezerről 6-7 ezerre csökkent.¹⁶ A lesüllyedtek zöme köztisztviselői pályára lépett, ahol a vékony felső réteg a hatalmi elithez kapcsolódott, de a többség a középosztály szerényebb módú alsóbb rétegeibe szorult. Akárcsak az osztrákban, a magyar középosztályban számra és súlyra roppant befolyásos volt a hivatalnokság, amely 1867 előtt nagyrészt megyei és városi szinten működött, és a szabadfoglalkozású értelmiség, amely az 1848. évi választójogi törvény szerint a diplomásokat: tudósokat, művészeket, lelkészeket és tanítókat foglalta magában.¹⁷ Számuk, akárcsak Ausztriában, rohamosan nőtt az 1840-es években becsült 60-70 ezerről 1910-ben 320 ezerre. Szakmailag a réteg köztisztviselőkre, magántisztviselőkre és diplomás értelmiségre oszlott. Az egész rétegnek csupán 18%-át tették ki a nemzeti kisebbségek. A köztisztviselők mintegy a negyede volt gentry származású, ennyire tehető részesedésük a diplomás csoportban is. Érdekes hogy a zsidóság részaránya az első csoportban elenyésző, a másodikban 40%, a szabad diplomások csoportjában egynegyednyi, az egész rétegben 23% volt.¹⁸

A középpolgárság etnikailag, vallásilag, vagyoniilag roppant heterogén volt. Ide sorolták a jómódú üzletembereket, főként német és zsidó kereskedőket, vállalkozókat, a nemzetiségi burzsoáziát, de a tradicionális kiskereskedőket és iparosokat is. Ezt a „habarék-polgárságot” — ahogyan a kortársak nevezték — sem érdek-, sem értékközösség nem kapcsolta össze, többnyire a felettük elhelyezkedő mintaképhez igazoltak. A polgárság nagy része hamarosan átvette a gentry értékrendet, sőt beolvadt az „úri” középosztályba. Ezzel szemben a tőkés szellemű polgárság s a diplomás értelmiség zöme nem tudott, nem is akart összeházasodni, sem politikailag, sem társadalmilag a gentryvel. Ők alkották a liberális polgári középosztály gerincét.

Röviden szólnunk kell még a lengyel és a cseh társadalomról. A későfeudális lengyel társadalom szerkezete és értékrendje nagyon hasonlított a magyaréhoz. A

16 Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1983.² 450.

17 Az 1848:V. tc. 2., amelyet megerősített az 1874:XXXIII. 9. Magyar Törvénytár. Az 1874–1880. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1912. 55.

18 Magyarország története i. m. 433–437.

nagybirtokos nemesség abszolút uralma és tespedése, amelyből aztán a felvilágosodás, a modernizáció mozdította ki Lengyelországot is.¹⁹ A kezdeteknél a különbség abban mutatkozott, hogy a lengyel polgárság számosabb és erősebb volt a magyarnál: az egész polgárság egyharmadát tette ki, de a kereskedő-bankár-vállalkozó csoportnak csupán az ötödét. A tulajdonképpeni burzsoázia soraiban a németek és a zsidók voltak nagy többségben. A modernizáció folyamatában a forradalmi romantika korszakának lezárulása hozott fordulatot. Az 1863. évi felkelés veresége után felülkerekedett a filozófiai pozitívizmus gazdasági megfelelője: a produktív munkaetosz, az üzleti realitás szelleme. A századvégi állapotot tükröző statisztika szerint a burzsoázia nagyjából egyenlő, egyharmados arányban oszlott meg a lengyelek németek és zsidók között.²⁰ A lengyelek — a nemesség egy része is — behatoltak a gyáriparba és a kereskedelembe. A gazdasági sikert nem követte társadalmi kiegyenlítődé: Lengyelországban a német és a zsidó polgárság asszimilációja nem sok eredményt mutatott fel. A kölcsönös elzárkózás fennmaradt.²¹ A lengyelországi középosztályokat a vertikális tagozódás masszív korlátai különítették el egymástól.

A lengyel *szlachtanak* a magyar gentry fejlődésétől való különbözősége nemcsak a felkelések kilátástalanságának belátásából eredt, hanem abból is, hogy a Habsburg-monarchia piacán az osztrák–cseh versennyel szemben nehezebb volt a vállalkozónak, kiváltképp az elszegényedett nemesnek a lábát megvetnie, mint a lengyelnek a hatalmas orosz piacon. A magyar nemesség 1867 után hatalmi pozícióba jutott, jórészt kecsgetető hivatalokba, 1864 után a lengyel szlachta viszont még a meglévő politikai és közigazgatási pozíciókból is kiszorult.

A tradíciót és a mentalitást azonban roppant nehéz a századok vájta mederből eltéríteni. A század végére a kapitalizmus kegyetlen törvényei a lengyel nemesi társadalom jó részét is kiábrándították az idegennek bélyegzett kapitalizmusból. Bizonyíték rá a katolikus szociális újkonzervatívizmus térhódítása, vagy akár Reymont és Prus antikapitalista regényei.²² A lengyel nemesség nem tudta eljátszani az angol új nemesség szerepét, talán éppen azért, mert a polgári etosz számára nem egy új létezési forma interiorizált mentalitása, hanem csak szerep volt.

Az eddigiektől némiképp eltérően alakult a *cseh társadalom* polgárosodása, különösen, ha megkülönböztetjük a cseh tartományok és a cseh nép fejlődését. Az előbbi esetben az ausztriai képletre ismerünk rá. Legfelül a főnemesség, a Monarchia leggazdagabb, leghíresebb családjai, akik legmesszebbre jutottak a modernizációban is. Alattuk a nagypolgárság — javarészt német és zsidó burzsoázia, „az aranyzsákok és iparmágnások” („Geldsack- und Fabrikschlotadel”), akiktől az igazi főnemesség éppúgy elzárkózott, mint Ausztriában. Egy emelettel lejjebb, csakúgy mint Ausztriában, a cseh burzsoázia felső rétege, amely gazdasági érdekei és kapcsolatai révén

19 The Cambridge History of Poland i. m. 75., 81. — Jörg Hoensch: Sozialverfassung und politische Reform. Wien–Köln, 1973. 143–148.

20 W. Długoborski: i. m. (Bürgertum). Statisztikai táblázatok a 297–299., a felhasznált források jegyzéke 1996.

21 Uo. 267–269., 286–291., a burzsoázia mint „idegen test”, mint „Externalität”: 275. — Jürgen Hensel: Polnische Adelsnation und jüdische Vermittler 1815–1830. Berlin, 1983. 150.

22 S. A. Blejwas: i. m. 186–188. — P. S. Wandycz: i. m. 288–289.

érintkezett a némettel, sőt a cseh főnemesség patrióta tagjaival is.²³ Ennek megfelelően a cseh nagypolgárság kétkelkű, mondhatjuk: kettős kötődésű volt, még az 1848 előtti reformkorban gyökerező ócseh hagyományokkal. Különleges helyzetbe szorult a zsidó polgárság is. Identitásukat tekintve inkább a németiséghez kapcsolódott mindaddig, amíg a német nemzettudat liberális és befogadó volt. A századvégen előretörő antiszemitizmus azonban felbomlasztotta ezt a társadalmi-kulturális azonosulást, anélkül hogy a zsidó polgárság zöme a cseh középosztályhoz kötődött volna. Sőt, a zsidó értelmiség kiválóságaiban a középkori gettósors emléke, a világ kísértetiességének víziója lett fokozatosan az identitás uralkodó tényezője.²⁴

A nemzeti középosztály igazi bázisát a jómódú polgári középréteg, leginkább a kispolgárságból felemelkedett iparosok, kereskedők, értelmiségiek alkották, főként az értelmiség, tanítók, írók, újságírók, hivatalnokok, alkalmazottak. A középosztály sajátos alkotóeleme volt a gazdagparasztságból kivált vállalkozó réteg, egyfajta falusi agrárburzsoázia, amely nemcsak a földesúri uralom alól emancipálódott, hanem a „gyáva és ingatag” városi polgárságtól is elhatárolódott.²⁵ Így alakult ki a századfordulóra egy falusi-városi középosztály, amely egy Közép-Európában egyedülálló *populista agrárizmust* képviselt: egyesítette a parasztpolgári öntudatot és a radikális nemzeti érzést, de egyúttal a városellenesség, a nacionalista populizmus negatív vonásait is.

Ha most megkísérelnénk grafikusán ábrázolni az egyes társadalmak piramidikus struktúráját a felső osztályoktól a kispolgári alsó középosztályig, akkor közös sajátosságra bukkanhatunk: az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az egy emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesit, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett. Hasonló vízszintes és függőleges tagolás rajzolódik ki az osztrák grafikonon is, azzal a különbséggel, hogy a Bildungsbürgertum zöme a polgári, a német érzelmű középburzsoázia és értelmiség pedig a nemzeti oldalon helyezkedett el. Hasonlítanak ehhez az ábrához a lengyelországi és a csehországi piramis vertikális választóvonalai is. A függőleges tengelyek politikai funkciója azonban mindenütt hasonló volt: a vízszintes tengely mentén kirobbanó szociális konfliktusokat többnyire ellensúlyozni lehetett a vertikális tengely körül mozgatott, nemzetinek deklarált, ám egyre élesebben *antimodernizációs* programokkal és konfliktusokkal.

A grafikus vázlatok logikusan átvezetnek bennünket a másik metódushoz, a hovatartozások preferenciáinak, az identitásváltásoknak a dinamikájához.

23 A cseh társadalom legújabb összefoglaló alapműve *Otto Urban: Die tschechische Gesellschaft, 1848 bis 1918.* Wien–Köln–Weimar, 1994. A társadalom alapszerkezetére 1. 421–424.

24 A csehországi zsidóság sajátos helyzetére *Christoph Stözl: Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden.* München, 1975. — *Uő: Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus.* Bohemia Jahrbuch 14. München, 1973. — *Gary B. Cohen: Jews in German Society: Prague, 1860–1914.* Central Europe March 1977. 28–51. — A témában informatív értékűek Franz Kafka munkái és a róla szóló szakirodalom.

25 *O. Urban: i. m. 426–427., 710–711.*

A többes identitás dinamikája

A polgári társadalom valóságos szerkezetében az egyén eleve több közösséghez, csoporthoz tartozik: az „osztályon” kívül nemzethez, valláshoz, lakóhelyhez, foglalkozáshoz és sok egyébhez. Identitása megosztott, a társadalomban elfoglalt pozícióját nemcsak a vagyon és a birtok, hanem a hatalomban való részesedés, műveltség és különleges szaktudás is befolyásolja. Társadalmi pozíciója nem eleve determinált és változatlan, hanem a *történelmi szituáció* alakulása szerint változó. Ennek megfelelően pozíciója mozgékony, csoportidentitásait rangsorolja és a rangsor változékony.

Miként is tudna a sokféle csoporthoz, közösséghez tartozó egyén a szituációk forgatagában eligazodni, érdekeinek és vonzalmainak megfelelően cselekedni?²⁶ Csakis a társadalmi alkalmazkodás alapszabálya szerint: identitásainak harmonizálásával. Az ideáltipikus forma a maximálisan *harmonizált identításhierarchia*. Ez megközelíthető egyfajta stabil fontossági rendben, kerülve a domináns identitással ellenkező kapcsolódásokat, de elérhető oly módon is, hogy a történelmi szituáció kihívása által legerősebben érintett kötődést helyezik a rangsor élére, a többieket alárendelik, vagy kompromisszumot teremtenek közöttük. Kielezett konfliktus esetén döntésképtelenség is előállhat, amiből érvesszés, depresszió következhet.

Mindezek a szociálpszichológiában jól ismert reakciók arra a konfliktushelyzetre, amelyben a szituáció és az egyéni alkat nem egyezik meg, sőt ellentétben áll egymással. A szociálpszichológiában azonban a szituáció többnyire invariáns tényező, s a vizsgálat voltaképpeni tárgya az egyéni alkat vagy a csoportjelleg változásainak tipikus és különös reakciói.²⁷ A történelemben azonban a szituáció maga is változik, általában évtizedekkel mérhető középtávon, de olykor néhány év vagy akár néhány nap alatt — drámai gyorsasággal. Miben is áll a történelmi szituáció? Elkerülve itt egy külön tanulmányt igénylő definíció kockázatát, röviden csak a fogalom lényegére utalnék. A történelmi szituáció egy állandó mozgásban lévő *erőtér*, amelynek formáló tényezői — matematikai metaforával „vektoraik” — egymással változó kombinációkban ütköznek vagy egyesülnek. A kapcsolódások motivációja lehet gazdasági vagy társadalmi, érdek vagy kényszer, lehet nemzeti vagy vallásos

26 Ezt a kérdést teszi fel *P. Urbanitsch, E. Burckmüller, H. Stekl: Regionen, Gruppen, Identitäten*, („Durch Arbeit”). 15–19.

27 A szociálpszichológia tematikájára és problematikájára elsősorban *Kurt Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Bp. 1972. 136–138., 146–148., 421–429. — *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. Vál. Mérei Ferenc és Szakács Ferenc. Bp. 1975. A kötetből főként *Mérei Ferenc* bevezető tanulmányát, „A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika. Kurt Lewin pszichológiája” tanulmányt, továbbá *Kurt Lewintől a „Szemtől szemben a veszéllyel”, 216–226. és „A kisebbségi csoport pszichozsociológiai problémái”, 271–284. tanulmányokat emelném ki. — Szociálpszichológia. Szerk. Hunyady György. Bp. 1973. Hunyady bevezető tanulmánya, „A szociálpszichológiai ismeretek rendszere”. 15–32. — *Herbert C. Kehman: A szociális befolyásolás három folyamata*. 48–54. és *Tomatsu Shibusani: Vonatkoztatási csoportok és társadalmi ellenőrzés*. 310–319. — *A Szociálpszichológia tanulmánygyűjtemény jelentősen kibővített 2. kiadása*. Bp. 1984. elsősorban ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik. A sztereotípiákról szóló tanulmányok a történezs számára is informatívak.*

érzelem. A vezérmotívumok az egyénekre és csoportokra felhívásként, vagy kihívásként hatnak, és ezek is hosszabb vagy rövidebb idő alatt változnak: erősödnek, halványulnak, visszaszorulnak. A kihívás erősségétől függően a válaszok lehetnek pozitívak vagy negatívak, az identitáshierarchiát szilárdítók vagy a gyengítők. A lényeg az, hogy a szituáció *par excellence történeti fogalom*, amely a *társadalom mozgása által alkotott erőterben és időben realizálódik*.

Nézzük meg a struktúravázlatnál használt példánkat, az osztrák és a magyar középosztály identitásváltásainak dinamikáját. Az osztrák társadalmi és politikai elit identitásának csúcán, amint említettük, századokon át a császárhűség állt. Ezt a felvilágosult abszolútizmus bővítette és modernizálta. A császárt az *állam* váltotta fel, amelynek maga az uralkodó is szolgája volt, a hűséget pedig fokozatosan a *hazaszeretet* korszerűsítette. Ennek megfelelően a Bildungsbürgertum, kiváltképp a hivatalnokság identitását az államhatalomban való részvétel, a modernizációt pártoló polgárosodás és a jozefinista állampatriotizmus határozta meg.²⁸ Az identitás ideáltípusa felfelé a *Hofrat* és a franciás módi, lefelé az egyenjogú *állampolgár* és a német kulturális közösséghez való tartozás evidenciája volt. A polgári szellemhez hozzátartozott még a Metternich-rendszer, a vaskalapos bürokrácia bírálata is.

Hasonlóképp formálódott a birtokos burzsoázia identitása is, amely ugyancsak az államhoz s a dinasztiahoz kötődött, bármennyire kívánta is a polgári szabadság és az alkotmányos kormányzás új rendjét. Az állampatrióta identitás tekintetében volt különbség a nemzetfeletti Bécs és a német identitáshoz erősebben kötődő tartományok között, és a rendi hagyományt őrző *Monarchische Konstitutionelle* csoport között is.²⁹

A rendi reformerek a német egység hívei voltak, bár ragaszkodtak a Monarchiához is. Egyik képviselőjük, Viktor Andrian-Werburg szerint „Ausztia valamennyi szellemi és gyakorlati tendenciája kiváltképpen Németország felé fordul”. „Egy haza van az Alpoktól a tengerig, s benne az összetartozás és a haladás szellem mozdul.” „Osztrák nemzeti érzület” azonban nem létezik.³⁰ Ausztia csupán az egymástól elkülönülő nemzetiségek „konvencionális elnevezése”. Ausztia jövője, sugallja Andrian-Werburg, a liberális-alkotmányos reform és a német egység — Ausztia vezető szerepével. Hasonló pozícióból indul ki a centralisták teoretikusa, Johann Perthaler is. Ausztia, állítja, lényegét tekintve német állam. A nemzetiségeknek adható ugyan tartományi autonómia, de ezeknek bele kell illeszkedniük az ausztriai egységbe.³¹ A bécsi állampatriotizmus legjellemzőbb képviselője Franz Grillparzer volt. Önvallomása szerint „Én nem vagyok német, hanem osztrák, azaz

28 L. a 14. és 15. jegyzetben közölt munkákat, főként *W. Heindl* monográfiáját.

29 Elsősorban *E. Bruckmüller*: *Der Wiener Bürger*. (Durch Arbeit) 46–50., 54–56. és *P. Urbanitsh–E. Bruckmüller–H. Stekl*: i. m. 12–13. — *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. Hrsg. Klaus Berchtold. Wien, 1967. 70–72. — Karl Möhring, Johann Perthaler, Anton Schmerling körül alakult ki a mérsékelt reformerek köre, a *Monarchische Konstitutionelle* pártcsoportosulás. *Karl Eder*: *Der Liberalismus in Altösterreich*. Wien–München, 1955. 92–96.

30 *Viktor von Andrian-Werburg*: *Österreich und dessen Zukunft*. Hamburg, 1843. 16., 7.

31 *Peter Kuranda*: *Großdeutschland und Großösterreich bei den Hauptvertretern der deutschösterreichischen Literatur 1830–1848*. Wien–Leipzig, 1928. 95–97.

alsó-ausztriai, és mindenek előtt bécsi”.³² Ismeretesek emelkedett antinacionalista szentenciái: „Nekem mindennél fontosabb az ember és az ő szelleme, és az nem ismer semmilyen kizárólagos nemzeti irányzatot.”³³ „... a legjobb, ami az ember lehet, éppen az, hogy ember, akár atillát visel és magyarul beszél, akár német nyelve ellenére angol frakkban és francia kalapban sétálgat.”³⁴ Ezek az időtlen elvek ma is elbűvölők, de akkor, időhöz kötöten egészen másként hatottak.

Eljött 1848, a forradalom, és a szituáció gyökeresen megváltozott: Németország várható egyesítése, az itáliai tartományok elszakadása, Magyarország függetlenedése, alkotmányosság: mindez a Habsburg-Ausztria létét fenyegette. És akkor, az olasz szabadságharc, a magyar forradalom, a bécsi népmozgalmak viharában a költő a császári szoldateszka vezérért, Radetzkyt tábornagyot köszönti: „A te táborodban van Ausztria... Azokban, akiket Te vezetsz a harcra, még egészében él a szellem.”³⁵ Mi mást jelentett ez 1848 tavaszán, mint az osztrák állampatrióta identitás minden humánus elvet maga alá gyűrő győzelmét? Az összbirodalommal való teljes azonosulás megfelelt a neoabszolutizmus politikai gyakorlatának. Mindkettő, a Habsburg-abszolutizmus sorozatos veresége és a vezető bürokrácia hanyatlása vezetett el egy új szituációhoz, amely a Németországból való kiszorulással és az 1867. évi kiegyezéssel vette kezdetét. Az új szituációban az osztrák — elsősorban a bécsi — burzsoázia és a Bildungsbürgertum identításhierarchiájának csúcsára az alkotmányosság, a modernizálás és polgárosodás kombinációja került, de az állampatriotizmus is fontos identitástényező maradt. Ez a körülmény rávilágít arra, miért nem lett a liberális polgárság nemzeti vezető osztály.³⁶ A század utolsó negyedében a német érzelmű városi polgárság, kiváltképp az értelmiségi ifjúság az antiliberális német szervezetekhez vonzódott, számukra a nagypolgárság megfakult nemzetfeletti liberalizmusa „zsidó liberalizmusnak” számított. Az osztrák-német ifjúsági csoportok tagjai három nagyon különböző irányzattal keresték az azonosulást: Wagneren keresztül a germán nemzeti eszmével, Nietzsche nyomán a liberális világregnd kultúrkritikájával és Marx révén a kapitalizmus radikális kritikájával.³⁵ Az 1867 utáni liberális éra azonban jó negyed századig fölényben volt a sokféle oppozícióval szemben, s csak a századvégen, a liberális világrendszer válságának kibontakozásakor alakult ki az újabb szituáció. A nagynémet egyesületek (*Deutsche Volksverein, Lesevereine der Deutschen Studenten Wiens, Deutschnationale Verein*) programja nemcsak a szélsőséges nacionalisták, hanem a hithű liberálisok között is tért hódított. A linzi program (1882) a dualizmus lazítását, az ausztriai részben a német

32 Grillparzers Gespräche und die Charakteristiken seiner Persönlichkeit durch die Zeitgenossen. Hrg. Anton Sauer. Bd. XV. Wien. 1911. 298.

33 Uo. 110.

34 Grillparzers politisches Vermächtnis. Zusammengestellt Hugo von Hofmannsthal. Leipzig, [1917]. 47.

35 Grillparzers politisches Vermächtnis i. m. 20.

36 E. Bruckmüller: Ein begrenzter Aufstieg i. m. 70, 89.

37 William J. McGrath: Dyonisian Art and Populist Politics in Austria. New Haven–London, 1974. 2–3., 61–62., 88–90.

hegemonia megerősítését és ezzel összefüggésben a Német Birodalommal való szoros együttműködés (szövetség, vámunió) kiépítését tűzte célul.³⁸ E program jegyében azonban nagyon különböző irányzatok találkoztak össze. A hangadó bizonyára a nagynémet csoport, utóbb párt volt, amely egyenesen a csatlakozást tekintette végcélnek. Vezetőinek identitás-hierarchiájában a nagynémet nacionalizmus került az élre. Jól illusztrálja ezt a pártvezér, Georg von Schönerer politikai jellemének formálódása. Apja mérnök, vállalkozó, vasútépítő, nagytőkés, aki nemességet nyert és hozzá birtokot vásárolt. Fia viszont az ifjú generáció lázadó ethoszával telítődött, megvetette a kapitalista üzleti szellemet, az állampatrióta lojalitást, de megtartotta az apai örökséget, a rangot, a birtokot, sőt kifejezetten grandseigneur allűröket vett fel.³⁹ Komplex identitásképletében a nagynémet nacionalizmusnak az antiszemita rasszizmussal párosult eszménye szorított ki minden más kötődést.

Ellenkező irányba fordult a linzi programm együtteséből Viktor Adler és Engelbert Pernerstorfer. Az egyik zsidó nagypolgári, a másik német iparoscsaládból jött, és végül a szocialista világmegváltás utópiájában, az elnyomott *osztályhoz* és mozgalmához való csatlakozásban találta meg a legfőbb identitást. Heinrich Friedjung és vele több liberális az osztrák lojalitást párosította a német nemzettudattal, míg Robert Pattai és hamarosan Karl Lueger a szociális gondolat, a kereszténység és a nacionalizmus harmonizálásával alakította ki az osztrák állameszméhez hű, de antiszemita és magyarellenes identitását. Ennek az identitásnak eszmei kötőereje a politikai használatra alakított kereszténységben és egy mitizált nép, a *Volk* idealizálásában rejlett.⁴⁰

Sajátos utat járt meg a Budapestről elszármazott Theodor Herzl, akinek identitásformálódásában a zsidósághoz tartozás — egy új nemzettudat — vette át a vezérszerepet.⁴¹ És végül a kapitalizmusban, a liberalizmusban csalódotnak, a nacionalista és a szocialista utópiától egyaránt viszolygó értelmiségiek egy kultúrtörténetileg roppant jelentős csoportja az *énvesztés* állapotában, kiábrándultan, a művészetben, a lélekben találta meg apolitikus identitását.

*

A magyar nemesség önonozosságát a reformkorban a *nemzeti liberalizmus* alapozta meg, amelyben a bécsi abszolutizmus elleni oppozíció, az alkotmányos önállóság és a polgárosodás igénye fonódott össze. Ezt fejezte ki a kulcsjelző: „haza és haladás”. Igaz, az elit egy kis része, a dinasztiahű arisztokrácia és néhány tucat konzervatív

38 Österreichische Parteiprogramme i. m. 198–203.

39 Uo. 73–81. — *Carl E. Schorske*: Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1980. 120–125. — A társadalmi háttérre: Gibt es ein „schönerianisches Milieu”? Versuch einer Kollektivbiographie von Mitgliedern des „Vereins der Salzburger Studenten in Wien”. In: Bürgertum der Monarchie i. m. 275–298.

40 Österreichische Parteiprogramme i. m. 49–51., 165–168. — *C. E. Schorske*: i. m. 133–143. — *John W. Boyer*: Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Chicago–London, 1981. 175–183., 205–208., 215–219.

41 *C. E. Schorske*: i. m. 163–173. — *Patai József*: Herzl. Bp. é. n. 120–131. — Újabb népszerűsítő munka *Halász Zoltán*: Herzl. Bp. 1995.

földesúr identitáshierarchiájában az ancien régime-hez fűződő szoros szálak, a rang és pozíció megelőzte a hazát és a nemzetet, de ez a kis csoport alig befolyásolta a kialakuló széles nemzeti közvéleményt. Nemzeti liberálisok és aulikus konzervatívok politikai ellenfelek maradtak 1848-ig. A forradalom és a szabadságharc azonban valószínűsítően az arisztokrácia, a tisztikar és a hivatalnokság körében. Császári–királyi ellenforradalom vagy szabad nemzet — ez volt a kérdés. A prioritás kényszerű eldöntése nagyjából a fent jelzett kötődések alapján történt, de ezeket egyéni motívumok, hagyomány, érdek, árulás, meghasonlás kísérte és színezte.⁴² A fegyveres harc kitörése és az osztrák csapatok előretörése nyomán a nemzeti tábor is megoszlott: „békepártiakra”, akik a birodalomhoz és a 48-as alkotmányhoz való ragaszkodás között kiegyenlítést kerestek — és szabadságharcosokra, akik eljuttatták a dinasztia detronizálásáig és a függetlenség deklarálásáig.

A forradalom leverését követő megtorlás és a kemény abszolutizmus lényegében megoldotta az identitás-konfliktusokat: a császárhűek behódoltak, a nemzetiek passzív — időnként aktív — rezisztenciát folytattak, és ezzel lelki békéjük helyreállt. A közös nemzeti kulcsszó 1848 volt, a „*restitutio in integrum*”, amely egyaránt jelentette a birodalomba beolvastott, feldarabolt ország egységének és a 48 alkotmány teljességének helyreállítását. Identitás-konfliktus csak az 1860-as években éleződött, amikor Ausztria sorozatos háborús kudarcai és létveszélyes belső válsága napirendre tűzte a kiegyezést. A vezető réteg és a széles közvélemény megoszlott. Az előbbiben a megegyezés és konszolidáció vágya maga alá rendelte a függetlenségi intranszigienciát, az utóbbiban a függetlenségi eszme minden más megfontolást felülmúlt. Kossuth vagy Deák, kivárás vagy kiegyezés — ekkor ez volt a kérdés. Hogy milyen érdekek és érzelmek motiválták a hatvanheteseket és a negyvennyolcasokat, azt csak egyéni esetekben lehet valószínűsíteni. Általánosságban a vallás, a régió, a hagyomány, a nemzeti érzés ereje határozta meg a választást, amely országos, helyi vagy egyéni szituációk változásaitól érintve nem ritkán módosult. Az azonosságtudatban a haza, az alkotmányosság, a polgárosodás reformkori harmóniája állt helyre — egy lényeges különbséggel: a prioritások választása már politikai döntéssé szelődött, amely nem feltétlenül esett egybe a társadalmi azonosság tudattal.

A középosztály rangjelző identitásának kulcsszava az „úr” lett. Ez eredetileg az „uralom” birtokosát, először a fejedelmet, a törzsi vezért, utóbb a „seigneur”-t, majd általában a nemes embert tüntette ki, és csak a polgárosodás korában terjedt lassan lefelé, a vagyonos polgárságra és az értelmiségre. A szónak volt egy nemzeti jelentősége is, minthogy az „úri” társasághoz tartozás megkövetelte a magyarosodást, és volt egy társadalmi értelme: a rendkívül heterogén középosztály különböző csoportjainak összekötő kapcsa és a dolgozó néptől való címbeli elkülönülése.⁴³ Az íratlan társadalmi kódex szerint az úr a magyarral azonosult, tehát a magyarsághoz való asszimiláció nemcsak nemzetváltást, hanem *társadalmi rangemelkedést* is jelentett. Az érettségi bizonyítvány pedig jogosítványt adott a katonatiszti rang, vagyis az úri pozíció elnyerésére. (Érdeemes megjegyezni, hogy az úrival szemben a „polgári” kisebbséget fejezett ki, a polgári iskola a gimnáziummal, a polgári

42 Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 154–164.

43 Magyarország története i. m. 460–463.

szabó az úri szabóval, az úriember a paraszttal szemben. A „jó társaságban” az úri becsületszó általában többet ért egy polgárjogilag perfekt váltónál.)

A liberális rendszer globális válsága ismét új szituációt teremtett a századvégen. A verseny és a válság következményeként széles rétegekben megrendült a nemzeti liberalizmusba és a polgárosodás üdvébe vetett hit. A deklasszált gentry, a hozzá igazodó hivatalnokság és a tőkés versenytől sorvadó kispolgárság kifejezetten a modernizáció ellen fordult. Az agrárérdekek primátusát védő nagybirtokosok a fináncsőke, a tőzsde és a szabadverseny állami korlátozását követelték.⁴⁴ E rétegek politikai identitásában a nacionalizmus a konzervatív antikapitalizmussal párosult, elvetette, sőt elítélte a liberális receptív magyarosítást. Nemzeti identitásában az idegenellenesség, elsősorban az antiszemitizmus foglalta el a prím szerepet. Az agráriusok fő érve az volt, hogy csak az ingatlan tőke, a földbirtok területhez és nemzethez kötött, míg a mozgó tőke és a munkás nemzetközi, nincs hazához kötve.⁴⁵ Ez az érv a nacionalizmus új értelmezését jelentette, amely „törzsökös” és „híg” magyarokra és asszimiláltakra osztályozta a politikai nemzet addig egyenlő tagjait. Ezzel utat nyitott a rasszizmus behatolása előtt. A neokonzervatív értékrendből a polgárosodás már kiszorult, helyét a „gazdavédelem” (a középirtok szanálása, a homestead, a magas agrárvám) vagyis az antimodernizációs reform lépett.

A középosztály számban és befolyásban jóval kisebb részét kitevő öntudatos polgárság identitáshierarchiájában a *demokrácia*, az antifeudális polgárosodás igénye kerekedett felül. Ez elsősorban a radikális társadalmi átalakuláshoz kapcsolódott, elvetette a nemesi nacionalizmust, de vállalta a nemzetet: a társadalmi egyenlőségre alapozott, demokratikus nemzettudat és az ezzel összeesengő kulturális megújulást mellett kötelezte el magát.

Az alsó középrétegek szimpátiáját élvező neokonzervatív reakció és a szocialistáktól támogatott radikális demokrácia közti ellentétek az első világháború előtti évtizedben kiéleződtek. A háború alatt, érthető módon, mindenütt a nemzethez, részben a dualista Monarchiához kötődő identitás vált uralkodóvá, olyannyira, hogy még a kultúra zárt kertjébe visszavonult Hofmannsthal is a birodalom, illetve Ady Endre, a forradalmár költő is Magyarország megmaradásáért imádkozott. A háborús vereség és a forradalmak következtében kialakult totálisan új szituációban azonban a hatalmi elit és az úri középosztály túlnyomó többsége a neokonzervatív nacionalizmussal, a rasszizmussal, a társadalmi-politikai restaurációval való azonosulást választotta.

*

Mindezek illusztrációjaként említsünk néhány konkrét példát. Az egyik szembetűnő téma a zsidóság többes indentitásának dinamikája. Ez csak közvetetten követi a struktúra változásait vagy éppenséggel független azoktól. Hiszen a hasonló polgári társadalomstruktúrákban is szignifikáns különbségek mutatkoztak a lengyelországi,

44 Uo. 176–178.

45 Uo. 179–181. — *Károlyi Sándor*: A mozgó tőke egynehány hatásáról. Magyar Gazdák Szemléje 1897. I. 328.

a magyarországi, a csehországi zsidó asszimiláció típusai, az identitásváltozások mélysége és tartóssága között. Íme, egy jellemző magyar példa.

A Goldberger család a 18. század közepén telepedett le Óbudára. A szerény kékfestők csakhamar gazdag gyárossá emelkedtek, az óbudai gettó lakóiból kettős identitású, zsidó–magyar vállalkozóvá, az 1848-as magyar forradalom részvevőivé. A 20. század elején Goldberger Leó báró lett, a magyar textilipar vezére. Ő maga domináns hovatartozásnak a nagyítóképes létet, közvetlenül mögötte a magyar, aztán zsidó identitást választotta. Ám egy jó negyed század múlva gyökeresen megváltozott a szituáció. Jött a fasiszta áradat, a zsidóüldözés kora. Goldberger Leót a gyárától is, a magyar identitásától is megfosztották. 1944-ben Mauthausenbe deportálták. Ott pusztult el, mint első-, másod- és utolsósorban — zsidó.

Vehetünk egy másik, átfogóbb példát is, a Bildungsbürgertum valóságos létezésének, vagy utólagos konstrukciójának kérdését. Éppen Jürgen Kocka fejtette ki kétségeit a „*Bildungsbürgertum*” fogalom használhatóságát illetően. „Milyen közös érdekek származnak a közös műveltségéből?” „Megalapoz ez kollektív cselekvőképességet? Ebben kételkedhetünk” — kérde és kétli Kocka. Hiszen „1900 táján polgári értelmiségiek találhatók voltak valamennyi politikai táborban”.⁴⁶ Igaz, értelmiségiek megtalálhatók akkor és most a kommunistáktól a fasisztákig minden pártban. Dehát kispolgárok sőt nagypolgárok, sőt arisztokraták nem tevékenykednek-e a legitimista konzervatívoktól a rasszista nacionalistákig valamennyi táborban? Tőkés vállalkozók a weimari köztársaságban vagy a horthysta Magyarországon ugyancsak sokféle pártban, mozgalomban vettek részt, sőt anyagilag is támogattak ellentétes politikai irányzatokat. Nem lenne-e reálisabb, nagyobb valóságérvényű, ha a polgári értelmiség politikai-világnézeti sokarcúságát a többes identitás dinamikájával magyaráznánk?

A Kocka által felvetett problémát az egész osztrák polgárságra kiterjesztve tárgyalja Ernst Bruckmüller egy jelentős tanulmányában. Ő is kétkedve kérde, hogy „milyen időpontban volt a kultúra és az életvezetés valóban olyanfajta, amely végső soron a polgárságot összetartotta és elhatárolta”. A kutatások alapján „egyre inkább kérdéses lesz, hogy a Habsburg-monarchia területén lehet-e ténylegesen egy polgárságról beszélni.”⁴⁷ Eltekintve a nemzeti társadalmak különbségeitől, egyazon nemzetben is „nagyon erősen hatottak a belső differenciálódás különféle tényezői”. Ezért kétséges, hogy létezett-e bárminő polgári közösség. Hadd ismétljem meg tehát kérdésemet: a különböző csoportérdekek és identitáspreferenciák valóban kétségessé teszik a polgárság létezését? (Nem az egységét!)

Induljunk ki abból, hogy a 19. század elején a *Bildungsbürgertum*, mint közös érdek, közös műveltség és jövőkép által összefűzött társadalmi alakulat Németországban és Ausztriában (Magyarországon a „*Bildungsadel*”, Csehországban esetleg a „*Bildungskleinbürgertum*”) valóban létezett. A kapitalista munkamegosztás és a polgárosodás ellentétei — nem utolsósorban a nacionalizmus és rasszizmus elhatalmasodása — mélyrehatóan megbontották a Bildungsbürgertum laza közösségét, és

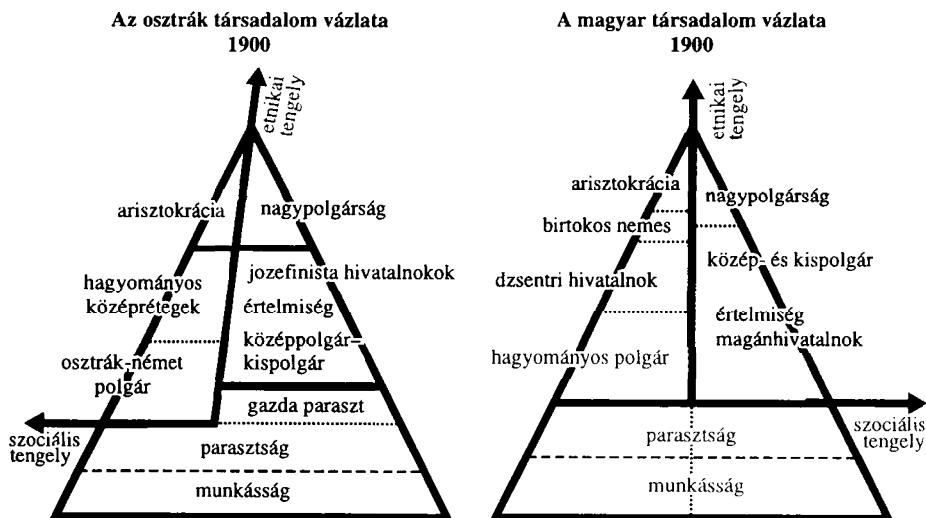
46 Jürgen Kocka: Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. In: Bürgertum... 60.

47 E. Bruckmüller: Wiener Bürger i. m. In: Durch Arbeit... 58–60.

roppant erősen átalakították hajdani identitásának preferenciáit, csakúgy, mint az egész polgárságét.⁴⁸ A közép-európai polgárság egyre bővülő köreiből az egyéni és csoportos érdek már nem a szabadsággal, hanem a nemzettel és vallással, nem a liberalizmussal, hanem a nacionalizmussal és neokonzervativizmussal vagy — az ellenpóluson: a szocializmussal kapcsolódott össze.

És itt nem mellőzhetjük a történeti szituáció változásait. A 19. század végén, a liberális világrend válságának kibontakoztakor a polgárság egy részénél, többnyire a hanyatló tradicionális elemeknél, az identitáshierarchia csúcsára nem a kapitalista felhalmozás, hanem az antiliberális nacionalizmus értékei kerültek. A korábban jelentéktelen népi (völkisch) kötődés felértékelődött. Más csoportoknál maradt a burzsoá identitás, de formálódtak új értelmiségi körök is, amelyeknél az identitáspreferencia élén nem burzsoá értékek, nem is egy utópikus jövőkép, hanem a kultúra, egy új tudományos és művészeti valóság szemlélet állt.

Befejezésül csak egyetlen mondat. Úgy vélem, érdemes és hasznos lenne a társadalomtörténet metodológiájába a történeti szituáció és az egyéni, illetve a csoport-identitás kérdéseit, a szituáció és az alkat kölcsönhatásának vizsgálatát bevonni.⁴⁹

48 Klaus Wondung: Zur Lage der gebildeten in der wilhelminischen Zeit. In: Das wilhelminische Bildungsbürgertum. Hrsg. Klaus Wondung. Göttingen, 1973. 29–33. — A kérdést kritikusan elemzi Jürgen Kocka: Bildungsbürgertum — Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt? In: Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil IV. Hrsg. J. Kocka. Stuttgart, 1989. 11–17. A kérdésre tézisszerűen kidolgozott választ ad Hans-Ulrich Wehler: Deutsches Bildungsbürgertum in vergleichender Perspektive. Elemente eines Sonderwegs? Uo. 235–237.

49 A zárómondatához kapcsolódva ismét hangsúlyozni szeretném a szociálpszichológia eredményeinek nagy fontosságát a korszerű társadalomtörténet számára. Így a 27. jegyzetben idézett művek, Kurt Lewin tanulmányai a Csoportdinamika c. kötetben, vagy a Hunyady György által szerkesztett két tanulmánygyűjtemény, a Szociálpszichológia első (1973) és második kiadása (1984) új tematikai és metodikai közelítéseket sugallnak a történész számára.

PÉTER HANÁK
SOCIAL STRUCTURES IN EAST-CENTRAL EUROPE IN
THE NINETEENTH CENTURY

The study takes as its subject the methodology of social structures and the applicability or suitability of such methodology. Relying on the results of historical anthropology and comparative social history, it takes as its starting point the fact that the concept of structure was originally the methodological fundament of such sciences where time plays no immanent role (i.e. geology, ethnology, linguistics). History is not to be found in this group because its substance comprises time and the irrecoverable and unprogrammable changes which occur in time. Nevertheless, structural research may produce useful results in the reconstruction and comparison of static conditions or long-term processes, such as property relations, structures of wealth, ethnicity, culture, etc. It is evident from this description that no society is monostructural; each society is characterised by a variety of structures co-existing in varying combinations. If, therefore, we are examining a society which is undergoing rapid historical change rather than a motionless or slow-moving society, two questions face us immediately: First, how does the relation between the structures and the macro and micro groups develop? Second, how do the dynamics of change develop in response to the relatively rapid changes of situation? Thus, we may approach the various segments of society (this study, for example, examines movement among the Central European middle classes) using two different methods: flexible structural research, and an exploration of the dynamics of identity hierarchies. The study first compares the main features of the structure of the Austrian and Hungarian middle classes — with a cursory examination of the Polish and Czech middle classes. Thereafter, it confronts the dynamics of changes of identity made in response to historical situations. In this area, attention is also drawn to the social-psychological interpretation of the situation. Finally, the study suggests a reform of the methodology of social history.

ORMOS MÁRIA

Jelző és történelem* (Kérdések a Horthy-korszakról)

Néhány hete ünnepeltük Pécssett Dornhofer Szilárd professzor 94. születésnapját. Szép és meglehetősen hosszú köszöntők után az ünnepelt jó szokásához híven néhány másodpercben válaszolt. „Azt üzenem innen — mondta —, vigyázzanak, nagyon vigyázzanak a szavakra, mert a szavaknak hatalmuk van.” E mondat adta az ötletet, hogy történetírásunkról beszélve a szavakról szóljak. Nagy családjukból pedig azért emeltem ki a jelzőket, mert tapasztalom szerint történetírásunkban a jelzőkkel (és más minősítő, vagyis jelző értékű mondatrészekkel) van a legtöbb baj. Elfednek kérdéseket, módosítanak tartalmakat, kipótolnak kutatási és gondolkodási hézagokat. A magyar történetírás gazdag alaputakban és az utóbbi évek során e vagyon rohamosan megnőtt azáltal, hogy a történészek rávetették magukat a korábban tilalmazott területekre. A jelzők vonatkozásában azonban a helyzet keveset változott, mindössze szavak cserélődtek ki. Az alaputakra irányuló érdeklődés nem egészült ki szakmai vitákkal, és így sem az nem vált világossá, hogy hol tátonganak továbbra is az ismeretlenség hézagai, sem a korábban megvitathatatlan problémák nem tisztultak le.

Egy kis csokrot kötöttem azokból a kérdésekből, amelyekre mint gyakorló egyetemi tanár a tanteremben nem találok a magabiztos választ. És nem találják a diákok, a tanárok, az egyetemisták, nem találja a nem történész átlagértelmiségi és az átlag magyar.

Mit is tanult ő, az átlag magyar annak idején? Megtanulta, hogy a Horthy rendszer *restauráló, fasiszta, fasisztoid, fél-fasiszta, diktatórikus, militarista, nacionalista, önző, népnyzó, hatalomféltő, utolsó csatlós* és így tovább. És főleg: *ellenforradalmi*. Most ezt hallja és olvassa: *konzervatív, autokrata, autoritárius, tekintélyelvű, nemzeti, öncélú, dinamikus, modernizáló, magárahagyott, becsapott* stb. Nos, azt hiszem, hogy itt és most egy új, átgondolt szintézisnek még akkor sem járt le az ideje, ha a világ nagyobbik részében történetesen ez lenne a helyzet. A magyarok ugyanis láthatóan nem akarnak lemondani a történelmükről, és joggal azt hiszik, hogy ezt végre megkaphatják. Egy új szintézisnek megvannak tehát a fő feltételei, és megvan rá az igény is. A történelmi „revizionizmus” vádja pedig aligha tarthat vissza bárkit is, hiszen a felmérést indokolja a lezajlott nagy politikai fordulat és a vele együtt frissen támadt lehetőség is, emellett pedig a történettudomány nem is nevezhető tudománynak, ha időről-időre nem újítja meg önmagát.

---

* Előadásként elhangzott 1997. szeptember 5-én a Debrecenben megrendezett Jelenkortörténeti konferencia nyitóelőadásaként

Valójában tehát azt szeretném mondani, hogy a történészeknek, és főként a fiataloknak össze kellene fogniuk egy új történeti szintézis megírására. Ez előzetesen megkívánja a tisztázást, az átgondolást, vagyis a vitát, és néhány fontos területen kétségkívül a további kutatást is. Azt gondolom, hogy fel kell tenni fel nem tett kérdésként, hogy a jelzőkkel elfedett ismerethiányok, illetve értelmezési bizonytalanságok és ferdtések megszüntethetőek legyenek. Ezek köréből most három kérdéscsoportot emelek ki: az államiság ügyét, a hadsereg kérdését és a magyar gazdaság helyét a világgazdaságban. Mivel e kérdések sokszor összefonódnak, tárgyalási módszerként azt válaszoltam, hogy néhány olyan csomópontot érintek, ahol e három tényezőnek valamilyen módon egyaránt fontos szerepe volt, illetve ahol az államhatalmi kérdés kiváltképpen előtérbe került. Ez lehetővé teszi, hogy többé-kevésbé tiszteletben tartsam a kronológiát.

Az első ilyen kérdéskör az 1919-es népköztársaság keletkezése, működése és bukása. Az a benyomásom, hogy a vele és a Károlyi Mihály személyével foglalkozó gazdag irodalom évtizedek óta képtelen kitörni a hibás körből, amit 1919 óta lankadatlan szorgalommal állítanak elő számára bűvös szellemek. Minduntalan Károlyi felelőssége kerül előtérbe a tanácsköztársaságért és Trianonért, miközben alig merül fel, hogy milyen helyzetben volt egyáltalán az államiság, és mi volt (lett volna) a legfőbb teendő vele kapcsolatban 1918-ban és ezt követően. Az alapkérdés az volt, hogy létre kellett hozni egy önálló, a legtöbb szempontból új államot. Ehhez három politikai csoport háromféleképpen fogott hozzá, és gyakorlatilag egyiknek sem sikerült elvégeznie. Károlyit illetően a kérdés specifikuma, hogy az államszervezés terén mi történt, illetve mi nem történt meg annak érdekében, hogy az új állam a demokratizálódás és modernizálás felé kaput nyithasson.

Ebben az időben sok állam született, illetve született újjá, és a magyart kivéve mindegyik egyedül oldotta meg államalapító, szervező feladatait. Csak Magyarországra küldtek ki e célból antant kormánybiztost, és egyedül itt fordult elő, hogy a karhatalmi alakulatok és a hadsereg kezébe egy antant bizottság adott fegyvert. E jelenség magyarázataként rendelkezünk számos mellékes részlettel, de azt hiszem, hogy fel kell vetni vele kapcsolatban egy sokkal mélyebb problémát, a magyar nemzetudat alakulásának kérdését is. Bethlen egy ízben azt mondta, hogy a magyarok elvesztették nemzetközi horizontjukat, és hinni vélem, hogy ehhez az igaz megállapításhoz hozzá lehet tenni: nem volt reális önképük sem. Nem vették tudomásul, hogy a közös hadsereg valóban Macartney-féle* omlett volt, amelyből ki kellett volna vonni a tojásokat, míg a kiegészítő feladatokra szorított Honvédség — vezérkar, operatív részleg, felderítés, hírszerzés és stratégia nélkül — nem volt felkészülve önálló feladatra. Hasonló volt a helyzet a külügyek terén, úgy, hogy külpolitikáról beszélni egy olyan országban, amelynek nem volt külügyminisztériuma, következőképpen külszolgálat és — logikusan — információs bázisa sem, meglehetősen eufemisztikus dolog. De nem volt ennek az országnak saját valutája, következésképpen a szó igazi értelmében vehető pénzpolitikája sem, és arra sem nyílt módja,

* Artur Macartney, angol történész, aki több kötetben foglalkozott Magyarország történetével; az említett hasonlattal azt akarja mondani: „hogy miként az omlettből a tojásokat, úgy a kettős monarchiából sem lehet a részeket kivonni”.

hogy saját jogán bekapcsolódjék a világ nagy pénzügyi áramlataiba. Tegyük hozzá ehhez, hogy a birodalom közös vámterületének áldása másfelől a saját vámtarifát és az önálló kereskedelmi kapcsolatok kialakítását tette lehetetlenné. Függetlenül attól, hogy ebből mi volt jó és rossz addig, amíg Ausztria–Magyarország létezett, 1918-ban mindez kétségkívül deficitként jelentkezett és a lehető leggyorsabban megoldásra várt. És ott volt a további deficit: az önálló államszervezet ügye, a földkérdés és a választójog elintézetlen problémája. A hegymagasságú problémaözön feldolgozásához nyilvánvalóan csak úgy lehetett hozzáfogni, ha az új államféleség vagy egyelőre inkább csak kormányféleség vezetői gyorsan intézkednek a legalitás megteremtéséről, az államiság attribútumairól, és egyúttal dialógust kezdeményeznek a megoldásban kulcsszerepet játszó érdekeltekkel.

Nos, az igazi kérdés ez, és a válasz nyilvánvalóan nem merülhet ki abban, hogy e műveletet a népköztársaságnak még elkezdenie sem sikerült, mert ez a miértre nem ad választ, márpedig a miért legalább annyira fontos, mint maga a negatív szaldó.

A megoldatlan kérdések közül a közvélemény mind a mai napig a hadseregét emeli ki, mert ezt összefüggésben látja az ország területi megcsonkításával. Nem kérdéses, hogy a „hiány” rovatban a Károlyi-korszak idején a hadsereg ügye előkelő helyen állt, de távolról sem ez volt az egyetlen. A hadsereg nemléte egyrészt azt jelentette, hogy a demarkációs vonalakat senki sem védte, és így a román hadsereg Csucsáig nyomulhatott előre, anélkül hogy ellenállásra alkalmas magyar alakulattal egyáltalán találkozott volna, másrészt a hatalom saját szempontjából is nélkülözötte a fegyveres erőt, miközben a nem annyira leszerelt, mint inkább szélnek eresztett katonák révén maga gyártotta a katonaruhás, de már nem katonaként viselkedő tömegek rendezetlen hadát. E kérdésnek volt tehát mind kül-, mind belpolitikai jelentősége, és nem kérdéses, hogy egy államnak elemi kötelessége a lehetőségek határáig megvédenie mind az ország állományát, mint önmagát. Ellenkező esetben elveszti a bizalmat önmaga iránt.

Mindez felfogásom szerint távolról sem jelenti, hogy a békeszerződés ezen múlt volna. Leszámítva az 1938–1941-es kitérőt, Trianonnak voltaképpen nincs története, hiszen megerősítették 1920-ban, majd 1944–1947-ben is. Trianon nem kötődött magyar politikákhoz, hiszen ugyanazt szánták Károlyinak, mint Kun Bélának, ugyanazt kapta meg a Teleki-kormány, ezt valószínűsítette az 1944-es, majd az 1945-ös fegyverszünet és ezt pecsételte meg a párizsi békeszerződés. Azt sem jelenti, hogy magyar vonatkozásban használható lenne a török analógia. Törökországban a nagy múltú és önálló hadsereg önmagából csinált államot, egyetlen kisállami ellenséggel állt szemben, a francia–angol antant vele szemben nem működött, és hatalmas szomszédjával, a Szovjetunióval ki tudott egyezni. Magyarország e feltételek egyike sem állt fenn. Minden oldalról igénylők vették körül, és nem akadt nagyhatalom, amely érdekeinek támogatását fontosabbnak vélte volna az igénylők érdekeinek támogatásánál. Ennek ellenére a hadsereg kérdése mégis megkerülhetetlen volt a demarkációs vonalak védelme, valamint az új magyar állam megalapozása és megszilárdítása, a hatalommal szemben megnyilvánuló bizalom vagy — ellenkezőleg — bizalmatlanság szempontjából.

Ugyanebből az okból érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon mi állt az útjában annak, hogy megteremtsék a legális törvényhozó hatalmat — mindegy, hogy

milyen formában –, betöltsék az államfői feladatkört, kihirdessék a választójogi rendeletet és megtartsák a választásokat. Itt megjegyzem, hogy a választások halogatására a békekonferencia húzódozása nem ad kielégítő magyarázatot, részben azért, mert a problémát meg lehetett oldani az „ideiglenesség” közbevetett formulájával, részben — és főleg — azért, mert a választásokat végül mégis kiírták. Hasonló a helyzet a földreform-javaslatlall, amit persze törvényhozó hatalom híján valóban lehetetlen volt legalizálni. De törvényhozó hatalom híján semmit sem lehetett legalizálni, magát a kormányt sem. A sorra elmulasztott, halogatott kérdések egyike, hogy vajon a kormány miért nem közeledett jóval korábban a parasztokat képviselő kisgazda párthoz, és miért nem kezdeményezett még időben tárgyalásokat a gazdaság vezető szereplőivel? Kétségtelen, hogy a területi szétszabdálás mindent elborító rettenete bénítóan hatott, azonban ezzel az egyetlen tényezővel mégsem látszik lehetségesnek a bonyolult magyar színpék felderítése.

Hinni lehet, hogy e kérdések körül lehet majd megtalálni az igazi választ arra, hogy miért is maradt magára a politikai váltás gondját vállaló kicsiny csoport a Fernand Vix francia alezredes által kézbesített konferencia-jegyzék átvétele pillanatában. Ez azonban távolról sem kizárólag Károlyi személyét érinti csupán, de érinti politikailag első helyen a szociáldemokráciát, és távolabbról érinti az egész magyar társadalmi struktúrát. Az utóbbira most nem térek ki, csak utalok e struktúra megvizsgálásának szükségességére abból a szempontból, hogy vajon egyáltalán milyen rétegekre és csoportokra számíthatott a polgári demokratikus kísérlet, illetve, hogy ennek milyen előfeltevései voltak.

Egyetlen összefüggésben azonban szeretnék szólni a szociáldemokrata politizálásról. Kun Béla 1924-ben egy írásában bevallotta, hogy Moszkva a tanácsköztársaság kikiáltása pillanatában egyáltalán nem lelkendezett az esemény láttán, mert Lenin és társai úgy vélték, hogy mivel a kommunista vezetők börtönben ültek, a budapesti fordulat csakis valamiféle szociáldemokrata manőver lehetett. Kun nem tette hozzá ehhez, hogy Lenin tévedett volna, mivel a hatalmas kommunista tömegek az utcán a forradalom mellett léptek fel és kikényszerítették a proletárdiktatúrát. Vélhetően azért nem hivatkozott rá, mert az események még túlságosan közel voltak, és mindenki emlékezett rá, hogy ilyesmiről nem volt szó. E magyarázattal majd csak későbbi feldolgozások szolgáltak, ám anélkül, hogy a szóban lévő tömegek nagyságát és mibenlétét közelebbről meghatározták volna. A szociáldemokraták és a kommunisták mellett felvonuló tömegek között a valóságban nagyságrendi eltérés mutatkozott az előbbieik javára, és a kommunisták a maguk néhány ezernyi tüntetőjét jórészt a munkásság peremén elhelyezkedő csoportokból rekrutálták. A valószínűs helyzet aligha volt más Magyarországon, mint — mondjuk — Ausztriában, és gyakorlatilag mindkét esetben a szociáldemokrata vezetők és nem a kommunisták döntöttek a továbbiakról. Ezt egyébként alátámasztja az is, hogy magát a tárgyalást is ők kezdeményezték. Leninnek tehát minden bizonnyal igaza volt, amikor szociáldemokrata csalafintaságra gyanakodott.

Ha viszont a dolog így áll, akkor elkerülhetetlen a kérdés, hogy mi motiválta a szociáldemokrata döntést, ami egyébként legjobb tudomásom szerint egyedülálló volt a világon a maga nemében, de Európában biztosan az volt. A lehetséges válasz

körvonalai előttem úgy rajzolódnak ki, hogy a döntést hajtotta ugyan a szociáldemokrata baloldal, de végül a centrum hozta meg, méghozzá elsősorban azért, mert a nemzeti védelem szempontjából már egyedülinek vélt lehetőséget, a Moszkával való katonai együttműködést csak a jó kapcsolatokkal rendelkező „hazatérők”, elsősorban Kun Béla útján látta lehetségesnek.

Bár számos kérdést szívesen felvetnék az átmenet és a nagyhatalmi vetélkedés idejére, 1919–1920-ra vonatkozóan is, ezek nagy részét mellőzöm, és csupán azokat érintem, amelyek az államhatalommal és annak jellegével szorosan összefüggtek. Mindenekelőtt azt a kérdést vetném fel, hogy egyáltalán van-e értelme valamiféle definíciót kergetni e kaotikus időszak megjelölésére. Őszintén szólva, azt hiszem, hogy nincs. Az első hónapokban ugyanis az ország nagyobbik fele megszállás alatt állt, a másik felében osztozott a befolyáson egy el nem ismert kormány (élén egy darabig egy nem létező funkcióban lévő legális alap nélkül kvázi államfővel), egy el nem ismert személy által kinevezett hadúrral, akinek volt egy úgynevezett hadserege, ami azonban a szó semmilyen értelmében nem felelt meg a hadsereg fogalmának, és aki e minőségében gyakorlatilag tovább osztozott a befolyáson a Dunántúl nagyobbik részét ellenőrző Lehár Antal ezredes-féle alakulatokkal. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a Budapestet átvevő magyar alakulatokat Lehár vezette be a fővárosba és nem Horthy Miklós, továbbá, hogy ez nem november 16-án, hanem 14-én, a Yates-féle bizottság* forgatókönyve szerint történt meg. Ráadásul ennek az úgynevezett hadseregnek ugyanez a bizottság adott fegyvereket közvetlenül a budapesti bevonulás előtt, amit részben a román hadseregtől kaptak, részben osztrák arzenálokból szereztek, és úgyszólván becsempészték az országba.

Hogy mily nagy mérvű volt a politikai káosz és mennyire nem létezett semmiféle igazi kristályosító erő az országban, azt mindennél jobban megmutatta, hogy külső segítség nélkül a magyar tényezők egyszerűen nem boldogultak el az új hatalom alapjainak lerakásával, jóllehet a tanácsköztársaság már régen elvonult az útból.

Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy vajon mennyire áll helyt az a közhely, miszerint Horthy mindenekelőtt katona volt, és nem politizált. A magam részéről hajlok arra, hogy e feltevéssel szöges ellentétben az ellentengernagy tevékenységét döntően politikainak tekintsem ebben az időszakban, és úgy vélem, hogy ráadásul éppen az ő politikai mozgása volt a jövő szempontjából a legjelentékenyebb. Horthy gyakorlatilag nem foglalkozott hadseregszervezéssel, minthogy a szárazföldi hadsereg ügyeihez nem is értett, és még a Szegedről elvonuló csapatok főparancsnoki tisztét sem tartotta fenn magának. Ha ezt teszi, nevét talán éppúgy nem ismernénk, amint nem tudjuk a tényleges parancsnokét. Horthy első politikai lépése az volt, hogy elhatárolta magát a szegedi kormánytól, a második, hogy egyezsége lépett a román parancsnoksággal, és alakulatait ennek szellemében a neki kijelölt övezetbe irányította, a harmadik, hogy József főherceggel ugyan megerősítette magát, de nem állt a Friedrich István vezette kormány (1919) szolgálatába, a negye-

* Halsey E. Yates amerikai alezredes a budapesti „tábornok-misszió” mellett és vele együttműködve egy kis katonai csoportot vezetett azzal a feladattal, hogy gondoskodjék a magyar fegyveres erők felállításáról.

dik, hogy Lehárral megalkudott és őt rávette, hogy elismerje hadúri jogait, az ötödik — és talán a legfontosabb — pedig abban állt, hogy a koalíciós kormány létrehozása érdekében Budapestre küldött Sir George Clerk angol diplomata első szavára elejtette a katonai diktatúrát (ha valaha is komolyan foglalkozott ezzel a gondolattal), sőt kiadott egy nyilatkozatot, amelyben a lehető legkeményebben elítélte a zsidók ellen elkövetett atrocitásokat.

Horthy mintegy három hónap leforgása alatt elfogadtatta magát bel- és külföldön. És ezt távolról sem egy félelmes hadsereg szuverén uraként, hanem elsősorban politikával érte el. Az ő néhány ezer fős tisztai alakulatát, amelynek nem volt struktúrája, legénysége és fegyvere, egyébként is elég nehéz hadseregnek tekinteni.

Ami azután a lassan kialakuló államhatalom „ellenforradalmi” minősítését illeti, az konkrétan semmi többet nem fejez ki, mint hogy a rendszer kialakítói valóban ellenforradalmi lelkületűek voltak, és hogy jelentős részük tényleg ellenforradalomra készült. A fogalom azonban meglehetősen kiürül, ha a gyakorlati valósággal állítjuk szembe. Először is azért, mert minden vágy és óhaj ellenére, ebben az országban nem zajlott le ellenforradalom. Lezajlott egy sporadikus és vad bosszúhadjárat, többnyire a megelőző korszak legkisebb szereplői ellen, felbuzgott — először a történelem során — egy bőszen antiszemitaizmussal, a forradalomból leszármazó államhatalmat azonban nem e cselekmények végrehajtói döntötték meg, hanem a román hadsereg. Akik viszont utóbb a hatalmat megszerezték és kiépítették, többnyire nem voltak azonosak e vad roham vezérlőivel. Ráadásul az „ellenforradalmi” jelző azt sugallja, hogy a permanens forradalom analógiájára permanens ellenforradalomról is lehet beszélni (véltetően egyikről sem lehet), illetve — és ez a fontosabb — hogy a már konszolidált új rendszernek ez az ellenforradalmi beállítottság az egyetlen ismérve. Elismerve, hogy az ismérvek között a forradalom ismétlődésétől való félelem valóban mindvégig jelen volt, az új állam létértelmét egyedül e vonással kitölteni nem látszik szerencsésnek.

Még kevésbé szerencsés diktatúráról vagy minősített diktatúráról beszélni egy olyan pillanatban, midőn éppen az általános választójog alapján rendeznek választásokat. Ez még akkor is lehetetlennek mutatkozik a szó mind jogi, mind politikai értelmében, ha közben a különítmények még nem nyugodtak, és súlyos atrocitásokra is sor került. A magam részéről a restauráció fogalmának alkalmazhatóságát is elvettem már egy kis írásomban, amiből most csak azt ismétlem meg, hogy olyan esetben, midőn egy ország közjogi helyzete, választási rendszere, területe, gazdasági feltételrendszere, nemzetközi helyzete, politikai vezető garnitúrája, nemzetiségi összetétele, vallási képlete stb. gyökeresen átalakult, e szónak egyszerűen nem marad igazi tartalma. Egyszerűbb megmondani, hogy volt néhány olyan mélyen beágyazott strukturális adottság a magyar társadalomban, ami valóban változatlan maradt. Ez azonban nem teszi ki a restaurálás fogalmát.

Utoljára hagytam a tekintélyuralmi rendszer kérdését, aminek az alkalmazása és alkalmazhatósága attól függ, hogy a szót milyen értelemben használjuk. A *Horthy-korszak nem volt autokrata*, vagyis nem volt olyan szisztéma, amelyben egy személy vagy egy klikk akarata vita, egyeztetés stb. nélkül bármikor is érvényesülni tudott volna. Bizonyíték erre a miniszterelnökök sorra-rendre bekövetkező bukása,

főként a 30-as években. *Autoritásra*, vagyis rendre, és arra, hogy az állampolgár az államot és a felettest feltétlenül tisztelje, kétségkívül törekedett a mindenkori rendszer, és ezt kisebb-nagyobb mértékben el is érte. Ez a fajta tekintély társadalmi értelemben nagyon konkrét és kézzelfogható volt, az állam vonatkozásában azonban annál homályosabb és esetlegesebb maradt. Sok utólagos közvéleménykutatás kellene ahhoz, hogy megállapítható legyen, milyen mértékben, mennyire valóságosan és mennyire inkább *szimbolikusan* élvezte e tekintélyt a kormányzó, illetve, hogy az egyes kormányfők mennyit szereztek meg, illetve veszítettek el belőle.

Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) mindenesetre *nagy autoritást* biztosított magának. Ő volt a „gazda”, és elgondolása 1923 és 1930 között szinte akadály nélkül érvényesült. Az általa kialakított belpolitikai képlet leírásával kapcsolatban két kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Bethlen a konszolidálást befejezve 1926-ban maga is feltette a kérdést egy beszédében, hogy egyáltalán milyen társadalmi erőknön kell, hogy nyugodjon a magyar állam, melyek tehát azok a társadalmi csoportok, amelyek meghatározzák. Saját kérdésére válaszolva e körből kizárta a középosztályt, mondván, hogy az nem független, és kizárta a nagytőkések, mert ők viszont „nem magyarok”. Nem kérdőjelezem meg azt az álláspontot, amely szerint Bethlen bevonta a hatalomgyakorlásba a felső középosztályt, a nagytőke érdekeire pedig politikájában messzemenően tekintettel volt, e bethleni kijelentésen mégis érdemes elgondolkodni. Én ugyanis azt hiszem, hogy a miniszterelnök igazat szólt. A középosztálybeli elit kérdése voltaképpen nem igazi kérdés, mert e csoport másutt is csak megvalósít, alátámaszt, kivitelez, és szellemileg színezi a hatalmi palettát, de nem irányító és nem meghatározó erő. Egyébként e rétegből mindenfajta kormányzat számára jut elegendő ember, amint ezt Magyarországon az is bizonyította, hogy sajnálatos módon jutott belőlük a szélsőjobboldalnak, sőt a nyilasoknak is. Hasznos lehet azonban továbbgondolni a modern gazdasági ágazatok, az ipar, a kereskedelem, a pénztőke irányítóinak ügyét. Az ország modernizálási kényszer előtt állt. Bethlen előtt sem volt vitás, hogy ezen alapjában véve mit lehet érteni, hiszen 1922-től kezdve mást sem tett, mint azon volt, hogy az országot bekapcsolja a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe. Az államhatalmi kérdést mégis a fenti szellemben kezelte és határozta meg. Nekem úgy tűnik, hogy e szituáció, aminek egyébként megfelelt, hogy a nagytőke az alsóházban alig volt reprezentálva és a polgári pártok törpe minoritást alkottak, miközben a modern ágazatok úton voltak ahhoz, hogy a nemzeti jövedelem termelésében utolérjék az agráriumot (később el is hagyták), eleve magában hordozta e modernizálás súlyos belső ellentmondásosságát és társadalmi képtelenségét. E kilátástalanság az egyik és a mezőgazdasági szerkezet megmerevedése a másik oldalon — úgy tűnik — a magyar képletet megoldhatatlanná tette.

Ugyanakkor a belpolitikai alapokat illetően az a nézet már mindenképpen módosításra szorul, miszerint a Bethlen által kialakított keret 1944-ig nem módosult. Szerintem gyökeresen módosult először éppen azért, hogy a zsidókra vonatkozó törvénykezés és a német betüremkedés a magyar nagytőke mozgásterét mind jobban korlátozta, másodszer azért, hogy a felső középosztály új, más szellemiségű képviselői jelentek meg a közéletben, harmadszor — és döntően — pedig azért, hogy

színre lépett egy olyan, valóban hatalmi meghatározó tényező, amelyről a húszas években hírből sem hallani: a *katonai elit*. Ráadásul a 30-as évek vége felé a tekintélyen alapuló kormányzás körül akkora bizonytalanság vagy inkább hiány keletkezett, hogy Teleki Pálnak (miniszterelnök, másodszer: 1939–1941) a választások után már nem volt biztos parlamenti fedezete, a miniszterelnök kormányának legtöbb tagja előtt nem nyilatkozhatott meg büntetlenül nézeteiről, és saját külügyminiszterét kikerülve titkos utakon volt kénytelen eljuttatni instrukcióit ahhoz a néhány követhez, akikkel személyes okokból jó viszonyban állt. A helyzet e téren Kállay Miklós (miniszterelnök: 1942–1944) idején tovább romlott, hogy végül már maga a kormányzó is úgyszólván egyszemélyes politikára, parlamenten és kormányon kívüli megoldásokra adja a fejét.

A katonai kérdés a bethleni időkben szinte ismeretlen. Nem tudjuk, hogy miért és hogyan létesült egyáltalán a vezérkar, nem tudjuk, hogy annak főnöke és egyúttal a hadsereg főparancsnoka, Janky Kocsárd milyen politikát képviselt a hadügyek tekintetében, alig valamit tudunk a tisztek válogatásáról és képzéséről, nem ismerjük a katonai ellenőrző bizottság anyagát, sem a Budapesten működő katonai attasék jelentéseit. A változásokat egyébként még a harmincas években is csak hiányosan lehet követni. Annyi azonban biztos, hogy 1938-tól kezdve a hadsereg egy bizonyos csoportja nyomásgyakorló erőként lépett fel, meghatározó hatalmi tényezővé vált, és időnként már nem csak befolyásolta, de döntően befolyásolta az ország életét és sorsát. A hatalmi kérdések tehát — úgy vélem — megérdemlik kitüntetett figyelmünket.

Ugyancsak hiányos a kép, amely Bethlen idején Magyarország gazdasági életéről és főleg a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatrendszerbe való integrálódásáról rendelkezésünkre áll. E tekintetben voltaképpen még a szanalás értelme, a Nemzeti Bank lábraállításának, az önálló magyar valuta megjelenésének a jelentősége sem domborodik ki eléggé, nem is beszélve a kormány gazdaságélénkítő tevékenységéről, a vámtarifarendszer kidolgozásáról és a banki, valamint külkereskedelmi kapcsolatokról. Praktikusan nem tudjuk, hogy milyen szerepet töltött be a kormány állandó pénzügyi tanácsadója, William Good, és ugyan mit csinált a Nemzeti Bank amerikai tutora, Royalle Tyler.

E kérdéskör annál is fontosabb, mert véleményem szerint Bethlen lemondása, Károlyi Gyula (1931–1932) bukása és Gömbös Gyula miniszterelnökké való kinevezése (1932; miniszterelnök 1936-ban bekövetkezett haláláig) mögött, valamint az élénk belpolitikai csatározások mögött is, valójában egyetlen kérdés állt: a pénz stabilitásának vagy fellazításának és ennek alárendelve a kamatoknak a kérdése. E kérdés részleteire sajnos nem térhetek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy Bethlen talán nem mond le augusztusban, ha tudja, hogy mit csinálnak egy hónap múlva az angolok a fronttal, Károlyi nem bukik meg, ha hozzá mer nyúlni a pénzhez, és Gömbös nem lesz miniszterelnök, ha nem biztos benne mindenki, hogy ő viszont — az általa képviselt iránynak megfelelően — ezt meg meri tenni.

És itt eljutottunk a Gömbös-féle kísérletig. Talán éppen az ő személye és az ő politikája szakítja szét a legerőteljesebben a jelenlegi közvéleményt és — talán — a szakmát is. Fogalmazásom bizonytalan, mivel vita e kérdéstről sem zajlott le. Mindenesetre a fekete bárány a legjobb úton látszik lenni ahhoz, hogy kiféheredjék. Szakmailag nekem nem ez ellen van kifogásom, hanem csupán azt szeretném, ha

az új jelzők helyett inkább megpróbálnánk tényszerűen megállapítani, hogy egyáltalán mi történt a Gömbös által meghatározott négy évben. Annál is inkább, mert az újonnan feltűnt jelzők, mint a „dinamikus” és a „modernizáló” meglehetősen keveset jelentenek e dinamizmus és modernizálás irányát és tartalmát illetően. Nem ismerek dinamikusabb államot a nemzetiszocialistánál, és modernizálóbbat a sztálinistánál.

Kétségtelen, hogy az új kormány fokozottan beavatkozott a gazdaság ügyeibe, és a gazdaság ezt hálával fogadta. Ebben egyébként a kormány eljárása megegyezett a legtöbb kormányéval. A beavatkozás módját illetően azonban a világ ebben az időben kétfelé vált. Egyes országokban a fokozott beavatkozást kiegészítette a megegyezés a termelés minden szereplőjével, vagyis a munkásszervezetekkel (néhány esetben az agrárszervezetekkel) is, és amikor az állam felajánlotta jószolgálatait a kollektív szerződés kialakításában és megkötésében, akkor ezt nem a szakszervezetek megszüntetése, felszámolása, illetve államosítása jegyében, hanem a létező szervezetek elismerése mellett (olykor éppen megerősítésük mellett) tette. Másként szólva, a fokozott állami beavatkozás együtt járt a demokrácia megszilárdításával és az úgynevezett konszenzusos demokrácia felé tett első lépésekkel. A másik modellt képviselte a korporatív, rendi, hivatásrendi stb. elnevezésű megoldás, aminek a lényege abban állt, hogy az autonóm munkavállalói szervezetek megszüntetése alapján a munkaadók még az állam segítségét is megkapták ahhoz, hogy a számukra kellemes állapotokat kialakíthassák. Az első megoldás Keynes szellemében elősegítette a belső piac stabilizálását, sőt bővülését, a második kényszerhelyzetet teremtett és végső soron a teljesen önkényes megoldásokhoz is kaput nyitott.

Nos, meglehetősen egyértelmű, hogy Gömbös az utóbbi modellt követte, és ahhoz közvetlen mintát minden bizonnyal Olaszországból vett. A megvalósítás útjában álló akadályok eléggé ismertek, úgyhogy ezek közül csak egyre térek ki, ami ezt azért érdemli meg, mert egészen kivételesnek és sajátosnak mondható. A Gömbös által ajánlott hivatásrendi vagy kamarai szervezkedést a magyar nagytőke határozottan elutasította, holott éppen ő lehetett annak első számú haszonélvezője. A német és az olasz nagytőkések nagy része éppen ebből az okból kifolyólag fogadta el minden háborgás nélkül, sőt inkább támogatólag Mussolini, illetve Hitler kinevezését. Nehéz elképzelni, hogy Chorin Ferenc, Weiss Manfréd, Vida Jenő és a többiek mindenáron a szakszervezeteket és a szociáldemokráciát akarták fenntartani, amikor ellenszegültek a korporációknak. Valószínűleg sokkal inkább a németországi zsidótörvények elfogadása hatott ebben az irányban, mivel nem láttak garanciát arra, hogy diktatórikus körülmények között a Gömbös-féle „reverzális” továbbra is érvényes lesz.

Eljutottunk a legnehezebb megválaszolható kérdésig. Mennyiben volt őszinte Gömbös pálfordulása a zsidókérdésben, vagy mennyiben volt inkább eszközjellegű a reverzális? Annyi biztosnak látszik, hogy Gömbös erőszakmentes, közvetett zsidópolitikát folytatott, de hogy gondolkodásában megállt-e ezen a ponton vagy tovább ment, e kérdést pillanatnyilag nem látom megválaszolhatónak. Elképzelhetőnek vélem mind az egyiket, mind a másikat. Gömbös egyébként is hajlott rá, hogy taktikával és ne erővel vagy erőszakkal működjön. Ahhoz, hogy e kérdést tisztáznunk lehessen, sokkal többet kellene tudnunk ennek az embernek a kultúrájáról, olvasmányairól, ismereteiről, privát szférájáról és a nyilvánosság kizárásával tett nyilatkozatairól.

Az viszont biztos, hogy a miniszterelnök külpolitikai sikereit mind a maga idején, mind jelenleg eltúlozták. Külpolitikailag Magyarország 1934–35-ben izolálódott, mert a korabeli német szempontok összeegyeztethetetlenek voltak a revíziónak mind „optimális”, mind „etnikai” megfogalmazásával, és mert 1934 utolsó harmadában Róma francia orientációba kezdett. A magára maradt miniszterelnök azt viszont már nem érte meg, hogy az általa kitalált „tengely” létesítését Mussolini meghirdesse, és ha megéli, nem tudom, hogy konkrét alakjának, a tengely felső pontján megjelenő német erőfölénynek az alsó végén mutatkozó olasz gyengeséggel szemben vajon örült volna-e? Nem tudni ugyanis, hogy az általa képviselt magyar „önállóságot” össze tudta-e egyeztetni a Mein Kampf-fal, nem tudni, hogy egyáltalán mit is gondolt a nemzetiszocializmusról és a németek Führeréről. Mindent összevéve, azt hiszem, hogy a Gömbös-kormányt illetően elég sok a megválaszolandó kérdés, és ezt egy-két új jelzővel nem lehet pótolni.

Ami a továbbiakat illeti, előttem úgy tűnik fel a történet, hogy a politikai keretek fennmaradásának formailag helytálló ténye mellett nagyobb figyelmet érdemelne az államhatalom belső, a keretek által némileg eltakart felbomlási folyamata. A fa belsejében rágcsáló féreg, aminek pusztító munkája a kéreg miatt sokáig nem látszik, de ami művét odáig képes vinni, hogy a halálra gyötört fa végül is kidől. E folyamatot a jelenségek szintjén — a Darányi-kormány kivételével — elég jól ismerjük. Bár számos részletkérdésben eltér a felfogásom az elterjedt állásponttól — így például Darányi menesztésének okait, Imrédy pálfordulásának mértékét és időpontját, Teleki Pál halálának legfőbb motívumát stb. illetően —, e kisebb jelentőségű kérdéseket mellőzöm. Csupán arra mutatnék rá, hogy a jelenségek bemutatása mellől meglehetősen hiányoznak az értelmezések.

Hiányzik például annak alapos és részletes feltárása, hogy mi idézte elő a szociáldemokrácia csődjét 1939-re? Erre aligha válasz, hogy a rendszer és annak klímája nem kedvezett e pártnak, mivel 1922-ben vagy 1935-ben sem kedvezett. Miért szenvedtek oly érzékeny veszteséget 1939-ben a kisgazdák? Mi az oka a nyilas jellegű pártok hatalmas előretörésének egy olyan időpontban, amikor már válságra sem lehet magyarázatként hivatkozni? Ha e jelenségek netán még mindig a közigazgatás tevékenységével lennének megmagyarázhatók, úgy indokolt lenne végre alaposan a mélyére nézni annak, hogy mi történt e vonatkozásban, hiszen ez a közigazgatás már vélhetően nem a kormány intencióinak megfelelően működött, vagy azokat csak részben követte. Vajon nem szükséges-e mindeme kérdésekkel kapcsolatban — mégis — a rendszer egészét, rosszul lebetonozott voltát és megoldatlanságait tetemre hívni mind az agrárium, mind a zsidókérdéssel összefüggő polgári jelenlét szempontjából? Ez persze visszavisz a kezdetekig. Magába foglalja a földkérdésen túl a talán ennél is súlyosabb dilemmát: mit tehetett a magyar társadalom a nagyra nőtt és egyre növelt tőkés ágazatok zsidó meghatározottságával? Milyen alternatívája volt — lett volna — a Bethlen által tett kijelentésnek: „nem magyar”. Ez az ítélet vajon nem volt ítélet egyszersmind a társadalmi és politikai polgárosodás felett is? Milyen következményekhez vezethetett e mély belső ambivalencia?

És végül újra a hadsereg kérdése más összefüggésben, ami közelről érinti a kormányzó személyét és az ő tekintélyének kérdését is. Közismert, hogy a „kormányzógyalázás” jelensége a tisztikarban már 1938-ban felütötte a fejét, és kiterjedt

Horthy feleségére és mindkét fiúgyermekére. A hangulatkeltés erősödött a kormányzóhelyettesi intézmény létesítése, majd betöltése idején, és az ellenséges híresztelésekre még Horthy István tragikus halála is alkalmat adott. Mi volt ez, mivel volt magyarázható e súlyos jelenség? A további kérdéseket, amelyek a felső tisztikar 1944-ben tanúsított magatartásformáival kapcsolatban lehetne megfogalmazni, gondolom, már fel sem kell tenni. A lényeg, hogy a jelenség mögött, amint ma már tudjuk, nem a felső tisztikar és még kevésbé az egész tisztikar „svábsága” állt, és e tünet 1938 és 1942 között aligha volt mindenestől visszavezethető a bolsevizmustól való rettegésre, ami az irodalomban a legtöbbször felbukkan indoklásként, hiszen abban az időben — sajnos — senki sem rettegett igazán a bolsevizmustól. 1944-ben természetesen e kérdés már másként merült fel. Bármiként is jött azonban számításba, mégis meg kell kérdezni, hogy miféle hadsereg az, amely részben ellenáll a saját államának, részben pedig képtelen meglépni a lépéseket, amelyeket az államfő, aki egyúttal e hadsereg legfőbb ura, tőle elvár? Ráadásul olyan körülmények között, midőn a vezérkar főnöke már 1941-ben kételkedett a német győzelemben, 1942-től pedig egy petákot sem fogadott volna le rá. Valóban hinni lehet, hogy a hadsereg ügyeire vonatkozó gazdag és egyre gyarapodó irodalom ellenére e kérdéseknek további figyelmet lenne érdemes szentelni, különösen előnyben részesítve két szempontot: a tisztai nevelés ügyét és a személyes felelősség kérdését, ami miatt egyesek talán már nem egyszerűen a bolsevizmus, de a sorsuk elől futottak.

Befejezésül még csak annyit, hogy a történelem általában véve nem angyalok és ördögök küzdőtere, ilyeneket tehát nem nagyon kifizetődő keresni. A jónak is, a rossznak is sok arca van. Ami a 20. századot illeti, egyáltalán nem biztos, hogy mindaz csupa jó, amit a demokráciák tettek, sőt biztos, hogy nagy tévedéseket és hibákat is elkövettek, és az sem biztos, hogy a rossz egyenlő lenne a faszizmussal, a nácizmussal, egyáltalán a diktatúrával. Vagyis attól még, hogy a magyar rendszer sem a nácizmus, sem a faszizmus, sem egyáltalán egy diktatúra jegyében nem írható le, hanem valahol a határszéleken botorkált, még nyugodtan lehetett olyan állam, ahol a szegénység sokkal nagyobb volt, mint az említett két diktatúrában, ahol groteszk úrhatnáság jellemezte a közéletet és ahol a jogot sokkal szűkmarkúbban mérték, mint egy korabeli átlagdemokráciában. Ráadásul e hatalmi rendszer minden tekintélyre utaló jelvénye és igyekvése, minden autoritása ellenére lényegét tekintve lehetett egy gyenge, feloldhatatlan feszültségtől gyötört, szánandó hatalom.

MÁRIA ORMOS

QUESTIONS ABOUT THE AGE OF HORTHY (1920–1944)

The author proposes to rethink the traditional schemas of the Hungarian historiography about the period of governor Miklós Horthy (from 1920 to 1944). The traditional view on this period defines it as a fascist or semi-fascist regime. The author invites us to a fresh look at the birth of this regime, at the very limited possibilities of the Hungarian government after the fall of the Habsburg Monarchy. She sees a clear division between the period before and after 1930, and proposes a new approach about the period of the prime minister Gyula Gömbös (1932–1936).

Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957

A véres szovjet megtorlás előestéjén, 1956 novemberének első napjaiban, az amerikai kormány szemében nem az oroszok voltak a legnagyobb bűnösök, hanem saját szövetségeseik: a britek és a franciák. John Foster Dulles, amerikai külügyminiszter, 1956. november 2-án telefonált az Egyesült Államok ENSZ-nagykövetének, Henry Cabot Lodge-nak a „szuezi válság” során Egyiptomban végrehajtott francia és brit katonai cselekményekkel kapcsolatban. „Ki akarnak kerülni a rivaldafényből, és azt akarják, hogy mi hárman összetartsunk [az ENSZ-ben]” — mondta Dulles. Lodge Dullesnek adott válaszában kifejtette: „Érzelmileg érzékeny állapotban vannak, és azt mondják, rossz benyomást kelt majd odahaza, ha mi gyorsan a vádlottak padjára ültetjük őket, az oroszokkal pedig elnézőek vagyunk.” Dulles kemény maradt: „Gúnyolódásnak számít tőlük, hogy bombákat zúdítanak Egyiptomra és közben elítélik a Szovjetunió tetteit, amelyek talán nem is olyan súlyosak.”¹

Valójában nem meglepő, hogy az igazságszerető John F. Dulles akkor úgy gondolta, hogy a szovjetek magyarországi katonai akciója „nem is olyan súlyos”, mint a briteké és franciáké, akiknek — mint a zsidó-keresztény civilizáció tagjainak és amerikai szövetségeseiknek — máshogyan kellett volna viselkedniük. A legbrutálisabb szovjet beavatkozás csak később, november 4-én történt.

Persze a második, november 4-i véresebb beavatkozás után a Szovjetunió a Nyugat szemében nem volt más, mint egy ravasz óriás, amely a reálpolitika hagyományát követve akkor avatkozott be, amikor a Nyugat figyelmét elterelte a szuezi konfliktus. A Nyugat feltételezte, hogy a szovjet és magyar elnyomószervek hatékonyan együttműködtek a magyar „ellenforradalmárok” megleckéztetésében.²

Ma azonban, negyven évvel később, a szovjet levéltári dokumentumokból³ és a résztvevők visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a Szovjetunióknak valójában nehézségei voltak a magyarországi szövetségeseivel való együttműködésben. Washington problémái Londonnal az angolok harciasságából és idejétmúlt gyarmatosítási ambí-

1 Dulles külügyminiszter telefonbeszélgetése Lodge ENSZ-nagykövettel „a britek és franciák kérelméről amerikai támogatás iránt az ENSZ-ben a SZU ellen”. Nov. 2. Péntek, 16:11. Washington DC. Nemzetbiztonsági Archívum, Washington.

2 L. Paul E. Zinner: *Revolution in Hungary*. New York–London, 1962. 339. Továbbá: *Stephen J. Genc: The Hungarian Revolution, 1956*. In: *Alexander L. George–Richard Smoke: Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice*. New York–London, 1974. 303.

3 Az SZKP KB szigorúan titkos levéltára, a Jelenkori Iratok Megőrzési Központja (= TsKhSD), az Orosz Külügyminisztérium Archívuma (= AVP RF), az Orosz Jelenkori Történelmi Kutatóközpont (= RTsKhIDNI), és az Orosz Föderáció Állami Levéltára (= GARF).

cióiból származtak, míg Moszkva fő gondja Budapesttel az volt, hogy a magyar vezetők nem harcoltak elszántan. Ebben a tanulmányban a szovjet katonai intervenció és az azt követő „normalizáció” időszakát fogom megvizsgálni. Megkísérlem annak megvilágítását, hogy maga a szovjet hadsereg sem szerepelt mindig jól az első beavatkozás (okt. 24.) alkalmával, valamivel jobban a második (nov. 4.) során. Még a „normalizáció” is több időt és energiát igényel a szovjetektől, mint azt nyugati megfigyelők gondolták. Ennek részben a Szovjet Hadsereg, a KGB és a Belügyminisztérium (MVD) közötti koordináció hiánya volt az oka.

Ez a tanulmány négy kulcsfontosságú moszkvai archívum újonnan nyilvánosságra hozott dokumentumai alapján íródott.⁴ Bár ezek az iratok, amelyek Budapesten szolgálatot teljesítő szovjet diplomaták hivatalos jelentései, hasznosak, elővigyázattal kell kezelnünk őket, mint minden feljebbvalónak szánt jelentést.

Az „Íránytű” Terv

Bár a P. N. Lascsenko altábornagy vezetése alatt Magyarországon állomásozó szovjet „Speciális Alakulat” (*Oszojij Korpusz*) számára világos volt, hogy a lakosság ingerültsége növekvőben volt, az október 23-i tüntetés méretei minden várakozást felülmúltak. Eisenhower elnököt viszont váratlanul érte a dolog. Emlékirataiban, a Magyarországról szóló fejezet bevezetőjében John Miltont idézte: „Elszabadult az egész pokol.”⁵

Budapesten nem voltak szovjet csapatok; a Speciális Alakulat egységei Székesfehérvárott, Győrött, Szombathelyen, Kecskeméten, Szolnokon, Szegeden, Debrecenben és Pápán állomásoztak. Több fent említett városban már előfordultak a szovjet csapatok elleni kisebb fenyegetések és támadások,⁶ és a budapesti Szovjet Nagykövetség gyakran eligazításban részesítette a Speciális Alakulatot az aktuális helyzetről.⁷ A győri Szovjet Konzulátus is információforrást jelentett, mielőtt megszünt 1956 júliusában.⁸ Tehát a Speciális Alakulat meglehetősen jól informált volt a növekvő válságról, az október 23-i és 24-i „események” mégis váratlanul érték.

A szovjet csapatok október 24-én, hajnali 2:15-kor lépték át a magyar határt Csonpánál, Beregszásznál és Vyloknál. Az „Íránytű” (*Kompassz*) fedőnevű szovjet haditerv szerint az eredetileg Magyarországon kívül tartózkodó 128-as tüzérsztag és a 39-es gépesített hadosztály került bevetésre a felkelés leverésére.⁹

4 L. az előző lábjegyzetet.

5 *Dwight D. Eisenhower: Waging Peace, 1956–1961.* Garden City, New York, 1965. (The White House Years) 58.

6 AVP RF, F 077, O 37, D 18, P 188, L 19. „Pjotr Lascsenko altábornagytól, a magyarországi szovjet csapatok parancsnokától Andropov szovjet nagykövetnek”). L. még: *E. I. Malasenko: Oszojij korpus v ognje* Budapest. [L.] Voенно-istoričeskij žurnal 1993. 10. sz. 24.

7 I. h.

8 AVP RF, (Putevoditel), v. 1. („Magyarország”).

9 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 7, L. 1. („Perevertkin (Szovjet Belügyminisztérium) jegyzetei”, okt. 24.)

Attól eltekintve, hogy az első beavatkozás nem oldotta meg a politikai problémákat, maga a intervenció végrehajtása sem volt olyan zökkenőmentes, mint amilyen elvileg lehetett volna: elszigetelt csoportok még sokáig kitartottak a szovjet hadsereg ellen. Jevgenyij Ivanovics Malasenko szerint, aki akkoriban a Speciális Alakulat főhadiszállásán az egyik hadműveleti csoport vezetője volt, ő Moszkvától 1956 júliusában arra kapott utasítást, hogy készítsen egy Magyarországra vonatkozó „rendvisszaállító” katonai tervet. Beszámolójában Malasenko leírja az akadályokat, amelyekbe a Speciális Alakulat ütközött. Először is, a rangidős szovjet képviselő a Magyar Honvédelmi Minisztériumban, M. F. Tihonov főhadnagy — akinek fő kötelessége az volt, hogy a Speciális Alakulatot a magyar csapatok adataival ellássa — tájékozatlan volt. Malasenko „egyetlen kérdésére sem tudott válaszolni”, és arra kérte: jöjjön vissza két-három nap múlva.¹⁰

1956 júliusáig a szovjet hadseregnek nem volt terve a magyarországi hadműveletekre vonatkozólag. A szovjet terv kapkodva készült el („néhány nap alatt”), annak a tervnek az alapján, melyet a magyar vezérkar vázolt fel a magyar hadsereg, a biztonsági erők és a rendőrség együttes bevetéséről. Harmadszor, a magyar csapatok megbízhatatlannak bizonyultak, így a szovjetek megváltoztatták az „Iránytű” tervet úgy, hogy kizárták a magyarokkal való együttműködést.¹¹ Október 23-án, amikor a Rádió épületénél elkezdődött a lövöldözés, a magyar erők először a helyszínen siettek, hogy erősítést nyújtsanak az épületet őrző államvédelmi hatóságnak (ÁVO), de ezek rövid tétovázás után a tömeghez csatlakoztak.¹² Az egy évvel az események után készült ENSZ-beszámoló szerint a magyar hadsereg összességében összeomlott már a felkelés kezdetekor; „egyes egységek a lázadók oldalán harcoltak”. „Egyetlen példa sem volt arra, hogy a magyar csapatok a szovjetek oldalán saját honfitársaik ellen küzdöttek volna.”¹³ Bár az egyes beszámolók eltérnek a magyar katonák engedelmességének mértékét illetően, minden megfigyelő és kutató megegyezik abban, hogy szovjet szemszögből a magyar katonaság nem volt megbízható, bár Malasenko szerint a „szovjet tankokat a Rádióhoz kísérő magyar tankok közül csak egy pártolt át”.¹⁴ Mikojan és Szuszlov viszont elismerték, hogy október 24-én legalább egy tel-

10 Uo. *E. J. Malasenko* kijelenti: „Sok magyar katona vett részt a fegyveres felkelők elleni harcban, csapatainkat segítve. A Magyar Hadsereg egésze nem állt át az ellenség oldalára, és nem harcolt a szovjet csapatok ellen.” i. m. [IV.] Voенно-истори́ческий журнал 1994. 1. sz. 35. Ez ellentmond más verzióknak. Mikojan és Szuszlov ezt írták okt. 24-ei táviratukban: „Az elvtársak azon a véleményen vannak, hogy a magyar hadsereg gyengén szerepelt.” Egy másik forrás szerint a magyar sereg összeomlott és hasznavehetetlen volt az oroszok számára. L. United Nations. Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. General Assembly. Official Records: Eleventh Session. Supplement N° 18 (A/3592). New York, 1957. 28.

11 I. h.

12 I. m. 6.

13 I. h. Bár Mikojan és Szuszlov megjegyzi okt. 24-ei táviratukban, hogy magyar járőrök a szovjetekkel együtt voltak az utcán. Ez az információ eddig még nem talált igazolásra. L. AVP RF, F 059a, O 4, P 6, LI 1–7. Rejtjelzett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24. (Megjegyzendő: zavaros, hogy a „BM alkalmazottai” és az „ÁVO alkalmazottai” alatt ugyanazon testületet kell-e értenünk. Feltehetően a BM és az ÁVO ugyanaz a biztonsági szerv, melyre különféleképpen utalnak a magyar, szovjet és amerikai források.)

14 *E. I. Malasenko*: i. m. [I.] 28.

jes magyar „zászlóalj fellázadt”, legyőzve a magyar állambiztonsági alkalmazottakat, akik „erőteljes ellenállást mutattak a lázadókkal szemben”, és másképpen megnyerték volna a csatát.¹⁵

Néhány tudósítás szerint a szovjet erők sem voltak mindig megbízhatóak. Akadt példa arra, hogy szovjet katonák magyarokkal barátkoztak,¹⁶ és Allen Dulles, a CIA igazgatója szerint arra is, hogy szovjet tankok dezertáltak.¹⁷

A magyar katonaság megbízhatatlansága ellenére a szovjet katonai és politikai vezetők körében még a válság tetőpontján is az a nézet uralkodott, hogy a magyar hadsereg és biztonsági szervek képesek és hajlandók „elintézni a dolgokat”. Bár az október 28-i tűzszünet után, egészen október 30-ig voltak még elszórt „lázongások”, Mikojan és Szuszlov már október 24-én úgy vélték, hogy támaszkodhatnak magyarokra. Magabiztosan írták Moszkvának: Mivel az események fordulóponthoz érkeztek, úgy döntöttünk, hogy bátrabban fogjuk a magyar egységeket felhasználni járőrözésre, gyanús elemek és a kijárási tilalmat megszegők őrizetbevételére és fontos épületek (pályaudvarok, utak stb.) őrzésére. A magyar elvtársak, főleg Nagy Imre, a szovjet csapatok terhét enyhítendő, jóváhagyták a magyar katonai egységek bevonását, ezáltal hangsúlyozva a magyarok szerepét a zendülés felszámolásában.¹⁸

Úgy gondolták, hogy a magyar elvtársak túl pesszimisták. „Az volt a benyomásunk, hogy Gerő különösen, de a többi elvtárs is, alábecsüli saját erejét, az ellenfelét pedig eltúlozza” — írta Szuszlov és Mikojan. „Hallottuk a szovjet és a magyar katonai vezetés előzetes beszámolóit. Tüzetesebb vizsgálat után kiderült, hogy a magyarok pesszimista módra túloznak.”¹⁹

Tihonov főhadnagy állítólag azt mondta, hogy nincs szükség orosz segítségre, mert a magyarok — erős biztonsági szervek, rendőrség és hadsereg birtokában — önmaguk is képesek a „rend visszaállítására”.²⁰ Valójában a magyar katonaság és a biztonsági szervek nem voltak képesek a feladatra, és a szovjet vezetők bizonyultak túl optimistának. Ha Zsukov marsall adatai helyesek, Magyarországon öt szovjet osztagot mozgósítottak támadásra az „Íránytű” keretében: 31 550 katona, 1130 tank, 615 ágyú, 85 léghárító fegyver, 380 páncélos személyszállító és 3930 gépjármű indult meg.²¹ Egy jelentés szerint csak Budapesten 6000 katona, 290 tank, 120 páncélos személyszállító és 156 löveg volt, de még ez sem volt elegendő az „ellenfél felkutatására és megsemmisítésére” és a kulcsfontosságú katonai létesítmények őrző-

15 AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, LI 1-7. (Rejtjelezett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24.)

16 United Nations. Report i. m. 7.

17 D. D. Eisenhower: i. m. 67. Egy másik forrás szerint a szovjet tisztek számos helyen felkeresték az új forradalmi bizottságokat, tagadván azt a szándékukat, hogy beavatkozzanak a magyar ügyekbe. J. M. Mackintosh: Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy. Oxford, 1963. 171.

18 AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, LI 1-7. (Rejtjelezett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24.)

19 Uo.

20 E. I. Malasenko: i. m. [I.] 24.

21 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 6, L. 1. (Zsukov jelentése, okt. 24.)

inek erősítésére a több mint egymillió városban.²² Október 27-én, Mikojan szerint, Kádár János kérelmezte további orosz csapatok Magyarországra küldését.²³

Az első lövések

Az október 23-ai egyetemista tüntetést leverő első szovjet katonai műveletnek, az „Iránytű” Tervnek számos gyenge pontja volt. Az egyik fő gyengéje — szovjet megítélés szerint — az volt, hogy a szovjetek utasításuk alapján csak viszonzozhatták a tüzet. Amint azt Mikojan és Szuszlov október 24-én írták: „A magyar elvtársak egyik legsúlyosabb hibája az volt, hogy tegnap éjfél előtt senkinek nem engedélyezték, hogy a zendülés résztvevőire lőjön.”²⁴

Eleinte a magyar erőknek is megtiltották, hogy lőjenek. Október 30-án Mikojan és Szuszlov ezt írta: Az új belügyminiszter (Münnich Ferenc) száz harcost küldött, akik több mint 200 emberrel találkoztak, de nem nyitottak tüzet, mert a Központi Bizottság azt tanácsolta, hogy ne ontsanak vért. Ez késő este volt. Nagy Imre már aludt a lakásán, s ők nyilvánvalóan nem akartak konfliktusba kerülni Naggyal, attól tartva, hogy ha Nagy tudta nélkül nyitnak tüzet, a vezetést gyengítik.²⁵

Magyarország más területein ugyanez a helyzet állt elő. Szabolcs megyében például október 26–27-én a helyi magyar hatóságok arra kaptak utasítást, hogy ne lőjenek. Mint Sztarovojtov ezredes, határőrparancsnok tudósított: Amint [az „ellenforradalmárok”] a területre érkeztek, mozgósították a fiatalokat, hogy csatlakozzanak a felkeléshez, és arra buzdították őket, hogy rombolják le a szovjet hadsereget dicsőítő csillagokat, emlékműveket és obeliszkeket, és hogy szabadítsák ki a foglyokat. Mindez a helyi hatóságok legkisebb ellenállása nélkül történt azért, mert a kormány elrendelte: csak akkor nyissanak tüzet, ha a felkelők lőni kezdenek. Ennek következtében a felkelők fegyverhasználat nélkül bementek a börtönökbe, lefegyverezték az őröket és kiszabadították a foglyokat.²⁶ Nem minden magyar biztonsági szerv követte azonban ezeket a parancsokat.²⁷

22 *E. I. Malasenko*: i. m. [I.] 30.

23 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 9, L. 3. (Információ Mikojantól, 1956. okt. 27.)

24 AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, Ll 1–7. (Rejtjelezett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24.) Másnap viszont Pesten az oroszok már többet lőttek, mint a szovjetbarát magyar járőrök vagy a felkelők: „magányos lövésekre sortűzzel feleltünk”. AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, Ll 1–7. (Rejtjelezett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24.)

25 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 12, L 1. („Információ Mikojantól és Szuszlovtól”, 1956. okt. 30.)

26 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 17, L 4. 1956. nov. 1. („Kiricsenko jegyzetei. Melléklet: a Belügyminisztérium Délnyugat régiói Határőrség második vezérkari főnökének tájékoztató jelentése a SZU területére való átlépéssel kapcsolatban.”)

27 Takács András jelentése szerint Győrött, okt. 25-én, egy magyar börtönőr állítólag tüzet nyitott 500–600 fiatalra, akik be akartak törni a börtönbe, hogy kiszabadítsák a toloncokat. AVP RF, Fond 077, O 37, Por 10, P188, L 242. (M. I. Petunin naplójából, „Jegyzetek a Takács András elvtárssal, az MSZMP győri regionális végrehajtó bizottságának tagjával folytatott beszélgetésről,” 1956. nov. 29.).

Ki adta le tehát az első lövéseket Budapesten október 23-án? A legtöbb beszámoló szerint a magyar államvédelmisket lőtték a fegyver nélküli tüntető tömegre. A pekingi szovjet nagykövetség egyik esti fogadásán N. Szudarnyikov, szovjet diplomata Újházi Lászlóval, a magyar kereskedelmi képviselővel beszélgetett. Szudarnyikov feljegyzése szerint: Amikor azt a kérdést érintettük, hogy hogyan kezdődött a rendbontás Budapesten, Újházi azt mondta, hogy először a BM alkalmazottai használtak fegyvert október 23. estéjén. Fegyvertelen tüntetőkre nyitottak tüzet a parlament körül. Ez azonnal felháborodást keltett, és a tüntetőkkel kapcsolatban álló számos fegyveres egyén löni kezdett a rendőrökre és BM-alkalmazottakra. Mivel a BM-alkalmazottak kezdeményezték az erőszakot — magyarázta Újházi —, a nemzetellenes elemek, néhány fiatal és munkás főleg a BM tagjait gyilkolták, attól függetlenül, hogy kommunisták voltak-e vagy sem.²⁸

A helyszínt tekintve a beszámoló persze téved, érdemét tekintve azonban még hiteles lehet. N. Spencer Barnes, a budapesti amerikai követség tanácsadójának távirata is azt a nézetet erősíti meg, hogy először magyar biztonsági erők nyitottak tüzet: „A követség azt a másodkézből származó információt kapta, hogy a magyar csapatok nem voltak hajlandók a magyar tömegre löni, és hogy a lövéseket ÁVO-egyenruhás oroszul beszélő férfiak adták le fegyvertelen tüntetőkre.”²⁹

Az „Iránytű” Terv egy másik hiányossága az volt, hogy a Budapestre vezető utakat nem zárták le. Szerov ezt írta Mikojannak és Szuszlovnak küldött táviratában október 29-én: „Kisebb csoportok érkeztek Budapestre más városokból. A szovjet katonai vezetés intézkedik likvidálásukról.”³⁰

A „Forgószelel” Terv

Az „Iránytű” tervhez képest a második szovjet beavatkozás, mely november 4-én, hajnali 6:15-kor kezdődött, és a „Forgószelel” (*Vihr*) fedőnevet viselte, tisztán hadügyi értelemben simábban zajlott le. A szovjet csapatok előnyös helyzetben voltak: tanultak az „Iránytű” során elkövetett hibákból, és nagyobb létszámban is érkeztek

28 AVP RF, Fond 077, O 37, Por 10, P 188, L 255. N. Szudarnyikov, a pekingi Szovjet Nagykövetség tanácsadójának naplójából. („Jegyzetek az Újházi Lászlóval, Magyarország kínai kereskedelmi képviselőjével folytatott beszélgetéséről”, 1956. dec. 4.) Megjegyzés: az SZKP KB és a szovjet külügyminisztérium (MID) archívumaiban a BM és ÁVO alkalmazottai közösen, mint a „biztonsági szervek alkalmazottai” szerepelnek. Ezért Újházi hivatkozása a BM-alkalmazottakra mint a lövöldözés megkezdőire, nem áll ellentmondásban Barnes hivatkozására, aki az „ávósokat” jelölte meg mint kezdeményezőket.

29 Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe. XXV. Ed. John P. Glennon et al. Washington, 1990. 260.; E. I. Malasenko viszont ragaszkodik ahhoz, hogy először a magyar felkelők lőtték: „Csak akkor kaptak az őrk lövési engedélyt, amikor a védők [azaz a magyar biztonsági szervek alkalmazottai] közül sokan megsebesültek vagy meghaltak” — írta. „A támadók rövid idő alatt elfoglalták a Rádió épületét. Így kezdődött a budapesti fegyveres felkelés.” I. m. [I.] 26. (Megjegyzendő: Barnes jelentése az „ÁVO-egyenruhás oroszul beszélő férfiak”-ról feltehetően inkább saját, a CIA gyakorlatával kapcsolatos tudását, mintsem a szovjet katonaság módszereit tükrözi.)

30 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 11, L. 1. („Szerov beszámolója Mikojannak és Szuszlovnak a magyarországi helyzetről 1956. okt. 29-én”). L. még: United Nations. Report i. m. 6.

(egy becslés szerint 30 ezren).³¹ A korábbi korlátozások sem akadályozták őket, mint pl. az, hogy csak önvédelemből lőhetnek.

Nem terveztek továbbá közös hadműveleteket a magyar fegyveres erőkkel. Október 30-a körül Mikojan és Szuszlov már kételkedni kezdett a magyar erők megbízhatóságában. „A magyar erők segítségével fogjuk véghezvinni a felkelés felszámolását” — biztosították Moszkvát. Csak egy félelmünk van: a magyar hadsereg várakozó állásba helyezkedett. Katonai tanácsadóink szerint a magyar és szovjet tisztek közötti kapcsolat megromlott az utóbbi napokban. A korábbi bizalomnak nyoma sincs. Megeshet, hogy a lázadók ellen küldött magyarok hozzájuk csatlakoznak és akkor újabb hadműveletre lesz szükség.³²

Ezért a szovjet csapatok november 4-ét követően a magyarok lefegyverzésére törekedtek. 5-én kora reggelre a szovjet csapatok lefegyvereztek két gyalogos magasabb egységet, öt gyalogos hadosztályt, két gépesített hadosztályt, öt légelhárító tüzérosztagot, két tankezredet, három tankelhárító egységet, továbbá az egész magyar légierőt. Ezalatt más magyar tankcsapatok az ellenállók oldalán harcoltak a Corvin filmszínháznál.³³ Moszkva magabiztosan engedélyezte Kádárnak november 9-én, hogy a magyar sereg maradékából két lojális kommunista osztagot különítsen el a konfliktus „magyarosítására”.³⁴

A szovjet erők egyre több határátkelőhelyet és utat zártak le. „Az ellenfél tevékenységét és az ellenállás vezetőinek szökését megakadályozandó, csapataink elfoglalták a magyar repülőtereket, és szorosan lezárták az osztrák–magyar határt” — írta Zsukov marsall.³⁵

A Budapestre vezető főútvonalakat is lezárták, így a más városokból érkező felkelők („lázadók”) nem érhatték el Budapestet, mint azt késő októberben tették.³⁶ Ezáltal a „lázadóknak” nem volt utánpótlásuk, míg a szovjet csapatok nyolc további osztagot kaptak segítségül csak a budapesti ellenállók „melegágyainak” megsemmisítésére.³⁷

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a november 3-i szovjet megtévesztő hadművelet is sikeres volt. Már november 1-jén új szovjet alakulatok lépték át a magyar határt. Nagy Imre nyilvános magyarázatot követelt Andropovtól a Minisztertanács 19 órai ülésén.³⁸ Nagy idegesen közölte, hogy aznap már korábban kérdőre vonta a szovjet nagykövetet azzal a hírrel kapcsolatban, hogy szovjet csapatok lépték át a magyar határt és az ország belsejébe hatoltak. Nagy magyarázatot követelt... Azt

31 E. I. Malasenko: i. m. [IV.] 33.

32 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 12, L 2.

33 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 26, L 1. („Zsukov jelentése Magyarországról 1956. nov. 5-én, reggel 9-kor”).

34 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 34. („A SZKP KB Andropovnak küldött táviratának vázolata”, 1956. nov. 9.).

35 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 23, L 1. („Zsukov jelentése Mikojannak és Szuszlovnak a magyarországi helyzetről 1956. nov. 4-én, déli 12-kor”).

36 E. I. Malasenko: i. m. [VI.] 30.

37 I. m. [IV.] 37.

38 AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, L 17–19. („Andropov szovjet nagykövet távirata Budapestről”, 1956. nov. 1.)

mondta, hogy mivel a szovjet kormány a jelen pillanatig nem állította meg a szovjet csapatok mozgását, és nem adott kielégítő magyarázatot a cselekményekre, a reggeli döntés megerősítését javasolta, miszerint Magyarország kilépne a Varsói Szerződésből, és deklarálná semlegességét.³⁹

Andropov aznap korábban közölte Naggyal, hogy a szovjet kormány hajlandó részleges csapatkivonásról tárgyalni, és javasolta két delegáció kinevezését: egyiket a kivonással kapcsolatos politikai, a másikat a technikai kérdések megvitatására. Bár Nagy 19:45-kor bejelentette Magyarország semlegességét a rádión keresztül, mégis beleegyezett a tárgyalásokba: ez volt az ún. „vegyes bizottság”.⁴⁰ November 3. délutánjára úgy tűnt: az egyezés a küszöbön áll.

Nagy Imre nem tervezett konkrét védelmi lépéseket a szovjet tankok ellen — amelyek száma november 3-ra már ezrekre rúgott —, mialatt a kivonulási tárgyalások folytak. Attól tartott, hogy bármiféle agresszív mozdulat a magyarok részéről veszélyeztetné a szovjet kivonulás lehetőségét. Időközben a magyar delegáció (Maléter Pál, Erdei Ferenc, Szűcs Miklós és Kovács István) november 3-án 22 órakor megjelent a Csepel-szigeti Tökölön, a szovjet főhadiszálláson. Az ENSZ beszámolója szerint Ivan Szerov KGB-főnök éjfélkor félbeszakította a tárgyalásokat. A szovjet delegáció tagjai (Malinyin, Cserbanyin és Sztjepanov tábornokok) állítólag ugyanúgy megdöbbentek, mint a magyarok.⁴¹ November 2-án Konyev marsall Szolnokra rendelte Lascsenkót, és azzal bízta meg, hogy november 4-én, hajnali 5 órakor likvidálja az ellenforradalmat.⁴² Charles Bohlen moszkvai amerikai nagykövet viszont tisztán látott. „A szovjet sajtó nem tartalmaz semmiféle utalást a »vegyes bizottságra«” — írta Dullesnek egy táviratban Moszkvából november 4-én délután. „A vegyes bizottság nem más, mint időszerezés a katonai beavatkozáshoz Magyarországon.”⁴³ Viszont számos katonai vezető, mint pl. Lascsenko azt állítja, hogy semmit nem tudott a tárgyalásokról.⁴⁴

A szovjet vezetők 1956. október 30–31-ig elegendő jelzést kaptak az Egyesült Államoktól, hogy az nem fog beavatkozni, és hogy a másik krízis megosztotta a NATO-t, és egy időre elterelte a világ figyelmét Magyarországról. De ebben október 23-án még nem lehettek biztosak. A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) és a Külügyminisztérium a diplomataktól olyan híreket kapott, miszerint a szuezi csatorna miatt is kibombázhat háború. Andropov, a magyarországi szovjet nagykövet

39 Uo.

40 United Nations. Report i. m. 9.

41 I. m. 45. Megjegyzés: Mivel az ENSZ-beszámoló főleg menekültekkel folytatott interjúk alapján készült — akik nem lehettek a megbeszélések szemtanúi —, az a nézet, hogy a szovjet delegáció is megdöbbent, valószínűleg csak szóbeszéd.

42 *Jenő Kérkei*: Kto byl togda komandiroj: Ob oszobom korpusze i odnoj osobo strannoj statne. (Ki volt akkor a parancsnok: A Speciális Alakulatról és egy különösen furcsa cikkről) Most 1992. N° 1–2. 42.

43 Charles Bohlen moszkvai nagykövet távirata Dulles külügyminiszternek, „Bohlen véleménye, miszerint a szovjet–magyar bizottság a szovjet csapatok kivonásának megtárgyalásáról csak írtás.” 3 oldalas irat első oldala, 1956. nov. 4. déli 12 óra moszkvai időben, N° 1048. Nemzetbiztonsági Archívum, Washington DC.

44 *E. I. Malasenko*: i. m. [III.] Voenno-istoričeskij žurnal 1993. 12. sz. 35.

például a következőket írta Patolicsev külügyminiszter-helyettesnek: Magyar elvtársaink a következőket közölték velünk. A nyugati államok budapesti követségein háború lehetőségéről beszélnek a szuezi csatornával kapcsolatban, és azt sem zárják ki, hogy már javában folynak az előkészületek. Például a budapesti francia követ, Voncoeur szerint figyelembe kell ugyan venni a háború lehetőségét, de az eseményeket megjósolni nehéz lenne.⁴⁵

Október 24-e reggelén, mialatt az „Iránytű” már folyamatban volt, Dulles külügyminiszter és Eisenhower elnök megbeszélést folytatott azzal a hírrel kapcsolatban, ami aznap reggel 4:27-kor érkezett a Külügyminisztériumba. A brit kormány egyik tagja lemondott, mondván, hogy nagy hiba lenne, ha Nagy-Britannia „erőszakot alkalmazna” Egyiptom ellen.⁴⁶

Ezzel Washington figyelme Nagy-Britannia, Franciaország, Izrael és a szuezi csatorna felé kezdett terelődni. Végül is Eisenhower úgy gondolta, hogy a briteket és a franciákat, amerikai szövetségesek lévén, megrovásban részesíthetik, de az oroszokkal veszélyes lenne összeütközésbe kerülni, mert nem kizárt, hogy a Kreml atomfegyvereket is bevetne. „A Szovjetunió, a csatlósai felett gyakorolt hatalmának gyengülésével, nem folyamodna-e szélsőséges intézkedésekhez, még ha világháborút okozna is?” — írta visszaemlékezésében.⁴⁷ Ezért az elnök október 27-én, Dallasban tartott beszédében pénzügyi támogatást ígért, de kiemelte: „Ezeket a [kelet-európai] államokat nem tekintjük potenciális katonai szövetségeseknek.” Október 29-én Dulles táviratozott Moszkvába Bohlen nagykövetnek: ismételje meg ezeket a szavakat személyesen Hruscsovnak, Zsukovnak és másoknak.⁴⁸ Ugyanazon a napon Izrael bombát dobott Egyiptomra, és megkezdődött a „szuezi válság”.

A Szovjetunióknak kedvező tényezők ellenére a „Forgószél” akcióban a szovjet csapatok újabb akadályokkal találták magukat szemben. A magyarok ezúttal védekeztek. Eleinte, csakúgy mint az „Iránytű” akció során, Nagy Imre megtiltotta a magyar csapatoknak, hogy harcba bocsátkozzanak. Kifejezetten arra adott utasítást, hogy ne nyissanak tüzet az orosz tankokra, mert folyamatban vannak a tárgyalások a szovjet és magyar delegációk között, amelyeken Nagy pozitív eredményre számított. Nagy csak akkor döntött úgy, hogy nem tiltja meg a harcot, amikor november 3-án éjfél körül elvesztette a kapcsolatot a Tököltre küldött delegációval, és másnap azt a hírt kapta, hogy Kádár János szovjetbarát kormányt alakított Szolnokon. Ez a döntés sem volt azonban hivatalos felhatalmazás a küzdelemre. November 4-én, a magyar néphez intézett utolsó rádióbeszédében Nagy hajnali 5:20-kor ezt jelentette be: „Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak.” Valójában a magyar csapatok még nem kezdték meg a harcot, és Nagy nem is parancsolta meg nekik kifejezetten, hogy elkezdjék.⁴⁹

45 TsKhSD, Rolik 5169, F 5, O 28, D 394. („Andropovtól N. S. Patolicsev külügyminiszter-helyettesnek, 1956. szept. 21.”)

46 D. D. Eisenhower: i. m. 64.

47 I. m. 67.

48 I. h.

49 United Nations. Report i. m. 7.

A szovjet csapatok számbeli fölényének ellenére a „Forgószél” hadművelet sokkal tovább tartott, mint azt Ivan Konyev marsall megjósolta. Mint Hruscsov írta a memoárjában:

Akkoriban Konyev volt a Varsói Szerződés csapatainak parancsnoka, és én megkérdeztem tőle: mennyi időre lenne szüksége, ha arra utasítanám, hogy állítsa vissza a rendet Magyarországon és számolja fel a forradalmat. Gondolkodott, majd ezt mondta: „Három nap. Nincs többre szükség.”⁵⁰

A harcnak igazából 1956. november 12-e körül lett vége, nyolc nap elteltével.

A szovjetek, maguk sem lévén immunisak Clausewitznak az előre nem látható tényezőkről szóló tétele ellen, számos előre nem látott problémával találták szembe magukat, és sok sebesültjük volt, bár nem annyi, mint a magyaroknak.⁵¹ Először is erősítést kellett kérniük. Malasenko szerint „az Abaturon tábornok vezette egységnek különösen nagy volt a vesztesége, hiszen a legnehezebb feladatokat kapták a város központjában, ahol a legtöbb fegyveres csoport volt. Az első néhány napon csapataink nem szervezkedtek mindig ügyesen. A 7. és 31. gárdaezred egységeinél 85 halottat, 265 sebesültet és 12 eltűnt személyt regisztráltak.”⁵² November 6-ára már 377-re rugott a szovjet halottak száma. Zsukov marsall így ír november 9-én: Előzetes adatok szerint az 1956. október 24. és november 6. közötti hadműveletek során a szovjet csapatok vesztesége 377 halott és 881 sebesült. Ezekből a halott tisztek száma 37, a sebesülteké 74. A szovjet csapatok kb. 35 000 magyart fegyvereztek le. A lefegyverzés részeként nagyszámú fegyver, harci eszköz és muníció került lefoglalásra. A felszerelések leltározása folyamatban van.⁵³

A magyarországi hadműveletek alatt a szovjet oldalon összesen 669 haláleset történt.⁵⁴ Zsukov szerint 58 821 szovjet katona volt Magyarországon. Ezek közül 7349 tiszt, melyből 85 meghalt, 138 megsebesült és kettő eltűnt. Az 51 472 altiszt és katona közül 584 meghalt, 1402 megsebesült és 49 eltűnt.⁵⁵

Problémát jelentett a szovjet csapatok, szovjet diplomaták és szovjetbarát magyarok közötti kommunikáció hiánya. November 4-én például Andropov táviratot küldött a SZKP Központi Bizottságának: „Nincs összeköttetésünk Kádárral, Apróval, Münnichhel. Általánosságban, a barátaink közötti kapcsolat hiánya ma erősen érezhető volt [...] Csapataink tököli főhadiszállásával sincs rendszeres érintkezésünk.”⁵⁶

Andropov számára a Szovjetunióból érkező hírek december 4. körül igen fontosak lettek, mivel sok orosz nyelvű dokumentum és magyarországi híranyag meg-

50 *Nikita S. Khrushchev*: *Khrushchev Remembers*. Boston, 1970. 417–418.

51 Apró Antal jelentése szerint okt. 27-én már 3000 magyar sérült volt kórházban, közülük 250 meghalt. TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 9, L 3. („Mikojan hírei 1956. okt. 27-én.”).

52 *E. I. Malasenko*: i. m. [IV.] 36.

53 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 36, L 1. („Zsukov hírei a magyarországi helyzetről, 1956. nov. 9-én reggel 9-kor”).

54 TsKhSD, F 89, O 2, L 9–11. (Zsukov hírei. „Adatok a szovjet csapatok veszteségeiről Magyarországon 1956 eseményei során.”)

55 Uo.

56 AVP RF, F 059a, O 4, Por 5, P 6, L 20. („Andropov távirata az SZKP KB-nek”, 1956. nov. 4. Valójában, Kádár és Münnich reggel 6:10-ig nem érkezett meg Budapestre Szolnokról nov. 7-én. (L. TsKhSD, F 89, O 2, D 3, L 27, „Zsukov hírei az SZKP KB-nek.”)

semmisült. A nagykövetségnek paradox módon az anyaországához kellett folyamodnia információért arról az országról, amelyről az információt szolgáltatnia kellett volna. Zamcsevszkijnek, a Szovjet Külügyminisztérium ötödik európai osztálya igazgatójának küldött táviratában Andropov ezt írta: „Arra kérem, hogy a legközelebbi diplomáciai postával küldjön el a szovjet nagykövetségre minden, az október 23-tól mostanáig terjedő időszakra vonatkozó TASZSZ-anyagot. A fent jelzett anyag nélkülözhetetlen a követség munkájához, hiszen a dossziék és más iratok többsége megsemmisült.”⁵⁷ Zamcsevszkij ezt követően a következőket jelentette Patolicsev külügyminiszter-helyettesnek: „A magyarországi eseményekkel kapcsolatos minden híranyag orosz nyelvű publikációját leállítottuk... A Nagykövetség azt az igényt jelezte, hogy a magyar sajtó kivonatát adjuk ki közlöny formájában oroszul a magyarországi szovjet intézmények, a szovjet külügyminisztérium és más moszkvai szervezetek számára.”⁵⁸

A „Forgószél” további fázisa sem a tervek szerint zajlott. K. E. Grebennyik, P. I. Zsirjanov és A. M. Korotkov KGB-tiszteknek az volt a feladata, hogy tartóztassák le a „Nagy-csoportot”, de azok november 4-én hajnali 6-kor a jugoszláv nagykövetségen kértek és kaptak menedéket.⁵⁹

Tito felajánlotta, hogy befogadja őket, amit Andrej Gromiko és Kádár János természetesen nem tartott jó ötletnek. Gromiko azt írta Kádárnak: „Teljesen egyetértünk az Ön által nagykövetünknek adott válasszal, miszerint Nagy és a többiek, akik a jugoszláv nagykövetségen rejtőznek, semmiképpen sem juthatnak Jugoszláviába, hiszen ők voltak az ellenforradalmi tüntetés szervezői; és hogy nem megengedhető, hogy két különböző magyar kormány legyen, az egyik Magyarországon, a másik pedig Jugoszláviában.”⁶⁰ A szovjet vezetés persze később megoldotta ezt a problémát is. Georgij Malenkov, Mihail Szuszlov és Averkij Arisztov, szovjet elnöki tanácsi tagok, november 17-én Tito tudta nélkül titkon azt ajánlották fel az SZKP Központi Bizottságának, hogy amint azok elhagyják a jugoszláv követséget, Nagyot és csoportját letartóztatják, és azt követelik majd Nagytól, hogy írjon alá egy nyilatkozatot, amelyben bevallja, hogy hibázott, majd őt és csoportját Romániába küldik.⁶¹

Úgy látszik, hogy az oroszok úgy ítélték, Tito nem ellenezné a dolgot. „Nem gondoltuk, hogy a jugoszlávok nagy hűhót csapnának Nagy Imre és csoportja Romániába szállítása körül” — írta V. Nyikolajev — „de mégis tiltakozó leveleket írtak a szovjet és a magyar kormányhoz. Lehetséges, hogy az ügy az ENSZ elé kerül. Szerintünk fel kell készülnünk mindenféle párbeszédre Nagy Imrével kapcsolatban.”⁶²

57 AVP RF, Delo N° 170. (Hírek Magyarországról, „A sajtó kérdései”, I. V. Andropov távirata I. K. Zamcsevszkijnek, 1956. dec. 4.) Megjegyzés: a dokumentum nem részletezte, hogy az iratok hogyan semmisültek meg, pl. hogy a szovjet követséget támadás érte-e vagy maguk az oroszok tépték össze elővigyázatosságból.

58 Uo.

59 E. I. Malasenko: i. m. [III.] 34.

60 TsKhSD, F 89, O 2, D 3, L 39. („Andrej Gromiko levele Kádár Jánosnak”, 1956. nov. 9.)

61 TsKhSD, F 89, O 2, D 5, L 3–4. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei Budapestről.” 1956. nov. 17.)

62 TsKhSD, F 89, O 2, D 3, L 13–15. („V. Nyikolajev híre, 1956. nov. 26.”)

„Normalizáció”: béke honol?

1956. november 6-án a *Pravda* reggeli kiadását kezébe vevő szovjet állampolgár ezt a TASZSZ jelentést olvashatta Budapestről: A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány a tömegek széles körű támogatását élvezi. A vidéki jelentések szerint a rend és béke helyreállt. Szombathely, Nagykanizsa és más városok munkástanácsai kijelentették, hogy támogatják a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányt. Sok városban az ipari vállalatok megkezdték a munkát; a tömegközlekedés is újraindult. Sok helyen a vasúti közlekedést is visszaállították.⁶³

Két nappal később, november 8-án a következő cikk ötlött az olvasó szemébe: Az országban uralkodó helyzet óráról órára normalizálódott. A fővárosban és vidéken béke honol. A kormány intézkedik a lakosság megszakítás nélküli ellátásáról.⁶⁴

1956 novemberének első napjaiban a *Pravda*, az *Izvesztija* és más újságok Magyarországról szóló cikkei mindig az utolsó oldalon voltak, és eltörpültek azok mellett a terjedelmes írások mellett, amelyek az Egyiptomban zajló „imperialista agressziót” támadták (*Ruki proh ot Egipta!* [El a kezekkel Egyiptomtól!])⁶⁵ vagy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ünnepi megemlékezéseiről számoltak be (nov. 7.).

Magyarországon valójában egyáltalán nem uralkodtak 1956 végén békebeli szép idők. Szerov KGB-főnök szigorúan titkos jelentései szerint a forradalmi bizottságok a második támadásra készülve fegyvereket halmoztak fel; az üzemek nagy része nem dolgozik; a helyi közigazgatási szervek alig működnek; a Nagy alatt szervezett munkástanácsok „provokatórok befolyása alatt állnak”; a nyomdák nem hajlandók szovjetbarát újságokat készíteni, az egyetemisták pedig szórólapokat terjesztenek és a „munkások között agitálnak.”⁶⁶ Tausz, a magyar kereskedelmi miniszter szerint a kis- és a nagykereskedelemnek a fosztogatás okozta kára egy milliárd forintra rúgott. Ebből az összegből 550 millió forint értékű árut elloptak, és 450 millió Ft értékű felszerelést tönkretettek.⁶⁷

Maga Kádár közölte Andropovval november 9-én: A normális élet csak lassan tér vissza Magyarországra. Még nincs kapcsolat sem a vidékkel, sem az üzemekkel. A munkások nagy része újra dolgozni szeretne, de félnek a „banditák” bosszújától.⁶⁸ Mikojan és Szuszlov is Kádár véleményén voltak. November 13-án ezt írták Budapestről a Kremlbe: „A normalizáció folyamata sokkal lassabban zajlik Budapesten, ahol még jelenleg sem normalizálódott az élet... sok gyár még mindig nem termel...

63 K položeniu v Vengrii. Pravda, 1956. nov. 6. 4. l.

64 K položeniu v Vengrii. Pravda, 1956. nov. 8. 5. l.

65 1956. nov. 5-én kora reggel brit és francia ejtőernyősök értek talajt Port Szaidban.

66 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 41, L 1–2. („Szerov üzenete az SZKP-nek (Hruscsov) 1956. nov. 11-én.”)

67 AVP RF, Fond 077, O 37, Por 10, P 188, L 273. (A. P. Kovalev, a magyarországi szovjet nagykövetségi tanácsadó naplójából, „Jegyzetek a Tausz kereskedelmi miniszterrel folytatott beszélgetésről”, 1956. dec. 18.)

68 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 34, L 5. („Andropov távirata Malenkovnak, Zsukovnak, Arisztovnak, Poszpelovnak és Gromikónak”, 1956. nov. 9.)

a munkások között pedig erős sovíniszta és szovjetellenes hangulat uralkodik.”⁶⁹ Félelmük ragályos volt. „Mint Ön, mi is aggódunk, mert a normális életvitel visszaállítása Magyarországon, különösen Budapesten lassú” — írták az SZKP KB tagjai Kádárnak.⁷⁰

A fegyveres lázongások egészen november 12-ig nem csitulnak el, és még az után is voltak „kisebb lázadóbandák,” melyek „likvidálásra szorultak”, jelentette az SZKP Politikai Bizottsága három tagja Budapestről.

„Csapataink november 12. után már nem folytattak hadműveleteket. Vidéken voltak már csak különálló brigádok, és csapataink kisebb lázadóbandákat üldöznek azzal a céllal, hogy likvidálják őket. Budapesten nem volt fegyveres tüntetés, még egyszemélyes sem.”⁷¹ Elszigetelt erőszakos cselekmények viszont egészen decemberig folytatódtak.

A harcok befejeztével a szovjet hadseregnek és a KGB-nek újabb problémákkal kellett szembenézniük, amelyek tovább nehezítették a „normalizációs” törekvéseket. Egy sokkal nehezebben meghatározható akadálya volt a magyar lakosság passzív rezisztenciája. A munkások új politikai módszereket vetettek be a Kádár-kormány ellen. „Miután a kormány elleni fegyveres harc nem járt sikerrel” — panaszkodott Mikojan, Szuszlov és Arisztov november 22-én —, „a reakciós erők új módszereket alkalmaztak ellenforradalmi céljaik elérésében, mindenekelőtt pl. sztrájkot és szabotázszt. Múlt héten az ellenállás általános sztrájkba próbálta bevonni az értelmiségi dolgozók és a munkások nagy részét az ipar fő ágazataiban és a vasutaknál.”⁷² Ugyanezen a napon a magyar felkelés emlékére „egy óras csendet” jelentettek be Magyarországon. Szerov szavaival: Röplapok jelentek meg, melyeken ez volt olvasható: „Aki ellenzi a Kádár-kormányt, ne menjen ki az utcára november 23-án délután 2 és 3 óra között; az üres utcák majd megmutatják Kádárnak és jóakaró barátainknak, az oroszoknak, hogy itt nem kívánatosak.” Ennek eredményeképpen Budapest majdnem teljes lakossága elhagyta az utcákat és azok üresek voltak 2 és 3 között. Akik 2 órakor az utcán voltak, hirtelen udvarokba és házakba mentek és ott álltak 3 óráig.⁷³

November 22-én vészes üzemanyag- és elektromos áram-hiány volt Magyarországon. Malenkov, Szuszlov és Arisztov jelentették Moszkvába: Az ország szénbányái rendes körülmények között 80 ezer tonna szenet termeltek ki egy nap alatt, most csak 2-3 ezer tonna szenet produkálnak. A bányák nagy része csak kapacitásának 10-15 százalékával üzemel. A vasutaknak és az iparnak szinte semmi szénellátása nincs. A napi 900 megawatt elektromos áram-szükséglet ellenére is csak 300 megawattot termelnek.⁷⁴

69 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 43, L 11.

70 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 39, L 2. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács ülésének 54. jegyzőkönyvéből.”)

71 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 49, L 3. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei, 1956. nov. 22-én.”)

72 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 49, 14 oldal. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei, 1956. nov. 22-én.”)

73 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 51, L 3. („Szerov jegyzetei”, 1956. nov. 24.)

74 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 49, L 5, („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei az SZKP KB Elnöki Tanácsának, 1956. nov. 22-én.”)

A helyzet konszolidálódásával a legtöbb munkás visszatért a gyárakba, szovjet tudósítások szerint a szovjetbarát dolgozókat egészen 1957 júliusáig „alattomosan” kitűrték az állásaikból vagy bántalmazták őket. Illés Béla író például megbeszélést folytatott L. F. Iljicsev szovjet diplomatával, minek során Illés így figyelmeztetett: „Magyarországon még mindig erős a szovjetellenes érzület az értelmiség, parasztok, munkások körében, sőt a Kádár-kormányon belül is.” Illés beszámolt egy magyar rádióállomáson szerzett tapasztalatáról: a szovjet irodalomról akart beszélni, de felkérték, hogy inkább a francia irodalomról értekezzen.⁷⁵ Nagy Imre és csoportjának tárgyalását azért halasztották el 1957 áprilisáig, mert a magyar politikai helyzet nem volt stabil.⁷⁶

Moszkvának komoly problémát jelentett, hogy hogyan lehetne visszaállítani a rendet Magyarországon. Az intervenciót követő hónapokban a szovjet vezetés számos lépést tett ennek érdekében: alapvető árut és anyagokat (pl. szenet) szállítottak Magyarországra.⁷⁷ Magyar diákok, munkások és párttisztviselők delegációit hívták meg a Szovjetunióba. A Magyar és Szovjet Tudományos Akadémiák között cserekapcsolatokat építettek ki. Az 1917-es Októberi Forradalomban részt vett külföldi (köztük magyar) kommunistáknak emlékműveket emeltek a Szovjetunióban. Arra ösztönözték a Kádár-kormányt, hogy bocsássonak el minden olyan tisztviselőt, aki „instabilitást, bizonytalanságot vagy nyílt ellenforradalmi, szovjetellenes magatartás tanúsított.”⁷⁸

A szovjet normalizációs törekvésnek legalább négy főbb eleme volt: tanácsadók kiküldése, a tömeges letartóztatások és deportálás, a magyar biztonsági szervek megújítása és a szovjet csapatok magyarországi jelenlétének „legalizálása”.

Szovjet tanácsadók Magyarországon

A november 4-i második szovjet intervenciót követő két hónapban a *Szovjet Elnöki Tanács* több mint 70 tanácsadót és három központi bizottsági tagot küldött Magyar-

75 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 73, L. F. Iljicsev naplójából, „Jegyzetek az Illés Béla magyar íróval történt beszélgetésről”, 1957. júl. 30. (A szovjetbarát magyarok eltűlozták az ellenük irányuló erőszak és zaklatás fokát. Meg akarták tartani a magyar társadalomban megszokott privilégiumaikat, amelyek a szovjetekkel való szoros kapcsolatukból származtak. Azok a magyarok, akikkel a szovjet diplomaták párbeszédet folytattak, korábbi emigránsok voltak, akik Moszkvában éltek, és a 30-as évek sztálinista zaklatásait túlélték.)

76 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 69, L 2. („Az SZKP KB 1957. márc. 4-i Elnöki ülésének 80. Jegyzőkönyvéből. Melléklet: A. Episevtől, 1957. jan. 27-én, Bukarestből Hruscsovnak és az SZKP KB-nek küldött távirata.)

77 TsKhSD, Fond 5, Opis 28, Rolik 5195. („Phillippe de Seine, helyettes ENSZ-titkárral, és Meyer, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjével folytatott beszélgetés jegyzetei.”) Továbbá, TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 58, L 1–6. (N. Ivanov, az európai közgazdasági osztály igazgatója, „Magyarország más országoktól kapott ingyenes segélye.”)

78 TsKhSD, Fond 5, Opis 28, Rolik 5195, Delo 479. („Andropov nagykövet beszélgetése Szarka Károly magyar külügyminiszter-helyettessel”, 1957. jan. 29.) Ez a „káderkeverés” [*peretasovka kadrov*] vonatkozott pl. a magyar külügyminisztériumra, ahol a SZU-ba, Kínába, Franciaországba, Belgiumba, Ausztriába, USA-ba stb. küldött diplomatákat lecserélték.

országra. Ahogy a normalizációval járó problémák sűrűsödtek, egyre több tanácsadó érkezett különböző szakterületekről. A véres leszámolás utáni első héten, november 10-én Moszkva úgy döntött, hogy két központi bizottsági tagot (Szuszlov és Arisztov) és „közgazdasági dolgozók” egy csoportját küldi Budapestre. Szuszlov és Arisztov november 12-én, Malenkov pedig november 15-én érkezett.⁷⁹

Az ungvári és struji (Ukrajna) börtönökben tartott foglyok ügyével megbízott KGB-főnök Ivan Szerov mellé a KGB november közepén „felkészült nyomozók két csoportját” küldte, hogy gyorsabban haladjon az ügyintézés.⁸⁰

December 8-án az SZKP Elnöki Tanácsa három tagját: M. Z. Szaburovot, A. V. Arisztovot és Nyikityint megbízta azzal, hogy tanulmányozzák, hogyan lehet Magyarországra küldeni egy „munkáscsoportot, akik majd segítenek a magyar elvtársaknak a gazdasági munkában”.⁸¹ Egy héttel később, december 14-én, az SZKP KB Elnöksége úgy döntött, hogy három szakértőcsoportot küld Magyarországra. Az első csoport szénbányászati, közgazdasági és pénzügyi szakértőkből állt. A másodikban „a katonai parancsnokok gazdasági és politikai helyetteseiként 40-50 felelős pártfunkcionárius” volt, akiket „két-három hónapra gazdasági és politikai ügyekkel bíztak meg a Déli Hadseregcsoport parancsnokának kérésére.”⁸² A harmadik csoport szakértőit a KGB (18 személy) és a szovjet Belügyminisztérium (5 személy) soraiból válogatták, abból a célból, hogy segítsenek a magyar biztonsági szerveknek az „ellenforradalom elleni harcban”.⁸³

Az új Kádár-kormány és a szovjet vezetés szemszögéből ítélve ezek a szaktanácsadók tényleg hasznosak voltak a felkelés leverésében. A magyar „elvtársaknak” valóban szükségük volt minden fellelhető segítségre. A november 4-i beavatkozást követő néhány hónapban Kádár teljesen a szovjetek segítségére hagyatkozott. Nagy feloszlatta az Államvédelmi Hatóságot. A kevés megmaradt ávós lincselés áldozata lett, elbujdosott vagy elszökött Magyarországról. Kádár semmiféle biztonsági szervevel nem rendelkezett új kormányának védelmére. Amikor az utcai összecsapások véget értek, a Kádár-rezsim széles körű passzív rezisztenciával találta magát szemben, mely főleg tüntetésekből és általános sztrájkokban nyilvánult meg. Mint már fentebb említettem, november 23-án Budapest utcái 2 és 3 óra között üresen álltak. December 4-én, Budapesten kb. 20 ezer nő vonult néma csendben a Hősök Terére, az Ismeretlen Katona sírjához. December 11-én és 12-én pedig általános sztrájk volt:

79 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 39, L 1. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. nov. 10-i ülésének 54. jegyzőkönyvéből.”) A „közgazdasági dolgozók” arra kaptak utasítást, hogy „állítsák vissza a rendet” a vasutaknál, az újságoknál és a rádióknál, az áruellátásban és Budapest gazdaságának igazgatásában. Magyarországi jelenlétük nem volt „hivatalos”, és kizárólag Kádár utasításainak követésére kaptak felhatalmazást.

80 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 48, L 2. (Ivan Szerov jegyzetei, 1956. nov. 19.)

81 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 57, L 1. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. dec. 8-i ülésének 63. jegyzőkönyvéből.”)

82 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 59, L 1. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. dec. 14-i ülésének 64. jegyzőkönyvéből.” „Szovjet szakértők és pártmunkások Magyarországra küldéséről.”)

83 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 60, L 1. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. dec. 14-i ülésének 64. jegyzőkönyvéből.” „Az állambiztonsági bizottság problémája.”)

az elektromos áramot, gázt, vizet és tejet előállítókat és termelőket kivéve minden üzemben megállt a munka.

Az intervenció utáni első hónapban Kádár próbált kesztyűs kézzel bánni a magyar lakossággal, és sürgette a szovjet hadsereget és a KGB-t, hogy legyenek elnézőbbek a lázadókkal. Viszont miután Nagyot november 22-én elhurcolták a jugoszláv követségről és Romániába vitték, Kádár magabiztosabb lett, és fokozott ütemben folytatta a letartóztatásokat.

A szovjet tanácsadók jelenléte imitt-amott még nehezítette is a helyzetet. Jelenlétük gyakran a magyar szakértők felháborodását váltotta ki, akik önmagukat járta-sabbnak tekintették a saját országuk ügyében, mint az idegeneket.⁸⁴ A kiküldött szaktanácsadók és a szovjet hatóságok más intézkedései világossá teszik, hogy minden területen milyen körülményes és hosszadalmas volt a normalizáció folyamata Magyarországon. A szovjet tanácsadók nagy létszáma tanúsítja, hogy a Kádár-rezsim túlélése mennyire Moszkvától függött.

Tömeges letartóztatások és deportálások

Az „ellenállás utolsó melegágyainak likvidálása” után a szovjet hadsereg és a KGB következő feladata az volt, hogy beszédjék a lakoságnál levő fegyvereket, és ezáltal csökkentsék egy újabb Kádár-kormány ellenes fegyveres felkelés esélyét. Nehéz volt azonban kideríteni, hogy kinek volt fegyvere. Például egy szovjet kémelhárító tiszt, Zligosztev kapitány, aki személyesen is részt vett a lázadók letartóztatásában, azt tudatta M. N. Holodkov belügyminiszter-helyetttel, hogy „sok faluban anarchiát talált, és lehetetlen volt kideríteni, hogy a lakosok közül ki vett részt az ellenforradalmi tüntetésekből.”⁸⁵

Szerov így panaszkodott Hruscsovnak: Adataink azt bizonyítják, hogy a lakoságnál még sok fegyver van, de a fegyverek önkéntes átadása lassan zajlik. A fegyvereket csak akkor hozzák elő, ha fegyvereseik vannak jelen és házkutatást hajtanak végre.⁸⁶ (Egy másik forrás szerint, a szovjet hatóságok valójában a forradalomról készült fényképeket és filmeket keresték a házkutatások alkalmával, hogy azonosítani tudják az utcai harcok résztvevőit.)⁸⁷

84 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 76, L 2–3. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1957. okt. 11-i ülésének 116. Jegyzőkönyvéből; Szuszlov, Belajev, Poszpelov, Furceva és Hruscsov, az SZKP titkára számára.” Melléklet: V. S. Bajkov, a magyarországi szovjet nagykövetség tanácsadójának naplójából — Beszélgetés Sándor Józseffel, az MSZMP Központi Bizottsága Párt- és Tömegszervezeti Osztályának igazgatójával, az MSZMP KB tagjával,” 1957. szept. 16. „Nemrég gazdasági tervezők delegációja érkezett Magyarországra, folytatta Sándor, hogy tanácsot adjanak az ország fejlesztésére hivatott hároméves gazdasági terv elkészítésében... Megkérdezhetnénk magyar közigazdászainkat: mégis, miért van szükségünk a szovjet tanácsadókra? Van elegendő közigazdászunk, tudásunk és kutatónk, akik országunk gazdaságát tanulmányozzák.”)

85 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 46, L 4. („Dudorov jegyzetei, SZU Belügyminisztériuma”, 1956. nov. 16.)

86 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 42, L 1. („Szerov hírei az SZKP-nek [Hruscsov], 1956. nov. 13.”)

87 *László Zalai*: Glazami prostogo vrača. Most, 1992. 1–2. sz. 43.

A szovjet KGB és Belügyminisztérium eleinte tömeges letartóztatásokhoz folyamodott. Az SZKP Központi Bizottság archívumának a kutatási tilalom alól nemrég feloldott dokumentumai fényt derítenek a novemberben őrizetbe vett, letartóztatott és deportált emberek számára. A későbbi hónapokban végrehajtott letartóztatásokról szóló dokumentumok, sajnos, még nem állnak a kutatás rendelkezésére. November 7-ére például négy- és ötezer között volt az őrizetbe vettek száma. Ma tudjuk, hogy a letartóztatottakat ukrainai börtönökbe küldték (Ungvár, Struj, Dragobics, Csernovci és Sztaniszláv).⁸⁸ November 10-ére már 500 olyan embert vettek őrizetbe, akik Ausztriába próbáltak szökni; 3733 személyt letartóztattak, és közülük több mint hétszázat a csopi börtönbe helyeztek.⁸⁹ (Csop a külföldiek előtt lezárt szovjet város volt, ahová még Boldoczki János, a Szovjetunióba akkreditált magyar nagykövet sem juthatott be.)⁹⁰ Bár a szovjet tisztviselők részt vettek a letartóztatásokban és a magyarok elhurcolásában, a foglyokat ítélkezésre átadták a magyar hatóságoknak. November 4. és 11. között összesen 4056 személyt tartóztattak le.⁹¹ Egy másik forrás szerint, 1957 és 1960 között 13 ezer embert internáltak hosszabb-rövidebb időre az újonnan épített internáló táborokba Tökölön és Kistarcsán. 1956 decembere és 1961 nyara között kb. 600 személyt végeztek ki, akik 75%-a huszonéves férfi volt.⁹²

A letartóztatottak számának növekedésével egyre csökkent annak a valószínűsége, hogy azok a „fasiszta orgia” (*razgul*) résztvevői közül kerültek ki. November 15-én kelt beszámolójában Holodkov ezt írta: „Az érkezettek között nagy számban vannak a párt tagjai, katonák és egyetemi hallgatók. Továbbá van itt 68 kiskorú: 1939 és 1942 között születettek — köztük kilenc kislány.” November 15-én 846 fogoly volt az ungvári börtönben, „közülük 23 nő”.⁹³

Két magyar tiszt felháborodottan írt levelet a szovjet belügyminisztériumba 1956 novemberének közepén: Minden hivatalos kivizsgálás nélkül bűnösként azonosítottak be és már négy napja úgy kezelnek minket, mint a fasisztákat. A legszörnyűbb az, hogy mi tisztek és kommunisták ezzel a söpredékkal együtt vagyunk bezárva és arra kényszerítenek, hogy az ellenforradalomról szóló piszkos történeteket hallgassuk.⁹⁴ „Meg vagyunk győződve arról” — írták — „hogy szovjet elvtársainkat nem is érdekli, hogy kit, melyik utcán és mikor fognak el. Nem fontos számukra, hogy valaki részt vett-e az ellenforradalomban vagy sem.”⁹⁵

88 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 46, L 2. („Dudorov jegyzetei, SZU Belügyminisztériuma”, 1956. nov. 16.)

89 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 41, L 1. („Szerov hírei”, 1956. nov. 11.)

90 AVP RF, Fond: Információ Magyarországról, O 37, Por 4, P 187, I. K. Zamcsevskij naplójából („Beszélgetés Boldoczki Jánossal, SZU-beli magyar nagykövettel”, 1956. dec. 18.)

91 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 42, L 1. („Szerov hírei”, 1956. nov. 13.)

92 Skol'kih ludej zatronuli repressii? (Po poslednim issledovaniám). Most, 1992. 1–2. sz. 54. (A Budapesti kiadott Most c. folyóirat magyar tudósok által írt cikkek gyűjteménye, de az orosz olvasóközönség számára lefordították oroszra. Megjegyzendő: a kivégzések itt megadott száma túl magas; az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutatóintézete 350-re becsüli.)

93 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 46, L 2 („Dudorov jegyzetei, SZU Belügyminisztériuma”. 1956. nov. 16.)

94 Uo. 7.

95 Uo.

Csakúgy, mint a fegyveres beavatkozás korábbi szakaszában, a magyar kormány (most már Kádár János vezetése alatt) eleinte nem működött együtt a szovjet biztonsági szervekkel. Kádár próbálta meggyőzni Szerov KGB-főnököt, hogy csökkentse a letartóztatásokat, mert azoknak a kitűzött céllal ellentétes hatásuk van:⁹⁶ A munkások még makacsabbak lettek. Kádár elmondta Szerovnak: a szolnoki körzet képviselője jelentette, hogy amikor a körzetben 40 személyt letartóztattak, a munkások képviselői eljöttek és azt mondták, hogy addig nem fognak a munkához, amíg a foglyokat ki nem engedik. Más körzetekben az a hír járta, hogy Szolnokon 6000 embert tartóztattak le... Figyelembe kell vennünk, hogy Magyarországon a tömeghangulatnak fontos a szerepe. A szovjet elvtársak és (szovjetbarát) magyar biztonsági őreink a tömegek haragját kelthetik fel.⁹⁷

Kádár a következőket közölte egy későbbi megbeszélésen Szuszlov és Arisztov, SZKP Elnöki Tanácsi tagokkal: „A szovjet katonai hatóságok olyan személyeket tartóztatnak le vidéken, akik nem a nép ellenségei, csupán politikai instabilitást mutattak... A felkelés valódi szervezőit kell megkeresni, mindenekelőtt Budapesten.” Majd Kádár hozzátette: „sajnos olyan egyének, mint Király [Béla] tábornok, és Dudás [József], az ún. Nemzeti Forradalmi Bizottság korábbi elnöke, még mindig bujdosnak.”⁹⁸ Kádár „puhány” magatartása először megerősítette a szovjet vezetés korábbi aggodalmát, miszerint Kádár nem megbízható „Quisling”. (Kádár megbízhatóságával kapcsolatol kételyeik miatt a szovjetek csaknem lefűjták a „Forgószél” Tervet is az utolsó pillanatban.)⁹⁹

Miután azonban Nagy Imrét deportálták Romániába, Kádár sokkal határozottabb lett.¹⁰⁰

Münnich Ferenc, a magyar fegyveres erők minisztere is riadtan hívta fel a figyelmet a tömeges letartóztatások és a sztrájkok közötti összefüggésre. Szerov ezt írta: „Tegnap Münnich megint megkérdezte, hogy nem kellene-e leállítanunk a

96 Késő novemberben viszont Kádár lett szigorúbb a letartóztatásokkal kapcsolatban. Egy munkásgyűlésen elmondott beszédében állítólag ezt mondta: „Az ismételtlen előhozott követelések között van az, hogy állítsuk le a letartóztatásokat. Nem állítjuk le őket! A jövőben is folytatjuk őket! S ha kell, még szigorúbban járunk majd el. [...] Hagyják abba a gyilkosok a banditizmust, a bányászok és munkások rémisztgetését, és akkor majd mi sem tartóztatunk le több egyént.” TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 52, L 4. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei, 1956. nov. 26.”)

97 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 39, L 3. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. nov. 10-i ülésének 54. jegyzőkönyvéből.”)

98 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 43, L 6. („Szuszlov és Arisztov távirata”, 1956. nov. 12.)

99 L. AVP RF, F 2, O 1, D 259, „Az SZKP KB 1957. júniusi plénumáról készült gyorsírási beszámoló.” Megjelent még: Poslednaâ antipartijnââ gruppa. Istoriceskij Archiv, 1993. 3–6. sz.; 1994. 1–2. sz. Köszönettel tartozom *Mark Kramer* professzornak, a Brown Egyetemről, hogy erre felhívta a figyelmemet. L. még: TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 1, L 4. („Andropov távirata Budapestről az SZKP-nek [Moszkva]”, 1956. ápr. 29. „Rákosi megjegyezte, hogy az évek során Kádár labilis személynek bizonyult... Tanácsos lenne a magyar elvtársak figyelmét felhívni arra, hogy komoly aggályaink vannak Révainak, de különösen Kádárnak a politikai bizottságba való felvételével kapcsolatban.”)

100 Nagy jugoszláv nagykövetségről való elhurcolásának napján ezt írta Malenkov, Szuszlov és Arisztov: „Kádár kezdi megérteni a keményebb vonal szükségességét a reakció elleni harcban.” TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 49, L 9. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei, 1956. nov. 22.”)

letartóztatásokat vidéken, mivel a munkások sztrájkjal válaszolnak. Különösen elégedetlenek azzal, hogy Szibériába küldik a foglyokat (ezt a BBC sugározta).¹⁰¹

A túlzott méretű letartóztatásokkal a szovjet MVD és KGB új problémákat teremtett önmagának. Az emberek nem vittek magukkal személyi igazolványt, hogy így hosszabbítsák meg ügyük feldolgozását. A szovjet szerveknek túl sok volt a munkájuk, de kevés az alkalmazottjuk. Holodov közölte Dudorovval, hogy „felelős és kompetens dolgozókat (talán magyarokat is) kell sürgősen kiküldeni az ügyek gyorsabb intézésére”, hiszen csak nyolc KGB-tiszt dolgozik ott.¹⁰²

Vita alakult ki a KGB (Szerov) és a Belügyminisztérium (Dudorov és Holodkov) között. Holodkov ugyanis memorandumot írt feljebbvalójának, Dudorovnak, aki azt aztán továbbította az SZKP KB-nek. Holodkov felvetette, hogy talán történt néhány „megindokolatlan letartóztatás”, figyelembe véve azt a tényt, hogy olyan emberek, mint Földvári Rudolf (a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának korábbi tagja); Víg György (a magyar hadsereg hadnagya és az egyik szakasz tolmácsa), Sebők András (egy magyar rendelőintézet főorvosa), és rengeteg 17 év alatti fiatal kerültek őrizetbe.¹⁰³

Szerov ezt írta Hruscsovnak Holodkovnak az indokolatlan letartóztatásokra utaló memorandumával kapcsolatban, önmagát igazolva: Szerintem semmiféle engedményt sem kellene tennünk a lázadóknak. A tapasztalat azt mutatja, hogy minél több engedményt teszünk, annál több lesz a követelőzés és fenyegetés. Csak akkor tartóztatunk le valakit, ha van konkrét, bizonyítékokkal alátámasztott adatunk a gyanúsított ellenséges tetteiről.¹⁰⁴ A kék szemű, szőke Szerov — akit a brit sajtó elnevezett „Himmler legújabb orosz kiadásának”¹⁰⁵ — azzal érvelt, hogy Földvári Rudolf valójában rászolgált a letartóztatásra, mert „kikiáltotta a Forradalmi Bizottságot, és rosszindulatú propagandát folytatott a Szovjetunió ellen... Beszélt a rádióban, a lázadók ellenforradalmi tevékenységét védve.” (Végül az a döntés született, hogy Földvári „olyan fajta személy, aki bármilyen hatóságot szolgálna” és ezért szabadonengedték).¹⁰⁶

Szerov olyan indokkal igyekezett önmagát igazolni, amely könnyen az ellenkezőjébe fordulhatott: ezek az emberek bűnösök, csak nem hajlandók vallani. A nyomozómunkából származó tapasztalat azt mutatja, hogy a jelenleg őrizetben lévő

101 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 42, L 3. („Szerov hírei az SZKP-nek [Hruscsov], 1956. nov. 13.”) Nyilvánvalóan ez csak szóbeszéd volt; a foglyokat nem Szibériába, hanem Szovjet-Ukrajna különböző táboraiába vitték.

102 Uo. L 4–5.

103 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 46, L 4. („Dudorov jegyzetei, SZU Belügyminisztériuma”, 1956. nov. 16.) A foglyok megkérdezték Holodkovot, „Hogyan kerültünk mi, magyar állampolgárok szovjet területre?” Biztosították afelől, hogy nem léptek fel a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány ellen [Kádár alatt], sem a szovjet csapatok ellen. Követelték, hogy gyorsabban intézzék az ügyeket, hogy magyarországi rokonaikat értesítsék hollétükről, és hogy magyar újságokat olvassanak. (Uo. L 3.)

104 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 42, L 2. („Szerov hírei az SZKP-nek [Hruscsov elvtársnak], 1956. nov. 13.”)

105 New York Times, 1956. márc. 23. (a Manchester Guardian-t idézve.)

106 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 48, L 1. („Ivan Szerov hírei az SZKP-nek [Hruscsov elvtársnak]).”)

aktív ellenfelek és szervezők állhatatosak, és nem vallják be bűneiket. Még a tethelyen, fegyverrel a kezükben elfogottak is tagadnak. Ez a magyarázata annak, hogy a fogságban lévők ártatlannak vallják magukat, amint azt Holodkov leírta. Megszervezték azoknak a foglyoknak másodszori tüzetes vizsgálatát, ... akik az ungvári és struji börtönökben vannak. Ebből a célból a KGB nyomozó igazgatósága két nyomozócsoportot küldött a helyszínre.¹⁰⁷

Ezután Szerov megpróbálta áthárítani a felelősséget a szovjet hadseregre és MVD-re. Azt magyarázta, hogy a szovjet katonai egységek küldték a foglyokat a csopi állomásra és a Belügyminisztérium táboraiiba, „anélkül, hogy engedélyt kaptak volna tőlünk, [a biztonsági szervek képviselőitől], és a [bűnösségüket igazoló] bizonyítékok nélkül...”¹⁰⁸ Majd így folytatta: „A belügy ungvári képviselője 68 diákot vett át egy budapesti szakmunkásképzőből. Konyev parancsára a tizenévesek csoportját visszazállították Budapestre, majd szabadon engedték őket.”¹⁰⁹

A szovjet hatóságoknak Magyarországon és Ukrajnában egy másik, sokkal szembetűnőbb nehézséggel is számolniuk kellett: a börtönök kezdtek megtelni. November 14-én Szerov megemlítette a „kihallgatások végzésére alkalmas börtönök hiányát”, mondván, „úgy gondoljuk, hogy egy a szovjet–magyar határhoz közel lévő épületbe szállítjuk a foglyokat”.¹¹⁰

Figyelembe véve a börtönök zsúfoltságát, Mikojan, Szuszlov és Arisztov, az SZKP elnöksége tagjai november 26-án egy drákói tervvel álltak elő a felkelők kitarásának megtörésére. „Szükségessé vált” — mondták Kádár Jánosnak —, hogy „a letartóztatottak közül kiválasszunk öt-hat embert, és az ellenforradalom elretentésének érdekében ... tárgyalás után agyonlövessük őket.”¹¹¹ „Kádár elvtárs egyetértett javaslatunkkal, és azt mondta, hogy ezt szükséges megtenni” informálták Moszkvát. Talán ezzel a tervvel összefüggésben, vidéken terrorista cselekmények sorát hajtották végre a biztonsági erők, hogy megfélemlítsék a lakosságot, és megtörjék az ellenállás szellemét. Eger városában például, a fegyver nélküli tömegből nyolc embert lemészároltak.¹¹²

A magyar biztonsági erők újrászervezése

A „normalizációs” folyamat lassúságát okozó másik tényező az a biztonsági vákuum volt, mely a második szovjet invázió után alakult ki Magyarországon. November 4-én az SZKP KB táviratot küldött N. Firubinnak, belgrádi szovjet nagykövetnek, hogy figyelmeztesse Eduard Kardelj, Jugoszlávia miniszterelnök-helyettesét, hogy Nagy Imrével és csoportjával a jugoszláv nagykövetségen „kegyetlenségek történhetnek”, nemcsak a reakció, hanem a forradalmi elemek részéről is. „Ezért figye-

107 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 48. („Ivan Szerov hírei, 1956. nov. 19.”)

108 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 48, L 1. („Szerov hírei az SZKP-nek [Hruscsov elvtársnak]”).

109 Uo.

110 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 44, L 1–2. („Szerov és Andropov hírei, 1956. nov. 14.”)

111 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 52, L 6. („Malenkov, Szuszlov és Arisztov hírei az SZKP KB Elnöki Tanácsának, 1956. nov. 26-án.”)

112 RFE/RL Hírek [Szabad Európa Rádió] 3:7, 1994. febr. 7–11, 17–18.

lembe véve azt, hogy a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszti Kormányának jelenleg nincsenek biztonsági szervei, célszerű lenne Nagyékát kiadni csapatainknak, hogy azok átadhassák őket a Forradalmi Munkás–Paraszti Kormányának Szolnokon.”¹¹³

Bár Kádár és a szovjet hatóságok készen álltak a „rend helyreállítására”, ehhez gyakorlatilag nem volt egyetlen sértetlen magyar szervük sem. A magyar ÁVO tagjai kínzások és akasztások áldozatai lettek, vagy Csehszlovákiába, Romániába vagy a Szovjetunióba szöktek.¹¹⁴

Kovács István, a Budapesti Pártbizottság korábbi első titkára ezt írta az SZKP KB-nek küldött levelében: „November 4. után a biztonsági szervek alkalmazottainak ezreit bocsátották el. Nem találnak új munkát és vadásznak rájuk.”¹¹⁵ Sokan eleinte rendőri egyenruhával álcázták magukat. A Szovjetunióba száműzött rákosisták (a már nem működő Magyar Dolgozók Pártja vezetői) panaszt emeltek a biztonsági ügynökök elleni „megtorlás” ellen.¹¹⁶ „Az valóban igaz, hogy 1953 előtt az önálló biztonsági szervek komoly törvénysértéseket követtek el” — írta Gerő Ernő, hajdani első titkár, Hegedűs András, az előző miniszterelnök és Kovács István. „De azokat az elkövetőket már rég kizárták a biztonsági szervekből, [...] a biztonsági szervek nagy része a népi demokrácia mellett elkötelezett munkásokból, kommunistákból áll, [...] de ők most az embertelen elemek martalékká válnak.”¹¹⁷

A magyar felkelők ávosoktól szerezték az első fegyvereiket késő októberben. Valószínűleg sarkallta őket az a meggyőződésük, hogy először az ÁVO nyitott tüzet fegyvertelen tüntetőkre október 23-a végzetes éjszakáján.¹¹⁸

Szerov ezt jelentette Moszkvába október 28-án: Sok helyütt a helyi szervek és pártmunkások szétszóródtak és különböző nemzeti és „forradalmi” bizottságokat hoztak létre, melyek megkezdték a biztonsági szervek lefegyverzését. A miskolci forradalmi bizottság például gyűlést szervezett a BM helyi épülete előtt, és arra kényszerítették a munkásokat, hogy adják át fegyvereiket, és kínozták azokat, akik

113 TsKhSD, F 89, Per 45. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. nov. 4-i ülésének 51. jegyzőkönyvéből.”) Nov. 5-én, 15 órakor szovjet tankok belőttek a jugoszláv nagykövetségre, minek következtében Milovanov kultúrattasé meghalt. AVP RF, Fond 077, O 37, P 188, D 18, L 38. Egy másik iratban az esemény dátuma nov. 6. 12:45. (TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 29, L 1, Sepilov naplójából, „A Veljko Micsunovics, SZU-ba akkreditált jugoszláv nagykövettel tartott beszélgetés jegyzeteinek másolata”).

114 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 11, L 4. („A. I. Mikojan távirata Budapestről az SZKP KB-nek I. A. Szerov jelentésével”, 1956. okt. 29.) L. még: AVP RF, Fond: Információ Magyarországról, O 37, Por 10, P 188, L 242. (M. I. Petunin naplójából, „Jegyzetek a Takács András elvtárrsal, az MSZMP győri regionális végrehajtó bizottságának tagjával folytatott beszélgetésről”, 1956. nov. 29.)

115 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 64, L 6. („Kovács István levele az SZKP KB-nek [Hruscsov], 1957. jan. 10. Kérelem meghallgatásra magyar ügyekkel kapcsolatban.”)

116 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 10, L 2. („Szerov hírei, 1956. okt. 28.”)

117 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 47, L 5. (Gerő E., Hegedűs A. és Kovács I. levele az SZKP KB-nek, 1956. nov. 18.)

118 AVP RF, Fond 077, O 37, Por 10, P188, L 255. (N. Szudarnyikov, a pekingi Szovjet Nagykövetség tanácsadójának naplójából. „Jegyzetek az Újházi Lászlóval, Magyarország kínai kereskedelmi képviselőjével folytatott beszélgetésről”, 1956. dec. 4.)

tiltakoztak. Ugyanazon a napon a belügyi csapatok egy zászlóalját oszlatta fel ez a bizottság.¹¹⁹

Az ÁVO-alkalmazottak elleni „boszorkányüldözés” miatt, amely az első szovjet beavatkozás után kezdődött, a Nagy-kormány október 29-én úgy döntött, hogy feloszlattja az ÁVO-t.¹²⁰ Münnich Ferenc, az új belügyminiszter tanácskozást hívott össze október 28-a estéjén, amelynek során biztosította az alkalmazottakat, hogy (Szerov szavaival) „egy speciális bíróságot állítunk fel, amely akasztásra ítélni azokat a személyeket, akik felelősek kommunisták felakasztásáért, és a kormány, illetve a közintézmények megtámadásáért”.¹²¹ Azt mondta, hogy „a dolgozók becsületesen teljesítették kötelességüket az ellenséges elemek elleni harcban”. Mégis bejelentette, hogy az állambiztonsági szerveket feloszlattják, helyettük egy rendőri erőt hoznak létre. Szerov jelentése szerint Münnich felkérte őket, hogy maradjanak a helyükön. Ez után a gyűlés után az „ávósok hangulata” rosszabbodott. Sokan abbahagyták a munkát és soha nem tértek vissza a testületbe.¹²²

Amikor az „ellenforradalmat” november 4. után leverték, számos korábbi ávós nagy buzgalommal vett részt a „fasiszta banditák” tömeges letartóztatásában. Most rajtuk volt a sor, hogy elvegyék a fegyvereket azoktól, akik előbb őket fegyverezték le. Kádár figyelmeztette Szerovot ennek veszélyességére. Kádár azt mondta, hogy a reakciósokat a biztonsági szervek korábban a kormány által elbocsájtott alkalmazottai tartóztatják le. Nem előnyös, hogy ezek részt vegyenek az őrizetbevételeknél... Továbbá, Kádár azt mondta, hogy a BM-ben Budapesten, ahol nagy volt a biztonsági ügynökök száma, egészségtelen helyzet alakult ki, mert az ávósok között vannak olyanok, akik Rákosi alatt negatív szerepet játszottak. Ezért úgy véli, hogy ezeket a dolgozókat azonnal el kell távolítani, és más munkát kell nekik adni. Célzerűnek tartja a jelenlegi őrség vezetését feloszlanni, mert nem becsületesek.¹²³

Kádár, Szerovval ellentétben, nem hitte, hogy csupán csak az a tény, hogy valakit „fegyverrel a kezében fogtak el”, elegendő az őrizetbevételehez. Rámutatott arra, hogy a „... kormánynyilatkozatban az áll, hogy aki leadja a fegyverét és abbahagyja az ellenállást, nem kap büntetést. A magyar kormánynak nem szabadna ezeken a polgárokon bosszút állnia, és kegyetlenül bánnia velük”.¹²⁴

A szovjet kormányzat legalább háromszor próbálkozott a biztonsági vákuum betöltésével és a magyarországi rend helyreállításával. Először 23 szaktanácsadót küldtek az országba. Szerov tanácsára Kádár és Münnich „felkérte” az SZKP elnökségét, hogy „adják beleegyezésüket” tanácsadók küldéséhez a magyar állambiztonság, rendőrség és határőrség megerősítésére. December 3-ára kilenc tanácsadó érkezett a „központi biztonsági szervekhez”, nyolc az „állambiztonság perifériális

119 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 10, L. 1. („Szerov hírei, 1956. okt. 28.”)

120 *Charles Gati*: Hungary and the Soviet Bloc. Durham, 1986. 145.

121 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 11, L 3. („A. I. Mikojan távirata Budapestről az SZKP KB-nek I. A. Szerov jelentésével”, 1956. okt. 29.)

122 Uo.

123 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 39, L 4–5. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. nov. 10-i ülésének 54. jegyzőkönyvéből. Melléklet: Ivan Szerov levele az SZKP KB-nek [Hruscsov]”).

124 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 39, L 2. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. nov. 10-i ülésének 54. jegyzőkönyvéből. Melléklet: Ivan Szerov levele az SZKP KB-nek [Hruscsov]”).

szerveihez (a bizottságokhoz)”, kettő a határőrséghez, három a rendőrséghez és egy tanácsadó jött a „speciális technológia” szakértőjeként.¹²⁵

A szovjet hatóságok úgy döntöttek, hogy teljesen átforgalmazzák a magyar biztonsági szervek szerkezetét. Ez a reform kiterjedt a „titkosszolgálatra, a kémelhárításra és más szolgálatokra is, mind a központi, mind a perifériális területeken.” Erre a magyar lakosság, a felkelők és a biztonsági ügynökök közötti kölcsönös gyűlölet miatt volt szükség. „A következő dokumentumokat készítettük elő Kádárnak... a nyilvánosság előtt minimális számú államvédelmis lesz, a többiek pedig nem nyilvános téren fognak dolgozni. Ezt azért tesszük, hogy a szervek valós számát elrejtjük, mivel mély gyűlölet uralkodik a biztonsági szervek dolgozóira iránt...” Szerov még mellékelte egy javaslatot a rendőrség szervezetére és a magyar határőrség felépítésére vonatkozóan.¹²⁶

A szovjet hatóságok menesztették azokat a magyar állambiztonságiakat, akik az október–novemberi „események” alatt „gyanús” magatartást tanúsítottak. Például Pöcze Tibort,¹²⁷ a rendőrség főparancsnokát leváltották, mert „számos esetben támogatta a lázadókat, és jelenleg tétlenkedik”. Amint azt Szerov írta: „Münnich jelentette Pöczéről a terhelő bizonyítékokat..., Kádár jóváhagyta Pöcze leváltását.”¹²⁸

A szovjet csapatok jelenlétének legalizációja Magyarországon

A Szovjetunió és Magyarország közötti „barátság és együttműködés erősítése” (amint az az október 30-i nyilatkozatban szerepel), sőt „normalizációja” nem volt egyszerű. A szovjet csapatok magyarországi tartózkodása a magyar társadalom valamennyi rétegét felháborította: a gyári munkásokat, az egyetemi hallgatókat, az értelmiség képviselőit stb. Gerő Ernő telefonon megmondta Mikojannak és Szuszlovnak október 24-én: „A szovjet csapatok érkezése a városba negatív hatással van a lakosság közhangulatára, beleértve a munkásokat is.”¹²⁹

„A szovjet csapatok kivonása” első helyen szerepelt a munkások követelései között, amikor sztrájkoltak. Vonjátok ki a csapataitokat, és akkor letesszük a fegyvereinket és újra munkába állunk — követelték. A szovjetek viszont azt mondták: tegyétek le a fegyvert, menjetek vissza dolgozni és akkor kivonulunk. Először „teljes rendnek” kell lennie. Amint azt egy cinikus magyar csípősen megjegyezte: „A szovjet csapatok majd akkor mennek el Budapestről, amikor az utcák kövei virágba

125 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 60, L 7. („Kivonatok az SZKP KB Elnöki Tanács 1956. dec. 14-i ülésének 64. Jegyzőkönyvéből.” „Az állambiztonsági bizottság problémája.”)

126 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 53, L 3. („Ivan Szerov hírei, 1956. nov. 27.”)

127 Az eredeti dokumentumban így szerepel a név.

128 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 53, L 3. („Ivan Szerov hírei, 1956. nov. 27.”) L. még: TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 17, L 3. („Kiricsenko hírei. Melléklet: Sztarovojtov ezredes jelentése.” [Pöcze, a Magyar Népköztársaság rendőrségének parancsnoka ellenezte a Magyarország demokratikus szervezete ellenében tevékenykedő egyének elleni intézkedéseket.]

129 AVP RF, F 059a, O 4, P 6, D 5, L 1. (Rejtjelezett távirat A. I. Mikojantól és M. A. Szuszlovtól Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. okt. 24.)

borulnak.”¹³⁰ Ennek a patthelyzetnek a felismerése október 30-án Mikojant és Szuszlovot arra a következtetésre indította, hogy az egyetlen megoldás a katonai erő bevetése. „A lázadók kijelentették, hogy leteszik fegyvereiket, miután a szovjet csapatok elhagyták Magyarországot. Tehát a békés likvidáció szóba sem jöhet.”¹³¹

A szovjet tankok pusztá látványa ingerelte a magyarokat. Nincsenek magyar csapatok szovjet területen, miért állomásoznak tehát a szovjetek Magyarországon — kérdezték. Különösen az újságírókat foglalkoztatta a „Szovjetunió és más országok kapcsolatának problémája” a forradalmat megelőző nyáron. Lóránt (a *Népszava* tudósítója) és Király István (a *Csillag* szerkesztője) 1956. június 17-én megbeszélést folytattak V. N. Kelinnel, a magyarországi szovjet nagykövetség attaséjával. Kélin szerint ezt mondták: Az emberek azt gondolják, hogy ha a nemzetek teljes egyenlőségének és az államok szuverenitásának elvéből indul ki az ember, akkor nem szabadna olyan helyzetnek előállnia, hogy a Szovjetunió a szocialista tábor vezető országa, a többiek pedig mellérendelt államok. Ennek a kérdésnek a felvetésekor Marxot, Engelst és Lenint idézik. Ez a probléma nagyobb gondot okoz a magyaroknak, mint például a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok.¹³²

A november 4-i intervenció után a szovjet vezetés sok időt és energiát áldozott egy új dokumentum megfogalmazására, amely „meghatározza a szovjet csapatok jogi státuszát” Magyarországon. Néhány magyar állampolgár már 1955 telén nyíltan kifejezte a felháborodását a szovjet „speciális alakulat” ellen, amely akkor Magyarország számos pontján állomásozott. Amint Lascsenko altábornagy informálta Andropov nagykövetet (aki továbbította az üzenetet V. V. Kuznyecov, szovjet külügyminiszternek): „Az utóbbi időben magyar állampolgárok teljesen ártatlan szovjet katonákat támadnak meg és ütlegelnek.” Majd leírta hat szovjet katona esetét, akiket három különböző alkalommal késekkel és kövekkel dobáltak meg este hazafelé menet. Az esetek egyikében sem jártak el a magyar hatóságok az elkövető „huligánok” ellen. Aztán A. N. Pljukhin őrnagy esetét ismertette, akit egy magyar teherautósófőr elgázolt.¹³³

Andropov azt javasolta Kuznyecovnak, hogy értesítsék a „magyar elvtársakat a Lascsenko levelében álló tényekkel kapcsolatban, és emlékeztessék őket a lakosság politikai oktatásának szükségességére, hogy [magyarázatot kapjanak] a szovjet csapatok magyarországi jelenlétéről.” Továbbá javasolta a „Magyarországon tartóz-

130 AVP RF, Fond: Információ Magyarországról, O 37, Por 10, P 188, L 275. (V. A. Krjucskov, a magyarországi szovjet nagykövetség harmadik titkárának naplójából, „Beszélgetés Vadás Ferencel, az Újságírók Szövetségének titkárával és Peti Rózával [sic!], a Szövetség MSZMP-titkárával, 1956. dec. 18.”)

131 TsKhSD, F 89, Per 45, Dok 12, L 2. („Információ Mikojantól és Szuszlovtól,” 1956. okt. 30.)

132 AVP RF, Fond: Információ Magyarországról, O 37, Por 9, P 187, L 55. (V. N. Kélin naplójából, „Beszélgetés a „Népszava” alkalmazottjával, Lóránttal és Királlyal, a „Csillag” szerkesztőjével, 1956. jún. 17.”)

133 Pljukhin őrnagy teljesen józanul ment át a Rákosi és Beloiannisz utcák kereszteződésénél Székesfehérvárott. A hirtelen megjelenő magyar teherautó halálra gázolta. Kiderült, hogy a magyar sofőr: 1) megszegte az előírt sebességhatárt; 2) nem dudált; és 3) fékjei nem működtek. Mégis, Szenvedi Endre, a magyar meghatalmazott a sofőrnek adott igazat. Szenvedi arra a következtetésre jutott, hogy a baleset Pljukhin hibája volt, mert „részeg” volt.

kodek szovjet csapatok munkájának javítását, a helyi magyar lakossággal való kapcsolatok fejlesztésével (pl. koncertek, filmvetítések, és közös helyi gyűlések, sportesemények rendezésével) és segítségnyújtással a termelőszövetkezeteknél és állami földeken aratásnál, mezőgazdasági gépek javításánál.¹³⁴

Természetesen a szovjet hadsereg is követett el kihágásokat a magyar lakosság rovására. Például 1955. december 21-én szovjet katonai egységek lögyakorlata alkalmával Res József, magyar állampolgár halálosan megsebesült Sárbogárdon. Res a környéken épített egy falat más munkásokkal. A szovjet főparancsnokság azonnal segített a családnak 6000 forint temetési segéllyel. Amikor azonban Res kétgyermekes özvegye nyugdíjat kérelmezett férje elvesztett jövedelmének pótlására, azt a választ kapta, hogy a „szovjet jogrendszer nem teszi lehetővé szovjet nyugdíj magyar állampolgárnak való kiutalását, bár a katonai hatóságok azt vallották, hogy az ő hibájukból nem került sor biztonsági intézkedésekre”.¹³⁵

A második szovjet invázió után magyar tisztviselők egy tervezetet készítettek elő november 30-án, mely „javaslatokat” tartalmazott az október 30-án kelt szovjet nyilatkozat (*A Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és kooperáció fejlesztésének alapjairól és további erősítéséről*) támogatására.¹³⁶ A dokumentumban tárgyalt szovjet–magyar kapcsolatok 17 „fájó pontja” között szerepelt a szovjet csapatok által okozott „balesetek” gyakorisága; a kompenzációs egyezmény hiánya (beleértve magyar állampolgároknak, pl. az elhunytak hitveseinek folyósítandó nyugdíjakról, a kiesett jövedelem pótlásáról) és egy külön egyezmény szükségessége, mely definiálná a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának célját, megoszlását, hosszát, amint azt pl. a „szovjet–lengyel nyilatkozatban kikötötték.”¹³⁷

Nem csupán a lakoságnak, a magyar vezetésnek is voltak sérelmei. A szovjet vezetés megszabta nekik, hogy milyen hadifelszereléseket vegyenek a többi szocialista országtól, függetlenül attól, hogy a magyaroknak szükségük volt-e erre vagy hogy volt-e rá fedezet. Például február 9-én a Szovjetunió, Magyarország és Csehszlovákia egyezsége kötött Moszkvában, amelynek alapján Magyarország tankokat, repülőgépeket, motorokat és szovjet gyártmányú tank- és repülőalkatrészeket vásárol Csehszlovákiától kb. 98 100 000 rubel értékben 1955 és 1957 között. A SZU tíz évre szóló hitelt ajánlott fel Magyarországnak, amely a felszerelés árának kétharmadát fedezi.¹³⁸ A hosszútávú szerződés részeként a magyar vezetők aláírtak egy megállapodást 400 db T–34-es tank megvételéről Csehszlovákiától. Ebből százat vettek meg, a többi 300-at visszautasították, arra hivatkozva, hogy nincsen pénzüik, és a tankok nem korszerűek. Az SZKP KB Elnökségének tagjai, Anasztasz Mikojan és Kliment Vorosilov, panaszt emeltek Rákosi Mátyásnál (akkor a Magyar Dolgozók

134 AVP RF, F 77, O 37, D 18, P 188, L 15. (Andropov üzenete Budapestről V. V. Kuznyecov, szovjet külügyminiszter-helyettesnek, 1956. máj. 18.)

135 AVP RF, F 77, O 37, D 18, L 25. (Szokolov vezérőrnagytól a Szovjet Külügyminisztérium 5. Európai osztálya igazgatójának, 1956. aug. 7.)

136 AVP RF, Fond: Információ Magyarországról: Politikai ügyek, O 37, Por 17, P 188, L 31. („A magyarok javaslatai az 1956. nov. 30-ai nyilatkozat megvalósítására”, 1956. nov. 30.)

137 Uo. L 39.

138 AVP RF, F 077, O 38, Por 14, P 193, L 27. („Kádár János levele N. A. Bulganyinnak, a SZU Minisztertanácsa elnökének”, 1957. máj. 23.)

Pártja főtítkáránál) 1956. február 27-én, mert „Magyarország megszegte a három ország közti szerződés rá vonatkozó részét, és a cseh elvtársakat nehéz helyzetbe hozta, mert ők már megkezdték a megrendelés legyártását”. Vorosilov azzal érvelt, hogy a T-34-es tankok különben is modernnek, modernebbek, mint amilyeneket jelenleg az amerikai és brit hadsereg használ.” Rákosi visszakozott. Ezeknek a „tárgyalásoknak” az volt az érdekességük, hogy cseh képviselők nem voltak jelen.¹³⁹

1957 telén valóban megkezdődött egy szovjet és magyar delegációk közötti tárgyalássorozat a hadügyi témákról, amely tavasszal is folytatódott.¹⁴⁰ A végül április 26-án aláírt megállapodás meghatározta a „szovjet csapatok jogi státuszát Magyarországon,” továbbá a csapatok létszámát, összetételét és pontos elhelyezését. A dokumentumban nem túl hangsúlyosan szerepel, hogy a szovjetek csak „átmenetileg” állomásoznak Magyarországon, a Varsói Szerződésnek megfelelően és addig maradnak, amíg fennáll az agresszív észak-atlanti blokk (NATO), melynek „sok bázisa és csapata van a szocialista országok határai közelében”.¹⁴¹

Összegzés

Az 1956. november 4-i szovjet intervenció nem az a *fait accompli* volt, mint ahogy azt Eisenhower és Dulles magyarázták, és ahogy azt az oroszok próbálták láttatni. Bár az oroszok katonai értelemben jobban szerepeltek a tűzvonalban, mint az október 24-i intervenció alkalmával. Ez azonban csak a hosszú, fáradságos normalizációs folyamat nyitánya, nem pedig a fináléja volt. Amint Dulles fogalmazott, a szovjet katonai beavatkozás „nem volt olyan súlyos”, mint a brit és francia intervenció Egyiptomban. Így volt vagy sem, mindenesetre nagy erőfeszítéseket kívánt meg a Szovjetuniótól a szovjet–magyar kapcsolatok normalizálásához. A szovjet csapatok

139 AVP RF, F 077, O 37, Por 17, P 188, L 2. („K. E. Vorosilov és A. I. Mikojan elvtársak beszélgetése Rákosi elvtárral.” 1956. febr. 27.)

140 A szovjet delegációt Ivan Konyev marsall, a SZU Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka, a magyart pedig Münnich Ferenc, a Magyar Fegyveres Erők minisztere vezette. 1957. jan. 29–30-án találkoztak. Sokkal inkább a magyar hadsereg kérdése volt napirenden, mint a szovjet csapatoké Magyarországon. „A januári találkozáson a magyar hadsereg vezérkaráról, a létszámáról, fegyverrendszerekről, a légvédelmi intézkedésekről, és az országban tartózkodó katonai tanácsadókról tárgyaltak.” (AVP RF, F 077, O 38, Por 14, P 193, L 3, A Védelmi Minisztérium Vezérkara, a SZU védelmi miniszter-helyettese, V. D. Szokolovszkijtől N. S. Patolicsevnek, a SZU külügyminiszter-helyettesének, 1957. febr. 26.) Ami a szovjet csapatok jelenlétét illeti, Szokolovszkij ezt írta Patolicsevnek: „Úgy gondoljuk, hogy az átmenetileg magy. területen tartózkodó szovjet csapatok jogi státusza egy későbbi időpontban, a situáció jelentős javulása után, lesz megvizsgálható”. (Uo.) Újabb tárgyalásokra került sor Moszkvában 1957. márc. 20–28. között, a szovjet csapatok jogi helyzetéről (Uo. L 8, G. Zsukov marsalltól és A. Gromiko külügyminisztertől az SZKP KB-nek, 1957. ápr. 26.) A megállapodás vázlata ápr. 26-ára született meg, amit aztán Budapesten véglegesítettek (Uo., L. 11–20. „Az SZKP KB határozata a magyar kormánnyal való párbeszéd folytatására a szovjet csapatok magyarországi jogi helyzetéről szóló egyezmény befejezéséről”).

141 Uo. L 11–20. („Az SZKP KB határozata a magyar kormánnyal való párbeszéd folytatására a szovjet csapatok magyarországi jogi helyzetéről szóló egyezmény befejezéséről.”) L. még: „A szovjet és a magyar kormány nyilatkozatából”, 1957. márc. 28., Sovetsko–vengerskie otnoseniâ. 1948–1970. gg. Dokumenty i materialy. Moszkva, 1974. 112.

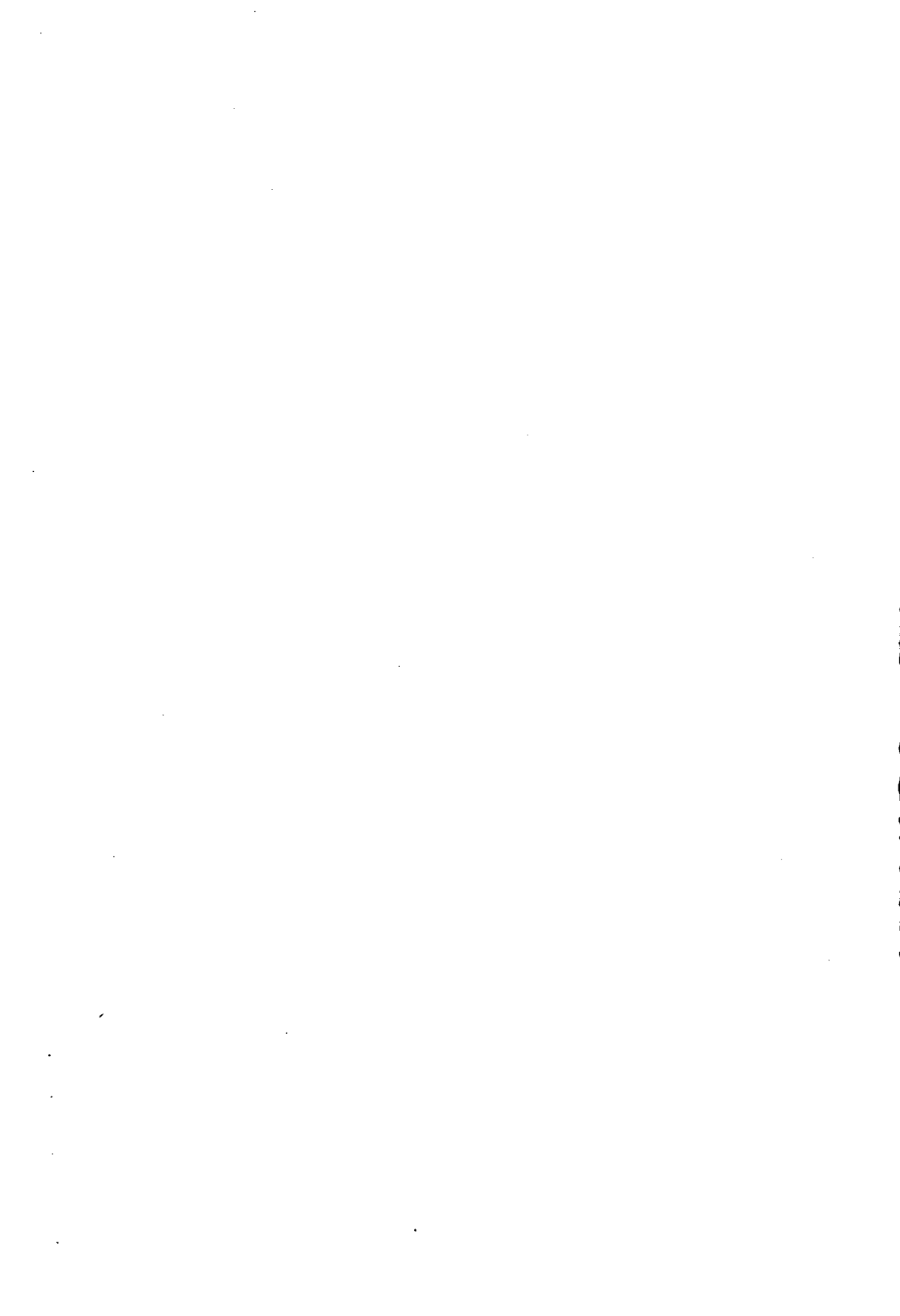
puszta jelenléte felelevenítette a magyar vezetőkben és népességben a múltbeli rossz bánásmód emlékét. Minél több tanácsadót küldött a Kreml a helyzet orvoslására, annál irritáltabbak lettek a magyar szakemberek. Még amikor a felszínen a helyzet nyugodtnak látszott is, Magyarországot akkor sem igázták le, a „kádárizmus” során Magyarország sikeresen kifejlesztette saját nemzeti kommunizmusát. A nemzeti érzület lángja soha nem aludt ki, mint azt Magyarország mai függetlensége bizonyítja.

JOHANNA GRANVILLE

REPRESSION IN BUDAPEST: THE SOVIET INVASION AND THE PROCESS OF NORMALISATION IN 1956/1957

Employing material from the Soviet archives, which has only recently become accessible, the author reconstructs numerous formerly unknown elements of the 1956 revolution. The study examines the first intervention by Soviet troops, which took place on 24 October 1956 under the code name Compass. It seeks to explain why this operation was unsuccessful: the Soviets had not elaborated proper plans of action, their troops were undisciplined, and co-ordination between the various bodies was bad. Their next intervention, which took place on 4 November (operation whirlwind), was much better prepared. Nevertheless, the optimism of the Soviet generals was to prove unjustified: fighting was concluded only on 12 November, with 669 dead on the Soviet side.

Co-operation between the Soviet troops and the Hungarian authorities was far less smooth than has hitherto been supposed. It is clearly apparent from both the Soviet archive material and the reports of members of the political committees that co-operation between the Soviet advisors and their Hungarian „colleagues” was not without its hiccups. The reorganisation of the Hungarian internal security services and the process of normalisation initiated by Kadar were difficult tasks achieved at a pace that was too slow for the Soviets, who underestimated the resistance of Hungarian society.

A századvég csendőrőrszei

A tanulmány rendelkezésünkre álló szabályzatok, levéltári források, visszaemlékezések és a korabeli sajtó alapján próbálja meg rekonstruálni az átlagos magyarországi gyalogos csendőrőrsök századvégi (1880–90-es évekbeli) életét.

A feladat természetesen nem könnyű, hiszen a levéltárakban elsődlegesen a minisztériumok (HM, BM), illetve azokhoz kapcsolódóan a felsőbb parancsnokságok jelentései, levélváltásai maradtak fenn, amelyekből — jellegükből következően — a több ezer csendőr életviteléről, gondjairól vajmi keveset tudhatunk meg. A visszaemlékezések pedig — a valósággal sokszor szöges ellentétben — szinte idilli képet igyekeznek az olvasó elé tárni a hajdani rendfenntartókról.¹

A korabeli sajtó a hallgatásával tüntet. Jellemző, hogy a csendőrség megszervezésének 10 éves évfordulójáról — a szűk olvasóközönségű szakmai lapokat leszámítva — csupán egyetlen polgári újság, a „Magyarság” adott rövid tájékoztatást.² A sajtó magatartásának magyarázata rendkívül egyszerű: az ország lakosainak döntő többsége nem szerette a csendőröket. Ez talán nem jelentett gyűlöletet, azonban amolyan „betyáros” ellenkezést mindenképpen, amelynek nagy hagyományai és kifinomult módszerei voltak a nép körében. A skála rendkívül széles, a kisebb bűntények be nem jelentésétől a félrevezetésen át a csendőrök nyílt megtámadásáig szinte minden megtalálható.

Az okok között megemlíthetnénk az 1867 előtti időszak zsandárságának rendkívül negatív megítélését, illetve a felfogás továbbélését a zsandárság feloszlata után, a csendőrök felhasználásának célját és annak módszereit stb. Az emberek természetesen azt is nehezen fogadták el, hogy 1881 után létrejött egy olyan szervezet, amely — a „pandúr-érával” ellentétben — betartatta velük a törvényeket és rendeleteket, tehát jelentős korlátozást jelentett a mindennapi életben. Velük nem lehetett

1 A korabeli vélemények közül talán emeljünk ki egyet, amely a mai olvasó szemében szerzője ismertségénél fogva rendkívül érdekessé válhat. A 18. életévét még be sem töltő *Krúdy Gyula* 1896-ban így fogalmazott a csendőrökről: „A csendőr vitéz legény. Három fegyvere van. Egyikkel lő, a másikkal szúr, a harmadikkal vág. Bátor mindegyik, mint az oroszlan s elszántak és ahol meglibben kalapjuk kakastolla a légben, ott csend lesz és nyugalom egyszerre.” (Magyar Csendőr 1896. jan. 4.) Egy héttel később pedig így ír: „Megvallom én a csendőröket csak ideálisan ismerem, s talán azért vagyok elfogult velük szemben. Szeretem a csendőröket, s igazi gyönyörűséggel nézem őket, mikor meglibben kalapjuk tollbokrétája a szellőben s szuronyukon végigcsillog a napsugár: felrepes a szívem a nemzeti büszkeségtől. A magyar csendőr páratlan az egész világon.” (Magyar Csendőr 1896. jan. 11.)

2 Csendőrségi Közlöny 1894. február 22.

barátkozni, nem lehetett őket megvesztegetni, és ha a szükség úgy hozta, gondolkodás nélkül a fegyverükhöz nyúltak. Az erő és a hatalom, amit a csendőrség sugárzott, ambivalens érzéseket váltott ki az ország polgáraiból.

A Magyar Királyi Csendőrséget az 1881. évi III. tc. hívta életre, a II. tc.-kel pedig megállapították a legénység kiegészítésének módozatait. Az új parancsnokságok kiépítése — vélhetnénk — jóval korábban megkezdődött, hiszen a pandúr-szervezet működésképtelensége már szinte a kezdetektől kaotikus állapotot teremtett az ország közbiztonsági állapotában. Ez azonban korántsem így történt. Bár a nagypolitika szintjén, ill. a Honvédelmi Minisztérium és az erdélyi csendőrparancsnokság üzenetváltásaiban — az 1870-es évek közepétől — szinte kész tényként kezelték a csendőrség törvényesítésének és országossá tételének kérdését, ennek ellenére a részletes tervek elkészítésével adósak maradtak. Ez oda vezetett, hogy az említett törvények meghozatala után szinte a nulláról kezdték meg a II. sz. (szegei) csendőrparancsnokság kiépítését.³

A legnagyobb gondot a legénységi létszám kiállítása jelentette, ezt sem ekkor, sem az ezt követő két évtizedben nem sikerült megfelelő módon megoldani. Ahhoz ugyanis, hogy megfelelő számú jelentkező közül választhassanak, jelentős előnyöket kellett volna ígérni. Az ország pénzügyi lehetőségei — vagy éppen ezek hiánya — azonban nem tették ezt lehetővé. Ez főleg a kezdetekben állította szinte megoldhatatlan feladat elé a tisztikart, ekkor ugyanis 3 év alatt több ezer jól képzett csendőr kiállításáról kellett gondoskodniuk.

Az említett 1881. évi II. tc. meghatározta azoknak a körét, akik a csendőrségbe egyáltalán a felvételüket kérhették: pl. az önkéntesen belépő honvédek; a hadsereg önkéntesen belépő tartalékosai vagy póttartalékosai; a hadkötelezettségüknek már eleget tett önkéntesek stb. Nyilvánvaló tehát, hogy a csendőrség katonai szerveztségéből következően a legénység felvételénél is az alapvető hangsúlyt a katonaiségre helyezték.

A törvény a belépőknek kedvezményeket is kínált: ha valaki a hadseregből vagy a honvédségből lépett be, akkor szolgálati idejéből a honvédségnél teljesítendő két utolsó évet elengedték, ha a csendőrségnél 4 évet szolgál; csendőri szolgálatuk idejére felmentették őket a hadgyakorlatok, ellenőrzési szemlék és általában mindenféle szolgálatra való behívás alól, valamint mozgósítás esetén is a csendőrségnél maradtak. A belépés feltételeit részletesebben tárgyalja a szervezeti utasítás, eszerint szükséges: a magyar állampolgárság; 20–40 év közötti életkor; nőtlen vagy gyermektelen özvegy állapot; katonai szolgálatra való egészségügyi alkalmasság és legalább 163 cm-es magasság; a magyar mellett lehetőleg még egy nyelv ismerete; az olvasni, írni, számolni tudás stb.⁴

3 Az I. sz. csendőrkerület elnevezést ugyanis az erdélyi csendőrparancsnokság kapta, amely az 1867-es magyarországi feloszláskor nem szűnt meg, hanem a közös Hadügyminisztérium és a magyar Belügyminisztérium együttes alárendeltségébe került, 1876. május 1-jétől pedig a Honvédelmi és a Belügyminisztérium igazgatása alatt állott. Ennek részleteiről l. *Csapó Csaba*: Az erdélyi és a horvát-szlavón csendőrség átvétele a magyar kormány felügyelete alá 1867–1876. (Hadtörténelmi Közlemények, 1994. 90–116.)

4 Szervezeti és szolgálati utasítás. Magyarországi Rendeleték Tára 1881. Bp. 1881. 1175.

Természetesen egy dolog volt az elvek kidolgozása és megint más ezek alkalmazása a gyakorlatban. Annak az erdélyi csendőrparancsnokságnak kellett volna — a szolgálatát 1882. január elsejével megkezdő — szegedi csendőrparancsnokság 961 főnyi legénységi állományát kiállítania, amely a saját szükségleteit is alig volt képes fedezni. 1881-ben a létszám kb. 1/5-e, mintegy 170 fő hagyta el az erdélyi csendőrséget a 3 éves szolgálati idő letelte vagy egyéb okok miatt.⁵ Ugyanakkor azonban az 1881. évi III. tc. 6. paragrafusa kimondta, hogy a csendőrség megszervezésekor a korábbi közbiztonsági közegeket (itt a csendbiztosokra és a pandúrokra, ill. a rendőrökre gondoltak) lehetőleg alkalmazni kell.⁶ A belügyminiszter elképzelése szerint a kijelölt 7 vármegyéből 316 főnek kellett volna próbaszolgálatra Erdélybe utaznia.⁷ Azért, hogy minél több jelentkezőt felvehessenek, a miniszter javaslatára szinte minden feltételről lemondtak, így nem vették figyelembe az életkort, az írni-olvasni tudást és a családi viszonyokat sem.⁸ Ennek ellenére az első évben csupán 3 csendbiztost és 30 pandúrt tudtak véglegesen felvenni, a többiek ugyanis vagy meg sem érkeztek a próbaszolgálati helyükre, vagy a kiképzés közben visszaléptek. A visszalépések legfőbb okai között szerepelt a katonai fegyelem, a sok tanulás és a jelentkezők családi helyzete. Sok volt közöttük az 50-60 éves, 6-8 gyerekes családfő. A kialakult helyzeten végül úgy segítettek, hogy az erdélyi parancsnokságtól több mint 360, a közös hadsereg tartalékából mintegy 320, a m. kir. honvédségtől kb. 160 főt vezényeltek át a II. sz. (szegedi) csendőrparancsnokság állományába és őket kb. 40 polgári személy felvételével egészítették ki.⁹

Az elmondottakkal csupán azt próbáltuk illusztrálni, hogy a parancsnokságok felállításakor milyen „vegyes” volt az őrsök állományának összetétele, hiszen mindez a későbbi kiegészítésekkel kísértetiesen hasonló módon alakult.

A szolgálatra alkalmazottak kevés kivételtől eltekintve falusi származásúak voltak, a nagyszámú földműves mellett kézműveseket is találunk közöttük. Ez azonban természetesnek tekinthető, hiszen még az 1890-es népszámlálás adatai szerint is az ország lakosainak 71%-a őstermelésből élt. Ha emellett még figyelembe vesszük, hogy állandó munkát és biztos, bár igen szűkös jövedelmet jelentett, ráadásul nem elhanyagolható hatalmat adott a kezükbe — ami maga után vont egy bizonyos mértékű presztízsemelkedést —, érthető módon főként a legszegényebb rétegek választották ezt a lehetőséget.

A csendőr legénység nemzetiségi megoszlásáról és a nemzetiségekkel kapcsolatos magatartásáról nagyon kevés adatunk van. A Belügyminisztérium államrendőri osztályán 1884 februárjában készült kimutatás az egyetlen olyan rendelkezésre álló irat, amely az anyanyelv szerinti csoportosítás alapján átfogó képet nyújthat a csendőrparancsnokságok felállítás utáni állapotáról:¹⁰

5 Magyar Országos Levéltár (= MOL). Belügyminisztérium (= BM) Általános iratok. K 150/893. 1881. III. 11/a 8131. sz.

6 Magyar Törvénytár 1881. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 7.

7 MOL BM K 150/893. 1881. III. 11/a 10420. sz.

8 Uo. 14792. sz.

9 Uo. 16934. sz.

10 MOL BM Reservált iratok (K 149) 8. d. 1884. 8.t. 543/res. sz.

Parancsnokság száma és székhelye	magyar	német	román	szlovák	szerb	egyéb ¹¹	összes létszám
I. sz. Kolozsvár	523	152	157	4	1	3	840
II. sz. Szeged	466	178	61	15	55	4	779
III. sz. Budapest	753	57	24	10	1	7	852
IV. sz. Kassa	734	66	32	68	2	13	915
V. sz. Pozsony	404	126	52	171		3	756
VI. sz. Székesfehérvár	537	85	19	18	8	18	685
Összesen	3417	664	345	286	67	48	4827

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a legénységen belül a magyar anyanyelvűek aránya messze meghaladta a magyarság országos belüli számarányát. Míg a csendőrök között a magyarok aránya 70%, az összlakosságon belül ez a szám az 1880-as népszámlálás országos adatai szerint — Horvátországot és Fiumét nem számítva — 46,7%. A német nemzetiségnél nem található eltérés (13,7 és 13,6%), a román (7 és 17,5%) és szlovák (6 és 13,5%) nemzetiség viszont meglehetősen alulképviselet.¹²

Az erdélyi csendőrparancsnok állományában a magyar legénység aránya 62,3%, míg az itteni lakosság 30,2%-a magyar. A német nemzetiség aránya a csendőrök között szintén jelentősen meghaladja a lakosságon belüli számarányukat (18 és 10,1%), a románság pedig hihetetlenül alulreprezentált (18,6 és 56,8%).¹³

A későbbi évtizedekből nem állnak hasonló kimutatások rendelkezésünkre, így következtetéseinket kénytelenek vagyunk közvetett adatokkal alátámasztani. Véleményem szerint a vizsgált időszakban a csendőrök között nemzetiségi aránya csökkenő tendenciát mutat, ami több okkal magyarázható.¹⁴ A szolgálati nyelvet, a magyart, nem beszélők szinte az egész időszakban eleve ki voltak zárva a csendőrségi szolgálatból. Az 1880-as népszámlálási adatok szerint a németek között 20,2%, a szlovákoknál pedig 9,5% volt a magyarul is beszélők aránya, ez a szám a románoknál viszont csak 5,7%.¹⁵

A XIX. sz. utolsó évtizedében az elmagyarosodás a csendőrségen belül első sorban a névváltoztatásban jelentkezett. 1895 első felében például 37 csendőr magyarosította meg a nevét, így büszkén jegyezheték meg, hogy „foglalkozásra nézve a csendőrök tűnnek ki leginkább a névmagyarosításban, ami nemcsak jó ízlés-

11 Egyéb alatt szerepel: horvát, cseh, lengyel, szlovén, orosz.

12 Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979. 2. köt. 1149.

13 Erdély története. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1988. 3. köt. 1575.

14 A szegedi csendőrkerület parancsnoka már 1884 októberében arról panaszkodik, hogy a lakosság legnagyobb részét kitevő nemzetiségek nem jelentkeznek csendőrnek, ezért a létszámot nem tudja kiegészíteni. MOL BM K 150 1234. 1884. VII. 1. 52317. sz.

15 Magyarország története i. m. 1848–1890. 2. köt. 1152.

re mutat, hanem hazafias testületi szellemre is.”¹⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző nemzetiségű csendőrök között ellentétek, vagy bármiféle összeütközések alakultak volna ki. Egy visszaemlékezés szerint: „mindenkit aszerint becsült meg a testület, amennyit ért s hogy magyar volt-e vagy román, az mellékes volt”.¹⁷

A nemzetiségi kérdés a csendőrség oldaláról nem mint politikum — vagy nemcsak mint politikum — jelent meg, hanem elsősorban mint közbiztonsági probléma. Számtalan esetben bebizonyosodott, hogy a csendőrség a nemzetiségi problémán felül tudott emelkedni. Ez leginkább a testület irányítóira volt igaz, de a mindennapok eseményei is ezt igazolták. Sáros vármegye felterjesztésére például a belügyminiszter 1882-ben hozzájárult, hogy a megyéből olyanok is belépjenek a csendőrségbe, akik magyarul nem is beszélnek, egy éven belül azonban kötelesek voltak a szolgálati nyelvet megtanulni.¹⁸ Nemzetiségi vidékeken a csendőrséghez való belépés feltétele volt az ott élő nemzetiség nyelvének ismerete, ami nélkül a szolgálat eredményes ellátása elképzelhetetlen volt. Az esetleges nemzetiségi összecsapások elleni fellépés sem volt keményebb, mintha egy egyszerű kocsmai verekedéshez kellett kivonulniuk, vagy ha egy képviselő megválasztása nem felelt meg a falu ízlésének. Ha a csendőrök úgy ítélték meg, hogy az események ellenőrizhetlenné váltak, habozás nélkül a tömegbe lőttek. A népnek pedig megmaradt a „ius murmurandi”, a morgás joga.

Mindez a 19. század második felében hangjukat egyre inkább hallató nemzetiségek számára természetesen egészen másként festett. A csendőrség ugyanis az ő szemszögükből annak a magyar(!) államnak — Mocsáry szavaival a „magyar abszolutizmus”-nak — a képviselőjét és azoknak a magyar (!) törvényeknek a betartatását jelentette, amelyek „nem minden szempontból” segítették elő nemzeti-nemzetiségi létük fennmaradását, kultúrájuk fejlődését. Egy esetleges fellépés velük szemben így — okkal vagy ok nélkül — nem csupán a csendőrökkel, hanem általában a rendszerrel, a magyarokkal szembeni gyűlöletet is fokozta. Érhető, hogy az általuk elnyomónak tekintett szervezet működésében semmilyen szerepet nem kívántak játszani.

A csendőrök műveltsége, képzettsége nagymértékben befolyásolta a szervezet működését. A kiképzést végző tiszteket és altiszteket valószínűleg nem érte olyan meglepetés, mint azt a csendbiztost, aki az első rendőri kongresszus után visszaemlékezésében a következőket írta: „Engem kellemesen lepett meg a congressuson feltűnő intelligentia ...”¹⁹ Ők inkább egy másik mondatot írhattak fel az elméleti oktatás alatt a táblára, amely tömörségében felvehette a versenyt az előzővel és irányadóul szolgálhatott: „Egy buta, tudatlan csendőr állása kötelmeinek eleget tenni nem képes, egy ilyen a testületből mielőbb eltávolítandó.”²⁰

16 Rendőri Lapok 1895. nov. 17; A névváltoztatás azonban nemcsak a közcsendőrök kiváltsága volt. A „Rendőri Lapok” 1898. máj. 28.-i számában olvashatjuk, hogy Rosenthal Károly csendőr alezredes (a pozsonyi kerület parancsnoka) vezetéknévét „Babocsay”-ra változtatta.

17 *Oszoly István*: Nyári őrsön. Csendőrségi Lapok 1931. febr. 20.

18 MOL BM K 150 985. 1882 III. 11/b. 16640. sz.

19 Közrendészeti Lap 1871. júl. 23.

20 MOL BM K 150 984. 1882 III. 11)a 398. sz. (megszállási parancs 100. pont)

A szolgálatra jelentkező polgári vagy katonai személynek — miután letette az esküt Ferenc József-re és a magyar törvényekre — először 6 hónapos próbaszolgálatot kellett vállalnia, amely két részből állt. Először legalább 6 hetes elméleti képzésben részesült, amelynek során megismerkedett a csendőrségi utasításokkal, az általános katonai szabályokkal, valamint a közbiztonság fenntartására vonatkozó polgári törvényekkel, miniszteri rendeletekkel, a megyei és városi szabályrendeletekkel stb. Gyakorolták az írást, a számolást és fegyverhasználatot. Ez a kiképzés a kerületi parancsnokságok székhelyén történt oktató tisztek és altisztek vezetésével.

A sikeres vizsga után a gyakorlati élet rejtelseibe a leendő csendőröket az őrsőkön vezették be, ahol természetesen tovább folyt elméleti oktatásuk is. Az őrsők munkájában ugyanúgy részt vettek, mint bárki más, csak önálló szolgálatra nem alkalmazták őket.²¹ Emellett az őrsőkön elméleti kiképzést is kaptak.²²

A napirendben szigorúan meghatározott rend szerint került sor az órák megtartására, amelyek egyik legfontosabb részét a szabály- és törvénytárgyalások alkották. Egy óra alatt általában 3-4 paragrafus megtárgyalására került sor, ugyanis rendkívül fontos volt, hogy az új csendőrök a törvényeket megértsék és használni is tudják.

A verbális magyarázatoknál talán még fontosabb volt az, hogy a csendőr a mindennapi szolgálatban szükséges jelentéseket, felterjesztéseket, beadványokat jól olvashatóan és érthetően képes legyen elkészíteni. Ezért nagy hangsúlyt fektettek az írás gyakorlására is.²³ Tudás és képességek szerint a feladatok megoldásánál három csoportba osztották a csendőröket. Az első csoportban a másolást és a tollbamondást gyakorolták, kettős vonalazás között. A második osztályba kerülők a gyakorlati szolgálatban előforduló események, a büntető-, erdő- és vadásztörvények értelmezésének rövid leírását kaphatták feladatul, ill. könnyebb jelentéseket szerkesztettek egyvonalas papírra vagy sorvezetővel. A harmadik csoportban már felterjesztéseket, beadványokat, fogolykíséreti számlákat, nyugtákat, ellennyugtákat, élelmezési okmányokat stb. kellett megfogalmazniuk, tehát elméletileg képesek voltak bármiféle írásbeli feladat elvégzésére az őrsön. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy erre a szintre — az itt-ott elejtett megjegyzések alapján — csak igen kevesen juthattak el, és akinek ez mégis sikerült, az számíthatott arra, hogy az őrs összes beadványát, jelentését stb. neki kell majd megfogalmaznia.) Az elméleti feladatok között talán a különféle számtani példák megoldása játszhatta a legkisebb szerepet, amelyek a könnyebb érthetőség kedvéért a mindennapi életből kiragadott szöveges feladatok voltak. Hogy fogalmunk lehessen ezek nehézségi fokáról, nézzük meg a

21 A mindennapi életre pedig a későbbiekben úgyszólván visszatérünk.

22 A kiképzés rendkívül jó összefoglalását adja: *Némethy Ferenc*: A m. kir. csendőrség szervezete, szolgálata és viszonya a közigazgatási hatóságokhoz. I. rész. A m. kir. csendőrség szervezete. (Közigazgatási Könyvtár 1899. VIII. sz.) Az oktatás részletezéséről l. a 13. sz. lábjegyzetben említett megszállási parancsot, amely a mindennapi életben az új őrsparancsnokok jobb eligazodásához nyújtott segítséget.

23 Összehasonlító adatként: a Magyar Királyság területén az írni, olvasni tudók aránya 1860-ban 33%, 1890-ben 62%. *Mészáros István*: A dualizmus korának iskolarendszere és pedagógiája. Neveléstörténeti jegyzet, ELTE BTK, 1990.

következő példát: „Valakinek van 9812 Ft 36 kr adóssága, s ebből lefizetett 963 Ft 54 kr-t, mennyi adóssága van még?”²⁴

Az őrsparancsnok minden írásbeli feladat — fogalmazások, számolás stb. — megoldását ellenőrizte, majd annak minősége alapján „helyes”, „középszerű” vagy „gyenge” minősítéssel látta el. Az eredményeket és az esetleges hibákat közösen megbeszélték. Az órákat általában 5-10 perc pihenő követte, ami lehetőséget biztosított az udvaron egy cigaretta elszívására vagy az uzsonna elfogyasztására.

A fegyvergyakorlatok alatt az alaki jártasság megszerzését is értették, így az itt megtanulandó feladatok a következők voltak: katonás tartás és fellépés; fegyver nélküli és fegyverrel történő tisztelgés; menetelés; szurony- és kardvívás; a lőfegyver álló, guggoló és fekvő testhelyzetben történő megtöltése és célratartása. A próbacsendőrök lőkiképzésére 2-3 alkalommal összesen 30 lőszert használtak fel, 15-15 db-ot a 100, illetve 200 lépés távolságra felállított, általában egékszalakos lőtáblára.

Az átlagosan 5-7 fős őrsökön a vezetést az őrsparancsnok, szerencsés esetben egy őrmester gyakorolta. Az ő kiképzésüknél természetesen más elveket kellett követni, mint a közcsendőrök esetében. Az altiszti létszám feltöltéséről a kerületi parancsnokságoknak kellett gondoskodniuk, ennek következtében az évente általában egyszer, kerületenként szervezett tanfolyamokon résztvevők létszámát is esetenként határozták meg. Ide olyan csendőröket vezényeltek, akik járőrvezetőként már tapasztalatokat szereztek, rendkívül jó minőségűek voltak és képesek voltak a szabatos fogalmazásra. A 6 hónapos tanfolyam alatt több mint 30 tantárgyat kellett tanulniuk, majd 11 tárgyból vizsgáznuk.²⁵ A vizsgatárgyak között szerepelt pl. a magyar nyelv, számtan (négy alapművelet és törtek), fegyvertan, különféle polgári és katonai törvények (büntető törvénykönyv, alkotmánytan, véderőtörvény, házalási törvény, útlevél és állategészségügyi rendészet stb.), rendeletek, szabályzatok, tábori csendőri szolgálat.

Az 1890-es évektől gyakorlattá vált, hogy nemcsak akkor képeztek altiszteket, ha a különféle őrsökön üresedés következett be, hanem előre tervezve „tartalékot” képeztek. Így a tanfolyamot elvégzőket általában címzetes őrsvezetőkké léptették elő és az esetleges üresedésig az őrsparancsnokok helyetteseiként alkalmazták őket.

Így nézett ki a kiképzés az elméletben. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a csendőrségi szolgálatba lépők nagy része alig tudott valamit írni és olvasni, könnyen elképzelhető, hogy a 6-8 hetes elméleti oktatáson töményen rázúdított törvényekből és rendeletekből mennyit volt képes felfogni. Talán sikerült vele bemagoltatni néhány paragrafust, amivel kikerült gyakorlatra az őrsre, ahol az elméleti oktatását is folytatni kellett volna.

A tervezetek pontosan meghatározták, hogy a napirend alapján az őrsparancsnok melyik napon milyen tantárgyat ad elő. Azt azonban nem vették figyelembe, hogy az őrsparancsnok és a csendőrök is rendszeres — kötelező jelleggel havonta legalább 240 óra — külszolgálatot teljesítenek, más-más alkalommal tartózkodnak otthon, szabadságon, kórházban stb. Ehhez tartozik még az is, hogy minden órs le-

24 Csendőrségi Közlöny 1894. jan. 4. A lap szinte minden számában szerepel néhány feladat, segítségül a legénység oktatásához.

25 Rendőri Lapok (Magyar Csendőr) 1899. márc. 5.

gényisége a 3 év alatt szinte teljesen kicserélődött — rendkívül gyakori volt a kilépés, áthelyezés —, így volt, aki 1, 2 vagy éppen 3 éve szolgált, ezek oktatását pedig nem lehetett egyszerre elvégezni. Az őrsöket ellenőrző ún. szemléző tisztaktól is elvárták, hogy az őrsparancsnokok oktatását ellenőrizzék, ill. a legénység továbbképzéséről személyesen gondoskodjanak. Az őrsöket leggyakrabban meglátogató szakasparancsnokok is legfeljebb 3 esetben jutottak el azonban ugyanarra az őrsre egy évben, így ez a néhány órás oktatás sem érhetett el jelentős eredményeket. Egy-egy csendőr kiképzéséhez legkevesebb 4-5 évre lett volna szükség, ennyi idő azonban szinte soha nem állt rendelkezésre. Ebből következett az is, hogy bár az új csendőrök a rendet és fegyelmet viszonylag hamar megszokhatták, komolyabb nyomozások lefolytatására egyszerűen alkalmatlanok voltak.²⁶

Igaz, ez a kiképzés a korabeli magyarországi fegyveres testületek — rendőrség, pénzügyőrség stb. — között még mindig kiemelkedő színvonalat képviselt, és nemzetközi összehasonlításban is megállta a helyét.

A legénység képzettségi szintjétől nagyságrendileg különbözött a tisztikar, az alapvető ismereteket átadók színvonala. Ők — a tisztis ismereteken túl — kötelesek voltak megismerni a legénységi szolgálat minden ágát az elméletben és a gyakorlatban, majd külön csendőrtiszti vizsgát kellett tenniük akkor is, ha előzőleg a közös hadseregben vagy a honvédségben már tisztként szolgáltak.

A csendőrök életét nagyban befolyásolta, hogy milyen színvonalú felszerelést kaptak.²⁷ A felszerelésnek könnyűnek, kényelmesnek, tartósnak kellett lennie, mert pl. a Kárpátokban a zord időjárás nagyon rövid idő alatt tönkretette volna a ruházatot. Nem lehetett mellékes szempont az sem, hogy a felszerelést milyen területen használják, ugyanis más volt az időjárás nyáron az Alföldön és megint más több mint ezer méteres magasságban. Elvileg szükség lett volna egy külön nyári és téli öltözetre is. Természetesen ezeknek a kívánalmaknak a pénzügyi lehetőségek határt szabtak, így csak nagyon lassan, fokozatosan lehetett egy-egy felszerelési cikk cseréjéhez hozzáfogni. Az alapruházat az I. világháborúig szinte teljesen megegyezett azzal, amit a császári királyi csendőrség 1867 előtt használt Magyarországon. Ennek talán legjellegzetesebb darabja volt a kakastollas kalap, amit a köztudattal ellentétben szintén az osztrák csendőrségtől — pontosabban a vadász csapatoktól — vettek át.

Az eltelt évtizedekben csupán kisebb változtatások történtek, amelyek magyarosabb jelleget próbáltak kölcsönözni az öltözetnek, illetve bizonyos mértékig a

26 Rendőri Lapok (Magyar Csendőr) 1897. okt. 16. és okt. 23.

27 A csendőrségi öltözetet és felszerelést már többen, több helyen feldolgozták, bár véleményem szerint a téma hiánytalan feldolgozása még várat magára. Az osztrák csendőrség egyenruházatáról l. *Oscar Teuber-Rudolf Ottenfeld: Die Oesterreichische Armee*. Wien, 1895. III. kötetét, amely az „ösidőktől” — a lombard-velencei csendőrség (az osztrák cs. kir. csendőrség elődje) egyenruhájától — a kötet megjelenéséig terjedő időszak kitűnő ábrákkal színesített áttekintését adja, ill. rövid történeti összefoglalással Alphons Freiherrn von Wrede: *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht* 5. kötetében 603–628. A m. kir. csendőrség öltözetéhez l. *Gergely Endre: A m. kir. csendőrség öltözete 1876-tól a világháborúig* (Csendőrségi Lapok 1935. febr. 14.), *Uő: Legénységi rendfokozataink változásai* (Csendőrségi Lapok 1934. okt. 1.); *Ságvári György: Csendőr és rendőr egyenruhák a dualizmus-kori Magyarországon* (Rendvédelem-történeti füzetek (= RTF); A dualista Magyarország rendvédelme; Tudományos konferencia a Rendőrtiszti Főiskolán 1992. 161–169.)

kényelmi szempontokat is figyelembe vették. Így pl. a kalapon a gránátot felváltotta a koszorúval övezett magyar állami címer, a zubbonyokra zsinórzat került, átvették — a honvédségnél már rendszeresített — tábori sapkát, az 1881-ben megszüntetett kabátot 1885-től a dolmány helyettesítette, 1896-tól külön nyári és téli köpenyeket vezettek be stb.

Az egyenruha — mint általában az egyenruhák — nem lehetett túl kényelmes. A vastag posztónadrág és a bőrkesztyű a nyári hőségben elég kellemetlen viselet, a zubbony zsinórozása hamar foszlott és piszkolódott, tisztítása pedig elég körülményes volt, a ruha különböző részei egyébként is elég gyenge anyagból készültek, így rendszeresen javítani kellett őket. A takarékoság talán legjellemzőbb példája volt, amikor 1885-ben a gyalogos csendőrök részére rendszeresítették a csizmanadrágot. Elkészítését meglehetősen egyszerűen megoldották, a használt posztónadrágok szárainak alsó részét szűkebbre varrták, hogy az a csizmába behúzható legyen. Nem kellett hozzá új anyag, drága volt a munkabér is, tehát mindenki maga oldotta meg ezt a feladatot, ahogy akarta. A viselete azonban kötelező volt és könnyen ellenőrizhető!

A legénység szempontjából valószínűleg még meglehetősen rosszabb volt, hogy az első alkalommal megkapott felszerelések értékét a kincstár nem tudta teljes egészében kifizetni. Konkrét példánál maradva: az erdélyi csendőrparancsnokság 1881-ben kelt jelentése szerint az első tömegbetételhez szükséges 36 tárgy értéke 85 Ft 31 kr, ezzel szemben a minisztérium részéről erre biztosított összeg 60 Ft. A hátralékként fennmaradó 25 Ft 31 kr-t a csendőrök saját keresetükből fizették ki, ami kb. egyhavi zsoldjuknak felelt meg.²⁸ Ismereteink szerint — bár a felszerelések száma és értéke változott — ez az arány a későbbiekben is hasonló módon alakult. Megtiltották a csendőröknek azt is, hogy a szabályzat által megszabottnál finomabb — tehát kényelmesebb — anyagból készíttessenek ruhát maguknak, ami alól a legénységi állományúaknál egyedül a hadapródok kaptak felmentést.²⁹

A fegyverzetben némileg jobb volt a helyzet. Lőfegyverként a 11 mm-es előágytáras Kropatschek-karabélyt használták, ami elméletileg 8 töltény befogadására volt alkalmas, de járőrszolgálatban csak a tárban helyeztek el 6 töltényt. Minősége a csendőrségi szolgálat követelményeinek megfelelt — ezt a fegyvert használta a francia tengerészgyalogság is —, hátránya volt azonban, hogy mivel a lövedékek egymás előtt helyezkedtek el, a rázkódástól bekövetkező elsülés megakadályozására kénytelenek voltak a töltények hegyét lekerekíteni, aminek következtében a találati pontosság nagyobb lőtávolságnál jelentősen lecsökkent.³⁰ A csendőrség esetében

28 MOL BM K 150 893. 1881. III. 11/a. 10864. sz.

29 Kivételes esetben azonban hozzájárultak saját sapka, fehérenemű, csizma vagy cipő viseléséhez, de kikötötték, hogy „a magas sarok és hegyes orr mellőztetik”. Általános szolgálati határozványok a m. kir. csendőrség számára (a továbbiakban ÁSZH) Bp. 1896. 17.

30 *Fekete Pál*: A muskétától az önműködő puskáig. (Csendőrségi Lapok 1936. jan. 15.); A karabély franciaországi használatához: „A Kropatschek-féle ismétlő fegyver rendszeresítése a francia haditengerészetben” c. cikk „A Ludovica Akadémia Közlönye” (= LAK) 1879/III. sz.-ában; A csendőrség fegyverzetének kérdéséhez l. még: *Lugosi József*: A rendvédelmi testületek fegyverei 1868–1918. RTF 1992. 152–160.; *Kőváry Ottó*: Kérdések és feleletek a magyar királyi csendőrség kézi-, lő- és szállfegyvereinek utasításaiból. Szeged, 1896.; *Müller Hugó*: Magyar csendőrségi forgópisztoly. LAK 1883/IV. sz.; Fegyver- és lőutastás a magyar királyi csendőrség számára. 3. kiad. Bp. 1903.

azonban ennek nem volt túl nagy jelentősége. A puskához tartozott egy 47 cm-es pengehosszúságú döfőszurony is, hideg fegyverként pedig a kétszer finomított rugóacélból készült gyalogcsendőr szablyát használták, aminek a markolata bükkfából készült és cápabőrrel vonták be.

A fegyverek és a töltények súlya megközelítette a 6 kg-ot, ehhez hozzászámítva a ruházatot és az egyéb járulékos felszerelést (kulacs, járőrtáska a bilincessel stb.), a csendőrök kb. 10 kg-os menetfelszerelést kaptak, ami — figyelembe véve a ruházat fentebb kifejtett kényelmetlenségét és az őrzéstartások későbbiekben részletezendő nehézségeit — a szolgálatban rendkívüli megerőltetést jelenthetett.

Miután az általunk vizsgált időszakban a m. kir. csendőrség elsősorban a vidék rendfenntartó szervezete volt, így érdemes azt a szűkebb környezetet is megvizsgálnunk, ahol a csendőrök éltek és szolgálatot teljesítettek.³¹

A legénységet általában egyszerű parasztházakban helyezték el, amelyeken sokszor kisebb átalakításokat hajtottak végre. Még az 1850-es évekből fennmaradt az a rendszer, hogy az épületek általában nem a kincstár tulajdonát képezték, hanem azokat a helybeli tulajdonosoktól bérelték. Amennyiben mégis az országos csendőrségi alap tulajdonában voltak, akkor az 1867-es felosztást követően a Belügyminisztérium kezelésébe mentek át, amely azokat nem adta el — bár a berendezést sokszor elárverezték —, hanem magánszemélyeknek vagy közületeknek haszonbérbe adta. 1882-től tehát egyes állami és bérelt épületekben helyezték el a legénységet.

A csendőrség felállításakor a belügyminiszter a vármegyéknek egy körlevelet küldött, amelyben segítségüket kérte az őrsök helyeinek kiválasztásában, és közölte azokat a feltételeket is, amelyeket feltétlenül be kellett tartaniuk. Őrsöket kellett felállítani:

1. minden járási szolgabíróság székhelyén;
2. olyan királyi járásbíróságok székhelyén, amelyek a szolgabírói székhelytől „jelentős” távolságra találhatók;
3. „minden szabad királyi városban”, hogy a várossal szomszédos községek határai felett is felügyeletet gyakorolhassanak;
4. bányatelepek székhelyein;
5. minden szakasziparancsnokság székhelyén;
6. az említett őrsök kb. 23-24 km távolságra kerüljenek egymástól.³²

A 3. pontban említett „szabad királyi város” elnevezést itt természetesen nem szabad szó szerint értenünk, hiszen a köztörvényhatóságok átalakításáról szóló 1870. évi XLII. tc. és a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. tc. a korábbi struktúrát teljes mértékben átalakította. Néhány szó erejéig azonban érdemes megállnunk annál a kérdésnél, hogy hogyan alakult a csendőrség és a városok kapcsolata. Az 1882. évi X. tc. 1. paragrafusa egyértelműen intézkedik: „Törvényhatósági joggal felruházott városok úgy bel- mint külterületén a csendőrség rendes szolgálatot nem teljesít.”³³ A kivételt a rendelkezés alól az jelenti, ha tettenérés vagy körözött sze-

31 Az általános környezet és életmód vizsgálatához alapvetően A magyarság néprajza. Bp. 1933–1937 köteteit és Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar Néprajz. Bp. 1979. c. művét használtam.

32 MOL BM K 150 985. 1882. III. 11/b. 13061. asz.

33 Magyar Törvénytár 1882–1883. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 19.

mély felismerése történik, illetve ha a közbiztonság a városi rendőrség által már fenn nem tartható.³⁴ A rendezett tanácsú városokban a csendőrség jogállása némileg másként alakult. Ezek a városok — a törvényhatósági jogúakhoz hasonlóan — elvileg szintén rendelkeztek saját rendőrséggel. A gyakorlatban azonban ezek általában rosszul szervezettek voltak, alacsony fizetésű és megbízhatatlan személyzettel. Ezért a belügyminiszter 1899. évi 130.000) BM. sz. rendelete ezen városok közbiztonsági állapotaiért a csendőrséget is felelőssé tette. Ez annyiban jelentett változást az 1881-ben életbe léptetett szabályozáshoz képest — amelyben a csendőrség kötelességévé tették minden, rendőrséggel nem rendelkező város közbiztonsági szolgálatának ellátását —, hogy a csendőrség most már a rendőrség mellett is — rendeletileg szabályozottan — egyidejűleg teljesített szolgálatot, tehát járőrözött, nyomozásokat végzett. Miután azonban beleszólása a rendőrségi ügyekbe nem volt, így csupán figyelte a rendőrök tevékenységét, felhasználásuk mikéntjét, és erről jelentéseket tett, illetve szükség esetén, felkérésükre beavatkozott.

A belügyminiszteri felhívás után megtörtént a községek kiválasztása, így sor kerülhetett a bérletre felkínált házak vizsgálatára, illetve a bérleti díj feletti alkura. Ismereteink szerint az 1870-es években a Belügyminisztérium átlagban 80-100 Ft bérleti díjat kapott évente egy-egy épületéért, így nagy valószínűséggel ez az összeg egy évtizeddel később is hasonló nagyságrendet képviselhetett — figyelembe véve az árak és a bérek változásának minimális mértékét —, bár ennek némileg ellentmondhat az, hogy egy, az állam által fenntartott szervezettől mindig könnyebb volt tízszeres árat kicsikarni, mint egy magánszemélytől.³⁵ Az épületek kiválasztásánál a lehetőségek szerint figyeltek arra, hogy az jól megközelíthető helyen — a község középpontjában — legyen kerttel és saját kúttal, illetve állatok tartására lehetőséget adó ólakkal.

Az őrsépületek a korabeli szabályzatok leírásai alapján általában 2-3 szobából, az őrsirodából és a konyhából állottak, kamrával és — a fentiekben már részletezett — más melléképületekkel. A helyiségek berendezését a katonás egyszerűség és célszerűség jellemezte. A legénységi szobában ágyakat, egy asztalt padokkal és székekkel, fogasokat, ruhaládákat stb. helyeztek el. A monotóniát oldandó azonban lehetőséget adtak rá, hogy pl. a falon kisebb képek és — „amennyiben azok a tisztesség és erkölcsiség fogalmaival megegyeznek” — fényképek, tükrök, órák legyenek felakasztva, az ablak alá vagy a szoba sarkába virág- és pipaállványokat állítsanak, szőnyegeket fektessenek.³⁶ Az őrsiroda az őrsvezető hálóhelyéül is szolgált, ez alól azon esetben volt kivétel, ha az illető nő volt. A konyha felszerelése

34 Ez történt 1894. dec.-ben Kassán, amikor a rossz munkakörülmények elleni tiltakozásul 50 rendőr azonnali hatállyal beszüntette a munkát. A főkapitány behívott 50 csendőrt, akik a rendőröket lefegyverezték, majd „internálták”. Rendőri Lapok 1894. dec. 16.

35 Természetesen szélsőséges esetekben a 80-100 Ft-hoz képest azért voltak nagyságrendi különbségek. A szegedi csendőrkürelti parancsnokság pl. 1882. jan. 1-jétől 6 évre, évi 4800 Ft-ért bérlet egy kétszintes, 30 szobával, mellékhelyiségekkel és 5 ló elhelyezésére alkalmas istállóval rendelkező házat. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy egy ekkora ház felépítése — a telek megvásárlásával együtt — kb. 190 000 Ft-ba került volna, akkor ez az összeg mindjárt nem tűnik olyan magasnak. MOL BM K 150 1125. 1883. VII. 2. 10949. sz.

36 Laktanya-szabályok a magyar királyi csendőrség számára (CS-4) Bp. 1889. 20.

megfelelt a korabeli színvonalnak, azzal a különbséggel, hogy a vidékek eltérő háztartási eszközei helyett itt is az uniformizáltság jelentkezett.

A veteményeskertben vagy — ha a falu településszerkezete lehetőséget adott rá — a ház mögötti 1-2 hold bérelt földön termelték az őr egész évre szükséges burgonya-, bab-, borsó- és tökszükségletét.³⁷ Általánosan elterjedt — sőt szinte kötelező — volt, hogy az őrön 10-15 tyúkot és kakast, illetve néhány sertést tartsanak. A különféle szárnyasok — a tyúkok mellett elsősorban libák, kacsák, pulykák és galambok — nevelése nemcsak a tojások miatt volt fontos, hanem bármikor felhasználható friss húst is jelentett.

A sertések biztosították az állandó zsírkészletet, így ahol helyszűke miatt tartásuk nem volt lehetséges, ott felnevelt állatot vásároltak és az őrön levágták. Arra is figyelmet kellett fordítani, hogy az állatokat mindig csak akkor vágják le, ha éppen kifogyóban voltak a készletek, mert a nyers hús és a zsír tárolása a nyári melegben hosszú távon szinte megoldhatatlan volt.³⁸ A havasokban található őrökön teheneket és birkákat is tartottak. Azokat a termékeket, amiket maguk nem tudtak megtermelni, nagyobb tételekben közvetlenül a szárnyparancsnokságok által kijelölt kereskedőktől rendelték meg. A kávé, rizs és fűszer pl. a legjutányosabban a fiumei, trieszti vagy hamburgi nagykereskedőktől volt beszerezhető.

Az őrök élete természetesen nem nélkülözhetette egy szakácsnő gondoskodását, így általános szokás volt az „őrsfőzőnők” felvétele. Ők általában helyi lakosok voltak — és legalább 40 évesek —, akiknek feladatai közé tartozott az udvar, a veteményes, a háziállatok rendbentartása, a konyhai munkák ellátása — főzés, kenyérsütés vagy az előre bedagasztott tészta megsütetése — és ehhez kapcsolódóan a téli időszakra a befőzés (uborka, paprika, répa savanyítása, kompót készítése stb.), a takarítás, a fehérnemű mosása. Mivel a „főzőnő” felelőssége rendkívül nagy volt, a részegséget, erkölcstelen vagy könnyelmű életmódot azonnali elbocsátással büntették.

A szabályzatokból az is kiderül, hogy a csendőrök mikor mit ettek. Reggelire egy nagy adag kávé, tejet vagy kakaót, esetleg rántott levest, ebédre levest és húst mártással vagy valamilyen tésztát sült hússal, vacsorára pedig szintén valami húsetelt. Figyelemre méltó a rengeteg hús fogyasztása, amit a nehéz szolgálat tett szükségessé.³⁹

37 ÁSZH 103.

38 Nézzünk meg egy-két praktikus tanácsot, aminek az őrök szakácsnői jó hasznát vehették a százforgalomban: „... falun igen gyakran állott, s már megszagosodott húst hoznak haza a mészárszékből. Ezen úgy lehet segíteni, ha azon vízbe, melyet a főzésre feltettünk, a hússal egyidejűleg néhány darab izzó faszenet teszünk, s a húst azzal együtt főzzük. A szén a szaganyagot magába veszi, s mind a hús, mind a leves visszanyeri jó szagát és ízét. A halak főzésénél, ha így használjuk a szenet, a kotu ízt szintén el lehet venni. A nagyon vén marhahúst puhára lehet hirtelen főzni a következőképpen: midőn a hús lehaboztatik s legnagyobb forrásban van, mintegy 3 font hútra 2 kanál erős rozspálinka töltetik. A hús, ha a legvénebb marhából volna is, ily esetben hirtelen megpuhul, attól pedig nem lehet félni, hogy a pálinka szaga megérzik rajta. Pálinka hiányában erős borecet is jó.” Rendőri Lapok (Magyar Csendőr) 1897. nov. 28.)

39 *Féja Géza*: Bölcsődal. Bp. 1958. 187.

A csendőrség megalakulásától az őrmester 500, az őrsvezető 400, a közcsendőr 300 Ft zsoldot kapott. A századfordulóig ez az összeg kb. 25 %-kal emelkedett, így a csendőr egy napi bére 83 kr-ról 1 Ft 3 kr-ra módosult. Ezt kiegészítették a különféle pótlékokkal, ez azonban elég esetleges volt. Így pl. tanú-illetmény, kíséreti díj, fegyenc kíséreti illeték, elfogatási díj a kiszabott ítélet mértéke szerint, 24 órai külszolgálaton túl étkezési pótlék, 3 évi szolgálati időn túl szolgálati pótdíj stb. (ezektől némileg különbözött a ruhaátalány, amit mindenkinek kötelező jelleggel meg kellett kapnia).

Ha ezt a zsoldot összehasonlítjuk a gyári munkások vagy a mezőgazdaságban dolgozók keresetével, igen érdekes következtetésre juthatunk. A munkásság átlagosan 10-11 órás napi munkaidejét tekintve a közcsendőri fizetés meg sem közelítette a nyomdászok, esztergályosok, lakatosok, tehát a képzettnek tekinthető munkásillet fizetését, és kb. megfelelt egy vidéki gyufagyári munkás keresetének.⁴⁰ A mezőgazdaságban, kézi napszámberben dolgozók ellátás nélkül napi 90 krajcár körül kerestek az országos évi átlagot figyelembe véve, ami megközelítőleg egy csendőr zsoldjának felel meg.⁴¹

A keresetek felhasználása azonban az eltérő életmód miatt meglehetősen eltérő. Egy munkás vagy paraszt ebből az összegből eltartott egy családot, házat épített, általában gondoskodott a mindennapi megélhetésről. A csendőr ezzel szemben lak-tanyában lakott, nem nőülhetett (ennek következtében — törvényes — gyermekei sem lehettek), a ruházatra külön keretet kapott, nyugdíjra volt jogosult stb. Úgy vélhetnénk tehát, hogy megteremthette az anyagi fedezetét a további sorsa alakításának, amit elvileg el is vártak tőle.

A gyakorlatban azonban ez másként működött. A csendőröknek a napi keresetükből ugyanis 40-50 kr közötti összeget be kellett fizetniük az őr közgazdálkodásába, amiből fedezték a szakácsnő fizetését, az étkezést, a lakószobák fűtését, világítását és minden, a háztartásban felmerülő egyéb költséget. Az egyik újságnak beküldött olvasói levelekből megtudhatjuk azt is, hogy a hétköznapi kiadások milyen arányt képviseltek: pl. író- és tisztálkodószerekre havonta 8 kr, fodrász 1 Ft, a csizma és ruha javítása 2 Ft, a dohány és a szivar 3 Ft. A szolgálatban levőknek is jelentős magánkiadásuk volt. Rendszeresek voltak a 35-40 órás őrzések, amire nem tudtak saját ételmezt vinni, mert az egyszerűen nem fért el a járőrtáskában. Mivel ilyenkor ingyenes ellátást nem fogadhattak el, az ételre ezen esetben számítható költség kb. 70-80 kr, amit csak részben fedezett a 24 órán túli szolgálatra járó 40 kr-os ételmezési pótdíj.⁴² Nem tekinthető mellékesnek a besúgóknak esetenként kifizetett összeg sem, amit a feljebbvalók természetesen vettek — sőt ezek igénybevételére a csendőröket felszólították —, de erre külön költségkeretet természetesen nem biztosítottak (minthogy ezek szolgálataira a jelentésekben még hivat-

40 Egy műlakatos órábéra 1887-ben Bp.-en 20–30 kr, a vasesztergályosé Bp.-en 20–28, vidéken 10–20 kr, egy könyvnyomdászé 16–18 kr. Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról (részlet) Magyar munkásszociográfiák 1888–1945. Bp. 1974. 44–45.

41 L. ehhez a Magyar Statisztikai Évkönyv 1880-as és 1890-es években megjelent kötetében a „mezőgazdaság”, ill. „őstermelés” című fejezeteket.

42 Rendőri Lapok 1898. dec. 3.

kozni sem volt szabad). Ezeknek a kiadásoknak az lett a következménye, hogy a csendőrök szinte semmit nem tudtak megtakarítani.

Ez azért válhatott rendkívül komoly problémává, mert sok esetben lehetetlenné tette a családalapítást. Ahhoz, hogy a csendőr megnősiülhessen, a következő feltételeknek kellett teljesülnie:

1. a leendő feleségnek annyi hozományt kellett hoznia, hogy a csendőr anyagi helyzete jelentősen javuljon és

2. feddhetetlen erkölcsi magaviselettel kellett rendelkeznie;

3. az adott csendőrkerületben a nők száma nem haladhatta meg a legénység 10%-át.

A 3. pontban foglaltakra a gyakorlatban nem volt szükség, ugyanis a házások aránya nem haladta meg a 4-5%-ot. Az őrsökön általában csak egy fő lehetett nő — nem volt több külön szoba, és csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy a faluban lakást béreljenek —, ez pedig az őrsparancsnok volt.⁴³ Ez a kilátástalan helyzet volt az egyik fő oka a legénység nagyarányú cserélődésének.

Minden őrs területét — annak nagyságához viszonyítva — több őrjáratra osztották fel, amit havonta többször be kellett járniuk. Az őrjáratok tartalmazták a községeket, a tanyákat, az erdőket stb., tehát minden lakott és lakatlan helyet, ahol ember egyáltalán megfordulhatott. A járőröknek nem az egész területet, hanem csak azt a részét kellett „beportyázniuk”, amit esetről esetre az őrsparancsnok számukra kijelölt. A szolgálatba indulók eligazítását is ő végezte, személyesen ellenőrizte a felszerelést, a fegyverzetet, és megadta a szükséges instrukciókat. Az esetek nagy részében nem a forgalmas utakat választották, hanem az ösvényeket, mellékutakat, a falvakban — különösen éjjel — a kertek végében álltak lesben. Az iram nem volt túl gyors, 7,5 km-re 2 óra gyaloglást számoltak, az őrjáratok időtartama azonban sokszor elérte a 48 órát is.⁴⁴

A szolgálattal kapcsolatos tiltások között kiemelt helyen szerepelt, hogy tilos volt elfogadni ajándékot és az ingyenes ellátást, ez ugyanis gyakori visszaélésekre adott volna alkalmat. Vendéglőkbe a csendőrök csak nyomozás vagy ellenőrzés alkalmával mehettek be, az ottani étkezést vagy italozást szigorúan büntették. Portyázás közben a községeken kívül vagy pihenő alkalmával a dohányzás meg volt engedve, intézkedés közben, hivatalos helyiségben vagy magánlakásba való belépéskor azonban tilos volt.

A csendőri fellépést a széles körű — bár szigorúan meghatározott rendben történő — fegyverhasználat tette eredményessé, ami egy külön tanulmánynak is eleendő anyagot szolgáltatna. Az általam megvizsgált szegedi és debreceni csendőrbírói anyag alapján két következtetést lehet levonni:

1. a csendőrök az esetek döntő többségében szigorúan az előírások alapján használták fegyvereiket;

43 Rendőri Lapok 1895. máj. 12.

44 A távolság kiszámítása természetesen csak relatív lassúságot jelentett. A csendőröknek 1 km-es távolságra 16 perc jutott, a katonai menetidő ezzel szemben 12 perc volt. (Gergely Endre: A portyázási idő kérdése. Csendőrségi Lapok 1934. jún. 15.)

2. a bíróságok a lehetőségekhez mérten védtek az ügyekben szereplő rendfenn tartókat. Minden fegyverhasználatot utólag a legszigorúbb vizsgálatnak vetettek alá, és a bűnösnek talált személyekre nagyon komoly börtönbüntetést szabhattak ki. A csendőrök eskü alatt tett vallomásának bizonyító erejük volt a polgári személyekével szemben.

A másik fontos probléma a felszólított szolgálattal kapcsolatos. Ez azt jelentette, hogy a csendőrök nem saját kezdeményezésükből intézkedtek, hanem a közigazgatási hatóság valamely tiszttségviselőjének felhívására.⁴⁵ Ilyen esetben a törvényes kereteken belül kötelesek voltak ennek eleget tenni, a kiadott felhívásért azonban a felelősséget az a szervezet vagy személy viselte, aki a parancsot aláírta. A visszaélések ekkor szintén általánossá válhattak, gondoljunk itt a választásokkal kapcsolatos intézkedésekre.

A csendőrőrsök szétszórt elhelyezése következtében külön egészségügyi ellátást nem lehetett szervezni, így ez a feladat a honvédség vagy a közös hadsereg orvosaira hárult. Ahol katonai orvosok nem állomásoztak, ott ezt az arra vállalkozó polgári orvosok végezték — díjtalanul. Kisebb betegségeknel a gyengélkedők általában csak 3 napig maradhattak az őrsön, utána a legközelebbi honvéd — vagy katonai —, illetve ha ezek túlságosan messze feküdtek, akkor polgári kórházba küldték őket. Ha a csendőr önhibáján kívül, szolgálatban történt sebesülés vagy testi sértés miatt szorult gyógykezelésre, akkor költségeit az állam fizette, minden más esetben azonban a felmerülő ápolási költségek (természetesen az étkezés is) a zsoldjából kerültek levonásra. Ugyanígy a gyógyfürdők „kedvezményes” használatakor a felmerülő kiadásokat — az utazás kivételével — neki kellett fedeznie.⁴⁶

A csendőrök kulturált formában történő szórakozását elsősorban a 90-es évek végétől próbálták a legkülönbözőbb módon elősegíteni. Érdekes, hogy a társaséletnek a polgári környezetben meglévő különbségei magától értetődően jelentek meg ebben a közegben is. Ott az úri kaszinó a vármegye és a királyi hivatalok jórészt nemesi származású képviselőinek, a polgári kaszinó a városi elemeknek szolgált szórakozásul, míg az iparosok és a szegényebb sorsúak olvasóköroket alapítottak. Itt a tisztí és az altisztí kaszinó, valamint az őrskönyvtárak igyekeztek ugyanezt a szerepet betölteni. A századfordulóig ezek nem tekinthetők általánosnak, mégis jelentős elmozdulást jelentettek a korábbi állapothoz képest.⁴⁷ Ezen próbálkozásoktól

45 Ezek közé tartoztak a főszolgabíró, az alispán, községi elöljáróságok, bírósági végrehajtók, pénzügyi, adó-, posta-, távíró és vasúti hivatalok, bíróságok, ügyészségek, fegyintézetek és kerületi börtönök, vesztegintézeti hivatalok stb.

46 L. Némethy F.: i. m. 38–41.

47 Az altisztí kaszinó működésébe való bekapcsolódásra az általunk ismert első példa az 1884-ben Eperjesen történt eset, amikor a cs. és kir. 67. gyalogezred parancsnoka, az általuk akkor megalapított kaszinóba való belépésre szólította fel a helyi őrs legénységét, amire az engedélyt meg is kapták. (Rendőri Lapok, 1900. febr. 11.) Az első őrskönyvtár megalapítására Székesfehérváron, 1897-ben került sor, amit a VI. sz. csendőrkerület parancsnokának köszönhetően több is követett. A tisztek könyvadományából megalakult könyvtár 1904 végére elérte a 600 db-os példányszámot, amivel az országban a legnagyobbak tekinthető. (Csendőrségi Lapok, 1905. jan. 29.)

eltekinthető azonban a szórakozás meglehetősen egysíkú volt, amiben kiemelkedő szerepe volt a kártyázásnak, az italozásnak és a bordélyoknak.⁴⁸

Az eddigiekben leírtak alapján az olvasó joggal érezheti úgy, hogy a csendőrség mint szervezet nem igazán találta meg a helyét a magyar társadalomban. Ebben minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy eredetét — és ebből következően megjelenését, felhasználásának lehetőségeit, megbízhatóságát — tekintve nem magyar szervezet volt, és mivel az átalakítások csak kis mértékben érintették, idegen test is maradhatott környezetében. Több mint száz év távlatából azt már nehéz lenne megállapítani, hogy a megalapításkor ez tudatosan — a korábbi eredményesség alapján — vagy véletlenszerűen történt-e így.⁴⁹ Azt azonban bizonyossággal állíthatjuk, hogy működésükre ez nagyrészt jótékony hatást gyakorolt. Csak azért „nagyrészt”, mert természetesen a lakosság osztatlan elismerését, segítőkészségét — éppen különállásuk miatt — nem sikerült igazán elérniük. Az elismerést igazából az jelentette, ha a mellükre tűzhetek egy kitüntetést, a „Csendőrségi Zsebkönyv”-ben megjelent az általuk véghezvitt „hőstett”, vagy éppen 10-15-20 évi hűséges szolgálat után megkapták a hőn áhított nősülési engedélyt és családot alapíthattak.

Az évek folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a csendőrség eredeti feladatát kiválóan látja el, engedelmes végrehajtója a parancsoknak. Nem volt tehát ok arra, hogy a szervezet működési mechanizmusát lényegesen megváltoztassák. Ez nem is jelenthetett problémát mindaddig, amíg a csendőrség környezete sem változott. A 19. sz. utolsó két évtizedében azonban kiteljesedtek azok a változások, amelyek 1867-ben megkezdődtek. Az ország az 1890-es években már nem ugyanazt a képet mutatta, amit a csendőrség létrehozásakor. A gazdaság fejlődése a maga arculatára formálta a társadalmat, erre pedig a szigorú hierarchiában működő, ebben a tekintetben nehézkes szervezet nem volt képes kulturált formában reagálni.

Egyre gyakoribbá váltak a szervezett társadalmi csoportokkal — munkás- és szegényparaszt-mozgalmakkal, nemzetiségi szervezkedésekkel — szembeni véres túlkapások. Ezekben az esetekben már nem egyszerűen tyúklopások tetteseit kellett kinyomozniuk a csendőröknek, kocsmai verekedőket megfékezniük, hanem sokszor több ezer ember — esetleg jogos — haragját kellett volna finomabb módszerekkel leszerelniük. Ehhez azonban szükség lett volna arra az empátiára, amit a szervezet vezetői — és ebbe beleérttem a közigazgatás vezető beosztású, tehát irányítást gyakorló tisztségviselőit is — egyre tudatosabban kiöltek belőlük a korábbi években.⁵⁰

A lakosság a csendőrségben nem partnert, hanem egyre fokozódó mértékben a hatalom apparátusát látta. Ez nem az őrsőkön szolgálatot teljesítők hibája, a változások mikéntjéért ők a legkevésbé felelősségre vonhatók. A mérlegelés nem az ő kötelességük volt, és kérdéses az is, hogy más feltételek mellett fel tudták volna-e

48 Azt azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a paraszti élet lehetőségeit tekintve a választék nem is lehetett sokkal nagyobb.

49 A tudatosság látszatát erősíti mindenestre a legénység áthelyezésének rendkívüli gyakorisága, ill. az a tény, hogy korábbi lakóhelye közvetlen környezetében nem szolgálhatott.

50 Ezzel nem azt próbálom bizonyítani, hogy adott esetben szép szóval meg lehet fékezni több száz, kővel felszerelkezett bányászt, de a túlzások közé számítható az, hogy az esetleges figyelmeztető lövést leadó csendőrt szigorú büntetésnek vetették alá.

mutatni azokat az „eredményeket”, amelyekre a mindenkori kormányok az esetleges viták alkalmával olyan büszkén hivatkoztak. A csendőrök csupán egy-egy csavar szerepét töltötték be az államigazgatás gépezetében, ahol egy igen felelősségteljes, de hálátlan feladatot kaptak: a végrehajtást.

Az a kérdés, ezek után is megválaszolatlan maradt, hogy vajon miért lett valakiből csendőr a 19. sz. utolsó harmadában? A biztos állás, a fix fizetés vagy a kezükben összpontosuló hatalom ígérete volt a döntő? És ha már beléptek, akkor miért gondolták meg magukat sokan olyan hamar? A katonai fegyelem, a család hiánya vagy talán presztízsszempontok készítették őket kilépésre? A kérdések sorát még lehetne folytatni, de sajnos megválaszolásukra nem sok lehetőség kínálkozik. A tárgyi anyag és a levéltári iratok csak részleteiben adnak számot azokról a gondokról és — ami talán még fontosabb — arról a gondolkodásmódról, ami őket és környezetüket irányította. Márpedig ezek ismerete nélkül írásunk csupán felvillantathat néhány pillanatot a csendőrség mindennapi életéből.

CSABA CSAPÓ

THE GENDARME POSTS AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY

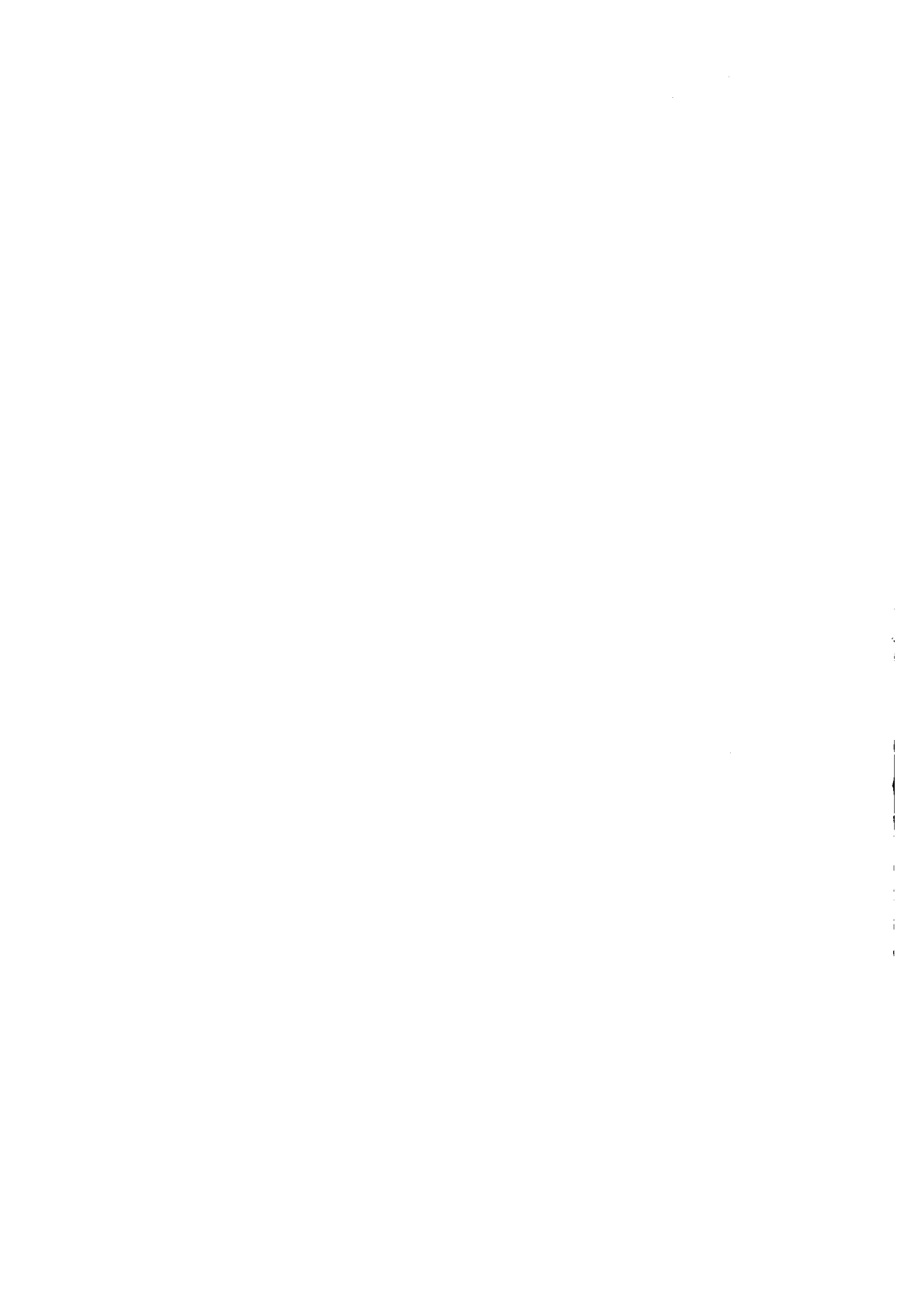
In Hungary in 1867 the Austrian-controlled gendarmerie was replaced with bodies of public security which were controlled by the counties and municipalities. The malfunctioning of these bodies led the government to return to the earlier system from 1881. A gendarmerie, which was subordinated to military laws but managed by the Ministry of the Interior, was reintroduced.

When establishing the gendarmerie districts, the main problem faced by the Ministry was the continuous shortage of staff; there was simply no money to pay higher wages as compensation for the strenuous work performed. Most of the rank and file came from the unemployed village populations. For political reasons fewer and fewer men from among the nationalities, which formed the majority of Hungary's population, signed up as gendarmes — although the degree of this tendency varied.

Accommodation was provided in barracks which were generally located in peasant houses. Furnishings were simple and functional. The men grew crops on the land which lay adjacent to the buildings, and they also were obliged to keep pigs and hens. Cooking, washing, cleaning, and minor work around the house was performed by a cook, whose wages were paid by the gendarmes themselves. Meals, lighting, repair of clothing etc. represented other constant expenses. The stringent financial conditions rendered marriage practically impossible, and this was the main reason for the quick turn-over of staff.

Regulations determined day-to-day life down to the very minute. Apart from service, school instruction was of special significance. Nevertheless, despite the efforts of the authorities, the lack of free-time engagements permitted participation in the entertainments of the peasants — drinking, the playing of cards, and visits to brothels.

The population did not, however, consider the military-organised gendarmerie as a partner. Instead, the gendarmes were seen increasingly as functionaries of the authorities. As significant sections of society became more radicalised, such views led to bloody clashes from the 1890's.

A pécsi dohánygyár dolgozói 1912–1948

A dohánygyárak hazánkban állami vállalatok voltak, s ez különleges szerephez juttatta őket a 19. század második felében kialakult hazai társadalmi és gazdasági életben. A jövedelmüknek a közösség céljait kellett szolgálnia, ugyanakkor az állampolgárokat, akiket dolgoztatott, nem zsákmányolhatták ki, sőt ezekben a gyárakban a munkásokkal példamutatóan kellett bánni. Be kellett tartani mindazokat a szociális és munkásvédelmi intézkedéseket, amelyeket ennek az ipárnak a munkásai Európa fejlett országaiban és elsősorban a „társországban”, Ausztriában már kiharcoltak maguknak.¹

A dohányipar élén 1882-től a Magyar Királyi Jövedék állt. Ez a Pénzügyminisztérium egyik önálló szerveként intézte a dohánybeszerzéssel, gyártással és árusítással kapcsolatos összes teendőket Magyarországon. Élén a Központi Igazgatóság állott, amelynek címe és megszólítása „nagytekintetű” volt, amelyhez igen sokáig ragaszkodtak főtisztviselői. E Központi Igazgatóság élén — rendszerint miniszteri tanácsosi rangban, sőt utóbb helyettes államtitkárként — az igazgató állt. A Dohányjövedék több osztályra oszlott, melyeknek élén egy-egy állami főtisztviselő állt. Ezek intézték a dohány és a gépbeszerzés ügyeit, a gyártási és a munkaügyi problémákat stb. Az iparág tehát hierarchikusan tagolt s az állam céljait szolgáló szervezet volt kialakulásától kezdve — mint látni fogjuk — egészen 1948-ig, nemzeti vállalattá alakulásáig.

A dohánygyáraknak — a munka és a munkások szempontjából — jó híruk volt.

Pécs városának vezetői már a 19. század 80-as éveitől kérelmezték, hogy a kormány állami dohánygyárat létesítsen Pécs város területén.² Ezzel szerették volna a filoxeravész által pusztított szőlők adta napszámos munka helyett keresethez juttatni a századfordulóra nagyon megszorodott városi népességet. A gyár megalapítására azonban csak évekkel később, egy 1906-ban kiadott állami rendelettel került sor. Az ezt követően elkezdett építkezés hosszan elhúzódott, úgyhogy a gyárban csak 1912 áprilisában indult el a gyártási munka.

A pécsi dohánygyárba lassan és átgondoltan vettek fel dolgozókat. Az építkezés előrehaladtával a Dohányjövedék Igazgatósága 1910-ben helyezett el először szakembert a pécsi gyárban Schedivecz György aligazgató személyében, akit megbíztak azzal, hogy a szakszerűsége felügyeljen, illetve az építkezés adminisztrációs ügyeit

1 A pécsi dohánygyár történetét részletesen feldolgoztuk: A pécsi dohánygyár története (1912–1948) c. kéziratban, amely 1993-tól megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézet kéziratárában.

2 A pécsi dohánygyár és Pécs város viszonyára. A Magyar Királyi Dohánygyár és Pécs kapcsolata (1909–1946) című kézirat. (s. a.)

vezesse.³ Feltételezhető, hogy ő volt az új gyár kiszemelt vezetője, első igazgatói állásának várományosa is. Keveset tudunk róla, mindössze annyit, hogy őt és Kovacsics János osztályvezetőt 1910 márciusában már Pécssett fizették ki, azaz fizetésüket itt kapták kézhez.⁴ Azt is tudjuk, hogy áprilisban engedélyezték az aligazgatónak, hogy az igazgatói lakás elkészültéig a kapusi lakást elfoglalhassa. Ezzel Schedivetz György máris eleget tett a dohánygyári igazgatók mindenkori egyik legfontosabb feladatának: a gyár területén lakott.⁵ Szorgalmas ember lehetett és jó szervező, a Dohányjövédéki ügyekben jól eligazodott, sok jelentésen és kifizetéseken, tervek iratain szerepel a neve. Szépen induló karrierjének egy igen gyors lefolyású betegség vetett véget: 1910. szeptember 10-én meghalt.⁶

Őt pótlandó, Murgavics Adolf, a ferencvárosi dohánygyár aligazgatója kapott megbízatást arra, hogy a pécsi dohánygyár építési ügyeit intézze szeptember 12-től. E hó végén engedélyezték számára a bérkocsi használati díjat, elszámolták az úti-előlegét stb.⁷ Ez azonban kényszerszülte elhatározásnak tűnt, hiszen a pécsi gyár egyik legfontosabb támogatója, a nyersanyag és egyéb tárgyak továbbítója a ferencvárosi gyár volt, a hazai dohány gyárhálózaton belül. Ezt húzza alá az is, hogy 1910 augusztusában a ferencvárosi gyárból helyezték át Pécsre az asztalos műhely vezetőjét: Homolács Józsefet. A lakatos műhely vezetője: Pusztai Nándor azonban a temesvári dohánygyárból került át Pécsre.⁸

A pécsi gyár új, végleges vezetőjére utaló első jel már 1910 novemberében fellelhető a dohánygyár iktatókönyvében. Ekkor küldte meg az egri dohánygyár Pécsre Lóser Henrik igazgató arcképes igazolványát érvényesítés céljából.⁹ Ezt követően már Lóser aláírása szerepel minden, a pécsi gyárat illető hivatalos aktán.

Az 1910. évi hivatalos népszámlálás alkalmából a statisztikai kötetekben már a dohánygyár is Pécs város nagyvállalatai között szerepel. Akkor a nagyvállalatok ismérve a 20 munkásnál többet alkalmazás volt. A pécsi dohánygyárban ez évben 21 alkalmazottat tüntettek fel.¹⁰

A ránk maradt dohánygyári iratok alapján ezek az előkészítés munkáját folytató, elsősorban más dohánygyárból áthelyezett szakmunkások voltak. A Dohányjövédék módszeréhez tartozott — amely talán még az osztrák jövedéktől átöröklött módszer volt —, hogy az egyes dohánygyárakban kitűnt szakembereket helyeztek át újonnan létesült gyárakba, akik a régi helyen elsajátított módszereket és eszközöket, tapasztalatokat vitték tovább. Ugyanez volt a módszer az új munkásnők betanításával kapcsolatosan is: a tapasztalt, más hazai gyárakban dolgozó munkásnők — időlegesen vagy véglegesen áthelyezéssel — végezték a betanítás munkáját az új gyárakban, így Pécssett is.

3 Baranya megyei Levéltár (= BmL), Pécsi M. Kir. Dohánygyár, Iktató. 1910. év.

4 Uo. 53. sz. (III. 23.)

5 Uo. 170. sz. (IV. 29.)

6 Uo. 460., 466. sz. Jelentéseket I. BmL, Pécsi Dohánygyár iratai (= PDGy) 1909–1933. anyagában.

7 Uo. 477., 527., 569. sz.

8 Uo. 448. sz.

9 Uo. 683, 748. sz.

10 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények (= MSK) 48. Bp. 1914. 970. és köv.

Előfordult azonban néha olyan eset is, amikor a „vezetésben”, a nem munkások státusában új emberekre volt szükség. Ilyenkor a Dohányjövedék pályázatot írt ki. Ez történt 1912 januárjában, amikor „a m. kir. Dohányjövedéki központi igazgatóság vezetése alatt álló újonnan felállított pécsi m. kir. dohánygyári igazgatóságnál” egy 1000 korona évi fizetéssel, 160 korona évi ruhailletménnyel, 28 korona évi „kisruhapénzzel” és 14 köbméter évi fajárandósággal javadalmazott gyári kapusi, továbbá egy 800 korona évi fizetéssel, 320 korona évi lakpénzzel, 100 korona évi ruhailletménnyel és 24 korona évi „kisbéruhapénzzel” javadalmazott dohánygyári hivataloszolgai állás betöltésére írtak ki pályázatot.

A pályázóknak az előírás szerint közölniük kellett nevüket, honosságukat, születési helyüket, életkorukat, vallásukat, családi állapotukat, a „megszakítás nélküli előéletüket”, nyelv és szakismeretüket, csatolni kellett az erkölcsi magaviseletüket igazoló hiteles okmányt, az egészségi állapotukról kiállított hatósági egészségügyi igazolványt. A pályázók közül elsőbbségi jogot élveztek a kiszolgált vagy igazolványos altisztek (az 1873. II. tc. alapján.)¹¹

A levéltár megőrizte a beadott pályázatokat. A két állásra összesen 92 pályázó volt. Ezek kérelmét rangsorolták:

Az első csoportba 5 név került, ezek a határrendőrök, a határszéli kirendeltségekről jelentkezettek voltak. Előnyük volt a több nyelven tudás (német, román, „tót”, szerb, horvát, cseh, morva, lengyel, vend).

A második csoportba sorolták a már állami szolgálatban álló és évi fizetéssel bíró pályázókat. 37-en voltak, közöttük több dolgozott dohánygyárban vagy más állami „üzemben”, pl. börtönőrként fogházakban stb.

A következő csoportba sorolták a törvényes előjogokkal rendelkező pályázókat (igazolványos altiszt, fogadalmat tett díjnok stb.). Ezek 10-en voltak.

A negyedik csoportba tartoztak azok, akiknek valamilyen fennálló szabályrendelet biztosított előjogot (pl. pénzügyőr volt). Ide 20 pályázót soroltak. És ugyancsak 20-ra rúgott azoknak a pályázóknak száma is, akiket egyik pont alapján sem lehetett rangsorolni, s akiknek életkora 24–49 között volt (hivataloszolga, tűzör, rendőr, vámőr stb.).

A pályázók nagy része protektort is keresett magának. Külön tanulmányt érdemelne a pályázók és pártfogók köre. Többnyire azonban az országgyűlési képviselőjüket keresték meg. (Megemlítem, hogy a nótaszerző Frater Lóránt is írt az egyik pályázó érdekében, mint annak országgyűlési képviselője, a Dohányjövedék központi igazgatójának: Madarassy Gábornak címezve levelét, akit „kedves Gábor Bátyám” megszólítással illetett és megígérte neki, hogy ezt a kis szívességet majd „lemuszikálja”, ám nem az általa javasolt személy nyerte el az állást.)

Belelapozva a pályázatokba, érdekes életutak rajzolódnak ki az olvasó előtt.

A választás Kocsis János sátoraljaújhelyi dohánygyári hivataloszolgára esett, aki 1859-ben született, tehát a mondott évben 53 esztendő volt. Iskolai végzettsége 6 elemi volt, eredeti szakmája kovács, de 9 éven át szolgált a csendőrségnél, majd

¹¹ Magyar Országos Levéltár, Pénzügyminisztériumi Levéltár. Dohányjövedék Központi Igazgatósága. (= MOL PM) K 293 I. cs. 1912–19, 182.

átkerült hivatalszolgának a sátoraljaújhelyi dohánygyárba. Minősítése szerint szolgálatában pontos, megbízható és jó magaviseletű ember volt.

A pécsi dohánygyári hivatalszolgai állást Bátai Sándor nyerte el, aki akkor a kir. törvényszék fogházőri állását cserélte fel ezzel az állással, vagyis kivételesen egy pécsi került a pécsi dohánygyárba.¹²

Mi volt az, ami ennyire vonzóvá tette a dohánygyári munkát, hogy egy-egy állásra ilyen sok volt a jelentkező?

A dohánygyár belső szabályzatát már korán kidolgozták, a munkások kötelesegeit, jogait, vétségeit és azok fegyelmi büntetésének fokozatait már az 1884. XVII. tc. (ipartörvény) figyelembevételével összeállított és a pénzügyminiszter által 1895. január 9-én 6272/1895. sz. alatt jóváhagyott munkásszabályzat tartalmazta. Ezek a szabályok szigorúan megszabták a munkások gyári felvételének feltételeit. (Ezek között találjuk pl., hogy a férfi munkásoknál 40 év, a nőknél 35 év volt alkalmazásuk felső időhatára.) Az alsó felvételi korhatárt az 1884. XVII. tc. 115. paragrafusa 12 évben szabta meg, de a gyermekmunkások 14 éves korig napi 8 óránál többet nem dolgozhattak. A munkaszabályok egyik legfontosabb paragrafusa szerint akinél bármi kevés dohányt találnak, azonnal elbocsáthatják, a munkából kizárhatják.

E súlyos feltételek ellenére a dohánygyári munka mégis vonzó volt. Elsősorban azért, mert a munkabérek általában itt magasabbak voltak, mint más ipari munkahelyen, s főleg a mezőgazdaságban. Rendkívül nagy vonzerőt jelentett ezenkívül a nyugbér a munkásoknál, a nyugdíj a tisztviselőknél, s az ún. munkásjóléti intézmények.¹³

Az utóbbiak közé tartozott az 1891. XIV. tc. alapján megalakított dohánygyári betegségélyező pénztár. Az egyetbe való belépés eleinte önkéntes, utóbb kötelező lett. Ennek alapján részesülhetett a dohánygyári munkás megbetegedése esetén orvosi segélyben, gyógyszerellátásban és betegpénzben, illetve halála esetén temetkezési segélyben.

Nagy segítséget jelentett a munkásnők számára az egyes dohánygyárakban, így a pécsiben is működő óvoda, s a baleset és betegség esetén a gyárban levő orvosi segítség, továbbá a munkásétkeztetés, amely azonban Pécsen általában nem működött, noha a munkásétkezőt felépítették.

A munkások számára azonban a legnagyobb vonzerőt a nyugbér jelentette. Az 1885. XI. tc. rendezte a dohánygyári munkásoknak a nyugbérügyét: 10 befejezett évtől 25 szolgálati évig a napibér egy évi összegének negyedrésze volt a nyugbérük, 25–40 szolgálati évig annak 2/4 része és 40 éven felüli szolgálati esztendő után annak 3/4 része. Az összeg felső határát is megszabták: az első kategóriában évi 120 korona, a másodikban évi 160 korona, és 40 évi szolgálatot meghaladó évek után 200 korona volt a maximálisan kifizethető nyugbér.

A szolgálati idő attól függött, hogy az orvosi vizsgálat mennyire találta a nyugbérbe készülő munkást egészségesnek. Az ideiglenes nyugellátást csak egy évre engedélyezték, utána ismét orvosi vizsgálat következett.

¹² Uo.

¹³ *Bányász László*: Munkásviszonyok és munkásjóléti intézmények a m. kir. dohánygyárakban. *Közgazdasági Szemle* 1906. szept. 36/3. 577–590.

A munkások nyugbére annyiban különbözött a tiszteknek, vagyis állandó alkalmazottaknak számító ügyelők, altisztek és tisztek nyugdíjától, hogy ez nem terjedt ki az özvegyeikre, árváikra, csupán saját személyükre.¹⁴ Ez utóbb több problémát vetett fel.

A legfontosabb azonban az volt, hogy a munkás öregkorát biztosítottnak érezhette, és így valóban vonzó volt számára dohánygyári alkalmazottnak lenni.

A pécsi gyár beindulásakor, 1912-ben a pipadohánygyártásra és a szivarka előállításra berendezkedett gyárban a következő munkásállományt tüntette fel az az évi statisztika: a pipa- és szivarkadohány előállításban 7 férfi és 34 női munkás dolgozott, a szivarkagyártásban pedig 49 férfi és 37 nő, vagyis összesen 74 férfi és 262 nő (összesen: 336 fő) dolgozott ekkor a pécsi dohánygyárban, a két évvel azelőtti 21 fős létszámhoz viszonyítva. Ez a statisztika már egy osztályokra tagolódott, szakszerű dohánygyári munkásállomány képét mutatja.¹⁵

A dohánygyárban dolgozók munkájának megismeréséhez hozzátartozik a gyártási folyamat rövid áttekintése is.

Az előkészítés munkájához tartozott a dohánybevéltő hivatalokból beszállított bálákra kötött levélcsumók megszabadítása az esetleges szalagoktól, a levélcsumók felbontása („Bálbontás és szalagolás”). Ezek a levélcsumók általában nagyon szárazak és könnyen töredeznek, ezért — a keletkező veszteség elkerülése végett — a feldolgozás előtt ezeket nedvesíteni kell. Régen locsolással vagy permetezéssel, utóbb a nedves levelekkel telített zárt térben tárolva nedvesítették a levélcsumókat („szívósítás”). A kellően szívósított levélcsumókat aztán szétszedik, szín és minőség szerint osztályozzák („válogatás”), majd megfelelő arányban (megadott „recept” szerint) összekeverik („keverés”). A keverés a különböző minőségű leveleknek rétegenkénti egymásra helyezéssel vagy levegőbe való szórásával, kézi úton történt még 1946-ban is. De utóbb ezt a műveletet „gépi berendezéssel” is végezték, a kevert anyagot a teljes és egyenletes átnedvesítés céljából ládákban rakva bizonyos ideig pihentették. Utána a dohányvágó gépekbe helyezve, rovatolt vashengerek között, erősen összesajtolták és a függőlegesen le- és felmozgó késekkel felvágták. A dohánytörzsből levágott rétegek szélessége szerint a gyártmány lehetett finomvágatú (1 mm-nél keskenyebb), ilyenek a szivarkadohányok, és szélesvágatú (1 mm-nél szélesebb), ilyenek voltak általában a pipadohányok.

A pipadohányokat ezután 25, 50 vagy 100 grammos egységekben, kartondobozokba, esetleg ládába csomagolták. Magyarországon és ezen belül Pécsen is ez általában kézi erővel történt.

A szivarkadohányból szivarkát, cigarettát készítettek, ami lehetett karton szópókával ellátott, hüvelyekkel készült ún. szópókás cigaretta vagy a hüvely teljes hosszában dohánnyal kitöltött, szópóka nélküli cigaretta. A cigaretta lehetett körkeresztmetszetű vagy ovális alakú.

14 *Bányász László*: Munkásjóléti intézmények a m. kir. dohánygyárakban. *Közgazdasági Szemle* 1906. dec. 36/6. 805–829.

15 *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1912. Bp. 1914. 210.

A gépekkel gyártott szopókás szivarkákat két munkamenetben, kétféle géppel állították elő. Az egyik gép a szopókákkal ellátott hüvelyeket gyártotta, a másik megtöltötte azokat dohánnyal.

A szopóka nélküli szivarkákat egy munkamenetben állították elő. Garatszerű adagolóba került a vágott dohány („félgyártmány”), ezt a gép a szivarkapapírszalagra vezette, a papír két egymásra hajtogatott szélét egymásra ragasztotta vagy összesajtolta (a „varrott szivarkák” esetében). A ragasztott szivarkák esetében a papír két szélét egymásra ragasztották. A gép hosszú szivarkatörzset készített, amelyből az előírt hosszúságú darabokat a gép borotvapengeszzerű késsel vágta le. A gépek percenkénti teljesítménye különböző volt.

A kész szivarkákat gondos átvizsgálás és pihentetés után — a keresletnek megfelelő egységekbe — (10-es, 20-as, 25-ös, 50-es és 100-as stb.) papírburkolatba, kartonba vagy esetleg bádogdobozba csomagolták. Ezt a munkát kézi és gépi úton is lehetett végezni.

Amerikában és Angliában a pipa és szivarkadohányokat sokszor pácolták és illatosították. A Dohányjövődék is követte ezt az eljárást, amint ezt 1946-ban a „szakma” egyik nagy ismerője: Fülek Kázmér leírta.¹⁶

E rövid technológiai áttekintés után — mely az egész általunk tárgyalt időszakban érvényes és alkalmazott eljárás volt —, térjünk vissza a pécsi dohánygyárban dolgozók helyzetének vizsgálatára, tekintsük át, hogy kik a gyárban dolgozó alkalmazottak, honnan jöttek s hogyan kovácsolódtak össze?

A pécsi gyár munkásait — a gyár korai időszakából — név szerint nem ismerjük, de a foglalkozások szerinti megoszlásukat tudjuk, s azt is megállapíthatjuk, hogy miként növekedett a gyár munkásállománya.

Már 1912-ben több új munkahelyet létesítettek. A finom pipadohánygyártásban ez évben 40 körül mozgott az újonnan alkalmazottak száma, a szivarkagyártásban pedig közel 200 új munkaerőt alkalmaztak. A szivarkacsomagolásban 20, az általános kezelés osztályán 34 új alkalmazottat jegyeztek fel. A szertárban 11 főt találtak új munkatársként alkalmazásban.¹⁷

Az I. világháború idején — a megnövekedett cigarettakereslet következtében (hiszen a frontra kellett küldeni nagyobb mennyiséget!) — folyamatosan nőtt a pécsi gyárban dolgozók száma: 1914-ben 405 fő, 1917-ben 531 fő volt a bérlistán nyilvántartott. Ugyanakkor a gyárból is történtek behívások, s nem egy gyári munkás hadirokkantként tért vissza a háborúból, vagy később hadifogságból került haza régi munkahelyére.¹⁸

A gyár dolgozóiról keveset tudunk. A munkásösszetétel Pécsen is, miként a többi hazai dohánygyárban, a női munkaerő túlnyomó többségét mutatja.

Egy, bérjegyzékek alapján összeállított, a munkások nemek szerinti elosztását mutató összeállítás szerint:¹⁹

16 Fülek Kázmér: A dohányanyagtól a cigarettáig. Dohánylevél 1946. 7. 3.

17 A pécsi dohánygyár története. Kézirat a Pécsi Dohánygyári irattárban (= Dohánygyár történet) 4–5.

18 Dohánygyár történet termelési és munkásadatai. Pécsi Dohánygyár irattára (= PDI).

19 Az eredeti bérjegyzékek alapján készített összeállítást közölte: Szita László: A Pécsi Dohánygyár kapitalizmuskori fejlődésének néhány vonása 1912–1914. Baranyai Helytörténetírás 1969. Pécs, 1970. A százalékos megoszlás az én számításom.

1912-ben a munkások 25%-a volt férfi, 75%-a nő

1916-ban a munkások 24%-a volt férfi és 76%-a nő,

1918-ban a munkások 27%-a volt férfi és 73%-a nő a pécsi dohánygyárban.

Ekkor a gyár még zömmel kézi munkával dolgozott, ahol a gyors és ügyes női munkaerőre nagyobb szükség volt. A nők a férfiak munkabérének általában 60–75%-át kapták meg azonos vagy közel azonos munkakörben.

A munkaidőt a Dohányjövedék központi igazgatóságának utasítása és az általa megadott program, termelési terv alapján szabta meg a dohánygyár igazgatója, mindig kikérve ahhoz előbb a felsőbbsege hozzájárulását. 1912–1919 között Pécsen ez a munkaidő általában napi 8–10 óra között váltakozott, reggeli és ebédszünettel, amely nem haladta meg összesen az 1 órát. Mindegyik munkahelyen megvolt mind-egyik dolgozónak a maga megszabott pontos feladata. A háború idején a gyár hadiüzemként dolgozott.

A dohánygyár vezetői — mint láttuk — általában más dohánygyárakból átrendelt szakemberek voltak. A Dohányjövedék személyi ügyekkel foglalkozó osztályának pontosan vezetett jellemzései alapján mindegyik tisztviselőjét ismerte, ellenőrizni tudta, kiemelte vagy letilthatta előléptetését, karrierjét.

Emeljük ki az első igazgatót e körből, akinek pályafutását — egy véletlen — megőrizte számunkra. A beváltóhivatalnál kezdte el működését, majd ezt követően Magyarország több dohánygyárában teljesített szolgálatot: Kassán, Selmechányán, Fiumében, Pápán, Temesváron, Szomolnokon, Egerben majd Pécsen, s innen, a szerb megszállást követően került át Óbudára, az ottani dohánygyárba. Pápán aligazgatóként már a gyár berendezését végezte, s Pécsen ugyanez lett a feladata.

Képzetségét nem ismerjük. De ezidőben a gyárigazgatóknál még nem az iskolai végzettség volt megítélésük és alkalmazásuk főszempontja, hanem a szakmai ügyesség és rátermeltség.²⁰ Zárt „kaszt” volt ez, mint mindegyik állami hivatal a monarchia területén.

Pécs városa 1918 novemberében szerb–antant megszállás alá került. A dohánygyárban februárig még folyt a termelés, de akkor a szerb megszálló hadsereg bezáratta, leszerelte és a teljes berendezését Szerbiába szállíttatta. Ekkor távozott el igazgatója is Budapestre.

Amikor Pécs és azon belül a dohánygyár 1921 augusztusában visszakerült az anyaországhoz, sokáig kétséges volt, hogy a teljesen kifosztott dohánygyárat érdemes lesz-e újra felszerelni. Elgondolkodtatta e vonatkozásban a Dohányjövedék felelős vezetőit az, hogy a város a határ mellé került, s elvesztette gazdasági háttérét,

20 L. még: Pécsi Napló 1912. jan. 25. 2. Magyar Dohányújság 1925. 4. 39–40. A közölt megállapítást néhány adattal szeretnénk alátámasztani. A Dohányjövedék egyik kimutatása szerint a szegedi dohánygyári igazgató 1855-ben Morvaország egyik falujában született, három gimnáziumot végzett Kassán, és 1888-ban dohánygyártási szakvizsgát tett. 1872-ben Kassán volt gyártási gyakornok, 1873-ban Temesváron gyártási tiszt, 1876-ban Fiumében, majd Kassán dolgozott. 1912-ben lett Szegeden gyárigazgató. A fiumei gyár egyik igazgatója 1850-ben Horvátországban született, 1864-ben Fiumében reáliskolát végzett. A katonaságtól leszerelve került át a Dohányjövedék szolgálatába. A gyári munkát Fiumében kezdte 1872-ben, 30 év múltán, 1902-ben lett aligazgató. Ezek szerint a gimnázium néhány osztálya már elég volt az igazgatói poszthoz. (MOL PM K 293 7. cs. 1918. 11 112.)

s ebben több dohánytermő területet is; megfontolást igényelt az a gazdaságföldrajzi helyzet is, amely egy ellenséges érzelmű ország közvetlen szomszédjává tette. Amikor a Dohányjövedék vezetői mégis úgy döntöttek, hogy ismét felszerelik a dohánygyárat, roppant nagy munka indult meg, helyreállították a súlyos károkat, új gépeket rendeltek és szereltek fel, majd megkezdték a munkaerő toborzását.

A vezető tisztviselőket — a régi szokásnak megfelelően — az ország más dohánygyáraiból helyezték át. Ez nem volt nehéz feladat, hiszen a 22 dohánygyárból mindössze 11 maradt az új határok között. Egyre nagyobb számban érkeztek a menekültek, akik Pozsonyban, Kassán, Kolozsváron, Fiumében stb. nem akartak az új államnak esküt tenni. Hazajöttek a nyugdíjas korúak nyugdíjba, az aktív korúak abban a reményben, hogy álláshoz jutnak valamelyik hazai dohánygyárban. Valóságos vagonvárosok épültek, hontalanná vált és vagonokban lakó menekültekből, akik között jócskán volt a 11 dohánygyár tisztviselőjéből is.

Volt tehát „kínálat”, a Dohányjövedék jobbnál jobb minőségű tisztviselő közül választhatott az újonnan kapuját kinyitó pécsi dohánygyárba.

Így került Pécsre Sugár József dohánygyári gépésztiszt 1923-ban, akit a fiumei dohánygyárból tettek ki, mert az ottani ideiglenes kormány egy olaszajkú állampolgárt kívánt az állásában elhelyezni, s csak addig maradhatott ott, míg az őt felváltó alkalmazottat be nem tanította. Így került Pécsre Gyenge Károly, akit Pozsonyból utasítottak ki, s aki itt aligazgató lett hamarosan. Saffó József kezelő altiszt pedig Munkácsról érkezett, ahol gyári kapus volt. A család a „folytonos üldöztetések miatt” volt kénytelen áttelepülni.²¹

Az új igazgatót Pápáról helyezték át Pécsre, Péter József 1922 nyarán került át a pécsi dohánygyárba.²² A hivatalos iratokon az első időkben az ő és Czapek Ödön aláírása szerepelt, ők ketten voltak a gyár vezetői.

A pécsi gyár újraindítási nehézségeit éppen a Pécsre helyezett tisztviselők lakásproblémái okozták. E kérdéssel nem kívánunk részletesebben foglalkozni, mivel ezt már másutt megtettük.²³

1922 júniusában indult meg újra a dohánygyárban az üzem a beállított új gépekkel, s az azt követő években újra elfoglalta helyét a város többi nagyüzeme között. 1930-ban — a gazdasági világválság ellenére — a pécsi dohánygyárban a népszámlálás alkalmával 409 alkalmazottat jegyeztek fel: 133 férfi és 275 nő dolgozott ekkor falai között. Ebből a számból 16 volt tisztviselő (13 kereskedelmi és 3 műszaki tisztviselő), 13 művezető, 370 munkás, 10 ipari munkát nem végző személy (szolga, sofőr stb.).²⁴

A gyár tehát ismét felfejlődött, bár még most sem dolgozott teljes kapacitással, hiszen akkor 500 alkalmazottjának kellett volna lennie.

De miként élhettek ebben a gyárban ekkor az alkalmazottak, milyenek voltak a megélhetési viszonyok és a munkakörülmények?

21 MOL PM K 293 19. cs.

22 Magyar Dohányújság 1922. szept. 5.

23 T. Mérey Klára: A Magyar Királyi dohánygyár és Pécs kapcsolata 1909–1946 c. kézirat. Tanulmányok Pécs történetéből 5. köt. szerkesztőjénél.

24 Az 1930. évi népszámlálás. MSK 86. Bp. 1934. 294.

E kérdés megválaszolásához ismernünk kell az egész ország akkori helyzetét, hiszen a gyár alkalmazottainak élete összefonódik az akkori életkörülményekkel és lehetőségekkel. A trianoni béke után — a már említett körülmények miatt — dohánygyári szakemberekben túljelentkezés mutatkozott. Ugyanakkor azonban a nagy munkanélküliség, az óriási államadósság miatti gazdasági leromlottság, a korona rohamos inflálódása, értékvesztése miatt az élvezeti cikknek számító dohányzás, dohány iránti kereslet is csökkent. A dohányzási szokások is megváltoztak. A drágább szivarok iránti kereslet a mélypontra zuhant, és ez válságba sodorta az ország szivargyárait. Szerencsére az olcsóbb cigaretta iránti érdeklődés nem csökkent ilyen nagy mértékben, így a pécsi gyár átalakítására nem volt szükség úgy, mint pl. a szegediére, ami jelentős állásidőt, munkanélküliséget vont maga után.

A Dohányjövedéknek az a régi politikája, amely elsősorban a külföldi finom dohányok beszerzésére irányult és a hazai dohányoknak külföldi piacokat keresett, változtatásra szorult.

Nem térünk ki azokra a súlyos munkáspanaszokra, amelyeket ebben az időszakban a pécsi dohánygyár keresztényszocialista szervezetének irataiból volt alkalomunk — részleteiben is — megismerni. De utalnunk kell itt is az ezt az iparágat jellemző általánostól eltérő vonásokra. A Dohányjövedékhez tartozott ui. a dohánybeszeréstől a feldolgozáson át az értékesítésig minden ügylet. A dohánytermelő gazdák — az 1920-as évek rossz tapasztalatai után — érdekközösséget hoztak létre: a Dohánytermelők Országos Egyesületét (DOE), amely olyan erősnek bizonyult, hogy később teljesen átvette az egész iparág érdekében alapított Magyar Dohányújságot. Érdekeit a magyar parlamentben a dohánytermelő nagybirtokosok jelentős csoportja képviselte eredményesen. Ezt követően a dohánygyárak részéről egyre gyakoribb volt az a panasz, hogy túl sok dohányt váltanak be borsos áron, amelyek végül eladatlanul, raktárakban romlanak el. Ez csökkenti a termelés értékét, s ez az oka annak, hogy a dohánygyárakban alacsonyok a fizetések.

A Dohányjövedék e vitákat követően 1933–34-ben szakértő bizottságokkal vizsgáltatta meg a két holdnál többet termelő dohányföldek minőségét, majd kijelölte, hogy mely földek azok, amelyek megfelelnek a dohánytermelés követelményeinek. 1934-ben pedig a dohány értéke szerint határozták meg a dohánybeváltási árat.²⁵

Még tisztázatlan, hogy ez milyen hatással volt a pénzügyi viszonyokra, de mindenképpen megnyugtató volt, hogy a Dohányjövedék arányosításra törekedett a dohánytermelő gazdák, az azt gyártó gyárak és az eladás finanszírozása vonatkozásában.

Vizsgáljuk meg most már ebben a tükörben, a dohányipar egészében a pécsi dohánygyár alkalmazottainak pénzügyi helyzetét. A hangsúlyt elsősorban az egyes rétegek fizetése közötti eltérés vizsgálatára helyeztük, és az arányokat vizsgáltuk, hiszen az egyes periódusokban a más és más értékű pénz miatt nehéz lett volna másként a közös nevezőt megtalálni.

25 A kérdés és a parlamenti vita részletes feldolgozását ld.: *T. Mérey Klára*: A pécsi dohánygyár története (1912–1918) c. kézirat, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetben.

A pécsi dohánygyár alkalmazottainak száma és fizetése 1925-ben²⁶

	Az alkalmazottak		fizetése	
	száma	%-a	ezer koronában	%-ban
tisztviselők	6	1,2	303 509	4,9
altiszt	13	2,7	250 274	4,1
szakmunkás	424	86,5	5 617 279	91,0
napszámos	47	9,6		
összesen:	490	100,0	6 171 062	100,0

Ha az alkalmazottak országos arányát vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a tisztviselők az összes alkalmazott 7,9%-át alkotják, s ebben az arányban a Központi Igazgatóság 77 főnyi személyzete is benne foglaltatott. Az altisztek, szolgálók aránya 3% volt országosan, még ezt közelítette meg leginkább a pécsi gyár alkalmazotti aránya. A munkások aránya országosan 89,1% volt.

Ez a statisztikai kép azt mutatja, hogy a pécsi gyár egy nagy hálózatnak tipikusan „dolgoztató” részlege volt.

Az alábbiakban megvizsgáljuk az egyes rétegeken belül az egy főre jutó fizetést:

a tisztviselők egy főre eső fizetési összege: 50 584 ezer

az altisztekre, szolgálókra jutó fejenkénti összeg: 19 251 ezer

a munkásokra fejenként jutó összeg: 11 926 ezer korona

Ezekből az adatokból világosan kitetszik, hogy a tisztviselők a munkások fizetésének ötszörösét, az altisztek pedig közel kétszeresét kapták ekkor kézhez.

Egy 1936-ból ránk maradt adatsor a munkások fizetésének, bérezésének akkori eltérő jellegébe is betekintést nyújt. Ez év júniusában a munkásoknak fizetett egy heti berről kellett kimutatást készíteni.

Ez év júniusában 103 férfi és 286 nő dolgozott a pécsi dohánygyárban a következő megoszlásban:

	Munkások száma	
	Férfi	Nő
hat napos heti béres	70	74
hét napos heti béres	5	3
tűzőr	9	–
fin. pipadohány gyártásban.	8	133
fin. pipadodohány csomagolásban	2	21
szivarkagyártásban	–	25
szivarkacsomagolásban	2	30
ládagyártásban	7	–
összesen:	103 férfi	286 nő

A férfiakkal azon a héten kifizetett bérösszeg 2379 pengő volt, a nőknek: 4777 pengő.

²⁶ BmL, PDGy, 1909–1933. Az 1925. évi kérdőív anyaga.

A férfi munkások 67%-a heti bért kapott, 8%-a napszámot, 9%-a pedig szakmánybért, azaz a munkateljesítménye alapján fizették.

A munkásnőknek 26%-a kapott heti bért, 10%-a napszámbért és 57%-a szakmánybért.

A férfiak esetében a bér 1%-a, a nőknél 7%-a fizetési szabadság kategóriába esett.

A dohánygyári számítás szerint a férfi munkásra eső és ténylegesen kifizetett egy heti bér fejenkénti átlagos összege 23 pengő volt, a munkásnőknél ez az összeg: 16,70 pengő. Vagyis a munkásnők munkabére 26%-kal volt kevesebb, mint a férfi munkásoké.²⁷

Ezekben az években a dohánygyári munkások bérköveteléseiről a Dohánygyári Munkások Lapja, továbbá a dohánygyárak számára elismert Keresztényszocialista Dohánygyári Munkások Országos Szövetségének pécsi csoportja tagjainak jelentéseiből alkothatunk képet, amelyet rendszeresen írtak a főtítkárnak, beszámolva abban a gyári munkásság hangulatáról, kívánságairól, a fontosabb gyári eseményekről.²⁸

A munkások és alkalmazottak általános törekvése arra irányult, hogy a fizetésük fedje az elemi szükségleteket. De fontos volt az a törekvés is, amellyel a munkások a nyugdbért nyugdíjjá kívánták átalakítani, vagyis a csak a dolgozóra vonatkozó nyugdíjat azok hozzátartozóira is ki kívánták terjeszteni.

A dohánygyári munkásság e szociális jellegű kívánságainak egy részét az 1927: XII. tc. alapján létesült M. Kir. Dohányjövődék Betegségi Biztosító Intézete (DOBBI) megalakításával sikerült dűlőre vinni. Ez megoldotta a balesetbiztosítást, a táppénzt, az anyasági és a gyermekágyi stb. segélyek ügyét, intézkedett a táppénz összegéről stb. Az Intézet önkormányzati szervében helyet biztosított a munkásoknak is. Az egyik rég várt és legfontosabb intézkedése azonban az volt, hogy a dohánygyári munkásoknak az öregségi ellátását úgy biztosította, hogy a kedvezményeket az özvegyekre és az árvákra is kiterjesztették. S bár egyes intézkedései ellen még voltak panaszok, egészében véve a sok kis „gyári betegsegélyző pénztár” helyébe lépő új intézmény mégis előrelépést jelentett.²⁹

Akadtak azonban egyéb súlyos sérelmek is, amelyeknek a munkások részint a szakszervezetet pótló keresztényszocialista szervezeten keresztül adtak hangot vagy maga a gyári vezetés terjesztette be, mint a munkások részéről hangoztatott sérelmet. Ilyen volt az a belső rendelkezés elleni tiltakozás, amely a nyugdíjat csak a 18. életévtől rendelte el megállapítani. Ismeretes, hogy a dohánygyárakba már 12 évtől is vettek fel lányokat munkára, akiket igen komolyan megdolgoztattak. Sokan sérelmezték, hogy e „gyermekévek” után járó nyugdíjat ez a rendelkezés elveszi tőlük.

Néhány komoly csatározással (parlamentari felszólalás is hangzott el ebben az ügyben!) sikerült elérni azt, hogy e „gyermekévek” is beszámítottak a nyugdíjba.

27 Uo. Az 1936. jún. 22–28. munkahéten kifizetett munkabérekéről készített kimutatás és annak adatai alapján készített számítás.

28 MOL 1797. 19. t. alapján készített feldolgozás részleteit l. 25. jegyz.-ben említett kéziratban.

29 Dohánygyári Munkások Lapja (= DML) 1928. évi számaiban közölt ismertetést a DOBBI-ról, továbbá: A m. kir. dohányjövődék betegségi biztosító intézetének alapszabálya. Bp. 1929.

Ehhez hasonló, de speciálisan pécsieket érintő probléma volt a szerb megszállás éveinek nyugdíjba történő beszámítása. Ezen a vonalon is sikerült elérni annyit, hogy az 1918 előtt a gyárban dolgozók évei mellett egy évet a megszállás címén is beszámítottak a nyugdíjába.

Időközben a pécsi gyárban is történtek személyi változások. 1926 decemberében nyugdíjba ment Péter József, a gyár igazgatója. 40 év szolgálati idő után vonult nyugdíjba.³⁰ Ezt követően az iratokon Sulyok aligazgató neve szerepel, majd feltűnik Szobovich Albin neve, aki 1935 áprilisában ment nyugdíjba.³¹

Utóda: a mellette aligazgatóként működő Berend Géza lett, aki 1943-ig vezette a gyárat. Ez évben váltotta őt fel Benke Szilárd, aki Erdélyből, Kolozsvárról érkezett, s aki a legnehezebb háborús években volt a gyár felelős vezetője.

A gyári igazgatókról és az ekkor a pécsi gyárban szolgálatot teljesítő tisztekről kevés ismereteink vannak. Néhány szórt adatból azonban következtethetünk életükre és a velük való bánásmódra is. Álljon itt ennek illusztrálására egy adat.

1927-ben ismét felmerült a pécsi gyár vezetői körében az a gondolat, hogy kevés a tiszt a gyárban, és a vezetőség szerette volna, ha Sudár István (1901-ben Pellérdén született) ügyelőhelyettes tisztté neveznék ki. A Dohányjövédék vezetői ui. pályázatot hirdettek néhány Dohányjövédéki állásra, így egy pécsi tiszt állásra is a Budapesti Közlöny hasábjain.

Sudár ekkor már több mint három éve dolgozott a pécsi dohánygyárban, s rendkívül szorgalmas, megbízható embernek ismerték meg, aki az irodai mérleghivatali és számviteli feladatokkal is megbirkózott. Tisztviselői státus hiányában a számosztályt önállóan vezette.³²

Nem tudjuk, mi lett ennek a beadványnak az eredménye, de az bizonyos, hogy Sudár István 1937. január 30-án, tehát tíz évvel e beadvány után — kapta meg tisztii kinevezését.³³

Nem tartom valószínűnek, hogy más esetben eltérő magatartást tanúsított volna a Dohányjövédék a kinevezések teljesítésének ütemével kapcsolatosan.

A dohánygyárakba általában, a pécsibe pedig különösen nehéz volt bejutni. Egyre nagyobb figyelmet fordítottak a különleges szakértelemre, melyet csak az azokban dolgozók sajátíthattak el hosszú évek ottmunkálkodása során.³⁴

Az 1940-es években, már a második világháború idején ismét megnőtt a pécsi dohánygyárban alkalmazottak száma. 1940-ben 6, 1941-ben 7 tiszt nevét jegyezték fel, s az utóbbi évben 14 altisztet és 3 hivatalsegédet és ügyelőhelyettes, továbbá 4 irodai alkalmazottat tüntettek fel mint a gyár vezetéséhez tartozó személyeket. Életkoruk 29–60 év között volt. Egy katonai célú összeírásban a gyár vezetői ugyancsak szerepelnek, és a férfi munkások is. 1942-ben a gyárból behívható férfiak száma: 6 tiszt, 11 altiszt és 56 munkás.³⁵

30 DML 1926. dec. 12. 4.

31 Uo. 1935. ápr. 5.

32 MOL PM K 293 38. cs. 1927. 9433

33 PDI Igazgatói iratok 1/főn. 1942.

34 MOL PM K 293 52. cs. 1929. 12 005

35 PDI Igazgató a. 104. A kimutatásokat 1940. dec. 31-én és 1941. dec. 31-én, illetve 1942. máj. 8-án Berend Géza igazgató írta alá.

1943-ban az igazgatóval együtt 7 tisztet jegyeztek fel, 17 altisztet és 5 irodai alkalmazottat találunk ezen a listán. Külön említik a gyár tiszti rangban dolgozó főorvosát, 2 ügyelőnőt, 91 munkást. A női munkások száma ekkor 275 fő volt.³⁶

1943-ból ránk maradt egy hivatalos statisztikai kimutatás is, mely szerint ez év októberében a gyárban 9 tisztviselő, 16 művezető, 19 szakmunkás (ezek mindannyian férfiak voltak), 211 betanított gépmunkás (közülük 20 volt férfi) és 125 napszámos (ebből 49 férfi), vagyis összesen 390 fő dolgozott.³⁷

Az alkalmazottak száma és fizetése 1943-ban

Megnevezés	szám	%	fizetés pengőben	%-ban	egy főre eső fizetés pengőben
tisztviselő (igazgatóval)	11	2,7	42 270	5,1	3842,72
művezető	16	4,0	36 904	4,5	2306,50
munkás nem ipari munkát végző	355	88,3	727 734	88,0	2049,95
összesen:	402	100,0	827 005	100,0	

Az 1920-as évekhez viszonyítottan a pécsi gyárban megváltozott az alkalmazotti struktúra és a fizetési arányok is. A tisztviselők aránya megnőtt. Az 1920-as években a munkásokra eső fizetés ötszöröse jutott a tisztviselőknek és közel kétszerese az altiszteknek. Az arányeltolódás kissé mérséklődött, a munkások javára tolódott el, bár ehhez azonnal azt is hozzá kell tennünk, hogy a tisztviselői fizetésekhez természetbeli juttatások is járultak. Egy példa álljon itt: az igazgatói fizetés: 10 890 pengő volt, de a természetbeli járandóság további 3013 pengőre rúgott, ami a tényleges jövedelemnek 22%-a volt.³⁸

E kritikai szempontoktól eltekintve ez a statisztika arra utal, hogy az a nagy eltérés, amely a különböző gyári rétegek között méltán keltett felháborodást, eltűnően volt, akárcsak a szociális helyzetben megmutatkozó óriási különbségek. Mindezt elősegítették azok a segélyek is, amelyek pl. a karácsony előtti külön díjak kifizetésében mutatkoztak meg, amelyeket a még az 1920-as években kiverekedett prémiumalap terhére osztottak ki a munkásállományba tartozók között.

Ránk maradt egy ilyen gyári lista, amely azok adatait tartalmazta 1943-ban, akik e karácsonyi segélyre jogosultak voltak. Ennek segítségével az akkori munkások szociális összetételéről alkothatunk képet.

Ez a kimutatás 383 nevet tartalmaz, ami azt mutatja, hogy ennyien dolgoztak megszakítás nélkül egy évig a pécsi gyár kötelékében, munkás státusban. Közülük 107 volt férfi, akik közül 96 volt nős és 11 nőtlen. A munkásnők közül 169 volt

36 PDI Igazgatói a. 1943. nov. 9-én kelt kimutatás; Uo. 104. Igazgatói bizalmas. 14/1943.

37 Központi Statisztikai Hivatal Levéltára (= KSHL) Iparstatisztikai anyag. 5 — 1. 60. és 58. doboz.

38 Uo. 7. táblázat.

férjezett, 33 hajadon, 56 özvegy (több hadi özvegy volt közöttük, akinek férje aze-lőtt a dohánygyárban dolgozott), 17 pedig elvált. A karácsonyi segélyt összesen 96 gyerek után adták ki, ezek tehát még nevelésben levő gyerekek voltak.

A házaspárok közül 28-nak házasátársa is a dohánygyárban dolgozott, volt aki-nek már nyugdíjas volt a házasátársa, néhánynak pedig altiszti rangban volt, akik számára nem járt segély, így a listán nem szerepeltek.

Érdekes megvizsgálunk, hogy a munkások, illetve munkásnők házasátársa hol dolgozott. Egy-két esettől eltekintve, amikor rokkant volt a férj vagy munkanélküli, a nagy többség házasátársa más üzemben kapott fizetést (ezt a gyerek után járó segély miatt is fel kellett tüntetni!). Egy asszony férje az egri dohánygyárban dolgozott, 9-nek bányász volt a férje, 3 bőrgyári, 2 Zsolnay gyári, 3 Sopiana gépgyári, és 1 műkögyári munkás. Itt kell megjegyezni, hogy az egyik férfi munkásnak is a bőrgyárban, tehát más ipari nagyüzemben dolgozott a felesége. A nagyiparban dolgozó házasátársak aránya tehát (184 fő) — 32%, vagyis az előzetes jóslatokkal, feltételezésekkel ellentétben, a dohánygyári munkásnők nagy többségének nem nagyipari vállalatban dolgozó házasátársa volt.

Nagy azonban azoknak a házasátársaknak a száma, akik valamilyen állami intézménynél szolgáltak (MÁV, posta, fogház, pénzügyőrség) vagy városi alkalmazottak voltak (villamosüzem, villanytelep, városházi altiszt stb.) Ezek aránya is megköze-lítette a 30%-ot. A többi alkalmi munkából élt, vagy önálló foglalkozást űzött (kereskedő, orgonaszerelő, fodrász, kerti, malomipari munkás volt stb.). Több mun-kásnő férje a katonaságnál vagy a rendőrségnél dolgozott.

A dohánygyári névsorban felfektetett személyek összesen ez évben 20 071 pengő segélyben részesültek.³⁹

Nyilvánvaló, hogy 1943-ban a pécsi dohánygyárnak az előbbieken feltüntet-teknel több munkása volt. Roppant nehéz kihámozni a valóságos adatokat a külön-böző célból összeállított kimutatásokból. Erre néhány példát mutatunk be.

Feltételezhetően 1945-ben készült az a kimutatás, amely a pécsi dohánygyár mun-kásait életkoruk szerint tüntette fel. Megdöböntő, hogy ekkor még 6 nő és 1 férfi dol-gozott ott, akik 1878–1880 között születtek, vagyis 65 év felettiak voltak. Nehéz fizikai munkát végeztek, akár gép mellett dolgoztak, akár egyéb feladatot láttak el.

Összesítve ennek a listának az adatait, a pécsi gyárban ekkor 34 fő volt az 55 életév felettiak száma.⁴⁰

Egy fontos kérdés még kimaradt eddigi vizsgálataink köréből, s ez a munkás-védelem, konkrétan a gyár területén megtörtént balesetek vizsgálata.

A pécsi dohánygyárban már az első világháború idején történtek balesetek,⁴¹ de a jegyzőkönyvekkel történt rögzítés csak a másodszori indulás után, az 1920-as évektől maradt ránk. Ekkor rendszerint dr. Papp Sándor gyári főorvos volt az első-segélynyújtó.

Kiemelünk néhány esetet: L. A. 35 éves szivargyújtó és gépkezelő, aki Pécsen a Basamaalom utcában lakott, 1925-ben a varrókészülekről levette a védő-burkolatot és ekkor a fogaskerekek bekapták a ruhája ujját. Annyira megijedt, hogy

39 PDI 104. Igazgatói a. 41 fön./1943.

40 Uo. Dátum nélküli kimutatás.

nem tudta leállítani a gépet, azt a garatnál álló gépkezelőnő állította le, de addigra a baleset megtörtént. L. A. 20 napon túl gyógyuló sebet szerzett. November 12-én negyed 4 körül történt a baleset, a munka befejezése előtt, amikor is a gyárban 459 munkás dolgozott.⁴²

Egy másik baleset áldozata Schön Ádámné volt, aki 21 évesen a csutavágó gép kezelését akarta megtanulni. A gépet kezelő munkatársnője fázott, így ő átvette tőle a munkát. A dohányleveleket a kelletténél mélyebben tolta be gépbe, „tilalom ellenére felváltván egyik munkatársát”, így történt a baleset, természetesen az áldozat hibájából.⁴³

De emeljük ki egy férfi munkás balesetét is. 1929. február 10-én 8 óra 30-kor M. S. 25 éves műszerész egy szivarkagép kését köszörülte. Bal kezét — vigyázatlanságból — a forgó levágó késekre tette, és így keletkezett baltenyerén az a vágott seb, amelynek gyógyulási idejét 8–10 napban határozta meg az orvos. A műszerész az elsősegély után tovább dolgozott.⁴⁴

Ezek az esetek és más baleseti lapon leírt balesetek is mind a szenvedő felek hibájából, fáradtságából, vigyázatlanságából, megszedülésből stb. következtek be, egyetlen esetben sem került sor arra, hogy a gépek biztonsági berendezését megvizsgálják.

Most térjünk vissza a gyár háború utáni működésére, az alkalmazottak életére.

Másutt már bőségesen foglalkoztunk a pécsi dohánygyár háborús éveivel. Itt csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy a háború végén a helyén maradó dohánygyári vezérkarnak sikerült viszonylag épségben átmenteni a gyárat. E háború után is a megszálló hadsereg szolgálatába állították, de itt rombolás nem történt, legalább is említésre méltó kár a gépekben, berendezésekben nem volt, ellentétben az első világháború utáni állapottal.⁴⁵

A gyár hadiüzemként dolgozva munkát tudott biztosítani alkalmazottainak, sőt esetenként még arra is lehetőség nyílt, hogy kiegészítő munkásokat alkalmazzanak. Így azután, amikor 1945 júniusában a hadiüzem megszűnt, újabb névsorok születtek az időlegesen felvett munkások elbocsátásáról.

A dohánygyár „menedék jellege”, amely még a háború folyamán alakult ki, hiszen hadiüzemként dolgozva általában a huzamos ideig tartó katonáskodást elkerülhették dolgozói — megszűnt. Több munkatársa elesett a háborúban, illetve hadifogoly lett. Az utóbbiak helyét sokáig fenntartották.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a pécsi dohánygyár esetében a „palackból kiengedett szellem” hasonlattal élve, az erős katonai fegyelem alatt tartott alkalmazottak magatartása megváltozott. Érdeemes lenne ennek lélektani okait is feltárni, de egyelőre csak a szimptomát ismerjük. Feltehetően ez a magatartás nem a gyár egészére volt jellemző, de mindenesre az egész városban híre volt azoknak a nagyméretű dohánylopásoknak, amelyek a gyárban történtek. Az orosz katonai parancsnokság is megkereséssel fordult az ügyben a rendőrséghez, mert sértette az

41 BmL, PDGy 1909–1937. 1925/1915. Hét baleset bejelentése részletesebb adatok nélkül.

42 BmL, PDGy 1909–1933. 1925. évi balesetbejelentési lap.

43 Uo. 1931. év.

44 Uo. 1929. évi balesetjelentési lapok.

45 Dohánylevél 1945. 2. szept. 1. Uo. 1946. máj. 4.

a hír, hogy a dohányt szabadon adják és veszik a pécsi piacon. Ez a katonai vezetést annyira felháborította, hogy az igazgatót egy éjszakára elvitték a GPU-ra, amivel sikerült elérniük azt, hogy a megriadt igazgató maga is a bűn palástolójává vált.

A széles körben ismertté vált dohánygyári fegyelmezetlenség, a dohánylopások sorozata még akkor sem szűnt meg, amikor a gyár hadiüzem jellege megszűnt és falai között helyet kapott az Üzemi Bizottság és a munkások érdekeit védeni hivatott szakszervezet.

A munkások érdekképviselőinek térhez jutását az segítette elő, hogy a Dohányjövődék élére is új vezetés került. A központi igazgató egy Amerikából hazatért dohányültetvényes lett — Babanyec miniszteri osztályfőnök, a külföldi dohánybeszerzéseket Susits intézte, a munkások ügyeivel Petrovics Simon foglalkozott. Utóbbi pályáját az óbudai dohánygyárban általános kezelési munkásként kezdte 1929-ben, s mint szociáldemokrata és a Népszava agitátora a dohánygyárakat „alulról” ismerte meg.⁴⁶

Az első központi intézkedések, így az 1945. augusztus 18-án kiadott körrendelet a véglegesített dohánygyári alkalmazottak egységes havi fizetési osztályba sorolásáról intézkedett. Ez a rendelkezés a dohányjövődék központi igazgatóságánál, a dohánybeváltó hivataloknál, a dohánygyárakban és a dohányáruraktárakban véglegesített összes munkást érintette. De nem vonatkozott az ugyanezekben a helyeken ideiglenesen alkalmazottakra.

Az érintett alkalmazottakat foglalkozási ág szerint 5 munkacsoportba sorolta. Az első csoportba tartoztak az irodai alkalmazottak, a tisztai feladattal megbízott és képesítéssel bíró iparosok, műszerészek stb. Az 5. csoportba a segédmunkásokat, áruraktári munkásokat, takarító és seprőnőket sorolták.

A kötelező szolgálati időt 40 évben határozták meg, s biztosították az automatikus előrelépést (ami a korpótléknak felelt meg), de fenntartották a gyárvezetésnek azt a jogát, hogy rendkívüli előrelépést is biztosíthasson. A rendelkezés kiterjedt a lakáspénzek, a családi pótlék, az éjszakai pótlék és a fizetéses szabadság ügyének konkrét rendezésére is. Visszaadta a budapesti dolgozóknak azt a közlekedési segítyt, amelyet még a 30-as években vettek el tőlük. Az alkalmazottak távolmaradásáról törzslapot kellett vezetni.⁴⁷

Egy esztendő múlva, 1946. augusztus 30-án a Dohányjövődék munkáslétszám-beli állandó alkalmazottainak illetményével kapcsolatosan újabb intézkedés született. Figyelemre méltó, hogy e szabályozás 15 kategóriába sorolta az alkalmazottakat, és pontosan közölte az egyes kategóriákba tartozók havi fizetését aszerint, hogy 10 év alatti, 11–20 év, 31–40 év vagy 40 év fölötti szolgálati ideje van. Ha valamelyik alkalmazott a számára megjelölt munkakörben nem felelt meg, akkor más munkahelyen is foglalkoztathatták őket.

Intézkedett a rendelkezés a családi pótlékról, a túlóradíjakról, a pótórák kifizetéséről, s a DOBBI járulék összegéről. Pontosán megállapították a fizetések összegét. A legmagasabb és legalacsonyabb fizetés közötti eltérés 150 Ft volt. Míg az első csoportba sorolt műszerészek, vas- és fémöntők, vas- és fémesztergályosok

46 Dohánylevél 1945. 2. Uo. 1946. máj. 6.

47 PDI 7300/1945. I.

30–40 évi szolgálati idővel 264 Ft havi bért kaptak, az utolsó bércsoportba sorolt takarítónőknek ugyancsak 30–40 évi szolgálattal rendelkező csoportja havi 114 Ft fizetést kapott.⁴⁸

1947. december 24-én kiadták a szolgálati szabályzatot is. Ez részletesen intézkedett minden, a dohányjüvedék munkáslétszámba tartozó alkalmazottait érintő ügyben.

Jelentős változást jelentett a felvételi korhatár, amelynek alsó határa 18 év volt, míg a felvétel felsőhatárát nőknél 40, férfiaknál 45 évben jelölték meg. A többi rendelkezésben jelentős változtatás nem volt, továbbra is a büntetlen előélet (erkölcsi bizonyítvány), jó egészség (egészségi igazolvány) kellett az elrendelt korhatáron kívül, amelyhez a politikai szempontból kifogás alá nem eshető magatartás igazolása is járult. Modern megfogalmazásban ugyanazok a követelmények.

Az „Általános szabályok” 6. paragrafusa fenntartja az azelőtt is szokásos egy évi próbaidőt, majd a 8. paragrafusban közli a véglegesítéskor leteendő eskü szövegét.

Itt kerül felsorolásra az áthelyezés idején beadható igény az átköltözési átalányra stb.

A szabályzat a nyugdíjra való jogosultság kérdésével, az elbocsátandóknak adandó szolgálati bizonyítvánnyal stb. is foglalkozott.

A II. rész a dohányjüvedéki alkalmazottak kötelességeit foglalta 8 paragrafusba, kitérve a motozás szükségességére, fajtáira stb.

A III. rész a dohányjüvedéki alkalmazottak jogait körvonalazta 7 paragrafusban, amelyben kitért arra, hogy az alkalmazottnak joga van a nekik járó illetményre és a fizetéses szabadságra.

A 33. paragrafus lehetőséget adott arra, hogy a munkásság egészségét érintő ügyben vagy más panasz esetén a munkások maguk közül legfeljebb 6 embert választva, ezeket a panaszokat a szerv vezetőjének előadják.

Az alkalmazott — a kincstárral szemben támasztható minden igényről való lemondás esetén — 15 napi felmondással a szolgálatból bármikor kiléphetett (35. paragrafus).

A Szabályzat IV. része intézkedett a szolgálati vétségek büntetéséről. 12 paragrafus foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, amely pontosan körvonalazta a szolgálati vétségek fokozatait és az azok után kiszabható büntetéseket. Ide tartozott a kincstár terhére elkövetett lopás. Ez esetben jegyzőkönyvet kellett felfektetni, majd határozatot hozni. A hozott határozatok között szerepelt a régi, a dohánygyárakban azelőtt is alkalmazott büntetés: szolgálatból elbocsátás vagy más állomáshelyre helyezés, illetve meghatározott időre a munkából való kizárás (42. paragrafus).

Újdonságnak számított viszont, hogy a határozathozatalban az üzemi bizottságot az illető dohányjüvedéki szerv vezetőjének meg kellett hallgatnia.⁴⁹

A szolgálati szabályzat — e futólagos áttekintés alapján is — elsősorban a meglazult fegyelmet kívánta — törvényhozási útján is — újból megerősíteni. Lényegében csak modernizálta az előző, még a 19. század végén keletkezett szolgálati szabályzatot, fenntartva a dohányipar különálló státusát és a többi ipari üzemtől eltérő jellegét.

48 PDI 4308/1946. 54 500/1946. sz. rendelet. XIII. ü.o.

49 PDI T 26. Számosztály.

A második világháború után megindult munkáról, az alkalmazottak helyzetéről az utolsó átfogó statisztikát az 1946. évből találjuk. Ebből alkothatunk képet magunknak az immáron a békés termelésre áttért pécsi dohánygyár alkalmazottainak számáról, megoszlásáról, az alkalmazottak „szerkezetéről”. A statisztikai „szokásoknak” megfelelően, az 1946. év októberi munkáadatait emeltük ki.⁵⁰

A pécsi dohánygyár alkalmazottainak száma 1946-ban

Megnevezés	az alkalmazottak		ebből	
	száma	%-a	férfi	nő
tisztviselő	12	3,2	11	1
művezető	11	3,0	11	–
szakmunkás	29	7,8	29	–
betanított és gépmunkás	210	57,7	26	188
segédmunkás, napszámos	89	24,0	46	43
segédszemélyzet	16	4,3	16	–
összesen:	371	100,0	139	232

Az alkalmazottak eloszlását tekintve túl nagy változás nem észlelhető a háború alatti és utáni alkalmazottak „szerkezeti eloszlásában”, a munka szabta meg a tendenciákat, és ez határozta meg a munkabeosztást is.

Az alkalmazottak egy óra eső fizetése 94 976,40 Ft volt, ebből a munkások bére 81 145,80 Ft, vagyis a munkások bére az alkalmazottak bérének 85,4%-át alkotta.

Adatok hiányában nagyon nehéz mindezekből következtetéseket levonni. Egy összehasonlítást azonban megkísérlünk.

Az egy havi fizetést évi fizetéssé átalakítva, a gyár által létrehozott termelési értékhez viszonyítjuk azt 1943-ban és 1946-ban. E számítási módszert alkalmazva 1943-ban a gyár termelési értékének 11,6%-a, 1946-ban pedig 21,6%-a került vissza az alkalmazottakhoz, fizetéképpen.⁵¹

Ez a statisztika, mint minden ilyen jellegű kimutatás torzít, hiszen — különösen a háború idején — a tisztviselők fizetésének egy része természetbeli juttatás volt, s ennek pénzértékét nem tartalmazza kimutatásunk. Mindamellet az arányok eltolódása már elárul valamit abból, hogy a Dohányjövedéken belül változás történt, az állami jövedelem már nem tekinthető fétisnek, ezen belül már nagyobb szelet juthat azokhoz, akik megtermelik.

A statisztikánál többet mond azonban az az ugyancsak 1946-ban készült „helyszíni riport” vagy inkább helyzetjelentés, amelyet a gyár egyik dolgozója: Poszek Alajos írt egy júniusi ebédszünetről. A beszámoló címe: „Tarka képek a pécsi

50 KSHL Iparstatisztikai a A/5 1. 155. doboz. A pécsi gyár statisztikai lapja az 1946. évről.

51 A számítás menete: havi fizetés beszorzása 12-vel, majd viszonyítása az ugyanezen forrásokban megadott termelési értékekhez. KSH idézett anyaga. 1943 és 1946.

dohánygyár munkáséletéből”. Délben van az ebéidő, a munkásnők az udvaron ülnek, kötnek, harisnyát javítanak. Távolabb néhányan ásóznak. A gyár helybeli igazgatósága a nélkülözhető földterületet konyhakertnek osztotta ki a munkások között, sajnos csak 8–10 részesülhetett belőle. Ezek szorgalmasan ásnak, hogy mielőbb termelhessenek.

A férfi munkások a kijelölt helyen dohányoznak. A bejárati kapun közellátás kocsija érkezik kenyérrel, ez megkíméli a munkásokat attól, hogy sorba álljanak érte. A beszerzés nagyon nehéz, a közellátás vezetője: Lugosi Péter igyekszik kielégíteni a munkások igényeit, de ez nem mindig sikerül. A központi igazgatóság szivarkát utalt ki a közellátás elősegítésére — a pécsi gyár munkásai részére —, de az még így sem kielégítő. Az egyik munkás éppen azt panaszkolta, hogy egész héten tótrépat evett, másra nem futotta a béréből, de ezért is milliókat kértek a piacon (inflációs időszak volt ez!). A gyermekgondozó intézetből gyermekkacagás hallatszik. Dr. Than Nándor nőgyógyász, az intézet egészségügyi felügyelője a munkások teljes bizalmát élvezi. A tűzör jelzőcsengővel jelzi az ebéidő végét. Letelt a háromnegyed óra. Feltűnik Benke igazgató köpenyes alakja, ahogyan hivatalába siet...⁵²

Ez volt az egyik oldal. S ugyanebben a lapban, ugyanettől a szerzőtől egy másik cikk is található. „Sürgős megoldást kell találni” a cikk címe. A rohanó infláció áldozatairól ír, akiken talán lehetne segíteni. A gyógyszerészek nem adják ki a gyógyszert, szérumot vagy mást a dohánygyári munkásoknak, mert a pénzt érte már csak későn és teljesen értékét veszítve kapják meg a DOBBI kasszájából. A múltkoriban — írja P. A. — egy munkás életét csak a kórházba szállítás mentette meg, noha az időben kapott szérummal hamarabb és olcsóbban segíthettek volna rajta.

A gyár alkalmazottai éltek a maguk gondokkal és apró örömeikkel teli életét napról-napra. Készültek a kiállításokra, új és új termékeket állítottak elő. Az 1920-as évek végétől létező dalkör reprezentálta a gyáron belüli közös kulturális törekvéseket is.

Pécs város nyugati felén, de már nem a város peremén, külön világot alkotva álltak a dohánygyár épületei a több mint 5 holdon, négy utcától körülvett területen. S benne dübörögtek a gépek és sűrögtek az emberek, a közel félezer dohánygyári dolgozó.

KLÁRA T. MÉREY

THE WORKERS OF THE TOBACCO FACTORY IN PÉCS, 1912–1948

This study traces the situation of staff at a state-owned factory located in a provincial Hungarian town, Pécs. The plant was opened in 1912 and was nationalised in 1948 — at which time the plant lost some of its previous characteristic features.

The author makes known the transformation of the tobacco industry in Hungary which followed the Compromise of 1867. She demonstrates that workers in the tobacco industry were comparatively well-treated in relation to other industrial workers, since they were the recipients of social advancements which had been fought for and won largely by the workers of the 'partner state', Austria.

⁵² Dohánylevél 1946. júl. 3.

Concrete data bears witness to the rapid development of the most modern among Hungary's tobacco factories, the factory in Pécs, which began operations in 1912.

This development was painfully interrupted by the Entente-Serbian occupation, which lasted from November 1918 until August 1921. Indeed, in 1919 Serb troops dismantled the factory and took it off to Belgrade. Nevertheless, in 1922 production in the factory could be resumed. The Central Office of the Administration of the Tobacco Monopoly brought in management from other Hungarian factories (and from factories located in areas which had formerly belonged to Hungary), and the workers were recruited locally.

The author examines the wages received by workers at various points of time. She places the employees into three separate categories: middle managers, supervisors and workers. A differentiation is also made between male and female workers. Her calculations show that the relation between white-collar and blue-collar wages changed — to the advantage of the latter — between 1925 and 1943. However, for the same or similar work, women consistently received wages which were approx. 26% lower than those granted to men.

The author follows the development of the social condition of workers at the tobacco factory, and examines the general and local problems, embedding these in the prevailing economic life of the country. In the course of her analysis, she gives special room to a demonstration of the situation as it developed after 1945 and to an analysis of the measures taken at that time. She also describes the new regulations of service. It is her conclusion that, while these new regulations represented a modernisation of the old ones — which had been in force since the 19th century —, they also served to maintain both the special status of the tobacco industry and the features of the industry which were different from those of other industrial plants.

PÁLFFY GÉZA

Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században

(Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)¹

Édesapám emlékére

„A főkapitányi méltósággal, mint a XVI. és XVII. századi központi igazgatás legfontosabb végrehajtó szervével, a magyar közigazgatástörténetnek is foglalkoznia kell, annál is inkább, mert a hadtörténet ennek a fontos tisztségnek ismertetését eddig még, érthetetlen módon, nem tekintette feladatának.”² 1946-ban Ember Győző a korai újkor magyar közigazgatás történetéről írott munkájában e szavakkal kesergett, midőn annak a fontos fejezetnek a megírásához érkezett, melyben a 16–17. századi Magyarország katonai igazgatásának rendszerét kívánta felvázolni. A történész-levéltáros számára ugyanis a II. világháborút követően — Szegő Pálnak, a török elleni végvárrendszer első monográfusának néhány oldalas vázlatát leszámítva³ — a témára vonatkozóan semmiféle összefoglalás nem állt rendelkezésére. Sőt Ember Győző, majd három és fél évtized múlva a végvári hálózat történetének újabb feldolgozója, Szántó Imre⁴ a katonai igazgatás bemutatásakor még egy olyan főkapitány-jegyzékre sem támaszkodhatott, amilyen a korai újkor főméltóságáról és főispánokról már a múlt század óta — akkor még csak kéziratos formában, napjainkban azonban már nyomtatásban is — hozzáférhető.⁵

- 1 Itt szeretnék köszönetet mondani a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak és a Collegium Hungaricumnak, illetve az Országos Tudományos Kutatási Alapnak (F 019158 nyilv. sz.), hogy bécsi levéltári kutatásainkat 1995–1997-ben ösztöndíjakkal támogatták. Hasonlóképpen köszönettel tartozunk Geccsényi Lajosnak és Németh Istvánnak, akik készségesen bocsátották anyaggyűjtésüket és a kezükbe került adatokat rendelkezésünkre.
- 2 *Ember Győző*: Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 255.
- 3 *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, (1541–1593). Bp. 1911. 76–83.
- 4 *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. (Így aligha csodálkozhatunk azon, hogy ez a legújabb összefoglalás pusztán egyetlen oldalt szentelt a katonai közigazgatás kérdésének. Uo. 40.)
- 5 Magyar Országos Levéltár (= MOL), E 683 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Libri dignitatorum Köt. 1. és Köt. 5. A két kötetet Fallenbüchl Zoltán rendezte sajtó alá: *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai*. Bp. 1988. és *Uő: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Bp. 1994. Míg az előző kötet adatai — hála a 18–19. század fordulóján élt kamarai tanácsos és levéltárnok, Lendvay Márton Ignác, illetve néhány utóda alapos munkájának — túlnyomórészt megbízhatóak, ugyanez az utóbbiról egyáltalán nem mondható el. Vö. ezzel kapcsolatban *Pálffy Géza: Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése? (Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848 című könyvéről)* Fons 2(1995) 99–111.

A mohácsi csatát követő török elleni határvédelemben több mint másfél évszázadon át oly meghatározó szerepet játszó főkapitányok archontológiájának összeállítását a legutóbbi időkig legfőképpen az hátráltatta, hogy magáról a védelmi rendszer szervezetéről nem rendelkezünk megfelelő összefoglalással. Az újabb kutatások ezért hozhatták — Szegő, Ember és Szántó említett monográfiáihoz képest — azt az új véleményt, hogy a török elleni védelmi rendszer szervezetileg nem egy fajta, hanem két típusú főkapitányságra: az úgynevezett országszaj, majd 1563 után kerületi, illetve a végvidéki generalátusságokra oszlott. A kerületi főkapitányok (*Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae, prorex, banus, ország hadnagya/kapitánya, királyképe* — a „dunántúli”; a „dunáninenni”; a felső-magyarországi; az 1566-ig fennálló, középkori eredetű alsó részekbeli és a horvát–szlavón bánok) a hatáskörük alá rendelt kerület (*Kreis, partes*) vármegyéinek hadügyi kérdéseit irányították, és az erre az időre már meglehetősen elavult, felkelt nemesi, vármegyei, városi csapatok, valamint a rendek által megszavazott hadiadóból fizetett néhány száz lovasból és gyalogosból álló, közvetlenül személyüknek alárendelt haderő felett rendelkeztek. A védelemben sokkal jelentősebb szerephez jutottak a végvidéki generálisok (*Grenzoberst, supremus capitaneus confiniorum* — a győri; a kanizsai, majd 1600 után Kanizsával szembeni; a bányavidéki, majd érsekújvári, végül 1663 után Érsekújvárral szembeni; a felső-magyarországi vagy kassai; a horvát, majd horvát–tengermelléki avagy károlyvárosi; a vend, utóbb vend–bajcsavári, majd vend–petrinjai, illetve varasdi; továbbá a Kulpa-menti báni; az erdélyi fejedelemséget oltalmazó váradi; végül a speciális komáromi és szatmári), akik a főkapitányság központjával szolgáló fővár (*Hauptfestung*)⁶ katonasága mellett egy adott területen, azaz végvidéken (*Grenze/Grenzgebiet*) fekvő és a fővárnak alárendelt kisebb várak és erődítmények (*Grenzfestungen, confinia*) uralkodói fizetésű őrségének parancsnokoltak.⁷

Miután a kétféle főkapitányság együttesen alkotta a török elleni védelmi rendszert, azaz ugyanazon legfőbb célt, Magyarország és a vele határos osztrák örökös tartományok, illetve a német birodalom megoltalmazását szolgálták, természetesen nem váltak el élesen egymástól. Sommásan leegyszerűsítve csak abban különböztek, hogy az egyik a magyar rendek, a másik a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) érdekeit tartotta inkább szem előtt, midőn a 16–17. századi magyar királyság legnagyobb feladatával, az oszmán hódítók feltartóztatásának megszervezésével foglalkozott. Ezzel magyarázható, hogy — miként arról az alább közölt jegyzék tanúskodik — a kerületi főkapitányi tisztséget kizárólag magyar honfiúsággal rendelkezők, a végvidéki generálisok tiszttét viszont a Haditanács által erre katonai és politikai szempontból egyaránt jóváhagyott, magyar, osztrák, majd a 17. században már részben birodalmi főrendek és (fő)nemesek töltötték be. A két tisztséget azonban éppen a védelem hatékonyabb biztosítása érdekében az ország bizonyos területein igen gyakran, sőt egyes országrészekben állandóan azonos személy viselte. Ekként alakult a védelmi rendszer szervezete 1559-től Felső-Magyarországon (*partes superiores regni Hungariae, Oberungarn*), ahol a Kassán székelő főkapitány egyidejűleg és egy tisztség keretén belül irányította mind a végvárakat, mind a vármegyéket. Hasonlóképpen — előbb Nyitra, Surány, Léva, majd 1589-től Érsekújvár központtal — ugyanazon generális a két különböző (a kerületi és a végvidéki) tisztséget együtt viselve parancsolt hadügyi kérdésekben 1563 után a Pozsonytól keletre egészen Gömör megyéig húzódó, úgynevezett „dunáninenni” országrész (*partes regni Hungariae Cisanubianae, Kreis diesseits der Donau*) vármegyéinek, melyek

6 Az említés sorrendjében: Győr; Kanizsa, majd Egerszeg; Nyitra, Surány, Léva, majd Érsekújvár, végül Sempte és Lipótvár; Károlyváros; Varasd; központ nélkül; Várad; Komárom és Szatmár.

7 Minderre részletesen ld. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.

területén az általa irányított bányavidéki végvárak (*confinia antemontana, bergstädterische Grenze*) feküdtek. Mindez elsősorban azzal magyarázható, hogy az ország ezen viszonylag távolabbi és Bécs védelme szempontjából kevésbé vagy más tekintetben meghatározó védelmi övezeteit a Haditanács nem kívánta saját kizárólagos ellenőrzése alá vonni, pusztán megelégedett azzal, hogy ezeken a területeken túlnyomórészt a határvédelemben jártas magyarok lássák el mindkét főkapitányi tisztséget. Ugyanakkor a Dunántúlon és a horvát–szlavón területeken a két fajta főkapitányi tisztelet többnyire különböző személyek töltötték be. Bizonyos szempontból pusztán a 16. század néhány esztendejében (1574–1575, 1582–1590) a kanizsai, majd 1627 után a Kanizsával szembeni főkapitányok jelentenek kivételt, ők ugyanis végvidéki tiszttel egyidejűleg a „dunántúli” kerület hadügyét is irányították, a győri generalátus végházai felett azonban főkapitányi jogkörrel sohasem rendelkeztek.

A védelmi rendszer szervezetének ezen különleges kettőssége kiválóan nyomon követhető a kerületi és végvidéki főkapitányok, illetve főkapitány-helyettesek most első ízben közlésre kerülő archontológiájából, melyet — még korántsem teljes, pusztán eddigi kutatásaink eredményeit összefoglaló, mondhatnánk munkapéldány-formája ellenére — elsősorban két alapvető okból teszünk közzé. Mindenekelőtt a korszak történetjének feltárásán munkálkodó történészek, levéltárosok, helytörténeti kutatók, valamint a történelem segéd- és rokontudományainak művelőit szeretnénk olyan segédlethez juttatni, melyet reményeink szerint haszonnal forgathatnak levéltári kutatásaik, tanulmányaik írása és nem utolsósorban könyveik személynévmutatóinak elkészítése során. A számos kollégánk kívánságára és már évek óta újra meg újra megismétlődő sürgetésére most közzétett adattárunkkal azonban — őszintén meg kell vallanunk — egy kissé „önös” célunk is van. Tisztában lévén azzal, hogy különösen a török időszerzők vonatkozásában, ahol már iratkilométerekben mérhető a fennmaradt levéltári anyag, egyetlen ember nem lehet képes tökéletes adattár készítésére, ezért ezúttal szeretnénk nyilvánosan minden kutatótársunkat megkérni arra, hogy ha a most közölt összeállításban szereplő adatokkal ellenkező vagy azt kiegészítő forrásra bukkan, bocsássa jelzetét rendelkezésünkre. Az efféle szakmai együttműködést azért tartjuk különösen követendőnek, mert egy olyan történész „társadalom” kialakulását szeretnénk többek között jelen adattárunk sokak által szorgalmazott közreadásával is elősegíteni, melynek minden képviselője kész tudományos kérdésekben szakmai és emberi nézeteltéréseit félretéve valódi tudós módjára adatainak átadásával is segíteni egymást.

Az alábbiakban közreadott főkapitány- és főkapitány-helyettes-jegyzék azonban — melynek adatait a török elleni védelmi rendszer szervezetének történetére vonatkozó kutatásaink során gyűjtöttük össze — nem pusztán egyszerű archontológiai összeállításnak készül(t). Miként azt már a 16–17. századi katonai igazságszolgáltatásról írott munkánk adattárának bevezetőjében hangsúlyoztuk,⁸ jelen adatközlésünkkel is legfőbb célunk azon török kori archontológiai lexikon elkészítésének a segítése, melynek 1607–1608. évi szelétét Benda Kálmán 1972-ben éppen olyan szakmai kollegialitás, azaz külföldi és magyar történész–levéltáros team-munka eredményeként jelentette meg, mint amilyenre az előbbieken utalunk.⁹ A kerületi és végvidéki főkapitányok, illetve az őket helyettesítő és gyakran vicegenerálisoknak is titulált főkapitány-helyettesek adatbázisa ennek az archontológiai lexikonnak alkothatja majd egyik legfontosabb fejezetét. Az országos főméltóságokat is gyakran betöltő kerületi és végvidéki főkapitányok, valamint a vicegenerálisok alkották ugyanis a

8 Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 199.

9 Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. Levéltári Közlemények 43(1972) 265–325.

törökkori Magyarország vezető katonai és nem kis részben egyúttal politikai elitjét. Ekként életpályáik vizsgálata messze túlmutat a katonai közigazgatás és a hadtörténet területén, hiszen számos olyan politika-, hivatal- és társadalomtörténeti, valamint sok egyéb kérdésre adhat választ, melynek segítségével egyszer majd végre valóban reális képet rajzolhatunk arról, milyen szerepet játszott a magyar katonai és politikai elit, illetve (fő)nemesség a Habsburg-birodalom és annak keleti hadszíntere irányításában.

Jelen adatközlésünket ezért — Benda Kálmán archontológiai lexikon-terveit kibővítve, illetve majdan annak egy kötetének szánva — készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonunk” vázaként tárjuk az olvasó elé. Ebben az alább közölt több száz főkapitány és főkapitány-helyettes archontológiája mellett életpályáik is helyet kapnak majd. Először [I.] az archontológiai fejezetben [1.] a tisztségviselés pontos időhatárait és [2.] a főkapitány vagy vicegenerális nevét adjuk meg, majd időrendben haladva részletezzük [3.] a tisztség megszerzésének és az abból való távozás körülményeinek eseményeit. Míg a középkorkutatásban az ilyen jellegű adatközlésre csak a legkritikább esetben van lehetőség, a törökkor forrásanyaga azonban már lehetővé teszi mindezek rekonstruálását. Erre pedig véleményünk szerint igen nagy szükség van, mert a kinevezés és a beiktatás, azaz a tényleges hivatalba lépés között olykor igen jelentős idő, néha közel egy esztendő is eltel(het)et, miként azt Sibrik Pál győri főkapitány-helyettes alább közölt példája kiválóan bizonyítja. Mindezen adatokat egészíti ki a kötet második felét alkotó [II.] „életrajzi lexikon”, melybe a katonai főméltóságok neveinek alfabetikus sorrendjében [4.] az adott személy összes tisztsége, azaz a főkapitány vagy a vicegenerális teljes életpályája kerül. Ugyanitt a nevek mellé tett jegyzetekben — amennyiben megállapítható — megadjuk majd [5.] a születés, a halál, a temetés, a házasság(ok) idejét és helyét, továbbá a szülők és a feleségek nevét is, valamint az adott katonai méltóság betöltőjére és családjára vonatkozó irodalmat, illetve a jelentősebb levéltári forrásanyagot. Az adatokat mind az archontológiai, mind az „életrajzi lexikon”-részben a levéltári jelzet vagy az irodalmi hivatkozás követi — miként azt az alábbi két katonai főméltóság: egy idegen főkapitány (Andreas Kielman von Kielmansegg ideiglenesen megbízott felső-magyarországi generális) és egy magyar főkapitány-helyettes (szarvaskendi Sibrik Pál győri vicegenerális) mintapéldája mutatja be.¹⁰

[I.] Archontológia:

[1.] 1588. nov. 10. után–1590. okt. 18. előtt [2.] *Andreas Kielman von Kielmansegg ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főkapitány*

[3.] 1588. szept. 15. Kinevezik, de tiszttét Kassára érkezett követően látja majd csak el. Mivel K. azonnal még nem utazik Felső-Magyarországra, ezért ideiglenesen Claudius von Roussel helyettesíti. (ŠOBA Prešov, Rod Drugeth Inv. č. 924. 1588. szept. 15.)

1588. okt. 26. Ernő főherceg engedelmességre intő levele Lőcse városához K. főkapitányi kinevezése kapcsán. (ŠOBA Levoča AML II/34.)

1588. nov. 10. K. saját engedelmességre intő levele kinevezése kapcsán és tudósítása Kassa városához arról, hogy hamarosan megérkezik. (AMK Schw. No. 4067.)

1590. okt. 18. előtt † Mátyás főherceg okt. 18-án értesül K. haláláról. (MOL E 144 MKA Belügy, Doboz 1. fol. 244–245.)

¹⁰ A két mintapéldában felhasznált levéltári források és irodalom rövidítési jegyzékét ld. a bevezetőt követően.

[II.] „Életrajzi lexikon”:

[4.] Kielman, Andreas (von Kielmansegg)¹¹

- 1553–1556 udvari familiáris két lovassal (1553. szept. Kinevezés. *Kielmansegg*, 1910. 5.)
- 1556–1559 egy zászlóaljnyi német gyalogos kapitánya (*Hauptmann*) Felső-Magyarországon (1556. nov. 9.: ÖStA KA AFA 1556/12/53.; 1559. tavasza: *Kielmansegg*, 1910. 5.)
- 1560 udvari főkvártélymester (*Oberst-Hofquartiermeister*) (Uo. 6–7.)
- 1560 Pesthy Ferencsel együtt királyi biztos Kassán (1560. márc. 21. Utasítás. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 141. fol. 21.)
- 1561–1566 mustramester és hadi biztos Felső-Magyarországon (1561. júl. 8. Uo. Exp. Bd. 142. fol. 29.; 1566. ápr. 1.: Uo. Reg. Bd. 146. fol. 123.)
- 1561–1562 királyi biztos több alkalommal a bányavidéki végeken is (1561. okt. Uo. Exp. Bd. 142. fol. 42. és fol. 44.; 1562. aug. Uo. fol. 107.)
- 1562–1590 királyi tanácsos (1562. febr. 10. Kinevezés. *Kielmansegg*, 1910. 7. A tisztelet haláláig betölti.)
- 1566–1577 komáromi főkapitány (1566. márc. 25. Komáromba rendelik. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 146. fol. 120.; máj. 8. Kinevezés Pethő János helyére. Uo. fol. 137. Vö. még *Kielmansegg*, 1910. 8. és *Unghváry*, 1912. 147.; jún. 26. Felszólítják K-t, hogy várja meg a beiktatását végző biztosokat. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 146. fol. 156.; szept. 1. Beiktatása, melytől kezdve kapja fizetését. ÖStA KA Best. No. 150.; 1567. márc. 25. Bestallung és utasítás. Uo.)
- 1573 királyi biztos Egerben (1573. ápr.–máj. *Kielmansegg*, 1910. 10.)
1576. márc. Neve — Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz írott tudósítása szerint — felmerül a Christoph Ungnad lemondásával megüresedett egri főkapitányi tisztségre. (1576. márc. 27., Bécs. MOL P 1314 No. 21 052.)
- 1577–1580 kanizsai főkapitány (1577. ápr. 19. Megegyezés K-nal a tisztség elvállalásáról. *Takáts*, 1928. 458.: 200. jegyz.; Mindeközben Kapra Ferenc látja el ideiglenesen a főkapitányi tiszteletet. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 165. fol. 139. és fol. 93–94. és Uo. Exp. Bd. 164. fol. 86.; jún. 17. előtti napokban, 15-én már szinte bizonyosan Kanizsán tartózkodik. *Vándor*, 1994. 320. és 350.: 228. jegyz. és ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 164. fol. 87.; jún. 18. Istvánffy Miklós ekkor azonban még úgy tudja, hogy K. csak hamarosan megy Kanizsára. MOL P 1314 No. 21 032.; júl. 1. Tisztségbelépés. *Roth*, 1970. 162.; 1580. szept. 17. Elbúcsúztatják kanizsai tiszteletből, ahonnan Komáromba tér vissza. ÖStA HHStA Hung. AA Fasc. 113. Konv. 2. fol. 27–30.)
- 1580–1584 komáromi főkapitány (1580. okt. 5. Ismét betölti tiszteletét. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 168. fol. 138.; 1584. okt. 20. Utasítás utódja, Pálffy Miklós részére. ÖStA HHStA Archiv Pálffy Arm. I. Lad. I. Fasc. I. No. 6.; 1584.

11 [5.] 1525 előtt, valószínűleg 1524, Göppingen–1590. okt. 18. előtt † (1524: *Kielmansegg*, 1910. 5.; 1590: MOL E 144 MKA Tört. Emlékek, Belügy. Doboz 1. fol. 244–245.) Apja: Hans Kielman, anyja: Apollonia Eibiswald. ∞ I. Eleonore von Thurn und Taxis (1559. tavasza, Innsbruck–1568 k.), ∞ II. Magdalena Seyz (1570. aug. 20., Bécs), ∞ III. Regina Gienger zu Wolfsegg († 1594) (*Kielmansegg*, 1910. 6., 9–10. és 18.) A von Kielmansegg előnév használatát 1570. július 30-án engedélyezik. (ÖStA KA HKR Akten Exp. 1570. Juli N° 132.) Családjának története: *Kielmansegg*, 1910. Andreas Kielmanra lásd elsősorban: 4–21. Rövid életrajzi vázlata: *Pálffy*, 1996. 169–174. Vö. még Takáts Sándor közleményével, aki azonban azonos nevű fiával keveri össze. *Takáts*, 1907.

- okt. 22. Pálffy kinevezése. *Nagy I.*, IX. köt. 41. Vö. még *Jedlicska*, 1897. 11–12. és 110–111., ill. 113.)
- 1584–1590 haditanácsos (1584. jan. 1. Kinevezés. ÖStA KA HKR KIA V. 3. A tiszet haláláig betölti.)
- 1584–1590 főhadiszertárnok (*Oberst-Zeugmeister*) (1584. jan. 1. Utasítás. Uo. Kinevezésének dátuma fizetése kapcsán: ÖStA FHKA HKA NÖHA W–61/C/90/B. RN 300/2. fol. 1050–1053.; 1584. ápr. 7. Kinevezésének kihirdetése a bányavidéki végeken. MOL E 172 MKA Tétel 5. No. 75. A tiszet haláláig betölti.)
- 1585, 1586, 1587 királyi biztos több alkalommal a bányavidéki főkapitányságban (1585: Uo. No. 158., MOL E 142 MKA Fasc. 19. No. 21. és *Kielmansegg*, 1910. 17.; 1586: MOL E 142 MKA Fasc. 18. No. 32., ill. Fasc. 20. No. 14., ill. *Jedlicska*, 1897. 255.: No. 362. és 267.: No. 385. Vö. még *Kielmansegg*, 1910. 16–17.; 1587: MOL E 172 MKA Tétel 5. No. 283–284.)
1587. dec. Wilhelm Freiherr von Roggendorf alsó-ausztriai Landmarschall K-t is javasolja a győri végvidéki főkapitányi tisztségre. (NÖLA SA A–VII–25. fol. 6–8.)
- 1588–1590 ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főkapitány (Ld. részletesen az archontológiai fejezetben.)

[1.] Archontológia:

- [1.] 1640. aug. 30.–1643. febr. 18. előtt [2.] Sibrik Pál (szarvaskendi) győri magyar főkapitány-helyettes
- [3.] 1639. szept. 10. előtt S-t Bécsbe hívják, de ekkor maga még nem tudja, hogy miért. Utóbb kiderül, abból célból, hogy vállalja el a tisztséget. (MOL P 1314 No. 43 213.)
1639. szept. 17. Kéri a tisztséget. (ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 280. fol. 557.)
1639. szept. 22. Jelentést kérnek Maximilian von Liechtenstein győri főkapitánytól Cziráky Ádámnak a tisztségre vonatkozó kérelmével kapcsolatban. (Uo. Reg. Bd. 281. fol. 70.)
1639. okt. 11. Liechtenstein főkapitány S-t ajánlja a tisztségre. (Uo. Exp. Bd. 280. fol. 621.)
1639. okt. 26. S-t nevezik ki a tisztségre. (Uo. Reg. Bd. 281. fol. 398.)
1639. nov. 12. Ismét Bécsbe rendelik, nyilván új tisztsége ügyében. (MOL P 1314 No. 43 222.)
1640. jan.–aug. 12. Még a Kanizsával szembeni végeken tartózkodik. (jan.–febr.: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 283. fol. 164. és Uo. Exp. Bd. 282. fol. 272.; márc. 28.–aug. 12.: MOL P 1314 No. 43 223–43 239. és No. 54 948.)
1640. aug. 28. Batthyány Ádám Kanizsával szembeni főkapitánynak elrendelik, hogy S. végre menjen Győrbe. (ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 283. fol. 367.)
1640. aug. 30. Már új tiszttét tölti be. (Uo. Exp. Bd. 282. fol. 102.)
1643. febr. 12.¹² † Özvegye, Dapello Erzsébet márc. 11-én Batthyány Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány tudtára adja férje halálát és meghívja temetésére. (MOL P 1314 No. 43 247.)

12 1642 júliusában már betegeskedett, ekkor ugyanis a höflányi fürdőben kezelte magát. *Jedlicska*, 1910. 355.: No. 694.

[II.] „Életrajzi lexikon”:

[4.] Sibrik Pál (szarvaskendi)¹³

1621. szept. 7. Esterházy Miklóssal tudatják, hogy S-nek valamilyen — feltételezhetően győri — tisztségre havi 40 forintot hagytak jóvá. (ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 246. fol. 249.)

1622–1627 győri lovasfőhadnagy 50 huszár élén¹⁴ (1622. okt. 15. Hans Breuner győri főkapitány közbenjárása S. kérelme ügyében a tisztségre. Uo. Exp. Bd. 247. fol. 85.; okt. 22. Kinevezés. Uo. Reg. Bd. 248. fol. 321.; 1623. Már betölti tisztét. NÖLA SA A–VII–36. fol. 38–45.)

1624–1630 királyi pohárnok („*Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis pocillator*”) (1624: ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 251. fol. 94. és Reg. Bd. 252. fol. 112.; 1630: GyL GyKHL Felvallási jkv. Köt. 7. fol. 467–468.)

1627–1632 komáromi főkapitány-helyettes (1627. jan. 4. Tudatják Breuner főkapitánnyal S. kinevezését. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 258. fol. 77., jan. 5. Az Udvari Kamarának elrendelik fizetése folyósítását. Uo. fol. 45., márc. 2. Ernst von Kolonitsch komáromi főkapitány beiktatása ügyében levelez a Haditanáccsal. Uo. fol. 93.)

1632–1634 lévőai főkapitány (1632. júl. 9. Pálffy István bányavidéki főkapitánnyal tudatják S. kinevezését és elrendelik neki beiktatását. *Jedlicska*, 1910. 116.: No. 219.; júl. 11. Bestallung. ÖStA KA Best. No. 1221.; júl. 12. S. Bécsben kiállított reverzálisa a tisztségről. Uo.; 1634. ápr. 28. Még Léván tartózkodik. MOL P 1314 No. 43 174.)

1635–1640 Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány-helyettes, egyúttal egerszegi főkapitány¹⁵ (1634. márc. 14. előtt Batthyány Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány kéri az üresedésben levő tisztség betöltését. MOL P 1313 3. cs. No. 11.; ápr. 28. előtt Batthyány S-t ajánlja Bécsben a tisztségre, melyet az uralkodó elfogad, maga S. pedig ezen a napon megköszöni az ajánlást. MOL P 1314 No. 43 174.; jún. 19. Batthyányval tudatják, hogy S-t fogadják fel a tisztségre. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 272. fol. 230.; 1635. máj. 1. Ettől a naptól kapja fizetését. MOL P 1322 Földesúri familia No. 432/24.; szept. 6. S. lévőai utódjává Miskey Istvánt nevezik ki, aki szintén máj. 1-től kapja fizetését. *Jedlicska*, 1910. 147.: No. 272.; 1639. okt. 26. Batthyányt értesítik S. győri kinevezéséről és személyi javaslatokat kérnek tőle a tisztségre. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 281. fol. 398.; 1640. aug. 8. Még mindig „*Chaszar Urunk eö Feölsege Vice Generalis Kapitannja Kanisa ellen ualo ueg hazokban*” MOL P 1863. Tétel 36. fol. 7.; aug. 28. Batthyáynak elren-

13 [5.] 1643. febr. 12. † Március 24-én reggel 8 órakor a győri székesegyházban temették el. (MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 43 247. Az özvegy, Dapello Erzsébet temetési meghívója Batthyány Ádám részére. Vö.: Február 18-án Maximilian von Liechtenstein győri főkapitány kéri az özvegy kielégítését néhai férje zsoldjával kapcsolatban. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 288. fol. 102.) ∞ I. ismeretlen, ∞ II. Dapello Erzsébet. (*Nagy I.*, X. köt. 173.) Személyére vonatkozó iratok a családi levéltárban: MOL P 1863 Sibrik cs. lt., Sibrik családtagok, Tétel 36. Jelentősebb magánlevelezése: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 43 173–43 246. és No. 54 948. (1623–1642)

14 Egy 1623. május 2-án Győről Pogány Annához írott levele: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 43 173.

15 Vö. ezzel kapcsolatban Szarka Lajos kapornaki kapitány 1639-ben Sibrikhez intézett levelét, melyben a vicegenerálist „w felsege egerszegij feö kapitannianak”-nak címezte. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 46 086.

delik, hogy S. végre menjen Győrbe, az ő helyére pedig Eördögh Istvánt nevezik ki. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 283. fol. 367.; szept. 25. S. már nincs Egerszegen. MOL P 1313 3. cs. No. 135.)

1640. szept. 15. Tudatják Liechtenstein főkapitánnyal, hogy S-t 300 huszárral Morvaországba rendelik. (ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 283. fol. 396.)

1640–1643 győri magyar főkapitány-helyettes (Ld. részletesen az archontológiai fejezetben.)

1642. okt. Egy magyar huszárezreddel részt vesz a harmincéves háborúban. (*Takáts*, 1929. 163.)

Végezetül röviden szeretnék szólni azokról a legfontosabb forrásokról és feldolgozó-sokról, melyek főkapitány-jegyzékünk összeállításának alapjául szolgáltak. Noha a 16–17. századi magyarországi végvárrendszer történetéről már eddig is bőséges irodalom született, alig akadt olyan adattár, melyre munkánk során bátran támaszkodhattunk volna. Nagy László ugyan 1978-ban elkészítette a „Híresebb végvári tisztek és katonák (1593–1699)” jegyzékét,¹⁶ munkája azonban inkább csak tájékoztató és népszerűsítő jellegűnek tekinthető, hiszen Benda Kálmán fent említett tiszti címtára mellett elsősorban kiadott forrásokra épített, s nem törekedett arra, hogy egy-egy végvári főkapitány vagy (fő)tiszt tisztségviselésének pontos időhatárait megállapítsa, így adatai szerfelett hiányosak és meglehetősen pontatlanok. Ugyanez igaz a felső-magyarországi főkapitányokról már a 18. század közepén a kassai jezsuita Pinka Ferenc és Olsavszky György által latin nyelven készült összeállításokra, majd Nagy Iván elsősorban ezek alapján 1867-ben szerkesztett és kéziratban fennmaradt névjegyzékére.¹⁷ Noha ezek eredményein az 1940-es évek első felében lényegesen Kerekes György listája sem lépett túl,¹⁸ igen nagy érdeme azonban, hogy Bethlen Gábor kassai generálisait meglehetősen pontossággal gyűjtötte össze, ezekre ugyanis a bécsi és magyarországi kormány-szervek fennmaradt iratanyagában — magától értetődően — csak elvétve találunk adatokat. Ezeket a saját korukban mindenképpen elismerésre méltó archontológiai összeállításokat, melyek napjainkra már elavult voltak ellenére kiválóan tanúskodnak a legismertebb főkapitányság vezető személyiségei iránti igen korai érdeklődésről, magunk — miként a fenti példák-ból is kiderül — elsősorban a mai kelet-szlovákiai városi levéltárak (a kassai: *Archív Mesta Košíc [Košice]*; a lőcsei: *Štátny Oblastný Archív [Levoča]*, *Archív Mesta Levoče*, továbbá az eperjesi: *Štátny Oblastný Archív [Prešov]*, *Archív Mesta Prešova*) és mindenekelőtt a bécsi Udvari Haditanács szinte hiánytalanul fennmaradt egykori iktatókönyveinek (*Österreichisches Staatsarchiv [Wien]*, *Kriegsarchiv*, *Protokolle des Wiener Hofkriegsrates*) bejegyzései, valamint az ugyancsak a Hadilevéltárban őrzött, zsoldosfelfogadási szerződéseket és kinevezéseket tartalmazó állag (*Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen*) iratai alapján igyekeztünk teljesebb jegyzékké tökéletesíteni. Hasonlóképpen az utóbbi két forrásbázisra és főleg a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak anyagára támaszkodtunk a bányavidéki végvidéki és „dunáninenni” kerületi, a „dunántúli” kerületi,¹⁹

16 Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. 233–252.

17 Pinka, *Franciscus*: *Bellici Cassoviae simul et Superioris Hungariae praetores seu generales sub Austriacis regibus seculo sexto decimo*. Cassovia, 1746.; *Olsavszky, Georgius*: *Bellici Cassoviae simul et Superioris Hungariae praetores seu generales sub Austriacis regibus seculo septimo decimo*. Cassovia, 1749.; Országos Széchényi Könyvtár, (OSzK) Kézirattár (Kt.) Quart. Hung. 3007. (*Nagy Iván*: *A Magyar Királyok, Zászlós urak, fő méltóságok, Fő rendek és Rendek és más Kitünőbb hivatalviselők Névtára*. Pest, 1867.) pp. 110–111.

18 Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa, 1943. 400.: 28. jegyz.

19 Ezekről tudomásunk szerint ez ideig semmiféle jegyzék vagy összeállítás nem készült.

továbbá a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányok és vicegenerálisok archontológiájának elkészítésekor. Az utóbbiakról ugyan 1976-ban Müller Veronika már összeállított egy saját szavai szerint is hiányos jegyzéket,²⁰ adatait gyakorlatilag teljesen negligálnunk kellett, hiszen abban az időben ő nem lévén tisztában a védelmi rendszer szervezetével, a „dunántúli” kerületi és a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányokat teljességgel egybemosta, és mindkét tisztség betöltőinek élére a teljes 17. századra vonatkozóan a Batthyány család tagjait állította. Ez a korábban is elfogadott vélemény ekként mintegy toposszá vált történetírásunkban,²¹ noha jegyzékünk remélhetően hűen tanúskodik arról, hogy a család tagjai csak 1633-t követően viselték egyidejűleg, majd 1659-től örökletesen mind a két tisztséget.²²

Főkapitány-listánk kétségtelenül leghiányosabb és legpontatlanabb részét, a komáromi fő- és naszádoskapitányok, illetve főkapitány-helyettesek, valamint a szatmári főkapitányok jegyzékét ugyancsak a Haditanács egykorú iktatókönyvei alapján igyekszünk majd a jövőben tovább pontosítani. Mentségül pusztán az a tény szolgálhat számunkra, hogy — Takáts Sándor szétszórt és nem mindig megbízható adataitól eltekintve²³ — e téren semminemű segédanyag nem áll(t) rendelkezésünkre, nevek hiányában pedig még egy-egy korabeli protokollum átnézése is napokat vesz igénybe, s akkor hol vagyunk még az 1556 és 1700 között rendelkezésünkre álló több mint 270 kötetből.²⁴ Ugyanakkor egy — főleg a királyi könyvek (*libri regii*) bejegyzései alapján készült és ezért — többnyire megbízható jegyzékből ismertük a horvát–szlavón bánokat.²⁵ Hasonlóképpen segített bennünket a horvát, illetve a vend végek főkapitány-listájának közzétételében Georg Živkovićnak a bécsi Hadilevéltár könyvtárában található gépiratos kézírata,²⁶ melynek adatait főként Radoslav Lopašić nevezetes forráskiadványaiból szedegette — a kezdeteket tekintve ugyan meglehetősen pontatlanul — össze.²⁷ A győri főkapitányok adatbázisánál ugyanakkor támaszkodhattunk Bedy Vince és Villányi Szaniszló névjegyzékeire,²⁸ noha ezek adatait a Haditanács iratanyagának

20 „A lista nem teljes, a hézagokat még a további kutatások során kell kiegészíteni.” Müller Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszeg, 1976. (Zalaegerszegi füzetek II.) 25.

21 Iványi Béla, a Batthyány család levéltárának egyik legkiválóbb ismerője 1958-ban például ezzel kapcsolatban a következőket írta: Ezen „generalatus élén annak fennállásáig /1690./ állandóan a Batthyány nemzetség tagjai állottak.” Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms 5301/7. p. 1. (Iványi Béla: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. Bp., 1958.)

22 A tisztségek öröklésére Batthyány Kristóf, majd ifj. Ádám által l.: OSzK Kt. Fol. Lat. 95. fol. 60–61. és fol. 66.

23 Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 175., 202., 208., 228–229.

24 Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Kriegsarchiv, Protokolle des Wiener Hofkriegsrates Bd. 139–410. (1556–1700 Exp. és Reg.)

25 Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Bp. 1988. 74–75. (Ez ideig csak egy-egy helyen kényszerültünk pontosítani adatait.)

26 Živkovic, Georg: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918. Wien, 1976. 47–48. (Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchives in Wien.)

27 Lopašić, Radoslav: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrantia.) Knjiga I–III. Zagreb, 1884–1889. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XV., XVI. és XX.) és Uő: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu. Starine 17(1885) 151–231. és 19(1887) 1–80.

28 Villányi Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882. 93. és Bedy Vince: A győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században. Győri Szemle 4(1933) 147–161.

és a győri végvidék várait finanszírozó alsó-ausztriai rendi levéltár különféle állagainak²⁹ átnézését követően meglehetősen sok helyen pontosítanunk vagy korrigálnunk kellett. Végül a váradi főkapitányok jegyzékének összeállításakor pusztán Balás Margit,³⁰ a kanizsai végvidéki generálisok archontológiájának elkészítésekor pedig Takáts Sándor és a főként az ő adatait átvevő Vándor László egy-egy feldolgozása³¹ segített minket abban, hogy hosszas ellenőrző és kutatómunka után most viszonylag teljesebb jegyzéket tárhassunk az olvasó elé. Ugyanakkor a kerületi és végvidéki vicegenerálisok esetében gyakorlatilag semmiféle előmunkálatra nem építhettünk. Mivel pedig a Haditanács iratanyagában és egykorú iktatókönyveiben — egyébként teljesen logikusan — főként a 16. században alig akad adat a kerületi főkapitány-helyettesekre, ezzel magyarázható, hogy ezek esetében még további kutatómunkára és nem kis részben kutatási szerencsére lesz szükség jegyzékünk tökéletesítéséhez.

A 16–17. századi főkapitányok és főkapitány-helyettesek archontológiájában először az időben előbb megszülető országos, majd 1563 után kerületi főkapitányokat, ezeket követően a végvidéki generálisokat és helyetteseiket, majd a magán való végház Komárom, a speciális szatmári–tiszántúli főkapitányság, az Erdélyt oltalmazó váradi végvidék vezetőit, végül pedig a magyarországi (királyi) főhadparancsnokokat és helyetteseiket találhatja meg az olvasó. A főkapitányi tisztségek modern elnevezéseit követően megadtuk azok leggyakoribb, korabeli latin, német és magyar elnevezéseit; ezzel segítvén a források terminológiai zűrzavarában történő olykor valóban nehéz tájékozódást. A tisztségek ideiglenes betöltőit, az úgynevezett ideiglenesen megbízott főkapitányokat (*substitutus supremus capitaneus; administrator supremi capitaneatus; Verwalter des Kreis-/Grenzoberstamtes*) beljebb szedve és kurziválva, az üresedéseket (*vacantia*) aláhúzva közöltük, a pusztán egy esztendőben szolgálók esetében pedig hónapnyi pontossággal igyekeztünk feltüntetni tisztségviselésük jelen pillanatban ismert időhatárait. Végül a bizonytalanságokra kérdőjellel (?) hívtuk fel a figyelmet, azokat az éveket pedig, melyekre vonatkozóan jelenleg nem rendelkezünk megbízható adatokkal, egyszerűen elhagytuk; tudván, hogy ezek további kutatások során még ellenőrzésre, illetve kiegészítésre várnak, és — miként említettük — bízván abban, hogy részben kollégáinktól kerülnek majd pontosításra vagy korrigálásra.

29 L. mindenekelőtt: Niederösterreichisches Landesarchiv, Sanktpölten. Ständisches Archiv, Ständische Akten Kasten A. Fach. VII. A győri főkapitányságra és főkapitányokra vonatkozó iratok.

30 *Balás Margit*: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917. 18–19.

31 *Takáts Sándor*: Thengöldi Bornemissza János. Milyen volt az élete egy végbeli kapitánynak? In: *Uő: A török hódoltság korából*. Bp. [1928.] (Rajzok a török világból IV., bef. köt.) 343–489. és *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia*. I. köt. Nagykanizsa, 1994. 215–424.

A két mintapéldában felhasznált levéltári források és irodalom rövidítési jegyzéke

Levéltári források (az intézmények ábécérendjében)

	<i>Archív Mesta Košíc, Košice (AMK)</i>
Schw.	Collectio Schwartzbachiana
	<i>Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győr (GyL)</i>
	<i>Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára (GyKHL)</i>
Felvallási jkv.	Felvallási jegyzőkönyv (Protocollum authenticum)
	<i>Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)</i>
	<i>E szekció: Magyar kincstári levéltárak</i>
	<i>Magyar Kamara Archivuma</i>
E 142	Acta publica
E 144	Történelmi emlékek
E 172	Archivum familiae Dobó
	<i>P szekció: Családi levéltárak</i>
P 1313	A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslévéltára
P 1314	A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
P 1322 Földesúri família	A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család körmendi központi igazgatósága, A földesúri famíliára, illetve az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok.
P 1865	Szarvaskendi és óvári Sibrik család levéltára, Rokon és idegen családok, Káldy család
	<i>Niederösterreichisches Landesarchiv, Sanktpölten (NÖLA)</i>
	<i>Ständisches Archiv</i>
SA	Ständische Akten
	<i>Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)</i>
	<i>Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)</i>
Hungarica	Ungarische Akten (Hungarica)
AA	Allgemeine Akten
Archiv Pálffy	Archiv Pálffy
	<i>Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)</i>
	<i>Hofkammerarchiv (HKA)</i>
NÖKA	Niederösterreichische Kammer
	<i>Kriegsarchiv (KA)</i>
AFA	Alte Feldakten

Best.	Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen
HKR KIA	Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv
HKR Akten	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokolle des Wiener Hofkriegsrates
Exp.	Expedit
Reg.	Registratur

Štátný Oblastný Archív, Levoča (ŠOBA Levoča)

Archív Mesta Levoče (AML)

Štátný Oblastný Archív, Prešov (ŠOBA Prešov)

Rod. Drugeth	Rodina Drugeth Humenné, IV. Verejná činnosť, Župné, vojenské záležitosti
--------------	---

Irodalom

- Jedlicska*, 1897. *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. (Eredeti történeti forrásmunka) Eger, 1897.
- Jedlicska*, 1910. *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek Gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp. 1910.
- Kielmansegg*, 1910. *Kielmansegg, Erich Graf von*: Familien-Chronik der Herren, Freiherren und Grafen von Kielmansegg. 2. ergänzte und verbesserte Auflage. Wien, 1910.
- Nagy I.*, I–XII. köt. *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. köt. Pest, 1857–1868.
- Pálffy*, 1996. *Pálffy Géza*: Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója. (Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg) Magyar Nyelv 92(1996) 163–174.
- Roth*, 1970. *Roth, Franz Otto*: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen 'Friedensjahr' 1578. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 61(1970) 151–214.
- Takáts*, 1907. *Takáts Sándor*: Kielman András. Budapesti Hírlap 27(1907) 61. sz. 24.
- Takáts*, 1928. *Takáts Sándor*: Thengöldi Bornemissza János. Milyen volt az élete egy végbeli kapitánynak? In: *Uő*: A török hódoltság korából. Bp. [1928] (Rajzok a török világból IV., bef. köt.) 343–489.
- Takáts*, 1929. *Takáts Sándor*: A huszár, a száguldó és a jargaló. In: *Uő*: Emlékezzünk eleinkről. Bp. [1929] 79–186.
- Unghváry*, 1912. *Unghváry Ede*: Sztropkó és várának története. Eredeti okiratok s más kútfők nyomán. Huszt, 1912.
- Vándor*, 1994. *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia. I. köt. Nagykanizsa, 1994. 215–424.

A kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek archontológiája (16–17. század)

Országos főkapitány (1540–1542)

(supremus capitaneus regni Hungariae; Oberst-
Landeshauptmann in Ungarn)

1540–1542 Perényi Péter egyedüli országos főkapitány

„Dunántúli” országos (1542–1563), majd kerületi főkapitányok (1563–18. század eleje)

(supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum; Kreisoberst
jenseits der Donau; Dunán túl ország hadnagya/kapitánya)

1542. márc.–dec. Báthory András (ecsedei)

1542–1546 Nádasdy Tamás

1546. jún-tól Késás Pál

1547 üresedésben

1548–1552 Nádasdy Tamás

1552. júl.–nov. előtt Bánffy István (alsólendvai)

1553. febr. előtt üresedésben

1553–1554 Tahy Ferenc (tarkói)

1554–1562 Nádasdy Tamás nádor látja el a főkapitányi feladatokat

1562–1563 üresedésben

1563–1566 Zrínyi Miklós

1566–1571 Török Ferenc (enyingi)

1568. ápr.–jún. Batthyány Boldizsár

1571. jan.–márc. Bornemissza János (thengöldi)

1571–1572 Eck Graf zu Salm

1572–1574 Eck Graf zu Salm

1574. júl.–aug. Bornemissza János (thengöldi)

1574–1575 Zrínyi György

1576. jan.–máj. üresedésben

[1576–1578 Pethő Jánost (gersei) kinevezik, de ténylegesen alig látja el tisztét]

1578–1582 üresedésben

1582–1598 Zrínyi György

1598–1604 Nádasdy Ferenc

1604–1609 Batthyány Ferenc

1609–1618 Széchy Tamás (rimaszécsi)

1618–1619 üresedésben

1620–1621 Zrínyi György

1620–1621 Batthyány Ferenc Bethlen Gábor főkapitánya

1622–1633 Nádasdy Pál

1633–1637 Batthyány Ádámot kinevezik, de csak négy esztendő múlva iktatják
be hivatalosan

1637–1659 Batthyány Ádám
 1659–1685 Batthyány Kristóf
 1685–1703 ifj. Batthyány Ádám

**„Dunántúli” főkapitány-helyettesek (vicegenerálisok)
 (1550–18. század eleje)**

(supremus vicecapitaneus/vicegeneralis partium regni
 Hungariae Transdanubianarum; Kreisoberstleutnant jenseits der Donau;
 Dunán túl ország vicehadnagya/vicekapitánya)

1550–1554? Zichy István
 1564–1566 Palatich János (illadiai)
 1574–1575? Bornemissza János (thengöldi)
 1588 Allya Kristóf
 1614. aug. Ráttky Menyhért (salamonfai)
 1615–1619 Sennyey Gáspár (kissennyei)
1619–1621 Sennyey Gáspár (kissennyei) Bethlen Gábor főkapitány-helyettese
 1625–1631? Eördögh Simon (pölöskei)
 1631–1637 Ráttky György (salamonfai)
 1637–1651 id. Káldy Ferenc (felsőkáldi)
 1651–1654 Keczer János (radoványi)
 1654–1670 ifj. Káldy Ferenc (felsőkáldi)
 1670 után–1683 Kardos Pál
 1686–18. század eleje Festetics Pál

„Dunáninneni” kerületi és egyúttal bányavidéki (1564–1589), majd érsekújvári (1589–1663), végül Érsekújvárral szembeni (1663–1683) végvidéki főkapitányok (1564–18. század eleje)

(supremus capitaneus partium regni Hungariae Cisdanubianarum;
 Kreisoberst diesseits der Donau; Dunán innét ország hadnagya/kapitánya —
 confiniarum antemontanorum supremus capitaneus;
 bergstädterischer Grenzoberst/Oberst zu Uywar)

Előzmények a „dunáninneni” országos főkapitányság részéről (1542–1563):

1542. jan.–okt. Perényi Péter „dunáninneni” országos főkapitány
 1542–1552 Báthory András (ecsedei) „dunáninneni” országos főkapitány
 1552. júl.–dec. Balassa Menyhért (gyarmati) „dunáninneni” országos főkapitány
1552–1554 üresedésben
 1563. szept.-től Dersffy István (szerdahelyi) „dunáninneni” kerületi főkapitány

Előzmények a bányavidéki főkapitányság részéről: azaz a bányavárosi és környező végekbeli főkapitányok (capitaneus ante montanas civitates, supremus capitaneus civitatum montanarum; Oberst der Bergstädte) (1554–1564):

1554. aug. Krusith János (lepoglavai)
 1555–1562 Balassa János (gyarmati)
 1562–1564 Dobó István (ruszkai)

**Már ténylegesen „dunáninenni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitányok
(1564-től):**

1564–1568 Dersffy István (szerdahelyi)

1568–1569 Krusith János (lepoglavai)

1569–1582 Forgách Simon (ghymeszi)

1582–1589 Dobó Ferenc (ruszkai)

1589. ápr.–jún. Nagy Ferenc (gyulai, majd leszenyei)

1589–1600 Pálffy Miklós (erdődi), 1595–1600 egyúttal esztergomi főkapitány

1600–1602 üresedésben

1602–1604 Thurzó György (bethlenfalvi) — ugyanekkor nem Thurzó, hanem Adolf von Althan volt az esztergomi főkapitány (1601–1605), akinek szintén jelentős befolyása volt a bányavidéki végek vezetésére

1604. jún.–szept. Pográny Benedek (nemeskürti)

1604–1611 Seifrid von Kolonitsch

1605 Rhédey Ferenc (kiszédei) Bocskai István alsó-magyarországi mezei főkapitánya

1606 Nyáry Pál (bedeghi) Bocskai István érsekújvári főkapitánya

1611–1612 Draskovich János (trakostyáni)

1612–1613 Draskovich János (trakostyáni)

1613–1619 Rudolph von Teuffenbach zu Mairhofen

1619–1620 Thurzó Szaniszló (bethlenfalvi) Bethlen Gábor főkapitánya

1622. jún.–aug. Koháry Péter (csábrági) főkapitány-helyettes látja el a főkapitányi feladatokat

1622–1625 Esterházy Miklós (galántai)

1626–1644 Pálffy István (erdődi)

1644–1663 Forgách Ádám (ghymeszi)

1663–1668 üresedésben

1668–18. század eleje Esterházy Pál (galántai)

1688–1693 ifj. Bercsényi Miklós (székesi)

**„Dunáninenni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettesek
(vicegenerálisok) (1564–18. század eleje)**

(supremus vicecapitaneus/vicegeneralis partium regni Hungariae Cisdanubiana-
rum; Kreisoberstleutnant diessseits der Donau; Dunán innét ország vicehadna-
gya/vicekapitánya — confiniorum antemontanorum supremus vicecapitaneus;
bergstädterischer Grenzoberstleutnant)

1564. márc.-tól Échy Egyed

1573–1581 Ispán István (martonosi)

1585–1590 Nagy Ferenc (gyulai, majd leszenyei)

1590–1595 Thury Márton érsekújvári (másként bányavidéki) végvidéki, majd 1595–
1599? esztergomi főkapitány-helyettes

1592–1595 ugyanekkor Tapolcsányi János (kistapolcsányi) „dunáninenni” kerületi
főkapitány-helyettes — azaz ekkor külön van végvidéki és kerületi vicegenerális

1595–1599 Pográny Benedek (nemeskürti)

1599–1610 Pográny Benedek (nemeskürti)

1611. ápr.-ig üresedésben

1611–1632 Koháry Péter (csábrági) [1619–1621: Bethlen Gábor fogságában]
 1619–1620 Pográny György (nemeskürti) Bethlen Gábor főkapitány-helyettese
 1633–1645 Esterházy Pál (galántai)
 1645?–1656 Serényi Pál (kisserényi)
 1657–1663? Serényi András (kisserényi)

1663–1664 üresedésben

1664–1667 id. Bercsényi Miklós (székesi)
 1667–1687 id. Bercsényi Miklós (székesi)
 1687–18. század eleje Koháry István (csábrági)

**Felső-magyarországi vagy kassai kerületi és egyúttal
 végvidéki főkapitányok (1559–1699)**

(supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum;
 Feldoberst/Generaloberst in Oberungarn;
 felföldi főkapitány/kassai generális/királyképe)

Előzmények a kassai kapitányok (capitaneus Cassoviensis) részéről (1552–1559):

1552. febr.–dec. Serédy György
 1553–1555 Feledy Eusták (egyúttal a felső-magyarországi városok főkapitánya)
 1555–1556 Tharmóczy András (egyúttal a felső-magyarországi városok főkapitánya)
 1556. márc.–júl. Macedóniai Péter
 1556–1557 Dersffy István (szerdahelyi) (egyúttal a felső-magyarországi városok
 főkapitánya)
 1557–1559 Pethő János (gersei)
 1559. márc.–aug. Melchior Robles

Előzmények a „dunáninneni” országos főkapitányság részéről (1542–1557):

[1527–1550 Serédy Gáspár a középkori eredetű felső részek főkapitányi (supremus
 capitaneus partium regni Hungariae superiorum) tisztség betöltője; 1537-ben tisz-
 tét Bebek Ferencsel együtt viseli]
 1542. jan.–okt. Perényi Péter „dunáninneni” országos főkapitány
 1542–1552 Báthory András (ecsedei) „dunáninneni” országos főkapitány
 1552. júl.–dec. Balassa Menyhért (gyarmati) „dunáninneni” országos főkapitány
1552–1554 üresedésben
 1554–1556 Perényi Gábor „tiszáninneni” (ténylegesen felső-magyarországi) országos
 főkapitány
 1556–1557 Dersffy István (szerdahelyi) ideiglenesen megbízott „tiszáninneni”
 (ténylegesen felső-magyarországi) országos főkapitány (egyúttal a felső-magyar-
 országi városok főkapitánya)

Már ténylegesen felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányok (1559-től):

1559–1560 Thelekessy Imre (debretei)
 1560. máj.–szept. Forgách Simon (ghyimesi)
 1560–1565 Zay Ferenc (csemeri)
 1565–1568 Lazarus von Schwendi
 1568–1584 Hans Rueber von Püchsendorf
 1569–1570 Jakob Raminger és Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen

1574. jún.-tól Révay Ferenc és Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen, majd Hans Bartholomäus Kolonitsch
- 1575 vége előtt Christoph Ungnad Freiherr von Sonnegg
- 1584 előtt több alkalommal Prépostváry Bálint (lokácsi)
- 1584–1588 Ferdinand Graf zu Nogarol
- 1584–1588 között több alkalommal Prépostváry Bálint (lokácsi) helyettesíti az ideiglenesen megbízott Nogarolt
1588. szept.–1588. nov. Claudius von Roussel
- 1588–1590 Andreas Kielman von Kielmansegg
1589. márc.–ápr., majd okt.–nov. Claudius von Roussel helyettesíti az ideiglenesen megbízott Kielmant
1591. jan.–febr. Franz Ulrich Rothuet és Michael Pernauer
- 1591–1592 Ferdinand Graf zu Hardegg
- 1592–1598 Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen
1594. okt.–nov. Panathier Eliaß Haidenreich és Prépostváry Bálint (lokácsi)
1596. máj. Prépostváry Bálint (lokácsi)
1597. okt.–dec. Panathier Eliaß Haidenreich
- 1598 Erich Lassota von Steblau
- 1599–1601 Giorgio Basta
- 1601–1602 Ferdinand Gonzaga
- 1603–1604 Giacomo Barbiano Belgiojoso
- 1604–1608 üresedésben
- 1606 Sennyey Miklós Bocskai István kassai főkapitánya
- 1608–1609 Mágochy Ferenc
- 1609–1618 Forgách Zsigmond (ghyimesi)
- 1618–1619 Dóczy András (nagy lucsei)
- 1619–1620 Rákóczi György Bethlen Gábor főkapitánya
- 1620–1621 Széchy György (rimaszécsi) Bethlen Gábor főkapitánya
- 1622–1623 Széchy György (rimaszécsi) II. Ferdinánd főkapitánya
- 1623–1624 Korláth István (kalossai) Bethlen Gábor főkapitánya
- 1624–1628 Perényi Ferenc Bethlen Gábor főkapitánya
- 1628–1629 Bornemissza János (szendrői) Bethlen Gábor főkapitánya
- 1630–1631 Alaghy Menyhért (bekényi)
- [1631. jún. Bosnyák Tamást (magyarbéli) kinevezik, de sohasem lép tisztébe]
- 1631–1636 Forgách Miklós (ghyimesi)
- 1636–1640 Homonnai Drugeth János
- 1640–1643 Nyáry István (bedeghi)
- 1643–1644 Forgách Ádám (ghyimesi)
- [1644. febr. Csáky Istvánt (keresztszegi) kinevezik, de sohasem lép tisztébe]
- 1644–1648 üresedésben, de ekkor Rákóczy Zsigmond I. Rákóczy György főkapitánya
- 1648–1658 Wesselényi Ferenc (hadadi)
1655. febr.–márc. Pethő Zsigmond (gersei) ónodi kapitány látja el a főkapitányi feladatokat, még kinevezés nélkül
- 1658–1659 Pethő Zsigmond (gersei)
- 1659–1661 Homonnai Drugeth György
- 1662–1663 üresedésben
- 1663–1664 Wesselényi Ferenc (hadadi)
- 1665–1670 Csáky Ferenc (keresztszegi)

1666. dec. *Szentpétery István (buzafalusi)*

1670–1681 üresedésben, de a főkapitányi feladatokat idegen tábornokok (Paris von Spankau, Karl von Strassoldo és Wolfgang Friedrich Freiherr von Cobb stb.) látják el

1681–1699 *Csáky István (keresztszegi)*, de *Thököly Imre felső-magyarországi uralma miatt 1681–1683 között nem, és később is csak korlátozva tölti be tisztségét, hiszen 1682-től ténylegesen Antonio Caraffa, majd Octavio Nigrelli irányítja Felső-Magyarország hadiügyeit*

Felső-magyarországi főkapitány-helyettesek (vicegenerálisok) (1574–1697)

(supremus vicecapitaneus/vicegeneralis partium regni Hungariae superiorum;
Feldoberstleutnant in Oberungarn; felföldi vicegenerális)

Előzmény: főkapitány melletti német és magyar haditanácsosok (consilarii bellici, Kriegräte)

1569-től Christoph von Teuffenbach (zu Mairhofen) német és Zay Ferenc (csemeri), valamint Mágóchy Gáspár magyar haditanácsosok Felső-Magyarországon Hans Rueber főkapitány mellett

1574–1570-es évek vége Paul von Sara (zu Guttenegg) haditanácsos, majd az első vicegenerális

1584 előtt–1588 Hans Bartholomäus Kolonitsch

1588–1590-es évek Claudius von Roussel és Prépostváry Bálint (lokácsi)

1594. nov. előtt Forgách Simon (ghymesi)

1594–1622 üresedésben

1622–1624 Forgách Miklós (ghymesi)

1624–1626 üresedésben

1626–1629 *Bornemiszsa János (szendrői) Bethlen Gábor főkapitány-helyettese*

1630–1644 Bornemiszsa János (szendrői)

1644–1648 üresedésben

1648–1653 Bornemiszsa János (szendrői)

1653–1654 Perényi Gábor

1654–1672 Pethő Zsigmond (gersei) — 1671-től Paris von Spankau alárendeltségében

1671. márc.-tól Sennyey Ferenc (kissennyei)

1682–1697 Barkóczy Ferenc (szalai)

Az alsó részek főkapitányai 1526 után, majd 1554-et követően „tiszántúli” főkapitányok (1526–1566)

(supremus capitaneus partium regni Hungariae inferiorum; Oberhauptmann der Niederlanden in Ungarn; alföldi kapitány/ország hadnagya — supremus capitaneus patrium Transtibiscanarum)

Temesvár székhellyel (1526–1552):

1526–1527 Perényi Péter

1528–1530 Török Bálint (enyingi)

1533–1551 Petrovics Péter (suráklini) Szapolyai János, majd János Zsigmond főkapitánya, ill. 1541-től I. Szulejmán szultán hűbéreseként, mintegy „szandzsákbég-jeként”

1551–1552 Losonczy István I. Ferdinánd pártján

1552. márc.–júl. Losonczy István I. Ferdinánd főkapitánya

Várad székhellyel I. Ferdinánd pártján (1552–1557):

1552–1554 Varkoch Tamás váradí főkapitányt noha sohasem nevezik ki, hasonló feladatkört tölt be

[1553–1556 Báthory András (ecsedí) szintén tiszántúli főkapitány tisztségelnevezést visel]

1554–1556 Zaberminus (Zabardy) Mátyás

1556–1557 Forgách Simon (ghymesi)

1557–1561 üresedésben

Gyula székhellyel I. Ferdinánd pártján (1560–1566):

1560–1566 Kerecsényi László (kányaföldi)

Horvát–szlávón bánok mint kerületi és a 16. század második felétől

Kulpa-menti végvidéki főkapitányok (1526–1703)

(banus Croatiae et Sclavoniae; Ban in Kroatien und Windischland — banus, necnon confinium Colapianorum/banalium supremus capitaneus)

1526–1528 Bathyány Ferenc I. Ferdinánd bánja

1526–1527 Frangepán Kristóf Szapolyai János bánja

1528–1529 Bánffy János (alsólendvai) Szapolyai János bánja

1530–1534 Erdődy Simon (monyorókeréki) Szapolyai János bánja

1531–1532 András tinini püspök I. Ferdinánd pártján

1532–1537 Pekry Lajos (petrovinai) I. Ferdinánd bánja

1534 Keglevics Péter (buzsini) I. Ferdinánd pártján

1535–1536 Gerendy Miklós I. Ferdinánd pártján

1537–1541 Keglevics Péter (buzsini) Nádasdy Tamással együtt

1537–1542 Nádasdy Tamás Keglevics Péterrel (buzsini) együtt

1542–1556 Zrínyi Miklós

1557–1567 Erdődy Péter (monyorókeréki)

1567–1572 Frangepán Ferenc Draskovich Györggyel együtt

1567–1576 Draskovich György Frangepán Ferencsel, majd Alapy Gáspárral (nagykemleki) együtt

1574–1577 Alapy Gáspár (nagykemleki) Draskovich Györggyel együtt

1577–1583 Christoph Ungnad Freiherr von Sonnegg

1583–1595 Erdődy Tamás (monyorókeréki)

1595–1596 Sztankovácsky Gáspár

1595?–1606 Draskovich János

1606–1608 ténylegesen üresedésben. — *Draskovich János lemondása ellenére, ugyan csak névleg, de viseli a tisztséget, hiszen nem mentik fel*

1608–1615 Erdődy Tamás (monyorókeréki)

1615–1616 Thuróczy Benedek (ludbregi)

- 1616–1622 Frangepán Miklós
 1622–1626 Zrínyi György
 1626–1639 Erdődy Zsigmond (monyorókeréki)
 1639–1646 Draskovich János
 1646–1647 üresedésben
 1647–1664 Zrínyi Miklós
 1665–1670 Zrínyi Péter
     1671–1678 Erdődy Miklós (monyorókeréki)
 1678–1693 Erdődy Miklós (monyorókeréki)
 1693–1703 ifj. Batthyány Ádám

Győri végvidéki főkapitányok (1556–1699)

(supremus capitaneus Jauriensis illucque pertinentium confiniorum;
 Grenzoberst in Raab/Oberst in Raab und dahin inkorporierten Grenzen;
 győri királyképe)

Előzmények: uralkodói (királyi) főhadparancsnokok és főhadparancsnok-helyettesek Magyarországon mint a győri főkapitányok elődei (1543–1556) (generalis capitaneus in Hungaria; Oberst-Feldhauptmann in Ungarn)

- 1543 Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg
 1544–1545 Leonhard Freiherr von Vels
 1545–1550 Reinprecht Graf zu Dürnstein (von Ebersdorf) főhadparancsnok-helyettes
     — ifj. Niklas Graf zu Salm kinevezése után véglegesen állandósul a főhadparancsnok-helyettesi tisztség
     1546. márc. Erasm Teufel ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes
 1546–1550 ifj. Niklas Graf zu Salm
     1548. jan. Erasm Teufel ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes
     1550 vége Reinprecht Graf zu Dürnstein (von Ebersdorf) főhadparancsnok-helyettes látja el a Salm halálával megüresedő főhadparancsnoki tisztségét
 1551–1553 Gianbattista Castaldo
 1552–1556 Sforza Pallavicini őrgróf magyarországi főhadimarsall (supremus bellicus mareschallus in Hungaria; Oberst-Feldmarschall in Ungarn)

Már ténylegesen győri végvidéki főkapitányok (1556-tól):

- 1556–1560 Adam Gall zu Losdorf
 1560–1574 Eck Graf zu Salm
     1574–1575 Jakosith (Jakusith) Ferenc (orbovai) és Gregoróczy Vince
 1575–1577 Andreas Teufel Freiherr zu Gundersdorf
 1577. máj.–aug. Karl Ludwig von Zelking
     1577. aug. vége Jakosith Ferenc (orbovai) és Gregoróczy Vince látja el ideiglenesen a főkapitányi feladatokat
 1577–1588 Andreas Teufel
     1585. szept.–okt. Paksy (Paxy) György (pakosi)
     1588. ápr.–nov. Gregoróczy Vince látja el a kinevezett, de még távollévő Ferdinand Graf zu Nogarol főkapitány feladatait
 1588–1590 Ferdinand Graf zu Nogarol
     1590–1592 Gregoróczy Vince

- [1591. febr. *Georg Erasm von Liechtensteint* kinevezik, de ténylegesen sohasem tölti be a tisztséget]
 1592. júl.–okt. *Révay Lőrinc és Martin Lasperger*
 1592–1594 Ferdinand Graf zu Hardegg
 1594–1598 üresedésben, de: 1595–1598 Siegmund Hager a sárvár–magyaróvári végek főkapitánya lát el hasonló feladatkört
 1598–1600 Adolf von Schwarzenberg
 1599–1600 *Siegmund Hager*
 1600–1602 *elsődlegesen Starsith Farkas és segítőjeként Erasm von Eizing ideiglenesen ellátják a főkapitányi feladatokat*
 1602–1606 Ruprecht von Eggenberg
 [1604. szept. *Hermann Christoph von Ruswormot* kinevezik, de ténylegesen sohasem lép tisztségbe]
 1606. jan.–febr. *Adolph von Althan*
 1606–1633 Hans Breuner
 1633–1638 Wolf Graf von Mansfeld
 1638–1643 Maximilian von Liechtenstein
 1643–1657 Philipp Graf von Mansfeld
 1657. ápr.–1658 eleje *Esterházy János magyar és Daniel Müller (Miller) német főkapitány-helyettesek látják el a főkapitányi feladatokat*
 1658–1660 Luigi Gonzaga
 1660–1680 Raimundo Montecuccoli
 1681–1691 Herman Markgraf von Baden
 1683–1684 *Georg von Wallis*
 1691–1699 Louis Markgraf von Baden

Győri magyar főkapitány-helyettesek

(vicegenerálisok) (1561 előtt–1700)

(vicegeneralis Jauriensis; ungarisch Oberstleutnant in Raab; győri vicegenerális)

- 1556–1561 Korlátovith Jeromos, de már 1552–1556: Sforza Pallavicini mellett is a legtekintélyesebb magyar könnyűlovas-kapitányként szolgál
 1561–1580 Jakosith (Jakusith) Ferenc (orbovai)
 1580–1592 Gregoróczy Vince
 1592–1594 Révay Lőrinc
 1594–1600 üresedésben, de: 1595–1597 Tobias Graf magyaróvári főkapitány-helyettes lát el hasonló feladatkört, majd: 1598 Izdenczy János magyaróvári főkapitány-helyettes
 1600–1602 Starsith Farkas
 1601. máj.–jún. *Erasm von Eizing*
 1603–1606 Somogyi Farkas (karcasai)
 1606. márc. 1. után üresedésben, majd Tárnok Nagy László
 1607–1610 Hans Dietrich von Reiffenberg
 1610–1622 Ernst von Kolonitsch
 [1622. jún. *Francesco de Couriers* kinevezett főkapitány-helyettes, de a magyar rendek tiltakozása miatt nem léphet tisztségbe]
 1622–1623 üresedésben
 1623–1625 Georg Kaspar Kinsky Freiherr

- 1626–1638 Zichy Pál (vázsonykői)
 1638–1639 Körtvélyessy István
1639–1640 üresedésben
 1640–1643 Sibrik Pál (szarvaskendi)
 1643–1646 Széchy Dénes (rimaszécsi)
 1646–1655 Zichy István (vázsonykői)
 1655. júl.–dec. Veszprémi (Beszprémi) János
 1655–1691 Esterházy János
     1666. okt. Daniel Müller (Miller)
 1680–1681 Zichy Pál (vázsonykői)
     1682. ápr. ifj. Zichy István (vázsonykői)
     1683. szept. Kisfaludy László
     1685. jún. ifj. Zichy István (vázsonykői)
 1691–1699 ifj. Zichy István (vázsonykői)
     1691. febr. Alapy Gergely
     1695. máj.-tól Csáky László (keresztszegi)
 1700. jún.-tól Forgách Simon (ghymesi)

**Győri német főkapitány-helyettesek (vicegenerálisok)
 a 17. században (1607–17. század vége)
 (deutsch Oberstleutnant in Raab)**

- 1607–1609 Hans Dietrich von Reiffenberg
 1610–1622 Ernst von Kolonitsch
 [1622. jún. Francesco de Couriers kinevezett főkapitány-helyettes, de a magyar rendek tiltakozása miatt nem léphet tisztébe]
1622–1624 üresedésben
 1624–1633 Nikodemus Pantelhofffer (Pändlkofer)
 1633–1643 Hans Straub
1643. márc. üresedésben
 1643–1654 Jonas Paur von Strambsreid
 1654–1685 Daniel Müller (Miller)
 1685–1691 Karl Ernst Graf von Rappach
 1691. márc.–szept. Georg Benedikt Baron von Ogilvy
 1691–1695? Karl Heinrich Freiherr von Steindorf
 1695?–17. század vége Paul Anton Baron von Houchin

Kanizsai végvidéki főkapitányok (1568–1600)

(supremus capitaneus Canisiensis; Grenzoberst in Kanischa/Oberst in Kanischa und dahin inkorporierten Grenzen; Kanizsának főkapitánya)

- Előzmény: a Balaton és a Dráva–Mura közötti végek főkapitányai** (supremus capitaneus inter lacum Balathon et fluvios Muram et Dravam)
 1566–1567 Tahy Ferenc (tarkói)

Már ténylegesen kanizsai végvidéki főkapitányok (1568-tól):

1567. nov.-tól Thury György a Balaton és a Dráva–Mura közötti végek főkapitánya,
majd 1568–1571 kanizsai végvidéki főkapitány
1571. jún.–júl. Majthényi László (kesellőkői)
- 1571–1573 Bánffy Bálint (alsólendvai)
1571–1572 Bornemissza János (thengöldi)
- 1573–1574 Alapy Gáspár (nagykemleki)
- 1574–1575 Zrínyi György
1575–1577 Bornemissza János (thengöldi)
1576. máj. Lengyel Lőrinc (lengyeltóthi) az ideiglenesen megbízott Bornemissza ideiglenes helyettesítője
1577. ápr.–jún. Kapra Ferenc
- 1577–1580 Andreas Kielman von Kielmansegg
- 1580–1581 Niklas Graf zu Salm
1580. nov.–dec. Tharnóczy Farkas és Bartlme Breu
- 1581–1582 Erasm Braun
- 1582–1590 Zrínyi György
1590–1594 Geréczy Bertalan
1594. jún.–okt. után Jakob Püchler
- 1594–1597 Christoph Haimb
1597. jan. előtt Thoman Sichel
1597. jan.–febr. Siegmund Lippart és Rudolph Haiden
1597–1598 Pethő Kristóf (gersei)
- 1598–1600 Georg Paradeiser

Kanizsai végvidéki főkapitány-helyettesek (1571–1600 előtt)

(supremus vicecapitaneus Canisiensis; Oberstleutnant in Kanischa)

- 1571–1573 Bornemissza János (thengöldi)
1573. aug. Lengyel István (lengyeltóthi)
1576. jún. Újlaky Sebestyén
- 1577–1578 Kapra Ferenc
- 1579–1584 Tharnóczy Farkas
- 1580-as évek közepe–1594 Geréczy Bertalan
1594. ápr.–aug. után üresedésben

A Kanizsával szembeni végvárak főkapitányai**(17. század eleje–1703)**

(supremus capitaneus confiniorum Canisae oppositorum; Oberst über die gegen Kanischawärts liegenden Grenzen; Kanizsa ellen vetett végvárak főkapitánya)

Előzmények: a sárvári végvidéki főkapitányok (supremus capitaneus Sarvariensis; Oberst in Scharwar und zugetonen neuen Ortflecken) és a körmendi várkörzet főkapitányai (supremus capitaneus Körmendiensis; Oberhauptmann in Kermend) (1600–1605)

1600–1604 Nádasdy Ferenc sárvári végvidéki főkapitány, ugyanakkor:
 1601–1602 Batthyány Ferenc körmendi főkapitány, de Nádasdy Ferenc alárendeltségében
1604–1605 Marx Beck von Leopoldsdorf ideiglenesen megbízott sárvári végvidéki főkapitány

Átmeneti korszak:

1607-től Ráttky Menyhért (salamonfai) igazgatja ténylegesen az előbb sárvárinak, majd az 1610-es évektől egyre gyakrabban Kanizsával szembeninek titulált végeket — ugyanakkor igen meghatározó a dunántúli kerületi főkapitányok szerepe:
 1604–1609 Batthyány Ferenc
 1609–1618 Széchy Tamás (rimaszécsi)
 1622–1633 Nádasdy Pál

Már ténylegesen Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányok (1619-től):

1619–1620 Bánffy Kristóf (alsólendvai)
 1620–1625 Bánffy Kristóf (alsólendvai)
 1625–1626 Zrínyi György
 1627–1633 Nádasdy Pál
1633–1637 Batthyány Ádámot kinevezik, de csak négy esztendő múlva iktatják be hivatalosan
 1637–1659 Batthyány Ádám
 1659–1685 Batthyány Kristóf
 1685–1703 ifj. Batthyány Ádám; 1690-től ismét kanizsai végvidéki főkapitány (supremus capitaneus praesidorum Canisae annexorum)

A Kanizsával szembeni végek főkapitány-helyettesei (egerszegi vicegenerálisok) (1607–1700)

(vicegeneralis confiniorum Canisae oppositorum; Oberstleutnant über die gegen Kanischawärts liegenden Grenzen; Kanizsa ellen vetett végvárak vicegenerálisa)

1607–1629 Ráttky Menyhért (salamonfai), közben azonban 1617-től Ráttky György (salamonfai) az egerszegi kapitány, de nem vicegenerális
[1625, 1627 Georg Kaspar Kinskyt két ízben is kinevezik, de tisztét sohasem tölti be]
 1629–1631 Batthyány Ferenc
1633–1635 üresedésben
 1635–1640 Sibrik Pál (szarvaskendi)
1640–1641 Eördögh István (pölöskei)
 1641–1656 Keglevics Péter (buzsini)
 1656–1671 Sárkány János (ákosházi)
 1671–1679 Pethő László (gersei)
1679–1680 üresedésben
1680–1681 Nagy Ferenc (gyöngyösi)
 1681–1695 Nagy Ferenc (gyöngyösi)
 1695–1700 Forgách Simon (ghymes)

Horvát, később károlyvárosi (1580 után), illetve horvát–tenger melléki (17. század) végvidéki főkapitányok

(supremus capitaneus confiniorum Croaticorum [et Maritimorum]; Oberst der krabatischen [und Meer-]Grenzen; Oberst in Karlstadt)

Előzmények: királyi főhadparancsnokok Horvátországban [és Szlavóniában] (Oberst-Feldhauptmann in Kroatien [und Slawonien]; generalis capitaneus in Croatia [et Sclavonia]) (1527–1553) és a régi horvát végvárak főkapitánya (Oberst der alten krabatischen Grenzen) (1538–1540)

1527 Jurisics Miklós (Niklas Jurišić) királyi főhadparancsnok Horvátországban (Feldhauptmann in Kroatien)

1532–1537 Hans Katzianer királyi főhadparancsnok Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann in Kroatien und Slawonien) (együttal magyarországi főhadparancsnok)

1532 Hans Püchler

1538–1540 Erasm von Thum az úgynevezett régi horvát végvárak főkapitánya

1540–1543 Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg királyi főhadparancsnok Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann der windischen und krabatischen Grenzen)

1543–1545 Georg von Wildenstein királyi főhadparancsnok

1546–1550 Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok Magyarországon, Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann in Ungarn, Kroatien und Slawonien)

Átmenet (1553–1556):

1553–1556 Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg királyi főhadparancsnok a horvát és a szlavón végeken (Oberst-Feldhauptmann an den krabatischen und windischen Grenzen)

1546–1556 Hans Lenković zu Freienturm an der Kulp Niklas Graf zu Salm, majd Hans Ungnad helyettese a horvát és a szlavón végeken (Oberstleutnant an den krabatischen und windischen Grenzen)

Még együttesen horvát–vend végvidéki főkapitányok (generalis capitaneus confiniorum Croatiae et Sclavoniae; Oberst der windischen und krabatischen Grenzen) (1556–1568):

1556–1567 Hans Lenković zu Freienturm an der Kulp horvát–szlavón végvidéki főkapitány (Oberst der windischen und alten und neuen krabatischen Grenzen)

1567–1568 Lukás Zäkl Freiherr von Fridenau (Székely [kevendi]) horvát–szlavón végvidéki főkapitány (Oberst der windischen und krabatischen Grenzen)

A horvát–vend végvidéki főkapitányok főkapitány-helyettesei a horvát végeken (Oberstleutnant der krabatischen Grenzen) (1556–1568):

1556–1557 Martin Gall

1558–1559 Georg (Jörg) Sauer

1558 Maximilian Lamberg

1559–1568 Herward Freiherr von Auersperg

Már csak horvát végvidéki főkapitányok (1568-tól):

1568–1575 Herward Freiherr von Auersperg még csak Oberstleutnant der krabatischen Grenzen titulussal

- 1575–1576 *Hans Freiherr von Auersperg és Jobst Josef Graf von Thurn együttesen, majd Hans von Auersperg egyedül Oberstleutnant der krabatischen Grenzen titulussal*
- 1576–1578 Hans von Auersperg Oberstleutnant der krabatischen Grenzen titulussal
- 1578–1579 Johann Fernberger von Auer Oberstleutnant der krabatischen Grenzen titulussal
- 1580–1581 Weikhard Freiherr von Auersperg — ő és utódai már Oberst der krabatischen [und Meer-]Grenzen titulust viselnek
- 1581–1589 Jobst Josef Graf von Thurn
- 1589–1593 Andreas Freiherr von Auersperg
1592. szept. Stephan von Grasswein
- 1593–1602 Georg Lenković
- 1602–1611 Johann Jakob Freiherr von Khisl
- 1613–1617 Wolf Freiherr von Eggenberg
- 1617–1620 Markward Freiherr von Egk und Hungersbach
- 1620–1622 Gottfried Freiherr von Stadel
- 1622–1626 Rudolf Freiherr von Paar
- 1626–1652 Frangepán Farkas Kristóf (Wolf Christoph von Frangepán)
- 1652–1669 Herward Graf von Auersperg
- 1669–1689 Johann Josef Graf zu Herberstein
- 1689–1694 Karl Eugen Herzog von Croy
- 1694–1705 Franz Karl Graf von Auersperg

Vend (másként szlavón), később vend–bajcsavári (1578–1600), majd vend–petrinjai, illetve varasdi (17. század) végvidéki főkapitányok
(supremus capitaneus confiniorum Sclavoniae [et Petriniae]; Oberst der windischen und weitschawarischen Grenzen; Oberst der windischen und [Petrinianischen] Grenzen; Oberst in Warasdin; varasdi generál)

Előzmények: királyi főhadparancsnokok Szlavóniában [és Horvátországban]

- (Oberst-Feldhauptmann in Slawonien [und Kroatien]; generalis capitaneus in Sclavonia [et Croatia]) (1531–1553)
- 1531 Pekry Lajos (petrovinai) királyi főhadparancsnok Szlavóniában (Feldhauptmann in Slawonien)
- 1532–1537 Hans Katzianer királyi főhadparancsnok Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann in Kroatien und Slawonien) (egyúttal magyarországi főhadparancsnok)
- 1537–1539 Jurisics Miklós (Niklas Jurišić) királyi főhadparancsnok Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann in Slawonien)
- 1540–1543 Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg királyi főhadparancsnok Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann der windischen und krabatischen Grenzen)
- 1543–1546 *Georg von Wildenstein királyi főhadparancsnok-helyettes Szlavóniában*
- 1546–1550 Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok Magyarországon, Horvátországban és Szlavóniában (Oberst-Feldhauptmann in Ungarn, Kroatien und Slawonien)
- 1551–1553 *Lukas Zäkl Freiherr von Fridenau (Székely [kevendi]) főhadparancsnok-helyettes Szlavóniában (Oberstleutnant im Windischland)*

Átmenet (1553–1556):

1553–1556 Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg királyi főhadparancsnok a horvát és a szlavón végeken (Oberst-Feldhauptmann an den krabatischen und windischen Grenzen)

1553–1556 Hans Lenković zu Freienturm an der Kulp Hans Ungnad helyettese a horvát és a szlavón végeken (Oberstleutnant an den krabatischen und windischen Grenzen)

Még együttesen horvát–vend végvidéki főkapitányok (generalis capitaneus confinium Croatiae et Sclavoniae; Oberst der windischen und krabatischen Grenzen) (1556–1568):

1556–1567 Hans Lenković zu Freienturm an der Kulp horvát–szlavón végvidéki főkapitány (Oberst der windischen und alten und neuen krabatischen Grenzen)

1567–1568 Lukás Zäkl Freiherr von Fridenau (Székely [kevendi]) horvát–szlavón végvidéki főkapitány (Oberst der windischen und krabatischen Grenzen)

A horvát–vend végvidéki főkapitányok főkapitány-helyettesei a vend végeken (Oberstleutnant der windischen Grenzen) (1558–1568):

1558. dec. Franz von Teuffenbach

1559–1568 Veit von Halleg zu Razenegg

1560. szept.–dec. *Alapy János (nagykemleki) a vend végeken helyettesíti Hans Lenkovićot*

Már csak vend végvidéki főkapitányok (1568-tól):

1568–1589 Veit von Hallegg zu Razenegg 1580-ig Oberstleutnant der windischen Grenzen, attól kezdve azonban — miként utódai is — már Oberst der windischen Grenzen tisztséggelnevezéssel

1589 Hans Globizer

1589–1591 *Stephan von Grasswein*

1592–1594 Stephan von Grasswein

1594–1603 Hans Siegmund Freiherr von Herberstein

1603–1630 Siegmund Friedrich Graf von Trauttmansdorf

1631–1647 Georg Ludwig Graf zu Schwarzenberg

1647–1650 Johann Jakob Freiherr von Galler

1650–1665 Walter Graf von Leslie

1665–1667 *Johann Josef Freiherr von Herberstein*

1667–1669 Otto Ehrenreich Graf von Trauttmansdorf

1669–1671 Leopold Wilhelm Markgraf von Baden

1671–1682 Louis Raduit Graf de Souches

1682–1685 Otto Heinrich del Carretto Marchese di Grana i Savona

1685–1688 *Fredinand Ernst Graf von Trauttmansdorf*

1688–1701 Áneas Sylvius Graf von Caprara

Komáromi főkapitányok (1552–17. század vége)

(supremus capitaneus Comaromiensis; Oberst in Komorn)

1552–1562 Paksy (Paxy) János (pakosi)

1556. okt. *Palinai Pál*

1563–1566 Pethő János (gersei)

- 1566–1577 Andreas Kielman von Kielmansegg
 1577–1578 Ferrando Samaria de Speciacasa
 1578–1580 Forgách István (ghymesi)
- 1580–1584 Andreas Kielman von Kielmansegg
 1584–1589 Pálffy Miklós (erdődi)
- 1589–1594 Erasm Braun
 1594–1600 Pálffy Miklós (erdődi)
- 1600–1606 Hans Molart
- 1606–1609 Ferdinand von Kolonitsch
- 1609–1614 Johann Eusebius Khuen
- 1614–1625 Hans Dietrich von Reiffenberg
- 1625–1639 Ernst von Kolonitsch
- 1639–1651 Hans Christoph Graf von Puchhaim (Buchheim)
- 1651–1664 Adolph Ehrenreich Graf von Puchhaim (Buchheim)
- 1664?–1668 Louis Raduit Graf de Souches
- 1668–1690 Karl Ludwig von Hofkirchen
 1680-as évek eleje Drahosóczy András főkapitány-helyettes látja el a
 főkapitányi feladatokat

**Komáromi főkapitány-helyettesek és — ha magyarok, akkor egyúttal —
 naszádoskapitányok (1563–1702)**

(supremus vicecapitaneus Comaromiensis; Oberstleutnant in Komorn)

Előzmények: naszádosfőkapitányok (supremus capitaneus Nasadistarum; Oberst über
 die Nassarnschiffe) és **naszádosfőkapitány-helyettesek** (Leutnant über die
 Nassarnschiffe) (1527–1560)

- 1527–1528 Podvinay Tamás
- 1528–1530 Bakith Pál (laki)
- 1530 Révay István
- 1532 Fillérös János (veresmarti)
- 1533–1549 Erdőhegyi Benedek naszádoskapitány
- 1545–1552 Tharnóczy András
- 1545–1551 Pozsgay Zsigmond naszádosfőkapitány-helyettes
- 1551–1552 Thelekessy Imre naszádosfőkapitány-helyettes
- 1552–1560 Zay Ferenc (csemeri)
- 1552-től Csáby (Cháby) Fülöp naszádosfőkapitány-helyettes
 1554–1555 Csáby (Cháby) Fülöp

További előzmény:

1558–1560-as évek eleje Martin Niedermaier (von Rosenhaim) a komáromi belső vár
 kapitánya (Schloßhauptmann) lát el a későbbi főkapitány-helyettes tisztséghez
 hasonló feladatkört

Már ténylegesen komáromi főkapitány-helyettesek (1563-tól):

- 1563–1574 Nagy István (maróti)
1574. ápr.–okt. előtt Bakay Miklós
- 1574–1578 Ferrando Samaria de Speciacasa
- 1579–1584? Forgách István (ghymesi)

- 1584–1589 Thury Márton
 1590–1600 Starsith Farkas
 1600 egy bizonyos Gattermair csak főkapitány-helyettes
 1603–1604 Alexander Columba (Colombo) csak főkapitány-helyettes
 1608-tól Egerszeghy Ambrus csak naszádoskapitány
 1608–1614? Wolf Georg Pöttinger csak főkapitány-helyettes
 1620–1624? Héderváry István főkapitány-helyettes naszádoskapitány
[1622. szept. Georg Kaspar Kinskyt kinevezik ugyan főkapitány-helyettesnek, de tisztét sohasem tölti be]
 1624-1626? Gál Péter (nagykomáromi)
 1627–1632 Sibrik Pál (szarvaskendi)
 1633-tól Izdenczy András (monostori)
 1638 Csemetey György
 1640–1650 Spáczay Márton (korompai)
 1650–1664 Bossányi Gábor
 1664?–1670 Radványi István
 1671–1684 Drahosóczy András
 1684–1702 Zámory György (patkóteszéri) [az 1690-es években azonban hosszabb ideig a Haditanács letartóztatásában volt hűtlenség vádjá miatt]

Szatmári és tiszántúli főkapitányok (1565–17. század vége)

(supremus capitaneus Zatmariensis et partium Transtibiscanarum; Oberst zu Sakmar samt zugehöriger Ortflecken jenseits der Theiß)

- 1565–1568 Erasm Mager
 1568–1570 Jakob Raminger
 1570–1579 Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen
 1579–1588 Ferdinand Graf zu Nogarol
 1589–1592 Ferdinand Graf zu Hardegg
 1593–1603 Székely Mihály (kevendi)
 1603–1604 Ciprian von Concin
 1604. máj.-tól Joachim Beck von Leopoldsdorf
 1605 Becsky György (tasnádszántói)
 1605–1609 Bocskai Miklós (kismarjai)
 1610–1618 Dóczy András (nagylocsei)
[1619. márc. Georg Rueber von Püchsendorfot kinevezik, de valószínűleg sohasem tölti be tisztét]
 1619?–1629 Kun László (rozsályi) Bethlen Gábor főkapitánya
 1630–1632 Kun László (rozsályi)
 1632–1633 Haller György (hallerkői)
 1633–1643 Melith Péter (briberi)
[1644. febr. Forgách Zsigmondot (ghyemesi) kinevezik, de sohasem lép tisztébe]
 1643–1644. márc. Zoltán Józsa (csepei)
 1650–1657 előtt Serédy István (görcsöni) II. Rákóczy György főkapitánya
 1659–1661 Károlyi Ádám (nagykárolyi)
 1662–1670 Csáky István (keresztstzei)
 1670. szept. Károlyi Lászlót (nagykárolyi) kinevezik, de ténylegesen nem tölti be tisztét,

így a Szatmárra rendelt rendelt Karl von Strassoldo, majd Wolfgang Friedrich Freiher von Cobb ezredes kormányozza az 1670-es években a végvárat
1684-től Georg von Wallis

Várad végvidéki főkapitányok (1552–1660)
(supremus capitaneus Varadiensis; Oberts in Wardein)

Habsburg fennhatóság alatt (1552–1557):

1552–1554 Varkocs Tamás
1554–1556 Zaberminus (Zabardy) Mátyás
1556–1557 Forgách Simon (ghyemesi)

Erdélyi fennhatóság alatt (1557–1598):

1557–1564 Nyakazó Antal
1564–1571 Báthory István (somlyai)
1571–1576 Báthory Kristóf (somlyai)
1576–1585 Ghyczy (Ghiczy) János
1585–1589 Sibrik György (szarvaskendi)
1589–1592 Báthory István (somlyai)
1592–1598 Bocskai István (kismarjai)
1594–1595 Kornis Gáspár (göncruszkai)
1596–1598 Király György (lefkóczi és farkasfalvi)

Habsburg fennhatóság alatt (1598–1606):

1598–1604 Nyáry Pál (bedeghi)
1603–1604 Johann Baptista Pezzen
1604–1606 Ciprian von Concin

Erdélyi fennhatóság alatt (1606–1660):

1606–1607 Bánffy Dénes (losonci)
1607–1621 Rhédey Ferenc (kisirédei)
1630–1632 Bethlen István (iktári)
1632–1635 üresedésben, a főkapitányi feladatokat valószínűleg Csomaközy András
vicekapitány látja el
1635–1640 Ibrány Mihály (vajai)
1640–1648 Rákóczy György
1649–1651 Jármí Ferenc (szolnoki és magyardellői)
1651–1659 üresedésben, a főkapitányi feladatokat feltételezhetően Gyulay Ferenc
(marosnémeti és nádaskai) vicekapitány látja el
1659 Ébeni István
1659 Haller Gábor (hallerkői)
1659–1660 Gyulay Ferenc (marosnémeti és nádaskai)

Magyarországi (királyi) főhadparancsnokok és főhadparancsnok-helyettesek (1527–1553)

(generalis capitaneus in Hungaria; Oberst-Feldhauptmann in Ungarn)

1527. júl.–aug. Kázmér brandenburgi őrgróf

1527. szept.–okt. id. Niklas Graf zu Salm
1527 vége–1529. jún. Hans Katzianer
1529. aug. Leonhard Freiherr von Vels
1529. nov.–1530. ápr. id. Niklas Graf zu Salm
1530. ápr. Hans Katzianer
1530. szept.–1531. jún. Wilhelm Freiherr zu Roggendorf
1532. márc.–1537. okt. Hans Katzianer (egyúttal horvát–szlávón főhadparancsnok)
    1534. ápr.–1536. jan. Ulrich Christoph von Černahor („von Tschernahor”) főhadparancsnok-helyettes látja el a többször távollévő Hans Katzianer feladatait
    1536. jan.–ápr. Niklas Schnizpainer ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes látja el a távollévő Ulrich Christoph von Černahor főhadparancsnok-helyettes feladatait
1537. febr.–1541. jan. Leonhard Freiherr von Vels
    1538. okt.–1539. júl. Thomas de Lascano főhadparancsnok-helyettes látja el a távollévő Leonhard Freiherr von Vels feladatait
    1541. jan. Reinprecht Graf zu Dürnstein (von Ebersdorf) főhadparancsnok-helyettes látja el a betegsége miatt távollévő Leonhard Freiherr von Vels feladatait
1541. jan.–aug. Wilhelm Freiherr zu Roggendorf mint commissarius generalis vezeti a királyi csapatokat, Vels főhadparancsnok ugyanis továbbra is betegeskedik
1541. okt. Johannes Jacobus de Medici (marchio in Malignano) főhadparancsnok-helyettes
1542. júl.–okt. Joachim brandenburgi őrgróf a birodalom „nagy hadi vállalkozásában” részt vevő csapatok élén
1543. ápr. előtt–okt. Hans Ungnad Freiherr von Sonnegg
1544–1545 Leonhard Freiherr von Vels
    1545–1550 Reinprecht Graf zu Dürnstein (von Ebersdorf) főhadparancsnok-helyettes — ifj. Niklas Graf zu Salm kinevezése után véglegesen állandósul a főhadparancsnok-helyettesi tisztség
    1546. márc. Erasm Teufel ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes látja el a távollévő Reinprecht Graf zu Dürnstein főhadparancsnok-helyettes feladatait
1546. márc.–1550. dec. ifj. Niklas Graf zu Salm
    1548. jan. Erasm Teufel ideiglenesen megbízott főhadparancsnok-helyettes látja el a Bécsben távollévő Reinprecht Graf zu Dürnstein főhadparancsnok-helyettes feladatait
    1550 vége Reinprecht Graf zu Dürnstein (von Ebersdorf) főhadparancsnok-helyettes látja el a Salm halálával megüresedő főhadparancsnoki tisztséget
1551. ápr.–1553. márc. Gianbattista Castaldo

GÉZA PÁLFFY

BORDERFORTRESS-CAPTAIN-GENERALS, DISTRICT-CAPTAIN-GENERALS AND VICE-CAPTAIN-GENERALS ON THE HUNGARIAN FRONTIER OF THE HABSURG EMPIRE IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

(An example from a captain-general biographical encyclopaedia, which is being prepared at this time)

Following the battle of Mohács in 1526, Hungary became the scene of engagement between the Habsburg Empire and the Ottoman Empire for a period which lasted more than 150 years. Nevertheless, by the second half of the 16th century the Aulic War Council in Vienna (*Wiener Hofkriegsrat*), which had been established in 1556, and the Hungarian and Croatian-Slavonian estates had organised a border defence system which successfully held up the repeated attacks of the Ottomans for a period of one whole century. The new defence system was divided into two types of captain-generalcies: the so-called Borderfortress-Captain-Generalcies and the District-Captain-Generalcies. The borderfortress-captain-generals (*Grenzoberst, supremus capitaneus confiniorum*) played the more important role in the defence of the border. Their task was the uniform management of the smaller fortifications located in a given area, i.e., in the borderfortress-zone (*Grenzel/Grenzgebiet*). These fortifications were financed by the ruler and subordinated to the main castle that had been designated as the headquarters of the particular captain-general. On the same territories and at the same time, district-captain-generals (*Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae*) were also operating. These men managed the military affairs of the counties in the district which fell under their authority. They were in command of both the rather antiquated noble, county and municipal troops and the cavalry and infantry force which was paid for out of a tax voted upon by the estates, and which was subordinated to these same estates. In certain areas of the country the two offices of captain-general were very often filled by one and the same person — in some areas this was the norm. This all depended upon the extent to which the Aulic War Council wished to bring a given defence area under its exclusive control, or whether it was content — in those areas of less importance to the defence of Vienna and the Austrian hereditary lands — to let the representatives of the estates perform both functions.

The data-base now published is a first attempt to publish a list of borderfortress-captain-generals and district-captain-generals on the Hungarian frontier. Furthermore, with the aid of two examples, the author demonstrates the manner in which he wishes — after further research — to extend the list into a biographical encyclopaedia of captain-generals in the 16th and 17th centuries. The list of captain-generals and vice-captain-generals begins with the district-captain-generals and continues with the borderfortress-captain-generals and their deputies. Subsequently, the reader will find descriptions of the captain-generals of the borderfortresses of Komárom, Szatmár and Várad, and finally information on military commanders (*Oberst-Feldhauptmann in Ungarn*) serving in Hungary who favoured Ferdinand I. Those who filled the posts temporarily, the so-called substitute-captain-generals (*substitutus supremus capitaneus* or *Verwalter des Kreis-/Grenzoberstamtes*) are mentioned in italics, and vacancies are underlined. Finally, attention is drawn to uncertainties through the use of a question mark.

LENGVÁRI ISTVÁN

Bemutatkozik a *TörténÉsz*

1992 tavaszán merült fel a Magyar Történezhallgatók Egyesülete (MTE) Pécsi Helyi Bizottságán belül egy lap kiadásának igénye, mely amellet, hogy hírt ad az MTE rendezvényeiről, konferenciák programjairól, előadásokról az ország egész területéről, helyt ad rövidebb szakcikkeknek is oktatók és hallgatók tollából. Az első lapszám beköszöntője szerint, melyet az első (1992/1993) évfolyam felelős szerkesztője, Molnár Balázs jegyzett, a lap nem kívánt szűkebb értelemben vett történettudományi folyóirattá válni. Közölte oktatók és hallgatók ismeretterjesztő jellegűnek nevezhető tanulmányait az MTE hírei és a történettudományhoz csak érintőlegesen kapcsolódó cikkek mellett. A változó szerkesztőbizottság állandó tagjai Molnár Balázs mellett Bátonyi Nóra, Golobics Pál és e sorok írói voltak. Három megjelent szám után a szerkesztőség újjáalakult: a régi társaságból csak Lengvári István maradt, aki Kiss Gergellyel és Szabó Loránnal szerkesztési elveiben és stílusában is új, komoly, igazi történettudományi folyóiratot kívánt szerkeszteni. Az előttünk álló példák természetesen az *Aetas* és a *Sic Itur ad Astra* voltak. A folyóirat megtartotta a *TörténÉsz* nevet (s kissé kaotikus évfolyam- és lapszámozását, melyet a harmadik (1995) évfolyammal sikerült áttekinthetővé tenni — l. alább). Emellett az szólt, hogy az MTE pécsi szervezete anyagilag, tagjai pedig segítségükkel támogatták lapunkat, és a szerkesztők is mind a helyi csoport tagjai voltak.

A második évfolyam (1993/1994) első számának több közleménye az ISHA (International Student of History Association) IV. tours-i kongresszusához kötődik (G. Bossuat előadása, Ocskay Gy. és Lengvári I. vitacikkei), a második szám pedig inkább régészeti-ókortörténeti jellegű. A szemmel látható változást a második évfolyam utolsó öszszevont, 1995-ben megjelent száma jelzi: ekkor tért át lapunk a korábbi A4-esről a szakfolyóiratoknál inkább elfogadott B5 formátumra. Új szerkesztőink Debreczeni Melinda (1994–1995), Falvay Dávid (1994–), Somogyi Judit (1995–) és Tóth Péter (1994–1995). Mint minden diáklapnak, a *TörténÉsz*nek is folyamatosan szembe kell néznie a szerkesztőgárda állandó átalakulásával. Sajnos néhányan diplomájuk megszerzése után Pécsről elkerülvén (így a néprajzos Tóth Péter), illetve másirányú elfoglaltságuk miatt (Szabó Loránd, Debreczeni Melinda) nem tudtak hosszabb távon a szerkesztésben részt venni, s íratlan megállapodásunk szerint az impresszumban csak a ténylegesen munkát végzők szerepelnek. Ezért nem tudott lapunk a 2. évf. 3–4. számban jelzett azon tervének megfelelni, hogy az irodalom- és filozófiatörténet egyes kérdéseiről közöljön több rész tanulmányt. A történettudományhoz kapcsolódó témákat azonban a jövőben is szívesen látjuk.

A *TörténÉsz* lehetőséget kíván nyújtani publikálásra érett OTDK-dolgozatok megjelenítésére. Az 1995/3–4. szám közölte Egry Gábor „Az 1873-as tőzsdekrach hatása a magyarországi hitelszervezetre” c. kiemelt I. díjjal jutalmazott munkáját, és az 1995/3–4. számunk külön rovatban további öt dolgozatot közölt, az 1993. évi termésből pedig az 1994/3–4. számban jelent meg Forgó Léda dolgozata. Emellett igyekeztünk fontosnak vélt, hiánypótló

jellegű külföldi cikkeket fordításban közzétenni: így G. Bossuat előadása mellett közöltük B. Chevalier (szintén a Tours-i konferencián elhangzott) előadását, mely máshol nem jelent meg. D. Iogna-Prat és C. Sapin közös cikke és H. E. J. Cowrey tanulmánya a Cluny-kutatás új eredményeit összegzi, melyek néhány hónappal az eredeti megjelenés után magyarul is olvashatók voltak.

1994-től elhatározott célunk, az arculatváltozás mellett, hogy évente négy, kb. 80–100 oldal terjedelmű füzetet jelentkezzünk, melyek egy kötetet alkotnak. Eddig azonban sajnos csak összevont számokat tudtunk megjelentetni. Az MTE Pécsi Helyi Bizottsága és a JPTE BTK Hallgatói Önkormányzati Testületének anyagi támogatásán túl a nyomdai és kiadási költségek fedezetét 1994-től a JPTE BTK Kiadói Bizottságának támogatása teszi lehetővé, mely kizárólag a nyomdai előállítás költségeinek fedezéséből áll: sem a szerzők, sem pedig a szerkesztők nem kapnak munkájukért honoráriumot, de előbbiek számára díjmentesen készítettünk különnyomatot tanulmányaikról. A Művelődésügyi és Közoktatási Minisztérium által 1996 júniusában az MTE-nek nyújtott 320 ezer forintos támogatásból 200 ezer forintot a lap kiadására használtunk fel, illetve fogunk felhasználni.

A lap országos terjesztése egyelőre megoldatlan. Noha a pécsi mellett több egyetemi könyvesboltban megvásárolható, az alkalmi árusításon kívül (konferenciák, tudományos összejövetelek) nehezen beszerezhető. Így a *Fonshoz* hasonlóan igyekeztünk lapunkat felsőoktatási intézmények könyvtáraiba, tanszékeire, országos jelentőségű közgyűjteményekbe és intézményekbe ingyenesen eljuttatni.

A Történész jövőbeli célja, hogy hangsúlyozottabban a frissen végzett történészek fórumává váljon, mely — igény szerint, és az eddigiekhez hasonlóan — szívesen ad helyt a JPTE BTK történettudományi tanszékein folyó műhelymunkának. Ezt az is jelzi, hogy Font Márta egyetemi docens, a Középkori és Korajútkori Történeti Tanszék vezetője 1995 végétől lapunk felelős szerkesztője.

Összevont Tartalomjegyzék

ISSN 1217-3650

Az első öt szám kiadója az MTE pécsi szervezete, a 2. évf. 3–4. és a 3. évf. 1–2. számé a JPTE BTK dékánja, 3. évf. 3–4. számé a JPTE BTK Történettudományi Tanszék-csoportjának vezetője.

Tördelés: az első öt lapszámnál Tóth Árpád, az 1. évf. 2. számnál Lendvai Dáviddal és ifj. Golobics Pállal közösen. A 2. évf. 3-4. számtól lapterv és tördelés: Lengvári István.

1. évfolyam 0. [1.] szám. 1992. október

<i>Molnár [Balázs]:</i> Becsült olvasók!	1
<i>[Bátonyi] Nóra:</i> Ez itt a reklám helye! ¹	2
<i>Csalog Zsolt:</i> Megoldható-e a cigánykérdés? [előadás és vita]	3–8
<i>A felelős szerkesztő:</i> Ne legyenek nemzetek, de ez nem nemzetellenesség	8–9
<i>Szita Szabolcs:</i> Az 1944-ben Bécsbe deportált magyar foglyok történetéhez	10–11
<i>Lengvári István:</i> Az arianizmus	11–12
<i>Molnár Balázs:</i> Az ember az evolúció zsákutcája	13–14
<i>Bóday Pál Péter:</i> Az emberek rávehető a túlélésre (?)	15
Szakmaiatlan rovat	16

1 Rövid leírás az MTE-ről és működéséről.

Kultúra	17
MTE hírek, információk	17

1. évfolyam 2. szám. 1992. november–december

<i>A szerkesztőbizottság: Vezércikk helyett</i>	1
<i>Tóth István: Hans Castorp beavattatása</i>	2–5
<i>Kiss Tamás: Ismeretelméleti elmélkedés természetfilozófiáról és ökológiáról [1. rész]</i>	5–9
<i>Keller Farkas: Vallásüldözés a XVI. századi Magyarországon</i>	9–10
<i>Horváth Friderika: Római hadijelvények</i>	11–13
<i>[M]olnár [B]alázs: Közel a környezeti katasztrófa. Beszélgetés Dr. Majer József biológussal, a JPTE TTK Ökológia Tanszékének docensével (lejegyezte Bogárdi János)</i>	14–17
<i>Kiss Tünde: Izisz és Szarapisz Pécssett [Beszélgetés Takács Sarolta ókortörténésszel]</i>	17
<i>Kettős látás. Leo Oppenheim: Az ókori Mezopotámia és Josef Klima: Mezopotámia c. művek [sic] összehasonlítása</i>	18–19
<i>Szabó Loránd: De minek?²</i>	20–21
<i>Molnár Balázs: Válasz³</i>	21
<i>A felelős szerkesztő: Vitaindító⁴</i>	21
KULTÚRA	22
MTE HÍREK, INFORMÁCIÓK	23
<i>ifj. Golobics Pál: Államvizsga?!</i>	24

1. évfolyam 3. szám. 1993. március

<i>Majdán János: Baross Gábor, a „vasminiszter”</i>	1–4
<i>Zólyomi Gábor: A sumér–magyar rokonítás nyelvészeti háttére</i>	5–7
<i>Szász István: A természetfeletti lények, természeti szellemek és démonikus lények a magyar néphitben</i>	7–9
<i>Kiss Tünde: A civitas peregrinák jogállásáról</i>	10–11
<i>Pap Norbert: Ökológiai katasztrófa és történelem</i>	11–13
<i>Kiss Gergely: Mozi és történelem</i>	13–15
<i>Lengvári István: Szemle</i>	15–18
<i>Szabó Loránd: Tisztelt Olvasók!⁵</i>	18
KULTÚRA	19
AZ MTE PROGRAMJAI	20

2. évfolyam 1. szám. 1993 október

MTE HÍREK	2
<i>Gérard Bossuat: Az európaiság aspektusai Franciaországban a XX. században</i>	3–6
<i>Ocskay Gyula: Relációk kelet és nyugat között. A régiók Európája a 20. században</i>	7–8
<i>Lengvári István: Megjegyzések egy cikkhez⁶</i>	9
<i>Lengvári István: Szabó Ferenc SJ [interjú]</i>	10–12

2 Reagálás *Molnár Balázs*: Az ember az evolúció zsákutcája c. előző lapszámban megjelent cikkére.

3 Az előző cikkre.

4 *Csalog Zsolt*nak a megelőző lapszámban megjelent előadásával kapcsolatban.

5 A történeti ökológiáról kibontakozó vitához.

6 *Ocskay Gy.* ezt megelőző cikkére.

<i>L[engvári] I[stván]:</i> Kortárs magyar jezsuiták [recenzió]	12
<i>Szabó Loránd:</i> Josette Elayi: Fönícia városai a perzsa fennhatóság idején [recenzió]	13–16
<i>Bátonyi Nóra:</i> Kremssi kirándulás	16–17
<i>Kiss Gergely:</i> Herceg Ferenc Emlékezései	18–20

2. évfolyam 2. szám. 1994 március

<i>Visy Zsolt:</i> Újabb eredmények a Paks–Dunakömlődön (<i>Lussonium</i>), a Bottyán-sáncon végzett ásátásokon	3–6
<i>Tóth István:</i> Vallási és építési, adományozási feliratok	7–13
<i>Lengvári István:</i> Szent Márton születéshelye	13–16
<i>Kiss Tamás:</i> Ismeretelméleti elmélkedés természetfilozófiáról és ökológiáról. 2. rész ⁷ .	17–19
<i>Supka László:</i> Kicsiknek és nagyoknak? [recenzió]	19–20

2. évfolyam 3–4. szám. 1994 [1995]

<i>A Tész szerkesztői:</i> Beköszöntő helyett [az első számozatlan lapon]	
<i>Forgó Léda:</i> C. Scribonius Curio személye a későköztársaságkori szenátusi politika tükrében	1–16
<i>Tóth István:</i> Egy római családi sírkő elemzése	17–23
<i>Varga Ágnes:</i> A 16. századi vallásosság és népi hiedelemvilág az Ördögi kísértetek tükrében	25–41
<i>Harsányi Iván:</i> A spanyol–magyar diplomáciai kapcsolatfelvétel korai előzményei (1958–1959)	43–46
<i>Kiss Gergely–Szabó Loránd:</i> A Történész bemutatja Bernard Chevalier-t	47–48
<i>Bernard Chevalier:</i> Nemzeti államok születése a középkorban	49–62
<i>A Történész interjúja Font Mártával</i>	63–65
<i>Lengvári István:</i> Két új régészeti könyv Vas megyéből	67–68
<i>Falvay Dávid:</i> Új könyvek az anarchizmusról	69–72

3. évfolyam 1–2. szám. 1995

<i>Tóth István:</i> Egy pannoniai Diana-feliratról (Ad CIL III 3455)	1–12
<i>Dominique Iogna-Prat–Christian Sapin:</i> A Cluny-kutatás jelenlegi állása	13–52
<i>H. E. J. Cowdrey:</i> Cluny és Róma	53–64
<i>Egry Gábor:</i> Az 1873-as tőzsdekrach hatása a magyarországi hitelszervezetre	65–144
<i>Pap Norbert:</i> Az olasz államtér és térstruktúra az I. Köztársaság idején	145–156
SZEMLE	
<i>Hegedűs Irén:</i> Nyelv, antropológia és régészet: Beszámoló a 3. Régészeti Világkongresszusról	157–163
<i>Lengvári István:</i> A római villák kutatása Angliában	165–166
<i>Kiss Gergely:</i> Forrásgyűjtemények a középkorból	167–171

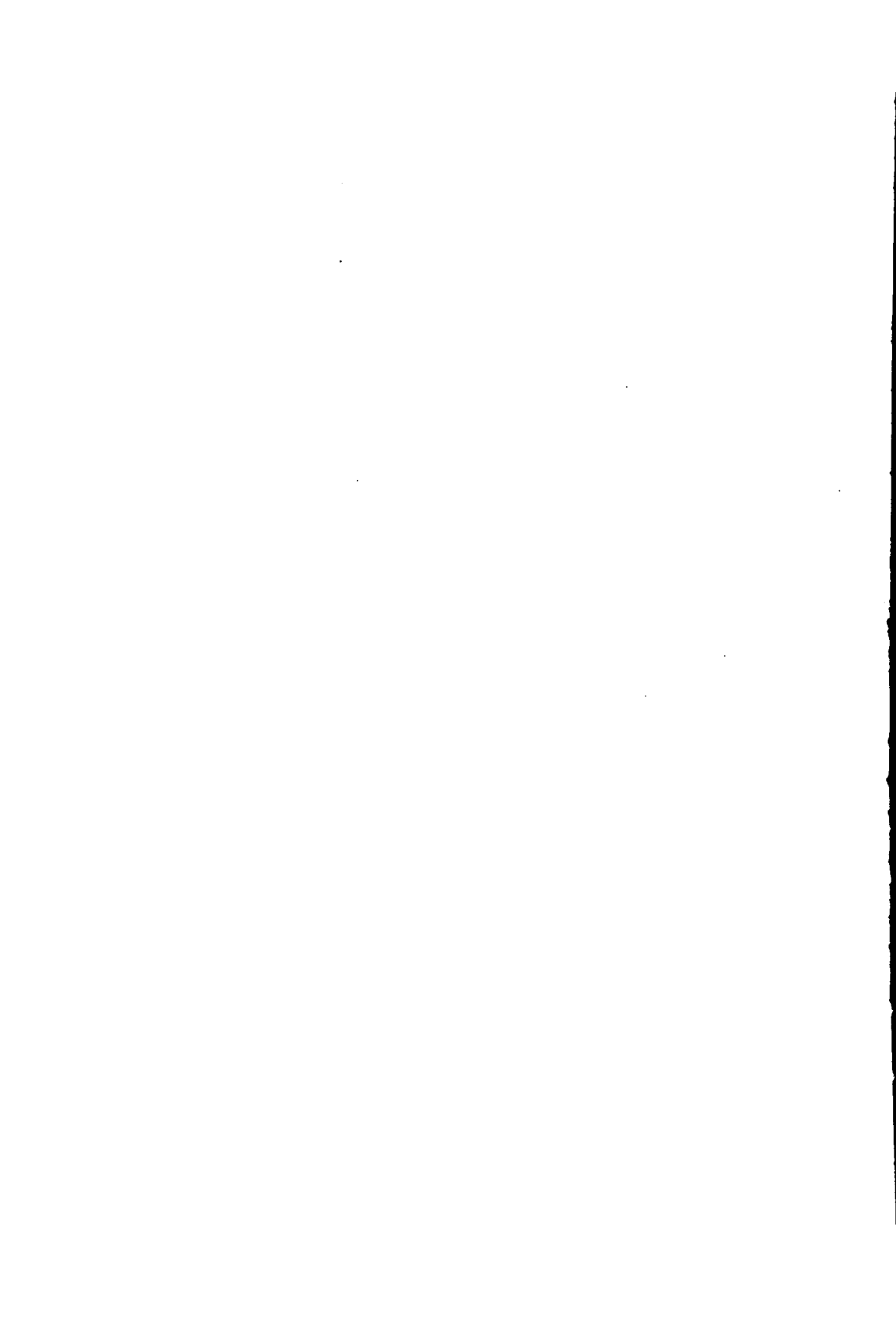
3. évfolyam 3–4. szám. 1995 [1996]

OTDK DOLGOZATOK

<i>Kiss Gergely:</i> „ <i>Monasteriorum sive cellarum donatio ... a dilecto filio nostro, Latisclavo Ungarorum rege</i> ” A somogyvári bencés apátság alapításának motivációi	173–189
--	---------

⁷ Az ígért folytatást a szerző nem nyújtotta be.

<i>Molnár Mónika</i> : Egy olasz polihisztor az oszmán hadseregről	191–197
<i>Somogyi Judit</i> : „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn” protestantizmus-képe. Kollonich Lipót és a protestánsok	199–226
<i>Modor Árpád</i> : Leonyid Andrejev Vörös kacsájának eszmei genealógiája	227–240
<i>Szilczl Dóra</i> : A szimbólumhasználat etnikai formái	241–272
TANULMÁNYOK	
<i>Kanji-Horváth Zsolt</i> : Tradicionalitás és történetiség: Narām–Sîn–Bassetki felirata	273–283
<i>Sárközy Miklós</i> : Az ókori Irán és az Újbabiloni Birodalom politikai kapcsolatai Kr. e. 626 és Kr. e. 539 között	285–293
<i>Szávai Ferenc</i> : Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyonának sorsa és megosztása. A közös vagyon felosztásához vezető út	295–316
A Történész interjúja Vonyó Józseffel	317–318

E számunk szerzői

- CSAPÓ CSABA egyetemi tanársegéd (ELTE BTK)
ENGEL PÁL az MTA levelező tagja, MTA Könyvtár
főigazgatója
GRANVILLE, JOHANNA professzor, Carnegie Mellon University
Pittsburgh USA
HANÁK PÉTER az MTA rendes tagja (MTA TTI)
LENGVÁRI ISTVÁN levéltáros, tud. munkatárs, Baranya megyei
Levéltár
MÉREY KLÁRA, T. a tört. tud. doktora (JPTE)
ORMOS MÁRIA az MTA rendes tagja (JPTE)
PÁLFFY GÉZA tud. segédmunkatárs (MTA TTI)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

JPTE = Janus Pannonius Tudományegyetem

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turessán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
a Magiszter könyvesboltban
(1052 Budapest, Városház utca 1., telefon: 138-2440)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 138-3648).

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

97/3-4

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESETŐJE

GYÖRFFY GYÖRGY 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

- *ENGEL PÁL:*
A DRÁVÁNTÚL
KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIÁJA
- *FODOR PÁL:*
LIPPA ÉS RADNA
TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSOKBAN
- *KUBINYI ANDRÁS:*
EGY FŐRANGÚ HÖLGY
VÉGREDELKEZÉSÉNEK
TANULSÁGAI
- *TÓTH ISTVÁN GYÖRGY:*
A HÓDOLTSÁG
ELSŐ PÁPAI VIZITÁTORA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXIX. ÉVFOLYAM, 1997. 3–4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PACH ZSIGMOND PÁL, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Engel Pál: Köszöntő	295
TELEPÜLÉSTÖRTÉNET	
Engel Pál: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája	297
Fodor Pál: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban	313
IGAZGATÁSTÖRTÉNET	
Solymosi László: A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig	335
Zsoldos Attila: Kassa túsza. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról)	345
Csukovits Enikő: Sedriahelyek — megyeszékhelyek a középkorban	363
Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről	387
Kubinyi András: Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai	401
Szakály Ferenc: Tolna vármegye középkori szolgabírái. (Esettanulmány)	411
ARCOK, ÉLETKÉPEK	
E. Kovács Péter: „Összetörték, elrabolták”. Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében	425
Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)	447
MŰHELY	
Zatykó Csilla: 15. századi falukép Somogy megyéből	473
ÉLETMŰ	
Györffy György munkásságának bibliográfiája 1988–1997	487
BEMUTATKOZUNK	
Sárközy Péter: Magyar történelmi kézikönyv olaszul — és ami mögötte van. Magyar történeti kutatások Itáliában	493

Köszöntő

A magyar történettudomány kimagasló egyénisége, Györffy György akadémikus a közelmúltban, 1997. augusztus 26-án töltötte be 80. életévét. Folyóiratunk szerkesztői és számunk szerzői ebből az alkalomból köszöntik őt, további termékeny alkotómunkát kívánva, és hozzá jó egészséget.

Györffy György munkássága sokkal jobban ismert annál, hogysem részletes bemutatásra szorulna. Közismert, hogy kutatási területe az őstörténettől az Anjouk koráig terjed. Ezen belül mindig különös figyelmet szentelt annak a korai, 1200 előtti időszaknak, amelyre nézve a forrásanyag különösen szegényes. Behatóan vizsgálta ezért a magyar krónikairódalom szöveghagyományának bonyolult kérdését (*Krónikáink és a magyar őstörténet* Bp. 1948., új kiadása: Bp. 1993.). A tudomány azonban nemcsak ezzel kapcsolatos eredményeit, köztük a 13. századi gestaíró, Ákos mester „felfedezését” köszönheti neki, hanem az 1131 előtti oklevelek régóta várt kritikai kiadását is (*Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Bp. 1992.). Forrástanulmányjaiban fontos helyet kapott a legrégebbi és legproblematisabb történeti munka elemzése (*Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988.). A 10–11. század kutatása felelt meg legjobban különleges kutatói adottságainak, mert bámulatos invencióját és kombinatív készségét a kisszámú adat feldolgozásában tudta legjobban kamatoztatni. Ennek legjobb példája a *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* (Bp. 1959.) c. írása, amelyben új és meglepő teóriák egész sorát fejtegette ki, nagymértékben befolyásolva történészek és régészek következő nemzedékeinek gondolkodását. A korai magyar történeten belül kezdettől fogva különösen érdekelte a magyarság keleti kapcsolatainak kérdésköre, oly mértékben, hogy orientalisztikai tanulmányokat is végzett. Ebből születtek *A magyarság keleti elemei* (Bp. 1990.) és a *Napkelet felfedezése* (Bp. 1965.) c. munkái.

Györffy György ama kevés történész egyike, aki egyformán képes az analízisre és eredmények összefoglalására. A legfáradtságosabb kutatói aprómunkából, adatok tízezeinek egybeillesztéséből és minuciózus elemzéséből született *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* c. kézikönyve (eddig három kötet I–III.: A–K. Bp. 1963–87.), amelyet megjelenése óta nem nélkülözhet a történettudomány és a rokon tudományok egyetlen művelője sem. Merőben más jellegűek azok a művei, amelyek szintézisalkotó képességéről tanúskodnak. Elsőként a főváros születésének izgalmas történetét írta meg a 14. század elejéig a *Budapest története* első kötetének részeként (Bp. 1973.). (Ez a munkája most önálló kötetben is megjelent: *Pest–Buda kialakulása* Bp. 1997.) Utána következett legismertebb könyve, az *István király és műve* (Bp. 1981.), majd a tízkötetes *Magyarország története* első kötete (Bp. 1984.), amelyben a honfoglalástól 1116-ig terjedő időszak részletes történetét foglalta össze.

Györffynek, noha kitűnő előadó volt, soha nem adatott meg, hogy egyetemen taníthasson. Ideológiailag nem volt elkötelezett semmilyen irányban, ezért amíg a pártállam fennállt, nem kerülhetett katedra közelébe, azután pedig már a kora akadályozta ebben. Tanítványai mindazonáltal számosan vagyunk. Nem szóban, hanem írásban, írásaival tanított, és talán még hatékonyabban, mint ha előadásokat tartott volna. Műveit olvasva nagyon sok mindent tanulhattunk és tanulhatunk tőle: szak-szerűséget, pontosságot, világosságot, egyszerű és szép magyar stílust, a legfőképpen azonban tárgyilagosságot és az adatok feltétlen tiszteletét. Reméljük, hogy nem hiányoznak ezek az erények abból a kötetből sem, amellyel most köszöntjük.

Engel Pál

ENGEL PÁL

A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája

A középkori Magyarország topográfiájának rekonstruálása az egyik legérdekesebb feladat, amellyel történész valaha szembekeverülhet. Akkor is érdekes, ha olyan területre vonatkozik, amelyet azóta nem ért számottevő pusztulás, ahol tehát a mai állapot a hajdaninak szerves folytatása. Ilyen esetekben is szép számmal találkozunk akkori forrásainkban olyan helységek nevével, amelyek a modern korban már nem léteztek, és emléküik legfeljebb helynevekben (lakott helyek, dűlők, vizek, hegyek stb. nevében) maradt fenn. Ezek kutatása is érdekes, de az ilyen, viszonylag érintetlen régiókban — mint a hajdani Magyarország és Szlavónia peremvidéke, valamint Erdély — a középkori topográfia rekonstrukciója ritkán ütközik komolyabb nehézségbe. A feladat akkor válik valóban izgalmassá, és egyúttal nehezzé, ha a településviszonyok kontinuitása valahol megszakadt, és a hajdani településhálózat elpusztult, részben vagy teljesen. Ez mondható el az egykori török hódoltság gyakorlatilag egész területéről. A középkori és kora újkori helységek nevét itt is fenntartották — néha szinte hiánytalanul — oklevelek vagy török kori összeírások, de e helységek zöme eltűnt, gyakran nyom nélkül, és ma legfeljebb alapos kutatás után és további fejtörés árán rajzolhatók térképre. Ez a feladatot nagyon vonzóvá teheti, de persze csak azok számára, akik kedvelik a szellemi munkának ezt a fajtáját.

A feladatnak van egy általános módszertani problémája, amelyet nem árt már az elején hangsúlyozni, mert noha látszólag evidens, felmerülni nemigen szokott. Röviden arról van szó, hogy *egy középkori településhálózatot, amennyiben topográfiai kutatás tárgya, célszerű nem különálló pontok, hanem egymással határos mezők halmazaként értelmezni*. Magyarán: kutatásunk tárgya ilyenkor nem pusztán a helység, hanem a helység a hozzá tartozó területtel („határával”) együtt. Minden más összefüggésben, de különösen a gazdaság- és a politikátörténet szemszögéből, a települések pontként viselkednek, ennek megfelelően szabályszerű hálót alkotnak, amelynek az utak az összekötő elemei. Matematikailag az ezzel kapcsolatos problémák kutatása a gráfelmélethez áll közel, és akár egy piachálózatot, akár egy uralkodói itineráriumot próbálunk modellezni, az a helyes, ha a vásárhelyeket, illetve a tartózkodási helyeket pontonként, egy gráf elemeiként képzeljük el. Amikor azonban elpusztult területek topográfiájának rekonstrukciójával foglalkozunk, célravezetőbb, ha a gráfszerű hálót elfelejtve egymással határos mezőkben gondolkozunk, vagyis a feladatot — szakszerűen szólva — nem gráfelméleti, hanem topológiai problémaként fogalmazzuk meg. A különbség igen jelentős, mert a két különböző típusú feladat merőben más hozzáállást, más gondolkodási metódust kíván.

Mi indokolja, hogy az egyes településeket ne pontnak, hanem mezőnek tekintjük? Elsősorban maguknak forrásainknak a természete. Vegyük a legnyilvánvalóbb példát: egy középkori uradalom tartozékainak a felsorolását. Azok a *possessio*-k vagy *villa*-k, amelyekből összetevődik, nem pontok, hanem mezők. Ennek már elméletileg is így kell lennie, mert pontok (esetünkben falvak) sokaságából sík (esetünkben terület) nem képezhető. A *possessio* azonban, mint a neve is mutatja, nem pusztán falu, bár erről néha megfelelkezünk, hanem meghatározott kiterjedésű földbirtok: a falu a hozzá tartozó földterülettel, és az uradalom mindig e területek összességéből áll. Kevésbé nyilvánvaló, de ugyanez a helyzet egy állami adóösszeírás vagy egy plébániajegyzék esetében. Az összeírás települései együtt egy terület adnak ki: mondjuk egy magyar járást vagy egy oszmán náhijét. Ez csak úgy lehetséges, ha egyenként egy-egy meghatározott területet rendelünk hozzájuk. Ugyanez vonatkozik egy főesperesi kerület plébániáinak felsorolására. Plébániáról szólva általában egy templomot szoktunk magunk elé képzelni, és ebből többnyire nem is származik baj. Valójában azonban, ha egy főesperesség részeként kerül a szemünk elé, mindig egy plébániakörzet értendő alatta, tehát nem egy építmény, hanem egy körülhatárolt terület, és e területek összessége alkotja az egyházi igazgatás fölrendelt területi egységét, a főesperességet.

A mondottakból következik a topográfiai rekonstrukció tulajdonképpeni feladata: a településhálózatot alkotó *mezők egymáshoz viszonyított helyzetének* meghatározása. Azt kell elsősorban eldöntenünk, hogy mely település mely más településekkel volt határos, az erre vonatkozó adatokat kell a lehető legteljesebben összegyűjtenünk, és elegendő adat birtokában, a számos részinformációt egyeztetve, megpróbálhatjuk a mezőket egymáshoz illeszteni. A hangsúly az „egymáshoz való viszony”-on van. A rekonstrukció során — topológiai problémáról lévén szó — elvben *közömbös számunkra, hogy melyik mező mekkora kiterjedésű*, azaz melyik helységhez mekkora határ tartozott. A lényeges annak megállapítása, hogy egymáshoz viszonyítva miképp helyezkedtek el; hogyan tudjuk az egymásnak néha ellentmondó — sőt egymást olykor látszólag kizáró — adatokat úgy egyeztetni, hogy a lehető legtöbb feltételt kielégítsük.

A legjobban elpusztult déli országrészek — a Temesköz, a Bácska, a Dráva-Száva köze — középkori topográfiáját csakis a 16. századi török adóösszeírások (alább: defterek) segítségével lehet viszonylag megbízhatóan rekonstruálni. A településhálózatról egyedül ezek adnak viszonylag teljes képet, minthogy egy adott közigazgatási egységen — szandzsákon, kazán, náhijén — belül minden olyan helységet számba vesznek, amely az összeírás idején lakott volt, továbbá — pusztának minősítve — számos olyant is, amelynek nem voltak lakói. E puszták jelentős része néhány évtizeddel korábban még falu volt. Kétségtelen, hogy számos, korábban elpusztult település már pusztaként sem került be a török defterekbe, szó sincs tehát arról, hogy *minden* középkori helység nyoma megvolna bennük. Abban azonban elég biztosak lehetünk, hogy lakott hely és jelentős puszták nem hiányzik belőlük. Ilyen teljességű tájékoztatást a településhálózatról semmilyen más forrásból nem kapunk, még akkor sem, ha a középkori forrásanyagot hiánytalanul összegyűjtjük. Számos olyan középkori falu van ugyanis, amelynek egyetlen okleveles említése

sem maradt ránk. A munkát tehát mindenképpen célszerű a török defterek feldolgozásával kezdeni, és a középkori oklevelek információit csak ezután, a török kori adatokkal szembesítve érdemes vizsgálat alá venni.

A deftereknek, teljességükön kívül, megvan az az előnyük is, hogy a településeket viszonylag kis igazgatási egységekbe, náhijékbe sorolva tartalmazzák. Elvéte voltak akkora náhijék is, amelyek egy nagyobb magyar járással vetekedtek, a legtöbbjük azonban lényegesen kisebb volt. Ez számunkra azért előnyös, mert minél kisebb a terület, annál könnyebb a határába eső helységek fekvését meghatározni. Súlyos hátránya viszont a deftereknek, szemben a magyarországi dikális összeírások és más birtokfelsorolások leg többjével, hogy egy-egy náhijén belül a falvak sorrendje többnyire tetszőleges, vagyis nem követ semmilyen földrajzi vagy egyéb rendet. Ennek folytán viszonylag ritkán lehet következtetni egy település fekvésére abból, hogy milyen települések szomszédságában sorolják fel.

Az alábbiakban egy kicsiny, nagyjából 200 km²-nyi terület, az eszéki kazához tartozó karaši náhije középkori topográfiájának feldolgozását mutatom be, mintegy mintaként. Olyan vidékről van szó, amely a török hódoltság végére teljesen lakatlanná vált. Maga az egykori náhijeszékhely, Karaš „város” sem élte túl a nehéz időket, és ma csak dűlőnévként (Karaševo) létezik Eszék és Valpó között a Karašica déli partján, Petrijevci helység mellett. Györffy György állapította meg, hogy ezen a helyen feküdt a középkori Krassó falu (a középkor végén mezőváros), amely Bonahida-Krassó néven már az Árpád-korban egyházas hely és a johannita rend birtoka volt.¹ Karaš a középkori Krassó név török kori, délszláv alakja.

Azért szemeltem ki éppen ezt a területet, mert különösen jól illusztrálható rajta a török defterek felhasználhatósága. Mielőtt kézbe vettem őket, a vidék középkoráról szinte semmit sem lehetett tudni. A modern térképeken csupa olyan település neve olvasható itt, amelyeknek, noha 1700 körül már megvoltak, semmiféle középkori előzményük nem volt ismeretes (Petrijevci, Bizovac, Brodjanci, Habjanovci, Satnica, Ivanovci, a 18. században létesült Josipovac). Csánki Dezső annak idején kettőt (Ladimirevci, Zulčin) megpróbált azonosítani középkori falvakkal,² de mint látni fogjuk, csak a második próbálkozása volt helyes. Érdemesnek látszott tehát megvizsgálni, mennyire jutunk, ha a defterek információit hívjuk segítségül.

Úgy láttam, hogy első lépésként a náhije *török kori térképét* célszerű elkészíteni. A karaši náhije településeiről két kiadatlan deftert találtam. Az egyik (A) valószínűleg 1550 táján keletkezett, és a szerémi szandzsák összeírását tartalmazza, a szandzsáknak még abban a korai, I. Szulejmán-kori állapotában, amikor Eszék vidéke (az eszéki kaza) is hozzá tartozott.³ A tahrir defterek ama típusát képviseli, amelyben a pusztákat még egy-egy falu után, annak mintegy a tartozékaként írták össze. Ezek a bejegyzések igen fontosak a puszták — és gyakran maguk a falvak — fekvésének megállapításához. Ebben a defterben Karaš városon kívül 32 falut

1 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* (= Györffy) I. Bp. 1963. 333.

2 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. Bp. 1894. 501. (Ladimérfalva), 529. (Szulcsin).

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri N° 1000. (Magyar Országos Levéltár [=MOL], Filmtár). A defter keltének megállapításában Káldy-Nagy Gyula volt a segítségemre, amit ezúton is köszönök.

és 37 pusztát találunk, de a bejegyzések szerint egy pusztta valójában a valpói, kettő pedig a gorjani kazáéhoz tartozott.

A másik (B) összeírás egy töredék, amely csupán az eszéki kaza összeírását foglalja magába.⁴ Datálásához nincs közelebbi támpont, de tetemes idővel az előző után készülhetett, mert a népesség számában, mint majd látni fogjuk, hatalmas csökkenést mutat. A falvak sorrendje ugyanakkor csaknem pontosan követi az A defterét. Az irat keletkezése, úgy gondolom, leginkább az 1570-es évek végére tehető. A pozsegai szandzsák egy késői defterének a töredéke lehet, abból a korból, amikor Eszéket már Pozsegához csatolták. A karaši náhijéből, amely ezúttal bennünket érdekel, Karaš városon és 31 falun kívül 13 pusztát vettek benne számba. Topográfiai kutatás céljára jóval kevésbé használható, mint az előző, egyfelől, mert a puszták száma jóval kisebb, másfelől ezek is a náhije összeírásának végén, a falvak felsorolása után következnek, fekvésük megjelölése nélkül.

A török kori térkép elkészítése végett mindkét defter településeit sorszámoztam, és az A defter sorrendjét követve listába foglaltam. Amennyiben a helység lokalizálásához támpontot találtam akár magában a defterben, akár későbbi forrásban, azt is feltüntettem. A III. katonai felmérés különböző (1924. évi 75 000-es és 1910. évi 25 000-es) térképein kívül rendkívül értékesnek bizonyultak ama leírások, amelyek a császári kormányzat készíttetett 1697–1702 között a törököktől visszafoglalt Drávántúl akkori állapotáról.⁵

Az alábbi lista tehát az A defter sorrendjében közli a náhije településeit, a *falvakat arab számmal, a hozzájuk tartozó pusztákat ugyanezzel a számmal és további betűjellel jelölve*. (1a tehát az első falu után elsőként összeírt pusztát jelöli.) Zárójelben tüntettem fel a B defter esetleges névváltozatait és a helység ottani sorszámát (az első 24 falu sorrendje azonos), utána pedig a földrajzi azonosítást, ha volt:

1. *Križevce* (=B1), ma Križevačko polje hn. Brodjanci mellett NY-ra (1924. térk.).
  - 1a. *Sobosovce*
  - 1b. *Lovas*
  - 1c. *Vatanuševce* (=B38)
2. *Brodjance* (= B2), 1702: pagus Brodianzy, Szt. Kereszt egyházzal, határosai K-ről Kutschinzy, D-ről Martinzy és Ivanzan, Ny-ről Habianofcy; ma Brodjanci.⁶
3. *Bilanci* (=B3), 1702: pr. Billiancy/Billianzy, Domanofzy mellett, Habianofzy K-i határosa.⁷
  - 3a. *Popovce*, ma Popovac hn. Brodjanci mellett D-re (1924. térk.).
4. *Tomašovce* (=B4), 1702: pr. Thomaschefzy, Habjanovci falu mellett D-re.⁸
  - 4a. *Marušovce*
  - 4b. *Paskovce*, ma Paskovci hn. Habjanovci mellett D-re (1924. térk.).

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri № 437. (MOL, Filmtár).

5 *Tade Smičiklas*: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. II. Spomenica o Slavoniji u XVII. vijeku (1640–1702). (= *Smičiklas*) Zagreb, 1891. 38–336.

6 *Smičiklas* 122.; *Georg Heller*: Comitatus Veroecensis. (= *Heller*) München, 1976. 25.

7 *Smičiklas* 123., 129.; *Heller* 14.

8 *Smičiklas* 129.; *Heller* 187.

5. *Habjanovce* (=B5), 1702: pagus Habianofzy, Brodianzy Ny-i határosa, határosai K-ről Billianzy, D-ről Domanofzy és Woinofzy, Ny-ról Paulinzy és Sobottiza; ma Stari Habjanovci hn. Habjanovci mellett Ny-ra (1910. térk.).⁹
 5a. *Gradjenik*, ma Gradženik hn. Habjanovci mellett Ny-ra (1924. térk.).
 5b. *Isakovce*
 5c. *Lačica*
6. *Ivanovce* (=B6), 1697: pagus Ivanovecz, egy puszta templom romjaival, határosai K-ről Ladimirowicz, D-ről Poznanovac, Ny-ről Harkanowacz, 1702: pagus Ivanofzy/Ivanovze, Maly Marianchez D-i határosa, Czelkofzy Ny-i határosa, határosai K-ről Ladimirefzy, D-ről Czelkofzy és Bosnanofzy, Ny-ről Seltzin; ma Ivanovci.¹⁰
7. *Zelčin* (=B7), 1702: pagus Selczino/Seltschin/Seltzin, Boczainevczy D-i [helyesen: K-i] határosa; határosai K-ről Ivanofzy, D-ről Harkanofzy, Ny-ről Bozanefzy; ma Zelčin.¹¹
 7a. *Podgradja*, ma Zagradje hn. Zelčin mellett Ny-ra (1924. térk.).
 7b. *Drakšin Brod*
8. *Zelkovce* (=B8), 1702: pr. Czelkofzy, Ladimirevci Ny-i határosa, határosai K-ről Kusminzy és Ny-ről Ivanofzi; ma Željkovac hn. Ivanovci mellett K-re (1910. és 1924. térk.).¹²
 8a. *Budrovce* (=B41), ma Budrovci hn. az előbbi hn. mellett É-ra (1910. térk.).
9. *Kuzmince* (=B9), 1697: romokban álló templom Szt. Kozma és Damján tiszteletére Ladimirovich falu területén; 1702: pr. Kusmincy/Kusminczy, Ladimirefzy falutól D-re, Szt. Kozma és Damján egyházzal, Czelkofzy K-i és Ladimirevci K-i [helyesen: D-i] határosa, Breslatinzy szomszédja.¹³
 9a. *Krajlovce* (??), Kuzmince és Vladimirovce mellett
 9b. *Zapolovce* (=B39)
10. *Pavlovce* (=B10), 1702: pr. Paulofzy, Nowacky falu közelében; ma Pavlovci hn. Bizovac mellett ÉNy-ra (1924. térk.).¹⁴
11. *Buzince* (=B11), 1702: pagus Businzy, határosai K-ről Bisofzy és Nowacky, D-ről Lepodrefzy, Ny-ről Bologofzy; ma Bušinci hn. Bizovac mellett É-ra (1924. térk.).¹⁵
12. *Novakovce* (=B12), 1702: pagus Nowacky, Karaševótól D-re, határosai Paulofzy és Czred; Businzy K-i határosa; ma Novaki Bizovački.¹⁶
13. *Vučevce* (=B13), ma Vučevci hn. Bizovac mellett DK-re (1924. térk.).
 13a. *Orešan* (=B35, Bičarevce pusztával együtt)

9 *Smičiklas* 122–123.; *Heller* 71.

10 *Smičiklas* 39., 95., 124–125., 131.; *Heller* 77.

11 *Smičiklas* 112., 124., 125.; *Heller* 210.

12 *Smičiklas* 125., 131.; *Heller* 40.

13 *Smičiklas* 38., 125., 131.; *Heller* 98.

14 *Smičiklas* 126., 132.; *Heller* 140.

15 *Smičiklas* 126–127.; *Heller* 29.

16 *Smičiklas* 126.; *Heller* 130.

14. *Buzovac* (=B14: *Bizovac*), 1702: desertus pagus Bisofzy, Businzy K-i és Lepodrefzy Ny-i határosa; ma *Bizovac*.¹⁷
15. *Lepodrenci* (=B15: *Lepodrevci*), 1702: pr. Lepodrefzy, Bisofzy mellett K-re, Businzy D-i határosa, Bollogofzy közelében; 1781/83. térk.: Lepodrevczy, Bizovactól K-re.¹⁸
16. *Golubovce* (=B16: *Bologovce*), 1697: pagus desertus Balogovczi, Ladimirovich D-i határosa; 1702: desertus pagus Bollogofzy/Bologofzy, Lepodrefzy mellett, Businzy Ny-i határosa; ma *Bologovce* hn. *Bizovac* mellett K-re (1924. térk.).¹⁹
17. *Satnica* (=B17), 1697: pagus desertus Satnicza, Ladimirovich K-i határosa; 1702: pr. Satniza, Goritschany falutól D-re, Dolianzy határosa; ma *Satnica*.²⁰
18. *Vladimirevce* (=B18: *Oladimirevce*), 1697: pagus Ladimirovich, határosai É-on a Karašica, K-en Satnicza, D-en Balogovczi, Ny-on Ivanovecz; 1702: pagus Ladimirefzy, Ivanovczy K-i határosa, határosai K-ról [helyesen: D-ről] Kusmincy, D-ről Breslatinzy, Ny-ról Czelkofzy; ma *Ladimirevci*.²¹
- 18a. *Otok* (=B40)
19. *Breslatinze* (=B19), 1702: pr. Breslatinzy, Ladimirevci D-i határosa, Kusminzytől K-re, a Karašica mellett.²²
- 19a. *Čenin Brod*
20. *Goričan* (=B20), 1702: pagus Goritschany, a Karašica közelében, határosai Satniza és Dolianzy; ma *Goričane* hn. *Satnica* mellett ÉNy-ra (1910. térk.).²³
- 20a. *Ternova* (a defter szerint Valpóhoz tartozik!); 1702: pr. Ternofzy/Pernofzy [ð: Ternofzy], Kriscchefzy mellett, a Karašicán túl, Karaševo mellett Ny-ra.²⁴
21. *Dolance* (=B21), 1702: pr. Dolianzy, *Satnica* alatt K-re a Karašica mellett a mezőn, Goritschany falu határosa.²⁵
22. *Križevce* (=B22), 1698: Krisevecz, Madorincz K-i határosa; 1702: desertus pagus Kriscchefzy/Crischefzy, Summotofzy mellett Ny-ra a Karašica mellett, Karaševo mellett Ny-ra; ma *Kriševci* hn. *Petrijevci* mellett ÉNy-ra (1910. térk.).²⁶
23. *Sonbotovce* (=B23), 1698: Szomotofczi, Petrovicz D-i határosa; 1702: pr. Summotofzy/Sumotofzy, Kubschinofzy mellett D-re, Karaševo D-i határosa, Kriscchefzy K-i szomszédja; ma *Samatovci*.²⁷
- 23a. *Majkovce* (??)
- 23b. *Satnica* (?)

17 *Smičiklas* 126., 132.; *Heller* 15.

18 *Smičiklas* 126., 132.; *Heller* 104.

19 *Smičiklas* 38., 127., 132.; *Heller* 18.

20 *Smičiklas* 38., 131., 133.; *Heller* 166.

21 *Smičiklas* 38., 125.; *Heller* 102.

22 *Smičiklas* 125., 131.; *Heller* 23.

23 *Smičiklas* 125.; *Heller* 63.

24 *Smičiklas* 120., 133.; *Heller* 185.

25 *Smičiklas* 125., 133.; *Heller* 46.

26 *Smičiklas* 56., 120., 133.; *Heller* 96.

27 *Smičiklas* 64., 120., 127.; *Heller* 162.

24. *Topolani* (=B24), ma Topoljane hn. Samatovci mellett D-re (1924. térk.).
 24a. *Bičarevce* (=B35, Orešan pusztával együtt), Topolani és Viroševci mellett; ma Bizarevce hn. Samatovcitól D-re (1924. térk.).
 24b. *Madarince* (=B37, Djurkovince pusztával együtt), Topolani, Kupčinovce és Viroševci mellett; 1698: desertus pagus Madovincz [ð: Madorincz], határosai É-ről Petrocz, K-ről Szankovo, D-ről Illiassevecz, Ny-ről Krisevecz; ma Madarince hn. Josipovactól Ny-ra (1924. térk.), a falu azonban határai leírása szerint ettől ÉK-re lehetett.²⁸
25. *Karaš* (város) (=B26), 1702: Karaschewo [falu], a Karašica mellett, Szt. Miklós egyházzal, határosai K-ről Petrowiz, D-ről Kubschinofzi és Sumotofzy, Ny-ről Crischefzy és Pernofzy [ð: Ternofzy], É-ről Gornia Obresch és Dollnia Obresch; ma Karaševo hn. Petrijevci mellett D-re (1924. térk.).²⁹
26. *Petrijovce* (=B27), 1698: pagus Petrocz/Petrovicz, Madorincz É-i határosa (S. 56), határosai K-ről Illisfalva, D-ről Kupchinovac és Szomotofczi, Ny-ről Kracksevacz, É-ről a Dráva; 1702: pagus Petrowiz/Petrowicz, Karaševo alatt, a Karašica mellett, határosai K-ről Zankowo, D-ről Illiaschewo és Kubschinofzy, Ny-ről Karaschewo; ma Petrijevci.³⁰
 26a. *Todfalu, más néven Hegyöm* (?)
27. *Velika Sankova* (=B28) és
28. *Mala Sankova* (=B29), 1698: desertum Szánk/Szankovo, Madorincz K-i határosa, határosai K-ről Réthfalo, D-ről Vörössed, Ny-ről Petrovicza, É-ről a Dráva; 1702: pagus desertus Czankovo/Zankowo, Petrowicz Ny-i határosa, Retvallo falu felett a Mertva Bara nevű helynél; ma Szanko hn. Josipovac mellett K-re (1924. térk.).³¹
29. *Viresöd* (=B30: *Virošev Dol*), a defter más helyén *Viroševci* néven; 1697: Csapa É-i határosa; 1698: desertum Vörösed, határosai K-ről Réthfalo, D-ről Papa [ð: Csapa], Ny-ről Kepcsin, É-ről Szánk; ma Vörösed hn. Josipovac mellett D-re (1924. térk.).³²
 29a. *Djurkovince* (=B37, Madarince pusztával együtt), ma Jurfalu hn. az előbbi mellett Ny-ra (1924. térk.).
 29b. *Kiš Legene*
30. *Iljaševce* (=B31), 1698: desertus pagus Illiassevecz/Illisfalva, Madorincz D-i határosa, Petrovicz K-i határosa; 1702: desertus pagus Illiaschewo, a Kraviza folyó mellett az erdőben, Petrowicz D-i határosa; ma Iljaševo hn. Josipovac mellett DK-re (1910. térk.).³³
 30a. *Marovce* (?), más néven *Ulica* (?)
 30b. *Ludrovce* (?)
 30c. *Ambros* (=B42), ma Ambrosfalva hn. Josipovactól D-re (1924. térk.).

28 *Smičiklas* 56., 68.; *Heller* 111.

29 *Smičiklas* 120.; *Heller* 85.

30 *Smičiklas* 63–64., 120., 121.; *Heller* 143.

31 *Smičiklas* 56., 61–63., 121., 127.; *Heller* 39. (Czankovo), 181. (Szankovo).

32 *Smičiklas* 62.; *Heller* 200.

33 *Smičiklas* 56., 64., 121., 127.; *Heller* 76.

31. *Piškorevce* (=B32)31a. *Velika Piškorevce*31b. *Čuževce*, az előbbi falu [Piškorevce] közelében31c. *Pavlovce*, az előbbi falu [Piškorevce] közelében31d. *Petrovce*, Gorjanhoz [ti. a gorjani kazához] tartozik31e. *Otokovce* (?), az előbbihez (Gorjanhoz?) tartozik31f. *Markovce*31g. *Sudince* (?), Sonbotovce, Topolani és Golubovce mellett31h. *Iločica* (?), az előbbi falu [Piškorevce?] közelében32. *Prisunce*, ma Prisunčani hn. Zelčín mellett DK-re (1924. térk.).

33. *Kupčínovce* (=B25), 1698: Kepcsin, Vörösed Ny-i határosa, Kupchinovac, Petrovicz D-i határosa; 1702: pr. Kubschinofzy, Karaševo és Petrowicz D-i határosa, Summotofzy határosa; ma Kupčínovci hn. Petrijevcitől D-re (1924. térk.).³⁴

33a. *Bolin* (?) (=B34)

A B defterben ezenkívül a puszták között szerepel még, közelebbi fekvésük megjelölése nélkül:

B33 *Gadovce* más néven *Ogadica*B43 *Laslovce*

A 1698–1702. évi adatokban több ellentmondás található, amelyek valószínűleg abból adódnak, hogy a határos földek megnevezésekor a pusztákat nem mindig vették tekintetbe. Ladimirevci falu például Ivanovci nyugati határosaként szerepel, de Ladimirevci határosai között Ivanovci nincs említve; Szankovo állítólag határos volt Karaševóval, Madarince ugyanakkor Petrijevcivel, pedig a két információ, mint megállapíthatjuk, kizárja egymást. Ennek ellenére a lista alapján elég pontosan megrajzolható a náhije török kori térképe (*I. sz. térkép*), amely kiindulási alapul szolgál a további munkához. A náhije Valpó mellett délre, Eszéktől nyugatra feküdt. Az azonosítható helyeket térképen ábrázolva kitűnik, hogy északi határa a Karašica patak és a Dráva lehetett, mert ezek vonalát, amennyire látszik, sehol sem lépte át. A Drávát Josipovac és Retfala között hagyta el délnek (feltehetőleg az itt folyó patak mentén), majd Čepin és Martinci Čepinski felett nyugatnak tartott, végül a Velika Bara és részben a Vučica folyását követve érte el a Karašicát. Marjančaci és vidéke azonban nem tartozott a náhijéhez. A körbe zárt terület a mai Zelčín, Ivanovci, Ladimirevci, Satnica, Petrijevci, Josipovac, Bizovac, Novaki Bizovački, Brodjanci és Habjanovci helységeket foglalta magába.

Megfigyelhető, hogy a defterek a szokásostól eltérően nagyjából földrajzi rendben sorolják fel a településeket, ami megkönnyíti a közvetlenül nem lokalizálható helynevek hozzávetőleges elhelyezését a térképen.

A török kori térkép birtokában immár megkísérelhetjük, hogy megrajzoljuk ugyanezen terület *késő középkori állapotát* is. A dolgunkat a jelen esetben nagyban egyszerűsíti, hogy a területen nagyobb, összefüggő birtoktestek körvonalazódnak.

34 *Smičiklas* 62., 64., 120–121., 127.; *Heller* 98.

Ezeket egyenként szemügyre véve azt tapasztaljuk, hogy meglepően pontos, az eddig ismerthez képest minőségileg új kép rajzolható az egész terület középkori topográfiájáról és birtokviszonyairól.

Szombathely tartozékai

Vizsgáljuk meg először a Baranya megyéhez tartozó szombathelyi uradalmat, amelynek egy részét Csánki Dezső is a mai Zulčín környékére helyezte. Az uradalom központja, a későbbi Subotica (ma helynév), a török korban egy másik náhije székhelye volt, tartozékai azonban északon jócskán átnyúltak az általunk vizsgált karaši náhije területére.

Támpontunk az elemzéshez a fehérvári keresztes konvent 1506. március 27-i privilegiális oklevele, amely szerint II. Ulászló február 22-i parancsára új adomány címen beiktatta Perényi Imre nádort a valpói, szombathelyi (Baranya m.) és atyai (Valkó m.) uradalmak birtokába. Az uradalmak tartozékait csak az iktatóparancs sorolja fel, ebben Szombathely castellum tartozékaként 62 Baranya megyei helység (*possessio*) szerepel.³⁵ A bennünket érdeklő részt — az első 17 falut — az oklevél sorrendjében és írásmódja szerint közlöm. Ama nevek után, amelyeknek van megfelelőjük a defter helynevei között, zárójelben feltüntettem ennek sorszámát. Azokat a helységeket viszont, amelyeknek nem akadt párjuk, szögletes zárójelbe teszem: *possessiones Werewfyn* (32), [*Poznanowch, Selchynycz*], *Selchyn* (7), *Podgradya* (7a), [*Lesthyancz*], *Dragsarewe* (7b, Drakšín Brod; brod = rév), *Pawlowcz* (31c), [*Krysewcz, Maryancz*], *Bwdrowcz* (8a), *Cenerewe* (19a, Čenin Brod), *Chwdyncz* (?31b, Čuževce), *Zelkowcz* (8), *Iwanowcz* (6), *Malopyskoryewo* (31, Malo Piškorevce), *Pyskoryewo* (31a, Veliko Piškorevce). A névsorban ezután Szombathely következik, amely az utána felsorolt 44 faluval együtt már más náhije területére esett.

Mint látható, az uradalomnak ez a része, amely Verőfény tartozékának tekinthető, nagyjából a mai Zelčín, Ivanovci és Marjančaci területén feküdt, amely utóbbi szemlátomást azonos *Maryancz*cal. A 17 tartozék közül 12-nek sikerült megtalálni a párját a náhije települései között; ötnek faluként, hétnek pusztaként. Vannak olyanok, amelyeket mind itt, mind a defterben egymáshoz közel sorolnak fel, ezekről bízva feltehető, hogy a valóságban is szomszédosak voltak. Ha a térképen figyelemmel kísérjük, amennyire eddigi adatainkból tudjuk, a birtokok felsorolását, az a benyomásunk alakul ki, hogy az többé-kevésbé szoros földrajzi rendet követett, vagyis *az egymás mellett megnevezett helységek többnyire határosak lehettek*.

Verőfény mezővárosnak a defter Prisunce faluja felel meg.³⁶ Az uradalom öt tartozékának nem akadt megfelelője a náhije települései között. Poznanovcról tudni

35 MOL Collectio Antemohácsiana (=DI) 21 535. Ugyanezeket a birtokokat ugyanilyen sorrendben felsorolja II. Ulászló 1507. máj. 24-én kelt iktatóparancsa is, amelyet a boszniai káptalan jún. 26-i oklevele tartott fenn (MOL DI 21 712). Szombathelyt illetően lényeges különbség, hogy a második oklevélben Szombathely és Verőfény mezővárosként, a névsor elején szerepel, ezenkívül csak egyes nevek írásmódjában van lényegtelen eltérés. Mindkét oklevelet *Csánki Dezső* is használta már.

36 *Györffy* I. 333.

lehet, hogy a suboticei náhijébe esett. Marjančaci kimaradása azzal magyarázható, hogy nem az eszéki, hanem a valpói kazához tartozott. A náhije határa tehát úgy látszik itt is, mint számos más esetben, átszelte a korábbi uradalmat.

Térképünk pontosítása végett érdemes megnézni egy másik, 1392. évi oklevelet is, amely nagyjából ugyanezeket a helységeket még Kosvár tartozékaiként sorolja fel³⁷: [*Veruphyn*, *Paznanfalua*], *Zulchyn* (7), *Varalya* (7a, Podgradja), [*Lestanch*, *Keufalua*], *Palfalua* (31c, Pavlovce), [*Maryanch*], *Bodorfalua* (8a, Budrovce), *Zelzek* (8, Zelkovce), *Iwanfalua* (6, Ivanovce), *Pistorya* (31, Piškorjevo), [*Kirysteleke*], továbbá a *Cenereue* nevű rév (19a) vámjá. A birtokokat ekkor — némely más falvakkal együtt, amelyekről még szó lesz — Kórógyi István kapta meg királyi adományul, mint hűtlenségért lefejezett rokona, a Kórógyiak másik ágához tartozó Szezlaki László vagyonát. Bár a nevek nem teljesen egyeznek az 1506. éviékkal, a bejárásai sorrend nagyon hasonló. Ezért szinte biztosra vehetjük, hogy *a falvak a megadott sorrendben voltak egymással szomszédosak*.

Keresztúr és tartozékai

A következő uradalmat, amelyhez Keresztúrral az élen 16 birtok tartozott, Valkó megyében fedezhetjük fel. 1433. szeptember 11-én Kórógyi János a boszniai káptalan előtt átengedett anyjának 20 egész birtokot, a Tolna megyei Nádasd két tartozékát, valamint Csapa és további 32 „Valkó és Baranya megyei” birtok felét.³⁸ (Az oklevelet Csánki is ismerte, de a helységek egyikét sem tudta lokalizálni.) Bennünket a félbirtokok sorában a 11–26. helyen felsoroltak érdekelnek (az előttük említettek kívül ezek náhijénk határain): *Kerezthwr* (1, Križevce), [*Dya*], *Bycharfalwa* (24a, Bičarevce; Csánkinál tévesen *Bychanfalwa*), [*Vyfalw*], *Atanasfalwa* (1c, Vatanuševce), *Papfalwa* (3a, Popovce), *Billanch* (3), *Pazkowch* (4b), *Isaakfalwa* (5b, Isakovce), *Gradyanch* (5a, Gradjenik), [*Hathanch*], *Lachatheleke* (5c, Lačica), *Fabianfalwa* (5, Habjanovce), *Thomasowch* (4), *Sabosfalwa* (1a, Sobosovce), [*Babareue*]. A felsorolás Baranya megyei falvakkal (Beremend stb.) folytatódik, az eddigiek tehát Valkó megyébe sorolhatók.

Mint látszik, az uradalom a náhije déli részén terült el egybefüggő darabban, a mai Brodjanci és Habjanovci körül. *Dya* kétségtelenül azonosítható a defter Orešan nevű pusztájával (13a), egyfelől, mivel a délszláv név a magyar Diós hn. megfelelője (*orah* 'dió'), másfelől, mert *Dya* a birtokfelsorolás szerint *Bycharfalwa* szomszédja, Orešant pedig a B defterben Bičarevce pusztával együtt írták össze.

Feltűnő, hogy Brodjancinak látszólag nincs középkori előzménye, *Vyfalw*, *Hathanch* és *Babareue* falvakkal viszont nincs megfelelője a defterben. Ez azt sejteti, hogy valamelyikük Brodjancival lehet azonos. Elsősorban Babarévére gondolhatunk, mivel Brodjanci nevében a *brod* 'rév' szó rejlik. A kérdésre később, több információ birtokában még visszatérünk.

³⁷ Zsigmondkori Oklevéltár. (= ZsO) Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván. I–IV. Bp. 1951–1994. I. N° 2494.

³⁸ Tartalmi kivonat Zsigmond 1434. febr. 17-i okleveléből, amelyet a boszniai káptalan 1434. ápr. 18-án írt át. (MOL DI 12 530.)

A krassói uradalom

Karaš, a náhije székhelye, mint láttuk, a johanniták vránai perjelségéé volt. 48 tartozékát, amelyek eddig ismeretlenek voltak, II. Ulászló ama 1495. évi oklevele sorolja fel, amellyel a vránai perjeltől elkobzott Baranya megyei Krassó *castellumot* és mezővárost bajnai Bot Andrásnak adta.³⁹

Vizsgáljuk meg a névsort az előbbi módszer szerint, kezdve az első 15 helységgel: *oppidum Crasso* (25), *Chwpczyn* (33, Kupčínovce), [*Narwy*], *Zombathelek* (23, Sonbotovce), *Bologowcz* (16), [*Sepffa*], *Bwzowcz* (14), *Wcztheleke* (13, Vučevce), *Kyszathnycza* (17, Satnica), *Markowcz* (31f), *Goryczan* (20), *Dolancz* (21), *Kyristheleke* (22, Križevce), *Kyszank* (28, Mala Sankova), [*Berekffalwa*].

A Kupčínovci és Samatovci között felsorolt *Narwy* birtok a török kori Topolanival (24) látszik azonosnak (*topola* 'nyárfa'). *Sepffa* birtoknak a felsorolás szerint Bologovce és Bizovac körül kellett feküdnie, ahol meg is találjuk a megfelelőjét Lepodrevci (15) néven (*lepo drevo* 'szép fa').

Mint látható, a krassói uradalomnak ez a része a szombathelyitől keletre, a Kórógyi-birtokoktól pedig északra terült el, a mai Samatovci, Bizovac és Satnica körül.

Krassó kastély ezután felsorolt 25 tartozékát nem találjuk meg ebben a náhijében, sőt az egész eszéki kazában sem. Ezek a vránai perjelségnek egy másik, távolabb eső uradalmát képezték, amelynek központja a Nekcse (ma: Našice) melletti Szentmárton (a mai Martin) volt, és a török időkben a pozsegai szandzsák krstušijai náhijéjét alkotta. A máshonnan ismeretlen Krstušija név nagyjából 'Keresztesség'-nek fordítható, és nyilván arra utalt, hogy a terület a jeruzsálemi kereszties lovagok, vagyis a johanniták birtoka volt.

A szentmártoni uradalom falvai után a felsorolás ismét Krassó vidékén folytatódik. A névsor további hat tagját mind megtaláljuk a karaši náhijében: *Zenthkozmadamyán* (9, Kuzmince), *Bwzathelek* (11, Buzince), *Paulowcz* (10), *Nowakowcz* (12), *Ladimerffalwa* (18, Vladimirevce) és *Prezna* (19, Breslatince). A hat falu a mai Ladimirevci és Novaki Bizovački körül feküdt, és minden bizonnyal külön igazgatási egységet képezett a krassói uradalom területén belül. Látható, hogy valamennyi egy tagban terült el Krassó 15 faluja és a szombathelyi uradalom között.

Krassó tartozékainak névsorában marad még négy falu, amelyeket, akárcsak Szentmártont és 25 faluját, hiába keresünk az eszéki defterekben (*Zenthannus*, *Lwkowacz*, *Lesthyna* és *Habycza*). Ezek is a perjelségi birtokok egy különálló egységét képezhették, és délszláv nevükből ítélve szintén a Drávántúlon kell sejtenuk őket, de egyelőre fogalmunk sincs, hol.

Ezek után meghatározhatjuk a Keresztúrhoz tartozó Babaréve (*Babareue*) fekvését is. Amikor 1312-ben és 1319-ben a johanniták mestere nyugat felől elhatároltatta krassói uradalmát a Kórógyiak birtokaitól (a későbbi Szombathelytől), a határ délen, a Kas-tónál kezdődött és mielőtt a Verófénybe vezető utat elérte volna, elhaladt a Kórógyiak Babaréve faluja mellett.⁴⁰ Babaréve ezek szerint a keresztúri

39 1495: castellum Crasso ... ac oppidum similiter Crasso. MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= Df) 233 315. (= Draskovich lt. 39–10.)

40 Györfly I. 333.

uradalom ama részén feküdt, amely közel esett a Krassó és Szombathely közötti határhoz. Mivel kétségkívül a környék egyik legrégebb és legjelentősebb települése volt, valóban azonosítható, mint sejtettük, a mai Brodjancival.

Szank és tartozékai

Most már csak a náhije keleti pereme maradt felderítetlen. Itt találjuk a vidék legnépesebb településeit, ennek ellenére úgy találjuk, hogy középkori nyomuk szinte alig akad. Ennek az az oka, hogy mindvégig egy egyházi testület, a győri káptalan birtokát képezték, és a rájuk vonatkozó oklevelek elvesztek. Csak véletlenül merül fel 1364-ben Petri, 1410-ben Madarasegyház (a későbbi Madárháza) a káptalan itteni birtokaként.⁴¹ Az egyetlen forrás, amely ennél bővebben tájékoztat róluk, a káptalan számadáskönyve. Megtudjuk belőle, hogy *Zank* volt a káptalan legnagyobb kiterjedésű birtoka, amely a 16. század elején a hozzá tartozó falvakkal együtt évi 100–120 ft adót fizetett. Tartozékainak nevét azonban csak jóval a török hódítás után (1631) jegyezték fel, nyilván korábbi feljegyzések alapján, és akkor már azt sem tudták, pontosan melyik megyébe estek. A falvak ekkor a következők voltak: *Nagyzank* (27, Velika Sankova), *Kiszank* (28, Mala Sankova), *Petry* (26, Petrijovce), *Madárháza* (24b, Madarince), [*Kovácsi*], *Illésfalva* (30, Iljašovce), [*Jánosfalva*], *Weressed* (29) [és *Isegh* vagy *Hidegh*].⁴²

Az uradalom, mint látjuk, a mai Petrijevci és Josipovac körül, a Dráva mentén terült el, és térképünkön csaknem teljesen kitölti a náhijének azt a darabját, amely eddig üresen maradt.

Szombathely (Kosvár), Keresztúr, Krassó és Szank tartozékait számba véve csupán a náhije délkeleti szélének egy darabkája maradt hátra. Itt egy ötödik jelentősebb birtoktestet találunk, amelynek másik fele azonban már a szomszédos čepini náhijébe nyúlt át. Az itteni helységeket hiánytalanul csak egyetlen középkori forrás tartalmazza, azon 1392. évi oklevél, amelyről már volt szó Kosvár tartozékainak elemzésekor. A szombathelyi uradalommal együtt ezek is a lefejezett Szeglaki László vagyonát képezték. A náhije nyugati végében fekvő falvak (Szombathely későbbi tartozékai) felsorolása után az oklevélben Chapa (a mai Čepin) következik, majd az alábbi nevek: *Dersfalua*, *Legene* (29b Kiš Legene), *Gurkfalua* (29a Djurkovince), *Ambroosfalua* (30c Ambros), *Lukachteleke*, *Ladmerfalua*. (Közülük Dersfalva és Ladmerfalua a čepini náhijében lelhető fel Deržovce és Vladimirovce néven.⁴³ Ugyanott a B defterben a két Legene is előfordul.)

A birtoktest egy kis része, amely Györkfalva és Ambrusfalva helységekből állt, nem sokkal 1392 után kivált a Kórógyi-vagyontól. 1410-ben a győri káptalan ura-

41 1364: possessio Petry, a Szeglakiak Gyurkfalua és Bokorfalua nevű birtokainak szomszédja. (MOL DI 5316.); 1410: Szeglaki Imre ellentmondott Madaraseghaz meghatárolásakor: ZsO II. N° 7246. (1409-re keltezte).

42 *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 214. sk. vö. 1506: de pecuniis Zank; 1531: possessiones Zank et Petry cum suis pertinentiis, a káptalan számadáskönyvének 1. kötetében (MOL Df 279 560. f. 162. és f. 34^a).

43 *Csánki D.* ezt a Ladmérfalvát keverte össze a mai Ladimirevcivel, ld. a 2. jegyzetet.

dalmával ezen a tájon Szeglaki Imre, László unokaöccse volt szomszédos.⁴⁴ Nyilván apai örökségként kapta meg a két falut rokonaitól, a Zsigmond-párti Kórógyi István bán fiaitól. Hogy voltak-e utódai és mi lett a birtokok sorsa, egyelőre nem tudjuk.

Sikerült viszonylag pontosan, a remélnél mindenestre sokkal pontosabban, rekonstruálnunk nemcsak a középkori településhálózatot, hanem a birtokállapotot is. Jelentős birtoktest nem kerülhetett el a figyelmünket, mert minden falut sikerült valamelyik uradalom tartozékaként azonosítanunk. Csupán a defter néhány pusztája maradt egyelőre „gazdátlan”, és ezért részben elolvasatlan is. Az eredményt, tehát a vidék rekonstruált középkor végi topográfiáját és birtokállapotát a 2. sz. térkép mutatja.

Topográfiai ismereteink most már elégségesek ahhoz is, hogy településtörténeti következtetéseket vonjunk le belőlük.

A náhije területén a középkor végén 62 lakott helység volt, vagy talán egy-kettővel kevesebb. Szombathelyhez 1506-ban 13, Krassóhoz 1495-ben 21 *possessio* tartozott, Szankhoz közvetlenül a török hódítás előtt 9 falu. (*Possessio*-n a Jagelló-korban gyakorlatilag mindig lakott települést értettek.) A többi birtoktestről csak korábbi adataink vannak: Keresztúr uradalma 1433-ban 16 helységből állt, Kosvár csapai kerületéből pedig 1392-ben három helység esett a náhije területére. Elképzelhető, hogy ezek közül 1500-ig egy-kettő elpusztult, de ez nem nagyon valószínű, mert a szombathelyi uradalom területén még nőtt is valamelyest a falvak száma 1392 és 1507 között. Úgy látszik, hogy a településszerkezet 1400 tájától a 16. század elejéig nem sokat változott.

Erre a szerkezetre, mint mindenütt a Dráva–Száva közén és a Dél-Dunántúlon, az egészen apró falvak voltak a jellemzők. A náhije területe hozzávetőleg 20 ezer ha-ra tehető, eszerint átlagosan mintegy 340 ha (600 kat. hold) esett egy településre. A településhálózat eredetileg még ennél is valamivel sűrűbb lehetett. A defterben 14 olyan pusztát találunk, amely nem szerepel középkori forrásainkban. Ezek egy része valamikor szintén lakott lehetett (pl. Lovász, Tótfalu), de a 15. századra nyilván elpusztásodtak, és így a birtokfelsorolásokba már nem kerültek be.

A faluszerkezet átalakulása, amit valószínűleg a népesség valamelyes csökkenése is kísért, 1507 és 1550 között indult meg. Némely eset drámai pusztulást sejtet: Verőfény (Prisunce), amely piachely volt és 1507-ben még mezővárosnak nevezték, 1550 tájára a náhije legkisebb települése lett, mindössze 2 család lakta, és a második defter készítésének idejére végleg pusztává vált. A 16. század második felére a korábbi 62 helységből 30 elnéptelenedett, és csak 32 állt fenn. Népségük a két defter készítése közötti időben közel a felére (46,4%-kal) csökkent, 694 hánéről 372 hánéra.⁴⁵ A 17. század végén, a felszabadító háború küszöbén a 32-ből 25 helység még mindig lakott volt, összesen vagy 250 házzal, kettőt pedig (Zelkovci, Kuzmin-

44 Ld. a 41. jegyzetet.

45 Nem ez a helye a Drávántúl történeti demográfiai elemzésének, de megjegyzem, hogy ugyanilyen pusztulást tapasztalunk az egész tájon. Az észéki kaza többi öt náhijének népessége — Eszék várost nem számítva — 49%-kal csökkent (1335-ről 683-ra), a lakott helyek száma 65-ről 40-re. Közülük a suboticei náhije egészében lakatlanná vált. A szerémi szandzsák területén is mutatkozott népességcsökkenés, de minél keletebbre megyünk, annál kisebb; az ivankovói náhijében pl. 34, a slakovciban 21, a nijemciben már csak 20%-os.

ci) még számon tartottak pusztaként, ezek, úgy látszik, a 17. század közepe táján váltak néptelenné.⁴⁶ A 16 évig tartó háborút a 25-ből három élte túl (Ivanovci, Ladimirevci, Petrijevci), majd néhány 1700-tól kezdve újratelepült. Ma a 62 középkori falu helyén mindössze tíz helységet találunk.

Többféle módon eljárhatunk a defterek számadataival is. Kiszámítható például belőlük a náhije középkor végi birtokmegoszlása, az egyes birtoktestek terjedelme. Ha összeadjuk, melyikben hány háne volt 1550 körül, a következő eredményt kapjuk:

1. A vránai perjelség krassói uradalma (Szentkozmadamjással): 18 helység, 351 háne

2. A győri káptalan szanki uradalma: 5 helység, 210 háne

3. Keresztúr és tartozékai: 5 helység, 79 háne

4. A Perényiek szombathelyi uradalma: 5 helység, 54 háne

Hogy a számítás eredménye mennyiben használható fel a késő középkori viszonyok jellemzéséhez, az azon múlik, hogyan viszonyult a háne a portához. Ennek megállapítására egy kísérletet végeztem.

Mint ismeretes, Ernuszt Zsigmond 1494–1495. évi számadásaiban megtalálható minden megye portáinak száma, kivéve 14 délvidéki megyéét. A hiányzó számok becslésére számos kísérlet történt, előbb Molnár Erik, Szabó István és Fügedi Erik, legutóbb Kubinyi András próbálkozott vele, részben új adatok alapján.⁴⁷ Mivel a módszerek nagyon hozzávetőlegesek voltak, az eredmények között olykor hatalmas eltérések adódtak. Csanád megye portaszámát például Kubinyi több mint háromszor annyira tette (8177), mint Fügedi (2610).

Kísérletképpen magam is próbát tettem egy újabb módszerrel. A török defterek alapján kiszámítottam 13 megyére nézve (Bihar esetében ez nem volt lehetséges), hogy a területükön hány hánét írtak össze. Az adatok távolról sem egységesek, mert különböző korú deftereket kellett felhasználnom.⁴⁸ Íme a végeredmény:

46 1702. évi adatok szerint 22 helységben a török uralom idején 203 háztartás (*domus, sessio, familia*) volt. Lakott volt Vörösed, Karaševo és Breslatinci is, de egykori lakóik számát nem jegyezték fel (*Smičiklas*).

47 *Kubinyi András*: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László, Selmeczi László. Nagykovács, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.) 279–299.

48 *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.; *Engel Pál*: A temesvári és moldovai szandzsák török kori települései (1554–1579). Szeged, 1996.; *Halasi Kun Tibor*: A szegedi szandzsák 1578. évi deftere (kézirat, MTA Történettudományi Intézete); *Bruce W. McGowan*: Sirem sancağı mufassal tahrir defteri. Ankara, 1983.; csanádi szandzsák: MOL Mikrofilmtár 10 663. tekercs; pozsegai szandzsák (1565): Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri № 351. (Fénymásolatához Fodor Pál és Hegyi Klára segítségével jutottam hozzá. Szívességüket ezúton is köszönöm.) Az eszéki kazához az említett 1550 körüli deftert használtam.

	Idő	Háne	Kubinyi A. becslése	Eltérés (%)
Arad	1566–67	5 061	6 325	+25
Bács	1578	4 597	4 554	-1
Békés	1567	3 263	3 188	-2
Bodrog	1578	2 327	3 074	+32
Csanád	1567	4 720	8 177	+73
Csongrád	1578	2 351	2 024	-14
Temes ⁴⁹	1554–69	7 264	5 060	-30
Torontál	1567	1 155	635	-45
Zaránd	1566–67	5 926	6 072	+2
Összesen		36 664	39 109	+7
Keve	1569–79	2 492	–	
Krassó	1569	5 101	–	
Szerém	1570 k.	6 384	–	
Valkó	1550–70	8 126	–	

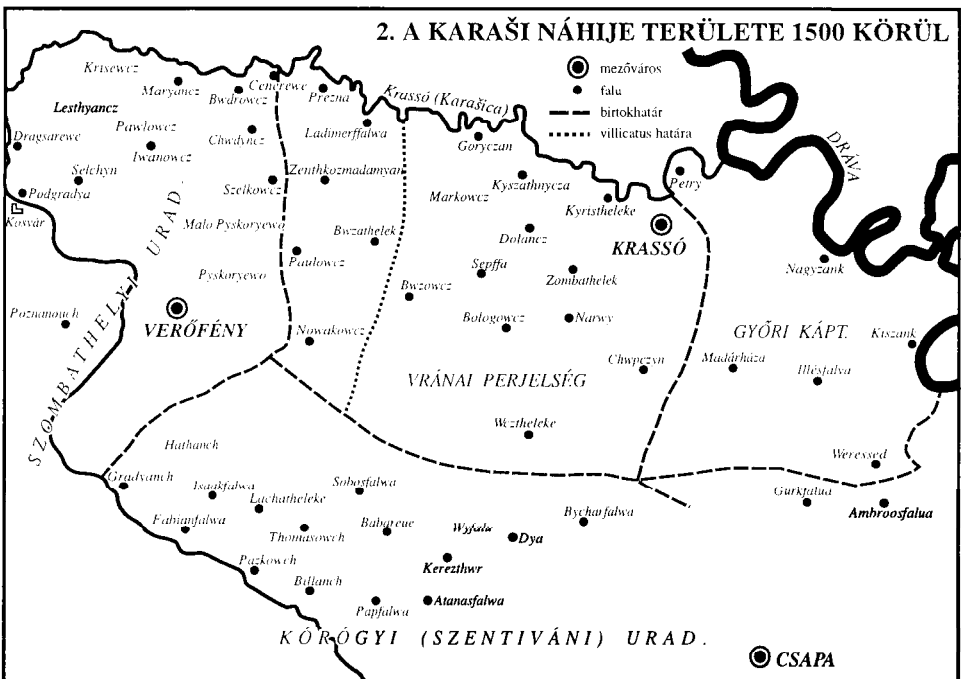
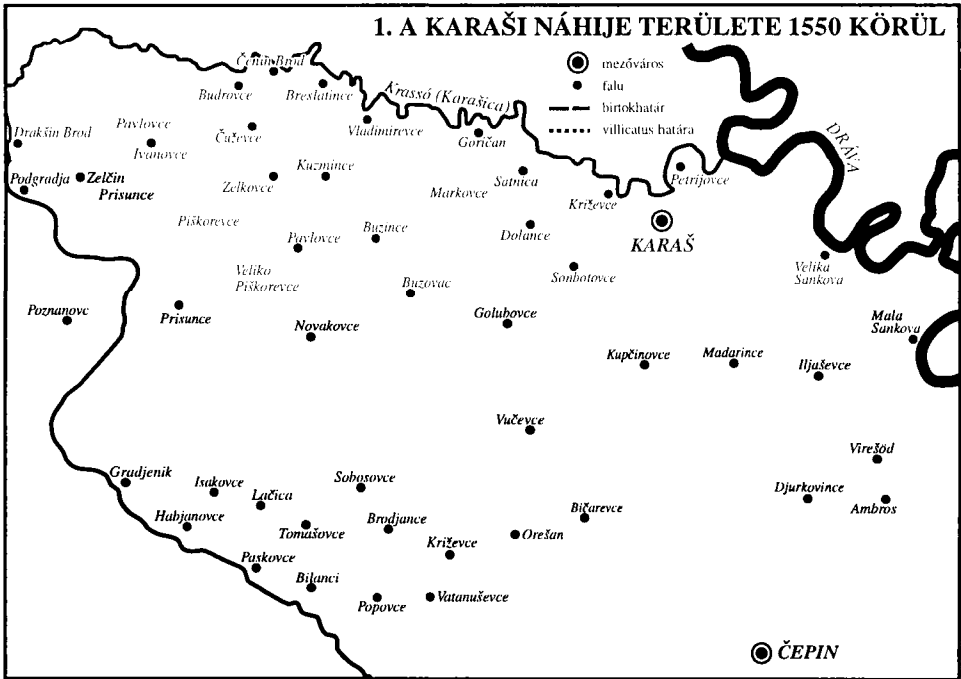
A számítás tanulságos. Három megye (Bács, Békés, Zaránd) esetében a számok döbbenetesen hasonlók Kubinyiéhoz, hat esetben viszont igen jelentősen eltérnek lefelé vagy felfelé. A végeredmény azonban ennek ellenére nem különbözik lényegesen (6,66%). Nézetem szerint a táblázat kielégítően bizonyítja, amit eddig is feltételeztünk, hogy *a török kori háne azonos volt a magyar portával*. Következésképp a török kori háneszámok kellő óvatossággal felhasználhatók bizonyos számításokra a késő középkori Magyarország viszonyaihoz is.

PÁL ENGEL

THE HISTORICAL RECONSTRUCTION OF THE MEDIEVAL TOPOGRAPHY OF EASTERN SLAVONIA

Constant warfare in the part of Hungary that lay under Turkish rule in the sixteenth and seventeenth centuries almost completely destroyed the medieval network of local settlements. The names of some localities have survived as geographical locations, but others may only be found in written sources. Nevertheless medieval topography can generally be reconstructed, if we both analyse and thoroughly compare the two types of source at our disposal: medieval documents and Ottoman tax returns. The study illustrates this process, taking as its example the nahiye of Karaš, an area covering 200 km² of what is now Croatian territory (west of Osijek). In 1500 there were about 62 inhabited settlements in the nahiye. By the end of the sixteenth century the number of inhabited settlements had fallen to 32, and most of these were subsequently destroyed during the so-called war of liberation that lasted from 1683 until 1699. Today we find ten villages in the area. With just one exception, these villages do preserve the names of medieval settlements.

49 A lugosi és karánsebesi kerület, valamint a szörényi bánóság nélkül.

Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban

Lippát az 1551–52. évi török–Habsburg háborúskodás idején a birtoklásáért folytatott küzdelmek és az azokhoz kapcsolódó személyes tragédiák emelték a magyar köz- és hadtörténet jeles helyei közé. Szűk egy esztendő alatt háromszor cserélt gazdát,¹ Fráter György az 1552. novemberi visszafoglalás körüli diplomáciai kavargás téves bécsi értékelésének áldozata lett.² Lippa elvesztése (1552. július 30.) törte derékba Bernardo de Aldana spanyol zsoldosvezér felfelé ívelő pályáját, aki végül is szerencsésnek mondhatta magát, hogy — többek, például a spanyol királyné — közbenjárására ép bőrrel megúszta.³

Kevésbé ismert, hogy Lippa nem ekkortájt került először a figyelem középpontjába. Szapolyai János, aki királyként is sokáig Erdélyt tekintette uralma első számú bázisának,⁴ mindent megtett azért, hogy a Maros-völgy kulcsának számító erősség megmaradjon birtokában. Lippát, amely egyszersmind a törökökkel való érintkezést is biztosította,⁵ Lengyelországba menekülésekor leghűségesebb kapitányára, Radics Bosicsra bízta, aki nagyobbreszt meg is tudta tartani János király hűségén a várat és a Temesközben 1526 óta különösen elszaporodott szerbeket.⁶ Lippa János király kedvelt tartózkodási helyei közé tartozott, talán ezzel lehet összefüggésben, hogy I. Szülejmán szultán 1541 szeptemberében e várost jelölte ki tartózkodási helyül Szapolyai özvegye, Izabella királyné és a csecsemő János Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem számára.⁷

1 *Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. (Az 1551–52. évi várháborúk.) Bp. 1985. 63., 67. és 133–136.; *Cristina Feneşan*: Codex Vindobonensis Palatinus 7803. Eine wenig bekannte Quelle über die Eroberung von Lipova durch die Habsburger (1551). *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1980. 13–25.; *Fodor Pál*: Török beszámolók Lippa 1551. évi feladásáról. Keletkutatás 1993. ősz 80–95.

2 *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Bp. é. n. (Labirintus) passim.

3 Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja Szakály Ferenc, fordította Scholz László. Bp. 1986. (Bibliotheca Historica) passim.

4 Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László és Mócsy András. Bp. 1986. 410–420.

5 Szapolyai isztambuli követe, Lasky Jeromos Lippán keresztül tért haza 1528-ban. *Erdélyi Gabriella*: Hieronim Łasky konstantinápolyi jelentése egy Ferdinánd-párti főúr tollán. (Megjegyzések a sztambuli tárgyalások [1527–1528] történetéhez.) Fons 1996. 312.

6 *Alekša Ivić*: Srba u Vojvodini od najstarijskih vremena do osnivanja potisko-pomoriske granice (1703). Novi Sad, 1929. (Knjiga Matice Srpske 50.)

7 *Veress Endre*: Izabella királyné 1519–1559. Bp. 1901. (Magyar Történelmi Életrajzok) 197–216.

Abból, hogy Izabella nem tartotta méltóságához illőnek a helyet,⁸ arra következtethetnénk, hogy érdemlegesebb polgári múlt nélküli katonai bázis volt, melyet csak fekvése tett stratégiailag fontossá.⁹ Annál is inkább, mert a gyér helytörténeti irodalom is múltjának ezen oldalát domborítja ki.¹⁰ Az utóbbi évtizedekben azonban jócskán megszaporodtak az arra utaló jelek, hogy Lippa polgárvárosként sem sorolható a visszamaradottabb települések közé, vagyis — mint minden jelentősebb hely¹¹ — színes középkori előzmények után vált elsődlegesen katonai támaszponttá. Elsőnek Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjéről írott 1971. évi tanulmánya irányította rá a figyelmet.¹² Kubinyi a bécsi és a krakkói egyetemet 1440–1514 közt látogató magyarországiak származási helye alapján teremtett rendet a rengeteg városnak, piachelynek¹³ és központi helynek¹⁴ minősített település dzsungelében, fontos eligazításokkal szolgálva nagyságrendi és fontossági megoszlásukat illetően is. Lippát az V. hierarchikus szint élmezőnyébe sorolta, ami — lévén, hogy hat szintet vizsgált — első pillantásra nem ígér különösebben magas fejlettségi fokot. Ha azonban tudjuk, hogy Lippa előtt — néhány kivételtől eltekintve — csupa szabad királyi, bánya- és szász várost (az utóbbiak lakói nyelvi okokból jelentőségüknél nagyobb számban látogatták a bécsi univerzitást), valamint püspöki székhelyet találunk, s közismerten jelentős mezővárosok sorra-rendre utána következnek, úgy véleményünk alaposan megváltozik.¹⁵

Ahogy az már ilyenkor lenni szokott, Kubinyi jelzése óta számos azt alátámasztó jel és adat került felszínre. Barta Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy az 1514. évi magyarországi parasztháború meghatározóan a marhatenyésztésben és szőlőművelésben, valamint a marha- és borkereskedésben érdekelt — elsősorban mezővárosi — gazdag-paraszság elégedetlenség-nyilvánítása volt. Lippát a földesúr, Branden-

8 Átköltözéséről Dévára, majd Gyulafehérvárra (1542 tavaszán): *Veress E.*: i. m. 216. skk.

9 Közönségesen Erdély marosi kapujának tartották.

10 *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. I–II. Bp. 1970. (egyetlen ide vonatkozó tanulmányt sem sorol fel). Vö. *Bodor Antal–Gazda István*: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Függelék: A vármegyétörténeti sorozatok. Bp. 1984. (Tudománytár) 235.

11 *Ferenc Szakály*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege... Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 235–272., passim.

12 *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 1971. dec. 58–78.

13 *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 27.) passim.

14 *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1990. 319–330.; *Uő*: Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Miskolc története. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Dobrossy István. Miskolc, 1996. 415–432.

15 *Kubinyi András*: A középkori Magyarországi városhálózat i. m. 75., vö. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.) Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 13–28.

burgi György őrgróf¹⁶ itteni tisztviselőinek bizonytalansága juttatta 1514. június 6-án Székely Dózsa György kezére, ám úgy tűnik, ez a fordulat kedvére volt az itteni polgárság egy részének is. Igaz, hogy ugyanakkor Vad Tamás bíró — meglehetősen, önmaga és a vármagyok fedezése végett — Szapolyai János erdélyi vajdához küldött segítségért.¹⁷

A mohácsi csatavesztés után a mezőváros kincstári tulajdonban volt, s János király 1529-ben a szabad királyi városok sorába emelte.¹⁸ Ezt persze értékelhetnénk egyszerű gesztusnak is, amellyel az uralkodó talán az itteni — túlnyomórészt nyilván magyar — polgárok eddigi hűségét kívánta jutalmazni, illetve a jövőre jó előre biztosítani. (A királyi kézre jutott jelentősebb oppidumok rangjának megemelését már II. Lajos megkezdte, aki 1526-ban a szerémségi Újlaknak adományozta Buda jogait.¹⁹) A privilégiumok azonban nemcsak ezt, hanem nyilván a városi polgárság gazdasági lehetőségeinek javítását is szolgálták. Gondoljuk ezt abból, hogy Lippa — a környék etnikai viszonyainak erős megváltozása ellenére²⁰ — még 1545-ben is jelentős kereskedelmi tevékenységet folytató magyar városnak mutatkozik, melynek kereskedői eljutottak az ország nyugati határain túlra is. Igaz, az északnyugat-magyarországi — Pozsony környéki — harmincadcsoport véletlenszerűen ránk maradt 1542., 1544. és 1545. évi naplójában csak 1545-ben — és akkor is csak elvétve — bukkannak fel lippaiak: május 12-én Kádas Bertalan szatócsárú (1,50 Ft), június 12-én Íjgyártó Mihály szatócsárú (2,25 Ft), augusztus 19-én Gazda György 2000 db kés (1 Ft), október 9-én Horvát Tamás 3000 magyar süveg és 20 vég karasia posztó után (22,85 Ft) fizetett vámot Zurndorfnál.²¹ Mivel feltűnően nagy számú gyulai társaságában tűnnek fel, nyilvánvaló, hogy a térség nyugati importcikkkel való ellátása a gyulaiak feladata volt,²² a lippaiak csak alkalmasszerűen folytak bele ebbe a tevékenységbe.

Az 1551–52. évi háború, a Temesköz török kézre kerülése új fejezetet nyitott Lippa életében is. A védői által sorsára hagyott várat és várost 1552. július 30-án szállták meg a török csapatok. Megrongálódott védműveit gyorsan helyreállították, s itt rendezték be az Arad és Zaránd vármegyék területéből kihalított, nagy kiterjedésű lippai szandzsák székhelyét.²³ Miután a megszállást irányító és az újonnan szervezett temesvári vilájet beglerbégjévé előlépő Kászim bég úgy ítélte meg, hogy

16 Földesurairól: *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 764. Vö. *Bácskai Vera*: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1967. 432–456. Lippa környékére kevésbé terjeszkedik ki.

17 *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 101. skk.; *Barta Gábor*: Az 1514. évi parasztháború résztvevői. Békési Élet 1975. 195. és 201.

18 *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. Arad, 1892. 180–181.

19 Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Ford. és a kísérő szövegeket írta Hegedüs Antal. Újvidék, 1983. 93–179.

20 *Szakály Ferenc*: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.) Történelmi Szemle 1979. 246.

21 *Magyar Országos Levéltár*. Magyar Kamara Archivuma. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 920.

22 *Bácskai Vera*: Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században. Gyula, 1991. (Gyulai füzetek 3.) 18–23.

23 *Szántó I.*: i. m. 134–135., vö. *İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kültüphanesi, Koşular* 888, fol. 445b.

Lippa Budánál és Belgrádnál is jelentősebb erősség, ahonnan egész Magyarország és Erdély sakkban tartható,²⁴ az 1550-es évek közepén átmenetileg ide helyezték át a temesvári vilájet központját.²⁵ Két hosszabb (1595–1616 és 1686–1695 között) és több rövidebb megszakítással Lippa 1716-ig a törökök birtokában maradt,²⁶ és uralmuk mélyreható változásokat hozott a város és vidék etnikai és vallási viszonyaiban.

E változásokat — legalábbis a 16. században — az ún. szandzsákösszeírások (törökül *tahrir* és *idzsmál* vagy *timár defterek*) segítségével tudjuk nyomon követni. Erről a forrástípusról a magyar turkológiai szakirodalom már minden lényegeset elmondott,²⁷ ezért ehelyütt csupán arra emlékeztetünk, hogy az oszmán defterek tartalmazzák az első összefüggő adatsorokat a középkori-koraújkor Magyarországnak ezekről a területeiről. Többek között a vidék 16. századi, sőt középkori történeti földrajzának rekonstrukciója sem volna lehetséges a bennük fellelhető gazdag topográfiai információk nélkül.²⁸

A lippai szandzsákról hat defter maradt ránk, mind a hat a 16. századból. Valójában defter-„párokról” van szó: három különböző időpontból származó szandzsákösszeírás és három azok alapján készített *timár*-defter áll rendelkezésünkre, ami lehetővé teszi nemcsak a népesség és az adók, hanem a birtokgazdálkodás és a javadalom-birtokosok megismerését is. Az első defter-párt 1554-ben, a másodikat minden valószínűség szerint 1567-ben, a harmadikat pedig 1579-ben állították össze.²⁹ E jegyzékekre és más oszmán forrásokra támaszkodva a közelmúltban fogtam hozzá a lippai (és az 1566-ban létrejött jenői) szandzsákhoz tartozó területek 16. századi történetének feldolgozásához. A munka még a kezdeteknél tart, ám Györffy György professzor úr tiszteletére — aki Lippa Árpád-kori történeti földrajzát is megírta³⁰ — „mutatványként” közzéteszem Lippa és a közigazgatásilag hozzá kapcsolt, a Maros tulsó partján fekvő Radna város lakosságának névsorait és a két helység adózására és gazdasági tevékenységére vonatkozó adatokat.

Bár a kutatás jelenlegi állásánál aligha volna szerencsés messzemenő következtetéseket levonni a bejegyzésekből, annyi azért első látásra is nyilvánvaló, hogy magyar szempontból tragikus következményekkel járt a török foglalás és betelepítés. Noha a Temesköz magyar településeit és lakosságát a másfél évszázadon át ismétlődő török betörések már előzőleg alaposan megritkították, és az etnikai ará-

24 *Szántó I.*: i. m. 135.

25 *Fodor Pál*: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 196.

26 Temes vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n. (Magyarország vármegyéi és városai) 64–65.

27 *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből 52.); *Uő*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp. 1985. és számos más kiadványa. *Dávid Géza*: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982.; *Ágoston Gábor*: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 1988. 221–296., 1989. 191–288.

28 Ilyen irányú hasznosításukra mértékadó: *Engel Pál*: A temesvári és a moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). Szeged, 1996. (Dél-alföldi évszázadok 8.)

29 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri, N° 292., N° 457. és N° 578.

30 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1987.³ 180–181.

nyokat a 15. századtól beáramló szerbek (rácok) javára változtatták meg,³¹ a 16. század közepén még mindig számos településen találunk magyar szórványokat. Nemcsak az északabbra, például a Maros partján fekvő városokból és falvakból, hanem a Temesköz délnyugati részein elterülő helységekből sem tűntek el teljesen a magyar nevet viselő családok. Némely fejlett, komoly kereskedelmet űző város — így Lippa és Radna — pedig izmos magyar polgársággal rendelkezett 1550 táján. A török hadak közeledtére azonban a módosabb lippai polgárok valószínűleg elhagyták a várost, hiszen az alább közölt török összeírásokban senkit sem találunk meg a fentebb említett, nyugatra járó kereskedők közül. Noha az első ijedelem elültével egyesek talán visszatértek, sőt beköltözők is akadtak (1554-ben 18 magyar családfőt találunk a Lippán összeírt 64 családfő között), a többségnek nem sokáig volt maradása itt. Az 1550/60-as években a törökök — miután a várból már uralmuk kezdetén kizavartak mindenkit — fokozatosan „önkéntes” távozásra bírták a városban élő magyarokat is. Az 1567. évi összeírók még belebotlottak ugyan két magyar családfőbe a Tesvárnak is nevezett Lippa városában, 1579-ben azonban már nem találtak ott magyar lakosokat. Helyüket a várban törökök, a városban pedig szerb martalócok foglalták el, akik hamarosan balkáni jellegű katonai helyőrséggé változtatták e néhai szabad királyi polgárvárost. (Az új birtokosok mintegy két évtizedes együttélés után maguk is különváltak: a városba telepedett törökök 1567 és 1579 között mind felhúzódtak várba, átengedve azt szerb szövetségeseiknek.) Miután katonai szempontból nyilván kevésbé zavarták a törököket, a radnai magyar polgárok inkább a helyükön maradhattak, bár szerbekhez viszonyított arányuk kismértékben itt is csökkent: 1554-ben 68 nős tizedfizető családfőből 22, 1567-ben 73-ból 24, 1579-ben pedig 77-ből 21 volt magyar.³²

A magyarság visszaszorulásában a török terjeszkedés egy további, közvetett módon is szerepet játszott. A szerbek 15–16. századi folyamatos betelepődése-betelepítése és a legalább egy évszázados együttélés spontán asszimilációs (helyenként akkulturációs) folyamatokat indított el, melynek egyik érdekes formája deftereinkben is jól követhető. A magyarok közül számosan szlávósították el neveiket, adtak gyermekeiknek szerb neveket, vagy — ami identitásuk megváltozásának legbiztosabb jele — mondták be az összeíróknak (olykor tisztán magyar) neveiket fordított

31 A 6. és a 20. jegyzetben idézett műveken kívül ld. még *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon. Szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.) In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 11. skk.; *Uő*: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában*. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (Historia könyvtár 7.) 190–202.; *Engel P.*: i. m. 6–7.

32 Itt jegyzem meg: mivel a vidék demográfiai szempontból több furcsaságot is mutat, s ezek feltérképezése még folyamatban van, a lakosság összlétszámának meghatározására egyelőre nem vállalkozhatom; ld. *Géza Dávid*: The Age of Unmarried Male Children in the *tahrir-defters* (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1977. 352. Ne tévesszen meg bennünket, hogy a 17. századból rendelkezésünkre álló adatok megint egészen más képet mutatnak: a katolikus lakosság számbeli fölényét. E térségben ugyanis katolikusokon többnyire délszlávot értettek. Ld. *Tóth István György*: *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Bp. Róma, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungaricae in Roma, Fontes 1.) 26–27., 440. (Lippa címszó).

sorrendben (pl. Sebestyén Szabó stb.).³³ A szerb népességnél ugyanígy kimutatható egyfajta „magyar módi” követése, de kisebb arányban, mint a velük élő magyaroknál. Ez nem is csoda, hiszen míg a magyar lakosság mögött nem állt többé egységes egyházszervezet, addig a szerb monostoregyházi és püspöki szervezet folyamatosan terjeszkedett a mind északabbra hatoló szerb népcsoportok nyomában, biztosítván azok lelki gondozását, összetartozás-tudatuk ápolását.³⁴ Ennek ékes jele, hogy az ipeki pátriárkátus helyreállítása előtt három évvel Lippán szerb metropolita-püspököt (*medrebolid-vladikát*) vettek nyilvántartásba a török hatóságok.

Lippán egyébként nemcsak szerbek és magyarok, hanem több száz török nevét is bejegyezték a defterbe az összeíró biztosok. Ez kivételes dolognak számított a török országrészben, mert a Duna–Dráva vonala fölött a hódítók társadalmát rendszerint nem vették számba az összeírások alkalmával. Feltűnő, hogy az általános gyakorlattól legtöbbször éppen a temesvári vilájetben tértek el,³⁵ ami arra utal, hogy ezt a területet — sok más mellett — e vonatkozásban is a balkánihoz közel álló normák szerint kezelték. Az sem egészen világos, hogy milyen elvek szerint választották ki azokat, akik bekerültek a defterbe (az ugyanis kétségtelen, hogy a Lippán, Gyulán vagy Temesvárott szolgáló katonák nagyobbik része kimaradt az összeírásokból). Elképzelhető, hogy valamiféle vagyoni állapot (például ház birtoklása), vagy ami még valószínűbb: valamifajta adóztatható gazdasági tevékenység (például bolti kiskereskedelem) adta a nyilvántartásba vétel alapját.

Míg a háborúk és a hatalomváltás alaposan átrajzolták a terület etnikai térképét, addig a gazdaság bizonyos szektoraiban feltűnő folytonosság ötlük szembe. Így mindenekelőtt a sókereskedelemben. Lippa a törökök érkezése előtt az erdélyi sótermelés és -kereskedelem egyik legfontosabb közvetítőhelye volt: szekereken és marosi hajókon ide érkezett a tordai, a kolozsi és a vízaknai só java része, hogy aztán tovább folytassa útját a nagy déli elosztó központ, Szeged felé.³⁶ Az első lippai defter tanúsága szerint ez a hagyományos kereskedelem, amely 1552-ben részint a hadjáratok, részint az erdélyi bányászat lehanyaglása miatt súlyos válsággal küszködött, 1554-re valószínűleg helyreállt, hiszen a lippai bevételek tetemes részét tették ki a sókereskedelemben kirótt illetékek. A defterekből megállapítható, hogy a temesvári vilájetet Erdély látta el sóval (nyilván komoly felvevőpiacot jelentett az itt állomásozó 8–9000 főnyi katonaság is³⁷), s a korábbiakhoz hasonlóan a törökök is a Lippa-Radna ikervárosban tartottak fenn vámhelyet e forgalom hasznának lefőzésére. A sóbevételek stabilitása arra mutat, hogy a kapcsolatok fenntartása mind-

33 Hasonló tendenciát jeleznek a gyulai szandzsák defterei is. *Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) 18. és passim.

34 *Szentkláray Jenő: A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon.* Bp. 1908.; *Márki S.: i. m. II. Arad, 1895. 238–242.*

35 Például a gyulai szandzsákban is: *Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák i. m. 41–44., 47–51.*

36 *Hóvári János: Az erdélyi só a török Szendrőben.* In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. 41–61.; *Oborni Teréz: Erdély pénzügyei és pénzügyi kormányzata a 16. század közepén. Kandidátusi értekezés.* Kézirat. Bp. 1997. 99–132.

37 *Fodor P.: A temesvári vilájet i. m. 205.*

két félnek érdekében állott. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy a temesközi törökség által támasztott kereslet bizonyára jelentősen hozzájárult az erdélyi sóbányászat 16. század közepi válságának leküzdéséhez, mivel azt nem kis részben éppen a korábbi piacok elvesztése váltotta ki.

E rövid bevezető megjegyzések után már csak annak elmondása maradt hátra, hogy a vonatkozó defterrészeket magyar fordításban teszem közzé. A közlésben a hazai turkológiai irodalomban jól bevált módszereket követtem. Kérdőjellel (?) a bizonytalan olvasatokat, csillaggal (*) a többféleképpen olvasható neveket, három ponttal (...) pedig a megfejtetlen szavakat jelöltem. Ahol valamilyen okból — fordítási nehézségek, egyértelműség követelménye stb. — megtartottam az eredeti török terminust, ott magyarázó jegyzetet fűztem hozzá.

Végezetül köszönetet mondok Káldy-Nagy Gyula professzor úrnak, aki az említett defterek fényképmásolatait évtizedekkel ezelőtt hazahozta az isztambuli levéltárból, s aki rendelkezésemre bocsátotta őket feldolgozás céljából. Nem tudom eléggé kifejezni hálámat lekötelező szívességéért. Ugyancsak köszönet illeti Szakály Ferencet, aki ernyedetlenül biztatott erre a munkára, s közben számos jó ötletét és információját osztotta meg velem önzetlenül. Itt köszönöm meg Hegyi Klára és Dávid Géza értékes segítségét, melyet az olvasati problémák megoldásához nyújtottak.

A lippai szandzsák részletes deftere (1554)³⁸

Lippra városa

Tesvár negyed (mahalle):

Todor kovács nős, Isztipe Gyurkity nős, Radko Sinorencsity (?) nős, szpáhi, fia Gyurko nőtlen, Pal kovács nős, a kinevezési okmány (*berát*) értelmében kovács (*haddad*) a lippai várban, Rács Petre nős, a hitetlenek közül való, *müszellem*,³⁹ György Dámád Mihál nős, / Jovan százados (*szermie*) nős, a martalócok parancsnoka, Bucsko Ivanovity nős, fia Dutko nőtlen, fia Kosztadin nőtlen, Viladika [püspök] Nesztor nős, metropolita (*metrebolid*), Petre százados (*jüz basi*) nős, a martalócok századosa (*szermie*), Petre Bun* nős, zsellér (*bennák*),⁴⁰ / Kuntács Miklós nős, Dimitre szűcs (*kozuhár*) nős, Marija özvegy, Szekeres István nős, Szitok (?) Gáspár nős, Tomas Petrovity nős, Ivlah Todor nős / fia Jankul nőtlen, Vuk Gavrity nős, fia Mihál nőtlen, fia Mihál nőtlen, Szűcs Petre nős, Bót* György nős, zsellér, fia Nikola nőtlen / Matijas Mihul nős, Jovan Radincsevcsa nős, Csomai Sebestyén nős, Janos Ivlah nős, Mihity Petre nős, testvére László nőtlen, Szabó Miladin nős, / Varicsa özvegy, Magda özvegy, fia Petre nőtlen, fia Vuk nőtlen, Supka* aranyműves (*izlatar*) nős, Ferencs Orbán nős, Marko szűcs (*kozuhár*) nős, / Ren Mihál nős, Mara özvegy, Ivan Kalman nős, Varga János nős, Kovankó Petre

38 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri (= TD) N° 292. p. 7–9.

39 Jelentése „mentes, felmentett”. Arra utal, hogy az ilyen személyek adóinak egy részét valamilyen állami szolgálat fejében elengedték.

40 A török adminisztráció a telek nélküli vagy a fél-teleknél kisebb földdel és önálló keresettel rendelkező nős ráját jelölte ezzel a szóval.

nős, fia Tripun nőtlen, Kovács András nős, / fia Tomás nőtlen, Pal Blazsovy nős, Hódos Lázár nős, Dimitre Szirf (?) nős, martalóc, Kozma Beran nős, Ana özvegy, Mihál Isztankity nős, Marta özvegy, testvére Sebestyén nőtlen, Jovan Kalmar nős, Aszalnak⁴¹ faluból érkezett, fia Petre nőtlen, Petre Kalmar nős, a nevezett faluból érkezett, Marta özvegy, Ira özvegy, / Dimitre aranyműves nős, Ivlád István nős, Vuk Bancsevity nős, Pavel Gyurancsity nős, Matijas Milosevity nős, Vaszil Kalmar nős, Petre Manity nős, ... faluból⁴² [érkezett], / fia Nikola nőtlen, Maganovicsa (?) özvegy, Petar Budity nős, fia Mikola nőtlen, fia Gyura nőtlen, Varga Nikola nős, Pavál Lukacsevity nős, / fia Marton nőtlen, fia Gergel nőtlen, Tomas hajós (*ladjár*) nős, fia Gergel nőtlen, fia Jancsika nőtlen, Mihál nős, Petre Popovity nős, / Toficsa (?) Mikolity nős, fia Lazar nőtlen, fia Miladin nőtlen, fia Mihál nőtlen, fia Vuk nőtlen, Antal Eszlarovity nős, Tripun Pejity* nős, Potok⁴³ faluból érkezett, / fia Tomas nőtlen, Dimitre Herlity nős, korábban ... volt, Tomas Lacskovity nős, Potok faluból érkezett, fia Lazar nőtlen, Paja Mikity nős, Macsalok⁴⁴ faluból érkezett, fia Petar nőtlen, Gal Budinacs nős, ... faluból⁴⁵ [érkezett] / fia Ilija nőtlen, Andre Petrovity nős, Szovos⁴⁶ faluból érkezett, fia Nikola nőtlen, fia Pavál nőtlen, fia Nikola nőtlen, Toma Bukity nős, Dolna Dirafcsa⁴⁷ faluból érkezett, fia Lazar nőtlen, / fia Jovan nőtlen, testvére Mati nőtlen, Dolna Monyaros⁴⁸ faluból érkezett, Dimitre Jonity nős, Szevdinből⁴⁹ érkezett, testvére Nikola nőtlen, fia Donko nőtlen.

Radna negyed, Lippa várával szemben, a Maros folyón túl.

Isztepan Budity nős, fia Mihál nőtlen, fia Niksa nőtlen, fia Vladisa nőtlen, Nikola Dimitrovity nős, Gergel Jakob nős, Fekető Tomás nős, / Girgur Pavel nős, Kis Anbrus nős, Lacskó Mihál nős, fia Jakob nőtlen, Tomas Miksity nős, Lukacs Ility nős, Radnai János nős, / testvére Ferencs nőtlen, Jovan Zsivkovity nős, Gyurgy Isztepanovity nős, Szűcs Damokos nős, Tomás Andrijás nős, Margita özvegy, Mati Minusity nős, / fia Anburus nőtlen, Matijas Kapetanovity nős, Tirpon (?) Lukacs nős, Petri Jovan nős, Dimitre Lazity nős, Marko Jovity nős, fia Niko* nőtlen, / Lazar Budity nős, fia Todor nőtlen, Petre Karity nős, Pavel Isztity nős, Mika Markovity nős, martalóc, Isztepan Pavlovity nős, Ivlah Lőrinc nős, / Gyurity Petrovity nős, Gyurgy Karity nős, testvére Tomas nőtlen, Simon Gurgurity nős, Marko Radity nős, fia Jovan nőtlen, Dimitri Budity nős, / Mihál Ivlah Petrovity nős, fia Jovan nőtlen, György Ferencs nős, testvére Gyurko nőtlen, Jovan Csujkovity nős, Gyurgy Zsivkovity nős, Lazar szolgáló nőtlen, / Gyura Bakity nős, testvére Tirpon (?) nőtlen, Marko Mikolity nős, Milos Jovan nős, fia Tomas nős, fia Mihál nőtlen, Nefsa Jan-

41 Aszalnak falu a temesvári szandzsákban (felnaki náhije). *Engel P.*: i. m. 22.

42 A fényképmásolaton a falu neve nem látszik.

43 Patak falu a lippai náhijében (TD N° 292. p. 40.).

44 Mácsalaka (Máslók) falu a lippai náhijében (TD N° 292. p. 24.).

45 A fényképmásolaton a falu neve nem látszik.

46 Szovos (Szovos) falu a lippai náhijében (TD N° 292. p. 13.).

47 Alsó-Dravce; Dravce nevű falut a lippai és a feltóti náhijében is összeírtak (TD N° 292. p. 38. és 149.).

48 Alsó-Monyoros falu a kaprudzsai náhijében (TD N° 292. p. 292.).

49 Szódi város a szódi náhijében (TD N° 292. p. 48.).

kul nős, / Mihál Nikolity nős, testvére Tirpon (?) nőtlen, Szíjártó Lőrinc nős, Erzse özvegy, Andrijas Ivlah nős, fia Iliya nős, Mihál Petri nős, / Iliya Ivlah Petri nős, Jovan Mihál, testvére Donko nőtlen, Marko Bujity* nős, Dancsul Ferenc nős, Varga Ferenc nős, fia Tomás nőtlen, / fia Pavel nőtlen, Koszó János nős, fia Imre nőtlen, Míszáros Mihál nős, fia Petre nőtlen, Tód János nős, Esztergáros Bertalan nős, / fia Mihál nőtlen, Egrögyi Balázs nős, fia Mihál nőtlen, Jakó* Bálint nős, Bekös* Mihál nős, Dimina (?) Kurtity nős, fia Petri nőtlen, / Míka Nikity nős, fia Isztojan nőtlen, Jovan Kusztity nős, fia Isztepan nőtlen, fia Petar nőtlen, Ötvös Gáspár nős, Lukacs Antalovity (?) nős, / fia Todor nőtlen, fia Pavel nőtlen, Kirkor Isztepan nős, 30 juha van, Solmosból⁵⁰ érkezett, fia Jovan nőtlen, fia Lubas nős, fia Jovan nőtlen, Sebös* Máti nős, / Mihál Lukanovity nős, testvére Sebestyén,⁵¹ Ivlahnek (?) Balázs nős, fia Lukacs nőtlen, Margita özvegy, Totincsből⁵² érkezett, Ilona özvegy, Totincsből érkezett, fia Cseber Imre nőtlen, testvére Máti nőtlen.

A két város dzsizje-adója:	dzsizje-háne:	90
	minden hánére	50 (akcse)
	(összesen:)	4 500 (akcse)

Áruvámokból, piaci helypénzekből, vásárvámokból és egyéb bevételekből származó jövedelem	74 750
A lippai várkapuk vámbevétele, évente	1 000
Piaci helypénzekből származó bevétel, évente	250
Áruvámilletékből származó bevétel, évente	2 000
Hagyatéki bevételekből, távollévők vagyonából és nyomaveszettek vagyonából származó, valamint kóbor állatok és elfogott szökevények utáni bevétel, évente	1 500
Birkaláb vámjából származó bevétel, évente	500
Marha- és juhvámból származó bevétel, évente	500
Bírósági idézési illetékből származó bevétel, évente	2 000
A náhijékből érkező sóra kirótt kikötői illetékből származó bevétel: minden hajóra 200 pénz — éves jövedelem	60 000
A Lippa városában sóra kirótt kikötői illetékből származó bevétel: minden hajóra 100 pénz — éves jövedelem	5 000
A beglerbég dzsizjén kívüli tizedekből és adókból származó jövedelme	16 000
kapu[adó]: 90, minden kapu 50 [akcse]	4 500
búza[tized]: 80 kile, 10 [alcséjával az ellenérték]	800
kevert[tized]: 60 kile, ellenértéke	300
must[tized]: 3800 pinta, 2 [akcséjával az ellenérték]	7 600
szénatized: 90 szekér, ellenértéke	900
káposzta- és kendertized	30

50 Solymos, a Maros túlszéljén.

51 Családi állapotát az összeíró nem jegyezte fel.

52 Feltót város a feltóti náhijében (TD N° 292. p. 125.).

sertésadó	60
tűzifaadó: 90 szekér, 5 [akcséjával]	450
menyasszonyadó	60
büntetés- és bírságpénzek	1 100
Kászim pasa őnagysága malma, 1 kerekű, illeték	50
Ali bég <i>kapudán</i> malma, 1 kerekű, illeték	50
Ferhád bég <i>ziámet</i> -birtokos malma, 1 kerekű, illeték	50
A városiak malma, 1 kerekű, illeték	50

A lippai szandzsák részletes deftere (1567)⁵³

A lippai náhije a nevezett szandzsákban

Lippa vára

Szent dzsámi negyed:

Báli *aga* várparancsnok (*dizdár*), Szejdi csizmadia (*csizmedzsi*), Ahmed *müezzin*, Abdurrahman és Abdulkerim, Alaeddin, a szent dzsámi előimádkozója (*imám*), Ali Erdődi (?) lovas várkatona (*fárisz*),⁵⁴ Inehán szabó (*hajját*), / Musztafa *reisz*, Mehmed *odaparancsnok* (*szeroda*),⁵⁵ Hadzsi Hizir, Hurrem *odaparancsnok*, Ali *odaparancsnok*, Behrám korábbi kincstári biztos (*emin*), Mehmed kereskedő (*tádzsir*), / Nalbend [patkolókovács] *szolak*, Ahmed janicsár, Tádzseddin, a szent dzsámi szolgája (*kayyum*), Kara Báli lovas várkatona, Mezid lovas várkatona, Hüszev *müsztafíz*,⁵⁶ Ali Hüszejn, / Kejván *azab*,⁵⁷ Ferhád *azab*, Orudzs *odaparancsnok*, Kaja lovas várkatona, Musztafa Csongrád, Ibrahim nyereggyártó (*szarrádzs*), Ibrahim tűzér (*topí*), / Ramazán *azab*, Ali *azab*, Mehmed *azab*, Jahja lovas várkatona, Haszán lovas várkatona, Ferruh *reisz*, Mehmed, a pankotai *azabok* kethüdája, / Hadzsi Hurrem, Jahja *azab*, Haszan *azab*, Daji Baba, Ömer Inehán, Orudzs *azab*, Báli *odaparancsnok*, Kurd szabó, Baba Gülábi, Dzsafer kardműves (*simsíri*), Hüszev *aga*, Ibrahim *odaparancsnok*, Iljász szabó, Nalbend Hüszejn, / Kurd lovas várkatona, Hadzsi Piri, Münad fia Ümmet, Szaruhan *müsztafíz*, Nalbend Juszuf, Dervis Ali, Pák Haszan lovas várkatona, / Kurd *odaparancsnok*, Ibrahim *odaparancsnok*, Haszan Murád, Iljász kereskedő, Hizir *aga* *ziámet*-birtokos (*el-záim*), Báli ivóedény-gyártó (*szagrákí*), Mehmed *odaparancsnok*, / Hadzsi Behrám, Gázi Bajezid, Iszkender lovas várkatona, Kara Ali, Báli tűzér, Kara Hüszejn *aga*, Hüszejn *kethüda*, / Ali *odaparancsnok*, Abdi helvakészítő (*helvadzsi*), Veli szabó, Veli lovas várkatona, Hüszejn lovas várkatona, Ahmed *aga* *ziámet*-birtokos, Musztafa, Orudzs szabó, Ali

53 TD N° 457. p. 11–16.

54 A török várórségek egyik lovasalakulatának neve; szinonimái: *ulufedzsján-i szívári* és *beslü*. Míg az 1568. évi összeírás ímoka a *fárisz*, az 1579. évi defter készítője a *beslü* terminust részesítette előnyben. A török hadi terminusokról és alakulatokról ld. *Hegyi Klára*: i. m. 83–85.

55 A várkatónák legkisebb, elvben tíz főből álló szervezeti egységét *odának* vagy *böliüknek* hívták. Az ennek élén álló altiszt a *szeroda* (törökül: *oda basi*), illetve a *szerböliük* (törökül: *böliük basi*).

56 Zsoldos gyalogos várkatona; a várórségek egyik legtekintélyesebb alakulatának tagja. Sokszor a *merd-i kale* „várkatona” kifejezéssel jelölik. (Hegyi Klára szíves szóbeli közlése).

57 Zsoldos gyalogos várkatona; folyóparti várakban hajókon is szolgált azabok.

Sir Merd lovas várkatona, Hüszejn *azab*, Perváne tüézér, Bajezid *timár*-birtokos lovas (*el-dzsündí*),⁵⁸ Iljász *azab*, Hüszejn *azab*, / Ali lakatos (*csilingir*), Haszan cserzővarga (*tabak*), Iszkender zászlótartó (*szandzsákdár*), Juszuf és Iszmail testvérek.

Ferhád kethüda mecsetjének negyede:

Ahmed *aga*, Hüszev lovas várkatona, Veli *reisz*, Haszan *odaparancsnok*, Mahmud, Musztafa *aga timár*-birtokos lovas, Piri nyereggyártó, / Ferhád *kethüda ziámet*-birtokos, Abdi Hurrem, Ibrahim Hüszejn, Szejdi *hodzsa*, Mehmed *müezzin*, Muharrem Halife pénteki prédikátor (*el-hátib*), Ahmed kereskedő, / Memi gyertyaöntő (*mum-dzsu*), Mezdid fürdő (szandzsákdár), Nuh *hodzsa*, Hizir *odaparancsnok*, Ahmed *müezzin*, Perváne Abdullah, Gázi *timár*-birtokos lovas, / Hadzsi Hüszejn, Gazanfer lovas várkatona, Dzsafér *aga*, Juszuf lovas várkatona, Ahmed kereskedő, Perváne a kőfaragók vezetője (?) (*szertiras*), Haszan *aga miralaj*,⁵⁹ / Veli, Szefer *odaparancsnok*, Orudzs ács (*neddzsár*), Hadzsi Ali, Dzsafér *azab*, Ferhád *azab*, Juszuf *odaparancsnok*, / Hüszejn *szüfi*, Hüszejn *odaparancsnok*, Timur ács, Memi borbély (*berber*), Ali Diváne, Veli *odaparancsnok*, Músza Alagöz, Turhán, Juszuf *haram basi*,⁶⁰ Musztafa kardműves, Turak, Kurd Nemicse.

*A megboldogult Kászim pasa mecsetjének negyede:*⁶¹

Dzsafér *odaparancsnok*, Orudzs kereskedő, Bajram lovas várkatona, Urum Szinán, Murád *azab*, Szinán alkusz (*dellál*),⁶² Üvejsz ács, / Ali *timár*-birtokos lovas, Dzsafér tüézér, Hüszejn szabó, Veli *hodzsa*, Báli csausz, Hizir Perváne, Kurd Ümmet (?), Haszan Abdullah, Veli Murád, Dzsafér Abdullah, Ali kőfaragó (*szengtiras*), Hüszejn *szüfi*, Ali szabó, Szefer alkusz, / Abdi, Ali *azab*, Kücsük [kis] Ali, Bajrám, Perváne lakatos, Hadzsi Ali, Báli fürdőszolga (*dellák*), / Báli lakatos, Mehmed kapuőr (*bev-váb*), Junusz Muhabbet (?), Musztafa szabó, Músza *odaparancsnok*, Münád Kászim, Musztafa *kethüda*, / Jahja gyertyaöntő, Haszan cserzővarga, Bozadzsi [bozakészítő] Juszuf, Kurd szabó, Turgud patkolókovács (*nalbend*), Martolósz [martalóc] Musztafa, Hadzsi Memi, / Ali, Perváne, Báli *aga*, Turgud *timár*-birtokos lovas, Musztafa janicsár, Piri borbély, Murád csizmadia, Gázi kecskeszórónó (*mutafí*), Berát (?) *basa*, Ömer Báli, Haszan fürdőszolga, Mahmud *azab*, Haszan *müsztahfiz*, Báli írnok (*kátib*).

58 A *dzsündí* szót a szakirodalomban többféleképpen is értelmezték. A lippai tahrir- és timár-defterek összevetéséből azonban kitűnik, hogy az oszmán adminisztrátorok a „lovas” jelentésű *dzsündí*-t a *timár-birtokos szpáhi* szinonimájaként használták. Mivel egy alkalommal a *szpáhi* terminus is előfordul az egyik tahrir-defterben, a következőkben a *dzsündí*-t a „timár-birtokos lovas” formulával adom vissza.

59 Másképpen *alajbég*, a szandzsákbég katonai helyettese; rendszerint a tartomány timár-birtokos szpáhi-jai választották. Ld. *Dávid G.: A Simontornyai szandzsák* i. m. 31–32.

60 A martalócegységek egyik tisztje, néha a vár martalócainak parancsnoka. *Milan Vasić: Martalosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Sarajevo, 1967. 66.

61 Az építető és névadó Kászim pasa életrajzát ld. *Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa*. In: Keletkutatás 1995. ősz 53–66., 1996. tavasz 41–55.

62 Az alkusz vagy kikiáltó a vásárcsarnokok, piacterek elmaradhatatlan figurája. Az ő közreműködésével árverezték el például a hagyatékokat.

Hüszrev aga mecsetjének negyede:

Hüszjejn *aga* *ziámet*-birtokos, Davud *hodzsa timár*-birtokos lovas, Orudzs *timár*-birtokos lovas, Timur *aga timár*-birtokos lovas, Hüszjejn vajda (*vojvoda*)⁶³ testvére Haszan, Ali *kethüda*, Memi *azab*, / Barak *müsztahfiz*, Dzsafer patkolókovács, Sádi *odaparancsnok*, Firúz Ali, Mehmed fia Kurd, Hüszrev *aga*, Ali *aga* *ziámet*-birtokos, / Tur Ali *timár*-birtokos lovas, Mehmed várkatona (*merd-i kale*), Abdi *aga*, Hizir lovas várkatona, Dzsafer lovas várkatona, Memi, az ivóedény-gyártó fia, Veli vára-
kozási állományban (*mazul*), / másik Veli *azab*, Hizir *odaparancsnok*, Hadzsi Ahmed, Ali *timár*-birtokos lovas, Memi tüzér, Hüszjejn *odaparancsnok*, Musztafa várkatona, / Szefer lovas várkatona, Mehmed Báli *timár*-birtokos lovas, Mehmed *odaparancsnok*, Südzsá *aga timár*-birtokos lovas, Hamza *basa*, Firúz bég *timár*-birtokos lovas, Ahmed lovas várkatona, / Juszuf hárfás (*csenkí*), Ferhád bozakészítő, Mehmed janicsár, Dzsafer lovas várkatona, Kurd *haram basi*, Hüszjejn *aga* testvére Inehán, Oszmán várkatona, / Haszan Musztafa.

Lippa város, másik nevén Tesvár

A muszlimok közössége:

Sehszüvár *timár*-birtokos lovas, Hurrem *aga*, Veli Abdullah, Bajezid Abdullah, Inehán várkatona, Musztafa lovas várkatona, Mehmed Ali, / Musztafa lovas várkatona, Veli *azab*, Mahmud *azab*, Ali *böülü*parancsnok (*szerböülü*), Isza Abdullah, Báli *aga*, Kurd lovas várkatona, / Behrám *azab*, Mehmed lovas várkatona, Ali Musztafa, Ibrahim Ali, Hüszjejn *szpáhi*, Musztafa Arnód *timár*-birtokos lovas, Jahja Musztafa, / Mehmed Davud várkatona, Alagöz *azab*, Haszan vajda *timár*-birtokos lovas, Mehmed *timár*-birtokos lovas, Hajdar, Haszan *martalóc-aga*, Mezd *timár*-birtokos lovas, / Kászim janicsár, Naszuh Abdullah, Kejván, Ali bég *ziámet*-birtokos, Abdi bég *ziámet*-birtokos, Ali patkolókovács, Hüszjejn kovács, / Mehmed Báli, Iszkender *aga* *ziámet*-birtokos, Naszuh *odaparancsnok*, Iszkender *timár*-birtokos lovas, Kara Haszan lovas várkatona, Sir Merd lovas várkatona, Mehmed *timár*-birtokos lovas, / Ali borbély, Lutfi szabó, Juszuf *timár*-birtokos lovas, Kara Kászim, Haszan, Mehmed *timár*-birtokos lovas, Szefer, / Bozdurán Dzsafer, Sir Merd lovas várkatona, Musztafa lovas várkatona, Juszuf tüzér, Szejdi *timár*-birtokos lovas, Timur, Báli / Besir lovas várkatona, Diváne Báli, Hubijár *timár*-birtokos lovas, Davud *timár*-birtokos lovas, Veli *azab*, Veli *timár*-birtokos lovas, Musztafa *odaparancsnok*, / Ferhád mészáros (*el-kaszab*), Ibrahim lovas várkatona, Diváne lovas várkatona, Ahmed mészáros, Haszan *odaparancsnok*, Mehmed *odaparancsnok*, Hüszrev lovas várkatona, / Haszan *aga timár*-birtokos lovas, Musztafa Abdullah, másik Musztafa Abdullah, Musztafa ács, Hajdar *odaparancsnok*, Báli mészáros, másik Báli, / Behrám Diváne, Inehán lovas várkatona, Mehmed lovas várkatona, Rizván *azab*, Dzsafer *odaparancsnok*, Hajdar (?) *odaparancsnok*, Ferhád lovas várkatona, / Haszan ács, Veli várkatona, Haszan Kocsbas [faltörő kos], Redzseb lovas várkatona, Tur Ali *timár*-birtokos lovas, Mehmed *timár*-birtokos lovas, Naszuh, / Mehmed janicsár, Báli lovas várkatona, Timur vára-
kozási állományban.

63 A vajdák (törökül *vojvodák*) közigazgatási feladataira ld. *Dávid G.*: A Simontornyai i. m. 33.; *Hegy K.*: i. m. 204.

Tesvár város hitetlen rájáí:

Pava Budity nős, fia Jovan nőtlen, testvére Lacsko nőtlen, testvére Vaszil, Jankul Ugrin nős, Isztoja Szovos nős, fia Gyura nőtlen, / Nikola Petrovity nős, testvére Gál nőtlen, Todor szücs nős, Dimitre aranyműves nős, Gyurgy, a nevezetthez tartozik, Icsvetko Nahity nős, fia Kriszta nőtlen, / Vén György nős, Isztipe Gyurkity nős, fia Zsivko nőtlen, Tomas szücs nős, fia Isztepan nőtlen, Vuk Gavrity nős, fia Aleksa nőtlen, / Jovan Petrovity nős, fia Zsivko nőtlen, Isztepan Miloszanity nős, Ivan Todor nős, Zsivko Dimitre nős, fia Mihál nőtlen, testvére Bisza nőtlen, / Gyurgy Isztepan nős, Mátyás szücs nős, fia Báлинд nőtlen, Isztoja Csemnabara nős, Nikola Petrovity nős, Nikola Tomas nős, fia Ilika nőtlen, / fia Jovan nőtlen, Petar Gavresity nős, Bisza Jovity nős.

[Dzsizje-]háne: 22

A kincstári jövedelem magában Lippában és Tesvár városban	40 527
Áruvámokból származó bevétel	15 107
A várkapuk vámjából és szekérvámból származó bevétel	2 500
Birka- és marhaláb vámjából, piaci helypénzekből, mézsárszéki illetékből és kileilletékből származó bevétel	1 920
Gyertyaöntési- és bozaárusítási [illetékből] származó bevétel	1 500
Bírósági idézési [illeték]ből és piaci pénzekből származó bevétel Lippán	3 000
Csaprautési [illeték]ből származó bevétel Lippa városában, Radnával és Tesvárral együtt	2 500
Hagyatéki bevételekből, távollévők vagyonából és nyomaveszettek vagyonából származó, valamint kóbor állatok és elfogott szökevények utáni bevétel magában Lippában, Radna és Tesvár városokkal együtt	10 000
A [szandzsákbég] jövedelme	4 375
kapu[adó]: 21 [kapu], ötvenével	1 050
búza[tized]: 110 kile	1 100
kevert[tized]: 50 kile	250
kenderadó	55
méhkasadó	70
bosztánkertadó	200
sertésadó	80
a muszlimok szőlője utáni dönümmilleték	600
réttized	100
menyasszonyadó	150
tűzifa- és szénaadó	420
bírság és büntetéspénzek	300

Radna város, Lippa várával szemben, a Maros folyón túl:

Heszne (?) Benedik nős, fia István nőtlen, testvére Jakab nőtlen, Jancsika Paval nős, fia Paval nőtlen, Somogyi Mátyás nős, Mihity Petre nős, / fia Gyuricsa nőtlen, Tomás Kámán nős, fia Ferencs nőtlen, Tót János nős, Bika Mihál nős, Petár Balázs nős, Szabó László nős, / fia Mihál nőtlen, Miklós, a nevezetthez tartozik, Kurtics

Petre nős, testvére Paval nőtlen, Mihál Marinkovity nős, Máti Mihál nős, fia Tomás nőtlen, / testvére György nőtlen, Mihál Manity nős, fia Boldizsar nőtlen, Mikola Lujity* nős, Isztfé Dujity* nős, testvére Petar nőtlen, Lazar Matity nős, / testvére Kosztadin nőtlen, Imre János nős, Kis Tomás nős, fia Jakab nőtlen, Tripon Lukacs nős, fia Isztojan nőtlen, Jancsika Grujity nős, / Lacsco Farkas nős, fia Miladin nőtlen, fia Ivan nőtlen, Lukács Miklós nős, fia Dimjan nőtlen, Petko* Bohity (?) nős, testvére Jovan nőtlen, / Isztojan Milos nős, testvére Atyim nőtlen, Oláh Ankina nős, fia Lukács nőtlen, Marko Budity nős, testvére Tripon nőtlen, Mihál Isztepan nős, / fia Jovan nőtlen, Laza Zsivko nős, Gyurka Bakity nős, testvére Tripon nőtlen, Bogdan jövevény (*doszelác*), nős, Jovan Komlos nős, fia Petar nőtlen, / Isztan Szrebenity (?) nős, fia Petar nőtlen, Pava Dimity nős, fia Nikola nőtlen, Marko Mikolity nős, Luka Ivan nős, fia Kosztadin nőtlen, / Marko Bujity* nős, fia Jovan nőtlen, fia Mihál nőtlen, Jovan Mihál nős, fia Tomas nőtlen, Andras Olah nős, Ankina szücs nős, / fia Mihál nőtlen, Petar Pavle nős, fia Ilija nőtlen, Gyurka Mirmity nős, Jovan Mihál nős, Simon Radna nős, fia Jancsika nőtlen, / Anbrus jövevény nős, Dimitre Bujity* nős, fia Niko* nőtlen, Farkas Miladin nős, fia Tomás nőtlen, György Petre nős, fia Miklós nőtlen, / György Farkas nős, fia Jovan nőtlen, Gruja Kriszta nős, Petar Mikolity nős, testvére Jovan nőtlen, Mihál Varga nős, fia Farkas nőtlen, / Milos Tomity nős, fia Gyurgy nőtlen, Rákjász (?) György nős, fia Imre nőtlen, Lukacs Dukity nős, Berta Szility nős, fia Ilija nőtlen, / Pava Isztepan nős, fia Mihál nőtlen, fia Petko* nőtlen, testvére Gyurgy nőtlen, Mihál Babity* nős, Lukács Balás nős, testvére Mátyás nőtlen, / Jovan Mihál nős, István Balázs nős, János, a nevezetthez tartozik, Lubics Simon nős, fia Mátyás nőtlen, Petar Mihál nős, Mátyás Györke nős, fia Lőrinc nőtlen, Martin Simon nős, testvére Jankul nőtlen, Szeberjan Tomas nős, fia Petrucus nőtlen, Andre Tomas nős, fia Mátyás nőtlen, / Jovan Tonkity* nős, fia Petre nőtlen, Milos Donjacs nős, Jakab Mátyás nős, Jovan Iflah nős, Jovan Pejity* nős, fia Nikola nőtlen, / testvére Gyurgy nőtlen, Janos Kovacs nős, Nesztor Csankar (?) nős.

[Dzsizje-]háne: 70

A kincstári jövedelem	174 814
Rév-hajókból származó bevétel; minden hajó után	
100-100 akcsét szednek	109 000
Sószállító hajókból származó bevétel; minden hajó után	
3 tömb sót szednek	27 840
Hajó kormány[adó]ból származó bevétel; minden hajó után 4-4 akcse	
hajó kormányadót szednek	4 640
Azon só vámjából származó bevétel, melyet Erdélyországból szekereken hoznak a temesvári vilájetbe és a temesvári vilájet országos vásárain árusítanak. Mivel a Bogcsából és Marzsínából ⁶⁴ kocsikon érkező és a nevezett vilájet országos vásárain árusított sónak minden tömbje után	

64 E két helységet ld. *Engel P.*: i. m. 32., 88.

— nagy, közepes és kicsi [tömbökre] osztályozva őket — 1-1 akcsét szoktak szedni, az új defterbe is [így] lett bejegyezve	33 334
A szandzsákbég jövedelme	31 557
kapu[adó]: 70 [kapu], ötvenével	3 500
búza[tized]: 14 kile	140
kevert[tized]: 5 kile	25
kenderadó	183
méhkasadó	64
sértésadó	125
káposztaadó	170
menyasszonyadó	150
malmok: 13 kerék, illeték	650
must[tized] az extraneusokkal: 3740 pinta	18 700
a muszlimok szőlője utáni dönümmilleték	250
tűzifa- és szénaadó	1 400
monopóliumbevétel	5 000
bírság és büntetéspénzek	1 200

Osztrova és Udnije (?) monostor

A szigeten [fekszik], Radna városhoz tartozik. A szultáni defterben úgy jegyeztetett fel, hogy a nevezett monostorban tartózkodó szerzetesek a birtokukban lévő három szőlő musttizede, 30 szekényi rétjeik tizede, iszpendzséjük és a Radna város közelében a Maros folyón állandóan járó malom tizede fejében a földbirtokosnak évente 600 akcse átalányt fizetnek.

Bangeratina szerzetes (*kesis*), Tavadaszina szerzetes, Gerahina szerzetes, Bog szerzetes, Denoloszina szerzetes, Vaszilina szerzetes
szőlő: három; kettő Radna határában, egy Kladova⁶⁵ határában
rét: kettő, 30 szekényi, egy a nevezett monostor közelében, egy .... határában
malom: 1 kerekű, Radna határában
átalányjövedelem évente 600

A lippai szandzsák részletes deftere (1579)⁶⁶

Lippai náhije

Lippa maga

Belső vár:

Ali várkatona, Kösze Hüszejn, Hüszejn várkatona, Hizir Abdullah várkatona, Hüszejn fia Ömer, Ferruh kapuőr (*bevváb*), Hüszejn fia Memi.

65 A pátlülési náhijében ilyen néven összeírt 4 falu és 1 pusztá valamelyikével azonos. TD N° 292. p. 91–92.

66 TD N° 578. p. 9–16.

*A középső párkányban:**A szultáni szent dzsámi negyede:*

Hüszám *halife imám*, Mahmud *hodzsa müezzin*, Abdullah fia Ferhád, Báli várkatona, Musztafa várkatona, Haszan *basa*, Juszuf várkatona, / Abdullah fia Haszan, Sádi fia Jahja várkatona, Abdullah fia Haszan, Kurd várkatona, Atlu *kethüda*, Ferhád szappankészítő (*szabúní*), Memi cipőkészítő (*pasmakcsi*), / Turak várkatona, Piri fia Mehmed, Oszmán, a tüzerek *agája*, Musztafa tüzér, Perváne tüzér, Ali, Veli várkatona, / Hüszejn ács (*dülger*).

*A külső párkányban:**A szultáni szent dzsámi negyede:*

Hurrem *azab odaparancsnok*, Báli *aga* korábbi várnagy, Beslü Hajdar, Eyüb fia Mehmed, Abdurrahman *müezzin*, Behrám kincstári biztos (*emin*), Mehmed helvakészítő (*helvájí*), Janicsár Ahmed, Joldzsu, Alaeddin *imám*, Szagrandszi [ivóedénygyártó] Báli, Dervis kardműves (*szejjáf*), Mahmud *hodzsa*, Veli *böyükparancsnok*, / Diváne Hizir, Oszmán szabó, Beslü Mezd, Ibrahim *odaparancsnok*, Hüszrev *kethüda*, Haszan várkatona, Kejván Ejüb, / Mahmud Kocsbas [faltörő kos], Hüszejn kapuőr, Orudzs *odaparancsnok*, Tur Dzsihán, Turhán arab (*el-arab*), Beslü Jahja, Szejdi Hadzsi Hüszejn/ Juszuf szabó, Kurd janicsár, Hadzsi Muharrem, Davud Kocsbas [faltörő kos], Mehmed fürdős (*hamamí*), Ali *hodzsa imám*, Haszan Kocsbas, / Memi *böyükparancsnok*, Kurd *timár*-birtokos lovas, Orudzs *odaparancsnok*, Korkud várkatona, Hizir *hadzsi*, Kurd szabó, Mahmud várkatona, / Ali Diváne lovas várkatona (*beslü*), Hüszrev *timár*-birtokos lovas, Üvejsz *odaparancsnok*, Haszan Kocsbas, Hüszejn, Südzsá lovas várkatona (*beslü*), Nalbend Hüszejn, / Memi fia Ali, Szaruhán várkatona, Ali Kocsbas, Hadzsi Piri, Hizir *aga ziámet*-birtokos, Ahmed *basa*, Hüszejn várkatona, / Behrám *reis*, Tura[k] mészáros, Kara Ali tüzér, Kurd várakozási állományban, Ali mészáros, Abdi gyapjúkártoló (*halládzs*), Szar-rádzs Piri, / Diváne Ali, Haszan *böyükparancsnok*, Redzseb Pozsega, Mehmed, Ahmed *aga* embere, Ahmed *aga ziámet*-birtokos, Ömer *hodzsa imám*, Keszkin [éles] Hüszejn, / Iljász *azab*, Hadzsi Ferruh borbély, Ahmed várkatona, Beslü Ali, Iszkender bég, Gazanfer lovas várkatona (*beslü*), Veli várkatona, Beslü Muszlihed-din, Nuri énekmondó (*ásik*), Ahmed várkatona, Szári Perváne borbély.

Ferhád vajda mecsetjének negyede:

Haszan bég lippai *miralaj*, Musztafa *aga* Kara Csomak [fekete buzogány], Musztafa *odaparancsnok*, Gázi *aga ziámet*-birtokos, Memi *aga* kincstári biztos, Ferhád *timár*-birtokos-lovas, Szejdi *odaparancsnok*, / Timur fia Haszan piacfőnök (*pazar basi*), Muharrem *hodzsa* pénteki prédikátor, Hadzsi Hüszejn, Veli önkéntes (*garib jigít*), Szefer várkatona, Dzsafér Janova, Hadzsi Ali, Ibrahim *odaparancsnok*, Burdár (?) Ali *timár*-birtokos lovas, Ramazán várkatona, Orudzs *azab*, Ümmet, az *azabok* *kethüdája*, Ahmed *azab*, Ibrahim Ahmed, / Juszuf *azab*, Üvejsz kereskedő, Szúfi Hüszejn, Kara Mahmud, Hüszejn *kethüda*, Kujumdzsu [ékszerész] Memi, Sabán borbély, / Kászim ..., Ramazán *azab*, Reis Musztafa, Ali *azab*, Bajezid *timár*-birtokos lovas, Sabán *timár*-birtokos lovas, Bedir várkatona, / Musztafa várkatona, Ahmed *müezzin*, Szülejmán *timár*-birtokos lovas, Szádik *hodzsa imám*, Szejdi fia Hizir, Ferhád vajda, Bozduván Hüszejn / Beslü Hüszejn, Músza *odaparancsnok*.

Kászim pasa mecsetjének negyede:

Urum Szinán, Neddzsár [ács] Juszuf, Arabadzi [kocsis] Szinán, Üvejsz *azab-aga*, Oszmán írnok, Dzsafaer várkatona, Veli *hodzsa*, / Lutfi tüzér, Keszidzi [szabász] Perváne, Kurd kincstári biztos, Hadzi Hüszejn, Bali kincstári biztos, a *beslük agája*, Dzsafaer csaus, Ömer tüzér, / Báli kapuőr, Perváne lakatos, Perváne, Dellák [fürdőszolga] Haszán, Dellák Báli, Dzsafaer szabó, Báli írnok, / Mumdzsu [gyertyaöntő] Ömer, Ali borbély, Veli önkéntes, Mahmud Ali, Ascsi [szakács] Hüszejn, ...amdzi Haszan, Hadzi Musztafa, / Pir Mehmed ács, Musztafa *kethüda*.

Hüszrev aga szent dzsámijának negyede:

Hadzi Ahmed pénteki prédikátor, Turhán *müezzin*, Veli Haszan, Karakas janicsár, Ömer vajda, Hizir *azab*, Szári patkolókovács, / Piri borbély, Oszmán *azab*, Murád *azab*, Ferhád ács, Múza *odaparancsnok*, Ömer szabó, Báli írnok, / Abdulaziz, Hadzi Gazanfer, Kücsük Ali arab (*el-arab*), Ali lovas várkatona (*beslü*), Csizmedzi Memi, Mahmud *böyükparancsnok*, Lutfi ács, / Janicsár Hüszejn, Bajezid *böyükparancsnok*, Dellák [fürdőszolga] Kaja, Mehmed janicsár, Iszmail zenekarvezető (*meh-ter basi*), Csizmedzi [csizmadia] Oszmán *azab*, Beslü Inehán, / Memi *basa* ács, Isza Báli ószeres (*eszkidzi*), Dzsafaer *aga*, Haszan borbély, Kurd *aga harami basi*, Semsz borbély, Juszuf, Kurd kincstári biztos embere, / Bajrám *timár*-birtokos lovas, Ali patkolókovács, Gázi kardműves (*szejjáf*), Hajdar várkatona, Mehmed lovas várkatona (*beslü*), Ümmet *kethüda*, Mezd százados (*jüz basi*), / Kurd lippai *azab-aga*, Kurd lovas várkatona (*beslü*), Nurdzsus Ramazán, Saban *müezzin*, Kurd kecskeszőr-fonó (*mujtáb*), Veli *basa*, Diváne Tur Ali testvére Memi ács, / Kürekcsi [evezős]⁶⁷ Gázi, Ali tüzér, Hüszejn, Rizván *mehter*, Zurnazen [zurnás] Szefer, Hadzi Ibrahim, Bajezid *böyükparancsnok*, / Gázi *aga* fia Redzseb, Bozduván Szülejmán, Kujumdzsu [ékszerész] Hüszejn, Hüszejn martalóc, Diváne Tur Ali, Hüszejn írnok, Naszuh *aga ziámet*-birtokos, / Haszan lovas várkatona (*beslü*), Kodzsa [öreg] Kászim tüzér, Malkocs *azab*, Kurd ács, Atlu *kethüda*, Ali Torlak,⁶⁸ Memi várkatona, / Zülfikár várkatona, Ferruh várkatona, Orudzs *timár*-birtokos lovas, Ali *aga*, a korábbi defterdár szolgálja, Bajrám várkatona, Musztafa *aga ziámet*-birtokos, Orudzs *timár*-birtokos lovas, / Davud *hodzsa timár*-birtokos lovas, Musztafa bég, Timur *aga timár*-birtokos lovas, Ascsi [szakács] Saban, Mahmud Tavsan,⁶⁹ Musztafa kardműves, Kus [madár] Juszuf, / Memi ács, Juszuf helvakészítő, Memi ács testvére Veli, Nebi Sehszüvár, Behrám *aga*, Haszan *kethüda*, Naszuh szabó.

*Herélt Mehmed aga mecsetjének negyede:*⁷⁰

Musztafa *odaparancsnok*, Mehmed *odaparancsnok*, Rizván *odaparancsnok*, Bozduván Dzsafaer, Veli *azab*, Üvejsz *azab*, Sehszüvár *timár*-birtokos lovas, / Báli *azab*, Veli *azab*, Piri várkatona, Hüszejn *azab*, Szúfi Hüszejn, Haszan *timár*-birtokos lovas, Dzsafaer *hodzsa müezzin*, / Memi lovas várkatona (*beslü*), Malkocs Haszan

67 E név Kürkcsi [szörmekészítő]-nek is olvasható.

68 A *torlak* szóval az eretnek dervisek egyik csoportját jelölték.

69 A *tavsan* szó jelentése nyúl; nem kizárt, hogy elírás Tur Sah helyett.

70 E városrész neve bizonytalan. A törökben *mahalle-i tavas(i)-i mesdzsid-i Mehmed aga* áll, amit több szempontból is nehéz értelmezni. Ha a *mahalle* „városnegyed” utáni szót magyarnak vesszük, a kifejezést pedig Tavas-negyednek fordítjuk, akkor nem világos ennek nyelvtani viszonya az utána

azab, Ali Sah várkatona, Tur Ali várkatona, Kazzaz [selyemárus] *kethüda*, Perviz fia Ali, Kurd Timur, / Beslü Ibrahim, Kurd Ali, Ibrahim írnok, Ibrahim *timár*-birtokos lovas, Hüszejn *timár*-birtokos lovas, Gazanfer fia Szülejmán *timár*-birtokos lovas, Gazanfer *timár*-birtokos lovas, Mezid százados (*jüz basi*), Timur *aga*, Hajdar *timár*-birtokos lovas, Musztafa *timár*-birtokos lovas, Piri Abdullah, Kurd Abdullah, Saban Mehmed, / Alagöz *azab*, Merdzsán önkéntes, Haszan *aga*, Haszan vajda, Musztafa vajda, Ramazán *odaparancsnok*, Haszan *martalóc-aga*, Kászim *timár*-birtokos lovas, Memi *aga*, Kászim *aga*, Haszan janicsár, Mehmed, a szandzsákbéghez tartozik, Ali Sah *azab*, Ömer várkatona, / Mahmud janicsár, Hüszejn ács, Rizván *martalóc*, Abdi bég, Velihán bég [fia], Musztafa *szolak*, Dzsafer várkatona, Jahja *martalóc-aga*, / Szülejmán *timár*-birtokos lovas, Turhán *timár*-birtokos lovas, Musztafa, Ali *aga timár*-birtokos lovas, Dzsafer *hodzsa müezzín*, Bali várkatona, Mehmed *kethüda*, / Abdurrahman lovas várkatona (*beslü*), Sevki *hodzsa* előimádkozó, Kászim vajda, Báli *azab*, Perváne fia Hamza, Szejdi *timár*-birtokos lovas, Zülfikár Iszkender, / Hajdar várakozási állományban, Timur fővajda (*vojvoda-i ali*), Piri vajda, Bali *basa*, Mehmed *timár*-birtokos lovas, Szefer *aga*, Hüszejn *odaparancsnok*, / Báli *aga*, Timur *aga*, Báli lovas várkatona (*beslü*), Zülfikár várkatona, Musztafa *odaparancsnok*, Diváne Ramazán, Musztafa *odaparancsnok*, / Ferhád mészáros, Abdi vajda kapuőr, Rizván lovas várkatona (*beslü*), Memi írnok, Mehmed janicsár, Saban vajda, Báli *basa*, / Mehmed *timár*-birtokos lovas, Hüszejn Boszna, Ali Haszan, Oláh Haszan, Hajdar *odaparancsnok*, Ahmed mészáros, Musztafa *odaparancsnok*, / Báli Boszna, Karagöz mészáros, Ali Sah *azab*, Memi *azab*, Hudávirdi, Kodzsa [öreg] Kászim, Haszan Redzseb, / Gazanfer *timár*-birtokos lovas, Dervis várkatona, Ali tüzér, Hüszejn Rizván, Veli szappankészítő (*szabundzsi*), Haszan Mehmed, Ajni (?) várkatona, / Juszuf szabó, Bajezid, Behrám lovas várkatona (*beslü*), Báli cserzővarga, Szefer százados, Abdi *aga*, Muharrem közelében.

A Tesvár negyedben lakó martalócok:

Kozma Nikola, Todor szücs.

Létszám: 2

Tesvár város hitetlenjei:

Petar szabó, Viladika [püspök], Kozma *martalóc*, Petar *martalóc*, Manjak *martalóc*, Diragojlo *martalóc*, Petar *martalóc*, / Kriszta *martalóc*, Isztojan *odaparancsnok*, Bezan *martalóc*, Jovan *martalóc*, Radovan *martalóc*, Gyura *martalóc*, Nikola *martalóc*, / Aleksa *martalóc*, Gyura *martalóc*, Dimitar *martalóc*, Janos *martalóc*, Gavrisa *martalóc*, Vuk, Mihál, / Tripon, Lazar, Gruja *martalóc*, Lazar *martalóc*, Miladin *martalóc*, Zsivko *martalóc*, Petar *martalóc*, / Kriszta *martalóc*, Vukman *martalóc*, Isztipe, Gyura *martalóc*, Tomak.

[Dzsizje-]háne: 32

---

következő „Mehmed aga mecsetje” kifejezéshez (ez esetben például „Tavas, azaz Mehmed aga mecsetjének negyede” lehetne a megfejtés). Ha a kérdéses második szót az arab *tavasi* „eunuch” szóval azonosítjuk és Mehmed aga jelzőjének tekintjük, akkor viszont érthetetlen, hogy miért a mecset és nem az aga neve előtt áll. Az általam választott megoldás azon a feltételezésen alapszik, hogy az írnok figyelmetlenségéből rossz sorrendben írta le az eunuch és a mecset szavakat.

Tesvár város tárházai:

1. A lippai *miralaj* tárháza, 6 kapu
2. Diváne Tur Ali tárháza, 9 kapu
3. Hajdar *odaparancsnok* tárháza, 1 kapu
4. Kászim pasa tárháza, 3 kapu
5. Beslü Mehmed tárháza, 3 kapu
6. Az elhunyt Veli tárháza, 2 kapu
7. Barak és Kazzaz *kethüda* tárháza, 2 kapu
8. Ahmed *aga ziámet*-birtokos tárháza, 10 kapu
9. Gazanfer *timár*-birtokos lovas tárháza, 3 kapu
10. Mahmud fia Ramazán tárháza, 1 kapu
11. Az elhunyt Haszan tárháza, 1 kapu
12. Dzsafaer *hodza müezzin* tárháza, 1 kapu
13. Hajdar *odaparancsnok* tárháza, 1 kapu
14. Kodor (?) Ferhád tárháza, 1 kapu
15. Beslü Behrám tárháza, 1 kapu

Tesvár város malmai:

1. Musztafa vajda malma, 1 kerekű
2. Diváne Tur Ali malma, 1 kerekű
3. Haszan martalóc-*aga* malma, 1 kerekű
4. Gazanfer *timár*-birtokos lovas malma, 1 kerekű
5. Iszkender fia Ali *aga* malma, 1 kerekű
6. Memi *azab* malma, 1 kerekű
7. Haszán révőr (*iszkelei*) malma, 1 kerekű

A kincstári jövedelem magában Lippában és Tesvár városban	40 527
Áruvámokból származó bevétel	20 000
A várkapuk vámjából és szekérvámból származó bevétel, évente	2 600
Birka- és marhaláb vámjából, piaci helypénzekből, mészárszéki illetékből és kileilletékből származó bevétel, évente	2 500
Gyertyaöntési és bozaárusítási [illetékből] származó bevétel, évente	2 000
Bírósági idézési illetékből és piaci pénzekből származó bevétel Lippán, évente	4 000
Lippa város, Radna és Tesvár csapraütési [illetéké]ből származó bevétel, évente	2 500
Hagyatéki bevételekből, távollévők vagyonából és nyomaveszettek vagyonából származó, valamint kóbor állatok és elfogott szőkevények utáni bevétel magában Lippában, Tesvár várossal együtt, évente	10 000
A [szandzsákbég] jövedelme	4 375
kapu[adó]: 32 [kapu], ötvenével	1 600
búza[tized]: 40 kile	440
kevert[tized]: 20 kile	120
kenderadó	60
méhkasadó	60

bosztánkertadó	50
sertésadó	60
a muszlimok szőlője utáni dönümmilleték	200
réttized	120
menyasszonyadó	45
tűzifa- és szénaadó	80
bírság és büntetéspénzek	100
malom: 8 kerék, illeték	400
Oszmán Debbág (?) írnok [és] társai rétje: 2 szekérnyi	20
Pop Ferencs rétje, Timur <i>aga</i> kezében: 20 szekérnyi	200

Radna város, Lippa várával szemben, a Maros folyón túl

Mati Ugrin nős, Tomás Andrijás nős, Jovan szolga nős, Jancsi Majdek nős, Pal Kozity nős, testvére Petre nőtlen, Kozsda Miklós nős, / fia Jovan nőtlen, Varga Girgur nős, fia Mihál nőtlen, fia Ferencs nőtlen, Balija Anbrus nős, Tót János nős, Janos Isztankovity nős, / Somogyi Matijás, Gyurgy Mihity nős, Heszne (?) Benedek nős, fia Istók nőtlen, fia Miklós nőtlen, Miladin borbély nős, fia Jancsi nőtlen, Bugri (?) Matijás nős, fia Jancsi nőtlen, fia Isztojan nőtlen, Damjar (sic!) szűcs, Vuk Lukacs nős, Matijas Simonovity nős, Mihók János nős, / Matijás György nős, fia István nőtlen, fia Andrijás nőtlen, fia György nőtlen, Balija Majin nős, fia Mihál nőtlen, Boldizsár Mihál nős, / testvére Jakob nőtlen, Mati vízimolnár (*vodenicsár*) nős, fia Mihok nőtlen, Jakob Janacsen (?) nős, Sebestyen Szabo nős, Petar Mikolity nős, Karmasin (?) Imre nős, / Janos nyulász (*kunicsár*) nős, Pavál Isztepan nős, fia Mihál nőtlen, fia Petko* nőtlen, fia Laza nőtlen, testvére Gyurgy nőtlen, fia Nikola nőtlen, / Kis János nős, fia György nőtlen, Petar Zsivkovity nős, testvére Bucsa nőtlen, testvére Mihál nőtlen, Jovan Isztan nős, fia Simon nőtlen, / testvére Mihál nőtlen, Milasz Miklos nős, fia Gyuragy nőtlen, fia Jakob nőtlen, fia Matijas nőtlen, fia Nikola nőtlen, Andrijas Gerity nős, / testvére Petar nőtlen, Varga Mihál nős, fia Farkas nőtlen, Jankul Mati nős, fia Tomas nőtlen, fia Jakob nőtlen, Andre Varga nős, / Petar Tomity nős, Tomas fazekas (*grnicsár*) nős, Gruja szűcs nős, fia Gyuragy nőtlen, Andre Vilah nős, fia Matijas nőtlen, fia Marko nőtlen / Farkas Miladin nős, fia Mihál nőtlen, Mátí a nevezett veje, nős, Niko Bujity* nős, Pancsa Simon nős, Jovan Mihál nős, Jovan Atyim nős, / fia Zsivko nőtlen, Zsivko Tomas nős, Vuk Lazity nős, Isztojan Miklovity nős, fia Dimitre nőtlen, Gyurgy Petrovity nős, fia Miklos nőtlen, / Marko Mikolity nős, Mihál Markovity nős, testvére Jovan nőtlen, Mihál Budity nős, fia Isztoja nőtlen, fia Gyura nőtlen, Bogdan Dujics* nős, / fia Mihajlo nőtlen, Mihál Isztanovity nős, fia Jovan nőtlen, Jovan Isztanovity nős, fia Jovan nőtlen, Lubas Ankity, fia Isztepan nőtlen, / Tomas Zsivkovity nős, Damjan Miklos nős, Bucsa Bujity* nős, Jovan Lakity nős, Lukas Miklos nős, fia Jovan nős, Vladi Anbrus nős, Kis Tomás nős, fia Jakob nőtlen, Milos Mati nős, fia Vuk nőtlen, Szasko Mati nős, fia Gyura nőtlen, fia Isztojan nőtlen, / fia Mihál nőtlen, Isztepan Kosztit¹ nős, testvére Mihál nőtlen, Kosztandin Majinity nős, Dimitre Jovan nős, Ilija Bratity nős, fia Farkas nőtlen, / Matijás Anbrus nős, fia Matijás nőtlen, Tomas Grujity nős, Nikola Bujity* nős, fia Isztoja nőtlen, Grnicsár Imre nős, fia Gyircsa nőtlen, / Farkas, kinevezési diplomával *műszellem*.

A kincstári jövedelem	225 515
Rév-hajókból származó bevétel; minden hajó után 100-100 akcsét szednek, évente	120 000
Sószállító hajókból származó bevétel; minden hajó után 3 tömb sót szednek, évente	30 000
Hajókormány[adó]ból származó bevétel; minden hajó után 4-4 akcse hajókormányadót szednek, évente	5 000
Azon só vámjából származó bevétel, melyet Erdélyországból szekereken hoznak a temesvári vilájetbe és a temesvári vilájet országos vásárain árúsítanak. Minthogy a korábbi defterben ez áll bejegyezve: „mivel a Bogcsából és Marzsínából kocsikon érkező és a nevezett vilájet országos vásárain árusított sónak minden tömbje után — nagy, közepes és kicsi [tömbökre] osztályozva őket — 1-1 akcsét szoktak szedni, az új defterbe is [így] lett bejegyezve”, a régi határozatot érvényben hagyva az új defterbe [is így] lett bejegyezve; évente	35 000
kapu[adó]: 76 [kapu], ötvenével	3 800
búza[tized]: 10 kile	110
kevert[tized]: 3 kile	18
kenderadó	100
méhkasadó	40
sertésadó	100
káposztaadó	90
menyasszonyadó	80
malmok: 10 kerék, ötvenével az illeték	500
must[tized] az extráneusokkal: 3500 pinta	21 000
a muszlimok szőlője utáni dönümilléték	300
tűzifa- és szénaadó	1 900
monopóliumbevétel	4 400
bírság és büntetéspénzek	577
kincstári rét a nevezett város határában; éves átalányjövedelem	1 500

A nevezett város az előző összeírásban kormányzói hász-birtok volt, ez a rét az ő lovaik ellátására szolgált. Most, az új összeíráskor, a szultáni hász-birtokokhoz csatolták. Ám a lippai szandzsákbégeknek igen nagy szükségük van erre rétre, nem tudnak elegendő mennyiségű lovat tartani a padisahi szolgálatra; ezért a rét birtoklási joga — hogy az uralkodói vagyont se érje kár — azzal a feltétellel adatott a mindenkori szandzsákbégeknek, hogy évről évre 1500 akcsét fizetnek a kincstári biztosoknak és adóbérlőknek; Musztafa bég lippai kormányzó kérésére így lett bejegyezve az új defterbe.

Osztrova és Udnije (?) monostor

A szigeten [fekszik], Radna város közelében, a nevezetthez tartozik, a lippai szandzsákbég hász-birtoka. Minthogy a korábbi defterben ez áll bejegyezve: „Az új defterben úgy jegyeztetett fel, hogy a nevezett monostorban tartózkodó szerzetesek a birtokukban lévő három szőlő musttizede, 30 szekényi rétleik tizede, iszpendzsájuk

és a Radna város közelében a Maros folyón állandóan járó malom tizede fejében a földbirtokosnak évente 600 akcse általányt fizetnek”, az új defterbe is a régi módon lett bejegyezve.

Bangeratina szerzetes (*ruhbán*), Tavadaszina szerzetes, Gerahina szerzetes, Bog szerzetes, Denoloszina szerzetes, Vaszilina szerzetes

szőlő: három; kettő Radna határában, egy Kladova határában

rét: kettő, 30 szekéryi, egy a nevezett monostor közelében, egy .... határában

malom: 1 kerekű, Radna határában

átalányjövedelem évente

600

PÁL FODOR

THE TOWNS LIPPA (LIPOVA) AND RADNA IN THE SIXTEENTH-CENTURY OTTOMAN CADASTRAL SURVEYS

Lippa is situated on the left bank of the river Maros, at a strategically important place. It was called the Maros gate of Transylvania. Together with its sister town Radna (across the river), it was captured by the Ottomans in 1552. Because of its location and strong fortress, the Ottomans made it the seat of the *sancak* Lipova belonging to the newly organized *vilayet* of Temesvár. With two longer and several shorter interruptions it remained in Ottoman hand until 1716.

The Ottoman administrators conducted several surveys in the second half of the sixteenth century of which three so-called detailed and three summary registers (*mufassal* and *icmal defterleri*) have been preserved. These registers were compiled in 1554, 1567 and 1579. In this article the data of the *mufassals* on the population and the taxes of the towns, and on the incomes of the Ottoman fiscal administration are presented in chronological order.

The province was created on a territory where prior to the Ottoman conquest the Hungarian population had been in part decimated by constant Ottoman raids and in part replaced by Southern Slave (mainly Serbian) immigrants. A considerable shift in the ethnic composition of both towns to the benefit of the Serbians is also reflected in the *defters*. The Hungarian population in the town of Lippa which was vigorous on the eve of the conquest, disappeared completely by c. 1570. This was also due to the Ottomans' supporting their Southern Slave subjects, who, unlike most Hungarians, were willing to cooperate with their masters in running the Ottoman military and fiscal administration.

Unlike the profound alterations in demographic situation, the economic activities in the region continued. The registers testify to a lively trade in Transylvanian salt on both river and land. The Ottomans imposed taxes and customs dues on this traffic, and collected immense revenues in Lippa and Radna every year.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig*

A pápaság és a magyarság kapcsolatainak kezdetei a 10. század közepére nyúlnak vissza, amikor a 955. évi augsburgi vereség után Taksony fejedelem változtatott politikáján. Nyugatra többé nem indított hadjáratot, és a bizánci–magyar háborúk időszakában érintkezésbe lépett a pápával. Azt kérte tőle, hogy térítő püspököt küldjön Magyarországra. XII. János pápa teljesítette a kérést: 963-ban Rómában felszentelte és útjára bocsátotta Zacheus püspököt. A térítő püspök azonban nem tehetett eleget küldetésének, mert I. Ottó császár megakadályozta, hogy eljusson Magyarországra.¹ Lépésével a császár nyilvánvalóvá tette, hogy a magyarok beilleszkedése a keresztény Európába a császár megkerülésével nem valósítható meg. Ennek felismerése és a bizánciaktól 970-ben elszenvedett vereség készítette Géza fejedelmet arra, hogy a német császárhoz forduljon. I. Ottó kedvezően fogadta a magyar fejedelem közeledését: 973 Húsvétján Quedlinburgban békét és szövetséget kötött Géza fejedellemmel, és Magyarországra küldte a mainzi érsek által felszentelt Sankt Gallen-i Brúnó térítő püspököt.² Ezzel megkezdődött a magyarság betagozódása a keresztény Európába. Ennek a folyamatnak a velejárója és egyben csúcspontja volt a kapcsolat újrafelvétele a pápasággal. István magyar fejedelem 1000 őszén követeket küldött II. Szilveszter pápához és az úgyszintén Rómában tartózkodó III. Ottó császárhoz, ahol a leendő magyar király koronát és áldást kapott.³

A második közeledés a pápasághoz eredményesnek bizonyult. Az ezredfordulótól folyamatos kapcsolatot a két fél követi: a pápai legátusok, illetve a Magyarországról érkezett követek, továbbá a tevékenységükhöz szorosan hozzá tartozó írásbeliség ápolta, bővítette és tartotta fenn. A legkorábbi magyar vonatkozású pápai levél másolatban VII. Gergelytől 1074-ből, a legelső oklevél pedig eredetiben II.

* A közlemény a heidelbergi szimpóziumon (Der Einfluß der päpstlichen Kanzlei auf das europäische Urkundenwesen) 1996. szept. 30-án tartott előadás (Der Einfluß der päpstlichen Kanzlei auf das ungarische Urkundenwesen bis 1250) jegyzetelt változata. Vö. *Solymosi László: Habilitációs tézisek*. Debrecen, 1997. 7–12.

1 Liudprandi Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris, c. 6. In: Die Werke Liudprands von Cremona. Liudprandi opera. Hg. v. Joseph Becker. Hannover–Leipzig³, 1915. (Neudruck: Hannover, 1977.), (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi) 163. Vö. *Györffy György: István király és műve*. Bp. 1977. 51.

2 *Thomas v. Bogyay: Stephanus rex. Versuch einer Biographie*. Wien–München, 1975. 9–10.; *Györffy Gy.: i. m.* 68–80.

3 *T. v. Bogyay: i. m.* 23–26.; *Györffy Gy.: i. m.* 138–147. *Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. 37–50.

Paszkáltól 1102-ből maradt fenn.⁴ A 12. század derekától a rohamosan növekvő pápai bürokrácia következtében jelentős mértékben megnőtt a Magyarországra küldött, a királyokhoz, főpapokhoz és másokhoz címzett pápai oklevelek száma is. A 12. század elejétől a 13. század közepéig a levéltárak kereken 130 eredeti pápai oklevelet őriztek meg, amelyet Magyarországra címeztek, de ebből csak 14 származik a 12. századból.⁵ A másolatok száma természetesen ennél jóval nagyobb volt: VII. Gergely pápaságától IV. Ince haláláig (1254) több mint ötszáz maradt fenn, zömmel a Vatikáni Levéltárban.⁶ Ezzel szemben a legátusi oklevelek száma jelentéktelen volt. A legkorábbi eredetiben ismert legátusi oklevelet Magyarországon 1185 táján Theobald ostiai-velletri püspök adta ki.⁷ A pápai oklevelek száma alapján a pápai-magyar kapcsolatok a 12. század második felétől, III. Sándor pápa uralkodásától kezdve (1159–1181), különösen III. Ince pápa fellépésétől (1198–1216) váltak intenzívvé.⁸ III. Ince regisztruma pápasága első évéből 28 magyar vonatkozású

-
- 4 *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 192–193., N° 66., 331–334., N° 117.
- 5 A 12. századból a következő eredeti pápai oklevelek maradtak fenn: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL Df) 206 804. (1102); 208 624. (1175); 208 626. (1181); Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (= MOL Df) 23. (1183), Df 208 628. (1187); 248 963. (1187); 237 274. (1188); 277 956. (1188); 248 965. (1191); 237 404., (1191); 248 964. (1191); 237 405. (1191); 237 275. (1199); 237 276. (1199). Vö. *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Ed. Philippus Jaffé. Editionem secundam correctam et auctam auspiciis G. Wattenbach curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. (= JL) I–II. Leipzig,² 1885–1888., I. N° 5926., II. N° 12 526., 14 239., 15 968., 15 992., 16 193., 16 361., 16 652., 16 770., 16 771., 16 773.; *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Ed. Augustus Potthast. I. Berolini 1874. N° 594., 622. A fotógyűjteményben még négy magyar vonatkozású, de nem az egykori Magyarország területén őrzött 12. századi eredeti pápai oklevél található: MOL Df 290 937. (1139); 274 911. (1146); 287 021. (1154); 230 160. (1186). Vö. JL I. N° 8035., II. N° 8882., 9928., 15 601. A mai magyarországi levéltárakban az 1200 és 1254 közti időszakból 117 eredeti pápai oklevelet őriznek. *Érszegi Géza*: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon. Bp. 1989. (nagydoktori értekezés, kézirat) 120–227., vö. *Uő*: Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae*. Szerk. Bertényi Iván, Dóka Klára. I. Bp. 1994. 50. Megjegyzendő, hogy az eredeti pápai oklevelek száma valójában ennél több, mert az elcsatolt területek levéltárai is őriznek ilyeneket.
- 6 Vö. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I. Romae 1859. 1–233.
- 7 MOL Df 200 604. *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. I. Budapestini 1896. 4–5. (hasonmással); MOL Df 278 388.; *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. (= PRT) Szerk. Erdélyi László, (később) Sörös Pongrác. I–XII/B. Bp. 1902–1916., I. 611. Theobaldus püspök 1184. jún. 15. és 1188. dec. 29. között szerepel III. Lucius, III. Orbán, VIII. Gergely és végül III. Kelemen pápa okleveleinek aláírói és tanúi között. JL II. 431., 492., 520., 535.
- 8 Ezekről a kapcsolatokról újabban *Szovák Kornél*: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 21–46.; *Solymosi László*: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. (13. század.) In: *Magyarország i. m. 47–54.*; *Időrendi áttekintés*. Uo. 295–303.

oklevél szövegét tartotta fenn, vagyis a regisztrumban található pápai kiadványok majdnem öt százalékának magyar címzettje volt.⁹

Az ezredfordulón külföldi — elsősorban német — hatásra induló magyarországi latin írásbeliség és oklevéladás fejlődésében a 12. század második felében alapvető változás történt.¹⁰ III. Béla uralkodása idején a királyi udvari kápolna *scriptoriuma* önállósult a kápolnától, élére kancellár került.¹¹ A királyi udvari kancellária kialakulása mellett a magánjogügyletek írásba foglalásával — magyarországi sajátosságként — megkezdődött a székes- és társaskáptalanok hiteleshelyi oklevéladása.¹² Ekkor terjedt el az *authenticus* pecsét kánonjogi fogalma, és ekkor bontakozott ki a főpapi oklevéladás.¹³ Eme változások időpontja egybeesett a Magyarországra irányuló pápai oklevéladás intenzívvé válásával. Az évszázados hagyományokra épülő pápai oklevéladás hatása alól természetesen nem lehetett kitérni. Ez a hatás egyfelől tartalmi, elsősorban kánonjogi, másfelől formai, illetve technikai volt.¹⁴ A tartalmi kérdéseket mellőzve itt csak a formai és technikai kapcsolódások rövid bemutatásáról lehet szó. Melyek a közös *formai* elemek a pápai és a magyarországi oklevéladásban?

Az ünnepélyes királyi oklevelekben 1181-től a protokollumot az ünnepélyes pápai privilégiumokhoz hasonlóan az *in perpetuum* formula zárta le.¹⁵ A királyi kan-

9 Die Register Innocenz' III. (= Regist. Inn.) 1. Bd. Bearb. v. Othmar Hageneder und Anton Haidacher. Graz-Köln, 1964. N° 5–7., 9–10., 32., 238., 251., 269–272., 280–281., 293., 388–389., 468–469., 482., 499–500., 510–511., 537., 541., 543., 546.

10 Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3.) 36–77.; Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). Századok 1963. 1–27.; Uő: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jahrhundert). Bp. 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae Bd. 21.) 3–36.; György Györffy: Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert. Archiv für Diplomatik 1984. 88–96.

11 Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 1975. 59–121.; Vö. Uő: Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jahrhunderts. In: Festschrift Friedrich Hausmann. Hg. v. Herwig Ebner. Graz, 1977. 299–324.

12 Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. (= MIÖG) Ergänzungsbd. IX. Heft 2. Red. Oswald Redlich. Innsbruck, 1914. 407–416.; László Solymosi: Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11–13. Jahrhunderts. In: Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden, Beiträge zur diplomatischen Semiotik. Hg. v. Peter Rück. Sigmaringen, 1996. (Historische Hilfswissenschaften Bd. 3.) 619.

13 László Solymosi: Chartes archiépiscopales et épiscopales en Hongrie avant 1250. In: Die Diplomatie der Bischofsurkunde vor 1250. Referate zum VIII. Internationalen Kongreß für Diplomatie. Innsbruck, 27. September–3. Oktober 1993. Hg. v. Christoph Haidacher und Werner Köfler. Innsbruck, 1995. 160–162.

14 A témához még ma is alapvető munka: Eckhart Ferenc: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása Árpád-kori királyi okleveleink szövegezésében. Századok 1910. 713–724. Ugyanez érvényes a pápai kiadványokra vonatkozó magyar nyelvű összefoglalásra is. Fejérváthy László–Áldásy Antal: Pápai oklevelek. Bp. 1926. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/4.)

15 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. (= Reg. Arp.) I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 43. N° 133. További adatokat hoz 1204-ig Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937. 39., 43., 183., 186.

cellária ezt a gyakorlatot jó nyolcvan éven át fenntartotta. Az aranybullával megerősített ünnepélyes királyi oklevelekben, bár már nem következetesen, de még a 13. század hatvanas éveiben is ezt a formulát alkalmazta.¹⁶ A formula a század elején kivételképpen János esztergomi érsek okleveleiben is feltűnt: hat ismert okleveléből háromban az általános címzéshez ezt a formulát kapcsolták.¹⁷ János érsek kétszer, a kortárs Berthold érsek pedig egyszer a *salutem et benedictionem* szalutációt használta, amelyek forrása a pápai oklevelek *salutem et apostolicam benedictionem* formulája lehetett.¹⁸

A pápai oklevelek arengái közül Magyarországon a *iustis petentium desiderii*s kezdetű futotta be a legnagyobb karriert. Ez a típus először 1185 táján királyi oklevélben tűnt fel.¹⁹ Később *piis petentium desiderii*s változatban érseki oklevelek is használták.²⁰ A 13. század közepéig egyre ritkábban, de még mindig előfordult a királyi oklevelekben.²¹ Az *effectum iusta postulantibus*,²² illetve a *cum a nobis peti-*

-
- 16 Királyi oklevelekben (1212–1267): Reg. Arp. N° 269., 300., 379., 420., 479., 505., 528., 537., 538., 610., 611., 635., 688., 734., 1372., 1520. Ld. még: *Thallóczy Lajos*: Árpádházi Jolán Aragon királynője. (Egy oklevél-melléklettel.) Századok 1897. 583–585.; *Stephan Hajnal*: Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert. Bp.–Leipzig–Milano 1943. N° 19. (részleges); PRT II. 181. Kivételek (1244–1272): Reg. Arp. N° 787., 1340., 1577., 2177.
- 17 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. (= Marsina) Bratislavae 1971–1987., I. 115., 131.; Codex diplom. Arpadianus continuatus. Árpádkori Új Okmánytár. (= ÁÚO) Közzét. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874., VI. 355.
- 18 Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882., I. 193., 194.; PRT I. 624.
- 19 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (= Cod. Croat.) Collegit et digessit T. Smičiklas. II–XII. Zagrabiae 1904–1914., II. 139. Vö. Reg. Arp. N° 140.; Marsina: I. 92.; ÁÚO VI. 161., XI. 63. Vö. *Eckhart F.*: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat i. m. 718. A 12. századi pápai oklevelekben Rudolf Hiestand heidelbergi előadásának melléklete szerint ez volt a leggyakoribb arengatípus. A 13. században a rangsorban az előkelő második helyet foglalta el. Initienverzeichnis zu August Potthast Regesta pontificum Romanorum (1198–1304). München, 1978. (MGH Hilfsmittel, 2.) 93–95. Sajnos, a magyarországi kiadványok arengáiról hasonló jegyzék nem áll rendelkezésre. Ezért többek közt a római jog recepciója szempontjából oly fontos arenga András herceg 1200-ban kelt oklevelében észrevétlen maradt: „In primaria legum sanctione cauta veterum prudentia suis in posterum solleter providens in regibus ac magnis ducibus iustitiam amplius commendavit, iustitia enim est, que reddit unicuique, quod suum est.” Cod. Croat. II. 355. A *suum cuique* elv első magyarországi megjelenésre 1235-ből hoz adatot *György Bónis*: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. Mediolani 1964. (Ius Romanum medii aevi, pars V. 10.) 76.
- 20 János esztergomi érsek két oklevelében (1208, 1210): „Piis petentium desideriiis facilem nos convenit prebere assensum et vota, que a rationis tramite non discordant, effectu prosequente complere.” Marsina: I. 115., 129. Saul kalocsai érsek 1199. évi oklevelében: *Iustis piorum desideriiis annuere convenit*. Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Ed. Gustav Friedrich. I–II. Pragae 1904–1912., II. 3.
- 21 Reg. Arp. N° 927., 281.; Vö. *Agnes Kurcz*: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. MIÖG 1962. 335.; Marsina: II. 296., 297., 378.; Vö. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844., IV/1. 250.
- 22 „Effectum iusta postulantibus indulgere tam vigor equitatis, quam ordo exigit rationis, presertim cum petentium vota et pietas adiuvat et iustitia non relinquit.” Marsina: II. 40., 41. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. (= Urk. Burg.) I. Bearb. v. Hans Wagner. Graz–Köln, 1955. 196., 197.; Marsina: II. 344.; Vö. *A. Kurcz*: i. m. 335. A típusra az első adat I. (Nagy, Szent) Gergely pápa 602. évi okleveléből

*tur, quod iustum est*²³ kezdetű arenga kevésbé volt ismert, és inkább a 13. század derekán alkalmazták. Mivel Magyarországon döntően a *de gratia* jellegű oklevelek maradtak meg, természetes, hogy ez az arengákban is tükröződött.

Az arengát a publikációval vagy a narrációval összekapcsoló *eapropter* kötőszó a magyar oklevelekben szintén a pápai kancellária gyakorlatából származott.²⁴ Hasonlóképpen az oklevélátírást bevezető rész: *de verbo ad verbum presenti pagina iussimus annotari* is a pápai praxisra utalt.²⁵

A pápai oklevelek sanctiója a comminatioval együtt a 12. század végén jelent meg a püspöki és a királyi oklevelekben.²⁶ Inkább a királyi kancellária gyakorlatát jellemezte, mert mindössze öt püspöki oklevél tartalmazta ezt a részt.²⁷ De hamarosan a királyi kancellária is elhagyta, legfeljebb néha egyes elemeit a korroborációval összevonva őrizte meg.²⁸ A *sanctio negativa* és *positiva* pápai kancelláriában szokásos klasszikus formáját mindössze egyetlen püspöki oklevél utánozta. István zágrábi püspök 1232-ben a császári Szentlélek-prépostság alapítólevelében írta a következőket: „Si quis autem huic nostre dispositioni attemptare vel contraire presumpserit, indignationem Dei et Sancti Spiritus, cuius ecclesiam persequitur, se sentiat incurrisse. Si quis vero circa eadem statuta bonus et fidelis exstiterit, in examine districti iudicii ad dexteram divinam collocatus iusti iudicis dulci lenimine mereatur confoveri.”²⁹

---

ismert. *Heinrich Fichtenau*: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Graz-Köln, 1957. (MIÖG Ergänzungsbd. 18.) 95. Vö. Initienverzeichnis i. m. 62.

23 *Cum a nobis petitur, quod iustum est et honestum, tam vigor equitatis quam ordo exigit rationis, ut id per sollicitudinem officii nostri ad debitum perducatur effectum.* Ennek a pápai arengának jelenleg csak erősen átfogalmazott változatát ismerjük: „Cum a nobis petitur, quod iustum est, assensu grato debet occurrere nostri iustitia principatus, quia nobis in nostri iuris beneficium exhibitur.” Marsina: II. 110. A 13. századi pápai oklevelek arengái között ez a típus volt a leggyakoribb. Initienverzeichnis i. m. 20–23.

24 CD II. 180. Vö. Reg. Arp. N° 118.; Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. (= CAH) Composuit Georgius Györffy. Bp. 1994. 85. N° 44.; Cod. Croat. III. 7., 50., 70.; Urk. Burg. I. 44.; PRT I. 627., 738.; Marsina: I. 163.; Reg. Arp. 209. N° 694.; ÁÚO XI. 323., 327.

25 *Eckhart F.*: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat i. m. 718–719.

26 III. Béla király 1185. évi oklevelében olvasható: „statuens, ut nulli homini omnino liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, regalis excellentie iram se noverit insursurum et decem marcas auri persolvat.” Cod. Croat. II. 140., vö. Reg. Arp. N° 140. II. András 1205. évi oklevelének szankciója: „Si quis autem pertinax ausu temerario huius donationis renovationi contraire temptaverit, iram omnipotentis Dei incurrat et regie maiestatis indignationem in persone sue distinctione et rerum suarum perceptione vehementius experiatur.” Urk. Burg. I. 44–45. II. András 1209. évi oklevele a szokásos világi büntetés mértékét is meghatározta: „Si quis vero huic nostre confirmationi obviator temerarius extiterit, regiam graviter indignationem se noverit incursum et penam regni consuetam, videlicet X marcas auri pro regali iudicio soluturum.” Cod. Croat. III. 94.; Vö. *Eckhart F.*: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat i. m. 719–720.

27 CAH 93. N° 48., 94. N° 49.; Cod. Croat. III. 139., 374., IV. 309.

28 II. András 1213. évi oklevelének szankciója: „Ut autem huius institutionis nostre paginam nullus audeat infringere vel ei ausu temerario contraire, illam sigilli nostri testimonio confirmamus, cui si quis contradixerit, indignationem regiam tanquam reus lese maiestatis se noverit incursum.” Urk. Burg. I. 65.

29 MOL Df 252 449.; Cod. Croat. III. 374.

A királyi oklevelek keltezésében a *datum per manus* formula a 12. század végén kapott helyett.³⁰ A püspöki oklevelek ezt a formulát mindössze kétszer, míg a veszprémi káptalan 1222-től kezdve rendszeresen használta.³¹ Nemsokára az esztergomi káptalan és mások is követték ezt a mintát.³² A királyi oklevelekben az *annus regni* szereplése a pápai oklevelek *annus pontificatus* mintája nyomán a 13. század elején (1207-től) állandósult.³³ A főpapok esetében ez a hatás jelentéktelen volt, mindössze két prelátnak, Ugrin kalocsai érsek és István zágrábi püspök tüntette fel működése (*annus pontificatus*, *annus episcopatus*) évszámát.³⁴ A királyi és az egyházi kiadványok a római naptár szerinti napi keltezés alkalmazásában is minden bizonnyal a pápai kancellária mintáját követték.³⁵

Mivel a pápai kancellária gyakorlatának befolyása a magyar írásbeliségre egybeesett a francia–magyar kapcsolatok fénykorával, felvetődött az a lehetőség, hogy a pápai oklevelek hatása francia közvetítéssel érkezett Magyarországra.³⁶ Ez a feltevés abból indult ki, hogy a 12. században jelentős számban tanultak francia földön, Párizsban a Sainte-Geneviève apátságban és másutt magyar klerikusok, akik *magister*ként hazatérve jelentős világi és egyházi álláshoz jutottak.³⁷ Adorján klerikus például budai prépost és királyi kancellár lett.³⁸ Nem kétséges, hogy az ott megszerzett ismeretanyag hatást gyakorolt a magyarországi írásbeliség alakulására, azt azonban nehéz elfogadni, hogy a pápai oklevelek befolyása összességében francia kiterővel jutott volna el Magyarországra.³⁹

- 30 CAH 88. N° 46.; *Szentpétery I.*: i. m. 65–67., 85. Vö. *Oswald Redlich*: Die Privaturkunden des Mittelalters. München und Berlin, 1911. 138.
- 31 *L. Solymosi*: Chartes archiépiscopales i. m. 165.; *Uő*: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. Magyar Herald 1984. 113.
- 32 Marsina: I. 241., 246., 247., 272., 273., 309., 322.
- 33 Reg. Arp. N° 228–230.; Vö. *Szentpétery I.*: i. m. 86–87.
- 34 Cod. Croat. III. 263., 270., 426., 448., IV. 44.
- 35 Reg. Arp. N° 217.; Vö. *Szentpétery I.*: i. m. 97.
- 36 *Perényi József*: A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. Bp. 1938. 28–73. Vö. *Hajnal István*: Írástörténet az írásbeliség felululása korából. Bp. 1921. 40–66., 164–167.; *Uő*: L'Enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László Mezey. Bp. 1959. 184–193.
- 37 *Kumrovitz L. B.*: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség i. m. 22–23.; *Gy. Bónis*: i. m. 15–16. Azt, hogy az István párizsi apát levelében említett négy klerikus egyike valójában Jób, a későbbi esztergomi érsek volt, nem pedig Jakab, miként a rossz kiadásokban és az arra támaszkodó művekben szerepel, *Györffy György* tisztázta: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közöny 1970. 156.
- 38 *Fejérváry László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 33., 92.; *Szentpétery I.*: i. m. 64.
- 39 *Szentpétery I.*: i. m. 64.; *A. Kurcz*: i. m. 353. A formuláskönyvek eredetüktől függetlenül pápai oklevélformulákat, illetve okleveleket is tartalmaznak. Vö. Briefsteller und formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. Bearb. v. Ludwig Rockinger. I–II. München, 1863–1864. (Nachdruck: New York, 1961.) I. 37–38., 61–62., 104–105., 111–112., 219., 266–269. és passim; *Charles Vulhez*: L'apprentissage de la rédaction des documents diplomatiques à travers l'„Ars Dictaminis” français (et spécialement ligérien) du XIIe siècle. In: Cancellaria e cultura nel medio evo. Ed. Germano Gualdo. Città del Vaticano, 1990. 84–87.

A formai elemek átvétele mellett a magyarországi oklevéladás három lényeges technikai újítást is a pápai kancellária gyakorlatából merített. Valószínű, hogy 1210 táján a pápai oklevelek hatására terjedt el az átírást bevezető formulával együtt az oklevélátírásnak az a módja (*insertio*), amely az oklevél teljes szövegét megörököltette.⁴⁰ Az egész középkoron át, sőt még azon túl is igen széleskörűen érvényesült ez az átírási forma. A királyi kancellária, a főpapok, más egyházi és világi oklevéladók, különösen a káptalanok és a konventek (*loca credibilia*) éltek vele, megmentve ezzel számos azóta elpusztult eredeti oklevél szövegét.

A magyarországi káptalanok és konventek, mint hiteleshelyek regisztrumvezetési gyakorlatának mintája szintén a pápai udvarból származott. Hogy ezt a mintát Magyarországon közvetlen tapasztalatból nagyon jól ismerték, azt III. Ince pápa 1199-ben kiadott oklevele bizonyítja. Ebben a pápa vizsgálatot rendelt el III. Sándor regisztrumának a megcsonkítása miatt. Mivel a tettesek és felbujtóik részint magyar klerikusok voltak, az ügy felderítése is magyar főpapokra, a győri püspökre és a zirci ciszterci apátra hárult.⁴¹ A hét példányban kiállított 1222. évi Aranybulla záradéka nemcsak a pápai regisztrumok ismeretéről, hanem jelentőségéről is tanúskodik. Eszerint a nemesség szempontjából olyan fontos kiváltságlevél egyik példányát II. András király megküldte III. Honorius pápának, hogy írassa be regisztrumába: *in registro suo scribi faciat*.⁴² A káptalanok és a konventek kezdetben az általuk kiállított oklevelek megőrzéséről úgy gondoskodtak, hogy chirographumot készítettek, és az egyik példányt megtartották maguknak.⁴³ A 13. század elején a chirographálás gyakorlatával párhuzamosan a pápai minta hatására az oklevelek egy részét regisztrumra foglalták. A világi tisztségviselők is tudták, hogy az új eljárás mire való. Gyula nádor, László országbíró és Vencel szatmári ispán azért küldte Váradra négy levelét, hogy a káptalan írja be őket regisztrumába (*in registro scriberemus*), melyet egyébként 1208 és 1235 között istenítéletek és magánjogügyletek megőrkítése céljából vezettek.⁴⁴ A 13. század derekán néhány káptalan (Székesfehérvár, Veszprém, Várad) már oly módon őrizte meg saját kiadványait, hogy szövegeket be-

40 Szentpétery I.: i. m. 80–81.; Vö. Perényi J.: i. m. 25–26.; MOL Df 230 074.; CD IX/7. 643–645.

41 Regist. Inn. 1. 776–777. N° 537.

42 The Laws of the medieval kingdom of Hungary. 1. 1000–1301. (= LMKH) Translated and edited by János M. Bak, György Bónis and James Ross Sweeney. Bakersfield/California, 1989. (The Laws of Hungary, I/1.) 36. art. 31. Arról a lehetőségről, hogy jogbiztosítási célból királyi oklevelet Rómában helyeznek letétbe, az ún. hirsauai formulárium (1075) korai példája tanúskodik. Hermann Jakobs: Das Hirsauer Formular und seine Papsturkunde. In: Hirsau St. Peter und Paul. 1091–1991. II. Bearb. v. Klaus Schreiner. Stuttgart, 1991. 86–87.

43 L. Solymosi: Graphische Symbole i. m. 618.; Uő: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer. 996–1996. Pannonhalma ezer éve. I. Szerk. Takács Imre, Szovák Kornél, Monostori Martina. Pannonhalma, 1996. 481–498.

44 Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadinensis Lat. rit. curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky Academiae Scientiarum Hungaricae membrorum editum. Bp. 1903. 178. N° 69. (1214), 211. N° 162. (1216), 289. N° 356. (1229), 293. N° 362. (1229). Vö. 290. N° 357.

másolta regisztrumába.⁴⁵ A káptalanok és konventek számára később ez az új forma vált általánossá, és a chirographálás teljesen a perifériára szorult.⁴⁶

Azt a tény, hogy a magyar királyi kancelláriában az írásbeli kérvényezés (*petitio*) bevezetése a pápai udvar mintájára történt, kortárs szemtanú, Rogerius mester örökítette meg. Rogerius mester Jakab pápai legátus kíséretében érkezett Magyarországra. Miután egyházi javadalomhoz jutott, nem tért vissza Itáliába. Új hazájában szerencsésen átvészelte a tatárjárás borzalmait, és a 13. század derekán írásba foglalta élményeit. Nevezetes művében (*Carmen miserabile*) IV. Béla király és a nemesek ellentétének egyik okaként azt jelölte meg, hogy a király elrendelte, az ország lakóinak ügyeit udvarában a római kúria mintájára petíciók útján (*ad instar Romane curie per petitiones*) kell intézni.⁴⁷ A legkorszerűbb ügyintézés meghonosítása azonban a magyar nemesség ellenállásán meghiúsult. IV. Béla király és fiai 1267-ben arra kényszerültek, hogy az intézkedést visszavonják: *cause nobilium sine petitionibus debeant expediri*.⁴⁸

A pápai kancellária a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben jelentős hatást gyakorolt a magyarországi írásbeliségre, hozzájárult az oklevelek szerkezetének átalakulásához és megszilárdulásához, az írásbeliség súlyának növekedéséhez, mintát adott az oklevelek megőrzéséhez, a korszerű ügyintézéshez. A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra értéket közvetített, az európai kultúra befogadását segítette.

45 F. Eckhart: Die glaubwürdigen Orte i. m. 477–478.; Solymosi László: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. 187–188.

46 A gyulafehérvári káptalan legrégebbi regisztrumtöredékét (1285–1325) közreadta: Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok 1983. 1120–1134.

47 Cap. 6: „Item sepius conquerebantur, quod rex contra regni consuetudinem in depressionem eorum, prout voluit, ordinavit, quod, qualiscunque eminentie fuerint nobiles, in sua curia negotium movere aut sibi horetenus loqui nequirent, nisi supplicationes cancellariis porrigerent et exinde finem negotii expectarent.” Cap. 11: „Cum esset propter diversitates multiplices et ritus diversos pene totum regnum Hungarie deformatum et rex ad reformationem eius totis viribus anhelaret et implicitus rebus arduis nequiret singulis audientiam benivolam exhibere, duxit deliberatione provida statuendum, quod negotia suorum regnicolarum deberent ad instar Romane curie per petitiones in sua curia expediri, suis cancellariis ita mandans, quod per se levia et simplicia negotia expedirent, quantocius possent, ad suum auditorium ardua et gravia preferentes.” Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (=SRH) Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. II. 556., 559.; Vö. Harry Bresslau: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. II/1. Leipzig², 1915. 2–3. Az V. István-kori krónikás szerint III. Béla vezette be a királyi udvarban a petíciót: *petitionibusque loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii*. SRH I. 183. Erről a tévedésről és problematikáról részletesen szól Györffy György: A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 333–338.; Vö. Gerics J.: i. m. 240–243.

48 LMKH 43. art. 10.

LÁSZLÓ SOLYMOSI
THE INFLUENCE OF THE PAPAL CHANCERY ON THE ISSUING OF
DOCUMENTS IN HUNGARY UNTIL THE MID-THIRTEENTH CENTURY

Regular relations were established between the Papacy and the Kingdom of Hungary from the turn of the millennium. The increase in the number of papal documents sent to Hungary indicates that these relations continuously expanded. About 130 original papal documents dating from the beginning of the twelfth century until the middle of the thirteenth century have been preserved in archives. In addition, there are more than five hundred copies of original documents — most of these are located in the Vatican's Archives. Based on the number of documents, it would seem that Papal-Hungarian relations strengthened from the second half of the twelfth century. During the first year of the papacy of Ince III, almost 5% of papal publications were destined for Hungary.

In the second half of the twelfth century a marked change took place in the development of written Latin records in Hungary, which had begun to appear under primarily German influence at the turn of the millennium. During the reign of Béla III (1172–1196), the writing workshop (scriptorium) of the royal court chapel became independent of the chapel and a chancellor was appointed to head the workshop. Thus the royal court chancery was established. The period saw the appearance of joint and cathedral chapters entrusted with private notarial functions (*loca credibilia*), and pontifical documents began to be issued. This process was accompanied by an increase in the number of papal documents destined for Hungary. In both content and form, such papal documents unavoidably exerted an influence on the issuing of documents in Hungary.

Since the Papal chancery's influence on Hungarian written records was increasing during a period in which French-Hungarian relations were also blossoming, one might ask whether the influence of the papal documents reached Hungary by way of France and through the many Hungarian clerics studying on French soil. Despite recognising that much knowledge was obtained in this way, we can hardly accept that — in its totality — the influence of the Papal documents reached Hungary by way of France.

Among the formal elements shared by Papal and Hungarian documents, we should first mention the formula *in perpetuum* that concluded the protocol. The royal chancery employed this formula for a good eighty years from 1181. The source of the salutation *salutem et benedictionem* employed in the pontifical documents could have been the formula *salutem et apostolicam benedictionem* used in the papal documents. Among the arengas of the papal documents, the arenga beginning with the words *iustis petentium desideriiis* — the type most often used in the Papal chancery in the twelfth century — achieved greatest popularity. In the mid-thirteenth century, however, the arenga *effectum iusta postulantibus* was also employed. Use of both the conjunction *eapropter* (to link an arenga with a publicatio or a narratio) and the expression *de verbo ad verbum presenti pagina iussimus annotari* (as an introduction to a document transcription) was also indicative of papal practice. At the end of the twelfth century, the formula *datum per manus* began to be used to date royal documents. At the beginning of the thirteenth century, the *annus pontificatus* of papal documents became *annus regni* in Hungarian documents.

In addition to adopting several formal elements, documents in Hungary also borrowed three significant technical innovations from Papal chancery practice. Around 1210 — probably under Papal influence — a method of transcribing documents which preserved the

whole document — *insertio* — became widely known. It is thanks to the extensive use of this method that we may acquaint ourselves with the texts of numerous long since ravaged documents.

The chapters and convents in Hungary in their notorial function employed a system of *registrum* keeping that originated in the Papal court. The insertion of an additional clause into the *Aranybullá* (golden bull) of 1222 indicates that there was knowledge and understanding of the Papal *registrum*. Complying with the provisions of the clause, King András II sent a copy of the charter to Pope Honorius III, requesting him to place it in his *registrum*: *in registro suo scribi faciat*. From the middle of the thirteenth century the practice of placing documents in the *registrum* pushed aside the earlier method of preserving documents, chirography.

Around 1240, following the example of the Papal court, King Béla IV introduced the written petition to the Hungarian royal court (*ad instar Romane curie per petitiones*). However, this new method of administration was stiffly resisted by the Hungarian nobles. Thus, in 1267, Béla IV was forced to withdraw his measure.

In the late twelfth century and the first decades of the thirteenth century, the Papal chancery exerted a considerable influence on the issuing of written records in Hungary. The chancery contributed to the modification and strengthening of the structure of the documents and to the increasing role of written records; it also provided a model for preserving documents and for efficient administration. The influence of the Papal chancery transmitted a value and furthered the adoption of European culture.

Kassa túszaí

(Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról)

Kassa lakosai 1311 szeptemberének első napjaiban rátámadtak a városukban időző Aba nembéli Dávid fia Amadéra, s a forrásainkban hol „zavargás”-ként (*tumultus*), hol „csata”-ként (*conflictus*) említett¹ összecsapás során a magát rendszerint nádornak címezhető oligarchát megölték, kíséretének több tagját pedig foglyul ejtették. A gyilkosság pontos indítékai és körülményei nem teljesen világosak, következményei viszont közismertek. Az északkeleti országrész politikai stabilitását eladdig az I. Károlyt — vélhetően a kezdettől, 1301-től — királyául elismerő Amadé hatalma biztosította, s a halálával előállt helyzet sürgős intézkedést követelt az uralkodótól. A helyszínre küldte tehát Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, akik Márton egri püspök közreműködésével megegyezést közvetítettek Amadé özvegye és fiai, valamint Kassa városa között. A főpapok politikai missziójával kapcsolatban fennmaradt oklevelek² nem sok kétséget hagynak afelől, hogy I. Károly a konfliktusban a kassaiak oldalára állt, s fő törekvése az egykor Amadét uraló területek nagy részének közvetlen királyi ellenőrzés alá vonása volt. Bár az Amadé-fiak kénytelen-kelletlen elfogadták a rájuk kényszerített feltételeket, utóbb a fegyveres ellenállás mellett döntöttek. Az Amadé-fiak ezen — első — lázadása során került sor, 1312. június 15-én a nevezetes rozgonyi csatára, melyben, véres küzdelem után, I. Károly serege diadalmaskodott, s az Amadé-fiak nem sokkal vereségük után meghódoltak a királynak.³

Az Amadé meggyilkolása miatt kitört viszály elcsendesítésére hivatott szerződés egyebek mellett arról is rendelkezett, hogy a béke biztosítékául Kassa városa negyvenhét túszt (*obses*) kapjon, s a túszaadók nevét mind Amadé özvegyének és fiainak 1311. október 3-i, mind Márton egri püspök ugyanazon a napon kelt oklevele felsorolja. A nevekkel Márton püspöknek az egri káptalan által október 8-án átírt — előző napról keltezett — oklevelében is találkozunk, viselőiket azonban ez alkalom-

1 1311: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. (= RDES) I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987., I. N° 914.; 1312: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény 68 680.

2 Az ügyre vonatkozóan négy oklevél maradt ránk: 1311. okt. 3-i kelettel Amadé nádor özvegyének és fiainak, valamint Márton egri püspök oklevelei, melyeket okt. 7-én Márton püspök egy újabb oklevele követ, s ez utóbbit okt. 8-án az egri káptalan is átírja. Az oklevelek levéltári és könyvészeti adatait I. Anjou-kori oklevéltár. (= AOKt.) III. 1311–1314. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1994. N° 150., 151., 154. és 155., vö. RDES I. N° 914., 915., 917. és 918.

3 Az események összefoglalását legújabbban I. Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp. 1978. passim és Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok (= Sz) 1988. 97–103.

mal a szerződő felek között, az Amadé-fiakhoz „tartozó nemesek”-ként (*nobiles ad eos spectantes, seu de illa societate existentes*) említik. A dolog jellegéből fakadóan világos tehát, hogy a névsor voltaképpen az Amadé-territórium jelesebb rokonságainak tagjairól tájékoztat: olyan személyekről, akikkel kapcsolatban okkal merülhet fel a gyanú, hogy ahhoz a körhöz tartoztak, amelyből Amadé bizalmasai, vezető familiárisai kerültek ki. S bár e felismerés rég felmerült a magyar történetírásban,⁴ a névsorokban szereplő személyek módszeres és teljes körű azonosítására mindmáig nem került sor. A kassai gyilkossággal és következményeivel foglalkozó szakirodalom csupán néhány személy kilétének meghatározására vállalkozott,⁵ s az eddigi eredmények, mint azt látni fogjuk, nem minden esetben helytállóak.

A középkori forrásokban említett személyek azonosítása korántsem egyszerű feladat, s kiváltképp nem az, ha az ilyen irányú kutatás forrásbázisául szolgáló okleveles anyag nemcsak töredékes, de jórészt feltáratlan is.⁶ Márpedig a Kassának túszoikat adó személyek névsorát tartalmazó oklevél első közzététele⁷ után jó egy évszázadon át ez volt a helyzet, s ilyenformán a névsorokban szereplő személyek azonosítása terén tapasztalható óvatos tartózkodás érthető és indokolt volt. Ez a helyzet akkor változott meg alapvetően, amikor 1963-tól fogva napvilágot láttak Györffy György monumentális vállalkozásának, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának* kötetei.⁸ A munka jelentőségét aligha szükséges bizonygatni, szempontunkból mindazonáltal említést érdemel, hogy az első kötetben található Abaúj megyei anyagnak köszönhetően ma már olyan részletes ismeretekkel rendelkezünk az Amadé-territórium szívéről, amelyek nélkül valóban szerfelett kétséges vállalkozás lett volna a túsadó személyek teljes körű azonosítására tett minden korábbi kísérlet. Hogy a túsadók jelentős hányada ezen megye birtokosai közül került ki, eleve feltételezhető volt,⁹ s e sejtést az alábbiakban igazolni is fogjuk. Az Amadé-territórium ugyanakkor Abaúj mellett Északkelet-Magyarország jónéhány más megyéjére (Bereg, Sáros, Szabolcs, Szepes, Torna, Ung, Zemplén) is kiterjedt részben vagy egészben.¹⁰ Az azonosítási kísérletnek, ezen — Györffy György történeti földrajzában az egyetlen Bereg kivételével még fel nem dolgozott — megyékből való túsadók esetében is jó esélyei vannak annak az utóbbi évtizedben megindult két forráskiadvány-sorozatnak köszönhetően, amelyek az Anjou-kor levéltári forrásait dolgozzák fel. Vincent Sedlák a mai Szlovákia területére,¹¹ Kristó

4 L. pl. *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 60.; *Engel P.*: Újraegyesítés i. m. 98.

5 *Szoma József*: Omode nádor fiai és Kassa városa. Turul 1911. 90.; *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 60–63. L. még *Karácsonyi János* máig alapvető genealógiai összefoglalásának (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² [= *Karácsonyi J.*: MNemz.]) az alábbiakban idézendő helyeit.

6 A kérdés módszertani áttekintését l. *Engel Pál*: Birtok- és családörténet. (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra.) In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 23–36.

7 *Tutkó József*: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa, 1861. 207–211.

8 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (= *Györffy*) I²–III. Bp. 1987.

9 Vö. *Kristó Gy.*: A rozgonyi i. m. 63.

10 *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 75., vö. még *Engel P.*: Újraegyesítés i. m., térkép a 96–97. old. között.

11 RDES I. (1301–1314) és II. (1315–1323)

Gyula és munkatársai pedig az Anjou-kori Magyarország egészére összegyűjtött okleveles anyag¹² — teljes szöveggel, illetve regesztában való — kiadására vállalkoztak. A két sorozat eddig megjelent kötetei részint átfedik, részint kiegészítik egymást, s legalábbis ami az Aba-territóriumot illeti — összességükben az 1301 és 1324 között eltelt közel negyedszázad teljes forrásanyagát feltárják.¹³

Az ily módon rendelkezésre álló forrásbázis birtokában immár a siker reményében lehet belevágni a túszadó személyek azonosításának aprólékos munkájába. A vizsgálat során szükségképpen célszerű bizonyos előfeltevésekkel élni. A körülmények ismeretében nyilvánvaló, hogy az „ideális” túszadó olyan személy lehetett, aki Aba Amadé (illetve fiai) rokona és/vagy familiárisa volt, de legalábbis az Északkelet-Magyarország nagy részét felölelő Amadé-territórium jelentősebb és tekintélyesebb birtokosai közé tartozott. Az e két szempont alapján ide vonhatóak köre magától értetődően bizonyos mértékig fedi egymást. Hasonlóképpen alkalmas jelöltnek számítanak mindazok, akik az 1312 körüli években az Amadé-territórium politikai és katonai eseményeinek résztvevői voltak, közülük is elsősorban az Amadé-fiak oldalán felbukkanók. Nem zárhatók ki ugyanakkor a túszadók közül azok sem, akik I. Károly pártján szerepelnek, hiszen az Amadé-fiakkal kötött szerződés kifejezetten előírta, hogy az egyezség megsértése esetén a túszadók az Amadé-fiakat elhagyva a király táborához csatlakozzanak, s indokolatlan lenne elvetni a lehetőségét, hogy egyes esetekben ez így is történt.

Mindezek után lássuk tehát a túszok, illetve a túszadók névsorát!

1) *János mester fia Jakab*: Kétségtelenül azonos Aba nembéli Amadé unokájával. Későbbi sorsa ismeretlen.¹⁴

2) *Amadé nádor fia Domokos*: A név nem igényel további magyarázatot. Amadé ezen fiának későbbi sorsa nem ismeretes.¹⁵

3) *Donch mester rokonai közül egy*: Kétségtelenül azonos a Balassa család ősei közül való Domokos fia Donch mesterrel. Személye, rokonsága, kapcsolata az Abákkal és az 1312. körüli években játszott szerepe közismert; itt szükségtelen részletezni.¹⁶

4) *Demeter nővérének fiai közül egy*: Kétségtelenül azonos a Balassa család ősei közül való Miklós fia Demeterrel, az előbb említett Donch mester nagybáty-

12 Anjou-kori oklevéltár. I–IV., VII–VIII., XI. Főszerk. Kristó Gyula. (I. 1301–1305. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1990.; II. 1306–1310. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1992.; III. 1311–1314. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1994.; IV. 1315–1317. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1996.; VII. 1323. Szerk. Blazovich László, Géczi Lajos. Bp.–Szeged, 1991.; VIII. 1324. Szerk. Blazovich László. Bp.–Szeged, 1993.; XI. 1327. Szerk. Almási Tibor. Bp.–Szeged, 1996.)

13 Az alábbiakban mindazon oklevelek esetében, ahol ez lehetséges, az előző két jegyzetben említett kiadványokra hivatkozom.

14 *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 46. és 60.

15 Az előző jegyzetben idézett helyek.

16 *Zolnay László*: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 1937. 22–39.; *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 79–80.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 60–62.; *Zolnay László*: A „Balassák” és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) Borsodi Levéltári Évkönyv 1985., különösen 118–129.

jával, s a kor ugyanolyan jól ismert alakja, mint unokaöccse. Nővérének férje Merse fia Pous volt.¹⁷

5) *György fia János mester*: Kétségtelenül azonos Aba nembéli (somosi) I. György fia II. Jánossal. Már 1285-ben szerepel fivére, Péter — a későbbi újvári ispán — oldalán, amikor Péter és az 1285. évi tatár betörés során elesett harmadik testvér, Ivánka érdemeiért megkapták IV. Lászlótól a Sáros megyei Veresalma (*Werusalma*) földet. Péter és János III. András oldalán harcoltak az 1291. évi oszt-rák hadjáratban, s ők építették 1304 előtt Sáros megyében Somos — utóbb Kőszegnek nevezett — várát. János 1304-ben I. Károly oldalán részt vett a csehországi hadjáratban. Utóbb azonban a király megfosztotta a Bereg megyei Királypapi (*Keralpopa*) birtoktól, alkalmasint azért, mert 1312-ben a rokon Amadé-fiak oldalára állt. Mindenesetre legkésőbb 1317-re újra I. Károly hűségére tért, s jelen volt a Komáromot Csák Máté ellenében ostromló királyi seregben. Itt szerzett érdemeiért a király neki adta az „Újvár megyei” (sárosi) Zsidópatak (*Sydoupataka*) falujának keddi vásárát, itteni jobbágyainak a kassai és gölnicbányai királyi *hospesek* szabadságát adományozta. 1319-ben Királypapi birtokot is visszakapta.¹⁸

6) *Synka*: Kétségtelenül azonos Tamás fia Sinka mesterrel, a Sáros megyei Sebesi család őseivel. 1291-ben nagybátyja, Baksa nembéli (sóvári Sós) Simon fia György oldalán részt vett III. András ausztriai hadjáratában, és Bécs alatt kitüntette magát. 1299-ben már állt Sárosban Sebes(kő) nevű vára. 1307-ben Aba Amadénak adta a III. Andrástól 1300-ban adományul nyert Sáros megyei Ásgut (*Asguth*) birtokát, s cserébe megkapta Sebes egy részét (*Felsebes*). Az Amadé-fiak első lázadása idején, szembefordulva velük, I. Károly oldalán harcolt: részt vett Kassa védelmében, Sáros ostromában és a rozgonyi csatában. Ezt követően is megmaradt az uralkodó hűségén, s 1315-ben a Kőszegi János tolnai Nyék várát ostromló királyi sereg tagja volt. Királyi szolgálatban érte a halál: 1321-ben Trencsén ostromakor esett el.¹⁹

7) *Egyed*: Azonosításakor több jelölt merülhet fel. Elvileg elképzelhető lenne, hogy az Abaúj megyében birtokos Bárca nembéli Moyta fia Egyedről van szó, ennek azonban ellentmond, hogy nem tudunk ezen Egyed gyermekeiről, jöllehet az egyezményben szereplő Egyed a fiát adta túszul a kassaiaknak. Inkább az Aba nemzetség somosi ágából való Egyedről lehet tehát szó, kérdés azonban, hogy melyikről.

17 Az előző jegyzetben idézettekén kívül I. még *Zolnay László*: Miklós fia Demeter mester (1250–1312). Turul 1935. 35–37. és 1277: Árpád-kori új okmánytár. (= ÁUO) I–XII. Közzét. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., IV. 91.

18 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1285: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (= RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987., II/2–3. 360–361.; 1291: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VI. 373.; 1304: AOKlt. I. N° 678. és *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. (= *Engel*: Arch.) I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 349.; 1317: AOKlt. IV. N° 601. és 602., vö. 1288: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844., V/3. 398.; 1319: RDES II. N° 441., vö. *Györffy I.* 546–547.

19 1299: CD VI/2. 213–215., vö. még *Engel*: Arch. I. 407.; 1300: CD VI/2. 258–260.; 1307: AOKlt. II. N° 122., vö. 1317: AOKlt. IV. N° 598.; 1315: AOKlt. IV. N° 185.; 1322: RDES II. N° 747. és 1323: AOKlt. VII. N° 211. — Személyére és a Baksákkal való kapcsolatára I. még *Zsoldos Attila*: Tamás fia Sinka érdemei. Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban. (Sajtó alatt.)

A rokonságban az idő szerint két Egyed szerepelt: György fia Péternek és ugyanezen György másik fiának, Jánosnak a fia. Olyan adat nincs, amely a kérdést egyértelműen eldönthetné, mivel azonban valószínűtlen, bár nem lehetetlen (l. 24., 25. sz.), hogy az apa, György fia János (l. 5. sz.) és a fia — ti. Egyed — is a túsadók között lenne, kézenfekvő arra gondolni, hogy a család másik ágához tartozó Péter fia Egyed volt a túsadó.²⁰

8) *Kayl*: Kétségtelenül azonos Aba nembéli (Somosi) I. Miklós fia Kajollal. Forrásainkban ritkán szerepel: 1304-ben unokafivéreivel, Péter fia György fiaival osztozkodott birtokaikon, 1319-ben és 1322-ben pedig királyi emberként említik.²¹

9) *Rykolfus* (Márton egri püspök 1311. okt. 7-i oklevelében: *Rikolfus fia* Rikolfus): Kétségtelenül azonos „szepesi” Rikalf ispán fia Rikalfal, a Tarkői család őseivel. Fivére, Kakas már igen korán I. Károlyhoz állt: részt vett Szepesvár (1304) és Esztergom (1306) ostromában. Rikalf 1306-ban testvéreivel osztován egyebek mellett Tarkő várat (Sáros m.) kapta, melynek építtetője feltehetően apja volt. Az Amadé-fiak lázadásakor Rikalf egyik fivére, Henrik Sáros várat védte a királyi sereggel szemben, maga Rikalf viszont az ostromló had tagja volt, s Rozgonynál is I. Károly oldalán harcolt. Az uralkodó szolgálatában szerzett érdemeiért több adományban részesült, egyebek mellett megkapta az Amadé-fiakkal tartó Apc nembéli Kécsiek birtokait.²²

10) *Marhard fia Pál*: Kétségtelenül azonos Aba nembeli (Aszalai) Marhard fia Pállal. Már 1282-ben említik. Bizonyosra vehető, hogy ő volt Amadé nádor azon Pál nevű albírja (*iudex curieja*), akire az 1305 és 1310 közötti évekből vannak adataink, s pecsétje után ítélve minden bizonnyal ő volt az a Pál nevű (aba)újvári ispán is, akinek működése az 1304 és 1311 közötti évekre tehető. Az abaúji ispánság élén fivére, az I. Károly párthíveként ismert Mihály váltotta fel, aki egyébként az Amadé meggyilkolását követő egyezkedésekben is szerepelt mint a két október 3-i, illetve az október 7-i oklevelek megpecsételője. Mindazonáltal Pál is a király hűségére térhetett, mert Mihály és Pál 1318-ban együtt tűnik fel Druget Fülöp bírótársai között.²³

20 *Györffy* I. 64–67.; 1314: AOKlt III. N° 724.; *Engel Pál*: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához (13–16. század). Kézirat.; *Karácsonyi J.*: MNemz. 44. (megjegyzendő, hogy *Engel P.* az előbbieken idézett munkájában az Aba nembéli Somosiak genealógiáját — bizonnyal helyesen, vö. 1301: AOKlt I. N° 148. — módosította, s e szerint a *Karácsonyi J.*-nél szereplő I. János és II. János felcserélendők egymással); 1318: RDES II. N° 412.; 1320: RDES II. N° 578.; 1321: RDES II. N° 733.; 1323: AOKlt VII. N° 496. stb.

21 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1304: AOKlt I. N° 678.; 1319: RDES II. N° 426.; 1322: RDES II. N° 785.

22 1306: AOKlt II. N° 47.; 1307: AOKlt II. N° 256. és 272.; 1308: AOKlt II. N° 436.; 1306: AOKlt II. N° 20., vö. *Engel*: Arch. I. 440.; *Uő*: Újraegyesítés i. m. 100–101.; 1312: AOKlt III. N° 308., 317.; 1323: AOKlt VII. N° 265.; 1327: AOKlt XI. N° 212. Személyére és rokonságára l. még *Berzeviczy Edmund*: A Tarkőiek hatalmi törekvései Sárosban a XIV., XV. és XVI. század folyamán I. Sz 1894. 414–425. Megjegyzendő, hogy feltehetően ezen Rikolfról vonatkozhat az a vélekedés, miszerint a túsadók között Tekele nembéli személy is lenne (vö. *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 78. és *Uő*: A rozgonyi i. m. 62.), ez azonban egy oklevél (AOKlt III. N° 222.) téves értelmezésén alapul.

23 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1282: RA II/2–3. 292., keltére I. RA N° 3152.; 1305: AOKlt I. N° 706.; 1307: AOKlt II. N° 161., 176.; 1310 k.: RDES I. N° 775.; 1314: AOKlt III. N° 790., vö.

11) *Uza mester*: Azonosításakor felmerülhetne ugyan Tolcsva nembéli Uz fia Uza, aki I. Károly bizalmas híve és — talán — a Zemplén megyei Solymos várának építtetője volt, ám Csoma József a Márton egri püspök október 3-i oklevelén függő pecsétje alapján Balog nembéli (Atfi) Konrád fia Uzával azonosította. A nemzetség ezen ága utóbb Csák Mátéhoz csatlakozott, s ezért I. Károly elkobozta birtokaikat, köztük Balog várát (Gömör m.). Uza rokonsága egyébiránt az abaúji Szászfán is birtokolt.²⁴

12) *Budun* (okt. 7.: *Bodon fia: Donch, Máté és János*): Kétségtelenül azonos Aba nembéli (Györkei) I. György fia Bodonnal. Már 1284-ben említik. Fiai (Dénes, Domokos, Mátyás, János, György, Miklós, Mihály, László) 1304-től szerepelnek, amikor is apjukkal együtt egy birtokrészt szerviensüknek adtak, s az adomány Amadé nádor általi megerősítését is ígérték. 1312-ben a lázadó Amadé-fiakkal tartottak: a rozgonyi csata előtt györkei birtokukon megölték I. Károly emberét, s az ütközetben is a király ellen harcoltak. I. Károly megfosztotta őket minden birtokuktól, amelyek közül a Zemplén megyei Helmece Ákos nembéli Mikcsnek adományozta.²⁵

13) *Boda* (okt. 7.: *Konrád fia Boda*): Kétségtelenül azonos a Zemplén megyében birtokos (kis)tárkányi Boda család — egyik — őseivel. Már apja, Boda fia Konrád kapcsolatban állhatott az Abákkal, hiszen 1282-ben a szintén a túsadók között említett Marhard fia Pál (l. 10. sz.) által állított fogott bíróként említik. Maga Boda 1312-ben azon személyek között szerepel, akik 1311-ben, közvetlenül Amadé halála után, felprédálták a Káta nembéli „Beregi” János és fiai Csaroda (*Churnauada*) nevű birtokát. Ebből sejthető, hogy a lázadásakor az Amadé-fiakhoz csatlakoztak, amit igazol, hogy I. Károly elkobozta birtokaikat, melyeket csak 1315-ben, korábbi hűtlenségüket megbocsátva, adott vissza nekik. A királyi kegyelem kieszközlésében talán szerepe lehetett Károly hívének, Gutkeled nembéli (Báthori) Bereck fia Jánosnak is, akinek nővérét utóbb Boda feleségeként említik.²⁶

14) *Benedek fia László*: Azonosításakor több jelölt is felmerülhet. Az 1323-ban említett Abaúj megyei birtokos, Szendi Benedek fia László, jelentéktelensége miatt, kevésbé vehető számításba. Ákos nembéli (Bebek) I. Detre fia Benedek László nevű fia már inkább szóba jöhetne, csakhogy a rá vonatkozó adatok nem támogatják ezt a megoldást. Így a legvalószínűbben a Zemplén megyében birtokos Martonos fia Benedek fiával, Agárdi Lászlóval lehet azonosítani. Ezen László fivérével, Donch-csal együtt 1311 előtt fogságban tartotta (Borsa nembéli) Beke szerviensét, (Komo-

még é. n. (1306): CD VI/2. 343. (keltére l. 1306: AOklt II. N° 15.); é. n.: RDES I. N° 529–531., 698., 724. (az ez utóbbin lévő pecsét fényképét l. RDES I. Appendix sigillorum photographica N° 30.), keltükre vö. *Engel*: Arch. I. 94.; *Uő*: Újraegyesítés i. m. 99–100.; 1318: RDES II. N° 317.

24 1312: AOklt III. N° 358.; *Engel*: Arch. I. 414.; *Csoma J.*: i. m. 92. (pecsétjének fényképét l. RDES I. Appendix sigillorum photographica N° 29.); 1323: AOklt VII. N° 89.; *Györffy* I. 143.

25 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 79.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 83.; 1284: ÁUO X. 70–71., keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. (= HH) Szerk. Koszta László. Szeged, 1988. 78–79., N° 142/a.; 1304: AOklt I. N° 585., vö. még 1306: AOklt II. N° 14–15.; 1323: AOklt VII. N° 587.

26 1282: RA II/2–3. 292.; 1312: AOklt III. N° 214., vö. *Györffy* I. 536.; 1315: AOklt IV. N° 140.; 1323: AOklt VII. N° 656., l. még 1324: AOklt VIII. N° 442.

rói) Roland fia Sándort, s ez a tettük — mint azt látni fogjuk — pontosan beleillik az Amadé-fiak politikájába (l. 27. sz.). 1323-ban viszont az említett Roland másik fia, Tamás tett esküt arra, hogy 1315-ben Bekével együtt nem hatalmaskodott László egyik birtokán. László még 1329-ben is élt, ekkor a Szabolcs megyei Veresmart határosaként említik.²⁷

15) „*Churke*”-nek mondott István: Kétségtelenül azonos Aba nembéli Izsák fia „Csirke” Istvánnal, aki már 1291-ben szerepel. 1307-től elfoglalva tartotta a szepesi prépostság Felida és Zsebes (Abaúj m.) birtokait, 1310-ben viszont ő tiltotta el az Amadé-fiakat (Jánost, Miklóst és Lászlót) széplaki birtokrésze elfoglalásától, így kapcsolatuk nyilván nem volt felhőtlen. Arra nincs adat, hogy 1312-ben bármely oldalon részt vett volna a katonai eseményekben, mindenesetre 1319-ben még élt. Valószínűnek tűnik, hogy fiai 1317-ben részt vettek az Amadé-fiak újabb lázadásában, s ennek leverése után — s nem 1312-t követően — menekültek Lengyelországba. 1323-ban I. Károly bocsánatát elnyerve fiai visszakapták Ida és Pályi (Abaúj m.) nevű birtokaikat.²⁸

16) *Aladár fia Jakab*: Kétségtelenül azonos Csete fia (Forrói) Aladár egyik fiával. Az eredetileg a Fejér megyei Mohán birtokos Aladár Erzsébet ifjabb királyné tárnokmestereként 1262-ben kapta meg István ifjabb királytól az Abaúj megyei Forrót öt további faluból álló uradalmával. 1309-ben királynéi udvarispán volt, s az évben azon bárók között említik, akik Gentilis pápai követ előtt elismerték királyukul I. Károlyt. 1309-ben átengedte Jakab nevű fiának bizonyos Bereg megyei birtokait, más jószágait pedig felosztotta két fia, Aladár és Jakab között. 1310-ben Aladár fiai Amadé nádor előtt pereskedtek. Bizonyosra vehető, hogy az az Aladár fia Jakab, akit a 14. századi krónikakompozíció szerzője a királyi hadnak a rozgonyi csatában elesett tagjai között sorol fel, azonos ezen Forrói Aladár fia Jakabbal.²⁹

17) *Aladár* (okt. 7.: [az előbb tárgyalt] Aladár fia *Jakab testvére*): Kétségtelenül azonos Csete fia Aladár másik fiával. Feltehető, hogy fivéréhez, Jakabhoz hasonlóan Aladár is I. Károly király oldalán harcolt Rozgonynál, bár erre adat nincs. Az viszont bizonyos, hogy 1312 végén még élt. További sorsa ismeretlen, fia, Miklós 1334-ben szerepel.³⁰

27 1323: AOKlt VII. N° 459., vö. *Györffy* I. 144–145.; *Karácsonyi J.*: MNemz. 114–115.; 1307: AOKlt II. N° 186.; 1318: RDES II. N° 301.; 1320: RDES II. N° 525.; 1327: AOKlt XI. N° 63., 69., 418., 583.; *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.; 1311: AOKlt III. N° 19., vö. 1311: AOKlt III. 20.; 1323: AOKlt VII. N° 415., vö. uo. N° 273.; 1329: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukacsics Pál. Bp. 1872–1931., I. 327.

28 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1291: HO VI. 366–367.; 1307: AOKlt II. N° 238., vö. 1324: AOKlt VIII. N° 22.; 1310: AOKlt II. N° 1024.; 1319: RDES II. N° 466.; 1323: AOKlt VII. N° 536.

29 1262: ÁUO VIII. 33–34.; *Györffy* II. 395.; 1309: AOKlt II. N° 793., 668., 794.; 1310: AOKlt II. N° 960.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938., I. 489., vö. még *Kristó Gy.*: A rozgonyi i. m. 78.

30 1312: AOKlt III. N° 410., l. még *Györffy* I. 81. — Megjegyzendő, hogy téves az a feltételezés, mely szerint Aladár és az előző szám alatt tárgyalt fivére, Jakab Gutkeled nembéli (Várdai) Aladár fiai lennének (vö. *Makay László*: Kisvárdai fejlődése 1486-ig. H. n. 1975. 11. és *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 62.), annál is inkább, mert Várdai Aladárnak nem voltak Aladár és Jakab nevű fiai.

18) *Pongrác* (okt. 7.: *László fia* Pongrác): Bár Karácsonyi János nem utalt rá, kétségtelenül azonos a Bogátradvány nembéli (Cseleji) László fia Pongráccal. Már 1300 előtt említik, amikor is hatalmaskodását vizsgálják. 1309-ben Amadé nádor előtt egyezkedett a szerencsi egyház kegyurasága felett, s más alkalommal is pereskedett Amadé előtt. Pongrác 1312-ben kitarzott az Amadé-fiak oldalán, s a jelek szerint a rozgonyi csatában esett el a király ellen harcolva. Tudjuk ugyanis, hogy abban részt vett és élete végéig megmaradt a hűtlenségben; s 1312-ben már özvegyét említik.³¹

19) „*Churba*”-nak mondott *Miklós*: Minden kétséget kizáróan azonos a Tekes rokonságához tartozó Ládi Pósa fia „Csorba” Miklóssal, akinek Csorbakő vár (Borsod m.) építtetése tulajdonítható. Kérdéses viszont, hogy az Újvár megyei szolgabíróként szereplő „Baksai Csorba Miklós”-t említő adatok rá vonatkozathatóak-e.³²

20) *Gyula* (okt. 7.: *Gyulas helyett és nevében atyafia, Bozteh-i Salamon fia Gergely*): Kétségtelenül azonos Bástély nembéli (Rozgonyi) Rénold fia Gyulával. Apja, Rénold Esztergom megyei királyi szervienseből küzdötte fel magát az ország nádorává. V. István királytól 1270-ben kapta adományul az Abaúj megyei Rozgonyt több más Sáros, Szabolcs és Zemplén megyei birtokkal együtt. Az ekkor elnyert Csicsva birtokon (Zemplén m.) vagy ő, vagy a túszadók között szereplő fia, Gyula építtette Csicsva várát. Gyula korán I. Károly hívéül szegődhetett, mert több szerviense részt vett — alkalmasint urukkal együtt — 1304-ben I. Károly csehországi hadjáratában. Amadé kíséretében személyesen is jelen volt az oligarcha meggyilkolásakor, s egyik szerviense saját lovának átadásával tette lehetővé menekülését. Az Amadé-fiak lázadásakor bizonyonnyal I. Károly oldalára állt, hiszen a király egy nappal a rozgonyi csata előtt, június 14-én állítatott ki oklevelet arról az adományról, melyet Gyula tett egyik szerviense javára. A továbbiakban nem szerepel, vélhetően 1315 előtt meghalt, ti. ezen év januárjában unokaöccsei, János és Péter erősítik meg egy korábbi adományát.³³

21) *Nana fia András*: Kétségtelenül azonos a Kalsán birtokos Nana fia Andrással. 1327-ben I. Károly mint hűlencstől elkobozta tőle és Andornok fia Lászlótól az Abaúj és Zemplén megyék határán fekvő Kalsa — más néven Inkow (Ingow) — birtokot. Az András társaként említett Andornok fia László aligha lehet más, mint Kaplony nembéli („Terebesi”) János fia Andornok fia László, aki már 1300-ban szerepel. 1318-ban Nana fia András és Andornok fia László (Baksa nembéli) Tamás fiainak, Lászlónak és Dancsnak a birtokain ismét együtt hatalmaskodtak. Így felmerül a gyanú, hogy Nana fia András a vele együtt birtokló és rendre társaként

31 Vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 273–274.; é. n. (1290–1300): HO VII. 316–317.; 1309: AOKt II. N° 712.; 1312: AOKt III. N° 351., 415., 416.; 1321: RDES II. N° 622.; 1323: AOKt VII. N° 371.; 1327: AOKt XI. N° 540., vö. *Kristó Gy.*: A rozgonyi i. m. 83.

32 *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m., vö. még *Engel*: Arch. I. 296.; *Györffy I.* 784. és 63.; *Nováki Gyula-Sándorfői György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc, 1992. 51–52.

33 *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. Turul 1926. 19–27., vö. *Györffy II.* 226–227.; 1270: ÁUO XII. 12–14.; *Engel*: Arch. I. 295.; 1309: AOKt II. N° 795., 797.; 1312: AOKt III. N° 312.; 1315: AOKt IV. N° 4., vö. 1323: AOKt VII. N° 623.

szereplő Andornok fia László rokona lehetett, alkalmasint maga is a Kaplony nemzetség tagja lévén.³⁴

22) *Pető* (okt. 7.: *Bochon fia* Petheu): Kétségtelenül Told nembéli (Búdi) Botond fia Petővel (Péterrel) azonos. 1312. március 21-én, tehát már az Amadé-fiak lázadásának megindulása után, Amadé nádor fia, János „igen kedves atyafiá”-nak (*frater noster karissimus*) nevezte, így aztán éppen nem meglepő, hogy a rozgonyi csatában az Amadé-fiak oldalán küzdött a király ellen. Nyilván derekasan, hiszen I. Károly utóbb a „lázadók élharcosá”-nak (*turbulentorum antesignanus*) nevezte, s mint ilyen megfosztotta Zemplén megyei birtokaitól, melyeket korábban (Bogátradvány nembéli Izsépi) Miklóstól szerzett. Ezt követően, úgy tűnik, Abaúj megyei birtokára, Búdre húzódott vissza, melynek határaitól 1327-ben egyezkedett a nádor előtt.³⁵

23) „*Prud*”-nek mondott *István fia László*: Neve után ítélve minden kétséget kizáróan azonos Aba nembéli (Keresztúri) Prügy fia István fiával, Lászlóval. Forrásainkban ritkán szerepel: 1324-ben hatalmaskodását panaszolta a szepesi káptalan, 1327-ben pedig birtokügyben szerepel.³⁶

24) *Zochud fia Mortunus*: Kétségtelenül azonos a Zemplén megyében birtokos Pelejte (Azari) család egyik tagjával, az ő utódai szerepelnek utóbb Azariakként. Martonos már IV. Lászlótól adományt kapott, s III. András idején is említik. Fiával, Vinclóval (Vencellel) együtt többször pereskedett Aba Amadé előtt. 1307-ben vámszedési engedélyt kapott I. Károlytól, mert fia, Vincló szervienseivel a királyi sereghez csatlakozva részt vett Esztergom előző évi ostromában. 1318-ban még élt, 1323-tól ifjabb fia, János szerepel a család tagjai közül.³⁷

25) [Az előbbi] *Mortunus fia Vincló*: Forrásainkban rendszerint apjával együtt szerepel, az adatok megismétlése felesleges. Az 1317. évi debreceni csatában a királyi seregben harcolt, s az ütközetben szerzett sebébe halt bele 1318 októbere előtt.³⁸

26) *Sándor fia János*: Azonosításakor több jelölt merülhet fel. Elvben elképzelhető lenne, hogy arról a Sándor fia Jánosról van szó, aki fiaival együtt 1319-ben adományul nyerte I. Károlytól Bocsárdot (Abaúj m.). Ezt a megoldást azonban valószínűtlenné teszi, hogy ez a Sándor fia János a túszadók között szereplő Básztesy nembéli (Rozgonyi) Rénold fia Gyula (I. 20. sz.) szerviense volt, s így nyilvánvalóan nem ugyanazon társadalmi körhöz tartozott, mint a túszadók. Bizonyosra vehetőnek látszik, hogy a túszadó valójában Miskolc nembéli Miklós fia Sándor egyik fiával azonosítható. E János elődei — Karácsonyi rekonstrukciója szerint: a „Pálág” — a 13. század közepétől szerepelnek. „Miskolci” Sándor fia János, aki már 1291-ben feltűnik, a rozgonyi csatában az Amadé-fiak oldalán harcolt a király ellen,

34 Kristó Gy.: Csák Máté i. m. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 63.; 1300: HO VI. 455., vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 747.; 1318: RDES II. N° 305., 306.; 1327: AOKlt XI. N° 508., vö. *Györffy I.* 101.

35 *Györffy I.* 677. és 74.; 1312: AOKlt III. N° 254.; 1315: AOKlt IV. N° 195.; 1323: AOKlt VII. N° 699.; 1315: AOKlt IV. N° 57.; 1318: RDES II. N° 290.; 1327: AOKlt XI. N° 166.

36 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1324: AOKlt VIII. N° 533.; 1327: AOKlt XI. N° 613.

37 *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.; é. n. (1272–1290): ÁUO IX. 550–551.; é. n. (1290–1300): HO VII. 311. és 315–316.; 1302: AOKlt I. N° 189.; 1304: AOKlt I. N° 607., vö. N° 661.; 1307: AOKlt II. N° 239.; 1318: RDES II. N° 393.; 1323: AOKlt VII. N° 722.

38 1318: RDES II. N° 393.

s ezért I. Károly a fivére, András halála után rászállt birtokait elkobozta és a Balog nembéli Szécsieknek adományozta.³⁹

27) *Jób fia Mokó*: Kétségtelenül azonos a főként Ung megyében birtokos Csicséri Jób egyik fiával. Apja, Simon fia Jób 1273-ban tűnik fel, amikor IV. Lászlótól adományul nyerte a sárosi Radácsfalvát. Ugyanezen évben a királyi szakácsok *rec-toraként* szerepel, s IV. Lászlótól később is kapott birtokokat. Egy 1291-re keltezett — feltehetően közelkorú — hamis oklevél szerint Aba Amadé szervienseként részt vett III. András ausztriai hadjáratában. Az mindenesetre bizonyos, hogy Jób valóban Amadé familiárisai közé tartozott, hiszen 1308-ban annak beregi alispánjaként tevékenykedett. Amadé még élt, amikor Jób fiai — köztük a túszadó Mokó (Mihály) is — 1311 elején rátörtek Borsa Beke szervienseinek, Roland fia Sándornak a komorói (Szabolcs m.) birtokára. A Csicseriek és az említett Sándor egy birtokperből fakadóan régi haragosok lehettek, ez alkalommal azonban a hatalmaskodás alighanem politikai jellegű volt, s az Amadé-fiak és a Borsák közötti csetepaték közé illeszthető. A rozgonyi csatában Jób fiai a király ellen harcoltak, s I. Károly két birtokuktól megfosztotta őket. A Csicseriek hamarosan az uralkodó hűségére tértek: Mokó fivére, Domokos 1313-ban a királyi sereg tagjaként részt vett Nagyszombat bevételében. Itt szerzett érdemeire hivatkozva bocsátott meg neki I. Károly, s noha az erről szóló oklevél csak 1318-ban kelt, Domokos már 1313-ban ungi szolgabíró volt, s fivéreivel együtt 1317-ben az országbíró előtt pereskedett. A túszadó Mokó 1318-ban szerepel utoljára a Jób-fiak között, ezt követően csak fivéréi, a már említett Domokos, valamint Miklós fordulnak elő.⁴⁰

28) *Mihály fia Péter*: Azonosításakor több jelölt is felmerülhet, de megnyugtató megoldást egyik változat sem kínál. A korszak és a környék számos Mihály fia Pétere közül kettő tűnik olyannak, akik mellett érvek hozhatók fel az azonosítás során, igaz, az ellenérvek esetükben sem hiányoznak. Az egyik jelölt az az Apagyi (*de Opeg*) Mihály fia Péter, aki a rozgonyi csatában I. Károly oldalán harcolt, s ezért megkapta a királytól a Bereg megyei Vid birtokot, melyet korábban Aba Amadé és fiai tartottak jogtalanul a kezükön. Amadé hatalma Szabolcs megye egy részére is kiterjedt, s így egy szabolcsi birtokos feltűnése a túszadók között nagyon is lehetséges, olyan túszadót pedig többet is ismerünk, aki Károly oldalára állva az Amadé-fiaktól elkobzott birtokot kapott. 1318-ban Gutkeled nembéli Apaj fia Ist-

39 1319: RDES II. N° 438., vö. 1323: AOKlt VII. N° 324.; 1327: AOKlt XI. N° 609. és Györffy I. 69.; 1312: AOKlt III. N° 312.; 1245: ÁUO VII. 201.; 1256: HO VI. 87.; 1277: ÁUO XII. 214., vö. Karácsonyi J.: MNemz. 830.; 1291: Györffy I. 758.; 1312: AOKlt III. N° 372., vö. Kristó Gy.: Csák Máté i. m. 78.; *Uő*: A rozgonyi i. m. 62., 83. és Draskóczy István: Miskolc birtoktörténete a középkorban. In: Miskolc története. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Kubinyi András. Miskolc, 1996. 86., 91., 97–98.

40 1273: HO VI. 189., 194–196.; 1284: HO VI. 304–305.; é. n. (1272–1290): RA II/2–3. 427.; 1291: HO VI. 365–366., vö. RA N° 3751.; 1308: AOKlt II. N° 389. és 409., vö. Engel: Arch. I. 109.; 1311: AOKlt III. No 20., vö. 1296: HO VII. 310–311. (keltére I. RA N° 4071.) és Engel P.: Újraegyesítés i. m. 97.; 1312: AOKlt III. N° 321.; 1318: RDES II. N° 289.; 1313: AOKlt III. N° 518.; 1317: AOKlt IV. N° 658.; 1318: RDES II. N° 298.; 1322: RDES II. N° 865.; 1323: AOKlt VII. N° 266.; 1324: AOKlt VIII. N° 348., 592.; 1327: AOKlt XI. N° 186., vö. még Kárffy Ödön: A Csicsery család levéltára. I. Történelmi Tár (új folyam) 1900. 385–410.

vánt nevezik „Apagyi”-nak, s ezen az alapon elképzelhető, hogy Mihály fia Péter is Gutkeled nembéli lehetett: ez esetben apja II. Tiba fia és III. Tiba fivére lehetett. A másik lehetőség, hogy Kacsics nembéli (Folkus-ág) Mihály fia Péterről van szó. Ő már 1291-ben szerepel, s igazolhatóan kapcsolatban volt az Abákkal: fivérének, Simonnak Amadé lánytestvére volt a jegyese. (Anyja viszont a túsadók között is szereplő Balassa-ősök rokonságából származott.) Ugyanakkor e megoldás ellen szól, hogy a Kacsics Péter személyét az Abákhoz fűző kapcsolat meglehetősen távoli, s az is, hogy Péter legkésőbb 1312 ősztől Erdélyben tartózkodhatott. Az említett lehetőségeket mérlegelve Gutkeled nembéli (?) Apagyi Mihály fia Péter látszik a valószínűbb jelöltnek, de az azonosság kérdését újabb adatok vagy szempontok felmerüléséig nyitva kell hagynunk.⁴¹

29) *Csépán fia Miklós*: A bizonyosan személyére vonatkozó adatok minden esetben Bogátradvány nembéli László fia Pongráccal (I. 18. sz.) szerepeltetik együtt. Ezen az alapon felmerül a gyanú, hogy Csépán fia Miklós ezen László közeli rokona volt, alkalmasint maga is a Bogátradvány nemzetség tagja lehetett.⁴²

30) *Marhard*: Azonosításakor több jelölt is felmerülhet, de megnyugtató megoldást egyik változat sem kínál. Részint időrendi okokból, részint mert Aba Marhardnak a fia, Pál szerepel a túsadók között, mégpedig a lista elején (I. 10. sz.), eleve valószínűtlen, hogy Aba nembéli (Aszalai) Marhardról lenne szó. Kaplony nembéli (Károlyi) II. András fia Marhard személye ellen szintén időrendi megfontolások szólnak. A leginkább alkalmas jelöltnek azon Lőrinc apja tekinthető, aki 1317-ben a királyi seregben harcolt a debreceni csatában, s 1320-ban adományul kapta a Zemplén megyei Szinyért. Az azonosítás valószínűsége aligha kérdőjelezhető meg, meggyőző erején mindazonáltal sokat ront, hogy Lőrinc apjáról, Marhard ispánról nincsenek további ismereteink.⁴³

31) *Beche mester és frater, István*: A vizsgált korszakban és országrészben több Beche nevű személy ismert (a Bereg megyei Mátyuson birtokos Beche fia Dezső, a Baksa nembéli Tamás fia Donchcsal pereskedő Beche mester és *fratere*: Márton, a Gömör megyében említett Beche fia Chakan, a Sáros megyei Beche fia László), ám egyikőjüknek sem ismeretes István nevű *fratere*, s az Abákkal való kapcsolatuk sem mutatható ki. Tekintettel arra, hogy az említett Beche fia Dezső nagy valószínűséggel azonos az 1323-ban eskütársként felsorolt „Bereg megyei Dezső fia Beké”-vel (*Beke filius Deseu de comitatu Bereg*) — ahol is a nagyszámú név felsorolása elképzelhetővé tesz egy ilyen tévesztést —, a vizsgálatot indokoltnak látszik kiterjeszteni a Beke nevet viselőkre is. (A *k~ch* csere lehetőségének valószínűségét növeli, hogy pl. a Nógrád megyei Mikóháza nevét *Michohaza* alakban is lejegyezték, vö. még 45. sz.) Ebben az esetben a túsadó személyek a legvalószínűbben Apc nembéli (Kécsi) Herbord fiaival, Bekével és Istvánnal azonosíthatók,

41 1312: AOKlt III. N° 340., vö. Györffy I. 550.; 1318: Anjoukori Okmánytár. (= AO) I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., I. 475.; *Karácsonyi J.*: MNemz. 510.; *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.; 1291: ÁUO X. 35.; *Karácsonyi J.*: MNemz. 722–723., vö. *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.; 1312: AOKlt III. N° 363.

42 1312: AOKlt III. N° 415.; 1321: RDES II. N° 622., vö. még *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.

43 *Karácsonyi J.*: MNemz. 35., 750–752.; 1320: RDES II. N° 582., 584.

akik népes rokonságukkal együtt Rozgonynál az Amadé-fiak oldalán harcoltak. I. Károly még 1312-ben megfosztotta őket birtokaik egy részétől, s régi haragosuknak, (Tarkói) Rikalf fia Rikalfnak (I. 9. sz.) adományozta azokat. A jószágok ügyében Rikalf és az Apocok 1315-ben egyeztek ki egymással. István és Beke ekkor még együtt szerepel, 1327-ben azonban Beke már egyedül osztozkodott bizonyos — Anthaleus fia (?) — István fiaival, Mihállal és Dezsővel Meszes (Zemplén m.) és Szebenye (Abaúj m.) birtokokon.⁴⁴

32) *Dobó* (okt. 7.: *Jakab fia Dobó*): Minden kétséget kizáróan azonos Pányoki Gergely fia Jakab fiával, a ruszakai Dobó család névadó őseivel. Apja, Jakab a 13. század második felétől kezdve Északkelet-Magyarországon jónéhány birtok megszerzésével alapozta meg a család vagyonát, s így a Pányokiaknak nem okozott gondot, hogy 1311-ben tekintélyes összeget, 160 márkát áldozva kerekítsék ki az 1298 óta kezükön lévő ruszakai (Ung m.) birtokot. Az Amadé-fiak lázadásakor Dobó apja, Jakab — alighanem fiaival együtt — a király ellen fordult. Tettéért egyik Ung megyei birtoka elvesztésével fizetett, melyet azonban I. Károly már 1313-ban visszaadott neki Borsa Kopasz nádor kérésére. Ezt követően a Pányokiak élvezték az uralkodó kegyét: 1318-ban — nem részletezett érdemeik elismeréseként — történetesen a hűtlen Amadé-fiaktól elkobzott birtokokat kaptak adományba. Dobó fivérével, Jánossal együtt részt vett I. Károly 1319. évi szerbiai hadjáratában, s 1321-ben harcolt Trencsén ostromakor. Dobó 1327-ben még élt, ekkor rokonaival tett birtokosztályt.⁴⁵

33) *Orbán fia Mokó*: Nem azonosítható; a név nem szerepel a korszak és az országrész forrásanyagában. Orbán fia Mihály nevű személy — a *Mokou* név ti. a Mihály változata (I. pl. 27. sz.) — ismeretes ugyan, csak hogy az illető Valkó megyében élt s Csák nembéli (Újlaki) Ugrin familiárisa volt fivéréivel együtt: a jelöltek sorából illetéknéppen bizvást kizárható. Az Aba Amadé territóriumához tartozó megyékben említenek egy Zemplén megyei Orbán fia Pétert, s Szepesben is több — tizlándzsás családból való — Orbán ismeretes, így Ábrahámfalván, Betlenfalván, Pikfalván és Urbánfalván. Aba Amadé a szepesi tizlándzsások felett is joghatóságot gyakorolt, s ezért valamely tekintélyesebb lándzsásnemes feltűnése a tuzsádók között még akkor sem keltene meglepetést, ha a tizlándzsások I. Károly oldalán harcoltak Rozgonynál. Egyik említett Orbán esetében sem tudunk azonban arról, hogy Mihály (Mokó) nevű fia lett volna.⁴⁶

44 1323: AOKlt VII. N° 482., 562., 566., 657., vö. *Györffy* I. 545.; 1324: AOKlt VIII. N° 26.; 1324: AOKlt VIII. N° 594.; 1327: AOKlt XI. N° 200.; 1323: AOKlt VII. N° 459., 359.; *Karácsonyi J.*: MNemz. 138–140.; 1312: AOKlt III. N° 317., vö. még *Berzeviczy E.*: i. m. és *Kristó Gy.*: A rozgonyi i. m. 57., 83.; 1315: AOKlt IV. N° 13., 60.; 1327: AOKlt XI. N° 345., vö. 1305: AOKlt I. N° 706. és 1312: AOKlt III. N° 370.

45 *Györffy* I. 127–128.; 1311: AOKlt III. N° 198., vö. 1298: ÁUO X. 298–299.; 1313: AOKlt III. N° 547.; 1318: RDES II. N° 327.; 1324: AOKlt VIII. N° 330., 331.; *Engel P.*: Újraegyesítés i. m. 127–128.; 1327: AOKlt XI. N° 616.

46 1298: ÁUO XII. 617–618., vö. még 1303: AOKlt I. N° 360.; 1307: AOKlt II. N° 247.; 1308: AOKlt II. N° 321.; 1314: AOKlt III. N° 698.; 1316: AOKlt IV. N° 236., 353.; 1323: AOKlt VII. N° 224.; 1316: AOKlt IV. N° 346.; 1323: AOKlt VII. N° 8.; 1311: AOKlt III. N° 32., 33.; 1318: RDES II. N° 318.; 1327: AOKlt XI. N° 96.; 1301: AOKlt I. N° 58.; 1304: AOKlt I. N° 666.; 1306: AOKlt II. N° 54.; 1307: AOKlt II. N° 233.; 1311: AOKlt III. N° 184.; 1314 (?): AOKlt III. N° 760.; 1318

34) *Szeped fia Bekes*: A kifejezetten ritka nevek azonossága alapján biztosra vehető, hogy Baksa nembéli (Laki) Szeped fia Bekesről van szó, akinek kiterjedt rokonsága Északkelet-Magyarország számos megyéjében birtokolt. Az apa, Szeped 1310 táján Ákos nembéli István borsodi ispán *curialis comese* volt, s évtizedekkel később ugyanezen tisztségben találjuk fiát, a túszadó Bekest is Aba nembéli (Sirokai) Miklós oldalán. Jelenléte a túszadók között arra vall, hogy az Aba nembéli Amadé-ág kapcsolatrendszere Borsod megye egy részére is kiterjedt, amit a névsorban más borsodi birtokosok feltűnése is alátámaszt.⁴⁷

35) *Sebestyén fia János frater, Beke*: Sem Beke, sem Sebestyén fia János nem azonosítható. Az utóbbival azonos nevű birtokos Teszerről (Hont m.) ismert, ám róla aligha lehet szó. Az Amadé-territórium területéről ismert Sebestyének esetében viszont nincs tudomásunk sem János nevű fiúról, sem annak Beke nevű *frateréről*.⁴⁸

36 és 37) *Perényi János és Miklós*: Kétségtelenül azonosak Perényi Orbán fiával, a Perényi család őseivel. 1316-ban Miklóst — korábbi időkre visszatekintve — Amadé fia László szervienseinek mondták, János pedig egy malom felét kapta Amadé fiaitól szolgálataiért. Ennek ellenére a Perényiek 1312-ben I. Károly oldalára állhattak, s ennek lehet jele, hogy a rozgonyi csatát követően, augusztus 11-én, a király Perényből keltez. Mindenesetre bizonyos, hogy Miklós utóbb a Drugetek familiárisa lett, s mint ilyen 1318-ban szepesi alispánként, 1323–1327-ben alnádorként szolgálta urát. Részt vett a Csák Máté elleni harcokban — egyik fia, János, ezek során esett el —, s ott volt I. Károly 1319. évi szerbiai hadjáratában is. Jutalmul egykori uraitól, az Amadé-fiaiktól elkobzott birtokokat kapott a királytól. A fivérek közül János 1317-ben szerepel utoljára, Miklós karrierje haláláig folytatódott.⁴⁹

38) *Kemeji Miklós*: Kétségtelenül azonos Katapán (Koppány) nembéli (Bábolnai) II. János fiával, „Kemeji” Miklóssal. Az 1312. évi harcokban való részvételéről nem tudunk, 1343-ban még élt.⁵⁰

39) *Kozma fia János*: Kétségtelenül azonos az eredetileg Pest megyében birtokos Zsámboki Kozma fiával. Az apa, Kozma, Erzsébet (ifjabb) királyné asztalnokmestereként 1259-ben kapta meg IV. Bélától Garadnát (Abaúj m.), amit Erzsébet királyné 1278-ban erősített meg. Amadé halála után — Konrád fia Bodához (l. 13. sz.) hasonlóan — János is részese volt Csaroda feldúlásának, nem meglepő tehát, hogy Rozgonynál a király ellen harcolt, s ezért I. Károly megfosztotta Garadnától.

k.: RDES II. N° 321.; 1318: RDES II. N° 332., vö. még *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területe és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 287–289., 291.; 1311: AOKlt III. N° 16.

47 *Györffy* III. 51–52.; *Engel P.*: Leszármazási táblák i. m.; *Engel*: Arch. I. 118.

48 1311: AOKlt III. N° 28.; 1312: AOKlt III. N° 397., vö. *Györffy* I. 259–260.; 1310: AOKlt II. N° 854.; 1323: AOKlt VII. N° 602., 603. és 1324: AOKlt VIII. N° 99., 105., 106., 162.

49 *Györffy* I. 131–132.; *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 78. és *Uő*: A rozgonyi i. m. 63.; 1316: AOKlt IV. N° 368.; 1317: AOKlt IV. N° 682.; 1312: AOKlt III. N° 361.; 1318: RDES II. N° 321., 404.; 1323: AOKlt VII. N° 63.; 1327: AOKlt XI. N° 202., vö. *Engel P.*: Archont. I. 195. és 2.; 1319: RDES II. N° 510.; *Engel P.*: Archont. II. 189.

50 *Karácsonyi J.*: MNemz. 787–788.; *Györffy* I. 109–110. és 754.; *Kristó Gy.*: A rozgonyi i. m. 62.

1323-ban örökös nélkül meghaltként említik; nem lehetetlen, hogy éppen a rozgonyi ütközetben esett el.⁵¹

40) *János fia Detre*: Kétségtelenül azonos Stefkfalvi Hannus egyik fiával, a későbbi országbíró, „Szepesi” Jakab apjával. Detre apját, Hannust 1301-ben „néhai János ispán”-nak (*condam comes Johannes*) mondják, így Aba Amadé azon oklevele, mely az oligarcha Hannus nevű kassai *officialis*-át említi, s melyet Karácsonyi nyomán 1304 és 1311 közé szokás keltezni, vagy nem ezen Hannusra vonatkozik (vö. 41. sz.), vagy keltezése téves. 1312-ben Detre és fiverei I. Károly oldalára állva Kassa mellett Csák Máté ellen harcoltak, ami alighanem a rozgonyi csatában való részvételükre vonatkozik, de az sem lehetetlen, hogy a város védelméről van szó, ami időben megelőzte a rozgonyi ütközetet. A későbbiekben Detre fivéreivel együtt többnyire birtokügyekben kerül elő forrásainkban.⁵²

41) *Albert*: Azonosításakor több jelölt is felmerülhet. Ezek egyike Detre fia Albert gölnicbányai polgár, aki 1312-ben a királyi seregben harcolt Sáros ostromakor és a rozgonyi csatában. Ez az Albert rokona lehetett annak a Herbord fia Hannus kassai polgárnak, aki 1297-ben királyi kamaraispánként egy lakatlan erdőt kapott III. Andrástól, hiszen az adománylevelet ő erősítette meg I. Károssal. Az Amadé nádor keltezetlen oklevelében említett Hannus *officialis* vagy Herbord fia Hannus, vagy az 1292-ben a kassai polgárok között az előbbivel együtt szereplő és attól megkülönböztetett „Nagy” (*Magnus*) Hannus lehetett. Valószínűbbnek tűnik mindazonáltal, hogy a túsadók között említett Albert nem városlakó, hanem birtokos nemes volt, s így bizonyosan az Ung megyében birtokos Leszteméri Iván fia Alberttel azonos. Albert — fivéreivel együtt — már 1288-ban szerepel; ekkor a család érdemei között említik Péter nevű testvérük elestét Gönc vára alatt. A várat IV. László ostromolta, talán 1281-ben Aba Finta, talán később, Aba Amadé ellenében. Leszteméri Albert azonossága az 1309-ből ismert zempléni szolgabíróval nem látszik valószínűnek, s az is kérdéses, hogy ő értendő-e azon „Sárosinak mondott” Albert alatt, aki 1324-ben fogott bíró.⁵³

42) *Lukács fia István*: Azonosítása nehézségekkel terhes. 1294-ben III. András király megerősítette az egri káptalant a Borsod megyei Buska föld birtokában, melyet korábban bizonyos Lukács fia Fülöp tartott elfoglalva. 1324-ben ugyanezen Buska földet bizonyos Lukács fia István kezén találjuk, aki annak ellenére sem adta

51 Györffy I. 84–85.; Kristó Gy.: Csák Máté i. m. 78., ill. *Uő*: A rozgonyi i. m. 63. és 83.; 1259: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987., II. 438–439.; 1278: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 269 474.; 1312: AOklt III. N° 214. és 331.; 1323: AOklt VII. N° 635.

52 Engel P.: Leszármazási táblák i. m.; Bertényi Iván: Szepesi Jakab országbíró. (A magyar királyi kuriai bíraskodás történetéhez a XIV. században.) Bp. é. n. 33–37. és *Uő*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 137–139.; 1301: AOklt I. N° 133.; é. n. (1304–1311?): RDES I. N° 347., keltére I. HH 158–159. N° 220.; 1324: AOklt VIII. N° 544., vö. Engel P.: Újraegyesítés i. m. 102.

53 1312: AOklt III. N° 357.; 1297: ÁUO V. 169.; é. n. (1304–1311?): RDES I. N° 347., keltére I. HH 158–159. N° 220.; Györffy I. 102–103., 106.; 1288: HO VI. 330–332.; 1302: AOklt I. N° 321., 339.; 1308: AOklt II. N° 344.; 1309: AOklt II. N° 633., vö. Engel: Arch. I. 241.; 1324: AOklt VIII. N° 104.

vissza az egri káptalannak, hogy erre kötelezettséget vállalt. A két adat együvé tartozása meglehetősen valószínűnek látszik. Az említett Lukács fia Fülöppel kapcsolatban felmerült, hogy „Kemeji” lenne, ám a Katapán (Koppány) nemzetség genealógiájába nem illeszthető be. A nevek sokkal inkább az Ákos nemzetségre valának, ahol is az Ómarjaiak ősei között Fülöp fia Lukács fia Istvánnal találkozunk. 1294-ben viszont Lukács fia Fülöp szerepel, s az így adódó ellentmondás feloldása csak feltételezések árán lehetséges. Egyfelől elképzelhető, hogy a névalak tévesen áll a helyes „Fülöp fia Lukács” helyett, csak hogy ennek bizonyítása lehetetlen. Másfelől kiindulhatunk abból is, hogy a név helyesen szerepel az 1294. évi oklevélben, ez esetben célszerű azonban azzal a feltételezéssel élni, hogy Fülöp fia Lukácsnak — az ismert Lukácson és Istvánon kívül — még egy ezeknél jóval idősebb, Fülöp nevű fia is volt. Kronológiai megfontolások inkább az első feltevést látszanak bátorítani. Az mindenesetre tény, hogy az 1324-ben említett Lukács fia István az 1294. évi adat mellőzésével is nehézség nélkül kapcsolatba hozható Ákos nembéli (Ómarjai) Lukács fia Istvánnal, s bizonyára ugyanő szerepel 1325-ben is Miskolc határosaként. Ákos nembéli Lukács fia István azonosítása az 1311. évi túszerzővel mindazonáltal nem tekinthető bizonyítottnak.⁵⁴

43) *Pech-i Lukács*: Kétségtelenül azonos Pécs nembéli (Ibrányi) II. Gergely fia V. Lukáccsal. Szabolcsi birtokosként kerülhetett kapcsolatba Aba Amadéval. Utóbb I. Károly híve: 1317-ben részt vett előbb Macsó bevételében, majd a debreceni csatában, s érdemeiért több birtokot kapott, köztük olyat is, melyet I. Károly a hűtlen Amadé-fiaktól kobozott el.⁵⁵

44) *Kayl fratre, Tamás*: Kétségtelenül azonos Aba nembéli (Somosi) I. Miklós fia II. Tamással, a szintén túszerző Kajol (l. 8. sz.) testvérével. Bár még 1351-ben is élt, forrásainkban alig szerepel.⁵⁶

45) *„Huruath”-nak mondott Iuancha* (okt. 7.: „Horuath”-nak mondott *Iuanka*): Nem azonosítható. A szerződésben szereplő névalak talán kapcsolatba hozható az

54 1294: RA II/4. 132.; 1324: AOKlt VIII. N° 515., vö. Györffy I. 764.; Engel P.: Leszármazási táblák i. m.: 1325: A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990. N° 19., l. még 1323: AOKlt VII. N° 399., 441., 545.; 1342: AO IV. 227.; 1352: AO VI. 62.

55 *Karácsonyi J.*: MNemz. 892–893.; 1322: CD VIII/2. 324–328., vö. *Foltin János*: A Zázty-i apátság XI. századi alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútfő-tanulmány az egri főegyházmege történelméből, vonatkozással Anonymusra. Eger, 1883. 146–152.; 1323: *Foltin J.*: i. m. 140–146., vö. Engel P.: Újraegyesítés i. m. 115–117.

56 *Karácsonyi J.*: MNemz. 44.; 1351: AO V. 520. — A túszerzők adó személyek listáján a nevek, úgy tűnik, egyfajta „fontossági sorrend” szerint követik egymást. Az első két helyet Amadé unokája és egyik fia foglalja el, az oligarcha nemzetségbéli rokonai is a névsor elején csoportosulnak, s azon túszerzők, akikről igazolható, hogy várbirtokosok voltak, szintén a lista első felében találhatók. Feltűnő tehát, hogy Aba nembéli (Somosi) Miklós fiai közül Kajol a 8., Tamás viszont csak a 44. helyen szerepel, ami a lista azon jól megfigyelhető szerkesztési elvének is ellentmond, hogy a közeli rokonok nevei egymás mellett állnak (vö. 16. és 17., 24. és 25., 36. és 37. sz.). Meglehet, hogy egyszerű tévedés történt a lista összeállításakor, ám az a feltételezés is felmerülhet, mely szerint az eredetileg kevesebb nevet tartalmazó listát a tárgyalások során kibővítették, s ezért került a névsor végére Kajol fivére, Tamás. Ez esetben értelemszerűen a Tamást követő három személy is utólag kerülhetett a túszerzők közé.

1319-ben említett Huruati-i Miklós fia János Abaúj megyei birtokossal; ez esetben az abaúji vár 1273-ban nemesített jobbágyfiainak valamely leszármazottjáról lehet szó. Az azonosítás kérdését mindenesetre ez a hipotézis távolról sem oldja meg, így annak kérdését nyitva kell hagynunk.⁵⁷

46) *István* (okt. 7.: *Seraphinus*): Az egyetlen eset, amikor a túszadók és az Amadé-fiak társaiként felsorolt nemesek névsorában közölt nevek alapvetően különböznek egymástól. Ha az „István” alak a helyes, akkor reménytelen vállalkozni az azonosításra. Ha viszont a „Szerafin” változatot fogadjuk el — amire az adhat alapot, hogy az október 7-i oklevélben pontosabb, pl. az apa nevét is tartalmazó, névalakok fordulnak elő —, akkor nagy valószínűséggel azonosítható a (gönc)ruszakai Bogomér fia Szerafin (Szerefel) Abaúj megyei birtokossal. Ennek részvételére az 1312. évi harcokban nincs adat. 1316 végén még élt, 1317-ben viszont már özvegyét említik, aki Bárca nembéli „Fekete” Miklós lánya volt.⁵⁸

47) *Mikó*: Azonosításakor több jelölt is felmerülhet. A legkevésbé az tűnik valószínűnek, hogy a keresett személy Bél nembéli Tamás fia Mikó ispánnal azonos, akinek Lack nevű fia utóbb Druget Fülöp jászói várnagya lett. Az már inkább elképzelhető, hogy Apc nembéli (Kécsi) Detk fia Mikórol van szó, aki rokonaival együtt az Amadé-fiak oldalán harcolt a rozgonyi csatában. E megoldás ellen viszont felhozható, hogy a Kécsiek közül már szerepelt egy túszadó (l. 31. sz.), s bár elképzelhető, hogy a rokonság egy további tagja is bekerült közéjük, mégis legalább ennyire indokolt lehet egy másik rokonságból való Mikóval számolni. Az utóbbi esetben a leginkább kézenfekvő megoldás a Bárca nembéli „Fekete” Miklós fiával, Mikóval való azonosítás. A Bárca nemzetség Abaúj megye tekintélyesebb rokonságai közé tartozott, s így szereplése a névsorban természetesnek tekinthető, a nemzetség távolmaradása ellenben feltűnő volna. Ez utóbbi megfontolás „Fekete” Miklós fia mellett szólhat, a rozgonyi szereplés viszont Apc nembéli Mikó javára billenti a mérleg nyelvét. Az azonosítás kérdését így módon nyitva kell hagynunk.⁵⁹

A Kassának túszokat adók többsége, amint az eddig is világos volt, valójában Aba Amadé famíliájának tagja volt. Nyilvánvalóan nem sorolható közéjük azonban az oligarcha fia és unokája, valamint a névsorban őket követő Balassa-ősök sem: utóbbiakat politikai súlyuk és szereplésük alapján sokkal inkább tarthatjuk Amadé szövetségeseinek a kérdéses időszakban, semmint az oligarchának egyértelműen alárendelt helyzetben lévő szervienteknek.⁶⁰ Négyüket és a listán szereplő azonosítatlan személyeket leszámítva egy 39 nevet tartalmazó mintát kapunk, melynek alapján viszonylag árnyalt képet formálhatunk az ország északkeleti részét ellenőrzése alatt tartó Aba Amadé famíliájáról s azon keresztül hatalmáról.

57 1319: RDES II. N° 505., vö. *Györffy* I. 92.; 1273: RA II/2–3. 63–64.

58 *Györffy* I. 136–138. és 138–140.; 1316: AOKlt IV. N° 371.; 1317: RDES II. N° 186., vö. még N° 515.

59 1323: AOKlt VII. N° 580., 584.; 1324: AOKlt VIII. N° 307., vö. *Engel*: Arch. I. 333.; 1327: AOKlt XI. N° 337.; 1324: AOKlt VIII. N° 205., vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 253–256.; 1312: AOKlt III. N° 317.; 1315: AOKlt IV. N° 13., 60., vö. *Karácsonyi J.*: MNemz. 139.; 1314: AOKlt III. N° 752.; 1315: AOKlt IV. N° 118.; 1327: AOKlt XI. N° 39., vö. *Györffy* I. 64–67.

60 Kapcsolatuk eltérő értékelését l. *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 79–80. és *Uő*: A rozgonyi i. m. 60–62.

Mindenekelőtt a túszadók területi eloszlását vesszük szemügyre. A 39 személy közül tizenhárman minősíthetők Abaúj, kilencen Zemplén és hatan Sáros megyei birtokosnak: ők adják a vizsgált familiárisi kör közel 72%-át. Ez egyértelműen arra vall, hogy az említett megyék tekinthetők Amadé territóriumába belső magjának még akkor is, ha Sárosban és Zemplénben jelentős birtokosok — így például a Baksa nem egyes ágai vagy Petenye fia Péter — sikerrel őrizték meg függetlenségüket vele szemben. Aligha véletlen, hogy Amadé halála után fiai lázadása éppen egy olyan támadással kezdődött, mely Baksa nembéli Tamás fia László zempléni ispán és Petenye fia Péter ellen irányult.⁶¹ Olybá tűnik tehát, hogy Amadé az elvileg őt uraló területet sem vonta maradéktalanul politikai ellenőrzése alá.

Feltűnő másfelől a listán a Borsod megyei birtokosok viszonylag nagy száma (a bizonyosan azonosítható négy személy valamivel több, mint 10%-ot képvisel). Ennek alapján okkal gyanítható, hogy a megyében lényegesen nagyobb lehetett Amadé befolyása, mint azt korábban feltételezték. Némileg meglepő ugyanakkor, hogy Ung megyéből, melynek ispánságát Amadé már IV. Lászlótól megkapta,⁶² csak ketten, Beregből pedig, amelyre a 14. század elején tette rá a kezét,⁶³ éppenséggel senki nem szerepel a listán. (Igaz, Bereg esetében a hiányérzetet enyhíti, hogy a Sáros megyeiek közé sorolt Aba nembéli Somosiak és az abaújiakként számításba vett Forróiak e megyében is birtokoltak.⁶⁴)

Tanulságos következtetésekre ad lehetőséget annak áttekintése, hogy miképpen foglaltak állást a túszadó familiárisok az Amadé-fiak lázadásával előállt kielezített politikai helyzetben. A kérdés annál érdekesebb, mert az érintettek nyilvánvalóan Amadé szerviensei voltak, s nem fiaié, így hűségük eredetileg a már halott oligarchához kötötte őket. A familiaritás hangsúlyozottan személyes kapcsolatot létesített a *dominus* és szerviense között, s nem lévén örökletes, elvileg az utódokat egyik fél halála esetén sem kötelezte semmi a viszony fenntartására. Ha a *dominus* halála nem teremtett alapvetően új helyzetet a familiárisi kapcsolat létesítésekor fennállóhoz képest, nyilván kézenfekvő volt a szerviensek számára az utód elfogadása, s valóban ismeretes olyan példa, mely szerint a szerviensek halott ura fiára is kiterjeszti hűségét, jóllehet az személy szerint hátrányos rá nézve.⁶⁵

Esetünkben azonban alighanem másról van szó: a jelek szerint Amadé halála után nyomban megindult familiájának felbomlása. Feltehetően már az is ennek tudható be, hogy a túszadók névsorában nem szerepel az a Zsegrai Dános fia Miklós, aki pedig a korábbi években Amadé vezető familiárisainak egyikeként szepesi várnagyságot és alispánságot viselve szolgált. Távolmaradása azt sugallja, hogy Amadé halála után nyomban hűséget fogadott I. Károlynak, s vélhetően ezért maradhatott meg egy ideig szepesi várnagyságában.⁶⁶

61 Engel P.: Újraegyesítés i. m. 100.

62 1290: ÁUO XII. 496–498.

63 Györffy I. 524.

64 Az előző jegyzetben i. h. 523.

65 1299: ÁUO XII. 637–638.

66 Engel: Arch. I. 195. és 428–429.

A túszadó familiárisok azzal, hogy rászánták magukat e lépésre — ellentétben Dános fia Miklóssal —, elismerték ugyan uraikul Amadé fiait, ám ebből aligha lehet az Amadé-fiak melletti határozott elkötelezettségükre következtetni. Jónéhányuk esetében inkább a döntés elhalasztásáról lehetett szó: megpróbálták kivárni a konfliktus békés rendeződését. E magatartásra egyébként a szerződés is megadta nekik a lehetőséget azzal, hogy csak az egyezség be nem tartása esetén kötelezte őket az Amadé-fiak familiájának elhagyására. Az Amadé-fiak lázadása ily módon valóban új helyzetet teremtett a familiárisok számára, s jellemző módon nincs nagyságrendi különbség a Rozgonynál a királyi seregben harcolók (9 fő, kb. 23%) és az Amadé-fiak oldalán kitartók (11 fő, kb. 28%) csoportjai között. A csatában elszenvedett vereség után az utóbbiak közül is többen (4 fő) Károly hűségére tértek, tovább szüntetve ezzel az egykori Amadé-familia felmorzsolódásának folyamatát.

ATTILA ZSOLDOS

THE HOSTAGES OF KASSA

(A snapshot of Aba Amadé's familia in 1311)

In September 1311 the citizens of Kassa killed Aba Amadé, the powerful oligarch, who ruled the north-eastern parts of Hungary. During the political crisis which followed the incident, the commissaries of Charles I, king of Hungary mediated between the widow and the sons of the deceased oligarch and the city of Kassa. The charters in connection with the pact that followed the mediation include the names of the 47 people who gave hostages to Kassa as pledges of the peace. I had been clear enough for a long time that the names on the list were of the members of Aba Amadé's *familia* (i. e. they were noblemen in the service of the oligarch), but the identification of all the names had not been done before. This study identified them on the basis of the entire source-material of the period. (Out of the 47 names only 4 could not be identified without doubt.)

Due to the identification of the above mentioned people we now have a bigger knowledge of the territory controlled by Aba Amadé. It proved that the core of the territory were the counties of Abaúj, Sáros and Zemplén. However, it also turned out that Amadé's influence in the county of Borsod had been greater than supposed before. It was even possible to establish that Amadé's *familia* was soon dissolved after the death of the oligarch: when his sons breaking the peace treaty rebelled against the king, a many earlier hostages of Kassa fought on the king's side in the battle of Rozgony in 1312.

Sedriahelyek — megyeszékhelyek a középkorban

Csicseri Domonkos fia János három társával 1375. október 13-án, szombaton fegyveres kézzel támadt Ung megye hatóságára, vagyis az alispánra és a szolgabírákra, akik „törvényszékükön a szokott módon ülészektek”.¹ Akit az oklevelet olvasva az a kérdés érdekel, szétverték-e a megyei törvényszéket vagy nem, hamar választ kap kérdésére — az ilyen és hasonló botrányok után ugyanis minden esetben folytattak vizsgálatot, s a fennmaradt jelentések általában pontos leírást adtak az eseményekről.

Aki azonban arra kíváncsi, hogyan zajlott le az átlagos sedria, ahol semmiféle inzultus nem történt, kénytelen jóval tovább nyomozni. Ez a munka nem kecsget gyors és látványos eredménnyel: a szakirodalom érdekes módon épp a megyék működésével kapcsolatos legegyszerűbb kérdésekre — hol, mikor, milyen körülmények között végezték munkájukat — alig kereste a választ.² A helyzetet jól mutatja, hogy amíg a hiteleshelyekről már számos munkában jelent meg térkép, a hiteleshelyi jellegű tevékenységet ugyancsak végző sedriákat még soha nem ábrázolták ilyen formában.³ A magyarázat alighanem az oklevelek szűkszavúságában keresendő. Nézzük választott példánkat: a hatalmaskodásról jelentést készítő leleszi konventben éppúgy tudták, mint a címzett nádor kúriájában, mit jelent az ügyről készült hiteleshelyi jelentésben a tömör *more solito* kitétel, azaz milyen volt a „megszokott módon” tartott sedria, megyei törvényszék. Ma, több, mint 600 évvel később azon-

1 „in sede ipsorum iudiciaria more solito sedissent”: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. (= Sztáray) Szerk. Nagy Gyula. I-II. Bp. 1887-1889., I. 427.

2 Az eddigi kutatás alapvetően három kérdéskörre korlátozódott: a nemesi megye kialakulására, a megyei írásbeliségre és a megye feladataira. A legfontosabb munkák: *Török Pál*: A nemesi vármegye megalakulása. Kolozsvár, 1907.; *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegeyesházi királyok alatt. Bp. 1899.; *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.; *Istváni Géza*: A megyei írásbeliség első korszaka. Századok (= Sz) 1937. 517-552.; *Uő*: A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században. Levéltári Közlemények 1937. 245-249.; *Borsa Iván*: Megyei levéltári fondépképződés a 14. században. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 37-43. Jóval többet is tudhatnánk a megyékről, ha készültek volna megyemonográfiák, ilyen-nel azonban — figyelmen kívül hagyva néhány rendkívül elavult munkát — egyelőre csupán eggyel rendelkezünk, *Holub József* befejezetlen művével. *Holub József*: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. Reményt keltő, hogy nagyrészt elkészültek Pest megye monográfiájának kéziratái, s készül Veszprém megyéé is.

3 Kiváltságolt települések és hiteleshelyek a 13. századi Magyarországon. In: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Magyarország története térképeken elbeszélve*. (= *História-atlasz*) I. Összeáll., szerk. Glatz Ferenc. H. és é. n. 27.; *Hiteleshelyek a 13. században*. In: *A magyarok krónikája*. Összeáll., szerk., az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. Bp. 1996. 87.

ban oklevelek tucatjait kell átnézni csak ahhoz, hogy megtudhassuk, Ung megye hatósága melyik településen, a hét melyik napján tartotta törvényszékét.

A hatalmaskodás idején Ungban a megye déli részén, az Ung folyó ágai közti síkságon fekvő Kaposon tartották a sedriát, immár hatodik évtizede. 1316-ból maradt ránk a legkorábbi keltezési hellyel ellátott megyei kiadvány, amely szombati napon, Kaposon kelt.⁴ A név egyébként két települést takart: Kiskapost, a leleszi prépostság birtokát, és a vele egybeépült Nagykapost, amely 1332-ben Nyevickéhez tartozó várföldként került a Drugetek birtokába.⁵ Kis- és Nagykapos együtt a megye legnépesebb települése volt: az 1427. évi kamarahaszna-összeírásokban Nagykaposon 103, Kiskaposon 26 portát (együttesen 129 portát) vettek számba. Ezt a számot csak Ungvár közelítette meg 113 portájával, a megye többi települése messze lemaradva kullogott mögöttük.⁶ A megyei törvényszéket kialakulásától fogva Kiskaposon tartották — ezt olykor a dátumban jelezték is⁷ — a hetipiacot viszont Nagykaposon; a sedria napja a vásár napjára, szombatra esett.⁸

A 14. században minden más szempont szerint is Kapos volt a megye legjelentősebb települése: a legsűrűbben települt vidéken, főútvonal mellett feküdt, birtokosai, a Drugetek nem csak a megye leggazdagabb birtokosai voltak, de általában ők viselték az ispáni tisztet is.⁹ 1379-ben egy oklevélben Kapost mint sedriahelyet a megye székhelyeként említették. Jelentőségét a középkor végéig megőrizte, a vezető helyet azonban a 15. század közepére egyértelműen Ungvár vette át: a Drugetek egyik székhelyeként 1437-re népessége meghaladta Kaposét, s a 15. század végén már a megye is itt tartotta törvényszékét.¹⁰ A stagnáló Kaposról a megye áttette székhelyét a dinamikusn fejlődő Ungvárra — vélhetnénk. A dolog azonban ennél kissé bonyolultabb: 1473-ban, Pálóci Imre ispánsága alatt a sedriahely a család birtokközpontjába, Pálócra került (valószínűleg az ispán határozott igényére). Innen költözött a megye az 1490-es években Ungvárra, a 16. század elején újra Kaposra, 1507-ben Ungvárra, majd 1512-ben ismét Kaposra.

A sedriát Kaposon mindig szombaton, Pálócon hétfőn, Ungváron pedig előbb csütörtökön, majd kedden tartották.¹¹ A három ungi sedriahely kiválasztása mellett — úgy tűnik — különböző indokok eltérő mértékben játszottak szerepet. A példa alapján magától adódik a kérdés: milyen szempontok szerint választott magának a megyék hatósága székhelyet, illetve hogy ők választották-e? Ezek a szempontok

4 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=MOL DI) 32 131.

5 *Engel Pál*: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához). Sz. 1985. 957.

6 *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp. 1989. (Új Történelmi Tár 1.) 166.

7 Pl. 1427: Sztáray II. 268.; 1437: Sztáray II. 330.

8 *Engel P.*: Ung i. m. 957.

9 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. (= *Engel*: Arch.) Bp. 1996. 219.; *Uő*: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. (Őt északkeleti megye példája). In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 155.

10 *Engel P.*: Ung i. m. 957.

11 Pálóc, 1474: MOL DI 32 155., 69 852., Ungvár, 1491: MOL DI 69 872., Kapos, 1502: MOL DI 21 108., Ungvár, 1507: MOL DI 73 434., Kapos, — 1512: MOL DI 47 000., 73 440., Ungvár, 1522: MOL DI 47 476.

mennyiben voltak azonosak az ország különböző megyéiben, azaz megállapítható-e valamilyen törvényszerűség a sedriahelyek kiválasztásánál?

A nemesi megye intézménye kevés kivételtől eltekintve a 14. század első évtizedeire az ország egész területén kialakult.¹² Feladatait alapvetően két fórumon látta el: az egy vagy több megyének tartott, rendszerint a nádor (esetleg más báró) vidéki bíraskodási helyéül szolgáló közgyűlésen és a megyei törvényszéken, a *sedes judiciarián* vagy *sedrián*. Amíg azonban a közgyűlést alkalmanként hívták össze, s két közgyűlés között gyakran évek teltek el, a sedria, amelyet hetente vagy kéthetente, ugyanazon a helyen tartottak, maga volt az állandóság. „A sedria a hivatalos vármegye” — összegezte máig alapvető munkájában Török Pál,¹³ s e gondolatmenetet folytatva logikusan nevezte a sedriahelyet megyeszékhelynek a szakirodalom, annál is inkább, mert olykor maguk a megyék is a használták törvényszékük helyére a *locus cathedralis* megnevezést.¹⁴

A megyeszékhely fogalom pontos használatához azonban nem árt kiküszöbölni egy gyakori hibát: az irodalomban általánosan követett gyakorlat, hogy megyeszékhelynek neveznek minden helyet, ahol a megye tevékenykedik, így a közgyűlés helyét is. Ebbe a csapdába a kérdés szinte valamennyi kutatója belesétált,¹⁵ holott a két helyszín elkülönítése meglehetősen egyszerű: a közgyűléseket általában nem valamely településen, hanem mellette, a nyílt mezőn tartották, s ezt a dátumban is feltüntették. Noha előfordult, hogy a közgyűlést a sedriahely mellett tartották, ez volt a ritkább megoldás — azt a települést pedig, ahol csak egy-egy közgyűlést rendeztek, *sedriát* nem, felesleges megyeszékhelynek nevezni. Bővében leszünk a megyeszékhelyeknek akkor is, ha csak a sedriahelyeket vesszük számba. Magyarországon a 15. században a megyék száma — Szlavónia megyéi nélkül is — meghaladta a hatvanat, a sedriahelyek száma azonban ennél jóval több volt: a jelenleg ismertek száma mintegy 140-re rúg, a tényleges szám azonban — mivel olyan megye is van, ahonnan alig egy-két oklevél maradt csupán fenn — körülbelül 150–160 lehetett. Közel másfélszáz települést kell tehát vizsgálatunk körébe vonni. Ezekről a településekről egyelőre csupán azt a valamennyiükre jellemző sajátosságot ismerjük, hogy hosszabb-rövidebb ideig otthont adtak a megyei intézménynek. Együttes vizsgálatuk célja éppen az, hogy más közös tulajdonságokat is felfedezzünk ebben a körben.¹⁶

A települések megyénként, azon belül időrendbe állított sora (lásd külön) első látásra meglehetősen eklektikus képet mutat, közös tulajdonságot a táblázat egyszerű átolvasásával lehetetlen felfedezni. A néhány portás falutól (pl. az abaúji Bozita vagy Garadna) az ország legjelentősebb városaiig (Pozsony, Szeged) terjed a sor, közülük némelyek csupán egy-két évig, mások több évszázadon át szerepeltek sed-

12 A megye intézménye a 14. sz. második felében. (A térképet tervezte *Zsoldos Attila*.) In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 488–489. k.

13 *Török P.*: i. m. 35.

14 *Gábor Gy.*: i. m. 40.; MOL Diplomataikai Fényképgyűjtemény (= Df) 219 842., 210 561. és 210 563.

15 *Gábor Gy.*: i. m. 45.; *Havassy Péter*: Heves megye középkori tisztségviselői. Eger, 1986. 62–64.

16 A tanulmány egy készülő nagyobb munka, Magyarország világi archontológiája 1458–1526 anyaggyűjtésére épül, a korábbi adatokat az esetek többségében *Engel*: Arch. jelzetei alapján kerestem elő.

riahelyként. Legkorábbi adataink a 13. század legvégéről, III. András uralkodásának évtizedéből származnak: az egri káptalan megbízottja a gömöri udvarispánt és a négy szolgabírórt keltezetlen, de az 1290-es években írt oklevele szerint „*in villa Gumur in sede judiciali*” találta, Zemplén megye hatósága Zemplénben, Bereg pedig Beregszászon (*in Lupret Zaza*) állított ki oklevelet 1299-ben.¹⁷ A megyeszékhelyek feltűnése, majd állandóvá válása egyébként nem egy megyében évtizedekkel később következett be, mint a megyei testület felállása. Jó néhány megyében — pl. Arad, Bodrog, Somogy, Temes, Turóc, Valkó — a 14. század első felében kiállított megyei okleveleken még nem szerepel keltezési hely, Liptó megyében pedig még a 15. század elején sem tüntették fel a kiállítási helyet.¹⁸ Ezekben az esetekben csak találgathatunk, hogy hol tartották a megyei ítélőszéket. Liptóban a 15. század közepétől tudjuk, hogy Boldogasszonyfalván tartották a sedriát — vajon feltételezhetjük-e, hogy korábban is ott volt a székhely? Az biztos, hogy Magyarország egyik legnagyobb oklevélhamisítási ügyének kivizsgálására 1391. szeptember 13-ára összehívott megyei közgyűlés itt, Boldogasszonyfalván ülésezett, a közgyűlések helye azonban nem feltétlenül egyezett a sedriahellyel, noha erre is bőven akad példa.¹⁹

A megyék körülbelül egyharmadában sikerült elsőre megtalálni az ideális székhelyet. Közülük a legnagyobb karriert egyértelműen Gömör (a későbbi Sajógömör) érte el: nem egyszerűen egyike volt a legkorábbi sedriahelyeknek, de néhány évet leszámítva — amikor a megyei hatóság a közeli Tornallyán ülésezett — az egész középkor folyamán helyt adott a megye hatóságának, sőt, az újkorban is megyeszékhely maradt. A másik két 13. századtól ismert sedriahely közül Beregszász ugyancsak hosszú ideig, 1492-ig töltötte be a megyében ezt a szerepet, Zemplén ellenben csak a 14. század első felében, majd a 16. század elejétől fogadta a törvényszéket. Gömörhöz hasonlóan mindvégig (vagy szinte mindvégig) megyeszékhely volt a Baranya megyei Nagyfalva, Bars, Komárom, Nyitra, Sáros, Somogyvár, Szepesváralja, Temesvár, Trencsén, Vasvár, Veszprém, és Zala megyében Kapornak. Ugyan nem az első székhely volt Heves megyének Verpelét (korábban Kompolt töltötte be ezt a szerepet), mégis ebbe a sorba kívánczok, 1355-től ugyanis folyamatosan itt ülésezett a megye hatósága. Csak a 14. század második felében, illetve a 15. század elején bukkant fel a forrásokban, attól kezdve azonban megszakítás nélkül sedriahelyként szerepelt a már említett Liptó megyei Boldogasszonyfalva, Győr, Csanád, a Mára-

17 Gömöri: Hazai Okmánytár. VII. Kiad. Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Bp. 1880. 317. említi: *Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 256.; zempléni: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. (= CD) Studio et opera Georgii Fejér. VI/2. Budae 1830. 215.; beregi: CD VI/2. 216.

18 Arad: MOL DI 91 536. (1359); Bodrog: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. II. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest, 1872. 560. (1354); Somogy: Anjoukori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. (= AO) V. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1887. 174. (1348); Temes: MOL DI 42 011. (1376); Turóc: MOL DI 65 672. (1398); Liptó: MOL DI 43 157. (1412!).

19 Liptói registrum, az ügy rövid áttekintése: *Csukovits Enikő*: Átkos emlékü János deák és társai. Oklevél-hamisítás, 1391. *História* 1996. 4. sz. 9–10. (A turóci vizsgálat helyszíne Szentmárton volt, ugyancsak sedriahely — Turócra ld. *Borsa Iván*: Turóc vármegye ispánjai és alispánjai 1526-ig. *Levéltári Közlemények* 1989. 199–218.)

maros megyei Sziget, Szentmárton Turócbán vagy az ugocsai Sásvár. A szűkösebb források és a megyei intézmény kisebb jelentősége ellenére a 14. századtól biztos három erdélyi megyeszékhely — a Doboka megyei Bonchida, a Kolozs megyei Apahida és a hunyadi Barcsa — folyamatos működése is. A nemesi megye kialakulásától a 15. század végéig – 16. század elejéig folyamatosan megyeszékhelyként szerepelt, ekkor azonban elhagyta a megye a Hont megyei Hídvéget (1494), a Kraszna megyei Nagyfalut (1516), a Csongrád megyei Szegedet és átmenetileg a Zala megyei tapolcai szék székhelyét, Tapolcát (1486) — Pozsony megye hatósága valamivel korábban, az 1470-es években költözött Pozsonyból a csallóközi Somorjára, Borsodé az 1460-as évek elején Szentpéterről Miskolcra.²⁰

A fentebb felsorolt megyék mellett akadtak olyanok is, ahol többször is változott a székhely, közülük azonban gyakori helyváltoztatásaival különösen három megye emelkedik ki. Feltűnően gyakran váltott székhelyet Sopron megye, teljesítményével azonban még így is lemaradt Szabolcs és főleg Szatmár megye mögött. Sopronban a sedria kezdetben Hegykőn ülésezett, és mai ismereteink szerint a 15. század végéig legalább tízszer költözött, mire megállapodott a korábban már két alkalommal néhány évtizedig sedriahelyként szereplő Újkéren. Az ugyancsak Sopron megyéhez tartozó, de önálló törvényszékkel rendelkező Rábaköz-szék ehhez képest ugyancsak szolidnak bizonyult ismert három sedriahelyével.²¹ Szabolcs megye helyváltoztatásainak száma meghaladta a tucatot, a kör közepén azonban jelképesen és földrajzi értelemben is Kálló állt: a településen 1319-ben tartottak először sedriát, s noha a következő három évtizedben többször helyezték át a törvényszéket más közeli településre, a megye újra és újra visszatért Kállóra, hogy 1356 után egy évszázadig ott is maradjon. (1459 után Apagy volt a megyeszékhely.) Több mint húsz alkalommal költözött az ebből a szempontból rangelső Szatmár megye, amely 1316-tól 1526-ig, azaz bő kétszáz év alatt 11 helyszínt próbált ki. A népes mezőnyből két település, Csenger és Dománhida emelkedett ki: mindkettő többször is szerepelt a 14. század gyakori váltásai során, végül 1384-től a megyei hatóság Csengeren állapodott meg egészen a 16. század elejéig, amikor vele szemben ismét Dománhidát részesítették előnyben.²² Akár egy, akár tucatnyi székhelye volt azon-

20 Jelzeteket ld. a táblázatnál.

21 Néhány megyében több ítélőszék is működött: Sopron megyéhez hasonlóan — ahol a Rábaköz falvai számára külön szék jött létre — két ítélőszék volt Veszprém (Veszprém mellett külön Vásárhely-szék) és Fejér megyében (a Fehérváron működő sedria mellett a később önállósodó Solt-szék), három szék Zala megyében (a kapornaki és a tapolcai, valamint a renneki szék). Önálló széke volt a szépesi lánzsás falvának is, amelyet a tulajdonképpeni Szepes megye székétől való megkülönböztetés érdekében *sedes superior* néven is emlegettek. Ld. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 245. Feltételezhető, hogy két ítélőszék volt Krassó megyében is. Ld. 28. jegyz. Az egy megyén belüli több ítélőszék kialakulásának okával, a székek megyén belüli működésével még senki nem foglalkozott, pedig a kérdés alapos elemzést érdemelne. A Rábaköz-székre vonatkozó adatok ld. Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron, 1889–1891.

22 A Szabolcs és Szatmár megyei adatok elsősorban a Kállay család levéltárából származnak. 1386-ig kivonatos közlésük: A nagykylői Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) (= Kállay) I–II. Bp. 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Kiadványai 1–2.)

ban egy-egy megyének, a választási elvet továbbra sem ismerjük. Hiába tételezzük fel (valószínűleg joggal), hogy azokban a megyékben, ahol évszázadokon át kitarítottak valamelyik település mellett, minden szempontból alkalmas székhelyet sikerült választani, akkor sem jutunk közelebb a megoldáshoz, ha csak az évszázadokon keresztül működő megyeszékhelyeket vesszük számba. Hiszen miben hasonlít egymásra például a két Nagyfalú és a püspöki város Győr vagy Nyitra? Vizsgálatunk tárgya tehát továbbra is valamennyi ismert sedriahely — az „ideálisnak” tekintett székhelyekhez azonban a későbbiekben még visszatérünk.

Az összegyűlt sedriahelyek között feltűnően sok régi ispáni székhely szerepel: Arad, Bács, Bars, Békés, Bodrog, Csanád, Esztergom, Fehérvár, Gömör, Győr, Komárom, Krassóvár (Haram), Nyitra, Pozsegavár, Pozsony, Sáros, Somogyvár, Szepesvár(alja), Szolnok, Temesvár, Trencsén, Valkóvár, Vasvár, Veszprém, Zaránd és Zemplén. Jogfolytonosságról ennek ellenére csak néhány esetben beszélhetünk: a hagyományos ispáni várak nagy része ugyanis a 13. század második felére már elveszítette évszázadok óta viselt funkcióját, s a 14. századra már csak romjai álltak a nevét viselő település mellett vagy közelében. A felsoroltak közül csupán Komárom, Pozsegavár, Pozsony, Sáros, Szepesvár, Temesvár és Trencsén volt a 14. században is ispáni székhely — ezeket a várakat ugyanis az új követelményeknek megfelelően átépítették, más megyékben azonban az ispán valamelyik újonnan emelt várba költözött.²³ (Ráadásul a fentebb felsorolt székhelyek egy része — Arad, Bács, Zaránd — csak más településeket felváltva, a 14. század végén vagy a 15. században lett megyeszékhely.) Fontos viszont megemlíteni, hogy a hét régi-új ispáni vár várnagya — kevés kivételtől eltekintve — a megye alispánja volt, és mint köztudott, a megyei törvényszéket általában nem az ispán, hanem az alispán szokta vezetni. Speciális helyzete ellenére ebbe a körbe tartozik Esztergom is: itt az ispáni tisztet örökös joggal az érsekek viselték, az alispánok általában — amennyire a szűkös forrásokból kitűnik — az esztergomi várnagyok voltak.²⁴

Vizsgálódásunk körébe ezek után érdemes bevonni az új ispáni székhelyeket is. Baranya megyében a 14. század elején a Kőszegiek viselték az ispáni méltóságot, s ők birtokolták azt a Harsány várát, amely 1316-tól, azaz visszafoglalásától mint királyi vár a baranyai ispán tisztségéhez tartozott. Nagyfalú Harsány közvetlen szomszédságában feküdt, s már a 14. században Harsány tartozéka volt.²⁵ Az ispáni honorvár és a sedriahely közötti szorosabb kapcsolatra nem a baranyai az egyetlen példa. Csongrád megyében — Sároshoz vagy Komáromhoz hasonlóan — egybeesett az ispáni- és megyeszékhely: a Szegeden található vár 1315-ben került királyi kézre,

23 *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Sz. 1982. 900.: „A több mint 150 királyi várból mindössze nyolc [...] volt valamilyen formában hagyományos ispáni székhely” — az *Engel Pál* által említett nyolcadik székhely, Keve vára összeállításunkban azért nem szerepel, mert Keve megyétől jórészt nem maradt fenn oklevél, így sedriahely mivoltát sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk.

24 *Engel*: Arch. — ld. a megfelelő megyék adatsoránál. Az ispán és az alispán feladataira: *Gábor Gy.*: i. m. 46–84., *Török P.*: i. m. 27–29.

25 *Engel*: Arch. 325.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (= *Györffy*) I–III. Bp. 1987., I. 313., 345.; *Csánki D.*: i. m. II. Bp. 1894.

ettől kezdve várnagysága az ispáni tisztséghez kapcsolódott. A Heves megyei Verpelét Sirokhoz tartozott, alig néhány kilométernyi távolságra a vártól, a honti Hídvég Drégely vár alatt feküdt (a 15. században az ekkor már magánkézen lévő vár tartozéka volt, hogy korábban is Drégelyhez tartozott, nem bizonyított). A Nógrád megyei Surány, ahol a 14. században ülésezett a sedria, Szandavár szomszédosa és tartozéka volt. Abaújban a 14. században — a rövid időre felbukkanó Bozita és Forró mellett — Középnémeti, majd Garadna szerepelt sedriahelyként. A közeli Gönc vára Aba Amadé nádor központja volt (itt rendezte be udvartartását, és innen kormányozta az uralma alá tartozó vármegyéket), 1316-tól kezdve pedig az újvári ispánságot viselő Drugetek ültek benne, egy időre Druget Vilmos Garadnát is a gönci uradalomhoz csatolta.²⁶ Bars nem volt Léva tartozéka, de közelsége miatt könnyen elérhető volt Léváról, az ispáni székhelyről, akárcsak a rábaközi sedriahelyek Kapuvárról, vagy Turócszentmárton Szklabináról.²⁷

Borsod megye ispánságát 1359-ben egyesítették a diósgyőri várnagysággal, s ettől kezdve a két tisztség szinte megszakítás nélkül kapcsolódott össze. Mindkét borsodi sedriahely Diósgyőr tartozéka volt, a 14. században azonban még Szentpéter volt a népesebb, jelentősebb hely. Ez Diósgyőrtől kissé távolabb feküdt, így az ispánnak valószínűleg nem kis része volt abban, hogy a sedria a közelebbi Miskolcra költözzék. Feltételezésünk helyességét alátámasztani látszik az a tény, miszerint a borsodi ispánok az országos gyakorlattól eltérően — amely szerint a sedriát az alispánok tartották — gyakran maguk vezették a törvénytészt.

Az egyre szebben körvonalazódó képet azonban számos ellenpélda árnyalja, több megyében ugyanis a sedriahely várakozásainkkal ellentétben meglehetősen távol feküdt az ispáni vártól. A beregi ispánság és a munkácsi várnagyság a 14. század elejétől kezdve szorosan kapcsolódott egymáshoz: a munkácsi várnagy tisztét általában az ispánok, ritkábban az alispánok viselték. A nemesi megye székhelye azonban nem itt, hanem a 30 kilométernyire, közel egy napi járóföldre fekvő Beregszászon volt. (Beregszász egyébként birtokjogilag beleillene a koncepcióba, hiszen a 14. századtól a munkácsi váruradalomhoz tartozott.) Jóval nagyobb távolságot kellett rendszeresen megtennie a krassói alispánnak, aki egyben a megye legfontosabb királyi várának, Haramnak a várnagyságát is viselte. A megye által kibocsátott oklevelek alapján megállapítható, hogy Krassóban két helyen tartottak sedriát, a Duna melletti Haramban, és a megye északi felében, Mezősomlyón — a két sedriahely közötti távolság több, mint kétszerese volt a Munkács–Beregszász köztinek. Ráadásul a két megyeszékhely nem egymást követően, hanem a nem túl nagyszámú adat ellenére is, legalábbis a 14. században jól kivehetően egymás mellett töltötte be ezt a szerepet. Minden jel arra mutat, hogy Krassó megyében — noha ezt egyetlen oklevélben sem olvashatjuk — két megyei ítélszék létezett, a harami és a

26 Engel: Arch. — ld. a fent említett váraknál, továbbá Abaúj: Györffy I. 89., Heves: Havassy P.: i. m. 62.

27 Bars 1331-ben I. Károlytól kapott kiváltságlevele értelmében a barsi hospesek semmilyen vonatkozásban nem tartoznak a barsi ispán és a lévai várnagy alá. Ld. Györffy I. 433.; Turócszentmárton 1340-ben kapta Korpona jogát, ld. *L'ubomír Juck*: Vsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Bratislava, 1984. 130. 157. sz.

mezősomlyói, a harami várnagyi tisztet is betöltő alispán pedig váltakozva tartott sedriát az egymástól több, mint egynapi távolságra fekvő két székhelyen.²⁸ Noha más megyében a távolság már nem volt ilyen nagy, nem feküdt közel egymáshoz az ugocsai Sásvár és Nyalábvár vagy a Máramaros megyei Huszt és a sedriának otthont adó Sziget. A Bihar megyei sedriahelyek (Pályi, Micske) a megye közepén, Várad körül terültek el, míg az ispáni vár, Sóllyomkő messze keleten, a hegyek között emelkedett. A 14. században az ország egyik legjelentősebb ispáni tisztsége volt a sopronival egyesített vasi ispánság. A királyi várak közül Sárvár és Kőszeg egyaránt kedvelt lakóhelye volt az ispánoknak — a sedriahely azonban egész korszakunkban Vasvár maradt.²⁹ Felsorolt példáinkon túl voltak olyan megyék is, ahol már a 14. században sem volt királyi vár: közéjük tartozott a székhelyét gyakorta változtató Szabolcs éppúgy, mint a keveset vagy egyáltalán nem költöző Békés, Bodrog, Gömör, Győr vagy Somogy. Ha adatainkat valamelyest összegezni akarjuk, felsemés eredményre jutunk: noha jónéhány esetben tapasztaljuk (vagy legalábbis jó okkal tételezzük fel), hogy az ispáni székhely elhelyezkedése befolyásolta a nemesi megye sedriahely-választását, a kettő közti kapcsolatot — az ellenkező adatok miatt — nem tekinthetjük alapvető, s főleg nem egyetlen kiválasztási szempontnak.

Mint az ispáni székhelyek kapcsán már kiderült, a települések egyik jelentős csoportja — legalábbis a 14. században — királyi birtokban volt. Ez a csoport nem csak az ispáni honorbirtokokból és tartozékaik köréből állt, de ide tartozott például a Sopron megyei Csepreg vagy a vasi Vasvár is (melynek másik birtokosa a vasvári káptalan volt).³⁰ A királyi kézen lévő sedriahelyek mellett jelentős számban találunk kis- vagy köznemesi, valamint egyházi birtokban lévő településeket. Kisebb részben kisnemesi, nagyobb részben köznemesi birtokban volt valamennyi abaúji, majdnem minden soproni, közép-szolnoki, szabolcsi, szatmári sedriahely, helyi nemesi családok kezén volt többek közt az Ugocsa megyei Sásvár, a kalocsai érsekkel közösen birtokolták köznemesek Soltot, Solt-szék központját.³¹ Ugyancsak a kalocsai érsek birtokolta Bácsot és a hozzá tartozó Várfalvát, püspöki kézen volt Csanád, Győr (amely részben a királyé), Nyitra, vagy az erdélyi püspök birtokában lévő Közép-Szolnok megyei Tasnád. Meglehetősen sok település volt káptalanok vagy konventek kezén: a birtokosok közt szerepelt a bizerei (Bizere, Szombathely–Arad m.), a kapornaki (Kapornak–Zala), a szentjánosi (Szentjános–Bihar) és a kolozsmonostori apátság (Apáthida–Kolozs), az aradi (Arad), a váradi (Micske–Bihar) és a hájszentlőrinci káptalan (Hájszentlőrinc–Bodrog), a fehérvári keresztes konvent (Halászi–

28 Borsod: *Engel*: Arch. 118.; *Győrffy* I. 748.; *Csánki D.*: i. m. I. 166–167.; Bereg: *Győrffy* I. 532–533.; Krassó: *Győrffy* III. 493., a fenti következtetésre jutott már *Pesty Frigyes* is. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I. Bp. 1988. 415.; *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. II. Bp. 1884. 205.

29 *Engel P.*: Honor i. m. 910–913.; *História-atlasz* 36–37.

30 Csepreget és Vasvárt az uralkodó magának tartotta fenn, az ispáni joghatóság alóli mentességüket királyi kiváltságlevél biztosította. Ld. *História-atlasz* 36. Vasvár kiváltságlevele: 1279: *Elenchus fontium historiae urbanae*. 3/2. Szerk. Kubinyi András. Bp. 1997. 71.

31 A birtokokra vonatkozó adatok — ahol egyéb munkára nem hivatkozom — a következő munkákból valók: *Csánki D.*: i. m.; *Győrffy*; *Engel*: Arch. (ld. az egyes váraknál), továbbá *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. I–II. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve 4–5. Bp. 1968., 1971.

Keve), a felhévizi stefaniták (Budafelhévíz–Pilis), a leleszi premontrei prépostság (Kapos–Ung), a somlóvásárhelyi apácák (Apácavásárhely–Veszprém), valamint a lövöldi karthauziak (Tapolca–Zala).

A világi nagybirtok aránya — az országos trendnek megfelelően — a Zsigmond kori adományozások után nőtt meg.³² A 14. század elején még tartományúri kézen levő települések I. Károly győzelmeivel sorra királyi kézre kerültek, s általában a század végéig – a 15. század elejéig ott is maradtak (pl. a Kőszegiektől visszaszerzett Baranya megyei Nagyfalú vagy a Csák Mátétól visszafoglalt Komárom, Trencsén). A 14. században csupán a Drugetek és a Lackfiak birtokoltak olyan települést, amely otthont adott a megyei törvényszéknek: 1342-ig a Drugetké volt Zemplén és az ungi székhely Kiskapossal egybeépült, gazdaságilag jelentősebb Nagykapos (1437-ig), a Lackfiaké pedig a tolnai Görbő. 1387-ben a Csetnekieké lett Szanda (s vele tartozéka, Surány), a Perényieké Terebes, a Bánfiaké a Doboka megyei Bonchida, 1388-ban a Kórógyiaké a baranyai Harsány a sedriahely Nagyfalúval. A Tariak 1389-ben megkapták a hevesi Sirok várát s vele a megyeszékhely Verpelétet, 1390-ben pedig a honti Drégelyt s természetesen a hozzá tartozó Hídvéget.³³ Ebben az évben került a Kanizsaiak birtokába a Sopron megyei Csepreg, valószínűleg 1411-ben lett a rác despotáé Becse. 1423-ban kapták a Gersei Petők Vasvárt, 1430-ban a Tallóciak Valkóvárt, 1438-ban a Pálóciak Szolnokot, 1439-ben a Perényiek Sáróst, a Tamásiak Pozsegavárt, 1440-ben a Szécsiek Komáromot. A 15. század folyamán általában zálogbirtokos kezén lévő Trencsént a század végén, 1493-ban kapták adományul a Szapolyaiak.³⁴ A világi nagybirtokos és a megyeszékhely közti kapcsolat azonban összetettebb annál, mintsem hogy kimerüljön a sedriahelyek eladományozásában. Mint ahogy a 14. században számos esetben fedezhettünk fel kapcsolatot az ispáni honorbirtok és a sedriahely között, ugyanúgy találhatunk a 15. században több esetben összefüggést egy-egy ispán magánbirtoka és a megyeszékhely-változás közt. Pálóci Imre ispánsága idején került Ung megye székhelye a családi rezidenciahelyre, Pálócra, Szécsényi László ispánsága alatt a nógrádi székhely Szécsénybe.³⁵ 1494-ben helyezték át Szentgrótról Szántóra Zala megye egyik törvényszékét — az ispán ekkor Gersei Pető Miklós volt, Szántó birtokosa. Erről az utóbbi esetről kivételesen alapos ismeretekkel rendelkezünk: a változás sokaknak nem tetszett, s szerették volna Szántóról máshova helyezni a sedriát, a Gerseiek azonban ragaszkodtak a vélhetőleg általuk javasolt székhelyhez. 1497-ben II. Ulászló Gersei Pető Miklós és János panaszára úgy rendelkezett, hogy a sedria továbbra is maradjon Szántón. Időközben sikerült az ítélőszékhez tartozó nemességet is megpuhítani, a királyi parancsot kézbesítő kapornaki konvent ugyanis már azt jelentette, hogy mindenki a szántói sedriát támogatja.³⁶ E néhány példa elle-

32 Részletesen kifejti: *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977.

33 *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 215–223. (táblázatok), Lackfiakra, Tariakra ld. *Engel Pál*: Zsigmond bárói: rövid életrajzok. In: Művészet Zsigmond király korában. I. Bp. 1987. 427., 452.

34 Ld. 31. jegyz.

35 Ld. 11. jegyz. Szécsényi László 1440–1460 közt volt ispán (*Engel*: Arch. 158.) Szécsényre pl. MOL DI 57 125. (1451).

36 MOL DI 93 666. — az esetet ismerteti: *Holub J.*: i. m. 217.

nére a megyeszékhelyek ritkán költöztek az egymást váltó ispánok ízlése szerint — hogy a már említett Ung megyénél maradjunk, a 16. század elején (1505–1513) Pálóci Antal volt az ispán, a sedria azonban Kaposon, majd Ungváron ülésezett, ezúttal nem költöztették Pálócra.³⁷

Mivel a törvényszéknek helyet adó települések birtokosai közt a királytól a kisenemesig, az érsektől a szerzetesrendekig a legkülönbözőbb személyek és testületek fordultak elő, biztonsággal leszögezhetjük, hogy a birtokos személye nagyon ritkán — lásd fenn — befolyásolta a megyei hatóságot a székhely-választásban. Hasonlóképpen nem játszott komoly szerepet a település nagysága és jogi minősítése sem. A megyeszékhelyek között közel fele-fele arányban találunk falvakat, illetve mezővárosokat és városokat. Ez az arány persze nem fejezi ki pontosan a valóságot, a falvak nagy számáért ugyanis csupán néhány megye felelős: Abaúj, Arad, Bihar, a sokat költöző Sopron, Szabolcs és Szatmár, valamint Szolnok és Tolna. Ha sorra vesszük a hosszú időn át működő, „ideális” megyeszékhelyeket,³⁸ ebben a körben már csak négy falut találunk (Nagyfalu, Verpelét és az erdélyi Apahida, Barcsa), többségük a 14. század derekától használt fogalommal mezővárosnak, oppidumnak nevezett települések közé tartozott. Hajnik alapvető munkájában leszögezte: a sedriát a megye olyan helyén tartották, „mely a megyei hatóság alá tartozott, tehát nem valamely szabad királyi városban”.³⁹ Megállapítása azonban némi pontosításra szorul: a megyeszékhelyek közt több kiváltságos város is volt (Bars, Komárom, Vasvár stb.), amelyek nem tartoztak az ispán joghatósága alá — ez a tény azonban láthatólag nem okozott problémát, sőt, általában ezek a sedriahelyek bizonyultak a leghosszabb életűnek. Hajnik megállapítása csupán a magyarországi városhálózat elitjének számító tárnoki városokra lehet igaz, de azokra sem maradéktalanul. A Csongrád megye székhelyeként szereplő Szeged a 15. század végén, 1498-ban nyerte el a tárnoki városi kiváltságot — a sedria pedig a 16. század elején már Szeren ülésezett.⁴⁰ Pozsony viszont már jóval korábban a tárnoki városok sorába tartozott, a megyei hatóság mégis csak az 1470-es évek végén költözött a csallóközi Somorjára.⁴¹

Két olyan forrással is rendelkezünk, amely módot ad a településnagyság számzerű összevetésére: a csak becslésre használható 14. század eleji pápai tizedjegyzék, és a (sajnos csupán egy kisebb régióra) pontos portaszámot adó 1427. évi kamara-haszná-összeírások.⁴² A települések közti óriási különbséget jól mutatja, hogy amíg a bácsi Várfalu plébániája évi átlagban 5 garast, a baranyai Nagyfalué 7,5 garast fizetett, addig a két szegedi plébánia 235 garast, Esztergom és elővárosai pedig 290

37 1505: MOL DI 73 428., 1513: MOL DI 82 359.

38 Ld. 20. jegyzetnél.

39 *Hajnik I.*: i. m. 78.

40 *Elenchus* i. m. 102.

41 Az utolsó pozsonyi sedria: 1477 — MOL DI 17 956. A következő fennmaradt oklevél 1485-ben már Somorján kelt.

42 A tizedjegyzék használatára ld. *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157. Kiadása: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Vatikáni magyar okirattár. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375. Bp. 1887., 1427: ld. 6. jegyz.

garast fizettek.⁴³ Az ungi sedriahelyek kapcsán már idézett kamarahaszna-összeírások öt északkelet-magyarországi megye adóköteles portáit vették számba.

megye	település	fizetett tized	portaszám
Abaúj	Bozita	18 gs.	20
	Középnémeti	25 gs.	71
	Forró	36 gs.	61
	Garadna	20 gs.	21
	Felsőméra		39
Gömör	Gömör		105
	Tornallya		46
Sáros	Sáros		56
Torna	Torna		–
	Komjáti		10
Ung	Kapos	103+26	
	Pálóc	46	
	Ungvár	113	

Az adatok azt mutatják, hogy a népesebb település még nem feltétlenül alkalmasabb megyeszékhelynek, hiszen a sedria többször épp a jelentősebb helyről költözött egy kisebbre. Állításunk helyességét szépen igazolja az abaúji példa: mint az összeállításból is kitűnik, Középnémeti és Forró mind a 14. század elején, mind a 15. század elején jóval jelentősebb hely volt, mint Garadna, a megyeszékhely mégis itt állapodott meg egészen a 15. század legvégéig, csak ekkor költözött Felsőmérára. Garadna példája azonban mást is jelez: a számok alapján megállapíthatjuk, hogy a falu a 14. század folyamán nem gyarapodott, azaz megyeszékhely mivolta a település fejlődésére semmilyen ösztönzést nem gyakorolt. Ilyen hatással egyébként a többi sedriahelynél sem találkoztunk — amelyik megyeszékhely possessióként szerepelt a 14. század elején, az általában falu maradt a 15. században is. A megyei törvényszék rendszeres működése önmagában még kevés volt egy település felvirágoztatásához.⁴⁴

43 Györfy I. 207., 266., 889., II. 220. — az adatokat az egyszerűség kedvéért mindenütt garasban adtam meg.

44 A közelmúltban érdekes elméletet dolgozott ki Kubinyi András a városfunkciókat ellátó települések kategorizálására, ld. Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1990. 319–335., ill. *Uő.*: Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Miskolc története. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Kubinyi András. Miskolc, 1996. 419–422. Bíraskodási, kormányzati, vásártartási stb. szempontok szerint tíz kategóriát különített el, amelyek szerint a települések ún. centralitási pontokat kaphatnak. Rendszerében a II./1. csoport: megyei ítélszék rövid ideig, a II./2. csoport: állandó megyei ítélszék vagy hiteleshely. A fenti példák azonban inkább azt mutatják, hogy egy helység nem attól vált „centrálisabbá”, hogy ott sedriát tartottak, hanem azért tartották ott a sedriát, mert többnyire valamilyen szempontból központi helyen feküdt. A sedria csak jele, de nem oka egy település központi jellegének, „városiasodottságát” pedig egyáltalán nem mutatja. Sőt, a városi megyeszékhely általánossá válása csak a 16. sz. második felében létrejövő új megyeszervezet egyik jele.

Már csak egyetlen komolyan szóba jöhető szempontunk maradt: a sedriahelyek földrajzi fekvése, hiszen logikusnak tűnik, hogy a megye hatósága igyekezett mindenki számára jól megközelíthető helyet választani törvénytől számára. Domborzati térképen megyéről-megyére követve a székhelyeket feltevésünk hamar beigazolódnik, sőt, megállapíthatjuk, hogy a nemesi megye közönsége számára messze ez lehetett a legfontosabb szempont. A megyei törvénytől kevés kivételtől eltekintve a forgalmas folyóvölgyekben, átkelőhelyek, révek mellett, fontos útvonalak mentén, útkereszteződésekben, gyakran a megye úthálózatának központjában fekvő településeken telepedtek meg. Abaúj megye sedriahelyei az ország egyik fontos közlekedési útvonalán, a Hernád-völgyben (Bozita az Ida-völgyben), az aradiak a Maros mentén, a tolnaiak a Kapos völgyében (Kölesd a Sió mentén) helyezkedtek el. A Kraszna megyei Nagyfalva a Berettyó, a lipthói Boldogasszonyfalva a Vág, Máramarosziget a Tisza, Torna a Bódva, Sáros a Tarca, Zaránd a Fehér-Körös, Apáthida, Bonchida a Szamos völgyében, a folyó mellett vagy közelében terült el, s a példákat még szép számmal lehet folytatni, a közel másfélszáz sedriahely túlnyomó többsége ugyanis hasonlóképpen folyó mellett feküdt. Közülük jónéhány fontos (országos vagy regionális jelentőségű) átkelőhelynek számított: Győr európai jelentőségű közlekedési csomópont volt, jelentős vásár- és vámhely, fontos átkelőhely a Dunán és a Rábán. Ugyancsak jelentős dunai révhelynek számított Komárom és Esztergom (ráadásul mindkét megye a Duna két partján terült el!), Budafelhívíz, Pest, Bodrog és Valkóvár. A Tiszán biztosított átkelőhelyet a szolnoki, a szegedi és a Torontál megyei becsei rév. Bars, Gömör és Hont megyék székhelyei bizonyos szempontból alig térnek el egymástól: Bars a megye úthálózatának központja, fontos vámhely volt a Garam mentén, Gömör a Sajó völgyében vezető legfontosabb út mellett feküdt, a Sajón átvezető két hídja ugyancsak fontos vámhelynek számított, a honti Hídvégnél az Ipolyon lehetett átjutni, a mezőváros pedig vám- és vásárhely volt.⁴⁵ A Baranya megyei Nagyfalva ugyan nem feküdt a Dráva mentén, mégis számított a folyó közelsége: erre vezetett ugyanis az út a legfontosabb átkelőhelyhez, a drávántúli területeket a megyéhez kapcsoló aszuági révhez.

A közlekedési szempont — minden egyéb szempontot megelőző — jelentőségét bizonyítja, hogy azok a sedriahelyek, amelyek ennek nem feleltek meg, nem is bizonyultak hosszú életűnek: ilyen volt az abaúji Bozita, a nógrádi Surány, a soproni Gyóró vagy Hegykő. Feltételezésünk helyességét egyébként egykorú források — a 15. század elejétől kezdve felbukkanó birtokátcsatolási kérelmek — is alátámasztják. Legkorábbi kérelmünket 1400-ban vetették papírra: Zsigmond udvari familiárisa, Pálóci Máté Szolnok nevű birtokát, amely Zemplén megyének Unggal határos részén feküdt, „mivel szerfelett sok terhet és költséget jelent számukra, hogy távol esik a megye sedriájától”, Ung megyéhez csatolta.⁴⁶ Az ilyen oklevelek számának

45 Györfly I. 429–433., II. 499–503., III. 200. A Hídvéget felváltó Nyékre ld. *Kubinyi András*: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, 1992. december 15–16. Szerk. Bessenyei József, Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcinsensia I.) 7–17.

46 MOL DI 8549., ld. Zsigmondkori oklevéltár. (= ZsO) Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván. I–IV. Bp. 1951–1994., II. N° 221.

gyarapodását elősegítette, hogy 1405-ben Zsigmond úgynevezett nagyobb dekrétuma a megyei törvényszéket a földesúri úriszékek kötelező fellebbviteli fórumává nyilvánította.⁴⁷ Ettől kezdve különösen nem volt mindegy, milyen távolságot kellett megtenni a megyeszékhelyig. 1455-ben például a Kátaság falvait, 1472-ben Felsőszentgyörgyöt helyezték át Külső-Szolnok megyéből Pest megyébe. Az indoklás mindkét esetben szó szerint ugyanaz volt — tudniillik hogy a Pest megyei sedria sokkal közelebb van —, ami azt mutatja, hogy a kancelláriában ez a mondat szerkezet formulaszámba ment.⁴⁸ A formula azonban minden esetben megfelelt a valóságnak: a Pálóci birtok valóban közelebb feküdt Kaposhoz, mint Terebeshez, s a Pest megyébe helyezett falvokról is jóval könnyebb volt eljutni Üllőre, mint a Zagyván átkelve, vízjárta területeken keresztül Szolnokra.

Az ideális sedriahely tehát valahol a megye közepe táján, minden irányból jól megközelíthető helyen feküdt — Nyitra például mind a Vág, mind a Nyitra folyó völgyében fekvő falvakból, mind a déli, síksági településekről egyformán könnyen volt elérhető. Azokban az esetekben, ahol a megyeszékhely feltűnően közel esett — bármelyik irányban — a megyehatárhoz, elhelyezkedését jól magyarázzák a domborzati viszonyok, s a domborzattól függő megtelepedési határok. Nyitra, Bars vagy Hont megyében vagy még látványosabban az északkelet-magyarországi Ungban, Beregben vagy Ugocsában a településszerkezet meglehetősen hasonló képet mutatott: a megye déli, síkvidéki területén helyezkedett el a települések döntő többsége, a megye területének közel felét kitevő erdős hegyvidéken jóval kevesebben éltek.⁴⁹ Valószínűleg jelentős szerepet játszott a Bakony hatalmas, — télen még ma is — nehezen járható erdőrengetege a két Veszprém megyei törvényszék kialakulásában: a Bakonytól nyugatra fekvő települések a vásárhelyi, a keleti oldal települései pedig a veszprémi székhez tartoztak. A sedriahely kiválasztásában azonban nem egyszerűen azt vették figyelembe, hol helyezkedett el a legtöbb település — czeknél a falvaknál ugyanis láthatóan számított a birtokosok személye is. Mint köztudott, a 14. századtól egyre több birtokos részesült a később pallosjognak nevezett szabadispánság kiváltságában, amellyel tulajdonképpen birtokai és az ott élő népek kikerültek a megyei joghatóság alól. A kiváltságot elsősorban az udvari nemesség

47 *Decreta Regni Hungariae.* (= DRH) Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II/11.) 222.

48 1472. máj. 15. Buda. — „eandem possessionem Felsewzenthgyergh in comitatu Zolnok exteriori existentem ad comitatum Pesthiensem, cuius sedi iudicarie eadem possessio Zenthgyergh magis in propinquo, quam sedi ipsius comitatus Zolnok exteriori adiacere perhibetur”. MOL DI 68 071., 1455. ápr. 22. Bécs. — „possessiones ipsorum Chekekathaya predictam ac Egreskathaya, Janoshyda et Zenththamaskathaya necnon portionem possessionariam ipsorum in possessione Warok vocata omnino in comitatu de Zolnok exteriori existentiam habitas de eodem comitatu Zolnok exteriori ad comitatum Pesthiensi, quia sedi iudicarie pretacti comitatus Pesthiensis magis propinque, quam ipsius comitatus de Zolnok exteriori existere perhibentur”. MOL DI 98 364. További példák: Pest megye története. I. (megjelenés alatt.)

49 Ld. Györfly I–III. térképmelléklete: Bars, Bereg, Hont megyék, *Engel P.*: Ung i. m. 963. (térkép), *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. IV. sz. térképmelléklet; *Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése. Bp. 1938. térképmelléklet.

tagjai kapták meg, s mivel szinte kizárólagosan ugyanez a kör részesült a jelentősebb birtokadományokban is, a nagybirtok tulajdonképpen függetlenedett a megyei intézménytől. A megyei törvényszék elsősorban a kis- és köznemesség fóruma maradt, s a megye közönsége a székhelyválasztásban valóban alkalmazkodott az „ügyfelek”, vagyis saját maga igényeihez. Bars, Baranya, Bereg megyékben a kisenemesi birtokok a megye déli felén helyezkedtek el — itt talált székhelyet a sedria is. Biharban a Körösök síksága oszlott meg a közép- és kisenemesek között, Gömörben a köznemesek Gömör környékén és a megye déli harmadában, Hontban az Ipoly mentén és a Bor-völgyben éltek nagyobb számban. Az erdélyi Hunyad megyében az Egregy és a Sztrigy mentén élt számottevő egyfalus nemesség, s akárcsak előző példáinknál, ez esetben is itt állapotodott meg a megyeszékhely.⁵⁰ Szatmár megye kisenemesi falvai elsősorban a Szamos mentén helyezkedtek el — a szatmári sedria gyakori költözései ellenére mindvégig ezen a vidéken maradt.⁵¹ Máramarosban a Tisza Máramarossziget feletti szakaszán, a Kaszó-vidéken és a Visó-Iza mellékén jöttek létre azok a román falvak, melyek szinte kivétel nélkül jellegzetes kisenemesi falvakká váltak — a megyeszékhely Sziget körül az ország többi területéhez képest is feltűnően nagyszámú nemesség élt.⁵² Ugocsa megyében a Tisza alsó folyása mellett, elsősorban a déli parton mintegy 18–20 faluból álló összefüggő kisenemesi vidék terült el — ez a terület tette ki a megye falvainak egynegyedét. A megyeszékhely Sásvár itt, a Tisza jobb és bal partján vezető két út közti átkelést biztosító rév közelében feküdt.⁵³ Nagyszámú kisenemesség élt Trencsén megyében is: a Vág mellett, elsősorban a Beszterce–Bolondóc közti szakaszon — várjobbágyi eredetű — kisenemesi falvak csaknem összefüggő láncolata húzódott, az egészen kisenemesség Trencsén körül szaporodott el a legjobban.⁵⁴ A példákat még lehetne sorolni, de talán elég, ha már csak az ország nyugati határán fekvő három megye birtokmegoszlására vetünk egy pillantást: Vasban, Sopronban és Zalában a — 14. században még királyi kézen lévő — nagy uradalmak elsősorban az országhatár mentén, a megyék nyugati területein helyezkedtek el. A közép- és kisenemesi birtokok Sopronban a Répce mentén és a Rábaközben, Vasban elsősorban a Rába mentén feküdtek — elhelyezkedésükhöz alkalmazkodott a megyei törvényszék is.⁵⁵ Zalában a nemesség nagy száma szükségessé tette több sedria hely működését is, ezek a székhelyek azonban egymáshoz viszonylag közel, a megye keleti felében alakultak ki.⁵⁶

50 Györffy bevezetések, ill. szövegközi térképek: Bars: I. 419., Baranya: I. 257., Bereg: I. 525., Bihar: I. 579., 581., Gömör: II. 473., Hont: III. 164., Hunyad: III. 287.

51 *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 27. Kisenemes-faluk a középkorban — térkép.

52 *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943. 43., 60–62., 64–74., 102.

53 *Szabó István*: i. m. 40–41. l. sz. vázlat: Ugocsa megye települési képe a XIV. sz. elején.

54 *Fekete Nagy Antal*: Trencsén vármegye. Bp. 1941. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV.) 31–32., 38.

55 *Csánki D.*: i. m. II. 710–711.; *Belitzky János*: Sopron vármegye története. Bp. 1938. 732–791.

56 Megválaszolatlan kérdés, hogy a hasonlóan nagy területű, nagyszámú nemességgel bíró Szatmárban vagy Szabolcsban miért nem alakult ki két törvényszék.

Egyenként megvizsgálva azokat a szempontokat, amelyek felmerülhettek a nemesi megyék székhely-választásánál, a kép már egyáltalán nem tűnik olyan áttekinthetetlennek, mint vizsgálatunk kezdetén. A székhelyek kiválasztásánál elsődleges szerepet játszott az a szempont, hogy a törvényszék a megye nemessége számára könnyen elérhető helyen feküdjön. Az ideális megyeszékhely fontos utak mentén vagy kereszteződésében, jól járható folyóvölgyben, a környék legforgalmasabb révátkelőhelye, esetleg hídja mellett feküdt, a megyének azon a részén, ahol a legnagyobb számban élt a megyei nemesség. Mivel a sedriát általában az alispán vezette, aki — főleg a 14. században — gyakran állt várnagyként az ispáni honorvár élén, optimális esetben a sedriahely e vár mellett, vagy közelében helyezkedett el. Ahol azonban az „ügyfelek” igénye és az alispán érdeke nem esett egybe, ott a megyeszékhelyet inkább a törvényszékre járó nemesség igényei szerint választották ki — ez történt például Bereg megyében, ahol a nemesség a déli területeken lakott, a Munkács körüli vidék pedig szinte lakatlan volt. A nemesi tömegekhez való alkalmazkodás egyébként magyarázatot ad arra is, miért szerepelt a sedriahelyek között sok régi ispáni székhely is: környékükön ugyanis — mint például Trencsén megyében — viszonylag nagy számban éltek várjobbágyi eredetű nemesi családok.⁵⁷ Az, hogy a megyeszékhely mekkora település volt, és ki volt a birtokosa, ezek után már jóval kevésbé volt érdekes. Az ideális székhelyek többsége ugyan a mezővárosi kategóriába tartozott, de mint láttuk, egy kis falu is helyet adhatott a törvényszéknek — ha jó helyen feküdt, akár évszázadokon keresztül is. Arra is akadt példánk, hogy egy-egy nagyhatalmú ispán a saját birtokára helyeztette át a törvényszéket, ez azonban nem fordulhatott gyakran elő — hiszen ebben az esetben a megyeszékhely állandóan az ispán személyével együtt változott volna.

A megyei törvényszéket általában kéthetente tartották, idézni is a tizenötödik napra szoktak — ha azonban túl sok volt az elintéznivaló, minden héten tartottak sedriát.⁵⁸ Szabolcs megyében például már 1340-ben hetente összeült a megyei törvényszék, mint a fennmaradt oklevelekből kiderül, rendszeresen nyolcadnapra halasztottak.⁵⁹ A sedria napja hétfőtől szombatig bármelyik nap lehetett. Vasárnap nem tartottak sedriát, a leggyakoribbnak pedig a hétfői sedria bizonyult. Mint az ungi székhelyeknél már említettük, a törvényszéki nap sok esetben egybeesett a megyeszékhelyen tartott hetivásár napjával. Beregszászon szombatra, Gömörön hétfőre, a szabolcsi Semjénben csütörtökre, Bonchidán keddre esett a sedria is és a hetivásár is.⁶⁰ Zala megyében Kapornakon csütörtökön, Renneken pénteken, Tapolcán szerdán tartották a hetipiacot és a sedriát — mint Holub József megjegyezte, ezek a napok voltak „a legalkalmasabbak a sedria tartására, amikor úgyszólván sok ember jött össze e helyeken különféle dolgaik elintézésére”.⁶¹ A tapolcai és renneki szék szerepét néhány

57 A várjobbágyok és a nemesi megye viszonyára ld. *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas* 1990. 3. sz. 16–23.

58 *Hajnik I.*: i. m. 78.

59 Pl. *Kállay I.* 596., 597., 599.

60 Vásárnapokra: Beregszász: *Györffy I.* 533.; Gömör: *ZsO IV.* N° 553.; Semjén: *Hazai Okmánytár* i. m. 128., Bonchida: *Györffy II.* 62.

61 *Holub J.*: i. m. 222.

évre Szentgrót, majd 1494-től Szántó vette át — itt azonban már a hetipiacot kedden, az ítélszékhet hétfőn tartották. Nézzünk további dunántúli példákat: Vasváron a vásárnap és a sedria napja hétfőre, Somogyváron (az 1480-as évekig) szombatra, Vásárhelyen csütörtökre esett. Veszprémben szerdán és szombaton tartottak hetipiacot — a megyei törvényszék az 1480-as évekig a szombati, az 1490-es évektől a szerdai piacnapra esett.⁶² Általánosítani azonban — számos példánk ellenére — nem lehet, Szántó esete ugyanis nem volt elszigetelt jelenség. Adataink alapján úgy tűnik, hasonlóképpen nem esett egybe a két nap például Pozsonyban, Szepesváralján vagy Sajószentpéteren.⁶³ Ha sorra vesszük azokat a megyéket, ahol többször is változott a megyeszékhely, a törvényszék napja alapján két csoportot különíthetünk el: az egyikbe tartozik a már említett Zala, Zemplén és Szabolcs — ezekben a megyékben a sedria napja együtt változott a sedriahelyekkel. Szabolcs megyében például Oroson hétfőn, Ibonyban kedden, Ramocsaházán csütörtökön, Kállón szombaton, Semjénben csütörtökön, Balkányban pénteken, Fejértőn szombaton és Apagyon hétfőn tartották a törvényszéket — azokon a településeken, amelyeken tartottak hetipiacot, valószínűleg a piacnapra esett a sedria. A másik csoportban ezzel szemben — függetlenül a székhelyek számától — a törvényszék napja állandó volt: Szatmárban a 15. század végéig csütörtök, majd szerda volt a sedria napja, Arad megyében kedden (1455 után szombaton), Beregben szombaton majd hétfőn, Biharban kedden, Nógrádban, Sopronban, Közép-Szolnokban és Tolnában pedig hétfőn tartották a sedriát, akárhova is költözött a megye hatósága. Hasonló jelenséget gyakran tapasztalunk azokban a megyékben is, ahol csak egyszer költözött a sedria: Szentpéterről Miskolcra, Szegedről Szerre, Hídvégről Nyékre vagy Pozsonyból Somorjára. Az állandó törvényszéki nap ezekben a megyékben meglehetősen határozottan kérdőjelezi meg a piacnap és a sedria törvényszerű kapcsolatát. Noha épp a gyakran költöző megyékben a székhelyek egy része olyan faluban volt, ahol soha nem is tartottak hetivásárt,⁶⁴ az itt felsorolt megyék sedriahelyei közt is általában több vásáros helyet ismerünk: Sopronban például Kál és Csepreg, Aradban Szombathely és Arad.

A megyei hatóság ügyfeleinek az idézésben kitűzött napon, ezen belül a szokásoknak megfelelő időben — ahogy az oklevelekben szerepel, *horis legitimis* vagy *congruis et sufficientis horis* — kellett megjelenüik.⁶⁵ Az „alkalmas órák” kifejezés alatt a nap besötétedésig tartó időszakát értették — ha valamelyik peres fél nem érkezett meg időben, a szabályok szerint estig kellett várakozni rá.⁶⁶ Sötétedéskor a szokásoknak megfelelően befejezték a munkát, az elmaradt ügyekre a következő sedrián kerítették sort.⁶⁷

62 Az adatokat összegyűjtötte: Kubinyi A.: Mezővárosok i. m. 326. 24. jegyz.

63 Pozsony: sedria szombaton, majd hétfőn, vásár pénteken (ZsO IV. N° 2466.); Szepeshely: sedria hétfőn, vásár csütörtökön (ZsO IV. N° 2698.); Szentpéter: sedria csütörtökön, vásár kedden (ZsO IV. N° 1759.)

64 Maksay F.: i. m. 105. térkép: Városok és kiváltságos helyek a középkorban.

65 Példákat hoz Hajnik I.: i. m. 236., ill. MOL DI 90 272.

66 Pl. Kállay I. N° 221., 465.

67 Az esti munkazárást annyira komolyan vették, hogy egy 1514. évi vizsgálati jegyzőkönyv szerint Nagy Albert ugocsai alispánt többek között azért jelentették fel, mert a megye székén kiadott oklevelet tilos órában és nem a megszokott időben — mint a tanúk elmondták, gyertyavilágnál —

A megyei törvényszéken megjelenő ügyfelek száma nagy ingadozást mutathatott — néha nagyon kevesen, néha pedig tömegesen keresték fel a sedriát. Az ítélezéshez nélkülözhetetlen volt az ispán vagy alispán és a szolgabírók jelenléte,⁶⁸ mellettük — a sedria törvényes működésének biztosításához — bírótársként még jelen volt több-kevesebb megyebeli nemes. Ha kevesen gyűltek össze, ítéltársak hiányában kénytelenek voltak elhalasztani a pereket.⁶⁹ Rajtuk kívül már csak egy személyre volt szükség, az oklevelek kiállítását végző notáriusra, jegyzőre.⁷⁰ A megyei nemesség minél nagyobb számú megjelenését egyébként nem csak az igazságszolgáltatás folyamatossága, hanem a királyi parancsok kihirdetése is szükségessé tette. Zsigmond király például 1411. szeptember 29-én parancsot intézett Vas (és feltehetően az összes többi) megyéhez, miszerint német királlyá választva új pecsétet vésetett, ezért bírói székükre hívják össze a megye nemeseit és bármely más állapotú birtokos embereit, és ismertessék számukra e levelet.⁷¹ Mint példánkból is kitűnik, a megye székén nem nemesek is megjelenhettek, akárcsak — a 14. század közepén készült Ars Notariában fennmaradt oklevélformula szerint — a közgyűléseken is.⁷² A sedria előtt olykor valóban tömegesen jelentek meg az ügyfelek: elég volt két esküre ítélt peres fél, hogy több száz ember gyűljön össze.⁷³ Az már szinte természetes, hogy ahol ennyien megjelentek, akik ráadásul egymással perben-haragban álltak, gyakori volt az összetűzés. Az 1375. évi, már említett ungi eset — mikoris Csicseri János társaival szétverte a sedriát — korántsem volt elszigetelt jelenség. A szatmári Domahidai Miklós 1366-ban Csengeren támadt törrel az alispánra, 1484-ben pedig az ugoccai sedrián tört ki parázs verekedés.⁷⁴ Az ilyen esetek gyakoriságát jelzi, hogy a sedria megsértőit Zsigmond 1435. évi törvénye súlyos büntetéssel, 25 márka bírsággal sújtotta, s a rendelkezést Mátyás is, Ulászló is megerősítette.⁷⁵ Mátyás ezen túlmenően elrendelte: azért, hogy a törvényszékre

pecsételte meg. *Gábor Gyula*: Péterfalvi Nagy Albert ugoccai alispán nemessége. Turul 1918–1921. 11–20. Az ügyvel néhány éve már foglalkoztam: *Csukovits Enikő*: A középkori írástudók „mun-kaideje”. Levéltári Közlemények 1992. 12.

- 68 A sedrián általában az alispán vett részt, mindössze egy-két megyében tapasztalható, hogy az ispán gyakran vezette az ítélszékét, pl. Barsban, Borsodban, Komárom és Nyitra megyékben. A szolgabírók száma négy volt, az erdélyi megyékben és Bácsban, Krassóban, Mosonban, Pilisben, Pozsegában, Külső-Szolnokban, Tornában, Valkóban és Veszprémben viszont csak kettő. Közülük Krassó és Veszprém megyékben feltehetőleg székenként volt két-két szolgabíró.
- 69 1333-ban Szabolcs megye „propter paucitatem nobilium ac absente iudicium” halaszt pert. AO III. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1883. 26. 1337-ben Veszprémben halasztanak pert, „mivel ítélő társaink kevesen voltak jelen”. AO III. 333. A kérdésre ld. *Hajnik I.*: i. m. 79–80.; *Török P.*: i. m. 34.
- 70 *Hajnik I.*: i. m. 80.; *Istványi G.*: A megyei írásbeliség i. m. 549–551.
- 71 *Hajnik I.*: i. m. 79–80.; ZsO III. N° 993.
- 72 A közgyűlések összehívásával foglalkozó szakasz szerint a meghívottak: „universis nobilibus et ignobilibus ac aliis cuiusvis status et conditionibus hominibus in dicto comitatu commorantibus”. *Martinus Georgius Kovachich*: Formulae sollennes styli... Pesthini 1799. 6.
- 73 Pl. Kállay I. N° 305. 1327: Szabolcs megye előtt a Laskodi Mihály fiának Ábrahám nevű jobbágya 100 tanúval bizonyította, hogy Kozma fia Hemicus megsebezte — az alperest ötvenedmagával leteendő esküre utasították.
- 74 Kállay II. N° 1582.; MOL Df 223 762. (Acta anni 1484. 9.)
- 75 1435:7. tc.: DRH 1301–1457. 265., 1486:58. tc.: DRH 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa

mindenki félelem nélkül bemehessen, a nemesek, valamint familiárisaik és jobbágyaik fegyvereiket tegyék le, s a sedriára fegyvertelenül lépjenek be.⁷⁶ A törvény szerint a fegyvereket a szálláson — *in hospitiiis* — kellett hagyni, a sedria helyéről azonban sem itt, sem az oklevelekben nem esett szó. Egyetlen esetben szerzünk tudomást arról, hogy a zalai Szántón 1496-ban a törvényszéket a nem nemes Imre fia György házában tartották.⁷⁷

A középkorban még nem volt megyeháza, az biztos — hogy a megyei hatóság kocsmában vagy magánháznál, nemesi kúriában vagy jobbágyportán ült össze, évtizedeken át ugyanabban az épületben, vagy alkalmanként más-más portára költözve, erről sajnos hallgatnak a források. A „szokott módon” tartott megyei törvényszéket vizsgálva így utolsó kérdésünk lehet, hogy végleg megválaszolatlan marad.

ENIKŐ CSUKOVITS COUNTY SEATS IN THE MIDDLE AGES

In the first decades of the fourteenth century — apart from a few exceptions — the institution of *noble county* was established throughout the country. It performed its tasks in two forums: the occasional general assembly, and the county law court that was summoned regularly and had a permanent location. We can consider the latter to be the county seat. In about one-third of the counties, an ideal county seat could be found immediately. However, in several counties the location often changed. The number of seats of which we are currently aware is 140.

The study seeks primarily to examine how the county authorities or communities made their choice of seat. The examples demonstrate that geographical and communication considerations were the primary factors influencing their decisions: almost all county seats were located in settlements lying next to important roads, at junctions, or near ferry crossing-points. In general, seats lay in the most densely inhabited parts of counties, primarily in those areas where the lands of the small and middle nobility — who visited the law courts in large numbers — were located. Since the law courts were generally led by a sub-prefect, who was often warden of the castle belonging to the office of prefect, the ideal location for the seat was next to or near the prefect's castle. The choice of seat was not generally affected by the size or rank of a settlement nor by who it was that owned the settlement.

The law courts held session from morning until dusk once or twice per week and always on the same day of the week. Since there were still no county halls, law courts were accommodated in whatever building was chosen for the purpose. The day on which a law court held session was very often the local market day; however, this was not always the case.

Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II/19.) 298.; 1492:67. tc.: Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvény-czikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 524–525.

76 1486:65. tc.: DRH 1458–1490. 302. „tam nobiles quam etiam eorum familiares et jobagiones sedem iudiciariam ingressuri arma omnia — cuiuscunque generis existant — in hospitiiis deponere et inermes in ipsam sedem ingredi debeant”.

77 Holub J.: i. m. 219.

megye	székhely	ideje	jelzet	napja
Abauj	Bozita	1314.	AO I. 399.	kedd
	Középnémeti	1316–35.	DI 60 165., 60 220.	kedd
	Forró	1320–30.	DI 2017., 83 371.	csütörtök
	Garadna	1362–1525.	DI 83 289., 24 182.	szerda
	Felsőméra	1498–99.	DI 20 719–83 992.	szerda
Arad	Szombathely	1363.	DI 91 693.	kedd
	Iváncs	1372.	DI 52 200.	kedd
	Arad	1395., 1452–1517.	ZsO I. 3985., Sztáray II. 496., DI 29 960.	péntek, 1452- től: kedd, 1455-től: szombat
	Bizere	1405.	ZsO II. 3877.	kedd
	Keszi	1437.	Sztáray II. 330.	kedd
Bács	Várfalva	1355.	AO VI. 383.	csütörtök
	Bács	1461–1520.	DI 15 594., 23 436.	csütörtök
Baranya	Nagyfalu	1302–1524.	DI 40 287., 89 184.	csütörtök, 1315-től: hétfő
	Szenttrinitás	1466–69., 1475.	Df 260 124., 260 110., 260 123.	hétfő
Bars	Bars	1322–1525.	<i>Györffy</i> I. 431., DI 90 741.	csütörtök
	Léva	1347.	DI 87 221.	csütörtök
Békés	Edeles	1398.	ZsO I. 5579.	hétfő
	Békés	1461.	DI 15 577.	hétfő
Bereg	Beregszász	1299–1492.	CD VI/2. 216., 56 244.	szombat, 1459- től: hétfő
	Déda	1358., 1361.	Kállay 1295., 1407.	szombat
	Kászony	1492.	DI 84 571.	hétfő
	Bégány	1493–95.	DI 82 060., 69 874.	hétfő
	Ardó	1496–1524.	DI 20 511., 23 956.	hétfő
Bihar	Pályi	1327–38.	DI 40 509., 26 555.	kedd
	Micske	1369–93.	Kállay 1623., DI 89 582.	kedd
	Szentjános	1467–1524.	DI 16 576., 23 947.	kedd
Bodrog	Bodrog	1374–1438.	Zichy III. 563., VIII. 620.	szombat, 1431-től: hétfő
	Hájszentlőrinc	1392., 1466–1526.	Zichy IV. 501., DI 16 296., 89 226.	hétfő
	Geszt	1512–13.	DI 82 343., 89 030.	hétfő
Borsod	Szentpéter	1369–1461.	DI 96 444., 67 455.	csütörtök
	Miskolc	1465–1524.	DI 90 060., 67 535.	csütörtök, 1500-tól: szerda
Csanád	Csanád	1442–1519.	DI 55 251., 23 204.	szombat
Csongrád	Szeged	1411–1485.	ZsO III. 626., DI 19 044.	hétfő
	Szer	1504–22.	DI 94 649., 98 376.	hétfő
Doboka	Bonchida	1334–1479.	Doc. Trans. XIV/3. 575., DI 62 912.	hétfő, 1464-től: kedd

megye	székhely	ideje	jelzet	napja
	Lóna	1372.	HOkl 296.	kedd
Esztergom	Esztergom	1458.	DI 15 282.	hétfő
Fejér	Fehérvár	1358–1405.	DI 106 133., ZsO II. 4104.	kedd, hétfő
Solt-szék	Solt	1333–1509.	Zichy I. 408., DI 46 918.	hétfő
Gömör	Gömör	[1291–1301.]– 1524.	DI 57 063., 23 938.	hétfő
	Tornallya	1362., 1412–18.	DI 57 092., 96 828., 98 356.	hétfő
Győr	Győr	1412–1514.	ZsO III. 2770., DI 90 425.	szombat
Heves	Kompolt	1323–46., 1348.	Df 210 558., DI 58 522., 3776.	szerda
	Vepelét	1347., 1355–1526.	DI 50 392., 96 343., 24 271.	hétfő
Hont	Hídvég	1342–1493.	DI 87 139., DI 95 849.	szerda
	Nyék	1494–1525.	DI 95 850., 95 877.	szerda
Hunyad	Barcsa	1390–1505.	Teleki I. 223., DI 30 965.	szerda, 1468-tól: kedd
Kolozs	Apáthida	1381–1482.	<i>Csánki</i> V. 328., DI 74 218.	szerda
Komárom	Komárom	1370–1522.	DI 63 083., 23 652.	kedd
Krassó	Mezősomlyó	1343–1431.	Krassó III. 13., 342.	kedd, 1364-től: szombat
	Haram	1350–1374.	DI 91 411., Krassó III. 126.	csütörtök
Kraszna	Nagyfalu	1333–1510.	DI 40 650., 65 454.	kedd
	Ilosva	1516–18.	DI 65 464., 65 467.	kedd
Liptó	Boldog- asszonyfalva	1447–1518.	DI 64 881., 73 601.	szerda
Máramaros	Sziget	1383–1504.	Mihályi 79., DI 86 727.	szombat, 1384- től: szerda, 1423-tól: kedd
Nógrád	Surány	1329–1400.	DI 75 356., ZsO II. 397.	szerda, 1358- től: hétfő
	Nándor	1405.	ZsO II. 4284.	hétfő
	Szécsény	1444–1524.	DI 13 812., 105 295.	hétfő
Nyitra	Nyitra	1307–1525.	DI 1702., 60 095.	szerda, 1426- től: csütörtök, 1489-től: kedd
Pest	Pest	1379.	DI 98 075.	kedd
	Buda	1408.	DI 58 823.	szerda
	Hartyán	1430.	DI 12 181.	csütörtök
	Üllő	1453., 1465–1525.	DI 59 444., Df 210 427., <i>Bártfai Szabó</i> 1458.	változik, 1497- től: szerda
	Budafelhévíz	1510–23.	DI 106 051., 106 069.	hétfő
Pozsega	Pozsegavár	1421–1509.	DI 34 058., 74 755.	péntek
Pozsony	Pozsony	1313–1477.	AO I. 315., DI 17 956.	szerda, 1372- től: szombat, 1397-től: hétfő
	Somorja	1485–1521.	DI 19 074., 62 074.	hétfő
Sáros	Sáros	1329–1524.	DI 60 198., 23 881.	hétfő, 1459-től: csütörtök

megye	székhely	ideje	jelzet	napja	
Somogy	Somogyvár	1390–1525.	HO III. 242., DI 24 099.	szombat, 1396-tól: kedd, 1463-tól: hétfő	
Sopron	Hegykő	1329.	Sopron I. 120.	hétfő	
	Locsmánd	1360–62.	Sopron I. 326., 335.	hétfő	
	Szakony	1363–65.	Sopron I. 338., 360.	hétfő	
	Csepreg	1368–1410.	Sopron I. 379., 612.	hétfő	
	Újkér	1412–37., 1462–79., 1495–1517 körül	Sopron II. 5., 257., 412., 526., 572., 618.	hétfő	
Sopron–Rába- köz-szék	Kál	1449–56., 1460–62.	Sopron II. 343., 394., 407., 417.	hétfő	
	Ság	1458–59.	Sopron II. 404., 407.	hétfő	
	Gyóró	1488.	Sopron II. 551.	hétfő	
	Bogyoszló	1400–1401.	Sopron I. 540., 553.	hétfő	
Szabolcs	Németi	1405–1505.	Sopron I. 566., II. 597.	hétfő	
	Keresztúr	1433.	Sopron II. 191.	hétfő	
Szabolcs	Orros	1318.	Kállay 81.	hétfő	
	Ibrony	1319. k.	Kállay 90.	kedd	
	Kálló	1319., 1320–21., 1324–25., 1327–40., 1343–55., 1356., 1357–1418.	Kállay 91., 103., 114., 215., 235., 293., 599., 681., 1156., 1192., 1226., Zichy VI. 493.	szombat	
		Ramocsaháza	1319.	Kállay 96.	csütörtök
		Semjén	1322–23., 1325–26.	Kállay 154., 186., 256., 287.	csütörtök
		Balkány	1341–43.	Kállay 621., 680.	péntek
		Fejértó	1355–56., 1357.	Kállay 1159., 1191., 1221.	szombat
Apagy	1459–1526.	DI 15 310., 97 721.	hétfő		
Szatmár	Géc	1316.	Kállay 70.	csütörtök	
	Vetés	1320., 1325., 1376.	Kállay 104., 241., 1730.	csütörtök	
		Dara	1322.	Kállay 149.	csütörtök
	Tatár	1322.	Kállay 156.	csütörtök	
	Dob	1323.	Kállay 179.	csütörtök	
	Lökös	1326.	Kállay 273.	csütörtök	
	Dománhida	1337–38., 1339., 1512–24.	Kállay 511., 539., 556., DI 20 505., 97 706.	csütörtök, 1512-től: szerda	
		Majtény	1338., 1345–53., 1360.	Kállay 550., 793., 1113., 1370.	csütörtök

megye	székhely	ideje	jelzet	napja
	Csenger	1353., 1358-60., 1362-66., 1384-1506.	Kállay 1117., 1289., 1356., 1446., 1582., 1969. Df 69 892.	csütörtök, 1497-től: szerda
	Cseke	1357-58., 1367.	Kállay 1220., 1241., 1596.	csütörtök
	Óvári	1380.	Kállay 1811.	csütörtök
Szepes	Szepesváralja	1344-1516.	Df 40 942., 84 091.	hétfő
	Szentmárton- hegy	1361-96.	Df 60 286., CD X/2. 405.	hétfő
Szepes, tízlán- dzsás-szék	Csütörtökhely	1406-1503.	Df 13 496., 65 366.	szerda
Szolnok	Majád	1327.	Df 40 510.	kedd
	Kene	1363-1397.	Kállay 1468., ZsO I. 4769.	hétfő
	Szolnok	1407.	ZsO II. 5880.	-
Közép-Szolnok	Kene	1450.	Jakó 859.	hétfő
	Szakácsi	1464-70.	Df 65 086., 65 099.	hétfő
	Tasnád	1475.	Df 65 114.	hétfő
	Ákos	1476-1521.	Df 88 583., 65 476.	hétfő
Külső-Szolnok	Szolnok	1495-1503.	Df 46 322., 56 342.	hétfő
Temes	Temesvár	1392-1496.	ZsO I. 2622., Df 86 024.	kedd
Tolna	Görbő	1344-49., 1471.	Kállay 777., 988., Df 106 619-21.	hétfő
	Kölesd	1392-97.	Zichy IV. 399., V. 136.	hétfő
	Szakály	1399.	Zichy V. 136.	hétfő
	Csemyéd	1400-1525.	Zichy V. 209., Df 89 219-20.	hétfő
Torna	Torna	1429.	Df 65 872.	hétfő
	Komjáti	1464-1518.	Df 75 911., 84 113.	hétfő, 1499-1504 közt: szerda
Torontál	Becse	1406-21.	Df 53 275., 54 149.	hétfő
	Aracsza	1448.	Df 55 368.	szerda
Trencsén	Trencsén	1327-1511.	Df 261 446., Df 21 993.	hétfő
Turóc	Szentmárton	1360-1525.	Df 63 073., 47 632.	hétfő, 1396-től: csütörtök
	Mosóc	1351-52., 1462.	Df 249 702., 249 553.	hétfő, 1462: csütörtök
Ugocsa	Sásvár	1365-1524.	Df 70 647., Df 95 535.	csütörtök, 1455- től: kedd
Ung	Kapos	1316-1472. 1497-1505., 1512-1518.	Df 32 131., 69 848., 20 582., 73 428., 47 000., 23 009.	szombat
	Pálóc	1473-82.	Df 69 850., 69 862.	hétfő
	Ungvár	1491-97., 1507. 1522-25.	Df 69 872., 32 032., 73 434. 47 476., 24 114.	csütörtök, 1493-től: kedd 1522-től: szerda
Valkó	Valkóvár	1396-1413.	Zichy V. 27., VI. 277.,	csütörtök
	Tordafalva	1466.	Df 16 381.	csütörtök

megye	székhely	ideje	jelzet	napja
Vas	Vasvár	1350–1526.	Sopron I. 210., DI 58 362.	hétfő
Veszprém	Veszprém	1324–1524.	DI 40 453., 23 927.	szombat, 1496-tól: szerda
Veszprém, Vásárhely-szék	Vásárhely	1349–1524.	HO III. 159., DI 47 544.	csütörtök
Zala, kapornaki-szék	Kapornak	1326–1526.	Zala I. 186., DI 36 747.	csütörtök
Zala, tapolcai-szék	Tapolca	1331–1482., 1503–1506.	Zala I. 256., Holub 216., Df 201 540., DI 105 084.	szerda
Zala, renneki szék	Rennek	1357–1483.	Zala I. 571., DI 93 560.	péntek
Zala, tapolca- renneki szék	Szentgrót	1486–94.	Holub 216., DI 93 666.	szerda
	Szántó	1494–1522.	DI 93 666., 93 835.	hétfő
Zaránd	Szineke	1401.	ZsO II. 1036.	hétfő
	Zaránd	1467–1524.	DI 63 223., 89 190.	hétfő
Zemplén	Zemplén	1299–1309., 1510.	CD VI/2. 215., DI 57 239., 22 085.	hétfő
	Terebes	1347–1395., 1454–64.	AO V. 30., ZsO I. 4100., Sztáray II. 508., DI 15 974.	kedd
	Szécs	1436., 1476–1502.	Sztáray II. 328., DI 68 657., 32 042.	hétfő, 1476-tól: csütörtök
Zólyom	Zólyom	1476–1518.	DI 63 263., 84 750.	csütörtök

A táblázatban csak az egyes székhelyekre vonatkozó első és utolsó adat szerepel. A dátumok egy részét a hátralévő archontológiai kutatások feltehetőleg tovább pontosítják, több megyénél azonban már nem számíthatunk új adatokra.

A jegyzetekben még nem említett rövidítések feloldása:

Bártfai Szabó = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938.

Doc. Trans. = Documente privind istoria Rominei C. Transilvania. Red. resp. Mihail Roller. Veacul XIV. Vol. 1–4. Bucuresti, 1953–54.

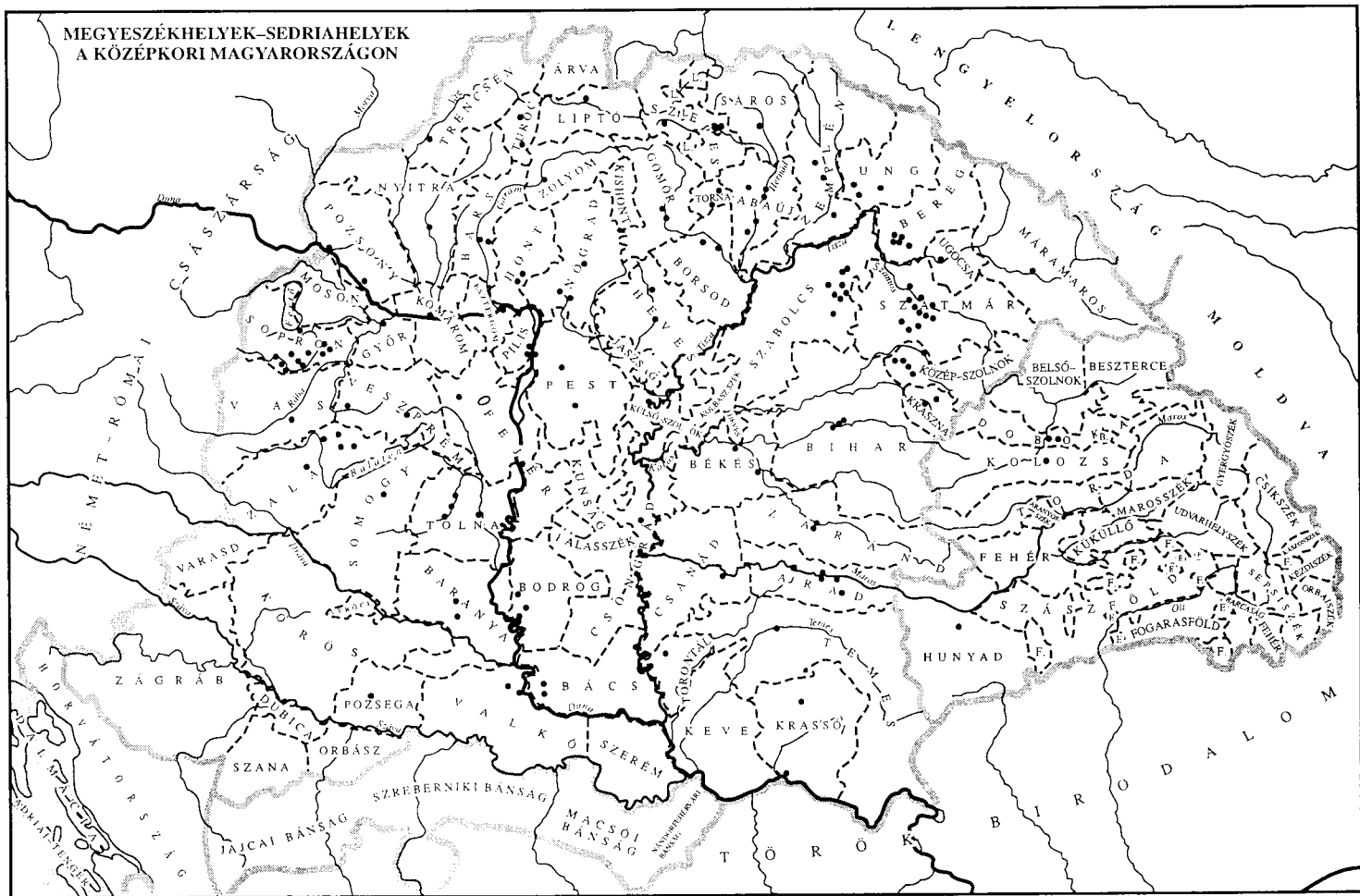
HOkl = Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879.

Jakó = A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. Kivonatokban közzét. és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1990.

Mihályi = Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századokból. Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta apsa Mihályi János. Máramaros-Sziget, 1900.

Teleki = Barabás Samu: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I–II. Bp. 1895.

Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. I–II. Bp. 1886–1890.

Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről

A magyar szokásjog első, teljességre törekvő lejegyzése 1514-ben történt meg. Werbőczy István országbírói ítélőmester ekkor fejezte be a később csak egyszerűen *Hármaskönyv*ként emlegetett munkáját. Középkori okleveleinkben egy-egy konkrét ügy kapcsán azonban számos olyan jogelvvvel találkozunk, amelyet hiába keresünk a *Hármaskönyv*ben. Az esetek többségében nem azért hiányoznak Werbőczy művének lapjairól, mert a nagy tekintélyű szerző ezeket elfelejtette lejegyezni, hiszen ezekről a munkája hiányosságainak pótlására néhány évtizeddel később született *Négyeskönyv* sem tudott. A hiány oka számos esetben az, hogy mindkét jogkönyv az élő jogszokásokat foglalta írásba, azokat a jogelveket, melyeket már nem alkalmaztak, nem említették. E tanulmányban két ilyen, Werbőczynél nem szereplő, az ország szokásjogára hivatkozó elvi jelentőségű megállapítást adunk közre, mindkettő a közgyűlési eljárás rendjével foglalkozik. Ahhoz azonban, hogy e két eddig ismeretlen szokásjogi normát megértsük, szükségesnek látszik, hogy áttekintsük a vármegyei közgyűlések történetét.

Közgyűlésnek azt a bíraskodási intézményt nevezzük, amikor az ország egyik nagybírója, más báró vagy ispán (királyi parancsra vagy anélkül) egy vagy több megye peres ügyeit helyben intézte el.¹ E gyűlések latin neve — akárcsak a középkori országos közgyűléseké, azaz az országgyűléseké — *congregatio generalis* volt. A régebbi irodalomban néha köztörvényszéknek is fordították. A harmadik, mindmáig használatos magyar kifejezés a *congregatio generalis* fordítására, a megyegyűlés. E szóval azonban érdemes csínján bánni. Az újkorban is tartottak *congregatio generalis*okat a megyék, és ezeket valóban megyegyűléseknek hívták, csak-hogy a nevükön kívül a középkori közgyűlésekhez vajmi kevés közük volt. A megyegyűléseket a megye hatósága tartotta rendszeresen, évente többet is, bíraskodási jellege ugyan sohasem szűnt meg teljesen, de fokozatosan háttérbe szorult, és helyet adott a közigazgatási, korabeli szóval, politikai ügyeknek, amelyek közt az országgyűlési követeltetésuktől a megyei utak javításáig a legváltozatosabb témák

¹ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.; *Török Pál*: A nemesi vármegye megalakulása. Kolozsvár, 1907.; *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.; *Föglein Antal*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok 1923–1924. 466–494.; *Istványi Géza*: A generalis congregatio. 1–2. Levéltári Közlemények 1939. 50–83., 1940–1941. 179–207.; *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Szeged, 1971. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX.) E tanulmány célja nem az eddigi irodalom összefoglalása, csak azokat a jelenségeket kívántam leírni, melyek a közreadott szokásjogi feljegyzések megértéséhez szükségesek.

kerültek terítékre. A megyegyűléseken történt az új tisztviselek megválasztása, a tisztújítás is, mégpedig ez is meghatározott időszakonként.

A középkori közgyűléseket ezzel szemben leggyakrabban bárók tartották. Néha előfordult, hogy az illető megye ispánja, alispánja, sőt néha csupán a szolgabírák vezettek közgyűlést, ez azonban csak ritkán esett meg. Mivel a Függelékben közreadott mindkét szokásjogi feljegyzés Pest és Pilis megye közgyűléseiből kelt, ezért nézzük meg példaképpen e két megye ismert középkori közgyűléseinek sorozatát.

1328. május 12. körül ²		
1338.		Druget Vilmos nádor ³
1341. április 25.	Újbécs	Druget Vilmos nádor ⁴
1342. május 6.	Újbécs	Druget Vilmos nádor ⁵
1350. november 30.	Erzsébetfalva	Gilétfi Miklós nádor ⁶
1353. április 16.	Erzsébetfalva	Gilétfi Miklós nádor ⁷
1355. június 9.	Erzsébetfalva	Gilétfi Miklós nádor ⁸
1360. június 11.	Erzsébetfalva	Kont Miklós nádor ⁹
1364. március 27.	Erzsébetfalva	Kont Miklós nádor ¹⁰
1368. március 13.	Erzsébetfalva	László hg. nádor ¹¹
1372. június 21.	Erzsébetfalva	László hg. nádor ¹²
1374. április 17.	Erzsébetfalva	Lackfi Imre nádor ¹³
1381. április 22.	Erzsébetfalva	Garai Miklós nádor ¹⁴
1383. május 30. után		Garai Miklós nádor ¹⁵
1388. július 27.	Erzsébetfalva	Lackfi István nádor ¹⁶

2 Csak említését ismerjük: „a most folyó közgyűlésen” a budafelhévi konvent előtt megjelent Pest megye négy szolgabírájából három, hogy bevallást tegyen. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár. (= AO) Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920., II. 357.

3 Csak említését ismerjük: Slovenský národný archív, Bratislava Jászói konv. orsz. lt. Acta ab anno 2–22. Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL Df) 251 694.

4 AO IV. 84.; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=MOL DI) 24 467. *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982. N° 521. egy 1340. évi közgyűlési adatot is hoz, ez azonban valójában 1360. évi. A továbbiakban lehetőség szerint az oklevél eredetijének jelzetét adom meg.

5 MOL DI 24 467., 3444.

6 MOL DI 35 855.

7 MOL DI 96 353.

8 MOL DI 41 262., 41 264.

9 MOL DI 75 368., 75 374.

10 MOL DI 6075., ennek átrása 1372-ből: MOL DI 5997.

11 MOL DI 4104., 41 755.

12 MOL DI 75 374., 41 883.

13 MOL DI 6199.

14 MOL DI 64 951–64 957., 6744.

15 MOL DI 64 968.

16 MOL DI 64 970., 7419., 7452., 64 971., 45 014., 7422., 44 473.

1389. augusztus 7.	Erzsébetfalva	Lackfi István nádor ¹⁷
1394. június 29.	Erzsébetfalva	Jolsvai Leusták nádor ¹⁸
1399. augusztus 4.	Erzsébetfalva	Bebek Detre nádor ¹⁹
1405. április 27.	Erzsébetfalva	Garai Miklós nádor ²⁰
1407. május 30.	Erzsébetfalva	Tapsonyi János alnádor ²¹
1409. április 9.	Szentfalva	Rozgonyi Simon országbíró ²²
1411. október 6.	Erzsébetfalva	Garai Miklós nádor ²³
1438. május 14.	Szentfalva	Hédervári Lőrinc nádor ²⁴
1467. március 5.	Pest mellett	Mátyás király ²⁵

Az összeállítás helyes értelmezéséhez néhány megjegyzés szükséges. A napi dátumok a közgyűlések kezdő napját jelentik, egy-egy közgyűlés ennél jóval tovább tartott, a gyűlések itt is egyre hosszabbak lettek. A helynévhez minden esetben hozzá kell fűzni a *mellett* kifejezést, mint ahogy a közgyűlésen kelt oklevelekben is tették, a gyűléseket ugyanis táborszerűen, a települések határában tartották. A két elnevezés, Szentfalva és Erzsébetfalva ugyanazt a helységet takarja, azt a falut, amelynek főtere a mai budapesti belvárosban, az Egyetem tér területén feküdt.²⁶ Pest átellenben fekvő szélén, Újbécsen csak Druget Vilmos nádorsága alatt tartottak közgyűléseket. Nem véletlenül, a falu ugyanis a Drugetek birtokában volt. Az ország északkeleti részén fekvő birtoktömbjüktől távol, egymagában állt a királyi udvar közelében, az egyik legkorábbi és legtipikusabb példajaként a bárók Visegrád és Buda közelében szerzett kisebb, többnyire egyfalus birtokainak.²⁷ Az utolsó gyűlés, melyet Pest mellett tartottak, az országgyűlések helyén, a Rákos mezején zajlott.

17 Zsigmondkori oklevéltár. (= ZsO) Összeáll. Mályusz Elemér és Borsa Iván. I–IV. Bp. 1951–1994., I. 1111. A dátum ezúttal az oklevél keltezését mutatja.

18 MOL DI 8400., 7962., 43 468., 86 479., 7918.

19 MOL DI 8469., 64 981–64 984., 8400., 86 479., 8388., 8528., Brno Seilern lt. (MOL Df 249 167.), 8508.; *Bakács I.*: i. m. 1142. 1400-ra vonatkozó *congregatio generalis* adata 1399-hez sorolandó, a kúriában folyó per évszámát tekintette a közgyűlés dátumának.

20 MOL DI 9036., 9037.

21 Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (= Károlyi) Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. I–V. Bp. 1882–1897., I. 541.

22 MOL DI 9539.

23 MOL DI 98 043., 98 130.

24 MOL DI 13 194., 36 620., 72 283., 98 043.; Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi család története. I. Bp. 1911. 550.

25 A Héderváry-család oklevéltára. (= Héderváry) Közli Radvánszky Béla és Závodszy Levente. I–II. Bp. 1909–1922. I. N° 252.; *Knauz Nándor*: A budai káptalan regestái 1148–1649. Magyar Történelmi Tár XII. 39., 40., 41.; MOL DI 16 506., 16 507., 16 508., 16 509., 16 512., 16 513., 16 517., 16 518., 16 520., 16 528., 16 531., 16 537., 16 538., 16 542., 45 243.; *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938. N° 952. Tülnyomó többségük regesztája megtalálható ugyanitt.

26 *Irásné Melis Katalin*: A pesti városalaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. 1994. 88–107.

27 A birtokok felsorolása Druget Vilmos 1330. évi végrendeletében található. *Carolus Wagner*: *Analecta Scopusii*. I. Viennae, 1774. 128. A közgyűléseken így keltezett egy évtizeddel később a nádor:

A sorozatba nem került be két 1355-ben Keresztúron, illetve 1464 körül tartott közgyűlés, ezek mindegyikét szolgabírák „celebrálták” és csak közvetett említésüket ismerjük.²⁸ Nem azért maradtak ki, mert az alább kifejtendő gondolatmenetbe nem illettek, hanem mert tartalmuk alapján egyértelmű, hogy mindkét esetben csupán *kikiáltott közgyűlésről* volt szó, még ha ezt az oklevél nem is mondta ki. A kikiáltott közgyűlések ugyan mindössze fél évszázadig 1435 és 1486 közt virágoztak, azonban erre az eljárásra korábbról, már az Anjou-korból is ismerünk példákat.²⁹ A kikiáltott közgyűléseknek (*proclamata congregatio generalis*) nevükön kívül semmi közük nem volt a közgyűlésekhez, ezeket egyedi, hatalmaskodási ügyek kivizsgálására tartották vagy a megyei törvényszék helyén, vagy gyakrabban a vitatott birtokon, ahogy Pest megyében a 16–17. században a magyar nyelvű forrásokban mondták, a „*villongó*” vagy „*veszekedő föld*” közelében. A kikiáltott közgyűlés tehát nem volt bírói fórum, csak bizonyítási eljárás keretétül szolgált.

Ha Pest és Pilis megyében nem is, az országban másutt azonban ismerünk olyan közgyűlést, amelyet alispán, sőt olyat is, melyet csak a szolgabírák tartottak, ezek azonban a közgyűlések elenyésző kisebbségét tették ki, ezek ettől még nem váltak a későbbi értelemben vett megyegyűlésekké, mint ahogy azok sem, melyeken a megyésispán elnökölt. E gyűléseken a megye szerepe nem domborodott ki jobban, mint ha az ország egyik nagybírja tartotta volna azokat. A közgyűléseket eredetileg csak királyi parancs alapján tarthatták, a formulává merevedett szóhasználatral a király felhatalmazásából (*regia auctoritate*).³⁰ A 14. század első felétől alakult ki az a szokás, hogy a nádor, az erdélyi vajda és a bánok saját elhatározásukból is tarthattak ilyeneket. A többi gyűlésen a bírói hatalom a király képében érvényesült, még akkor is, ha az országbíró a maga ítélőmesterét és írnokait elvitte e gyűlésekre, és ilyenkor az általa vezetett kúriai bíróság, a *királyi jelenlét* személyzete szolgál-

in villa nostra Wybech (1341.) AO IV. 84, apud villam suam Wybech (1342.) MOL DI 24 467. A bárók királyi rezidencia és főváros környéki birtokaira: *Tringli István: Pest megye története 1301–1437*. In: *Pest megye története*. I. k. megjelenés alatt a Kisebb bárói birtokok c. fejezetben.

28 MOL DI 75 368., 59 410., 59 525.

29 A kikiáltott közgyűlések mint a hatalmaskodások kivizsgálásának eszközei: *Decreta regni Hungariae*. (= DRH) Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II/11.); *Decreta regni Hungariae*. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II/19.) 1435: 3–5. tc., megszüntetésük: 1486: 2. tc., előzményeikre: *Istványi G.*: i. m. 65., 183.

30 1273-ban, az első ránk maradt közgyűlési oklevélben Pécs nembéli Dénes nádor ezt így írta körül: László király parancsából és az egész ország báróinak tanácsából (*ex precepto domini nostri Ladislai serenissimi regis Ungarie, ex consilio baronum totius regni*). Codex diplom. Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár. (= ÁUO) I–XII. Közzét. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., IX. 38. Aba nembéli Makján 1286-ban a király úr különös parancsára és utasítására (*ex precepto et mandato domini regis specialiter*) tartott gyűlést Zemplén megyében. Az 1340-es években vált uralkodóvá a „*sua regia auctoritate*” kifejezés használata, pl. AO V. 236.

tatott igazságot. Ugyanúgy a királyi felhatalmazás érvényesült olyankor is, ha egy alispán a maga és ura sokkal szerényebb eszközeivel tette ezt meg.

A 14. század első évtizedeiben említenek olyan közgyűléseket is, amelyek esetében nem tették ki a „királyi felhatalmazás” kifejezést. A közgyűlések történetének legalaposabb feldolgozója, Istványi Géza ezt azzal magyarázta, hogy az interregnum és a központi bírászkodás rendszertelensége miatt bukkannak fel a királyi parancs nélküli gyűlések.³¹ A valóság azonban ennél némileg összetettebb volt.

A közgyűlések nem a kései Árpád-korban kezdődtek. Ez volt a legtermészetesebb elintézési módja azoknak az ügyeknek, amelyekkel a peres feleknek nem volt módjuk a királyi udvart felkeresni és maguk között fogott bírák közvetítése útján sem tudtak megegyezni. A királyi udvar amúgy is állandóan úton volt, és ott, ahol az uralkodó a királyi kúriákban megszállt, nemcsak felélte az udvarházak javait, hanem egyben a helybeliek számára élt királyi hatalmával is, mely a középkor embere számára elsősorban a bírói joghatóságban testesült meg. Az ország első bírója a király volt. Igaz, hogy terhes kötelezettségétől igyekezett megszabadulni és már a 11. században bírászkodási jogait részben a nádorra ruházta, azonban a szokásjog makacsul ragaszkodott a király, mint legfőbb bíró fikciójához. A Szent László harmadik törvénykönyveként emlegetett, azonban valószínűleg a lovagkirály uralkodása előtt keletkezett dekrétum még jelentősen korlátozta a nádor bírói hatalmát, csak a királyi kúriában helyettesíthette urát, saját kúriájában csupán az udvarnokok felett ítélezhetett és természetesen fogott bíróként mindazok felett, akik önként fordultak hozzá.³² Jó másfél évszázaddal később az Aranybulla már a király általános bírói helyettesének ismerte el a nádort, ám nem ez a törvény teremtette meg számára ezt a jogkört, hanem minden bizonnyal akkor nőtt meg a hatalma, amikor a királyi kúriában egy másik bírói helyettes is feltűnt, a később országbíróvá lett udvarbíró.³³

A közgyűlések azonban nem a királyi kúriákban történő bírászkodásból nőttek ki. E két eljárás már a korai Árpád-korban szét kellett hogy váljon. Az igazságszolgáltatás egy része az előbb említett udvarházakban zajlott, ott, ahol a nádor, majd az udvarbíró is ítélezhetett a király helyett. A többi bírászkodás a nemesek és más szabad állapotú személyek — 13. századi kifejezéssel élve: királyi serviensek — birtokain történt. Az előbbiből alakultak ki a kúriai bíróságok, az utóbbiból a közgyűlések. A közgyűlések évszázadokon át alig változó, masszívan konzervatív és nagyon archaikus eljárásrendje, amelyre az első szokásjogi feljegyzésünk is utal, azt mutatja, hogy a két intézmény nagyon korán külön utakon fejlődött. Míg a nádor kúriai bírászkodása korán függetlenedett a királyétól, a nádori közgyűlések függetlenedése csak egy évszázaddal később történt meg. A királynak joga volt minden alattvalója birtokán megszállni, és e jogát különös paranccsal átruházhatta az általa megbízott személyekre, elsősorban a nádorra. Az, hogy e megszállás terhes kötelezettségekkel járt a szállást nyújtó számára, az egyértelműen kiderül az Aranybulla

31 Istványi G.: i. m. 67., 64.

32 Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 174.

33 Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 58.

ama passzusából, melyben a király ígéretet tett arra, hogy a serviensek birtokain a jövőben csak akkor fog megszállni, ha hívják. Nem véletlen, hogy ezzel párhuzamosan mindjárt az első cikkelyben kimondták a fehérvári törvénynap tartásának kötelezettségét, és azt, hogy ott minden királyi serviens bátran keresheti igazát.

A közgyűlésekre vonatkozó első biztos források még az állandó királyi udvar kialakulása előtti időből származnak, először a Várad Regisztrum lapjain találunk velük. Itt, a számos ügy között, amikor a megyésispán küldött valakit Váradra, hogy a forró vassal a kezében bizonyítsa be igazát, találunk néhány esetet, mikor a váradai káptalan egyébként szűkszavú írnokai nem mulasztották el feljegyezni, hogy Márton ispán 1219-ben a Kraszna megyei perlekedőknek „a király parancsából” szolgáltatott igazságot.³⁴ 1220-ban néhány bihari ember rendes bírója, Mika bihari ispán előtt jelent meg, aki azonban nem mint ispán, hanem „András király által delegált bíróként” járt el.³⁵ A következő évben békési perlekedőket Szeghalomra idéztek meg, ahol ezúttal a király által delegált két bíró egyszerre járt el, saját ispánjukon kívül az előző példából már ismert Mika bihari ispán is. Ugyanabban az évben a szatmáriaknak „a király parancsából a király által delegált bíró” szolgáltatott igazságot.³⁶ Ezek tehát nem a szokásos ispáni törvényszékek, hanem olyan fórumok, ahol ugyan az ispán ítélkezett, de királyi felhatalmazás birtokában.

Ennél azonban biztosabb adatokat is találunk a váradai tüzesvaspróba-lajstrom esetei között. Először 1221-ben egy borsodi ügygel találkozunk, amelyet „Benedek bán, a király által delegált bíró előtt” kezdtek. A jegyzőkönyv ezt követő ügyeiben Benedek már Bánkkal — a híres-nevezetes Bánk bánnal, ekkor udvarispánnal³⁷ — együtt jár el az újváriak, majd a szabolcsiak ügyében, többet azonban nem tettek ki nevük mellé a királyi felhatalmazást. Nemsokára Bánkkal már csak egyedül találkozunk, útvonalát azonban nem tudjuk rekonstruálni, mert a regisztrum adatai közt egy borsodi ügyet egy szabolcsi, majd egy hevesi követ, végül újra egy borsodival találkozunk.³⁸ A következő évben azonban világos a helyzet: Bánk előbb az újváriaknak, majd a szabolcsiaknak szolgáltatott igazságot.³⁹ A múlt században Hajnik Imre ezeket az adatokat a közgyűlések első forrásai közé sorolta, Istványi ezt azonban azzal utasította vissza, hogy itt csupán a nádor szokásos udvarnokok feletti bíraskodásáról van szó, melyet már a 11. századi törvények is említettek.⁴⁰ Ez azonban az ispánok királyi felhatalmazásából történő bíraskodására nem szolgál magyarázattal. Ráadásul az említett esetekben egyetlenegyszer sem találkozunk udvarnokokkal. Egyszer szabolcsi várjobbágyokat és várnépeket, másszor a debrői egyház jobbágyait, egy újabb alkalommal meg éppenséggel Belus bán nemzetségéből való Mocsó fia Mártont említették, — aki minden bizonnyal előkelő ember kellett, hogy

34 Az időrendbe szedett váradai tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki hű hasonmásával együtt. (= VR) Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Bp. 1903. N° 229. és 230.

35 VR N° 235.

36 VR N° 286., 287.

37 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 79.

38 VR N° 291–298., 300–306.

39 VR N° 329–332., 334–335.

40 Istványi G.: i. m. 53.

legyen — míg az összes többi eset egyszerűen megyebélieknek nevezi a Bánk előtt igazukat keresőket.

A közgyűlési bíráskodás már a Várad Regisztrum adatai alapján is kialakult formákat mutatott. A 13. század első évtizedei azonban különösen szükségessé tették ezt a fórumot. A vidéki bíráskodás a 11. századtól az ún. billogosok, mépedig a királyi billogosok vállán nyugodott. Az ispánok joghatósága a szabadokra — legyenek azok egyszerű ún. közsabadok, vagy pedig előkelő nemesek — az Aranybulla szerint csak pénz- és tizedügyekben terjedt ki, valamint ők ítélték a büntettek: a tolvajlás, a latorság eseteiben is. A középkori jogfelfogás azonban nem sorolta ide az önhatalmú jogérvényesítés során elkövetett vérontást, bármiféle javak elvételeit. Ezek túlnyomó része amúgy is különféle birtokügyekkel állt kapcsolatban, az ilyen jogvitákat évszázadon át egymás közti egyezkedéssel, ún. fogott bírák közbejöttével intézték el, és csak akkor kerestek maguknak más bírói fórumot, ha ez nem vezetett egyezséghez. Magyarországon nemesember felett eredetileg csak a király ítéltethet, őt felkeresni fáradságos, a többség számára egyszerűen lehetetlen volt. Ezen az sem segített, hogy az uralkodó a nádorral, majd az országbíróval is megosztotta a bírói joghatóságát. A nemesek pedig igényelték, hogy királyuk igazságot szolgáltatson nekik. Ha ők nem tudták felkeresni urukat, a király kereste fel őket, egy akkora országban azonban, mint Magyarország, az ítélezés folyamatosságát ez sem tudta biztosítani. Az uralkodó ezért hatalmát olyan bírákra ruházta, akik helyben állandóan eljárak olyan ügyekben, amelyekkel a királyi kúriát kellett volna felkeresni. Ekkortájt az idézés a bírák elé a pecsét felmutatásával történt, a király bírái azonban nem akármilyen pecsétet mutattak fel: erre a király képe volt rávésve, jelezve, hogy viselője a király nevében jár el. A független királybírák azonban 12. század végére az ispánok alárendeltjeivé lettek, ahogy forrásaink — a Várad Regisztrum és az Aranybulla — mondták: „az ispán lábainál” ítélték.⁴¹ Azok a servienstömegek azonban, akik az évszázad végére beverekedtek magukat a nemesi rend soraiba, nem kívántak az ispánok joghatósága alá kerülni. Hiába voltak a Szent István-napi fehérvári törvénylátó napok — amelyeket többnyire meg sem tartottak — ide eljutni a többség számára éppoly lehetetlen volt, mint a kúria más tárgyalásaira. A király ezért folyamodott ahhoz a módszerhez, hogy időről-időre az előkelőire ruházta bírói hatalmát, hogy azzal egy-egy megye lakói számára jogot szolgáltatassanak.

A közgyűlési igazságszolgáltatás minden tekintetben magán viselte a királyi felhatalmazás jegyeit. A gyűléseket sok esetben ugyanazok vezették, akik a kúriában mint az ország főbírái ítéleztek; mégis ha a nádor vagy az országbíró tartott közgyűlést, akkor hiába vitte magával arra a kúriai személyzetének nagy részét (azaz a gyakorlatban a kúriai bíróságok „helyszíni” tárgyalásáról volt szó), mégsem beszéltek évszázadokkal később sem a nádori vagy a királyi jelenlét bíróságáról. Ezeket a kifejezéseket fenntartották a királyi kúriában zajló bíráskodásnak.

A 13. század második felében leggyakrabban a király első bírói helyettesét, más alkalmakkor az ekkor már saját személyében eljáró nádort bízták meg ezzel a feladattal. A 14–15. században — legalábbis az ország központi területein — a köz-

⁴¹ Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. Miskolc, 1930.

gyűlések már olyannyira hozzátartoztak a nádor méltóságához, hogy a közgyűlések szinonimájaként a nádori közgyűlést emlegették.⁴² A nádor a 13. században azonban még királyi felhatalmazásból tartott közgyűlést.⁴³ Am ahogy annak idején a kúriában a nádor által vezetett királyi jelenléti bíróságból nádori jelenlét lett, úgy a nádorok közgyűlései is önállóvá váltak. A nádoroknak ezentúl nem volt szükségük királyi felhatalmazásra, hogy *congregatio generalis* vezessenek, ezt megtehették a saját szakállukra is. A váltás nem egyik napról a másikra történt, hanem ehhez több évtizednyi átmeneti időszakra volt szükség. Az önálló nádori törvényszékek kialakulásában nagy szerepe lehetett annak is, hogy a 13. század végén és a 14. század elején nagy hatalmú, önálló politikát folytató urak viselték a nádorságot. Az úttörő talán Kőszegi János volt, aki 1288-ban Sárváron tartott gyűlését nem a király, hanem „Vasvár [megye] összes nemeseinek és bármilyen más állapotú embereinek akaratából” rendezte.⁴⁴ Rátót nembéli Loránd 1298-ban szabolcsi saját *congregatióját* az oklevélben egy sorral lejjebb azután királyi közgyűlésként emlegette, egy évvel később pedig borsodi gyűlésekor saját közgyűléséről beszélt, azonban az 1298-as adat fejezte ki a valóságot: mindkét gyűlés királyi felhatalmazásból zajlott le.⁴⁵ Kristó Gyula kutatásaiból ismerjük a tartományurak közgyűléseit. Csák Máté a saját nevében tartotta tapolcsányi gyűléseit, de így járt el Aba Amadé is Zemplén megyében 1299-ben.⁴⁶ Borsa Kopasz azonban még 1312-ben is az újvári és a zempléni gyűlésen Károly király akaratából bíraskodott.⁴⁷ Az őt követő nádorok azonban már saját jogon tartottak gyűléseket. A fent közölt pest-pilisi összeállításunkban szereplő 14. századi nádori közgyűlések egyikénél sem említik a királyi felhatalmazást. Később is megesett ugyan, hogy a nádorok királyi parancsot is kaptak a közgyűlések vezetésére, de e tisztség viselői ilyenkor sohasem mulasztották el, hogy ekkor már réginek számító önálló jogukat is kihangsúlyozzák. 1357-ben Kont Miklós így írt erről: „minket [a király] azzal bízott meg, hogy az említett gonosztevők kiirtása céljából az ország régi szokásjoga szerint megyei gyűléseket tartsunk országa bármely részei számára királyi felhatalmazásából és mint ahogy az minket nádorságunk tisztéből is megilletet”.⁴⁸ Hasonlóképpen járt el Gilétfi Miklós 1349-ben és Garai Miklós 1406-ban.⁴⁹

42 Pl. DRH 1486: 1. tc.: „iudicium generale sive palatinale”.

43 Istványi G.: i. m. 55., a 30. jegyzetben idézettekén kívül: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Cura et studio Georgii Fejér. Buda, 1829–1844., V/3. 333.; Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (= HO) I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., V. 63.

44 „de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum Castris Ferrei”. HO VII. 206.

45 HO VIII. 89.; ÁUO XII. 637. Későbbi példa ennek indoklására: 1358-ban a szabolcsi alispán a szolgabírákkal tartott közgyűlést, melyet a „mi közgyűlésünk”-ként emlegettek, amit „királyi rendelésből és parancsából tartottak” (*in congregatione nostra generali, quam [...] ob regium preceptum et mandatum [...] celebrassemus*). AO VII. 86.

46 Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 203.

47 AO I. 256.

48 „sua regia auctoritate et eciam prout officio nostri palatinatus incumbet”. AO V. 236.

49 MOL DI 51 526. és MOL DI 9251., 83 494.

Ha a nádorok jogát leíró ún. nádori cikkelyeket nem Hunyadi Mátyás alatt, hanem valamikor 1409 előtt foglalták volna írásba, akkor minden bizonnyal bekerült volna közéjük az is, hogy a nádoron, az erdélyi vajdán és a bánokon kívül senkinek nincs joga királyi felhatalmazás nélkül közgyűlést tartani. A két utóbbi méltóság esetében az önálló közgyűlés-tartás kialakulásának folyamatát a források hiánya miatt nem tudjuk pontosan rekonstruálni.⁵⁰ A szentfalvai gyűlések esetében 1407-ben még nem említik a királyi felhatalmazást, 1411-től azonban már Pest és Pilis megye nemesei számára rendezett összes közgyűlést „különös királyi parancsból” tartották. A változás éve egészen pontosan meghatározható. 1408-ban Zalában még királyi felhatalmazásból és „nádori tisztéből” járt el Garai Miklós, azonban 1409-ben Vas vármegyében tartott gyűlésén már csak a királyi felhatalmazást emlegette.⁵¹ Ezután a nádorok és más tisztviselő közgyűlései közt nem volt különbség, a báni, vajdai jogosultság azonban megmaradt. 1435-ben Zsigmond király Szabolcs megyével azt tudatta, hogy Pálóczi Mátyus országbíró kiküldi hozzájuk, hogy közgyűlést tartson. Parancslevelében felhívta a megyebéliek figyelmét, hogy a nádornak „mint nekünk magunknak” mindenben segítségére legyenek.⁵² Nem tudjuk, hogy mi lehetett Zsigmond célja a változtatással, az azonban biztos, hogy ezután a közgyűlések száma rohamosan csökkent, jelentőségüket már soha többé nem nyerték vissza.

Károly Róbert korában találkozunk néhány olyan közgyűléssel is, amelyeket ispán, alispán vagy szolgabíró tartott, mégsem tették ki a királyi felhatalmazás kifejezést az oklevélben. Ezek esetében, éppen abból a későbbi forrásokból egyértelműen kiolvasható szokásból kiindulva, hogy csak a nádornak van joga önállóan gyűlést tartani, tudunk visszakövetkeztetni arra, hogy ez esetben egyszerűen a cancelláriai formulákat nem ismerő vármegyei írnokok fogalmazása hagyta el a királyi felhatalmazásra hivatkozást. A vármegyék, akár csak az országbíró, a tárnokmester vagy más országos tisztségviselő, csak ennek birtokában tarthattak gyűléseket.⁵³

A fenti összcállításból kiolvasható adatok nagyjából megfelelnek az országos átlagnak. Az Albert király halála utáni zavaros időkben egyáltalán nem is voltak *congregatiók*. A megkoronázásáig Mátyásnak sem jutott eszébe, hogy felújítsa a közgyűlések tartásának szokását. Az 1464. évi koronázás utáni törvények — melyek mind a törvényes konszolidáció jelét hordták magukon — azonnal elrendelték, hogy ezentúl „a régi szokás szerint” rendezzenek minden megyében általános törvényszéket (*iudicium generale*).⁵⁴ Ha ez a cikkely a rendek kívánságára került be a dekrét-

50 Istványi G.: i. m. 200.

51 Zala vármegye története. Oklevéltár. (=Zala) I-II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890., II. 335.; MOL DI 92 332.

52 MOL DI 54 920.

53 Így értékelte ezt már Gábor Gy.: i. m. 147. is, ezt azonban Istványi G.: i. m. 57., 64. néhány adattal cáfolni próbálta. Hogy a megyék az országos tisztviselőktől mennyire eltérő formulákat használtak, arra jó példa egy 1346. évi levelesítő jegyzék, melyet egyébként királyi parancsból tartott gyűlésen állított ki az ispán és a négy szolgabíró. MOL DI 51 398. A nádorok által készített jegyzékeknek ekkor már olyan szövegezésük volt, mely az utolsó általunk ismert proscriptiós jegyzékig, a zalai 1512. éviig szinte semmit sem változott, itt azonban egészen más — sokkal primitívebb — szövegezéssel találkozunk. 1349: MOL DI 51 526.; 1512: MOL DI 22 311.

54 DRH 1464: 21. tc.

tumba — amit jogal feltételezhetünk —, akkor azok jócskán elszámították magukat. A túlzott adóztatás és az adománypolitika mellett a mátyási tirannikus kormányzat egyik legfőbb jellemzőjét a kortársak éppen a közgyűlésekben látták.⁵⁵ A közgyűlések sorát maga Mátyás nyitotta meg, amikor Pest és Pilis megye számára 1467-ben saját nevében tartott törvényszéket. Ugyanekkor a Duna túlsó partján, Budán országgyűlés zajlott, így joggal feltételezhetjük, hogy a király legfeljebb ha a megnyitóra ruccant át a pesti és pilisi nemesekhez. A ránk maradt szép számú oklevélből kiderül, hogy Laki Tuz János dalmát–horvát bán és udvarmester, valamint Rozgonyi János tárnokmester vezették a tárgyalást. Az egész gyűlés bebizonyította a közgyűlési rendszer elavultságát. Hiába várták a nemesek a régi pereik orvoslását, a király helyett csak a királyi személyes jelenlét hivatalnokait látták, akik alig néhány ügyben hoztak ítéletet, az ügyek többségét pedig a bírságok kirovása után a kúriába, a személyes jelenlét elé halasztották.⁵⁶ Más megyék okultak a Rákos mezei példán, a közgyűlések tartását pénzzel váltották meg. 1471-ben, a Vitéz János-féle összeesküvés leleplezése után a rendek elérték, hogy törvénybe iktassák azt, hogy közgyűléseket csak a régi módon lehet tartani. Mátyás nem az az ember volt, aki egy ilyen semmitmondóan megfogalmazott törvényt ne tudott volna a maga javára fordítani. Egy évvel később az uralkodó Bátor István országbírókat küldte ki Pest, Nógrád, Heves, Külső-Szolnok és Szabolcs megyékbe közgyűlés tartására. A megyék azonban a meghirdetett helyre nem gyűltek össze. Mátyás felbőszülve az ellenszegülésen, egyszerre burkolt és nyílt, fegyveres fenyegetéssel teli levelet írt az öt megyének, hogy ne halogassák a közgyűlés tartását.⁵⁷ Pest megye valahogy mégis kijárta — azaz pénzzel megváltotta —, hogy ne kelljen *congregatio*ra menniük.

Mátyás és tanácsadói 1485 végére levonták a konzekvenciát: a közgyűlések nem képesek a rájuk szabott feladatokat betölteni. A nagy bírósági reformot megvalósító törvénykönyv legelső cikkelye arról intézkedett, hogy „az általános avagy nádori törvényszékek eltöröltessenek és ettől kezdve soha ne rendezzenek ilyeneket”.⁵⁸

A rendek azért 1492-ben — biztos ami biztos — Ulászlóval is megerősítették e rendelkezést.⁵⁹ A közgyűlések évszázados története ezzel véget ért. A megszüntetésükről szóló két törvénycikkhez ugyan hozzáfűztek egy kiegészítést azzal, hogy ha egy megyében a gonosztevők igen elszaporodnának, *a megye kérésére* a király engedélyezheti *congregatio generalis* rendezését, erre azonban már csak elvétve került sor. A Jagelló-korban végleg elhalt ez az intézmény. A Hármaskönyv és főleg a Négyeskönyv lapjain tehát azért nem leljük meg e jogelveket, mert amikor készültek, már nem vagy csak alig alkalmazták ezeket.

A közgyűléseken kizárólag bíraskodás folyt, ezek nem tekinthetők a megye törvénykezési fórumának, még azokban az esetekben sem, amikor ispán, alispán

55 Küffer Béla: A köz vagy nádori törvénykezés mint Mátyás király jövedelmi forrása. Jog és pénzügytörténeti értekezés. Bp. 1884.

56 Tringli I.: Pest megye története 1437–1526. Id. kézirat. A közgyűlésekről szóló fejezet.

57 MOL DI 70 966.

58 DRH 1486: 1. tc. Az ezt követő cikkely pedig a kikiáltott közgyűlések megszüntetéséről intézkedett.

59 Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. (= MT) Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 1492: 35. tc.

vagy szolgabírák tartották. Az ispánok — hacsak nem ők maguk tartották — rendszerint nem is vettek részt megyéjük közgyűlésén. Amíg pl. Pilis megyének volt ispánja, addig egyetlen alkalommal sem vett részt a pilisi ispán a fent említett gyűléseken. Nem a közgyűléseken választották a tisztségviselőket, a szolgabíróváltások nem köthetők egy-egy *congregatio*hoz, őket a megyei nemesség a sedriákon választotta. A közgyűléseken megválasztott tizenkét esküdt nem volt megyei tisztségviselő, megbízatásuk csak az éppen folyó közgyűlésre szólt. Egyetlen kivétel a Mátyás-kor néhány esztendeje, amikor felsőbb uralkodói parancsra az 1486. évi dekretumban állandó esküdtek tartását rendelték el a megyéknek.⁶⁰ A sedriai kiadványokon az alispánnal és a szolgabírákkal együtt szereplő többnyire tizenkét esküdt korszakspecifikus intézmény: 1492-ben más „káros mátyási újításokkal együtt” ezt is eltörölték. A kivételt éppen Pest és Pilis megye jelentette, ahol — mivel itt sem ispán, sem alispán nem volt — a szolgabíráknak szükségük volt állandó esküdtekre, e jogukat pedig 1495-ben törvénnyel is megerősítették.⁶¹ Mátyás újítása az állandó esküdti intézmény felújításával legfeljebb csak túl korán jött, de nem volt elhibázott intézmény, hiszen a Jagelló-korban néhány megyében Pest megyétől eltérően spon-tán módon kialakult a tisztségük.⁶²

A megyék életében a 16. század közepén néhány évtized alatt zajlott le egy olyan változás, amely csak a 13. század végihez fogható. Az ekkor átalakuló megyei szervezet egyik legjellemzőbb újítása, éppen a megyegyűlések kialakulása volt. E 16. századi változások egészen a 19. századig működő intézményeket, eljárásokat alakítottak ki, egészen a polgári közigazgatás bevezetéséig kiszolgálták a magyar államot, jelentőségükhöz még a II. József-féle újítások sem foghatóak. A megyegyűlés is eme új intézmények közé tartozott.

Ha már egyszer a 19. század óta szokásba jött, hogy jelzővel különböztessük meg a 13. század végi megyéket a későbbiektől, és ily módon királyi és nemesi megyéről beszélünk, akkor elgondolkodhatnánk azon is, hogy hasonlóképpen megkülönböztessük a 16. század közepe előtti és utáni megyéket, amelyeket legalább akkora fejlődésbeli különbség választott el egymástól. Magam részéről elképzelhetőnek tartanám az önkormányzati megye fogalmának bevezetését. A 16. századi magyar szokásjogi nyelv ugyan nem használta az autonómia kifejezést, de ez az a szó, amely a változás lényegét megmutatja. Megyei önkormányzatról a 16. század előtt beszélni teljes anakronizmus. Ugyan miféle önkormányzat az, ahol a király hadbahívó parancsára a megye nemességének fel *kell* kelnie, ha királyi parancsra az adóbehajtásban a szolgabíráknak részt *kell* venniük, ha a központi bíróság utasítására vizsgálatot *kell* végezniük? Az a sedria, amelyen *szolgabírák szolgálnak* az ispánnak, vagy az alispánnak, a régebbi ispáni törvényszékek egyenes folytatása, a különbség csupán annyi, hogy újabb ügyekre és ami ezzel együtt járt, újabb társadalmi rétegekre is kiterjesztette legalábbis csekély jelentőségű ügyekben joghatóságát. Végigtekintve a megyék működésén, az első változások, amelyek az önkormányzat csírái felé mutattak, a más tekintetben is Magyarországon az újkor haj-

60 DRH 1486: 8. tc.

61 MT 1495: 24. tc.

62 *Hajnik I.*: i. m. 80.

nalának tekinthető Zsigmond-korban bukkantak fel. A 16. századi új megyét is legfeljebb a múlt századi függetlenségi párti politikus-historikusok láthatták tisztán önkormányzatának. Valójában a megye bizonyos tekintetben mindig is királyi maradt. Ennek ellenére az önkormányzati megye kisegítő meghatározásként alkalmazható lenne a 16. század második felétől az 1848-ig terjedő időszak vármegyéire. Attól azonban mindenkit óvni, hogy ez a kifejezés is olyan önálló életre keljen, mint a királyi és nemesi megye fogalma.

Az első itt közölt szokásjog gyakorlati megvalósulása már régóta ismert volt, a meglétére épp a nagyszámú alkalmazásából könnyen lehetett következtetni.⁶³ Levéltárainkban ugyanis százával találhatók olyan oklevelek, amelyek arról szólnak, hogy felperes előadta ügyét a közgyűlés előtt, az alperes pedig azért, hogy megfelelő választ adhasson, egy későbbi tárgyalásra kérte halasztani perét. A halasztás ilyenkor a kúriába történt.⁶⁴ Ha a kúria vagy a megyei sedria előtt történt ugyanez, akkor automatikusan kijelölték az újabb terminust és elhalasztották a pert. A közgyűléseken is ez történt, csak hogy itt az alperest előbb megbírságotlák. Az erről kiállított oklevelek formulái szerint az alperesek ezt jól tudták, mert eleve a „szokásos bírság megfizetése mellett” (*cum gravamine consueto*) kérték a halasztást. Ugyanez történt akkor is, ha valaki egy oklevél kiadását kérte a másik féltől, és az nem tudta az oklevelet a közgyűlés előtt felmutatni.

A közgyűlési hárommárkás bírság kirovása azonban érthetetlen annak a jogelvnek az ismeretében, mely szerint a „felperesnek kell mindig készen állnia” (*actor semper paratus esse debet*). A középkori — nem csak a magyar — jogfelfogás szerint ugyanis a perlekedő felek nem voltak egyenrangúak. A pert elindító felperesre sokkal több kötelezettség hárult, mint a perbe hívott félre, az alperesre. Ez annak az ősi jogelvnek a kifejeződése volt, amely szerint a pert indítóra — még ha egy hatalmaskodás kárvallottja is volt az illető — mint békétlen emberre tekintettek, aki jogvitáját nem tudta a természetes módon, azaz egyezséggel elsimítani. Ha az alperes pl. oklevelét a kúria vagy a megyei törvényszék előtt nem tudta bemutatni, hanem újabb terminust kért, akkor bírság nélkül történt pere elhalasztása, neki ugyanis nem kellett „mindig készen állnia” a bizonyításra.

A közgyűlés azonban egyszeri esemény volt: Nagy Lajos korában, amikor az az intézmény a legjobban virágzott, kettő-öt esztendő telt el, amíg ugyanarra a megyére sor került. A közgyűlési bírászkodás célja kettős volt: a tolvajok, latrok meg más gonosztevők kiirtása és a bárki számára való igazságszolgáltatás.⁶⁵ Az utóbbi kategóriába mindazok az ügyek beletartoztak, amelyek a kúria előtt felmerültek. Ahhoz azonban, hogy a közgyűlés betölthesse eredeti hivatását, és helyben, gyorsan igazságot szolgáltatasson, el kellett tekinteni attól az elvtől, hogy a „felperes mindig készen kell hogy álljon”, itt mindkét félnek, azaz az alperesnek is készen kellett állnia a bizonyítékaival. Ez a szokásjogi norma ily módon a közgyűlési eljárás alapvető lényegét fejezte ki.

63 Gábor Gy.: i. m. 145.

64 Egy Pest megyei példa a sok közül 1399-ből: ZsO I. N° 6019.

65 E kifejezés is formulaszámba ment. „...*pro compescendis furibus et latronibus ac quibuslibet malefactoribus extirpandis cuiuslibet etiam querulanti iustitia impendenda congruenti*” pl. MOL DI 53 040.

A másik elv a kegyelmezési gyakorlatba enged bepillantást. Míg az előző szokásjogi feljegyzés a szokásos ügyekre vonatkozott, addig ez a közgyűlések elsődleges céljával, a gonosztevők levelesítésével kapcsolatos. (A polgári- és a büntetőjog szétválasztását a középkoros jogtörténeteknek, akár csak a római jogászoknak, tanácsos elfelejteniük, e fogalmak közti különbségtételt, sőt az önálló büntetőjogot magát, az újkori európai jogfejlődés teremtette meg.) Egy-egy közgyűlésen tucatjával proscríbálták a bűnözőket.⁶⁶ Ha az összes elítélten végrehajtották volna az ítéletet, a fő- és jószágvesztést, az csakhamar komoly munkaerőproblémát jelentett volna egy olyan korban, amikor a jobbágyok megtartásáért valóságos harc zajlott a földesurak között. (Hasonlóképpen kell megítélni annak a sokat idézett Szent László kori törvénynek gyakorlati megvalósulását is, mely a tyúkon felüli érték eltulajdonítóit halállal büntette volna. Ez akkortájt felért volna egy genocídiummal.) A levelesítettek túlnyomó többsége kegyelmet nyert, a jobbágyokért földesuruk kifizette vérdíjukat, a nemesek pedig a királytól kértek kegyelmet.⁶⁷ Sőt az ország szokásjogához az is hozzátartozott, hogy egyetlen proscríbált országlakost sem lehetett mindaddig még bírsággal sem sújtani, amíg a királytól kegyelmet nem kért.⁶⁸ Az itt közölt jogelvből pedig az derül ki, hogy egy kiválasztott személy számára maguk a levelesítők adhattak kegyelmet.

A kiterjedt kegyelmezési gyakorlat nem volt funkciótlán intézmény. A legveszedelmesebb bűnözők számára ugyanis nem kínált menedéket. Ők a kóbor latrok vagy tolvajok voltak, akik hol itt, hol ott bukkantak fel. Mivel lakóhelyük nem volt, ezért feltehető, hogy büntettekbeől tartották el magukat. Ha jobbágyok voltak, földesuruk sem volt, így nem volt, aki megváltsa őket az akasztófától. Büntetésük elnyerésére ők számíthattak leginkább.

*

Quilibet causans tam agens, quam in causam attractus in congregationibus regni Hungarie palatini generalibus de regni consuetudine [requirend]o assueta sua instrumenta, quibus fulcurentur, promptos deberet exhibere et paratus.

1360. június 14. Erzsébetfalva mellett.

Kont Miklós nádor által Pest és Pilis megye számára tartott közgyűlésen Péceli Bojtorján János Csányi Dénes fiától: Mihálytól és Tamás fiától Domonkostól azt tudakolta, hogy milyen jogon élnek Pécelen. Mihály és Domonkos azt válaszolták, hogy leánynegyed címén élnek Pécelen, arról azonban, hogy milyen jogon és hány részen lagnak ott, okleveleiket ekkor nem tudták bemutatni, hanem az ország szokásjoga szerint kirótt bírság mellett későbbi időpontot kértek. A nádor pedig az alispánnal, a szolgabírákkal, esküdtekkal és az említett megyék nemeseinek közönségével elrendelte, hogy három márka bírságot fizessen, *mert minden perlekedő, legyen az felperes avagy alperes, Magyarország nádorának közgyűlésén az ország szokásjoga szerint bizonyító okleveleinek bemutatásával készen állni tartozik*; továbbá a királyi kúriában Szent István-nap nyolcadán tartozik megjelenni.

Szakadt, sérült oklevélben. MOL DI 75 368. (Patay cs. lt.)

66 Szabolcs 1399: 28, Sáros 1406: 34, Zala 1408: 139, Vas 1409: 191, Sáros 1409: 57, Ugocsa 1409: 57 levelesített személy. ZsO I. N° 5990., II. N° 5080., 6672., 6787., 7105.; Zala II. 335.

67 Felsorolás helyett a számtalan példát ld. a ZsO mutatójában a levelesítés címszó alatt.

68 ZsO III. N° 1784.

*

Dominus rex aut palatinus vel alius presidens per dominum regem deputatus unus nocivus proscriptus(!) iuratis assessoribus et iudicibus nobilium eiusdem comitatus ad gratiam faciendam dare solet et ipsi iurati assessores ac iudices nobilium capitique possessionibus ac iuribus possessionariis et bonis talis proscripti habent gratiam faciendam auctoritate iudiciaria facultatem.

1467. március 24. Pest mellett.

Pest megye esküdtői és szolgabírái Mátyás király által számukra rendezett közgyűlésen, Annát, Keszi Benedek özvegyét, most Bogárdi Péter feleségét kihágásai miatt levelesítették, mivel azonban ennek az országnak a szokásjoga megkívánja, hogy a király úr, a nádor vagy a király úr által kirendelt más elnök egy levelesített bűnöst e megye esküdti ülnökeinek és szolgabírójának kegyelmezés céljából átadjon és az esküdtök és a szolgabírák az ilyen levelesített fejének, birtokainak, birtokjogainak és jószágainak bírói hatalmuknál fogva kegyelmet adhatnak, Guti Ország Mihály nádor és Bogárdi Péter kérésére Annának a király személyében (*in persona dicti domini nostri regis*) kegyelmet adnak.

Alján 14 gyűrűspecséttel. MOL DI 16 512.

ISTVÁN TRINGLI

TWO NORMS OF COMMON LAW AT THE COUNTY GENERAL ASSEMBLIES

The general assembly (congregation generalis) was one of the judicial forums of medieval Hungary. At the assemblies, the country's so-called great judges, or other barons or prefects, sometimes at royal command, presided over law cases of the inhabitants of one or more counties. General assemblies were not held regularly. During their golden age under Lajos the Great (1342–1382) in any one county a general assembly was held two–five times per year. Although county sub-prefects, magistrates and witnesses all took part in general assemblies, the administration of justice at an assembly did not represent a county's judicial forum. At the beginning, the general assemblies were held exclusively on the basis of royal authorisation (*sue regia auctoritate*). They were first mentioned in 1219, but by that time they were being held in accordance with a custom that probably already went back several hundred years. The territorial office-holders of the Kingdom of Hungary — the Transylvanian voivode and the wardens of the southern marches — also had the right to hold general assemblies. At some time at the end of the thirteenth century the same right was extended to the Palatine, who held the highest office in the land. However, this right was taken from him after 1409.

In 1485 the general assemblies were abolished. Thus, the first full written record of Hungarian common law — made in 1514 — does not refer to these customs. The two norms stem from a document drawn up at the general assembly of Pest and Pilis county. The first norm concerns the **non**-validity of the legal principle according to which only the plaintiff must always be ready with his evidence (*actor semper paratus esse debet*). At the general assemblies the defendant also had to present his evidence straight away. According to the second norm, one of the criminals registered at the court could be immediately submitted to the king, who might then pardon him.

Egy késő középkori főrangú hölgy végrendekezésének tanulságai

A hollókői várban 1491. január 8-án végrendekezett, majd nem sokkal utóbb meghalt néhai Guti Ország Mihály nádor Zsófia nevű leánya. 1496. február 19-én a ferrarai Tommaso Amadei¹ kánonjogi doktor, Estei Hippolit bíboros esztergomi érsek helynöke Esztergomban „az érseki vár kapuja előtt egy sátor alatt, reggel, az ítélkezés szokott órájában” foglalkozott az ügyel. Bár — mint az alábbiakban kiderül — 1491-ben készült egy *registrum testamenti* is, a Zsófiához közelállók körében tanúvallatást végeztek. Erről a pécsi egyházmegyei Atyai György fia Miklós, az esztergom–zöldmezei Szt. György káptalan prépostja, esztergomi székesegyházi főesperes és kánonok, apostoli és császári közjegyző állított ki szabályos közjegyzői oklevelet, amelyet azonban a helynökség pecsétjével is megerősítettek.²

Az ügynek a kánonjog által szabályozott fázisait nem érdemes részletesen elemeznünk. (Az ügy még 1494-ben kezdődött, az arezzói Donato Marmelli helynöksége idején.)³ Számunkra a helynök utasítására négy plébános által a Nógrád megyei Rap faluban 1495. február 10-én kiállított tanúvallatási jegyzőkönyv az érdekes, amelyet Amadei helynök írt át.

Ország Zsófia végrendeletéről tizenegy tanút hallgattak ki. A kérdések a következők voltak: Ismerte-e a tanú és mióta Ország Zsófiát? Amikor meghalt, tett-e végrendeletet? Épelmejű volt-e? Hol, melyik évben és napon végrendekezett? Végül, hogy a végrendeletben az őt anyja, néhai Kusalyi Anna után illető hitbért és jegyajándékot, valamint saját leányegyedét — ami az ország szokása szerint néhai apja, Ország Mihály nádor javaiból neki jár — testvérére, Lászlóra, és annak fiaira, Zsigmondra, Mihályra, Ferencre, Jánosra és Imrére hagyta-e?

A tanúk egybehangzóan igazolták a végrendekezés tényét, az örökhatározó épelméjűségét, valamint a kedvezményezettek nevét. A többi megjegyzés azonban érdekesebb. Először a tanúk sorrendjében ismertetem ezeket (az egybehangzó adatokra nem térek ki), majd pedig az örökhatározó és a tanúk személyével foglalkozom.

Az 1. tanú János sági (premontrei) prépost volt. Halála előtt négy éve ismerte Zsófia „dominát”, aki, mielőtt meghalt volna, két hónapig feküdt betegen a hollókői várban. Akkor ő is ott lakott és sűrűn misézett előtte. A végrendekezésnél jelen

1 *Bónis György*: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. Levéltári Közlemények 1974. 91–92.

2 Magyar Országos Levéltár, *Collectio Antemohácsiana* (= MOL DI) 88 803.

3 *Bónis Gy.*: i. m. 91.

volt; Zsófia őt tette meg a végrendelet egyik végrehajtójának. A végintézkedésre 1491 vízkeresztje utáni szombaton (január 8.) került sor.

A 2. tanú vitézlő (*egregius*) Kalondai (a szövegben mindig Kalandai) György, aki halála előtt 16 éve vagy még régebből ismerte az úrnőt, halála idején ő volt a hollókői várnagy. Mindig Ország Mihály familiárisa volt, és jelenleg is az ő leszármazottainak szolgálatában áll. A végrendelkezésnél jelen volt; Zsófia őt, János sági prépostot, valamint a Veszprém-egyházmezei Kerecsényi Zalai Demetert bízta meg annak végrehajtásával. A végintézkedés a hollókői várban *in quodam pretorio* történt, 1491 vízkeresztje utáni szombaton.

A 3. tanú, nemes Kerecsényi Zalai Demeter 32 éve, esetleg régebből, vagy rövidebb ideje ismerte Zsófiát, akivel sok helyen találkozott, hiszen apja, a nádor familiárisa volt. A végrendelkezés a hollókői várban történt, de sem az évre, sem a napra nem emlékszik. Nem volt jelen, de a hollókői várban hallott róla, és mivel ő volt az egyik *executor*, kézbe véve a *registrum testamenti*, felkereste Zsófiát és megkérdezte, hogy nem kívánja-e módosítani, de az úrnő jóváhagyta azt. Jelen voltak ekkor János sági prépost, Kalondai György és sokan mások.

A 4. tanú, nemes Poltári Sós Péter 15 éve (*citra vel ultra*) ismerte a végrendelkezőt. Először Szécsényben látta, amikor néhai Mátyás király és a királyné őfelségeik néhai Ország Mihály nádor kérésére a szécsényi várba mentek. Jelen volt a végintézkedésnél, ami Hollókő várában egy *pretoriumban* történt 1491-ben, úgy emlékszik, egy szombati napon.

Az 5. tanú, nemes Daróci Zsigmond előadta, hogy húsz éve ismerte a hölgyet, mivel Ország Mihály nádor familiárisa volt. Nem volt jelen a végrendelkezésnél, mivel csak annak elkészülte után három vagy négy nappal Ország László parancsára érkezett Hollókőre, és itt a végrehajtottól és más, hitelt érdemlő személyektől — mint Bokri Osváttól és Galsai Detre feleségétől, Margit asszonytól — értesült róla. A végrendelet abban az évben készült, amelyben a lengyelek Kassát ostromolták. Amikor Zsófia meghalt, néhai ura parancsára Hollókő várában maradt.

A 6. tanú, Dályói György gyermekkorra óta (*a pueritia sua*) ismerte Zsófiát. Ahogy az oklevél mondja, ugyanúgy vallott, mint az előtte szóló, mivel néhai uruk, Ország László őt Zsigmonddal együtt küldte a lengyelek ellen Hollókő vára őrzésére és megvédésére. Ők ott maradtak azután is, hogy Zsófia meghalt.

A 7. tanú, György szécsényi szabó ismerte a néhai Zsófia *dominát*, mivel familiárisa volt. Jelen volt a végrendelkezésnél Hollókő várában, abban az évben, amelyben a lengyelek Kassát ostromolták. A napra nem emlékszik, de karácsony után volt. Azt, hogy Ország László és fiai részére hagyatkozott, az asszony saját szájából hallotta.

8. tanúként néhai Kalondai István özvegye, Hedvig nemesasszony tett vallomást. A végrendelkezésnél jelen volt, ami Hollókő várában egy bizonyos *pretoriumban* történt abban az évben, amelynek ötödik fordulója közeleg, vízkereszt utáni szombaton.

A 9. tanú, Poltári Sós Péter felesége, Ilona nemesasszony Zsófiát Szécsényből, majd Hollókő várából ismerte. Jelen volt a végrendelkezésnél, ami Hollókő várában, egy bizonyos *pretoriumban* történt. Ennek ötödik fordulója közeleg vízkereszt utáni szombaton.

10. tanúként Mulyádi Salatiel fia Demeter felesége, Erzsébet nemesasszony tett vallomást. Az úrnőt Hollókő várából ismerte, mivel Erzsébet asszony a lengyel támadás miatt több mint két hónapig Hollókő várában lakott. Jelen volt a végrenyelkezésnél, amelynek helyét és időpontját az előző tanúkkal egyezően adta meg.

A 11. és utolsó tanú nemes Galsai Detre felesége, nemes Margit asszony volt. Mivel sok éve állt az elhunyt szolgálatában (*a multis annis fuit ancilla et servitrix eiusdem condam domine Sophie*), jelen volt a végrenyelkezésnél, ami Hollókő várában történt. Az évre nem emlékszik, mivel arról nem gondoskodott (*curaret*). A nap vízkereszt utáni szombat volt. A végrenyelkező saját szájából hallotta, hogy javait Ország Lászlóékra testálta.

A tanúvallatásból érdekesen rajzolódik ki az emberi emlékezet problémája. Mindössze hárman emlékeztek az évre, ketten más eseménnyel — Kassa lengyelek általi ostromával — kapcsolták össze. (Az utóbbiakhoz vehetjük harmadikként Dályói Györgyöt is, aki állítólag ugyanazt mondta, mint Daróci Zsigmond.) Három asszony tudta, hogy a halál utáni ötödik évben vannak, míg ketten, köztük az egyik végrendeleti végrehajtó egyáltalán nem emlékeztek az évre. A napi dátumot többen — szám szerint hatan — tudták. Volt, aki arra emlékezett, hogy a végrenyelkezés egy szombaton, más meg arra, hogy karácsony után történt (egyébként mindkettő igaz). Zalai Demeter semmit sem mondott a napról, a két, Ország László által a vár védelmére küldött és a végrenyelkezés után érkezett személy érthetően nem emlékezett meg a napról. Az események idejének elfeledése azért okoz nehézséget, mert így azokat az adatokat sem fogadhatjuk el, amelyekben a tanúk megmondták, hogy hány éve ismerték Ország Zsófiát.

A végrenyelkező hölgy esetében életkora és családi állapota lenne számunkra a legfontosabb. Az oklevél számtalan esetben, több tucatszor, a tanúvallomások pedig kivétel nélkül *generosa dominának* nevezik. A jelzővel nincs is bajunk. „Nemzetesnek” nevezték ebben a korban a „nagyaságosnak” (*magnificus*) címzett férfiak családjának nőtagjai túlnyomó többségét, de számos „vitélzölt” (*egregius*) is. A nádor leányának vitán felül kijárt ez a megszólítás. Nehezebb a helyzet a *domina* szóval. Ez kétségtávol elsősorban „úrnőt” jelent⁴; az oklevél-fordítók vagy -regesztázók gyakran így is, vagy esetleg „úrasszonynak” fordítják.⁵ Csakhogy okleveleink többnyire *dominának* nevezik a jobbágyok feleségeit is, csak hogy *honestá*, illetve *providá* jelzővel, szemben a bárók és a nemesek *generosa*, illetve *nobilis* jelzővel illetett feleségeivel. A *domina* ellentéte a *puella* = a leány.⁶

4 Lexikon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. III. Bp. 1992. 226–227.; *Antonius Bartal*: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae–Budapestini 1901. 226.: sunt dominae nobilium uxores; domina est etiam mulier quaevis.

5 Ld. pl. *Komjáthy Miklós*: A somogyi konvent II. Lajos-kori oklevelei az Országos Levéltárban. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv (= Smm) 1971. 43–49., 1972. 49–56. Érdekes viszont, hogy az első közleményében (Smm 1970. 35–54., mindenütt passim) még többnyire egyszerűen „asszonynak” fordította.

6 Bármely, főként hatalmaskodással kapcsolatos oklevélből megállapítható, hogy a jobbágyasszonyok is dominák, de a férfiak sohasem dominusok. Egy példa: egy temetkezési szokások ügyében felvett oklevélben az összes női tanú „domina”, sőt megadják a férjük nevét is, akár él az, akár özvegy

Mindenképpen gyanús, hogy Ország Zsófia esetleges néhai férjét egyszer sem említik, dilemmánkat azonban amúgy is megoldja, hogy az átró vikáriusi oklevelekben kétszer így fordul elő: *generosa condam domina Sophia puella filia dicti condam Michaelis Orzag palatini*. Így a kérdés végeredményben megoldódott: a néhai nemzetes asszony leány volt, nem ment férjhez. Miért nevezték mégis *dominának* (is)? Egy 1482. évi oklevélben csak *generosa puellaként* fordult elő.⁷ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy egy bizonyos életkor felett — legalábbis a mágnásoknál, de nem zárható ki, hogy másoknál is — a hajadonnak szintén kijárt a *domina* megszólítás. Ilyen eset azonban ritkaságnak számíthat, mert szemben a nőtelenül maradt (ez esetben valóban főleg arisztokrata)⁸ fiúkkal, az apácának álltakat leszámítva, hajadonnak maradt nőkről nem nagyon tudunk. Ország Zsófia esete azonban arra figyelmeztet, hogy a *dominának* nevezett nőket csak akkor tarthatjuk kétség nélkül asszonynak, amennyiben igazolni tudjuk házasságkötésüket.

Így viszont szükségessé válik Zsófia életkorának meghatározása. Mint az előbb már idéztem, magam korábról csak egy adatot ismerek róla: halála előtt kilenc évvel *generosa puella* volt. Kiindulhatunk azonban az édesanyjára, Kusalyi (Jakcs) Annára vonatkozó adatokból, aki 1461-ben már biztosan a nádor felesége volt.⁹ Ezzel azonban mindössze annyira megyünk, hogy legfeljebb egy-két évvel haladhatta meg a harmincat, de 18–20 évesnél idősebb volt. És itt válnak a tanúvallomások pótolhatatlanná! Volt, aki négy, aki tizenöt, aki tizenhat, aki húsz éve, Zalai Demeter pedig harminckét éve ismerte a nádor és Anna leányát. Látszólag megoldaná a kérdést Zalai Demeter vallomása, aki 32 éve ismerte az úrnőt, igaz, ezt az időmeghatározást maga a tanú is hozzátvetőlegesennek ítélte. Hogy nem kerek évszámot adott meg, az év helyessége mellett szól; ezzel szemben gyanút kelt bennünk, hogy ő volt az, aki sem a végrendelet évére, sem pedig napjára nem emlékezett. Így csak annyit állíthatunk, amit már Kusalyi Anna házassága alapján megállapítottunk: legfeljebb 32, esetleg azonban csak 20 évesen halhatott meg. Valószínűleg 25–30 éves lehetett, hiszen nem valószínű, hogy Zalai több mint tíz évet tévedett volna.

Kár, hogy pontosabban nem határozható meg Zsófia életkora, mert akkor tudnánk, hogy milyen életkor után nevezték a hajadonokat *dominának*. Azt csak találgathatjuk, hogy miért nem kapott az ország egyik legtekintélyesebb ura, a nádor leánya férjet. Bár adataink vannak arról, hogy a leányok kiházásítása idején az apák gondosan ügyeltek arra, hogy leányaikat a legelőnyösebb formában mutassák be a kiszemelt vőlegénynek, nehogy az visszalépjen, az, hogy esetleg nagyon csúnya, esetleg nyomorék, vagy erősen beteges volt, aligha lehetett akadály.¹⁰

Leginkább tehát arra kell gondolnunk, hogy valami olyan idegi eredetű betegségben szenvedett, ami még a legfelületesebb reprezentációs feladatok ellátásában

a nő. Csak egy van köztük, akiről kiderül, hogy nemes. MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= Df) 229 901. (1505)

7 MOL DI 18 630.

8 Kubinyi András: Mágnások a középkor végén. Rubicon 1994. 10. sz. 15.

9 Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17.) N° 1523. sz.

10 Borsa Iván: A Somogy megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei. Smm 1983. 78. N° 164.

is akadályozta. Erre utal, hogy a jelek szerint mintegy elkülönítetten tartották. Úgy látszik, hogy a család Hollókő várát jelölte ki a felnőtt hölgy lakhelyének, ahol úrnőként viselkedett. A tanúk kizárólag innen vagy Szécsényből ismerték, mégpedig először Szécsényből, utána Hollókőről. Szécsényt 1460-ban kapta a nádor, az 1480. évi osztálytétel után azonban átengedte azt a Losonciaknak, a Szécsényi család vagyonából magának Hollókőt és Tapolcsányt tartotta meg.¹¹ Ország Mihály nádorként 1480 után is keltez olykor Szécsényből, de valószínűleg Bónis Györgynek van igaza: jegyzője, majd titkára Szécsényi János keltezett ura nevében innen. Igaz viszont, hogy ő nem a Kácsics-nembeli Szécsényi családból származott, amelynek kihalása után kapta a nádor a Losonciakkal együtt annak vagyonát.¹² Ország Mihály leggyakoribb tartózkodási helye különben Csejte és Léva volt.¹³ Ez is arra utal, hogy Zsófiával valami probléma lehetett; mindenesetre amikor Mátyás és Beatrix meglátogatták a nádort Szécsényben, akkor ott volt. Poltári Sós Péter szerint ez az úrnő halála előtt 15 évvel történt, ami megint a téves emlékezet példája: Mátyás 1476 végén kelt össze hitvesével, azaz 1491 januárjáig még nem telt el 15 esztendő. Sajnos, egyelőre nem tudjuk a szécsényi királylátogatást időhöz kötni. A legvalószínűbb, hogy a királyi látogatásra 1477 tavaszán került sor, amikor Mátyás több hónapon át Esztergomban tartózkodott, onnan könnyen átrándulhatott Szécsénybe.¹⁴ Ez esetben Sós Péter emlékezete mindössze egy évet tévedett.

A tanúk közül a sági prépost négy éve ismerte Zsófiát. Mivel János 1486 és 1503 között mutatható ki prépostként,¹⁵ ez meglepően pontos adatnak látszik, hiszen kb. négy és fél év jön ki a beneficium elfoglalása óta. Őt egyébként a jelek szerint nem a konvent választotta, hanem — noha a prépostság tudomásunk szerint nem állt az Országok kegyurasága alatt, mint hiteleshely a királyi fennhatóság alá tartozott — a beteg úrnő rendelte magához lelkigondozás céljából. Jánost a kérés teljesítésére sarkallta a lengyel támadás is, ami miatt mások is Hollókőre menekültek. Igaz, János Albert lengyel herceg és trónkövetelő — Bonfini tanúsága szerint — jóval korábban, 1490. augusztus 8-án táborozott egy Szécsény melletti táborban,¹⁶ meglehet, hogy a környékbeliek az év végén és 1491 elején épp azért riadtak meg egy újabb lengyel betörés hírértől, és kezdtek menekülni, mert tudták, mit várhatnak.

A második tanú, György néhai Kalondai István fia volt. A tanúk közt megtaláljuk Kalondai özvegyét is: a jelek szerint ő volt Zsófia asszony udvartartásának

11 *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. II. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1971. 308. 8. jegyz.

12 *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 301.

13 *Csejte: Lukinich Imre*: A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I. Bp. 1937. 118–120., 121–122.; *Wenzel Gusztáv*: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagy-lucei Dóczyakkal. Bp. 1877. 12. 1. jegyz.; *Léva: A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzött oklevelei*. Szerk. Kammerer Ernő. I. Bp. 1906. 328–329.; *Lukinich I.*: i. m. I. 132–133.; *Jedlicska Pál*: Csejte történeti emlékei. I. Magyar Sion 1866. 438–440.; *Wenzel G.*: i. m. 12. 2. jegyz.; MOL Dl 59 627. stb.

14 *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. 1938. 90.

15 *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 388.

16 *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades. Edd. I. Főgel et B. Iványi et L. Juhász. IV. Bp. 1941. 189.

legmagasabb rangú nőtagja, György és Péter anyja, esetleg mostohaanyja lehetett. György 1492-től Hont megyei alispán, bizonyára addig, amíg ura, Ország László meg nem halt,¹⁷ majd 1499-től haláláig újból viselte ezt a tisztséget.¹⁸ György halála után testvére, Péter, 1504-ben vette át fivére Hont megyei alispánságát,¹⁹ vagyis: ugyancsak az Ország család szolgálatában állott. 1502-ben néhai Ország László (Zsófia testvére) özvegyének (Maróti) Magdolnának a fia, Zsigmond és Nánai Kompolti Zsigmond siroki várnagyaként hatalmaskodott.²⁰ György 1502–1503-ban egyben a szomszéd megyét, Nógrádot is igazgatta.²¹ Nógrádi alispán-társa, Cseri Antal, viszont 1493–1497 között Hontban alispánkodott; Kalondai társa először Teszéri Péter, majd Balogi István lett.²²

Már Engel Pál felfigyelt arra, hogy Hont és Nógrád megye ispánja 1406-tól legalább 1457-ig ugyanaz a személy volt, sőt időnként az alispánságot is ugyanazok viselték.²³ Az ispán-azonosság korszakunkban nem mindig igazolható, sőt több esetben biztosan más állt Nógrád és más Hont élén.²⁴ Sajnos, az 1457 utáni időből kevés ispán neve maradt ránk, így a fenti ügyben nehéz állást foglalni. Valószínű, hogy mindkét megyében két ispán volt, és amikor az egyik az Ország családból került ki, akkor a Kalondaiak helyettesítették. Amikor György egyszerre volt Nógrád és Hont alispánja, akkor az nyilván az Ország család egyik tagja volt a két megye egyik megyésispánja.

Itt kell megjegyezni, hogy a tanulmányunkban felhasznált vikáriusi oklevelek szerint 1496-ban Ország László öt fia közül még egyik sem töltötte be a 14. évét, így ügyvédet nem vallhattak. Werbőczy ugyan az I. rész 111. címében azt állítja, hogy korábban a 14 éves határ volt szokásos, ami az ő korára már 12-re csökkent. Ugyanitt viszont azt mondja, hogy adósság és zálog ügyekben 16 éves korukban, ingóságokról 18 évesen tehetnek bevallást. Összes javaikat 24 éves korukban idegeníthetik el. Az 1498:22. tc.-ben a legidősebb Ország fiú, Zsigmond már a bandériumtartó urak között szerepel. 1494-ben Zsigmond és a második Ország fiú, Mihály siroki alvárnagyát említik.²⁵ A nagykorúság tényleges időpontjáról idézett adataink

17 *Bakács I.*: i. m. 441.

18 I. m. és MOL DI 95 585.

19 *Bakács I.*: i. m. 311. és 441.

20 MOL DI 59 913.

21 MOL DI 46 607., 46 615.

22 *Bakács I.*: i. m. 441.

23 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. 136. és 156.

24 Nógrádban 1517-től 1525-ig Gyarmati Balassa Ferenc volt a megyésispán: *Bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi család története. I. Bp. 1911. 614.; MOL DI 65 055. Közben — 1522-ben biztosan — Balassa társa Ráskai Gáspár volt: MOL DI 39 819., 47 444. Hont vm.-ben ezzel szemben 1516-ban és 1525-ben Guti Ország Ferenc volt az ispán (1516-ban egyben Gömör megyében is). *Szilágyi Sándor*: Oklevelek az ipar és kereskedelem történetéhez Magyarországon a XVI. és XVII. században. Magyar Történelmi Társulat 1877. 242. 1525: A Pécz nemzetség i. m. I. 493. Valószínűleg folyamatosan kormányozta Hontot. Mivel mindkét vm.-ben hiányosak a megyésispánokra vonatkozó adatok, jelenleg csak azt állíthatjuk, hogy a két vm. közös ispánsága az 1510-es évek közepétől már nem létezett.

25 MOL DI 97 524. Bonyolítja a helyzetet, hogy 1495. jan. 11-én a király ír „ad filios baronum”: Homonnai Jánosnak, Pálóczi Antalnak, Ország Zsigmondnak, Rozgonyi Istvánnak és Bebek János-

sajnos, nem egészen egyértelműek. Valószínű, hogy Ország Zsigmond 1499 táján már 18 éves lehetett, és ezzel függ össze Kalondai újabb honti alispánsága: Zsigmond nyilván akkor vette át a megyéispánságot vagy talán inkább annak a felét.

Kalondai György azonban ekkor az alispánkodás mellett az országos politikában is jelentős szerepet vállalt: az 1498. évi országgyűlés a királyi tanácsba választott köznemesi ülnökök közé emelte. Kimutathatóan ott volt az 1498 őszén lefolyt Perényi örökösödési per bírái között, és ami még lényegesebb, egyike volt annak a hat egyházi és nyolc világi királyi tanácsosnak, akik 1500-ban a magyar–lengyel–francia szerződést tető alá hozták.²⁶ Ezen kívül 1503-ban bírótársa volt az országbírónak — többek között — Vojkfi Miklós szlavóniai ítélmesterrel és Mohorai Vidfi Ambrussal együtt. Az utóbbi Kalondaival együtt a tizenhat választott köznemesi ülnök közé tartozott²⁷ és ugyancsak Hont megyei volt.²⁸

Kalondai György 1504. május 10-én vesztette életét egy nagy feltűnést keltő baleset következtében. Valószínűleg Werbőczy maga írta le, hogy amikor a rákosi országgyűlésről jövet hajóval átkeltek Pestről Budára, egy malomnak ütközve a vízbe fordultak és meghaltak „a vitézlő és örök emlékezetre méltó férfiak: Mohorai Vidfi Ambrus, Kalondai György, Vojkóci Vidfi Miklós mester, Szlavónia ítélmestere” és mások.²⁹ A balesetet, 1515-re keltezte leírta a *Memoria rerum* néven ismert magyar nyelvű krónika-kompiláció is. Ez csak Kalondait és Vidfit említi mint „kik fő választott követek” voltak.³⁰ Tekintve, hogy Hont és Nógrád Szobi és rajta keresztül Werbőczy megyéje volt, a Gutti Ország család régi familiárisa a jelek szerint velük szövetkezett, anélkül hogy familiárisi szolgálatát feladta volna.³¹

Érdekes következtetésekre ad alkalmat a harmadik tanú, Kerecsényi Zalai Demeter pályájának vizsgálata. Mivel Kalondai kiemelte, hogy Zalai a veszprémi egyházmegyéből való, a „Zalai” nem családnév, hanem származási helyét jelölte a születési helyétől távoli Nógrád megyében. Így valószínűleg azon Zala megyei Kányaföldi Kerecsényi család tagja volt, amelyből György később királyi tanácsi

---

nak, hogy csapataikkal együtt a királyhoz jöjjenek. *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 64. A királyi tanács ülésein viszont először 1499-ben — amikor Kalondai újra átvette a honti alispánságot — mutatható ki. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 1988. 206. Úgy látszik, hogy politikai szempontból ettől tekintették nagykorúnak.

26 *Kubinyi A.*: Bárók i. m. 209. és az ott id. tanácsülések jegyzetei.

27 1503: MOL DI 88 884.; Vidfi ülnökségére: *Kubinyi A.*: Bárók i. m. 210.

28 A századforduló táján egy jegyzék szerint Hont megyét Kalondai György és Vidfi Ambrus, Nógrádot Szobi Mihály, Pelényi Pál (a Losonciak alispánja) és Werbőczy István képviselték az országgyűlésen. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. LEO 246. Igaz, Vidfi nem fordul elő *Bakács I.* könyvében honti birtokosként, Nógrádban viszont az volt: *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 120. Ez is mutatja a két vm. közti szoros kapcsolatot.

29 *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Bp. 1915. 183.

30 1504–1566 *Memoria Rerum*. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. Sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica) 18.

31 A nemesi politika és a familiárisi kötöttség közti kapcsolatokra ld. *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 264–265. (Kalondaiaira ott nem utaltam.)

ülnök,³² Pál pedig 1522 és 1524 között szlavón vicebán lett.³³ Zalai Demeter — noha a jelek szerint nem volt megyebeli birtokos — 1479 és 1490 között (lehet, hogy egy-két év megszakítással) maga Nógrád megye alispáni tisztét töltötte be.³⁴ (Ezek szerint még Mátyás életében sem tartották be az 1486:60. tc. azon rendelkezését, miszerint az alispán tekintélyes megyebeli nemes legyen. Nyilván mint az Ország család régi familiárisa esetében ez alól kivételt tettek. Kalondai talán épp ezért emelte ki, hogy egy távoli egyházmegyéből származott.)

Poltári Sót Péternek csak Heves, Hont és Nógrád megyei birtokairól ismerek adatokat.³⁵ A családból 1518 és 1524 közt Tamás Balassa Ferenc (vagy Ráskai Gáspár) Nógrád megyei alispánja volt.³⁶ Az Ország László által Hollókő védelmére küldött Daróci Zsigmond is megyebeli birtokos volt. Családjából való volt az a Jakab, aki 1447-ben vármegyéjét képviselte az országgyűlésen. Társa, Dályói György neve mellé nincs kiteve, hogy nemes, a családból azonban Mihály Hontban és Nógrádban, Miklós pedig Nógrádban alispánkodott. György bizonyára eme birtokos nemesi család sarja lehetett.³⁷ Az egyetlen nem nemes tanú, a szécsényi szabó, feltehetően Zsófia úrhölgy „udvari” szabója lehetett.

Poltári Sós Péter és felesége a végrendekezés idején, úgy látszik, Hollókő várában lakott, és mivel mindketten Szécsényből is ismerték Zsófiát, feltehetően az Országok, talán éppen a hajadon úrnő famíliájához tartoztak. Mulyádi Salatiel fiának Demeternek a felesége, Erzsébet esetében ez nem igazolható; ő a lengyel támadás veszélye miatt menekült Hollókőre, és pedig férje nélkül. Természetesen nem zárható ki, hogy a feleség azért keresett védelmet az Ország család egyik várában, mert férje ekkor Ország László szolgálatában állt. Ezt támasztja alá, hogy az após, Mulyádi Salatiel, akinek nevét nem véletlenül emelte ki az oklevél, 1467-ben — különben Dályói Mihály társaként — Nógrád megye alispánja volt,³⁸ sőt pár évvel azelőtt a család másik tagja, Mulyádi Dénes — akkor Balogi Sandrinnal együtt — ugyancsak alispánkodott Nógrádban.³⁹ Mulyádiaknak az Ország családdal való kapcsolatára az 1480-as évekből is maradt adat: Ország László birtokot zálogosít el nekik.⁴⁰

Az utolsó tanú, Margit nemesasszony a nemes Galsai Detrének a felesége volt. Az asszonyt — Bokri Osvát mellett — Daróci Zsigmond a végrendelet ügyében jól értesült, hitelt érdemlő személyként nevezte meg. Sok éve szolgálta Ország Zsófiát, magát az úrnő *ancilla et servitrix*ének nevezte. Ez egyébként inkább a fizikai, alantasabb munkát ellátó nők megnevezése, ami talán arra utal, hogy a nádor leánya

32 I. m. 263. 27. jegyz.

33 *J. Stipišić–M. Šamšalović*: *Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije*. Zbornik Historijskog Institute Jugoslavenske Akademije 1963. N° 4459. és N° 4627.

34 MOL DI 61 067., 76 089. Itt is és másutt is csak az első és utolsó év adatát idézem.

35 MOL DI 18 945., 97 539.; *Bakács I.*: i. m. 397.

36 MOL DI 105 290., 105 295.

37 Daróci Jakabra: *Engel P.*: Magyarország i. m. II. 56.; Dályói Mihályra: *Engel P.*: Magyarország i. m. II. 55.; *Bakács I.*: i. m. 440–441. (Hontban) MOL DI 90 121., 45 537. (Nógrádban) Miklósrá: MOL DI 90 039., 90 056. stb.

38 MOL DI 45 235. stb.

39 MOL DI 15 784.

40 MOL DI 19 124., 19 416.

ilyen munkákra is nemesasszonyokat alkalmazott, akik azt nem tartották dehonesztálónak. Úrnőjének bizalmasa lehetett, különben Daróci nem emelte volna ki jólérettségét a vallomásában. A férj, aki nem volt jelen — akárcsak Bokri Osvát⁴¹ — kisbirtokos nemes lehetett,⁴² aki talán a tanúvallatáskor már halott volt, azért nem hallgatták ki.

Mint láttuk, ez a jelentéktelen oklevél számos érdekes ismeretet nyújtott számunkra. Ezek közül a leglényegesebb talán az, hogy bepillantást engedett egy főrangú hölgy udvartartásába. Hollókőn az oda visszavonult (vagy száműzött) hajadon az úrnő, a család familiárisai szolgálnak neki is. A vár valódi ura, Ország László külső támadás hírére gondoskodott védelemről, különben úgy látszik megbízott testvérében, hiszen mind Daróci, mind Dályói kiemelték, hogy azért maradtak Hollókőn uruk parancsára, mert az úrnő meghalt. Az Ország család a jelek szerint azon régi típusú *dominusok* közé tartozott, akiket familiárisaik hosszú éveken keresztül hűségesen szolgálták.⁴³ Igaz, jutalomként meg is kapták az alispánságot.

A familiárisok között tehetséges emberek akadtak, amit jól mutat Kalondai pályája, kit nyilván nem csak azért választottak a királyi tanácsba, mert a középbirtokos nemesség politikai vezetője, Szobi Mihály, nógrád-honti illetékességű volt. Az, hogy tanácsstagként egy komoly külpolitikai szerződés megkötésénél is jelen volt, rátermettségét igazolja. Kalondai példája azonban már kezdi érzékelteni a változást; lehet köznemesi politikát csinálni úgy, hogy nagyúri szolgálatban maradnak. Kalondainak mint alispánnak különben nem lehetett könnyű dolga. Mióta a Szécsényi-vagyon megoszlott az Országok és a Losonciak között, és mióta ez a két család nem hangolta feltétlenül össze politikáját, már két külön nagybirtokkal kellett számolni. De birtokosok voltak a megyében még a Bátoriak (Buják), a Perényiek, majd a Ráskaiak (Fülek), a Jagelló-kortól pedig az arisztokráciához számíthatjuk még a megyében nagybirtokos nemesi előkelő Balassákat is. Egyházi nagybirtokos is volt a megyében az esztergomi érsek, a váci püspök, és kis túlzással ide számíthatjuk a sági prépostot is. Ugyanakkor erős volt a megyében a nemesség: mivel — a Szécsényi-vagyon felosztása óta — egyetlenegy nagybirtok sem rendelkezett döntő súllyal, a megyésispánoknak — és főként az őket képviselő alispánoknak — egyeztetniük kellett a nagybirtokosok és a nemesi előkelők között. Az ennek során szerzett tapasztalatot tudta aztán Kalondai az országos politikában gyümölcsöztetni.

41 *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Bp. 1990. 526.

42 Vö. I. m. 529.

43 *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején. Szerk. Szvircek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradiensis. I.) 5–24.

ANDRÁS KUBINYI
CONCLUSIONS DRAWN FROM THE WILL OF A LATE MEDIEVAL
NOBLEWOMAN

The object under investigation is a seemingly insignificant document. On 8 January 1491 Zsófia, daughter of the deceased Hungarian palatine Mihály Guti Ország, made a will in the castle of Hollókő. At the command of the vicar-general of Esztergom, witnesses to the will were heard on February 10, 1495. They were required to answer whether Zsófia had really left her mother's estate tail and engagement present to her elder brother and his son. The witnesses also had to state for how long they had known the maker of the will and from where they knew her. Eleven witnesses were heard: seven noblemen, three noblewomen, and a tailor from Szécsény — who appears to have been the court tailor of the lady.

We can draw the following conclusions. Medieval Hungarian documents refer to married women as 'domina' regardless of whether they were noblewomen or serfs. The document always refers to Zsófia as 'domina', except in two places in the vicar-general's document, where she is referred to as 'generosa condam domine Sophia puella', i.e. as spinster. Nine years before the will was made, she had still been considered a 'puella'. Thus we can conclude that above a certain age a spinster was entitled to be called domina. Zsófia seems to have been 25–30 years of age. (One of the witnesses claims to have known her for 32 years, but this should not be taken as proof.)

Another interesting fact is that some of the witnesses were unable to remember exactly when the four-year-old will had been made.

Finally, we gain a good impression of a noblewoman's household. The witnesses were in service of the Ország family; several of them were sub-prefects of the county bailiffs in Nógrád county and in Hont county - posts filled by the Ország family. György Kalondai, warden of Hollókő Castle at the time of Zsófia's death, later became a sub-prefect. In 1498 he was elected by the lesser nobility (landed gentry) to the Royal Council, where in 1500 he took part in the forming of an alliance between Hungary, Poland and France. He drowned after an accident on the Danube, while the 1504 diet was in session. His story offers one further proof that leading politicians of the landed gentry were often in service of the aristocracy.

Tolna vármegye középkori szolgabírái

(Esettanulmány)

Kora középkori történelmünk aktuális lexikona szerint az általunk alább következetesen nemesi vármegyeként aposztrofálandó nemesi megyék¹ ekként jöttek létre: „A [nemesi megye] a királyi vármegye intézményéből alakult ki a 13. sz[ázad] utolsó harmadában, és területileg azzal többnyire megegyezik. Előzménye a királyi *serviensek* (*serviens regis*), ill. nemesek közösségének (*universitas*) kialakulása egy-egy m[egyé]ben, aminek a zalai *serviensek* kehidai oklevele (1232) az első ismert megnyilvánulása. IV. Béla idején egyes m[egyé]kben a *serviensek* választott bírái, a szolgabírák is feltűntek, [nemesi megyé]ről azonban attól fogva beszélhetünk, hogy a megyésispán velük együtt gyakorolta a bírói hatalmat. Szűcs Jenő feltevése szerint ez az 1267. évi esztergomi gyűlés hatására következett be, első példáit 1268-ból Zala és Vas m[egyé]kből ismerjük.”² Mivel a királyi vármegye elsődlegesen igazgatási egység, a nemesi vármegye viszont eredetileg csaknem kizárólagosan törvényhatóság volt,³ a két intézmény között — a magyar elnevezés hasonlóságán⁴ túl — az teremt folyamatosságot, hogy mindkettő élén a királytól kinevezett megyésispán (*comes*), illetve annak helynöke: az alispán (*vicecomes*, korábban: *curialis comes*) állott.⁵

Vagyis: az Engel Pál által készített lexikon-szócikk azon mondatát, miszerint a megyésispán csak a szolgabírákkal együtt gyakorolhatta a bírói hatalmat, úgy is átfogalmazhatnók, hogy annak a folyamatnak, amelynek eredményeként a királyi vármegyék országszerte nemesi universitásokká formálódtak, a szolgabíró volt a kulcsfigurája.⁶ A *comitatus* — ez volt az a kifejezés, amelyet a hazai latinitas a változó funkciójú vármegyére, mondhatni, folyamatosan alkalmazott — tehát a négy

1 Mivel az egykori szóhasználatban ennek semmi sem mond ellent, már több ízben javasoltuk, hogy történetírásunk következetesen különböztesse meg egymástól a vármegyét *mint területet*, ill. a megyét *mint annak fennhatósága alá eső területet*. Bár e javaslatnak nem sok fogantja volt, továbbra is igyekszünk átvenni a gyakorlatba a javasolt distinkciót.

2 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 484. (*Engel P.*); Szűcs Jenő említett tanulmánya: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 341–394.

3 Vö. *Csukovits Enikő* e számban közölt tanulmányával.

4 A 'királyi' és a 'nemesi vármegye (megye)' elnevezés csak a magyarban áll ily sokat mondóan közel egymáshoz, a latin 'territorium, parochia, diocesis, comitatus', ill. a 'provincia, parochia, comitatus' között csak az utolsó kifejezés utal a rokonságra. Vö. Korai i. m. 357–358. (*Kristó Gy.*) és *Zsoldos Attila*: Vármegyei ügyek. BUKSZ (Budapesti Könyvszemle) 1994. ősz 330–332.

5 Vö. Korai i. m. 290. (*Engel P.–Róna Tass A.*) és 36. (*Tringli I.*)

6 Vö. Korai i. m. 654. (*Engel P.*), vö. az itt megadott irodalommal.

(kisebb megyékben esetleg: két) *iudex nobilium* megjelenésével vált igazi testületté. Az alábbi közegelemzésből egyértelműen kiderül, hogy a szolgabírói intézmény kialakulásával a nemesség alsóbb rétegei is képviselőket kaptak a területi bíráskodásban, függetlenül attól, hogy a megfoghatatlan kezdetekben egyes szolgabírák mennyiben és mennyire függtek az utóbb egyértelműen ellenpólusukká vált ispántól (s az egy ideig főnökéhez hasonlóan viselkedő alispántól).⁷

Bízvást állítható az is, hogy a kezdetektől fogva a rendszer megszűnéséig a szolgabírák végezték az utóbb egyre szaporodó közigazgatási, katonai és pénzügyigazgatási feladattal megterhelt *universitas nobilium* teendőinek oroszlánrészét. Így aztán teljességgel érthetetlen az a közöny, amit történetírásunk a szolgabírói intézmény és a szolgabírói tisztelet betöltőik iránt tanúsított (s tanúsít tulajdonképpen mindmáig). Az intézmény szisztematikus leírására és értékelésére még egyáltalán nem történt kísérlet,⁸ s tapasztalataink szerint még a modern vármegye-monográfiák is könnyedén átsiklanak a szolgabírói feladatkör leírása felett.⁹ Ami a középkort illeti, eddig mindössze három vármegye: Zala, Vas és Heves szolgabíróit ismerjük (többkevesebb teljességgel),¹⁰ s a névsorukat közlő művek szerzői sem merültek bele a tisztségviselők e csoportjának elmélyültebb elemzésébe.

E sorok íróját ez a felismerés bátorította fel arra, hogy a tolnai szolgabírákkal kapcsolatban a vármegyei kiadványok regesztáinak elkészítése során szerzett szerény megfigyeléseit e hasábkon közlétegye.¹¹ Az első ránk maradt, már nemesi vármegyeinek minősíthető — vagyis: alispán+négy szolgabíró által kibocsátott — tolnai kiadvány 1314-ből való; vele együtt a mohácsi csatavesztés előtti időszakból összesen 162 darabot sikerült felkutatnunk. Mivel Tolna megye török megszállása már 1541-ben megkezdődött,¹² s kerekén egy és negyed századon át kifejezetten távol esett a magyar határoktól,¹³ a középkori oklevelekben közmondásosan szegény területek között szokás számon tartani.¹⁴

7 Vö. *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle* 1988. 12–19.

8 Csupán a reformkorból ismerünk olyan kézikönyvet, amely a gyakorló szolgabírónak és főszolgabírónak eligazítást ad: *Zsoldos Ignác*: A szolgabírói hivatal. 1. Törvénykezési rész. Pápa, 1842., 1844².

9 Ez elsősorban a kiváló dualizmus kori vármegye-monográfiákon szemléltethető, amelyek általában a vm.-ről is indokolatlanul keveset, a szb.-król pedig jószerivel egyáltalán nem szólnak. A műfaj ezen hiányosságán kívántunk változtatni a megjelenés alatt álló Pest megye monográfiájában (Főszerk. Kosáry Domokos. I. köt. Szerk. Torma István), amelyben külön fejezetben foglalkozunk a 16., ill. 17. sz.-i vm.-i élettel.

10 *Holub József*: Zala vármegye a középkorban. I. Pécs, 1929. 478–485. és 150–155.; *Reiszig Ede*: Vas vármegye tisztkara a középkorban. Kőszeg, 1940. 27. (1436-ig, vö. *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbéli világi archontológiához. *Történelmi Tár* 1906/1907. 343.); *Havassy Péter*: Heves megye középkori tisztségviselői. Eger, 1986. (*Studia Agriensia* 6.) 45–48.

11 *Szakály Ferenc*: A középkori Tolna vármegye irathagyatéka (1314–1525). Szekszárd, 1998.

12 *Szakály Ferenc*: Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995. 2. sz. 23–44.

13 Amiből nem következett, hogy kapcsolata a magyar földesurakkal és intézményekkel megszűnt volna. Vö. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. és *Uő*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) ld. az utóbbi kötetben közölt közös névmutatót.

Vagyis: az alább elemzésre kerülő névanyag reprezentációs értéke többé-kevésbé megfelel az országos átlagnak, jóllehet — mint alábbiakból kiderül majd — az e területen működött szolgabíráknak hozzávetőleg csupán 1/4-ét tudtuk megragadni. Előre kell persze bocsátanunk, hogy — mint a fenti évtábla mutatja — a feldolgozott forrásanyag időbeli szóródása viszont talán még az átlagosnál is kedvezőtlenebb.

A feldolgozott kiadványokból 92 szolgabíró és 32 esküdt (*iuratus assessor*) neve bontható ki; névsorukat itt természetesen nem közöljük.¹⁷ A neveknek kereken 60%-a azokból az évekből való, amikor a vármegyei kiadványok név szerint felsorolják mind a négy hivatalban levő szolgabírót (1354–1364, 1397–1399 és 1421–1485). Azokból az évekből, amelyekben a nótárius beírta a *quatuor iudices nobiles* megjelöléssel, csak feladataik teljesítése közben érhetjük tetten az eljáró vagy azon szolgabírót, illetve akinek pecsétjével az esküdtet kiküldték (őket ugyanis az oklevelek kivétel nélkül megnevezték), néhányuk pedig ügyfélként kerül elénk. (A 60:40%-os megoszlás tovább erősítheti a bizalmat a névsor reprezentációs értékét illetően.)

A 92 szolgabíró évenkénti előfordulási sűrűsége az alábbiak szerint alakult:

1 esztendőből van adatunk	47	szolgabíróról
2 — " —	21	— " —
3 — " —	12	— " —
4 — " —	5	— " —
5 — " —	2	— " —
6 — " —	2	— " —
7 — " —	2	— " —
8 — " —	1	— " —

Az egy szolgabíróra átlagosan számítható kétesztendőes szolgálati idő persze nem mutatja pontosan a valóságot; hogy ahhoz közelebb férközhessünk, további bontást is alkalmaznunk kell:

„szolgálati” év	két	három	négy	öt	hat	hét	nyolc
	év alatt teljesítette a „szolgálati” időt						
2	10	–	–	–	–	–	–
3	3	3	–	–	–	–	–
4	2	4	–	–	–	–	–
5	1	–	3	–	–	–	–
6	2	1	–	–	–	–	–
7	–	2	–	–	–	–	–
8	–	–	1	5	1	1	–
9	1	1	–	–	–	–	–
10	–	–	–	1	–	1	–
11	1	–	–	–	–	–	–
12	–	–	–	1	–	–	1
13	–	–	1	–	–	–	–

¹⁷ Jegyzékük megtalálható 11. jegyzetben id. műünkben.

„szolgálati” év	két	három	négy	öt	hat	hét	nyolc
	év alatt teljesítette a „szolgálati” időt						
14	1	–	–	–	–	–	–
15	–	–	–	–	–	–	–
16	–	1	–	–	–	–	–
17	–	–	–	–	1	–	–

Az előző kimutatások tanulságai közül itt, előjáróban elég azt kiemelni, hogy a szolgabíró-jegyzék hűzagossága — főként a 14. században, de utóbb is — szemmel láthatóan alapvetően befolyásolja a belőle levonható következtetések érvényességét. Bár Zsigmond 1435. évi (nagyobb) dekrétumának 2. tc.-e büntetés terhe alatt csak egy esztendő letöltésére kötelezi a megválasztottakat,¹⁸ nyilvánvaló, hogy a csupán egy esztendőben felbukkanók arányszáma azért ily magas (kereken 50%), mert az ölelkező és a közeli évekből sokszor egyáltalán nincs adatunk vagy — nem rendelkezvén tételes névsorunkkal — csak ügyintézőként találkoznak szolgabíróval. (Vagyis: az ilyen évekből esetleg csak a szolgabírák 1/4-ét ismerjük.)

Még ennél is kézenfekvőbb, hogy azok a szolgabírák, akiknek szolgálati idejében egy-két esztendő hiátusok mutatkoznak, a közbenső években is viselték ezt a tiszteletet. S fordítva: akik egymás utáni években folyamatosan szerepelnek, szolgálhattak az azt megelőző és követő adathiányos években is. Példákon illusztrálva: első ismert szolgabíránk, az 1344-ben és 1347-ben szereplő *Johannes filius Pauli* nyilvánvalóan hivatalban volt 1345/1346-ban is, s részben nyilván ugyanez áll az 1345 és 1354 közötti tíz esztendőben négyszer adatolható *Petrus de Dadara* is: feltehetőleg szolgabíró volt 1347–1349-ben és 1351–1353-ban is. Problematikusabb *Stephanus filius Stephani Solyag dicti* esete, akinek két előfordulása (1354–1364) között oly hosszú idő telt el, hogy akár az is felmerülhet: nem két azonos nevű személyről van-e szó. Ezt azonban a komplikált névforma meglehetősen valószínűtlenné teszi. Még inkább felmerül ez a kérdés a 17 esztendőn keresztül — persze megszakításokkal — adatolható Fornádi Mihállyal kapcsolatban, akinek szolgálati idején belül (1446–1462) a törvényben meghatározott, ötévesnél is nagyobb hiátus (1448–1453) mutatkozik, ám a benyomásunk, hogy a hasonló esetekben úgyszintén ugyanazon személyről van szó.

Némileg közelebb jutunk a szolgabírói szolgálat időkereteinek leírásához, ha a fenti kimutatásokhoz mellékeljük azon 15. századi esztendők szolgabíró-neveit, amelyekből ismerjük mind a négy, egyszerre szolgálatban levő szolgabíró nevét. (Kurzívval az először felbukkanók, ritkított szedéssel azok, akik némi kihagyással tértek vissza a szolgabírószágba; zárójelben az előfordulási esetek, illetve az egy-egy évben felbukkanó szolgabírák számának korrelációja található):

18 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscRIPTAM Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 262.*

- 1429: *Csapi G., Beznedi I., Kéthelyi J., Végfalvi Zs.* (1=4)
- 1430: nincs adat
- 1431: *Végfalvi M., Ábeli J., Uzdi L., Versendi M.* (2=4)
- 1432: *Végfalvi M., Ábeli J., Uzdi L., Pári B.* (2=4)
- 1433: nincs adat
- 1434: *Tökösszegi J., Ábeli J., Székelyi L., Uzdi L.* (1=4)
- 1435: *Szentlőrinci Malac G., Ábeli J., Uzdi L., Agárdi M.* (2=4)
- 1436: *Szentlőrinci Malac G., Ábeli A., Agárdi M., Uzdi L.* (1=4)
- 1437: *Kápolnai I., Ábeli A., Uzdi L., Pári B.* (1=4)
- 1438: *Kápolnai I., Ábeli A., Uzdi L., Pári B.* (1=4)
- 1439–1445: nincs adat
- 1446: *Agárdi M., Ábeli A., Fornádi M., Szabadi Dósa A.* (1=4)
- 1447: *Ábeli A., Agárdi M., Fornádi M., Szabadi Dósa A., (dec.-tól:) Dorogi B., Ikladi B.*
(6=6)
- 1448–1451: nincs adat
- 1452: *Dorogi I., Páli Gödör A., Ikladi B., Pári J.* (3=5)
- 1453: *Dorogi I., Pári J., Páli Gödör A., Ikladi B.* (3=4)
- 1454: *Dorogi I., Páli Gödör A., Henyei Nemes I., Szabadi Dósa A.* (2=4)
- 1455: nincs adat
- 1456: *Dorogi B., Henyei Tiborc I., Gyaláni B., Köveznyei G.* (1=4)
- 1457: nincs adat
- 1458: *Dorogi I., Henyei Tiborc I., Gyaláni B., Köveznyei G.* (1=4)
- 1459: *Dorogi I., Henyei Tiborc I., Gyaláni B., Köveznyei G., Szentmiklósi B., Dorogi A.,
Fornádi P., Méhesi Mizse S.* (5=8)
- 1460: *Szentmiklósi B., Dorogi A., Gyaláni B., Méhesi Mizse S., Szabadi Dósa A.* (3=5)
- 1461: *Szentmiklósi B., Méhesi Mizse S., Köveznyei M., Szabadi Dósa A.* (2=4)
- 1462: *Szentmiklósi B., Méhesi Mizse S., Köveznyei M., Szabadi Dósa A.* (2=4)
- 1463: *Szentmiklósi B., Méhesi Mizse S., Köveznyei M., (máj.-tól:) Gyaláni Berki J., Béri
E., Tézslai D., Ikladi G.* (6=7)
- 1464–1466: nincs adat
- 1467: *Csefői T., Cseri J., Szentmiklósi B., Pári J.* (1=4)
- 1468: *Csefői T., Szentmiklósi B., Méhesi Mizse S., Uzdi M.* (2=4)
- 1469: nincs adat
- 1470: *Sárosi P., Tézslai A., Méhesi Mizse S., Uzdi M.* (1=4)
- 1471: *Agárdi G., Tézslai A., Méhesi Mizse S., Uzdi M.* (2=4)
- 1472–1481: nincs adat
- 1482: *(Végfalvi) Ábrán I., Agyagosi M., Dobozi D., Cseri P.* (2=4)
- 1483: *Agyagosi M., (Végfalvi) Ábrán I., Belcsi P., Cseri P.* (2=4)
- 1484: *Tézslai B., (Végfalvi) Ábrán I., Belcsi P., Unári K.* (1=4)
- 1485: *Hertelendi Gy., (Végfalvi) Ábrán I., Csepcsi P., Unári K.* (2=4)

A jegyzék meglepően szilárdnak és szervezettnek mutatja a középkori Tolna vármegyét. Leszámítva az 1459. esztendő — amikor alapvető változás történt az

ispán kiválasztásának módjában és az intézmény politikai irányultságában¹⁹ — a már több esztendeje együtt szolgáló szolgabíró-, „csapatokon” óvatosan, fokozatosan változtattak, ami nyilvánvalóan a folyamatosság fenntartását célozta. A folyamatosság további bizonyítéka, hogy meglehetősen gyakorta előfordul, hogy az adatolatlan évek után ugyanazokat találjuk hivatalban, akiket korábban. Pl. az 1447-ben már szolgabírászkodó Fornádi Mihály még (vagy ismét) 1452-ben is szolgált. Az is igaz viszont, hogy 1431-ben egészen más csapat irányította vármegyét, mint 1429-ben.

A fentiek arra utalnak, hogy az adatszegény 14. században sem szabad nagyobb számú a szolgabíróságba egy-egy esztendeig éppen csak belekóstolt személlyel számolnunk. A fenti 15. századi jegyzék arra enged következtetni, hogy a középkorban általában több — legalább két-három — esztendőszolgálat volt az általános. Azon 30 esztendőben, amelyből van teljes szolgabíró-névsorunk, összesen 52 szolgabírót találunk. Ezt az aránypárt az egész vizsgált időszakra (1314–1526) kivetítve $(30:52=212:x)$ kerekén 400 szolgabíróval és ha minden hely be volt töltve, és ha a kutatás számára szinte hozzáférhetetlen esküdti intézmény váltási ritmusa is az 1319. évihez hasonlóan alakult — amikoris egy királyi parancslevél szerint nyolc esküdt szolgált Tolnában — 800 esküdttel kell számolnunk Tolna vármegyében. (Miközben a két tisztségviselő-csoport között nyilvánvalóan erős átfedés feltételezhető.)

Nem volt azonban ritka a két-három esztendősnél lényegesen hosszabb szolgálat sem. A leghosszabb „szolgálati idővel” Szentmiklósi Benedek és Méhesi Mizse Sandrin, a legkoherensebbel Uzdi László dicsekedhetnek. Az első kettő — az obligát ötesztendőszolgálat kihagyással — kilenc éven át (mindkettő 1459–1463, ill. 1468–1471), az utóbbi pedig nyolc éven át (1431–1438) adatosolható. A 14. századból ilyen meggyőző példasorral természetesen nem szolgálhatunk, az a tény azonban, hogy az említett Dadai Péter és Solyagi István fia János — igaz, az utóbbinál enyhén szólva is hézagosan követhető — 10, illetve 11 esztendőszereplése arra enged következtetni, hogy ekkor sem lehetett másként, mint a 15. században.

Zsigmond király idézett 1435. évi nagyobb dekrétumának (2. tc.) készítői még láttak esélyt arra, hogy súlyos büntetés kilátásba helyezésével a tehetősebb nemeseket rá tudják kényszeríteni legalább egyesztendői szolgabírászkodásra. Mátyás 1486. évi (nagyobb) dekrétuma viszont már a szolgabírói kar felhígulását nehezményezi (9. tc.). Olyan szolgabírákat, úgymond, kezdtek választani, akik mind tehetőség, mind vagyonosság tekintetében elmaradnak a kívánalmaktól, s ezért kiszolgáltatottabb helyzetüknél fogva is sok hibát követnek el; részben a tehetősebtől való félelmükben, részben kedvezésből, részben pedig azért, mert lefizethetőek. A diéta úgy kívánta helyreállítani az eszerint jóval rendezettebb, a Zsigmond „császár” és más királyok alatti állapotokat, hogy immár 50 aranyforint büntetéssel fenyegette a tisztséget vállalni vonakodó módosabb köznemeseket.²⁰ 1492-ben II.

¹⁹ Mátyás uralkodása kezdetével Tolna vm. kikerült a macsói bánok ellenőrzése alól, ettől fogva a nagybirtokos megyei köznemesség irányt adó személyiségei (a Paksi, a Dombai és a Szerecsen családból) váltották egymást a vm. élén. *Kubinyi András* szíves közlése szerint nem a tolnai az egyetlen példa ilyen irányú változásra.

²⁰ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 271–272.*

Ulászló viszont már elégségesnek ítélte megismételni Zsigmond rendelkezését, sőt, a kilátásba helyezett bírságot is a felére csökkentette (53. tc.).²¹

E változtatásból azonban alighanem merőben helytelen lenne a szolgabírói kar vagyonosabbá és ezáltal megbízhatóbbá válására következtetni. Adattárunk névanyagának elemzése ugyanis azt mutatja, hogy a szolgabíróság és az esküdség hovatovább teljesen a közbirtokos kismemesi falvakban élők „vadászterületévé” vált.²² Egyes községekben szinte apáról fiúra szálló *mesterség*nek tűnik, amelyre alighanem szisztematikusan felkészítették az utódokat. Szolgabírák, illetve esküdtek vezetéknevében hatvannál több tolnai falu neve — ám egyetlen mezővárosé sem — szerepel: ezek legalább száz tisztségviselőt adtak a vármegyének. A falvak fele persze csak alkalm szerűen egyet-egyet, kereken tíz pedig kettőt-kettőt. Jócskán akad azonban olyan kismemesek lakta község is, ahonnet — mondhatni — rendszeresen kerültek ki szolgabírók. Az „élboly” a következőképpen fest:

kilenc tisztségviselővel szerepel: Tézsla

hat tisztségviselővel szerepel: Dorog és Szentmiklós

öt tisztségviselővel szerepel: Kéthely (Kedhely)

három tisztségviselővel szerepel: Földes, Iklad, Páli, Pári, Solyag, Szabadi, Tökösseg. A felsorolt tizenegy településről került ki az ismert szolgabíráknak 78%-a.

A szolgabírói és az esküdti kar közt biztosítva volt a folyamatos átjárás: az esküdteket, úgy tetszik, potenciális szolgabíró-utánpótlásnak tekintették. (Igaz, az ismert 32 esküdt közül csak néhányat látunk viszont szolgabíróként.) Nem így a szolgabírák és az alispánok között; az elhatárolódás itt meglehetősen merevnek tűnik. Aminek fő oka természetesen az, hogy míg szolgabíró és esküdt csak helyben lakó, a megyében birtokos lehetett, az ispán — egészen addig, míg Mátyás el nem rendelte, hogy alispánt csak a megyében birtokosok közül válasszanak (1486: 60. tc.)²³ — az ország legtávolabbi csücskéből is állíthatott helyettest.²⁴

Akadnak persze olyan helynevek, amelyek mind az alispán-, mind a szolgabíró-jegyzékünkben előfordulnak, ám — már csak a névadási gyakorlat változásai következtében is — mindössze egy esetben bizonyítható, hogy egyazon család tagjairól van szó: Henyei Tiburc János, alispán: 1522–1525; Henyei Tiburc Imre, szolgabíró: 1456–1457. (A Henyei Tiburcok esküdtként már 1411-ben feltűnnek a vármegyén.) A többi átfedés (Ábeli, alispán: 1410, szolgabíró: 1436–1447; Földesi, alispán: 1484, szolgabíró: 1522, esküdt: 1524 [két személy]; Kápolnai, alispán: 1482, szolgabíró: 1437–1438; Mözsi, alispán: 1471, szolgabíró: 1410–1411; Solyagi, alispán: 1447, esküdt: 1524) — akár atyafiságról, akár különálló családról van szó — már csak a nagy időbeli távolságnál fogva is teljes mértékben megfelel az e

21 Corpus Juris Hungarici — Magyar törvénytár. Főszerk. Márkus Dezső. I. Bp. 1899. 514–515., valamennyi id. tc. kommentárja: *Erdélyi László*: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Szege, 1942. 345.

22 E tekintetben *Engel Pál* kéziratoss helységnévtárából tájékozódhatunk, amely kiaknázza *Csánki Dezső* klasszikus történelmi földrajzát (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 397–481.) is. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

23 Decreta regni Hungariae 1458–1490 i. m., vö. *Erdélyi L.*: i. m. 431–432.

24 Sőt azután is: vö. *Gábor Gyula*: Péterfalvai Nagy Albert ugocsai alispán nemessége. Turul 1918/21. 11–20. és *Kubinyi András* e számban közölt tanulmányával.

közegben elvárható és akceptálható társadalmi mobilitási rátának. A felsorolt hat eset tükrében három család emelkedőben, három pedig erősen visszaesőben levőnek látszik (bár itt ismét utalnunk kell arra, hogy az ispánt senki sem kényszerítette arra, hogy csak jómódú köznemest állítson helyettesként).

Ahhoz persze, hogy megnyugtató módon le tudjuk írni a szolgabírókat és esküdtet kibocsátó közeget, el kellene készítenünk a Tolna megye területére delegált *királyi emberek* névjegyzékét is. Bár ezzel az intézménnyel tudomásunk szerint senki sem foglalkozott (megfelelő alispán- és szolgabíró/esküdt-jegyzékek hiányában az eredmény egyébként is egy holt névhalmaz lenne), nyilvánvaló, hogy az illetőket az érdekelt fél ajánlotta a kiküldő központi hatóságnak, amely aligha válogatott különösebben a megnevezettek között. Vagyis: a királyi emberek névsora éppúgy a vármegyei nemesi társadalom tükré, mint a tisztségviselőké. A kettő összevetése — amit az alábbiakban három kiragadott és vázlatos példán illusztrálunk — azt sugallja, hogy a szolgabírák és a királyi emberek ugyanazon közegből jöttek.

Az első példasor úgy állott össze, hogy a *Zichy-Okmánytár* találmára kiválasztott V. kötetéből²⁵ kigyűjtöttük azon, Tolna megyei vonatkozású mandátumokat, amelyek felsorolják a számításba vehető nemeseket. (Kurzívval a szolgabírák jegyzékében is előforduló hely- és más családneveket, *-gal azon neveket jelöltük, amelyeknek nincs megfelelője a Tolna megyei településhálózatban.)

1397. ápr. 5.: *Bakócai* Miklós fia Pál és Péter, Izményi Márton fia János, *Ábeli* Miklós, Gedei János, István és Jakab (33. l.); szept. 20.: *Versendi* István, *Versendi* János, Bolyi* Jakab, Ócsári* Péter (45. l.); 1399. szept. 30.: *Versendi* István, bátyja: János, Dobokai* György, Papdi Lőrinc, Hazugdi* György deák, *Versendi* Mihály (135. l.); 1400. máj. 6.: Nagy István, *Sarádi* [Saroki] Tamás fia János, *Töttösi* Pál fia Domokos [és] Kozma fia János, Balafalvai* [Babafalvai] Péter (170. l.); *Csilközi Dúl* Jakab és Péter, *Szabari* István fia András, Bartus Miklós, *Bakócai* Pál (298. l.); 1403. nov. 19.: *Bodméri Móric fia János*, *Garázda Miklós* (tolnai alispánok: 348. l.); 1403. szept. 2.: *Csilközi Dúl* Péter és Jakab, *Szabari* András (351. l.); 1406. jan. 28.: *Ábeli* Antal, *Bakócai* Pál, *Kápolnai* Dávid fia György, *Csilközi Dúl* Péter és Jakab, *Szabari* Esze (dictus) Máté (425. l.); 1408. nov. 14.: *Csilközi Dúl* Péter vagy Jakab, *Szabari* András. A felsorolt 48 királyi ember-jelölt — nem számítva a két éppen hivatalban levő alispánt: Bodmérit és Garázdát — közül 36 neve, sőt egynek a családja (Csilközi Dúl) is szerepel a szolgabíró/esküdt-jegyzékben, többeké ismétlődően. 5 nem azonosítható és 7 olyan helynevet találtunk, amely nem tűnik tolnainak (75%; 10,4%; 14,5%).

A másik mintavétel úgy keletkezett, hogy a szekszárdi konvent általunk összegyűjtött²⁶ 1461 és 1500 közti jelentéseiből kigyűjtöttük azoknak a nevet, akik királyi emberként valóban részt vettek egy-egy ügy elintézésében. (A jelzésrendszer ugyanaz, mint az előző mintavételnél.)

1461. aug. 4.: Sembechi [=Zsebriki, Zsibriki] Tamás (Zichy X. 173. l. jegyz.); 1461. aug. 17.: *Tézslai* Antal (Zichy IX. 168. l. jegyz.), 1462. ápr. 14.: *Tézslai*

25 A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. V. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1888.

26 Ez A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig (Tanulmányok Tolna megye történetéből I. 9–60.) c. tanulmányunk anyaggyűjtése során keletkezett.

Bereck (Zichy X. 215. l. jegyz.); 1463. jan. 27.: Jaki *Kustai* János (Zichy X. 247. l. jegyz.); 1463. szept. 25.: Dobokai* Tabajdi Mihály (MOL DI 15 875.); 1464. márc. 7.: *Kisagárdi* Heinrich Mihály, *Mözsi Turcsin* István és *Mözsi Csigedi Gergely* (Melczer István: *Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából*. Bp. 1890. 89–90. l.); 1464. ápr. 17.: *K[ö]veznyei* Miklós (MOL Df 209 327.); 1465. aug. 3.: *Szokolendrédi* Anca Imre (MOL DI 16 174.); 1468. márc. 4.: *Aterjanyi* Miklós fia János homo palatinalis (*A Héderváry-család oklevéltára*. Közli: Radvánszky Béla, Závodszy Levente. I. Bp. 1909. 332–336. l.); 1468. ápr. 8.: Balaséri* Pér Mihály (Zichy X. 448. l.); 1469. jún. 19.: Hegyaljai* Jakab mester (Zichy XI. 36. l.); 1470. ápr. 15.: Poroszlói* Péter (MOL DI 16 983.); júl. 19.: Ócsényi Bali László (MOL DI 106 570.); 1471. aug. 3.: *Béri* László (MOL DI 106 617.); szept. 18.: *Csipcsi* Kákonyi Bereck fia Albert (MOL DI 106 618.); 1472. dec. 14.: Gödörfalvai György (MOL DI 88 537.); 1478. jan. 15.: *Zarándok* Pál (MOL DI 17 988.); 1483. nov. 30.: *Vékényi* Lőrinc (MOL DI 88 695.); 1498. dec. 10.: *Dorogi* János (MOL DI 20 758.). A huszonegy királyi ember közül 14 névadó helysége (családja) szerepel, 4 pedig nem a szolgabíró/esküdt-jegyzékben, hárman pedig nem Tolna megyei helységekből származtak (64%; 18%; 18%).

Harmadik példasorunk egy olyan helytörténeti monográfiából való, amely szokatlan gondossággal gyűjtötte össze a helyi (mözsi) kisnemesek működésére vonatkozó szórványadatokat. Az adatsor²⁷ szerint — amelybe benyomásunk szerint nem odavalók is belekerültek — mözsi kisnemes 1389 és 1507 között csaknem húsz esetben bukkan fel királyi emberként, közülük kiemelkedik az 1410–1411-ben szolgabíróként előkerült Mözsi Turcsin család több tagja: István, a későbbi szolgabíró (1407, 1411), György (1411) János és Tamás (1460), Péter (1471). (A Mözsiék közül számosan feltűnnek ügyvédként [*procurator*] is, akiknek kigyűjtése úgyszintén tanulságos lenne.) Mözsi Ágoston fia István (1423), Gál (1425, 1428), Tamás (1437) királyi emberként, Ágoston és Péter (1400) pedig fogott bíróként tűnik fel. Ha volt rá „kereslet”, a mözsiék előszeretettel vállaltak szolgálatot környékbeli középbirtokosoknál. A királyi emberként sűrűn foglalkoztatott, tanúként is regisztrált Mözsi István 1435-ben a vránai keresztes perjel faddi officialisa volt. Mözsi Mihály Györgyi Bodó Gáspár tolnai ispán familiárisaként sodródott bele egy súlyos Bodrog megyei hatalmaskodásba (1466), Mözsi Szegedi Gergely pedig 1472-ben a szekszárdi várnagyi tisztet töltötte be.

Az ilyen minőségükben megismert mözsi kisnemesek egyébként nem tűnnek kifejezetten szegénynek; Turcsin Ferencnek nemcsak Mözsön, de a szomszédos Fejérvizen is volt telke, ahhoz tartozó 20 holdnyi szántója és 3 emberes kaszálója; igaz, amikor 1499-ben zálogba vetette azokat, az egészért — egy szigettel együtt — mindössze 12 aranyforintot sikerült kapnia (nyilván, mert telkei lakatlanok vol-

27 *Varga Ádám–Boda Ferenc*: Mözs község története. Mözs, 1973. 35–37. Hasonló következtetésekhez nyújtanak alapot *Tímár György*: Márévár története a középkorban c. tanulmányának Ábelre, Bakolcára stb. vonatkozó adatsorai (Márévár és környéke [kistáji monográfia]. Szerk. Fűzes Miklós. Magyaregregy, 1997. 34–71.).

tak).²⁸ Mőzsi Gyulaji Gergely 1539-ben szőkött jobbágyot fogadott be mőzsi kőriájában, s kideről, hogy Gerenyáson is voltak szervitorai.

A képlet azonban ennek ellenére meglehetősen egyszerűnek tőnik: a jogszolgáltatás helyi fórumai köről forgolódó kismemesek jővedelem-kiegészítésként vállaltak vármegyei (szolgabírói, eskődti) tisztséget, királyi emberi és őgyvédi megbízásokat,²⁹ részvételt a fogott bíróságok munkájában. (Másik megoldásként a familiárisi szolgálat kínálkozott.)³⁰ Hogy jó helyen tapogatódzunk, visszajelzi az 1495. ővi 24. tc., amely — a királyi emberével azonos funkciója miatt — az eskődti intézmény megsőntetését fontolgatta.³¹

Bár a kérdés kiváló monográfusa, Bőnis Győrgy a leghatározottabban elveti ennek lehetőségét,³² őgy hisszők, hogy a vármegye körőli munkában edződött, tudását szolgabíróként, eskődtként, őgyvédként, királyi emberként és földesőri tisztviselelőként egyként kamatoztató köznemesi csoport őppőgy a „jogtudó őrtelmiséghez” sorolható — sőt sorolandó —, mint a királyi központ bíróságain és hivatalaiban szolgáló osztályostársai.

Egyfelől: ez őtőbbiak nyilvánvalóan őppőgy a gyakorlatban szerezték és gyarapították ismereteiket, mint azok, akik megrekedtek a helyi adminisztráció szintjén, hiszen Magyarországon nem léteztek olyan jogi iskolák, amelyekben ilyen sok jelölt módszeres képzést kaphatott volna.³³ *Másfelől:* a vármegyén győjtött tapasztalat a királyi kőriában is konvertálhatónak tőnik. Vagyis: Bőnis azon argumentuma, miszerint „a megyékben a XV. századig alig találunk szervezetszerű jegyzőt, s a megyei notáriusok nem emelkedtek a deák műveltség nívója fölé”, tulajdonképpen elesik.³⁴ (Hogy Bőnis miből gondolja, hogy a kőriai jegyzők szükségképp „a diák műveltség c nívója” fölött álltak, nem tudni.)³⁵ Mindenesetre a két ismert tolnai jegyző közül

28 Varga Á.–Boda F.: i. m. 37.

29 Az őgyvédi rétegről: Varga Endre: A hivatásos őgyvédi osztály kialakulása. In: Emlékkőnyv Domonvsky Sándor születése hatvanadik fordulójának őnnepére 1937. máj. 27. Bp. 1937. 625–642.

30 Az egész kérdéskörhöz Kubinyi András: A középirtokos nemesség Mohács előestőjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzése idején (Szécsény, 1983. április 6–8.). Szerk. Szvircek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradiensis 1.) 5–24.

31 Corpus Juris Hungarici i. m. I. 576–577.

32 Bőnis Győrgy: A jogtudó őrtelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 13.

33 Bőnis Győrgy: Magyi János formuláskőnyve és a gyakorlati jogtanítás. In: Jubileumi tanulmányok. I. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs, 1967. 225–260., vő. Űő: A jogtudó őrtelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972. (Őrtekezések a történeti tudományok köréből 63.)

34 Bőnis Gy.: Jogtudó őrtelmiség i. m. 13.

35 Semmi jele annak, hogy a kőriai alkalmazottak ezen rétegében valaminő visszhangot keltettek volna a kor nagy szellemi mozgalmái. Mivel a kancellária és más hivatalok őlén főpapok vagy olyanok álltak, akik beneficiumként élvezték valamely pőspökség, prépostság stb. jővedelmeit, és köztudomásólág ezek közül kerültek ki azok is, akik a humanizmus mo.-i terjedését előmozdították, ám példájuk nemigen talált követőkre beosztottaik körében. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása (A magyar humanizmus). Bp. 1944. különösen 180–233., vő. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.⁴ (A magyar irodalom története. Főszerk. Sőtér István I.) 205–266., vő. 177–178. („Jogi irodalom” fejezetcím alatt a gyakorlatot segítő formulárék és a törvénykiadások kerülnek bemutatásra) és Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 305–378. (Mályusz E. inkább az őgyháziak „bíróságai funkcionáriusként”

az egyik, Hatvani Rubin Dénes mester minden jel szerint jól helytállt nádori nótáriusként is.³⁶ (Igaz, ez nem a 15. században, hanem a 16. század első negyedében történt.) *Harmadsorban*: nincs tudomásunk arról sem, hogy az odavetődött vidéki procuratorok tudása csődöt mondott volna a magasabb fórumok előtt, ahol egyébként pontosan olyan ügyek forogtak — közismert jogi kondíciók között —, mint vármegyei széken. (Az más kérdés, hogy a kiskapukat nyilván kevésbé ismerték, mint az udvar fénykörében élő budai „sztárügyvédek”).³⁷

Éppen Bónis György hatalmas anyagot hömpölygető munkájának személynémutatója kelti azt a benyomást bennünk, hogy a kúriai sekretáriusok és nótáriusok egyazon köznemesi körből verbuválódtak, aligha tévedünk nagyot, ha a vármegyei tisztségviselőket éppúgy a *gyakorlatban kiképződött* jogtudó értelmiséghez soroljuk, mint kancellárián, a nagybíróságoknál és az országos méltóságok irodáiban szolgálókat.³⁸ (Kivált, ha a hangsúlyt a „gyakorlatban kiképződött” jelzőre helyezzük.) Azt, hogy a vármegyei jogtudó értelmiségi réteg milyen kiterjedésű lehetett, egyelőre senki sem vizsgálta, ám nyilvánvaló, hogy azt nem Tolna vármegye irathagyatéka alapján fogják kiszámítani, hiszen abban mindössze egyetlen olyan kiadványt találtunk, amely a tisztségviselők mellett — igaz, részben (*et alii*) — a megjelent nemeseket és két egyháziakat is megnevezi (a 6 tisztségviselő mellett 17 nemes + 3 egyházi).³⁹ Ugyanazon helységnevek gyakori ismétlődéséből azonban arra következtethetünk, hogy számukat egy-egy megyében néhány tucatonál, az egész országban pedig 2000–2500 főnél többre aligha becsülhetjük.

Ahogy ezt, úgy azt is célzott kutatások tárgyává kellene tenni: ez a réteg játszott-e valaminő szerepet abban, hogy az *una eademque nobilitas* fikciója akkor is fennmaradhatott, amikor tartalmilag már régen kiüresült.

Engel Pál nemrégiben figyelt fel Nagy Lajos király 1343-ra datálható adományreformjára: „1343-tól kezdve ... az addigi gyakorlattal ellentétben az egyenesági öröklés elve lépett érvénybe. Ezentúl minden királyi adománylevél érvénye kizárólag azokra terjedt ki, akik az oklevélben megnevezett kedvezményezettek fiági leszármazói voltak.” Másképp: „Az adományreform célja ... egyrészt lehetővé kívánta tenni «a testvérek kizárásával» az egyéni birtokszerzést az udvar tagjai számára. Másrészt világosan meg kívánta jelölni, hogy a birtoknak mikor kell a koronára háramlania.”⁴⁰ (Ilyenformán találkozott a kincstár és a szűkebb királyi kíséret érdeke.)

---

játszott szerepének fontosságát, semmint a világi jogtudóknak a művelődés érdekében tett fáradozásait emelte ki: 365–368.)

36 Bónis Gy.: Jogtudó értelmiség i. m. 407. 96. jegyz. (1518–1519), vö. Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (= MOL DI) 89 182. (1524)

37 Ezekről: Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 1971. 221–223.

38 Jól illusztrálja ezt, hogy 1526-ban a szolgabíró-névsorban oly gyakorta szereplő Szabarról nádori jegyzőt találunk: Bónis Gy.: Jogtudó értelmiség i. m. 407. 94. jegyz. (neve nincs feltüntetve a névmutatóban), bár megjegyzendő, hogy a szabari nemesek csak 1456-ig mutathatók ki vm.-i szolgálatban.

39 MOL DI 106 366. (1432)

40 Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. Történelmi Szemle 1997. 137–157., az idézetek 152. és 155.

A mai jogérzék e változtatás célzatát nemcsak logikusnak, hanem természetesnek érzi. Nem így a 14. század közepi, ameddig az egyszer megszerzett birtok a nemzetség valamennyi tagja számára hozzáférhető volt; ők most kiszorultak a potenciális örökösök köréből. Ez nyilvánvalóan széles nemesi tömegek elszegényedéséhez vagy legalábbis presztízsvesztéséhez és súlycsökkenéséhez vezetett. Engel — talán túlon túl visszafogott — előadását továbbfűzve, az 1343. évi adományreform tulajdonképpen akár a nemesség mint egységesnek tekintett társadalmi csoport szétrobantására irányuló kísérletként is felfogható. A magyarországi társadalmi viszonyok hosszú távú alakulásából mindenesetre világosan látható, — ha *de iure* nem, *de facto* ezt el is érte.⁴¹ Könnyű belátni továbbá: az, hogy a királyi udvarhoz közelállóknak az öröklésből kiszorított rokonai elkezdtek lesüllyedni, „automatikusan” leminősítette a néhány faluval, esetleg csak néhány telekkel rendelkező vagy éppen csak a közbirtokosságban részes kisnemességet. Vagyis: a nemesség azon rétegét, amelyet utóbb *vármegyei nemesség*ként szokás aposztrofálni; ez a minősítés azt akarja kifejezni, hogy befolyásuk és tekintélyük nem terjedt túl a megyehatáron.

Ha tudjuk, hogy a nemesi vármegyerendszer mint az egész országot lefedő vidéki törvénykezési hálózat kikristályosodása nagyjából-egészében ugyanerre az időszakra — a 14. század közepére — esik,⁴² óhatatlanul felmerül a kérdés: nincs-e összefüggés a két egymás melletti jelenségcsoport között. Felmerül még akkor is, ha tudjuk — és ehelyütt ismét hangsúlyozzuk —, hogy meglehet: a 14. századi szolgabíró közel sem tekinthető oly egyértelműen saját társadalmi csoportja érdekképviselőjének, mint a későbbiekben. Sőt felmerült az is, hogy a szolgabírákat kezdetben nem is választották, hanem a királyi udvarból — (mivel technikailag másként nem képzelhető el) annak ellenére, hogy magyar és korai latin elnevezésük ezt sugallja (*iudex servientium regis* = a királyi szolgák bírása) — az ispánok delegálták. Vagyis: ott forgolódo eredetileg nem a köznemesek, hanem az ispánok „szolgái” voltak.⁴³

A korábbiakban egyértelműen ispáni helynöki intézménynek minősülő alispáni tisztség a 16. században, hosszú-hosszú folyamat végeredményeként formálódott át és vált a *vicecomes* a távoli felsőbbség meghosszabított karjából a helyi nemesség képviselőjévé. (Akkor sem mindenütt és azonos mértékben.)⁴⁴

A szolgabírákat már évszázadokkal korábban ilyenek szokás tekinteni, ám azt, hogy — amennyiben valóban volt olyan periódus, amikor kiküldöttek látták el ezt a tiszteket — pontosan mikor és hogyan váltak osztályostársaik képviselőivé, illetve hogy miként teljesítették érdekérvényesítő feladatukat, csak a részletekig hatoló további kutatások tisztázhatják. A fenti rövid esettanulmány mindössze ehhez kíván szerény adalékokkal szolgálni.

41 Ld. *Kubinyi András* recenzióját: Századok 1973. 753–757.

42 *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 94–259.

43 *Vö. Zsoldos A.* 7. jegyzetben i. m., amelyhez *Kubinyi András* megfigyelése szolgált alapul: Szolgabíró. Magyar Nyelv 1957. 207.

44 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (MOL kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet I.) 533–535., *vö. Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 94.)

FERENC SZAKÁLY
THE DEPUTY SHERIFF (IUDEX NOBILIUM) IN MEDIEVAL TOLNA COUNTY
(A Case Study)

In the Middle Ages just as in the later periods the Hungarian local administration and jurisdiction of a county (*comitatus*) were run by the noblemen. The *comitatus* evolved in the late 13th and early 14th centuries as a system organised to safeguard the local nobility's interests. The *comes* was on top of the county hierarchy but he hardly ever took part in the everyday county administration. This was done by his deputy lieutenant (*vicecomes*) who was help by 4 deputy sheriffs (*iudex nobilium*) and 8 jurymen (*iuratus assessor*). All the three latter mentioned offices were more or less outside the interest of historians. (From the Middle Ages there have survived lists of *vicecomes* only from six counties, and that of *iudex nobilium* merely from 2 counties.)

In 162 Tolna county documents coming from the period between 1314 and 1526, however, the name of 92 *iudices iubilium* has been found in the so called intitulation, where sometimes all the four such office-holders were mentioned. Although the act of 1435 bound those who were elected for the post to remain in office only for a year, the majority stayed in office for 2–3 years. Moreover, there are some whose activity can be traced for 7–8 years or others whose 2–3 year office holding period was spread over 15 years of source material. (The author calculated the number of *iudices nobilium* as 400 Tolna county during these 222 years.)

Although the acts pressed for the election of better off middle noblemen, in reality the *iudices nobilium* were recruited from the lesser nobility of noble villages. Many noblemen of lesser means embarked on a local "office holding career". The lawyers (*procurator*) were also coming from the latter social stratum just as well as those who represented a party in the county court and were delegated by the King's Court (*curia regis*) on the recommendation of those concerned to settle a lawsuit (*homo regius*). The *homo regius* usually acted together with the *iudex nobilium* and an ecclesiastical body entrusted with notarial functions (in this case predominantly the Benedictine convent of Szekszárd). These overlappings secured the smooth operation of the local administration, surprisingly without leading to considerable abuse or misuse of authority.

E. KOVÁCS PÉTER

„Összetörték, elrabolták”. Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében

Bakócz Tamás esztergomi érsek számos Zágráb megyei birtokán 1520. február közepén megjelentek Frangepán Bernát emberei, és a gróf fiának, Ferdinándnak a vezetésével, megdúlták az ország első egyházi méltóságának javait. A magyar okleveles anyagban ezrével fordul elő ilyen eset, részletesebb feldolgozásra ez azért érdemes, mert a bécsi kutatásaim során megtaláltam a hatalmaskodás után a károkról felvett jegyzőkönyvet.¹

A mellékletben közölt forrás — véleményem szerint — nem a helyszínen, hanem utólag készült: a bevallásokat nyugodt körülmények között foglalták írásba. Erre utal a forrás egységes írásképe: a szöveget végig egy ember írta. Az esetek megfogalmazásánál döntő többségben a jegyző formulát alkalmazott. A jegyzőkönyv felvételénél minden bizonnyal jelen voltak Zágráb vármegye képviselői is, de az általam ismert változat nem „hivatalos” okirat, inkább „belső használatra” készült feljegyzés.²

A hatalmaskodás, Bakócz vagyoni helyzetét ismerve, az érseknek minimális kárt okozott, de a birtokokon élő emberek mindennapi életét gyökeresen megváltoztatta.³ Frangepán emberei a Lypowcz *castrum*hoz tartozó Brebrowcz és Golyak possessziók mellett, laztrebarzka *castellum oppidum*át is megdúlták.⁴ Feltehetően ekkor törték rá Bakócz egyéb javaira is. Okych *castrum* tartozékait és Kyssewych Miklós Felsew Wolawly birtokát szintén a gróf emberei rabolták ki.⁵ Az általam ismert források segítségével a pusztítás hatását laztrebarzka *oppidum* esetén lehet a legszemléletesebben nyomon követni.⁶

1 Köszönetet mondok Fazekas Istvánnak (Bécs), Gecsényi Lajosnak (Magyar Országos Levéltár) és Ujvári Gábornak (Bécs), akik a tanulmány alapjául szolgáló jegyzőkönyv megszerzésében voltak a segítségemre, valamint Tóth István Györgynek (MTA Történettudományi Intézete), aki a forrás szövegét összeolvasta. Az Erdődy család levéltárában gróf Erdődy György (München) engedélyével dolgozhattam. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

2 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Archiv Erdődy. (= HHSt AE) D. 1238. Lad. 27. Fasc. 3. N° 13. 1520. Jegyzőkönyv a hatalmaskodásról. (= Melléklet) Véleményem szerint a forrás a — nem ismert — „hivatalos jelentéssel” párhuzamosan készült „belső használatú” változat lehetett.

3 Bakócz Tamás birtokaira: *Fraknoi Vilmos*: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. Századok 1888. 97–128.

4 Melléklet 2 r., 9 v., 11 r.

5 *Josip Adamček i Ivan Kampus*: Popisi i obracuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb, 1976. 119. Az 1520. évi taxa raegia jegyzőkönyvében az Okych *castrum*hoz tartozó birtokoknál és Kyssewych Miklós birtokánál megállapítják, hogy: „*per gentes domini Bernardini omnino desolata*”. A kötetre Engel Pál hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

6 1526 után Golyakot csak egy alkalommal, 1574-ben, lasrebarzka *castrum*nál sorolják fel, mint iudicatum. Ekkor 5 fumat számolnak meg rajta. (*J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 268.) 1520-ban 14 házat dúlnak fel (Melléklet 11 r.–13 r.). Brebrowczról még ennyit sem tudunk. 1520-ban 11 házat rabolnak ki (Melléklet 9 v.–11 r.). Mohács után nem jelenik meg az adókönyvekben.

Iaztrebarzka 1507-ben Gersei Pető Tamás tulajdonában volt. Ebben az évben a 40 dénáros *taxa raegia* összeírásakor a 26 adózó porta mellett csak 8 elhagyott házról tudnak.⁷ 1517-ben az 50 dénáros *taxa raegia* összeírói 82 adózó portát és 34 elhagyottat említenek.⁸ A mentességet élvezők száma is ugrásszerűen megnőtt.⁹

Az *oppidumot* Bakócz Tamás 1519-ben szerezte meg. Az érsek és családja Pelbarthhyda vámja, és két malomhelye, Kozmaffalwa, Kyskagya, Reezege (Bihar m.), Thewlgh (Békés m.) possessziók, Derechke *oppidumban* és Eggyed possesszióon részek (Bihar m.), és Beren (Békés m.) possesszió fejében; Lypowcz *castrumot*, Iaztrebarzka *castellumot* és *oppidumot* vámjával, valamint ezek tartozékait kapták meg. Mivel Bakócz birtokai kevesebbet értek, az ingatlanok mellett 750 forintot is adtak a Gerseieknek.¹⁰ Berény birtok esetében pár nap múlva kiegészítették a megegyezést, mivel az a csere idején idegen kézen volt.¹¹

Bakócz az *oppidum* megszerzésével jó vásárt csinált. Iaztrebarzka esetében jól látszik, hogy az *oppidumban* adózók száma 1507 és 1520 között jelentősen emelkedett, ezzel együtt arányosan nőtt a mentességek és a *pauperes* száma is. (1507-ben 12, 1517-ben 46, 1520-ban 29.) Egyre több üres házat is megemlítenek. 1507-ben 8 („*domus noviter deserte 8*”), 1517-ben 34 („*deserti fumi qui exierunt propter famem 16 ... per mortem deserti hoc anno ibidem 18*”). Az adóztatható porták száma 82–85 között stabilizálódhatott.¹² 1520-ban, a *taxa raegia* összeírásakor, Iaztrebarzka-ról az állapították meg, hogy annak ellenére, hogy „*tandem desolate sunt per gentes domini Bernardini sessiones 47*”, 85 adózó portát számoltak meg rajta.¹³ A hatalmaskodás ellenére az adóztatható porták¹⁴ száma gyakorlatilag változatlan maradt.¹⁵

7 J. Adamček–I. Kampus: i. m. 22. „*domus noviter deserte 8*”. Adómentességet élvezett még: „*iudex 1, preconos 2, fabri 2, carpentarii 4, ortulanus 1, vigilatores 4, alodiatores 3, molendinator 1*” (összesen: 18). Valamint: „*nimum pauperes 12*”.

8 J. Adamček–I. Kampus: i. m. 87. „*deserti fumi qui exierunt propter famem 16, per mortem deserti hoc anno ibidem 18*”.

9 J. Adamček–I. Kampus: i. m. 87. „*iudices 4, preconos, woywode 4, vigilatores 4, sutores 2, fabri 2, carpentarii 2, lapicida 1, molendinatores 2, ortulani 2, servitores atque portarii castrii liberi 6*” (összesen: 33). Valamint: „*pauperes ad iuramentum iudicis relaxati 46*”.

10 HSt AE D. 1214. 1519. VI. 1. Buda. Újlaki Lőrinc országbíró oklevele. A felsorolásból kiderül, hogy a tartozékok a következők: Lypowcz, Wolyallya, Domogowyth, Golyak, Zenthiwancz, Wrnodol, Brebrocz possessziók, valamint Felsewwydek districtus. Az oklevelet Fraknoi V. is használta. Fraknoi V.: i. m. 114.

11 HSt AE D. 1215. 1519. VI. 9. Buda. Újlaki Lőrinc országbíró oklevele. Bakócz a jelenleg idegen kézen lévő Berény visszaszerzésére újból kötelességet vállal. Abban az esetben, ha ez két év alatt nem sikerülne (aug. 15-től számolva), akkor 1000 forintot köteles a Gersei Pető családnak fizetni a budai káptalan előtt. Ha minderre csak a fenti terminus után lenne képes, abban az esetben visszakapja a pénzt.

12 J. Adamček–I. Kampus: i. m. 22., 87., 119. Mivel állami adóról van szó, nagyon óvatosan kell értékelni az adatokat, hiszen azokon a portákon, ahol valamilyen okból a királynak nem fizettek (mentesség, pusztasodás stb.), nem kizárt, hogy a földesúrnak fizettek.

13 J. Adamček–I. Kampus: i. m. 119. Említést tesznek 29 pauperéről is.

14 Solymosi László tanulmányában tisztázta, hogy a Mohács előtti Magyarországon a porta (ez megfelel a sessio egyik jelentésének), mint adóegység, a külsőségek nélküli háztelket jelenti, tehát a fumust. Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernusz-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. (A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3.) 285.

15 Elképzelhető, hogy azok közül voltak be többeket az adózás körébe, akik eddig valamilyen okból ebből kimaradtak (mentesség, szegénység stb.), hiszen a kirabolt házak lakóit automatikusan a nemfizetők közé sorolták. Nem tartom valószínűnek, hogy a birtokosváltás után annyival megnőtt volna a lakosság száma, hogy enélkül tartani tudták volna az „adózási normát”, a nyolcvan feletti portát.

Az *oppidum* lakosság számának a meghatározásakor Kubinyi András eredményeit használom fel.¹⁶ 1507-ben ez megközelítőleg 312,¹⁷ 1517-ben pedig 908 lehetett.¹⁸ Az 1520-as pusztítás ellenére, a megnövekedett lélekszámnak is köszönhető, hogy az *oppidum* nem néptelenedett el. Iaztrebarzka 1526 után is fontos birtoka marad az Erdődy családnak.¹⁹

Sajnos a jegyzőkönyv nem sokat árul el Bakócz három birtokáról. Iaztrebarzán tudjuk, hogy volt tér (*platea*), ahová a plébánost hurcolták Frangepán emberei. A közelben lehetett a település temploma is.²⁰ Négy esetben pincét (*cellarium*) is említenek.²¹ (A többi háznál is lehetett pince, de mivel csak négyet raboltak ki, többről nincsen tudomásunk.)²² A házak három osztásúak lehettek, ahol a középső helyiség adott helyet a kemencének (*fornax*), Golyakon az egyiket 2 forintért építtették.²³ A kemencék szétrombolását számos esetben említi a jegyzőkönyv. Minden bizonnyal a padlásra a házból vezetett fel a lépcső (*scamnum*). Iaztrebarzán négy esetben ezeket is felgyújtották.²⁴ A belső telekhez tartozó kertről csak Brebrowcz esetében szerzünk tudomást. A fosztogatók négy esetben felgyújtották a kertek körülvevő sövényeket (*sepes circum ortum*).²⁵ A házakhoz ólak (*stabulum*) tartozhattak, hiszen egy alkalommal kettő kirablását mondták jegyzőkönyvbe.²⁶

A hatalmaskodás közvetlen kiváltó okát egy 1518. évi királyi ítéletben kell keresnünk. Mivel Korbáviai János egyik várát Frangepán Bernát és fiai jogtalanul elfoglalták, a gróftól nagyobb hatalmaskodás büntetében jószágvesztésre ítélték. A Frangepánok a döntést Bakócz Tamásnak tulajdonították, ezért bosszúból megdúlták az érsek Zágráb megyei birtokait. A fegyveres betörést Bakócz unokaöccsei azonnal megtorolták. A két család között egyre jobban elmérgesedett a helyzet. A király 1520. szeptember 4-én kiadott oklevelében megidézte Frangepán Bernátot és egyben menlevelet is küldött neki. Az ellenségeskedés továbbra sem szűnhetett. Egyes feltételezések szerint Frangepán Kristóf (Bernát fia), aki császári kapitányként Németországban szolgált, levélben fenyegette meg Bakóczot, hogy a családja elleni méltánytalanságokért bosszút fog állni, ha másképp nem, akkor orgyilkosokkal megöleti az érseket.²⁷

A Frangepánok és Bakócz érdekellentétének szenvedői, a forrás tanúbizonysága alapján, Iaztrebarzka *oppidum*, Brebrowcz és Golyak possessziók lakói voltak. A fegyveres akció következményét tudjuk: a három településen összesen 74 házat pusztítottak el és raboltak ki. A regisztrum készítői a helyszíni szemlén hozzávetőleges pontossággal és teljességgel

16 A lélekszám kiszámításánál Szlavónia esetében *Kubinyi András* véleményét fogadom el: a jobbágyokat és a bírákat 6,2-es, a felmentetteket 5-ös szorzószámmal szorzom be. *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népeisége a 15. század végén. Történelmi Szemle 1996. 151.

17 26 porta és 1 iudex, valamint 29 felmentett. A „... *domus noviter deserte 8*” adatot nem vettem figyelembe. Természetesen nem kizárt, hogy ezeken a telkeken is éltek parasztok. *J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 22.

18 82 porta és 4 iudex, valamint 75 felmentett. A „*deserti fumi qui exierunt propter famem 16*” és a „*per mortem deserti hoc anno ibidem 18*” adatokat nem vettem figyelembe. Természetesen nem kizárt, hogy ezeken a telkeken parasztok is éltek. *J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 22.

19 I. m. 597. Mohács után e kötet segítségével 1543 és 1600 között lehet a település sorsát nyomon követni az adókönyvek alapján: a várhoz kapcsolódva mindvégig megtartotta lakosságát.

20 Melléklet 8 v.

21 Melléklet 3 r., 3 v., 7 r., 9 r.

22 Brebrowczon 3, Golyakon 5 pincéről tudunk. Melléklet 9 v., 10 r., 11 v., 13 r.

23 Melléklet 12 v.

24 Melléklet 2 r., 7 v. Brebrowczon egy esetet említenek. Melléklet 9 v.

25 Melléklet 10 r., 10 v., 11 r.

26 Melléklet 11 r.

27 *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 192–193.

vették fel a jegyzőkönyvet, hiszen a tanulmány alapjául szolgáló forrás, amelyben a hatalmaskodás után laztrebarzka *oppidum* lakói bevallják, milyen kár érte őket, 49 esetről számol be, és az 1520-as *taxa raegia* összeírásakor is majdnem ugyanennyi (47) elpusztított házat említenek meg.²⁸

Laztrebarzka *oppidum*-ban a kifosztott 49 házban lakók névanyagának vizsgálati eredményét három szempont szerint csoportosítottam: nemzetiségi hovatartozás, a névválasztás, valamint az iparosok száma és összetétele. Hangsúlyozni szeretném, hogy az elemzésből nem lehet általánosítani a falu maradék lakosságára, de talán bizonyos tendenciákra így is rámutathat.²⁹

A vizsgálható adatok alapján 27 esetben adják meg a lakosok vezeték- és keresztnévét.³⁰ A két *Naghon* és a két *Mezaroson* kívül, legfeljebb a *Darabanth* név viselői lehetnek magyarok, a többiek a Zágráb megyére jellemző horvátok, esetleg szerbek közül kerültek ki.³¹ 19 lakosnál a vezetéknev mellett csak a foglalkozásukat közlik, de nyilvánvaló, hogy majdnem mindegyikük horvát (szerb) származású lehetett.³²

A keresztnév-adáskor a *Georgius* (8) vezet, ezt követi: *Paulus* (4), *Martinus* (3), *Matheus* (3), *Benedictus* (2), *Blasius* (2), *Jacobus* (2), *Johannes* (2), *Petrus* (2), *Simon* (2), *Stephanus* (2), *Thomas* (2), *Urbanus* (2), *Andreas* (1), *Anthonius* (1), *Demetrius* (1), *Franciscus* (1), *Gregorius* (1), *Ladislaus* (1) *Luca* (1), *Mathias* (1), *Nicolaus* (1), *Vido* (1).³³

A kiugróan sok *Georgius* név miatt arra gondolhatunk, hogy a falu templomának védőszentje Szent György lehetett. Egy esetben megjelenik a latin névalak (*Vitus*) szláv alakja (*Vido*) is. A falu birtokosának keresztnévvel (*Thomas*) csak két esetben találkozunk.³⁴

A foglalkozásnevek vizsgálatakor a legtöbbet *sutorból* (9) találunk. Ezt követi: a *faber* (4), a *barbitonsor* (1), a *lapicida* (1), valamint *textor* (1).³⁵ Ezek a töredékes adatok is arra utalnak, hogy Laztrebarzskán számottevő kézműiparos réteg élt, akiknek munkát az *oppidum*, a vár, valamint a környékbeli falvak lakosai adtak.

Az *oppidum* lakosságát minden esetben *providusként* említik, még az egyetlen *litteratus* esetében is. A kifejezés a jobbágyi státuszt takarja, hiszen az *oppidum* polgárai nem voltak mások, mint jobbágyok.³⁶ Laztrebarzskának saját bírója és plébánosa volt.

Brebrowcz és Golyak esetében a fenti vizsgálódást nem lehet elvégezni. A jegyzőkönyv szerint az első településen 11, míg Golyakon 14 házat raboltak ki, de mivel — ellentétben laztrebarzskával — nem tudjuk az adózók tényleges számát, és a forrásban található adatok elemzésének eredményéből csak a lakosság nemzetiségi összetételére vonható le következtetés.

28 Melléklet 2 r.–9 r. *J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 119. A másik két helysége: 6. sz. lábjegyzet.

29 Melléklet 2 r.–9 r.

30 A három özvegy esetében (Elena, Katherina és „*relicte Valentini*”) nem adták meg az elhunyt férj vezetéknevét.

31 A „*Mezaros*” név véleményem szerint nem a tényleges foglalkozásra utal, hiszen a szakmák neveit a jegyzőkönyvben következetesen a latin kifejezéssel adták meg. Ha valóban mézsáros lett volna a foglalkozásuk, akkor a *carnifex* kifejezést használták volna. (Ez természetesen csak feltevés.) A *darabonthról* sem lehet eldönteni, hogy vezetéknev, vagy foglalkozást jelző név.

32 A vezetéknevek alapján három alkalommal lehet rokonsági kapcsolatot feltételezni a családok között: Kolar (2), Kyssych (2), Mezaros (2).

33 Három özvegy volt háztulajdonos: *Elena*, *Katerina*, míg a harmadik nevét nem tudjuk, mivel csak „*relicte Valentini*”-ként említik. (A *Valentinus* nevet nem vettem fel a keresztnévek listájába.)

34 Tamásként 1520-ban csak Gersei Pető jöhet szóba. Az *oppidum* névanyagának teljes ismeretében nyilvánvalóan más lenne a rangsor.

35 A 16 kézműves mellett a *iudex*, a *litteratus* és a *plebanus* azok, akiknek még „foglalkozásuk” van.

36 Az *oppidum* plébánosát *honorabilisként*, míg a nőket *relictaként* említik.

25 családfőt ismerünk, nevük alapján mind horvát (szerb) volt.³⁷ A keresztnévek használatánál nincs kiugró adat. Brebrowczon 11 név közül csak a *Michael*, míg Golyakon 14 név közül a *Gregorius* és a *Thomas* ismétlődik. Mindkét településen egy-egy *faberről* tudunk, míg Golyakon egy *sartor* is tevékenykedett.³⁸

A hatalmaskodás

Frangepán emberei három csoportra oszthatók. Az első csoportba a katonailag legképzettebb várnagyok (*castellanus*) tartoztak, szám szerint hatan, akik a család Zágráb megyei várainak élén álltak.³⁹ A regisztrum mindegyiküket *nobilisként* említi. A második csoportot — véleményem szerint — azok alkották, akik évi rendes fizetés ellenében Frangepán váraiban katonaként szolgáltak.⁴⁰ A 32 főből álló kontingens 15 tagja feltehetőleg nemesi származású, míg 17-ről ezt nem lehet megállapítani.⁴¹ Ők nem nemesi származású önálló katonaelemek, vagy a 15 (nemes) katona zsoldjában álló fegyveresek is lehetnek, de az sem kizárt, hogy valójában abba a harmadik csoportba tartoztak, akiket a regisztrumban *ceterisque quampluribus hominibus et familiaribus suis*ként említenek, s azért sorolták fel őket, mert emlékeztek a nevükre.

A fenti latin kifejezés nem teszi lehetővé a fegyveresek harmadik csoportjának számszerű meghatározását. Hasonlóan az első két csoporthoz, többségük Frangepán szlavóniai birtokain szolgált familiárisként, vagy egyszerű jobbágyként. Létszámuk legalább annyi lehetett, mint az első két csoportba tartozóké együttvéve; így Frangepán Ferdinánd „serege” hozzávetőlegesen 100 fegyveresből állhatott, hiszen egy nap két települést kevesebb emberrel nem tudtak volna ilyen alaposan kirabolni, és Iaztrebarzka esetében azt is meg kellett akadályozni, hogy a *castellumból* Bakócz emberei kitorjjenek.⁴² Számos szekérrel is rendelkezniük kellett a rablott holmit elszállítására, és az állatok elhajtását is meg kellett oldani.

A regisztrum felvételekor Frangepán Ferdinándon kívül, akinek a nevét mindenki ismerhette, a vallomástévők 38 nevet tudtak felsorolni. A középkori ember „kollektív emlékezetének” példája a névsor, hiszen kizárt dolog, hogy jobbágyok a hatalmaskodók közel felét név szerint ismerték volna. Minden bizonnyal Bakócz tisztviselői, a vármegye kiküldöttjei és a kifosztottak közösen próbálták Frangepán embereinek nevét a vallomások és a hírek alapján megadni. Mert minden bizonnyal a résztvevőket nemcsak személyes ismeretség, hanem a hírek alapján is azonosítani tudták. Az érsek és a vármegye emberei ismerhették a várnagyokat, és azok katonáit, hiszen az évek folyamán számtalan esetben kerülhettek velük kapcsolatba. Elég lehetett meghallaniuk, hogy Ferdinánd és a várnagyok megtámadták a birtokokat, hozzávetőleg tudhatták, kiktől is lehet szó. A vármegyei vizsgálat is segíthette az összeállítást, és az sem kizárt, hogy a támadók közül Bakócz jobbágyai is többet személyesen ismerhettek.

37 A vezetéknevek alapján Brebrowczon két (Dobczych 3, Somczych 2), míg Golyakon egy (Thankowych 4) esetben lehet a családok között rokonsági fokot feltételezni.

38 Melléklet 9 v.–13 r.

39 A Frangepánok szlavóniai birtokaira: *J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 618., 626. Az 1512. évi *Registrum contributionis regni Scalvoniae* szerint Frangepán Bernát 700 *fumus* után adózott. *J. Adamček–I. Kampus*: i. m. 53.

40 A rendszer hasonló lehetett, mint Egerben. Estei Hippolit egri püspök számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: *E. Kovács Péter*. Eger, 1992. 360–373. (Az 1508. év.)

41 A szövegben 15 alkalommal megadják a származási helyet a *de* előjáró használatával.

42 Iaztrebarzka: 49 ház, Brebrowcz 11 ház. Golyakot csak a másnap dúlták fel.

Frangepán emberei, miután rátörtek Iaztrebarzkára, minden bizonnyal kisebb csoportokra szakadva, a házakra támadtak. Az elsők között a plébánosét dúlták fel, a tiltakozó papot az arcán megsebeztek és a térre vonszolták.⁴³ A szerencsétlenül járt plébános sorsából mindenki érthetett, hiszen ezután gyakorlatilag ellenállás nélkül rabolták ki a házakat. Nyilván csak Ilona asszony védhette körmeszakadtig javait, akit ezért félholtra vertek.⁴⁴

A hatalmaskodók az ajtók és ablakok betörése, a kemencék szétrombolása, a pincék feldúlása, a házak kirablása mellett, egy helyütt pár hordót is felgyújtottak, talán annak a három disznónak a megsütéséhez, amelyeket „*in usum ipsorum converti ... fecisset*”. A gabona, a bor és a káposzta kiöntésében, a használati tárgyak elhurcolásában megfáradt katonák 232 köből bort ittak meg, további 277 köből részben elfogyasztottak, részben a földre öntötték.⁴⁵

Még aznap ellátogattak Brebrowczra is. Az elfogyasztott bornak is köszönhetően itt már sokkal súlyosabb károkat okoztak: felgyújtottak több házat és a portákat elválasztó sövényeket. A házakat és a pincéket szétrombolták, a mozdítható dolgokat elhurcolták, az állatokat elhajtották, a gabonát és a bort a földre öntötték. A nap befejezéseként levágtak 50 csirkét és egy borjút.⁴⁶

Másnap Golyákon (ekkor már visszafelé indulva) alábbhagyott a csapat dühe. Már nem gyújtogattak, csak fosztogattak. Munkájuk — állatok elhajtása, ingóságok elhurcolása — végeztével megettek 60 csirkét. A két fásztó nap után még az okozhatott némi örömet a katonáknak, amikor két alkalommal a tiltakozó feleségeket meztelenre vetkőztették.⁴⁷

A jegyzőkönyv forrásértéke

A jegyzőkönyvet a rablás után készítették, célja a károk felmérése volt. Csak azt tudhatjuk meg belőle, hogy mit vittek el; arról, hogy mit hagytak, nem beszél a forrás. Az említett használati tárgyak, az állatállomány stb. statisztikai feldolgozása is csak arra mutathat rá, hogy mivel lettek szegényebbek Bakócz három birtokának lakói. Mindenesetre a kifosztott házak lakóitól 1520-ban nem szedték be az állami adót.

A házakra kivetített veszteségek segítségével a jobbágyok vagyoni helyzetére még óvatos becslést sem mernék adni. A nagyobb kárt szenvedők minden bizonnyal tehetősebbek lehettek, de számos körülmény ismeretének hiányában a fenti állítást sem lehet általánosítani. Mert a rablás a rabló „lelki alkatának” is függvénye: mire kapott parancsot, milyen az ízlése, mennyire volt aznap fáradt, szereti-e a „munkáját”, a számos falu megdúlása után mennyire volt még energiája? Mind-mind olyan megválaszolhatatlan kérdések, melyek ismeretének hiányában jószerivel csak azt lehet kijelenteni: van, akitől többet raboltak, van, akitől kevesebbet, Frangepán embereinek pillanatnyi szeszélyétől függően.

A jegyzőkönyv forrásértékének vizsgálatakor arról sem szabad megfeledkezni, hogy kárfelvétel esetén nem a tényleges adatokat diktálták be. Annak ellenére, hogy a lakosok jól ismerték egymás vagyoni helyzetét, kizárt dolognak tartom, hogy néhány esetben ne tódítottak volna. Ott tudtak a valóságtól eltérő számokat közölni az összeírókkal — akik között minden bizonnyal nemcsak a vármegye emberei voltak jelen, akik talán az adóketésnél

43 A regisztrumból nem lehet a hatalmaskodók „útvonallát” megállapítani, hiszen egyszerre több házat is megtámadhattak. A forrás legfeljebb csak a bevallások sorrendjére lehet iránymutató.

44 Melléklet 5 v.

45 Melléklet 2 r.–9 r.

46 Melléklet 9 v.–11 r.

47 Melléklet 11 v.–13 r.

már ismerték a károsultat, hanem Bakócz gazdatisztjei is —, ahol a jegyzőkönyv felvevői nem ismerhették pontosan a bediktált tételeket.

Az elhurcolt javakra vonatkozó adatok forrásértékét ezért három részre osztottam. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem csak a használati érték volt a rendező elv, hanem a „nyilvánosság”. A települések közössége, Bakócz gazdatisztjei, a vármegye emberei, az adószedők együttesen tisztában lehettek a kiraboltak vagyoni helyzetével. A „szem előtt” lévő dolgok esetében nehéz volt hamis bevallást tenni. Bizonyítja ezt az is, hogy az általam az első csoportba sorolt dolgokat nem mindenki vallotta be hiánynak. Akinek nem volt ökre, az nem mondta azt, hogy elvitték tőle, hiszen a nagyobb állatok (ökör, ló, tehén, borjú) esetében mindenki tisztában lehetett (legalább) a szomszédja helyzetével. Bakócz gazdatisztjei hiába is buzdították volna túlzásokra az érsek jobbágyait, hogy így még jobban befeketítsék a Frangepánokat, mivel az állam képviselői, a vármegyei emberek is jelen lehettek a kárfelvételnél. Előttük senki nem merete megtenni, hogy aranyforint elrablásáról beszéljen, csak az, akinek valóban volt. Hamisan csak az tudhatta bejelenteni pénze elrablását, akiről valóban elhitték (az adóját eddig mindig befizette stb.), hogy lehetett aranya. A szekerek, ekék esetében sem lehetett nagyot tódítani, hiszen a rablott holmit ezeken szállították el. Ide sorolnám azokat a „különlegességeket” is, melyek meglétéről mindenki tudomást szerezhetett: a plébános egyházi és bizonyos használati tárgyai, a bíró vashálója, egy kézipuska stb.⁴⁸

A második csoportba a közösség által már kevésbé kontrollálható dolgokat sorolom. Az ezüstgyűrűk bizonyára értékesek lehettek, és a közösség tudhatott is róluk, de kincsképző szerepük miatt nem biztos, hogy valamennyiről. A valós számtól eltérő bevallás nem lehetett annyira feltűnő. Hasonlóan ide tartozónak vélem a „háztartási” eszközöket is. A ruházati cikkek körébe tartozó tételekre még „békeidőben” is nehéz visszaemlékezni. A szerszámok, munkaeszközök és bizonyos élelmiszerek, valamint az állatok esetében is adott a hibázás lehetősége.⁴⁹

A harmadik csoportba az „ellenőrizhetetlen” tételeket vettem fel. A kiöntött gabonafélék, a megivott és elpocsékolta bor, a földre borított káposzta, az összetört hordó, az elrabolt apróállat utólag „mérhetetlen” mennyiségűvé vált.⁵⁰

Nem zárom ki annak a lehetőségét sem, hogy a bediktált adatok fedik a valóságot; véleményem szerint a csoportosításra azért volt szükség, hogy kiderüljön, milyen tételeknél fordulhat elő jelentős eltérés a bevallás és a valóság között.

A károk

Az elrabolt javak között meglepően sok a munkaeszköz és az állat. Úgy tűnik, hogy a támadás egyik célja az volt, hogy Bakócz birtokain akadályozzák a termelőmunkát. Természetesen már az is hatalmas kárt okozott, hogy Frangepán emberei a mindennapi élet tartozékait magukkal vitték, de attól, hogy valakinek elviszik a ruháit, belső használati tárgyait stb. — igaz nem köny-

48 Melléklet 11 r.–13 r.

49 A második csoport: *catena, cista, compens, cuspis, cusculis, cussinus, cutis, cutis magna, discus falcastrum, fatetra, filum, ferrum annulus argenteus, apis, arvina, asta, caldar, calibs, camisia, camisia muliebris, camisia virilis, caper, caseum, ferrum aratri, framea, furta ferrea, lardum, lodix, ligo, ligatura lini, linteamen, manutergium, mensa, mensale, patella, peplum, porcus, porcus magnus, pulvinar, sagum, sal, sal marinis, scapula, scutella plombea, securis, serra, subsolium, tela, terebrum, triphazela, tunica, tunica muliebris, tunica virilis, vestis, vomer aratri.*

50 A harmadik csoport: *acetum, anca, avena, caulis, dolium, farina, farina triticea, fenum, frux, mili-um, pullus, semina lini, siligo, triticus, vas, vinum.*

nyen —, de lehet „új életet” kezdeni. Az állatállomány és a munkaeszköz hiánya viszont évekre visszavetette a jobbágygazdaság termelő- és adózókéességét. A gazdaság újbóli beindítását az is hátráltatta, hogy a házak, ajtók, ablakok, lépcsők, kemencék, kertek is használhatatlan állapotba kerültek.

Az a tény is, hogy Frangepán emberei jószerével nem erőszakoskodtak — a nők elleni szexuális atrocitásokra nem került sor, nyilván nem azért, mintha Bakócz három birtokán nem éltek volna kívánatos asszonyok és lányok — arra utal, hogy a termelés megakadályozása volt az elsődleges feladat. A plébános megverésére is csak azért volt szükség, hogy demonstrálják, hogy mi vár ellenállás esetén a lakosokra. A három asszony levetkőztetése is ebbe a kategóriába tartozik. A sorból csak a két porta és a kerítések felgyújtása lóg ki, de ezt is inkább erődemonstrációnak tekinthetjük.⁵¹

	laztrebarzka	Brebrowcz	Golyak	Összesen
acetum	0	1	0	1
anca	221	10	0	231
annulus argenteus	23	0	0	23
apis	24	0	3	27
aratrum	3	1	0	4
arvina	20	6	1	27
asta	0	7	0	7
avena	217	65	4	286
biretum	5	0	0	5
bos	42	2	17	61
bursa	20	0	0	20
caldar	3	0	0	3
calibs	1	0	0	1
camisia	186	5	33	224
camisia muliebris	55	0	4	59
camisia virilis	2	0	0	2
cantharus	5	0	0	5
caper	0	16	0	16
caseum	1	0	0	1
catena	0	0	3	3
caulis	4	2	3	9
cipus argenteus	2	0	0	2
cipus cristallinus	1	0	0	1
cista	0	2	0	2
clipeus	2	0	0	2
compedes	2	0	0	2
coclearium argenteum	3	0	0	3
currus ferratus	1	0	0	1
cuspis	2	0	0	2
cuspulis	3	0	0	3

51 A hordók kiborítgatása, a borok kiöntése stb. elsődlegesen a jövőbeni termelőmunkát akadályozta meg.

	laztrebarzka	Brebrowcz	Golyak	Összesen
cussinus	7	0	0	7
cutis	40	0	0	40
cutis magna	8	0	0	8
discus	124	0	16	140
dolium	0	7	2	9
equus	8	0	1	9
falcastrum	17	4	5	26
farina	20	0	0	20
farina triticea	9	0	0	9
fatetra	0	1	0	1
fenum	0	9	0	9
ficus	?	0	0	?
filum	5	0	0	5
ferrum	0	1	0	1
ferrum aratri	1	0	0	1
ferrum molendini	1	0	0	1
florenus	9	0	2	11
framea	3	0	0	3
frux	12	56	0	68
furta ferrea	1	0	0	1
gladius	3	0	0	3
instrumentum	4	1	1	6
lagena plumbea	4	0	0	4
lardum	29	2	1	32
lodix	4	0	0	4
ligo	103	4	23	130
ligatura lini	690	0	0	690
linteamen	220	4	39	263
manutergium	142	0	27	169
mensa	0	1	0	1
mensale	28	3	0	31
milium	65	139	312	516
patella	1	0	0	1
peplum	103	0	16	119
pileus	1	0	0	1
pinteum argentum	2	0	0	2
piscis maritimus	?	0	0	?
pixis manualis	1	0	0	1
porcus	26	14	10	50
porcus magnus	53	0	0	53
pullus	642	95	206	943
pulvinar	95	0	2	97
rete ferrarum	1	0	0	1
sagum	2	0	0	2
sal	3	1	2	6

	laztrebarzka	Brebrowcz	Golyak	Összesen
sal marinis	2	0	0	2
scapula	22	4	0	26
scutella	34	0	6	40
scutella plumbea	6	0	0	6
securis	128	3	17	148
sella	2	0	0	2
semina lini	3	0	0	3
serra	123	6	17	146
siligo	17	0	0	17
subsolium	14	0	0	14
superlectile	1	0	0	1
tapetum	2	0	0	2
taurus	1	2	0	3
tela	324	32	25	381
terebrum	30	0	5	35
traha	12	4	3	19
traha ferrea	4	0	0	4
triphazela	1	0	0	1
triticus	42	8	65	115
tunica	12	0	0	12
tunica muliebris	4	0	1	5
tunica virilis	2	0	0	2
tunicella	2	0	0	2
vacca	45	5	27	77
vas	31	0	2	33
vestis	5	0	0	5
vinum	530	440	517	1487
vitrum cristallinum	?	0	0	?
vitululus	0	2	2	2

Az adatok (bár kritikával kell kezelnünk őket), bizonyos tendenciák bemutatására alkalmasak lehetnek.⁵² A jobbágyháztartás ingóságainak magját a ruházati cikkek alkották. A különböző elnevezésű ruhafélék felsorolása mellett a *linteamen*, a *manutergia*, a *peplum*, és *tela* magas száma is erre utal. A *cussinus* ellenben már a luxus kategóriába tartozott. A plébánost leszámítva, csak egy esetben utalnak rá. Hasonlóan különlegességnek számított a külszági posztóból készült ruhanemű is.

Jelentős mennyiséget tettek ki a konyhai használati tárgyak is. Ezek közül csak a fémből készületeket említik meg, a könnyen pótolható agyagedények pusztulását, feltehetőleg nem mondták jegyzőkönyvbe. Ezeket általában „gyűjtőnevükön” említik (*discus*, *scutella*). A berendezés egyszerűségére utalna, hogy alig említenek bútorokat, de mivel ezeket csak kiürítették és nem vitték magukkal, csak abban az esetben szerzünk róluk tudomást, ha felgyűjtötták.

52 Értékelhető adatok csak az *oppidum* esetében állnak rendelkezésünkre. A másik két településről vagy azért nem hurcoltak el több dolgot, mert nem volt mit, vagy mert laztrebarzknán már annyit raboltak, hogy az újabb zsákmány akadályozta volna a gyors hazatérést.

A másik legfontosabb csoportba a munkaeszközök tartoztak. Nagy értékük miatt ekét és ekevasat, vasalt szekeret csak kis számban találunk a forrásban. Az egyszerűbb szekereket az elhurcolt javak szállítására használták fel. Az elrabolt nagyszámú *ligo* és *securis* bizonyíték lehet arra nézve, hogy Frangepán embereinek a termelés megakadályozása volt a cél. A háztartások többségéből elvitték ezt a két fontos szerszámot.⁵³ A *falcastrum* használata ekkor még nem lehetett általános. A fentiek mellett más szerszámokat (*serra*, *terebrum* stb.) is magukkal vittek. A hordók kezeléséhez elengedhetetlen *ligatura lini* 22 háztartásból történő elhurcolásának hasonló oka lehetett, mint a szerszámok elrablásának. Számos esetben a teljes ipari felszerelést is elhurcolták, lehetetlenné téve a kézművesmunka folytatását.

Az állatállomány összetétele jellemző a területre. Az aprójószágokat (*anca*, *pullus*) és a lábasjószágokat (*bos*, *porcus*, *taurus*, *caper*) is magukkal vitték a rablók.⁵⁴ A kecskék (*caper*) alacsony száma mindenképpen elgondolkodtató. Az élet újrakezdését tovább nehezítette, hogy jelentős számú tehenet (*vacca*) és borjút (*vitulum*) is elhajtottak. A lovak (*equus*) kis száma jól mutatja, hogy ebben az időben a falusi háztartásban használatuk — elsősorban magas árak miatt — nem volt mindennapos. Jelentős állatállományra utal a feldolgozott bőrök (*cutis*) száma is.

A táblázatban található termények (*avena*, *miliun*, *siligo*) a terület legfontosabb élelmiszernövényeire utalnak. A liszt (*farina*) alacsony mennyisége jelzésértékű.

A feldolgozott élelmiszerek közül az *arvina* és a *lardum* jelenthette a téli táplálkozás alapját. A bortermelés jelentős lehetett a három településen. Furcsának találom, hogy a méz (*apis*) és a káposzta (*caulis*) alig van említve. A *frux* kifejezés alatt minden bizonnyal szárított gyümölcsöt értek. Sajtról (*caseum*) csak egy esetben szerzünk tudomást, azt is vásárolták és nem termelték. A tengeri hal (*piscis maritimus*), és a füge (*ficus*) különlegességnek számított. Egyedül a plébánosnál találtak belőlük. Sóra (*sal*), és egy esetben a tengeri sóra (*sal marinis*) a három településen összesen csak hat, illetve egy alkalommal történik utalás.

A plébánostól elrabolt tárgyak mellett — „foglalkozásából” adódóan tőle számos különlegességet elvittek — a forrásban nem sok luxuscikket találni. Mindenképpen figyelemre méltó a 23 ezüstgyűrű (*annulus argenteus*) és a pénzmennyiség. Ez utóbbi értéke az *oppidumban* 29 *florenus*.⁵⁵ (Golyákon 2 forint.) A *cipus cristallinus*, és a *pinteus argenteus*, mivel egyik sem a plébános tulajdonában volt, ebbe a kategóriába tartozik. A nyergék (*sella*) és a kantárok (*cantharus*) alacsony száma alátámasztja, amit a lovak esetében állítottam. A fegyverek alacsony számát talán az 1514-ben hozott, a jobbágyok fegyverviselését megszabó törvényekben kell keresnünk. A jobbágyok vadászatát szabályozó törvény (1504) lehet a magyarázata annak is, hogy egyedül a bírónál találtak a vadászathoz használható vashálót (*rete ferrarum*).⁵⁶

A jegyzőkönyvbe bediktált tételeket olvasva feltűnő, hogy egy esetben sem tesznek említést sem kenyérféléről, sem pedig birkáról. Kizártnak tartom, hogy a három településen aznap éppen senkinél sem lett volna kenyérféle. A birkák esetében elképzelhető, hogy máshol telettek. (Ez magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miért kevés a sajt.)

Bakócz Tamás három birtokán, a tetemes kár ellenére, folytatódott az élet. Az érsek hasonlóan az államhoz, minden bizonnyal adómentességgel segítette a termelés beindítását.

53 Iaztrebarzkán az elsőből 32 háztartásból, míg a másodikból 34 háztartásból vittek el 690, illetve 127 darabot.

54 Az elsőnél 18 háztartásból vittek el összesen 42 darabot. A másik két településen az arány 1/2 és 5/17.

55 A 29 forintot négy családtól rabolták el.

56 Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 683. és 733.

Az is elképzelhető, hogy a jegyzőkönyv felvételére nem csak azért került sor, hogy egy esetleges jogi eljárás során fel lehessen használni Frangepán ellen, hanem azért is, hogy Bakócz helyi képviselői ez alapján tudjanak dönteni a segítség mértékéről.

Melléklet: a forrás

(1 r.) Registrum⁵⁷ factum super certis dampnis actibusque potentiarum in bonis et possessionibus reverendissimi domini Thome cardinalis Strigoniensis etc. per spectabilem et magnificum dominum Ferdinandum comitem, filium videlicet spectabilis et magnifici domini Bernardini similiter comitis de Frangepanibus, ad castrum ipsius reverendissimi domini cardinalis Lypowcz et castellum Iaztrebarzka vocatam spectantem in comitatu videlicet Zagradiensi existentes habitis, in anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo factis et patratibus.

(2 r.) Item primo quomodo feria quarta, in crastino videlicet Beati Valentini martiris (II. 15.) proxime elapsa preterite, spectabilis et magnificus dominus Ferdinandus comes, nescitur unde motus, de speciali commissione et permissione prefati domini Bernardini comitis, patris sui, assumptis secum nobilibus Bartholomeo Gozpodych in Ikrad, Gregorio Steffkowych in Dwbowcz, Blasio Dyankowich in Ozel, Nicolao Rachych in Rybnyk, Gasparo de Zpot-hoych in Lyppa, Mathia Walkowych in Nowygrad castris suis et dicti patris sui vocatis, omnino in predicto comitatu Zagradiensi existentes habentes, castellanis ipsorum per eosdem castris in eisdem constitutis, necnon Stephano Baxych de Prybych, Georgio Wydachych de Zamobor, Georgio Mylchych de eadem, Marco Pyzacz, Georgio Nowakowych de Bedra, Petro Wytharych, Petro Hrelacz de Radwch, Georgio Mankowych de Bothath, Elia Zerblyn, Iohanne Iezeranyn, Iohanne Markowych, Marco Thwnacz, Marko Mezyna, Martino Wokowych, Nicolao Orlowchycz de Pech, Mathia Orlowchycz de eadem, Mathia Thotharych de Mlaka, Iohanne Thomasych de Belay, Michaele Barylowych de Gorycza, Iohanne Barylowych de eadem, Bernardo Barylowych de eadem, Georgio Zynych de eadem, Iohanne Orsych de eadem, Bartholomeo Bwdachych, Elia Zwchorzky, Martino Walenthychewych, Christophoro Walenthychewych, Georgio Spyrko, Georgio Braykowych, Anthonio Gowoznycha, Urbano Kosawych et Nicolao Zemenych ceterisque quampluribus hominibus et familiaribus suis equitibus armatis et potentiariis manibus ad prefatum oppidum Iaztrebarzka vocatum hostiliter irruisset, inibique domum providi Georgii fabri irruens abindeque unum equum cum sella et ferro, ancas XXV, pullos XXXII, porcos magnos quinque recipi, abigi et depelli; item confractis hostiis, fenestris, scamptis et fornace, universa clenodia et utensilia domus, videlicet pulvinaria duo, linteamina VI, linum ligaturas XXV, scutellas sex, discos XXV, aratrum unum cum vomere recipi et tres saccos magnos plenos farina triticea recipi et auferri; insuper conjugem (2 v.) eiusdem vestibus suis spoliati et denudati ac bursam suam cum decem florenis, tunc apud eandem habentem, abscondi, recipi, auferri et asportari; item duo dolia magna repleta milio resecari, dissipari et in nihilum redigi fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Mathei Magycz irruentes confractisque hostiis domus eiusdem: unum porcum magnum, pullos XX, ancas XVIII, larda duo, arvinas duas, pulvinaria duo, ligones tres, secures tres, linteamina duo, mensale unum, linum ligaturas XVI,

57 A forrás kiadásánál azoknál a latin szavaknál meghagytam az eredeti írásmódot, amelyeknél a jegyző nem vette figyelembe a klasszikus alakot, de mindvégig következetes volt: annihilo (anihilo), annulus (anulus), cellario (celario), filum (philum), recepti (recipi), scamnum (scampnum) stb. A serra-sera variáns és a fecisset/fecissent szavakat felváltva használta a jegyző, aki a fornax szót hímneműnek vélte, ezt javítottuk. A személyre bontott táblázat megtalálható az MTA TTI irattárában.

manutergia sex, abigi, recipi, auferri et asportari ac quo sue placuisset voluntati fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Georgii barbitonsoris irruentes abindeque duos boves, unam vaccam cum vitulo, duos porcos magnos abigi et depelli; insuper concontractis hostiis, fenestris domus et diruta fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet lardum unum, arvinam unam, scapulas duas, linteamina duo, tunicam unam virilem de panno Pergamar, ligones duas, secures duas, falcastrum unum, linum ligaturas XIII, scutellas quattuor, discos XVI recipi, auferri et asportari; tandem unum vas vini continentem cubulos XXV ebibi fecissent potentie mediante.

Item eodem die domum providi Wydo Mergycz irruentes abindeque unum porcum magnum, boves tres, vaccam unam cum vitulo abigi et depelli; item concontractis hostiis domus et diruto fornace universa clenodia et utensilia domus, puta ligones duas, secures tres, pulvinaria duo, linteamina tria, camisias viriles duas, muliebres tres, scutellas quinque, discos XVIII, linum ligaturas XX, unam tunicam muliebrem de panno nigro recipi et auferri fecissent potentia mediante.

(3 r.) Item eodem die domum providi Nicolai suttoris irruentes abindeque duos porcos magnos, unam equam cum poledro unacum sella abigi et depelli; item concontractis hostiis domus et diruta fornace: pulvinaria quattuor, cussinos duos, unam traham ferream, unum caldar valentem florenum I, ancas XVI, pullos XX, apes XII, tunicas muliebres duas, camisias quattuor, lodicem unum, ligones duos, secures tres, furcam ferream unam, scutellas tres, discos XV recipi, auferri et asportari; insuper unum cadum plenum milio resecari, dissipari et in nihilum converti fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Stephani Nagh irruentes inibique concontractis hostiis domus, fenestris et diruta fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet lardum unum, arvinam unam, pullos XXV, ferrum aratri unum, ligones tres, secures duas, cuspidem unam, pulvinar unum, linteamina tria, mensalia duo, camisias muliebres septem, manutergia octo, triphazelas valentes florenos III, telam ulnas XXXII recipi auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Petri suttoris irruentes abindeque duos boves, vaccas tres cum vitulis, porcos magnos duos, equum unum cum sella valentem florenos V abigi et depelli; item concontractis hostiis domus, fenestris et destrutto fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet pulvinaria duo, linteamina quinque, pepla quinque, secures tres, ligones quinque, aratrum cum vomere, duas tunicas, unam virilem et aliam muliebrem, lodices duos, camisias muliebres septem, recipi, auferri et asportari; insuper concontracto celario eiusdem disseratoque vase XXVIII, octo cubulos in terram effudi ac milii quartas XL, tritici quartas XXXII in terram dissipari et in nihilum converti fecissent potentia mediante.

(3 v.) Item eodem die domum providi Ladislai Kyssych irruentes abindeque boves quattuor, vaccas tres cum vitulis, porcos magnos tres abigi et depelli; item concontractis hostiis domus et fornace destructa universa clenodia et utensilia domus, puta larda tria, arvinas tres, scapulas sex, vomera aratri, traham ferream unam, cutes bovinas paratas quattuor, subsolias XIII, secures VII, ligones quattuor, serras sex, saccos farina repletos sex, pullos XXVI, ancas XX, pulvinaria duo, linteamina sex, mensalia duo, camisias muliebres quinque, terebra quattuor recipi, auferri et asportari; insuper concontracto celario eiusdem XXV cubulos vini in terram effudi ac unum dolium caulibus plenum et aliud dolium milio plenum restrati et dissipari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Pauli Kyssych irruentes inibique concontractis hostiis domus fenestrisque et fornace destructa, tres porcos magnos interemi et in usum ipsorum converti; item vomer aratri unum, unam traham ferream, falcastrum unum, camisias viriles

et muliebres VII, telam ulnas XXV, ligones duas, secures duas, seras VIII, pullos XXV recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Pauli Orsoley irruentes abindeque unam equanam cum sella valentem florenos V, unum porcum magnum, boves duos, vaccas tres abigi et depelli; item confractis hostiis domus et confracta fornace universa clenodia et utensilia domus, puta lardum unum, camisias muliebres decem, linteamina XV, pepla octo, manutergia XV, traham I, ligones III, secures III, cuspidum I, pulvinaria duo, linum ligaturas LXVI, telam ulnas XXVIII, pullos XXII recipi et auferri; insuper a consorte eiusdem bursam unacum florenis X recipi; item tritici quartas X, avene quartas XX, milii quartas X dissipari, necnon dissecto vase XXXII cubulos vini in terram effudi ac tres istos igne conburri fecisset potentia mediante.

(4 r.) Item eodem die domum providi Mathei fabri irruentes abindeque duos boves, unam vaccam, porcos magnos V abigi et depelli; item confractis hostiis domus et destructa fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet secures sex, ligones V, terebra quattuor, serras V, falcastra duo, traham unam, calibem valentem denarios L, vomer aratri unum, currum ferratum unum, seras duas, larda duo, scapulos VI, tunicas tres, sex pulvinaria, camisias viriles et muliebres XX, linteamina XX, pepla X, manutergia XV, linum ligaturas XX, sal marinum cum tinis duobus, avene quartas XV, pullos XL, ancas XX, apes XII recipi, auferri et asportati fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Iacobi Pezkwycz irruentes unum porcum magnum, pullos XX, traham unam, falcastrum unum, secures quattuor, pulvinaria duo, telam ulnas XXVI, linum ligaturas LXXII, serras VI, vomera aratri recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Simonis suttoris irruentes abindeque tres boves, duas vaccas, porcos magnos duos abigi et depelli; item confractis hostiis domus universa clenodia et utensilia, puta cutes bovinas paratas XVIII, falcastra duo, terebra duo, serras quinque, secures tres, ligones tres, lardum unum, arvinas duas, sal quartalem unum, scapulas III, pullos XVI, camisias XIII, pulvinaria quattuor, linteamina quattuor, tunicellam unam; item ab uxore eiusdem tres florenos recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

(4 v.) Item eodem die domum providi Martini Hodnyk irruentes abindeque unam vaccam cum vitulo, porcos magnos quattuor abigi et depelli; item secures tres, falcastrum unum, terebra quattuor, serras quattuor, frameam unam, linteamina tria, camisias quattuor, pepla septem, pulvinaria duo, linum ligaturas LX, pullos XVI recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Benedicti suttoris irruentes abindeque unum porcum magnum; item unam traham ferream, secures duas, cutes bovinas paratas VII, avene quartaliam XXV, pullos XVI, pulvinar unum, linteamina duo, camisias tres, manutergia VI recipi et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Benedicti iudicis irruentes abindeque boves duos, porcum magnum unum abigi et depelli; item confractis hostiis et fenestris domus ac destructa fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet larda duo, arvinas duas, avene quartaliam XXXII, siliginis quartas XVII, seminam lini quartas tres, secures VII, falcastra duo, serras quinque, terebra duo, rete ferarum, pulvinaria sex, camisias muliebres decem, linteamina VI, pepla VI, manutergia XVIII, anulos argenteos quattuor, pullos XXV, ancas XIII, ligaturas lini XXVIII, vomera aratri, unam traham recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

(5 r.) Item eodem die domum providi Urbani Hagyer irruentes abindeque duas vaccas cum vitulis, taurum unum, porcum magnum unum abigi et depelli; item confractis hostiis domus universa clenodia, videlicet camisias quattuor, mensale unum, linteamina quinque, pepla tria, saccos duos, farina triticea repletos, pulvinaria duo, frameam unam, scutellas VI, discos XVI recipi et auferri fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Demetrii fabri irruentes abindeque duos porcos magnos, vaccam unam cum vitulo abigi et depelli; item universa clenodia domus, videlicet camisias muliebres sex, linteamina sex, mensalia duo, pepla octo, telam ulnas XXV, linum ligaturas XIII, pullos XXII recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Georgii Koleczych irruentes abindeque bovem unum, vaccas tres cum vitulis, porcos magnos sex abigi et depelli. Item ancas XII, pullos XL, secures tres, ligones tres, serras sex, camisias sex, linteamina quattuor recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Georgii Thanko irruentes abindeque quattuor porcos magnos abigi; item lardum unum, arvinam unam, camisias XV, linteamina XIII, mensalia tria, pepla duo, pulvinaria quattuor, lodicem unum, fila in swzmis quinque, falcastra duo, ligones duas, secures duas, traham unam recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

(5 v.) Item eodem die domum relicte Elene irruentes inibique unum lardum, camisias quattuor, pepla septem, manutergia novem, linum ligaturas XVIII, ligones duas, seras duas, pulvinaria duo recipi et auferri; eandemque in terram prostratam dure et acriter verberati fecisset semivivam relinquentes potentia mediante.

Item eodem die domum providi Martini litterati irruentes abindeque porcos duos magnos abigi; item camisias viriles et muliebres VIII, linteamina tria, pepla sex, telam ulnas XXVII, linum ligaturas X, septem saccos farina repletos, pulvinaria quattuor, secures tres, ligones quattuor, lardum unum, arvinam unam, cutem bovinam paratam unam, seras XXXV, in parata pecunia florenos VI recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Petri fabri irruentes abindeque duos boves, tres vaccas cum vitulis, porcum magnum unum abigi et depelli; insuper camisias quattuor, linteamina quattuor, vinum cubulum XVI ebibi et alia omnia fabrilia instrumenta eiusdem auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Pauli Nagh irruentes abindeque boves duos, vaccas tres cum vitulis, larda duo, camisias sex, linteamina novem, mensalia tria, pepla octo, saccos farinae repletos quattuor, telam ulnas XXVIII, pullos XX, caseos pro uno floreno emptos, secures sex, ligones tres, porcum magnum unum, pulvinaria quattuor, anulos argenteos tres valentes florenos duos abigi, depelli recipique, auferri et asportari; insuper vinum cubulos LXX in terram effudi ac avene quartas XXV, unum dolium milio repletum rescando dissipari et anihilarum fecisset potentie mediante.

(6 r.) Item eodem die domum providi Luce textoris irruentes abindeque unum porcum magnum abigi; insuper universa clenodia domus, videlicet camisias septem, linteamina septem, manutergia octo, pepla duo, secures tres, ligones tres et alia omnia textoria instrumenta recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Thome Barabassowych irruentes abindeque unum equum cum sella, porcos tres, vaccam unam cum vitulo abigi et depelli; insuper confractis hostiis, fenestris et destructa fornace eiusdem domus universa clenodia et utensilia domus, videlicet traham unam, secures quinque, seras sex, terebra tria, sal quartam unam, camisias muliebres sex, pepla octo, manutergia septem, telam ulnas XVII, cutem bovinam paratam unam, pulvinaria duo, anulos argenteos septem, fruges quartas XII, tunicas duas recipi, auferri et asportari; item XII cubulos vini ebibi fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Mathei suttoris irruentes abindeque boves tres, vaccas septem cum vitulis abigi et depelli; insuper confractis hostiis eiusdem domus et destructa fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet secures sex, ligones tres, pulvinaria quinque, unam sellam valentem florenos I, pinteas argenteas duo, anulos argenteos quattuor, tunicas de panno Pergamar duas, ancas XXV, pullos XX, trahas duas, vomera aratri duo,

camisias quinque, linteamina sex, linum ligaturas LXXIII, cutes bovinas paratas V, recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Iohannis Kemenczey irruentes abindeque porcos duos abigi; insuper camisias quattuor, pepla sex, lintemina septem, manutergia novem, telam ulnas XIII, pulvinaria duo, pullos XXII, ligones duos, secures duos, seras tres recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

(6 v.) Item eodem die domum providi Andree Wokowych irruentes abindeque bovem unum, porcum unum, ligones duos, falcastrum unum, telam ulnas XXXII, discos sex, scutellas quattuor recipi, auferri et asportari et abigi fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Pauli Iakowych irruentes abindeque vaccam unam cum vitulo, porcos octo abigi et depelli; item confractis hostiis domus et confractis duobus fornacibus universa clenodia et utensilia domus, videlicet larda duo, aratrum cum vomere, traham unam, secures sex, ligones quinque, caldar unum valentem florenos I, ferrum molendini, sellam unam valentem florenos II, pixidem manualementem valentem florenos II, avene quartas centum, pulvinaria XII, discos et scutellas valentes florenos II, tunicas duos de panno, ancas XXXII, pullos centum, cyphos cristalinos valentes florenos I, cutes bovinas paratas duas, camisias XV, lintamina XVII, manutergia VII, pelpa quinque, telam ulnas L, phila ad IIIc ulnas tele se extendentes recipi, auferri et asportari; et vinum cubulos XLII in terram effudi et anihilari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Blasii Pethak irruentes abindeque unum porcum magnum abigi; insuper lardum unum, pulvinaria duo, linteamina duo, mensalia duo, linum ligaturas XII, pullos XX, ancas XII recipi et auferri; item vinum cubulus LXX ebibi et partim effudi fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Simonis Darabanth irruentes abindeque porcos duos abigi; insuper pullos XXII, ancas X, octo linteamina, pulvinaria duo, manutergia duo, linum ligaturas LXIII, falcastrum unum, ligones duas, secures tres recipi et auferri; item XXVII cubulos vini ebibi et effudi fecissent potentia mediante.

(7 r.) Item eodem die domum providi Georgii suttoris irruentes abindeque boves quattuor, vaccas tres cum vitulis, porcum unum magnum abigi et depelli; item confractis hostiis domus et diruta fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet lardum unum, ancas quattuor, pullos novem, ligones quinque, secures quinque, seras quinque, terebra tria, compedem unam, patellam unam, traham unam, vomera aratri, frameam unam, camisias viriles et muliebres XVI, pepla tria, unam tunicam, saccos duos farina triticea plenos, cutes bovinas paratas duas recipi et auferri; item tria celaria confrangentes et Ic cubulos vini in terram effudi fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Thome Kolar irruentes inibique confractis hostiis domus et fornace destructa universa clenodia domus, videlicet secures quattuor, ligones duos, serras duas, cuspules tres, falcastrum unum, pulvinar unum, linum ligaturas X recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Georgii suttoris irruentes abindeque boves quattuor, vaccas tres cum vitulis, porcos duos abigi et depelli; item confractis hostiis domus et fornace destructo universa clenodia et utensilia domus, videlicet traham unam, vomera ad unum aratrum, ligones quinque, seras quinque, cutes magnas paratas octo, unum lardum, arvinam unam, linteamina quinque, pulvinaria tria, pepla quinque, linum ligaturas octo et omnia instrumenta sutrilia recipi, auferri et asportati fecissent potentia mediante.

(7 v.) Item eodem die domum providi Georgii suttoris irruentes abindeque boves duos, porcos duos abigi et depelli; insuper confractis hostiis domus et destructa fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet secures quattuor, compedem unam, seras qu-

inque, ligones tres, pulvinaria duo, linteamina quinque, camisias X, mensalia duo, anulos argenteos V, falcastrum unum, pullos XX, vinum cubulos XX, linum ligaturas LXIII, milii quartas X recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Iacobi suttoris irruentes inibique concontractis hostiis et fenestris ac scamplis domus dirutaque fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet larda duo, ligones quattuor, secures tres, arvinas quinque, seras quattuor, scapulas quattuor, farinam tritici quartaliam quattuor, sal quartalem unum, pullos X, ancas X, ligaturas lini XX, camisias tres, linteamina quinque, mensalia quattuor, cantharos duos, cutes bovinas valentes florenos V et omnia instrumenta sutrilia recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum relicte Katherine irruentes inibique concontractis hostiis domus et destructa fornace linum ligaturas LXX, camisias tres, linteamina duo recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Gregorii Ianczeczycz irruentes inibique concontractis hostiis, fenestris et scamplis domus et diruta fornace universa clenodia domus, videlicet camisias quinque, pepla quattuor, linteamina septem, lardum unum recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

(8 r.) Item eodem die domum providi Iohannis Petrycz irruentes abindeque porcos tres abigi; item concontractis hostiis domus et fornace destructa: ancas tres, ligones tres, manutergia duo recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Martini lapicide irruentes inibique concontractis hostiis domus fenestrisque et diruta fornace lardum unum, ligones duas, secures duas, camisias tres, linteamina quattuor, manutergia sex recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domus providi Urbani Lahowych irruentes inibique concontractis hostiis et fenestris fornaceque destructa linteamina tria, lignonem unum, unam lagunam plenam vino, pulvinaria duo, manutergia quattuor, secures tres recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Blasii Kolar irruentes inibique traham unam, secures quattuor, terebra quinque, camisias tres, tunicam unam, lardum unum, arvinam unam recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Stephani Mezaros irruentes inibique concontractis hostiis domus et fornace destructa: linteamina tria, pullos XII, falcastrum unum recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum relicte Valentini irruentes inibique concontractis hostiis domus fornaceque fenestris et scamplis destructis tunicam griseam unam, mensale unum, linteamen unum recipi et auferri fecissent potentia mediante.

(8 v.) Item domum providi Anthonii Mezaros irruentes inibique concontractis hostiis domus et fornace destructo, lardum unum, secures quattuor, terebra tria, seras quinque, ligones duas, linum ligaturas XIII, phila ad septem ulnas tele se extendentes, pulvinar unum, linteamina tria, camisiam muliebrem unam valentem denarios L, pullos XII recipi et auferri; item vinum cubulos XII ebibi ac scutellas VI, discos XVI destrui et anihiları fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Gregorii Mozle irruentes inibique concontractis hostiis domus et fornace destructa: camisias XII, telam ulnas XX, linum ligaturas XIII, linteamina duo, seras tres, saccos tres farina repletos, unum mensale et manutergia tria recipi, auferri et asportari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Francisci Bolobych irruentes abindeque bovem unum abigi ac linteamina duo, ligones duas recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum honorabilis Mathie plebani eiusdem oppidi Iaztrabarzka irruentes inibique imprimis eundem Mathiam plebanum apprehendi apprehensumque in facie vulnerari et vulneratum, hincunde per plateas angarando trahi; tandem confractis hostiis fenestris strampnis fornace universas res et clenodia domus eiusdem, videlicet pulvinaria septem, linteamina X, superlectile unum, cussinos quinque, tunicas sacerdotales tres, unam valentem florenos IIII, aliam de panno Italico valentem florenos VI, tertiam valentem florenos V, unam tunicellam de panno Karisia subductam panno albo valentem florenos IIII, birreta quinque, pileum unum de pellibus mardurinis factam, tapeta duo valentes florenos VIII, coclearia argentea tria, cyphos duos argenteos valentem florenos X, mensalia quattuor, quodlibet (9 r.) eorum valentem florenum unum, manutergia XVI, lagenas plumbeas quattuor, cantharos tres, vitra cristallina valentem florenos V, scutellas plumbeas sex, discos XII, unum caldar valentem florenum I, unum pondus de ficubus et piscibus maritimis valentem florenos VIII, gladios tres, clipeos duos, ligones octo, secures VI recipi, auferri et asportari; item vaccas tres cum vitulis, boves duos, equos tres unacum sellis valentes florenos XVIII, porcos tres abigi et depelli; insuper celarium eiusdem irruentes confractisque hostiis eiusdem et dissectatis vasis LXX cubulos vini, partim ebibi et partim in terram effudi ac tria dolia plena caulibus dissecari et anihilari fecisset potentia mediante.

(9 v.) Item eadem feria quarta proxima post festum Beati Valentini martiris (II. 15.) idem dominus Ferdinandus comes unacum prefatis castellanis hominibusque et familiaris suis similiter armatis et potentiariis manibus, more consimiliter bellico, ad possessionem prefati domini cardinalis exponentem Brebrowcz vocatam in pertinente castris sui Lippowcz vocati in comitatu Zagrabieni existentem et habitam; irruentes imprimisque domum providi Martini Maleczych irruentes inibique confractis hostiis fenestris scampnibusque et deruta fornace universa clenodia et utensilia domus, videlicet avene quartaliam XXV, lardum unum, arvinas duas, seras sex, scapulas IIII, linteamina duo, fatetram unam cum sagittis, securem unam, duas camisias, mensalia duo, pullos XXV, porcum unum recipi, abigi auferrique et asportari; Item LXX cubulos vini in terram effudi et duas cistas unacum vestimentibus in eisdem habitis igne conburri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Thome Dobczych irruentes abindeque vaccas duas cum vitulis, tauros duos, porcos tres abigi et depelli; item lardum unum, quattuor arvinas, sex quartas frugum, milii quartas octo, avene quartas X, traham unam, falcastra tria, terebra tria, securem unam magnam recipi et auferri. Insuper confracto celario eiusdem dissectisque vasis, quattuor vasa vini continente cubulos Ic XLVI in terram effudi ac unum dolium plenum caulibus et tria dolia vacua desecari et anihilari fecisset potentia mediante.

(10 r.) Item eodem die domum providi Michaelis Dobczych abindeque porcos tres, vitulum unum abigi; item traham unam, vomera aratri, ligones quattuor, falcastrum unum, securam unam recipi et auferri; insuper celarium eiusdemque confrangi ibique imprimis dissectis vasis, tria vasa vini continente cubulos Ic XXVI in terram effudi ac tandem celarium ipsum cum universis eiusdem clenodiis, videlicet dolia magna duo, avene quartas XX, triticum quartas VI, milii quartas L ac tandem sepes circum ortum habitos et unum acervum feni ignis voragine consumi fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Pauli Pwthyh irruentes inibique confractis hostiis eiusdem eandem cum omnibus rebus et clenodiis ignis voragine consumi fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Elie Dobczych irruentes abindeque boves duos, vaccas tres cum vitulis, porcos sex abigi et depelli; item confractis hostiis domus: aratrum cum vomeribus, traham unam, frugum quartas XVIII, milii quartas XIII recipi et auferri; insuper confracto celario eiusdem LX cubulos vini in terram effudi ac duo dolia magna dissecari,

quattuor cistas unacum rebus in eiusdem habentibus et unum acervum feni concremari ac L pullos interemi et in usum ipsorum converti fecisset potentia mediante.

(10 v.) Item eodem die domum providi Vite Maleczych irruentes abindeque porcum unum abigi; insuper frugum quartas XII, milli quartas X, traham unam, telam ulnas XXXII, sal quartam unam recipi et auferri; item vinum cubulos XVIII et unum vasculum aceti desecari et in terram effudi, nemmo sepes circum ortum et curiam habitas concremari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Stephani Somczych irruentes inibique milii quartas X, duas astas triticio repletas ac sepes circum ortum concremari fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Michaelis Somczych irruentes inibique imprimis confractis hostiis eiusdem domus eandem cum omnibus clenodiis et rebus in eadem habitis funditus ignis voragine conburri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Mathei Krysanthych irruentes inibique confractis hostiis domus et destructa fornace: frugum quartas XIII, milii quartas XX, avene quartas X, pullos XX, ancas decem, camisias duas, vomera ad unum aratrum recipi et auferri ac unum vitulum ibidem demactari valentem florenos I et in usum ipsorum converti; item vinum cubulos XX et unum dolium caulibus plenum dissecatis et in terram effudi fecissent potentia mediante.

(11 r.) Item eodem die domum providi Georgii Brossych irruentes abindeque capros XVI abigi; item sepes circum ortum habitas, feni currus VII, frugum currus VII ac domum eiusdem, duo stabula, astas tres, mensam unam, millii quartas XIII cum omnibus aliis clenodiis domus ignis voragine conburri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Marci fabri irruentes inibique confractis hostiis domus dirutaque fornace, milii quartas XIII, camisiam unam, linteamina duo, mensale unum, unam massam ferri et omnia instrumenta fabrilia recipi, auferri et asportari fecissent potentia mediante.

Postremo quomodo feria quinta proxima post festum Beati Valentini martiris (II. 16.) proxime elapsa preteritum idem dominus Ferdinandus comes unacum prescriptis familiaribus hominibusque suis modo simili armatis potentiarius manibus more consimiliter bellico ad possessionem prefati domini cardinalis exponentem Golyak vocatam ad prefatum castrum suum Lypowcz vocatum in comitatu Zagrabieniensi existens, habitum, spectans; imprimisque domum providi Thome Thankowych irruentes abindeque vaccas quattuor cum vitulis, boves duos, porcos V abigi et depelli; insuper pullos L, linteamina III, camisias muliebres III, pepla III recipi et auferri. (11 v.) Item confracto celario eiusdem dissecatisque vasis XL cubulos vini in terram effudi ac duo vasa vacua, dolia duo, scutellas VI, discos XVI dissecari et anihilarum fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Iohannis Thankowych irruentes abindeque vaccas sex cum vitulis, boves VI abigi et depelli; item confractis hostiis eiusdem domus peplum e capite uxoris eiusdem evellentes necnon pullos XX recipi et L cubulos vini in terram effudi fecissent potentia mediante.

Item eodem die celarium providi Ambrosii Thankowych irruentes inibique confractis hostiis eiusdem LX cubulos vini in terram effudi fecissent potentie mediante.

Item eodem die domum providi Gregorii Matihenowych irruentes abindeque porcos duos abigi; insuper decem camisias, linteamina X, manutergia XII recipi et auferri fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Stephani Panyanych irruentes abindeque boves quattuor, vaccas VII cum vitulis abigi et depelli; item uxorem eiusdem in terram prostratam omnibus vestimentibus eiusdem spoliari; insuper celario eiusdem confracto XXXII cubulos vini in terram effudi ac unum dolium caulibus plenum desecari et vomera ad unum aratrum, traham unam, apes tres recipi et auferri fecissent potentia mediante.

(12 r.) Item eodem die domum providi Mathei fabri irruentes inibique L cubulos vini et unum cadum plenum caulibus desecari et in terram effudi ac duas cistas milio plenas dissepari et omnia instrumenta fabrilia recipi et auferri fecissent potentia mediante.

Item eodem die domum providi Symchych irruentes inibique confractis hostiis eiusdem domus linteamina quinque, camisias duas, pepla duo, tunicam muliebrem unam, sal quartas duas, secures duas, falcastra duo recipi et auferri; item uxorem eiusdem omnibus vestimentibus suis in terram prostratam spoliari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Ambrowych irruentes inibique confractis hostiis et fornace destructa: ligones sex, secures minores et maiores octo, terebra V, pullos XXXII recipi et auferri; item vinum cubulos LX in terram effudi et milii XXV quartas dissipari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Nicolai Mygawcz irruentes inibique de tribus celariis seras tres, catheras tres extrahi et vinum LX cubulos in terram effudi; item milii quartas XXV, tritici quartas XXV dissipari et LX pullos in usum ipsorum converti fecisset potentia mediante.

(12 v.) Item eodem die domum providi Gregorii Walethych irruentes abindeque boves duos, vaccas III cum vitulis, porcos III abigi; item confractis hostiis eiusdem domus: vomera ad unum aratrum, traham unam, falcastrum unum, telam ulnas XXV, linteamina duo, camisias tres, tres ligones, pullos XXV recipi et auferri; insuper vinum L cubulos in terram effudi et LX quartas milii dissipari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Viti sartoris irruentes abindeque unam vaccam cum vitulo abigi; item destructis hostiis et fornace: pullos quattuor recipi et L quartas milii in terram dissipari et anihilari fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Thome Thankowych irruentes XL quartas tritici, milii quartas L, linteamina tria, pepla quinque, falcastrum unum, seras VI recipi et auferri; insuper XL cubulos vini in terram effudi fecisset potentia mediante.

Item eodem die domum providi Michaelis Prezlych irruentes abindeque sex vaccas cum vitulis, boves tres, equatiam unam cum sella valentem florenos octo abigi et depelli; item confractis hostiis et fornace destructa, qui fornax fuit constructus (!) pro florenis II, ligones octo, secures IIII, seras octo, falcastrum unum, camisias XV, linteamina decem, pepla sex, manutergia XV (13 r.) recipi, auferri et asportari; insuper confracto celario eiusdem dissecatisque vasis XXXV cubulos vini in terram effudi ac milii quartas LX, dolium unum plenum caulibus desecari et dissipari ac a filio eiusdem duos florenos recipi fecissent potentia mediante.

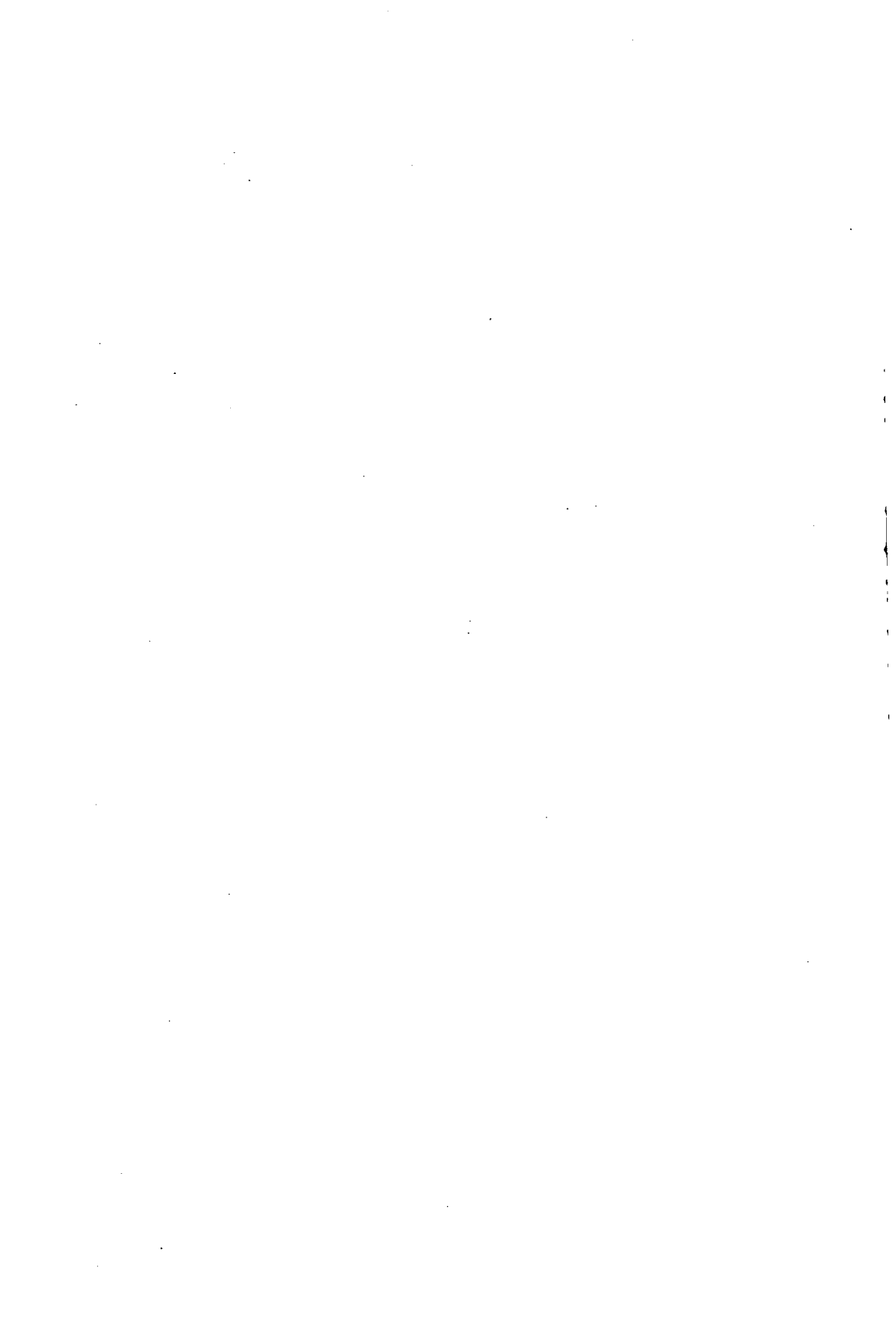
Item eodem die domum providi Petri Iagwssych irruentes inibique confractis hostiis eiusdem domus: milii quartas XL, pullos XV, traham unam, vomera ad unum aratrum, camisias tres, sex linteamina, pulvinaria duo, lardum unum, arvinam unam, tres secures, sex ligones recipi, auferri et asportari; insuper confracto celario eiusdem dissecatisque vasis XL cubulos vini in terram effudi et in nihilum converti fecisset potentia mediante.

PÉTER E. KOVÁCS
'THEY BROKE AND THEY STOLE'

The material culture of a Slavonian borough as reflected in the violence of 1520

In February 1520 Bernát Frangepán's men appeared on land in Zagreb county belonging to the Cardinal of Esztergom, Tamás Bakócz. Led by the count's son Ferdinánd, they proceeded to plunder and destroy the cardinal's many estates. The group, comprising about one hundred cavalymen, broke into houses, destroyed the fireplaces, broke or stole household items, undressed the women, and poured away the contents of the wine barrels. In the archives of the Erdődy family (the family of Tamás Bakócz from Erdőd), which were inaccessible for decades and are now preserved in Vienna, the author found a very detailed report of the destruction. On the basis of this report he is able to give a comprehensive description of the material culture of the borough of Jastrebarzka in Slavonia and two neighbouring villages.

The author provides the full text of this important Latin source, and investigates what it reveals about the borough and village inhabitants, the peasants, the parish priest, the craftsmen, and the scribes. The article analyses in detail to what extent records of violence that were made after the actual events can be considered as reliable sources, and where the accuracy of the data should be questioned. The article proves that, even though there were some atrocities (yet nobody was actually murdered nor were any women raped), the main aim of the attackers was to prevent agricultural production.

Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)

Egy öreg raguzai ferences szerzetes térített 1581 őszén az akkor már majdnem három évtizede török uralom alatt élő Temesváron. Bár öltözeke valószínűleg nem árulta el, nemcsak ferences barát volt, hanem püspök is, és egyben a pápa teljhatalmú megbízottja: Raguzai Bonifác a hódolt Magyarország első pápai vizitatoraként jött a temesvári beglerbég székhelyére.

Bonifác püspök mögött hosszú út állt: mielőtt a Temes-parti városba ért volna, bejárta Boszniát és Hercegovinát, majd Szlavóniát és Baranyát. További nagy terveket forgatott a fejében: nemcsak Erdélyt akarta vizitálni, de azt is elhatározta, hogy felkeresi Moldvát és Havasalföldet is. Nagyratörő elképzeléseiből azonban semmi sem lett. Már betegen érkezett Temesvárra, ahol pár hónappal később meghalt, egyik kísérője, Bartolomeo Sfondrato jezsuita pedig megháborodott. (Bár ügyével később már maga a jezsuita generális is foglalkozott, és különféle tervek születtek arra, hogyan lehetne csellet eltávolítani Temesvárról a tébolyodott Sfondratót, végül elborult elmével a városban halt meg.)

A katolikus egyház gyökeres reformját hozó tridenti zsinat¹ után Róma apostoli, azaz közvetlenül a pápa által kiküldött vizitátorok útján mérte fel az egyes országokban a katolikus egyház helyzetét, a tennivalókat, a katolikus reform feladatait és lehetőségeit. A zsinat után az első igazi reformpápa, V. (Szent) Piusz 1571-től apostoli vizitátorokat nevezett ki először a pápai államba, majd Itália többi tartományába, akik nemcsak vizitáltak, hanem egyházmegyei zsinatokat is tartottak, megismertették az alsópapsággal a tridenti zsinat előírásait.² A magyarországi katolikus egyház a reformáció évtizedeiben elszenvedett veszteségei következtében egész történelme során ekkor volt a legválságosabb helyzetben. Különösen nehéz volt a katolikusok sora a török hódoltságban, amelynek a határait ez idő tájt rögzítette a drinápolyi béke (1568), itt a reformáció és a török hódítás hatására alig maradt katolikus pap. A hódoltsági egyházmegyéek katolikus püspökei, akiket a császár nevezett ki tisztükre, nem keresték fel a török uralom alatt élő híveiket, — még ha vállalkoztak volna is e veszélyes útra, a török aligha engedte volna meg, hogy a „bécsi király” embereinek tartott

1 *Wolfgang Reinhard*: Il concilio di Trento e la modernizzazione della Chiesa. In: Il concilio di Trento e il moderno. Ed. Paolo Prodi–Wolfgang Reinhard. Bologna, 1996. 27–54.

2 *Storia della Chiesa*. Ed. Hubert Jedin. VI. Riforma e Controriforma. Milano, 1993. 602–603.; *Adriano Prosperi*: Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari. Torino, 1996. 57–116., 551–599. *Storia dell'Italia religiosa*. II. L'età moderna. Ed. Gabriele De Rosa–Tullio Gregory. Bari, 1994. 36–40.; *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste. IX. Freiburg, 1923. 53–56.; *Mario Rosa*: Per la storia della vita religiosa e della Chiesa in Italia tra il Cinquecento e il Seicento. In: Religione e società nel mezzogiorno tra Cinque e Seicento. Bari, 1976. 75–144.; *La Chiesa nell'età dell'assolutismo confessionale*. Dal concilio di Trento alla pace di Westfalia. Ed. Luigi Mezzadri. Roma, 1986. 20–26.; *Hubert Jedin*: Delegatus Sedis Apostolicae und bischöfliche Gewalt auf dem Konzil von Trient. In: Die Kirche und ihre Ämter und Stände. Festgabe Joseph Kardinal Frings. Hrsg. Wilhelm Corsten–Augustinus Frotz–Peter Linden. Köln, 1960. 463–475.

megyéspüspökök a székhelyükön tartózkodjanak.³ Emiatt a pápa küldötteként vizitáló Bonifác püspök útja rendkívül fontos esemény volt a végveszélybe jutott hódoltsági katolikus egyház életében.

Raguzai Bonifác püspök 1581. évi magyarországi missziója eddig sem volt ismeretlen⁴, ennek ellenére útja korántsem kapta meg azt a figyelmet a magyar történetírásban, amelyet a jelentőségénél fogva megérdemelt volna. A Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregazione de Propaganda Fide*) római levéltárában sikerült Bonifác püspök kezétől olyan, eddig ismeretlen leveleket találnom, amelyek mind az első, 1572. évi — eddig csak utalásokból ismert — misszióját, mind pedig a második, 1581. évi útját új megvilágításba helyezik, és fontos adatokkal szolgálnak a töröknek hódolt keresztények életéről is.

Bonifác püspök a Ragusa melletti Lopud szigeten (olaszul Isola del Mezzon) született, ezért hívták Raguzai Bonifácnak (Bonifacio de Ragusa). A raguzai olasz-délszláv környezetben azonban a 16. századi szokásoknak megfelelően többféle családnévvel is illették, és e nevek mögött az utókor több különböző személyt gyanított. Hívták a horvát Bonifacije Stefanović vagy Stivanić latinositott formájával Bonifacius de Stephanisnak, olaszul Bonifacio Stefaninak, és Bonifacio Drakolicának, Bonifacio Crassának is.⁵

Bonifác korán belépett az obszerváns ferences rendbe, amely a párizsi egyetemre küldte, itt szerzett doktori diplomát teológiából. 1551-ben a jeruzsálemi ferences kolostor gvardiánja, a szentföldi provincia kusztosza és egyben apostoli (pápai) biztos lett. Ezt a rend

3 *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 228.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 127–130.; Magyarország története 1526–1686. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 506–521. *Péter Katalin*; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. 158–166.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1986. 225–275. A hódoltsági egyháztörténet feladatairól: *Szakály Ferenc*: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely, 1987. Szerk. Hólvényi György. Bp. é. n. 16–32.

4 *Augustin Theiner* az erre vonatkozó legfontosabb dokumentumokat (Archivio Segreto Vaticano, Róma, Archivum Arcis. I–XVIII. 1851–1854.) — az akkor még zárt Vatikáni Levéltárból — már másfél évszázada közreadta. *Augustinus Theiner*: Annales ecclesiastici. III. Romae, 1856. 271–276. A múlt század végén további iratoknak közzétételéről a horvát ferences történetíró, *Jevasevije (Özséb) Fermendžin*: *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae, 1892. 310–337.; *Uő*: Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis Sancti Francisci Seraphici. Starine (Zagreb), 1890. 29–30. A Bonifác püspököt elkísérő jezsuitáról, Bartolomeo Sfondratóról pedig a 20. század elején *Veress Endre* több forráskiadványában tett közzé dokumentumokat, majd további leveleket publikált róla két jezsuita történész, a horvát *Miroslav Vanino* és a magyar *Lukács László*. *Veress Endre*: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum 1906. 169–193., 249–263., 319–320.; *Uő*: Epistolae et acta Iesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory. I–II. Kolozsvár, Bp. 1911–1913.; *Miroslav Vanino*: Bartol Sfondrati u Temešvaru g. 1582. Vrela i prinosi (Sarajevo) 1934. 150–153.; Monumenta Antiquae Hungariae. Edidit: Ladislaus Lukács. (= MAH) II. Romae 1976. 158., 209–226., 267–277. és 305. Bonifác útját röviden leírja: *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. III. Bp. 1903. 215–218.; A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981. Szerk. Csigi Imre–Kneip István. Pécs, 1981. 74. (*Fricsy Ádám*).

5 *Simeone Gliubich*: Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia. Vienna, 1856. (Darakoliza); *Daniel Farlatius*: Illyricum Sacrum. VI. Venetiis 1800. 353–354. Bonifác püspök sokféle neve tévesztette meg a hódoltsági szlavóniai egyháztörténet monográfusát, aki az 1572-ben vizitáló Bonifacije Stivanićot és az 1581-ben vizitáló Bonifacije Drakolicát két különböző személynek gondolta. *Josip Buturac*: Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970. 58., 61., 165., 223., 226.

szempontjából kiemelkedően fontos tisztséget 1560-ig töltötte be.⁶ Ezután részt vett a tridenti zsinat utolsó ülészakájának munkájában, ahol a szentírás és a hagyomány szerepével foglalkozó teológusok közé delegáltván kitűnt a szakértelmével. A zsinat bezárása után, 1564 elején IV. Piusz pápa kifejezett kérésére ismét a szentföldi ferencesek elöljárója lett, de csak egy évre, mert a pápa 1564 novemberében a Raguzához közeli, a városállamhoz tartozó Stagno (Ston) város püspökévé nevezte ki, ezt a tisztelet haláláig betöltötte.⁷

Bonifác később mint író és mint diplomata is hírnévre tett szert. IV. Piusz pápa 1565-ben Oroszországba, IV. (Rettegett) Iván cárhoz küldte mint személyes megbízottját, hogy megismertesse a cárral a tridenti zsinat határozatait. V. Piusz pápa követeként pedig II. Fülöp udvarában járt, hogy a szentföldi zárandoklatok védelméről tárgyaljon a spanyol királlyal.⁸ Más teológiai értekezések mellett, erről, a szentföldi kegyhelyekről és az oda vezető zárandoklatokról jelentetett meg Bonifác egy latin nyelvű kötetet 1573-ban Velencében.⁹

Személyében tehát a katolikus egyház igen tekintélyes, világlátott, tapasztalt és teológiailag képzett képviselője kapta 1571-ben azt a megbízást, hogy keresse fel a töröknek hódolt Boszniát. V. Piusz pápa választása feltehetően azért esett Bonifácra, mert a Jeruzsálemben töltött évek alatt nagy tapasztalatot szerzett a török hatóságokkal való érintkezésben, és kiválóan tudott törökül.¹⁰ Másrészt pedig mint raguzai kiismerte magát a Balkánon, és az olasz mellett második anyanyelveként beszélte az „illír”, azaz a délszláv (szerbhórvát) nyelvet, és mint a töröknek adózó városállam polgára, szabadon mozoghatott az oszmán birodalom területén.

V. Piusz pápa 1571. január 25-én rendelte el, hogy Bonifác keresse fel a boszniai obszerváns ferences rendtartományt, tartson tartományi káptalant és javítson mindazon, amit szükségesnek lát.¹¹ Bonifác ekkor még nem apostoli vizitátorként utazott (az első apostoli

6 1555-ben a követként Isztambulban tartózkodó Verancsics Antal későbbi esztergomi érsek Raguzai Bonifácot kérte, hogy Jeruzsálemben keressen számára a maronitákról szóló könyveket: „Inquirendorum autem curam fratri Bonifacio, monacho professionis Franciscanae, Ragusii oriundo, Asiae commissario, viro religioso apprime docto, et mihi summa veteraque amicitia conjuncto imposui.” *Verancsics Antal* összes munkái. IV. Pest, 1859. 54.

7 *Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S. P. Francisci Ragusii. Analecta Franciscana. VI. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1917.* (= *Necrologium*) 423–424.; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. III. Ed. Guilelmus Van Gulik–Conradus Eubel. Monasterii 1923.* 304.; *D. Farlatus: i. m. 353–354.*; *Girolamo Golubovich: Serie chronologica dei reverendissimi superiori di Terra Santa. Gerusalemme 1898.* 52. és 54.; *Annales minorum seu trium ordinum a Sancto Francisco institutorum. Ed. Caietanus Michelesius. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1933.* XX. 223., 352. vö. Uo. XXI. 294., XXII. 462–463. A stagnói püspökséget, több évszázados szünet után, 1541-ben alapította újra III. Pál pápa. *Krunoslav Draganović: Le diocesi croate. In: Croazia Sacra. Roma, 1943.* 207.

8 *Necrologium 423–424.*; *D. Farlatus: i. m. VI. 353–354.*; *Jovan Radovics: Rimszka kurija i juznoszlóvenszke zemlje od XVI. do XIX. veka. Beograd, 1950.* 4–6.

9 *Bonifatius Stephanus Ragusinus: Liber de perenni cultu Terrae Sanctae et de fructuoso eius peregrinatione. Venetiis 1573.*

10 *E. Fermendžin: Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae 1887.* 393. Bonifác stagnói püspök, írták róla 1578-ban San Severina bíborosnak, „uomo prudente et pratico del paese (ti. jól ismeri a török birodalom balkáni tartományait)...et sa bonissime la lingua turchescha”.

11 *Annales minorum i. m. XX. 352.*; *E. Fermendžin: Acta Bosnae i. m. 310.* A boszniai ferences provinciára: *Ivan Stražemanac: Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene. Zagreb, 1993.* 134–144.; *Srećko M. Džaja: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Vor-emanzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984.* 152–163.; *Juraj Božićković: Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339–1735). Beograd, 1935.* 60–71.

vizitátorokat V. Piusz még a pápai államba is csak ezután, 1571 folyamán küldte ki),¹² hanem a pápa mint obszerváns ferencest, a szentföldi provincia korábbi előjáróját delegálta a saját rendjéhez tartozó boszniai rendtartomány vizitálására és megreformálására.

1571 folyamán Bonifác eleget is tett e feladatnak, ennél többet azonban, — mint ezt most megtalált két levelében megírta V. Piusz utódának, az 1572 májusában megválasztott XIII. Gergelynek — a dühöngő pestis és az „oroszlánok módjára tomboló” törökök miatt abban az évben nem tehetett. (1571 májusában megalakult a Szent Liga, a keresztény hatalmaknak a pápa vezette törökellenes szövetsége, amely október 7-én Lepantónál nagy győzelmet aratott az oszmán flotta felett: a pápa és a szultán között a közelben dúló háború aligha segítette V. Piusz küldöttének, Bonifác püspöknek a misszióját.) A tél beálltával Bonifác feltehetőleg visszatért székhelyére, a dalmáciai Stagnóba. Idézett leveleinek tanúsága szerint azonban 1572-ben újabb körutat tett Boszniában, és ekkor a Dunán és a Száván túl, azaz a szlávóniai és a magyarországi török hódoltságban élő keresztény népekhez küldte a megbízottait, nyilván bosnyák ferenceseket.¹³ E keresztények közül néhányat magához hívott, megvizsgálta és katolikusoknak találta őket. Ezek a szlávóniai és magyarországi keresztények, írta, „csodálatosan” ragaszkodnak a katolikus hithez, de sötétségben tévelyegnek, mert hitetlen módon élő (azaz: nyilván házasság) és csalárd (nyilván protestáns) papjaik vannak. Ezeket a papokat Bonifác, amikor a közelükben volt (*in locis cum fuerimus vicinioribus*), megróttá, hogy térjenek vissza az igazság fényéhez, a katolikus valláshoz. Tévedéseiket részletesen feljegyezte és megküldte az inkvizíciónak.¹⁴

Bonifác katolikus papokat kért a pápától e népek számára, ezt még V. Piusz pápa megígérte neki, aki azonban a halála miatt nem tudta teljesíteni az ígéretét. Válaszában XIII. Gergely megdicsérte Bonifác erőfeszítéseit a Dunán és a Száván túl lakó keresztények segítségére, de mivel ezek a népek a török zsarnoksága alatt élnek, ennél többet, írta, ez idő tájt nem tehet értük, sem pedig a tévedéseik ellen. (Ellentétben az itáliai tartományokkal, a török szandzsákokba nem lehetett inkvizitorokat küldeni!) Bonifác azt is javasolta, hogy a Dunán és a Száván túl lakó népek számára, azaz a magyarországi hódoltságba, a pápa nevezzen ki egy püspököt — ez a 17. században megvalósult belgrádi missziópüspökség előfutára lett volna. A javaslatot V. Piusz jóindulattal fogadta, és el is készült a püspökségre alkalmas ferencesek listája, de a pápa halála miatt a kinevezésre már nem került sor.¹⁵

1572-ben Bonifác püspök tehát nem jutott ugyan el a magyarországi török hódoltságba, de annak közvetlen szomszédságában járt, és alaposan tájékozódott az itteni katolikusok

12 Storia della Chiesa i. m. VI. 602.

13 Raguzai Bonifác balkáni útja során beutazta „Thraciát”, azaz Bulgáriát is, és eljutott Szófiába, ahol sok katolikust talált: *E. Fermendžin: Acta Bosnae* i. m. 311. Egy másik, a magyarországi hódoltságban kalandos életpályát bejárt raguzai ferences: *Tóth István György: Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló laikus ferences testvér levele Francesco Ingolinak. A Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak.* In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* VII. Szerk. Benda Kálmán–Szabó András. Bp. 1994. 191–193.

14 „Restava visitar li populi et li capi spiritual’ loro habitanti oltre li fiumi Danubio et Saua, la qual cosa agevolmente non si podeva far per la guera et gran peste, che tra in queste parti l’anno passato si ha esequito, et la visita fu mandata”. Archivio storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide (= APF) Miscellanea varie. Vol. I/a. Fol. 53. vö. Uo. Fol. 67. Raguzai Bonifác levele XIII. Gergely pápához: 1572. dec. 18. Raguzai, és Como bíborshoz: 1573. jún. 12., Raguzai.

15 *E. Fermendžin: Acta Bosnae* i. m. 310–311. XIII. Gergely pápa 1573. márc. 27-i levele Raguzai Bonifácnak. Ezt azonban Bonifác jún. 12-én még nem kapta meg, hiszen azt írta Como bíborosnak, hogy semmiféle választ sem kapott a pápának írt levelére. APF Misc. var. I/a. Fol. 67. Vö. Necrologium 423–424.

helyzetéről, valamint a protestáns prédikátorokról. Beszámolójából a török hódítás és a tridenti zsinat óta a pápa első ízben kapott közvetlen forrásból tájékoztatást az itteni katolikusokról.

A következő években Bonifác püspöki székhelyén tartózkodott, ahol 1573 szeptemberében élesen szembeszállt a pápa Raguzába küldött apostoli vizitátorával, Gianfrancesco Sormano di Milano montefeltrói püspökkel.¹⁶ Hamarosan azonban maga is hasonló feladatot kapott: 1580 februárjában XIII. Gergely pápa brevével apostoli vizitátorként az Oszmán Birodalom „északi és európai tartományaiába” küldte. A pápa további három brevét adott Bonifácnak. Az egyik a török alatt élő keresztényeket buzdította, a másik búcsút hirdetett, a harmadik pedig széles körű felhatalmazást adott neki arra, hogy bárkit feloldozhasson akár az eretnység vádja alól is. A pápa Antonio Matković obszerváns ferences szerzetest, boszniai provinciálist és boszniai püspököt, és Bartolomeo Sfondrato raguzai jezsuitát, a loretoi Casa Sacra gyóntatóját rendelte ki Bonifác kísérőjének.¹⁷

A pápa instrukciója meghagyta, hogy a vizitátor vigye magával a tridenti zsinat határozatait, a — nem sokkal korábban elfogadott — római katekizmust és könyveket az eretnekek tévedéseiről, amelyek segítségével lehetnek a velük folytatott vitában. Bonifác az eretnekek könyveit foglalja le és égesse el, miután mindegyikből egy példányt Rómába küldött, hogy megvizsgálhassák és megcáfolhassák azokat.¹⁸

Keressen fel minden templomot és kolostort, tartson vizsgálatot a szerzetesekről, papok-ról, püspökökről: megtartják-e a tridenti zsinat előírásait, kihirdették-e ennek rendelkezéseit? Nagyon óvatosan vizsgálja meg, nehogy bajba keveredjék, hogy vissza lehetne-e szerezni

16 *Augustinus Theiner*: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. II. Zagreb, 1875. 330–336. *Hierarchia catholica* i. m. III. 195.; *Zdenko Zlatar*: *Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the liberation of the Balkan Slavs*. Boulder, 1992. 165–166., aki azonban tévesen nevezi Sormanót feltrai püspöknek.

17 Bartolomeo Sfondrato előkelő, Cremonából Raguzába telepedett családból származott, 1569-ben Rómában lépett a jezsuita rendbe, ő volt az első raguzai jezsuita. 1576–77-ben Kotorban (Cattaróban) volt misszionárius, majd 1578–80-ban loretoi penitenciárius. *Miroslav Vanino*: *Prvi hrvati Isusovci*. *Vrela i prinosi* 1934. 48–49.; *Uő*: *Isusovci i hrvatski narod*. I. Zagreb, 1979. 3. 9–13., 34–35., 50.; *Georgius Bašić*: *Elogia Ragusinorum Jesuitarum*. *Vrela i prinosi* 1933. 8–10. *Mijo Korade*: *Hrvatski Isusovci XVI stoljeća (1553–1584)*. *Vrela i prinosi* 1983. 109.; *Tonči Trstenjak*: *Hrvatski katekizmi isusovačkih autora*. In: *Isusovci u Hrvata*. (Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata). Ed. Vladimir Horvat. Zagreb, 1992. 169–172. A korai jezsuita missziókra: *Bernard Dompnier*: *La Compagnie de Jésus et la mission de l'intérieur*. In: *Les jésuites de l'âge baroque 1540–1640*. Ed. Luce Giard—Louis de Vaucelles. Paris, 1996. 155–179.; *Philippe Lécivain*: *Pour une plus grande gloire de Dieu. Les missions jésuites*. Paris, 1991. 119–127.; *Jean Lacouture*: *Jésuites. Une multibiographie*. I. *Les conquérants*. Paris, 1991. 297–361.

18 *E. Fermendžin*: *Acta Bosnae* i. m. 321–334. Az instrukció 1580 februárjában kelt, így szerepel *E. Fermendžin* kiadásában is a szöveg végén. A regesztában azonban *Fermendžin* tévedésből már „1582 mense Februarii” dátumot adott meg, és ennek alapján sorolta be az 1582. évi iratok közé — mintha XIII. Gergely pápa Bonifácnak már a halála után adott volna instrukciót arra, hogy hogyan induljon útnak. Uo. 321. Antonio Matković, másként Antonio Poli vagy Polo nevét Antonio de Mattheinek vagy Antonio da Suttiescának is írták, horvát formája: Antun Matković. 1571-től boszniai ferences provinciális, 1573-tól boszniai püspök. *APF SC Dalmazia Misc.* Vol. 3. Fol. 189–199/v. *Hierarchia catholica* i. m. III. 138.; *Miroslav Premrou*: *Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd*. *Archivum Franciscanum Historicum*. 1924. 492–493.; *Josip Buturac*: i. m. 57–61.; *Dominik Mandić*: *Franjevačka Bosna*. Rim (Roma), 1968. 164–165.; *Emanuel F. Hoško*: *Djelovanje franjevacca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI i XVII stoljeća*. In: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Ed. Josip Turčinović. Sarajevo, 1979. (*Analecta Croatica Christiana XVI.*) 112–114.

az egyház javait, és azt, hogy fel lehetne-e állítani iskolákat, ahol a gyerekek írni-olvasni tanulnának, hogy ne járjanak a görögkeletiek iskoláiba. Derítse ki, hogy kiket lehetne a törökök alattvalói közül a pápa által Rómában alapított magyar és a loretói illír kollégiumba küldeni? Ha másképpen nem megy, a tanulandó ifjakat kereskedők inasainak vagy szerzeteseknek öltöztetve kellene kicsempészni az Oszmán Birodalomból. (Rómában nyilván félték, hogy az értelmes fiúkat a török gyermekadó fejében elragadják.)

A vizitátor nemcsak szétosztogatandó viaszmedálokat, szobrocskákat, rózsafüzéreket, hanem két nagy ládát is vitt magával, ezekben több száz kisebb-nagyobb könyvvel: missálékkal, katekizmusokkal, a tridenti zsinat határozataival, és sok más munkával. Főleg latin nyelvű kötetek voltak a ládában, de olasz, sőt — a görög rítusú „szakadárookra” gondolva — görög nyelvű kötetek is akadtak. Ezeket a szerzetesek és a világi papok között kellett szétosztania. Mint Sfondrato egyik leveléből kitűnik, a bosnyák barátok már az út kezdetén mohón rávetették magukat a könyvekre, kiváltva ezzel a jezsuita szerzetes rosszallását, aki félt, hogy a világi papoknak egy könyv sem jut.¹⁹

XIII. Gergely azt is elrendelte, hogy Bonifác vezessen jegyzőkönyvet az egyházlátogatásáról és azt küldje Rómába. Ennek olyan nagy fontosságot tulajdonított, hogy részletesen szabályozta, hogyan készítsék el a beszámolót: a püspök valamelyik társa a nyugodt órákban félrevonulva egy könyvbe vagy füzetbe írja be a tapasztaltakat, egy másik füzetbe pedig a püspökök és más előjárók elleni esetleges tanúvallomásokat. Ha szükséges, közjegyzők segítségét is igénybe vehetik — jegyezte meg az instrukció. Ezt a bekezdést nyilván az itáliai vizitátoroknak adott pápai utasításból vették át, hiszen a Balkánon legfeljebb a török kádikhoz fordulhattak volna.

Miután Bonifác két kijelölt kísérője Rómából Stagnóba érkezett, a vizitátor itt, a püspöki székhelyén készült fel az útra. A raguzaiak azonban félték, hogy a misszió miatt meggyűlik a bajuk a törökökkel, akiknek a városállam adófizető hűbérese volt, és ezért nem akarták magukkal vinni Bonifácot a Balkánt járó, árukkal megrakott karavánjaikkal, sőt még ajánlólevelet sem adtak neki.²⁰ Az útra ígért pénz sem érkezett meg, Bonifác püspök ki is jelentette, hogy amint Boszniába érnek, az első faluban megáll, és bevárja, küldenek-e neki útiköltséget Rómából.²¹ Sfondrato ekkor Rómába utazott, alighanem azért, hogy pénzt szerezzen. Visszafelé a Balkánra igyekvő misszionáriusok és kereskedők szokott útvonalán haladt: átkelve az Appennineken, Ancona kikötőjéből, a pápai állam adriai kapujából hajózott át Sebenicóba.²² Útközben az uszkok kalózkok elfogták, de csodával határos módon, nem

19 Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI) Vol. Italia 156. Fol. 90/v.

20 Ragusa fontosságára a Balkán ellenreformációjában: Zdenko Zlatar: i. m. 225–251. és *Uő*: Between the double eagle and the crescent. The republic of Dubrovnik and the origins of the Eastern question. New York, 1992. 37–45.; Isztorija Beograda. Ed. Vasza Csubrilovics. I. Beograd, 1974. 425–460. különösen 452–456. (*Radovan Szamardzsics*); Francis W. Carter: Dubrovnik (Ragusa). A classic city-state. London–New York, 1972. 327–381.; Stephen Gazi: A history of Croatia. New York, 1993. 87–92.; Vö. Susan Mosher Stuard: A state of deference: Ragusa/Dubrovnik in the medieval centuries. Philadelphia, 1992. 15–58.; Bariša Krekić: Dubrovnik: A Mediterranean urban society, 1300–1600. Los Angeles, 1997. 321–333.

21 ARSI Vol. Italia 156. Fol. 90/r-v.

22 Az utakra: Mario Romani: Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII. Roma, 1948. 2–3., 68–70.; Jean Delumeau: Rome au XVIe siècle. Paris, 1975. 35–45.; Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. I. Paris, 1987. 253–286.; Sergio Anselmi: Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento. Un momento della storia mercantile del Medio Adriatico. Atti e memorie, serie VII. Vol. VI. Ancona, 1969. 15–31., 40. Ancona és Ragusa kapcsolatára: Romano Canosa: Storia del mediterraneo nel Seicento. Roma, 1997. 190–

bántották. Megelégedtek azzal, hogy Sfondrato kiosztott közöttük néhány magával hozott kegytárgyat, Agnus Dei-medált és a pápától megáldott üdvözlőgyet.²³

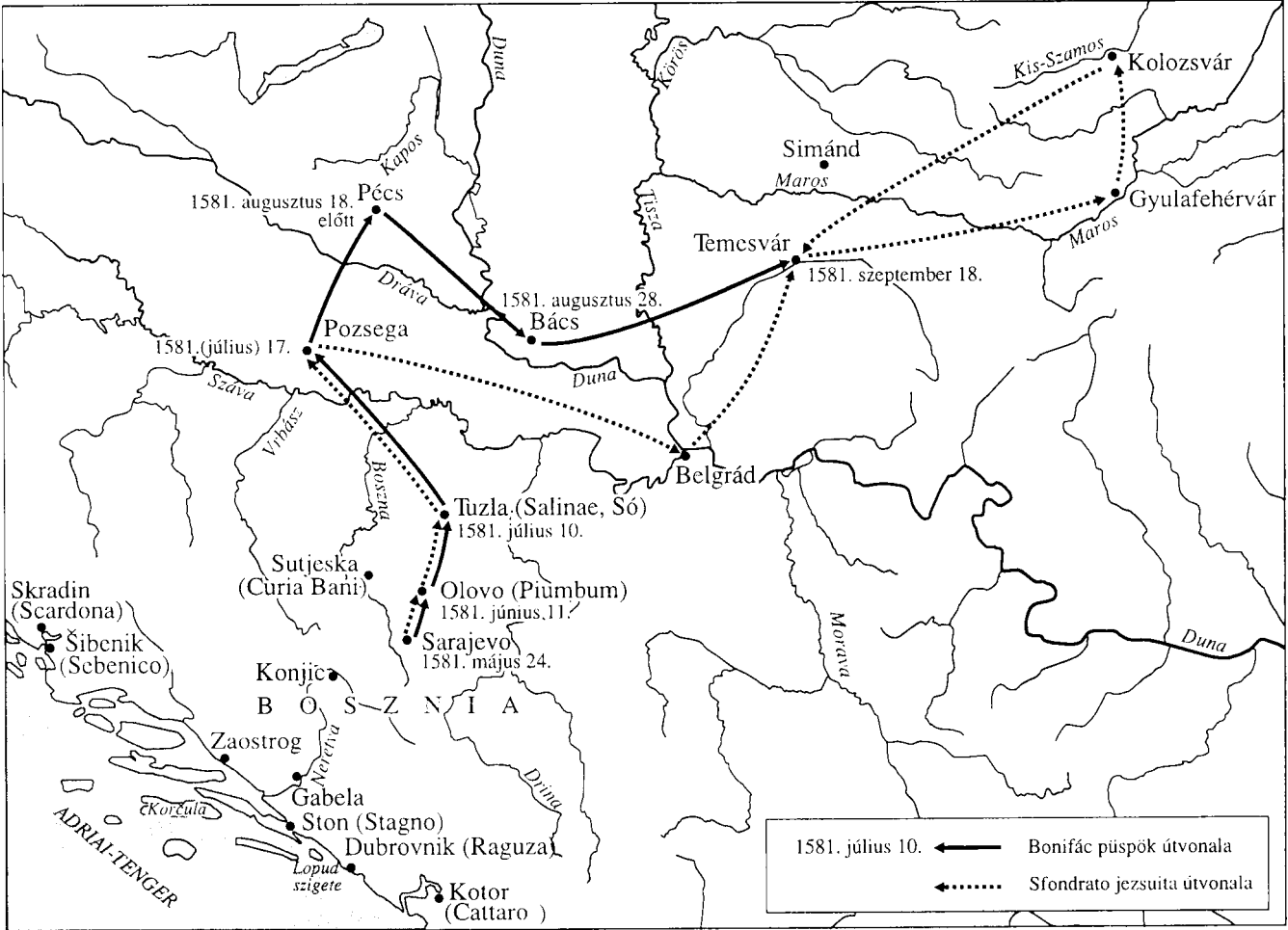
A boszniai és magyarországi út előkészületei közben a kijelölt vizitátor és a raguzaiak amúgy sem felhőtlen viszonyát egy különös közjáték zavarta meg: 1580. Nagyboldogasszony napján (augusztus 15-én) Stagno raguzai kormányzója a mise alatt kigúnyolta a papot, amiért az dadogott. Erre a feldühödött pap ledöfte a kormányzót, és elmenekült. Mivel a raguzai nemesek nem tudták elfogni a gyilkost, helyette egy szalmabábút akartak felakasztani, és felszólították Bonifácot, hogy ezt a szalmabábút ünnepélyesen fossza meg a papi méltóságától. Erre a komédiára azonban a püspök nem volt hajlandó. Szembeszállt a raguzai szenátus akaratával, mire száműzték a köztársaság területéről, elfoglalták és feldúlták a stagnói házát. A raguzai szenátust a katolikus egyházzal szembefordító, régebbi eredetű konfliktus emiatt a következőkben annyira elmérgesedett, hogy a városállam végül száműzte a raguzai érseket, Girolamo Matteuccit is, aki egy ideig egy közeli kolostorban talált menedéket, majd 1581 decemberében — Raguzát végleg elhagyva — Rómába távozott. Bonifácot ez a viszály érthető módon magyarországi útja során is foglalkoztatta, Matteucci érseknek Pozsegából erről is írt az egyik most előkerült levelében.²⁴

Bonifác, már csak ezen botrányos események miatt is, nem várta be, hogy Sfondrato visszatérjen Rómából, hanem nélküle indult el a Balkánra. Decemberig már bejárta Boszniát és Hercegovinát, feltehetően Antonio Matković boszniai püspök kíséretében. Sfondrato nem könnyen találta meg az útnak indult püspököt, előbb a dalmát szigetek között hajózva kereste, majd Boszniában. A jezsuita 1580. december 15-én már Szarajevóban volt, de még mindig nem tudta, hogy hol jár a tőle alig negyven kilométerre lévő Bonifác.²⁵

Sfondrato leveléből, amelyben részletesen beszámolt az útközben elszenvedett megpróbáltatásairól, kiderül, hogy Bosznia „igazhitű” lakói több mint egy évszázaddal a török hódítás után is őrizték még a keresztény hagyományokat. Muszlim szállásadói kétnapos ven-

202.; *B. Krekić*: Le port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d'état, plaque tournante du commerce de la ville (XIII–XVI). In: *I porti come impresa economica*. Ed. S. Cavaciocchi. Firenze, 1988. 653–673.; *Uő*: Ragusa (Dubrovnik) e il mare: aspetti e problemi (XIV–XVI secolo). In: *Ragusa e il Mediterraneo*. Ed. A. Di Vittorio. Bari, 1990. 131–151.; Sebenico kikötőjére a 16. században: *Josip Kolanović*: Šibenik u kasnome srednjem vijeku. Zagreb, 1995. 66–74.

- 23 APF Misc. varie. Vol. I/a. Fol. 132. Az uszkokok történetére: *Carolus Horvat*: Monumenta Uscochorum. I. 1550–1601. Zagrabiae 1910.; *Benda Kálmán*: Az uszkokok Tiszántúlra telepítésének terve 1605–1608-ban. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977*. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1978. 195–196.; *Catherine Wendy Bracewell*: The Uskoks of Senj. Piracy, banditry and holy war in the sixteenth century Adriatic. Ithaca, 1992. 20–50., 199–209.
- 24 APF Misc. varie Vol. I/a. Fol. 269.; *Necrologium* 423–424.; *Annales minorum* i. m. XX, 223.; *G. Bašić*: i. m. 9–10.; *Hierarchia catholica* i. m. III. 281., 293. (Matteucci később sarnói, majd viterbói püspökként Itáliában élt.) XIII. Gergely pápa megrótt a raguzai szenátust, amiért a stagnói püspök házát megrohanták, ládáit feltörték, irományait elvitték: *A. Theiner*: *Annales* i. m. III. 274. Bonifác 1581. évi itineráriumból egyértelmű, hogy ez az incidens nem történhetett 1581. aug. 15-én, ahogy azt *Z. Zlatar*: *Our Kingdom* i. m. 168–169. és a *Necrologium* 423. állítja, hanem csakis egy évvel korábban, 1580 nyarán.
- 25 A töröknek hódolt Balkánon nem könnyen jártak a levelek. Sfondrato Szarajevóból azt írta Rómába, hogy Bonifác Stagnóba írt leveléből megtudta, hogy a vizitátor eredetileg Sutjeskán (Curia Bani-ban) akart zsinatot tartani, de a pestis miatt letett erről. Ebben azonban Sfondrato tévedett, mert Bonifác *ugyanaznap* írt a pápának, még hozzá éppen Sutjeskáról (Curia Bani-ból), Szarajevótól mintegy 40 kilométer távolságból. ARSI Vol. Italia 156. Fol. 170. és *E. Fernendžin*: *Acta Bosnae* i. m. 313. Vö. *Filip Lastrić*: *Pregled starina bosanske provincije*. Sarajevo, 1977. (Appendix.); *Anto Slavko Kovačić*: *Biobibliografija Franjevaca Bosne Srebrene*. Sarajevo, 1991. 475.

dégeskedéssel megünnepelték Szent Miklós napját, majd a jezsuita utazótól a karácsony dátuma, a szentek ünnepe és élete felől érdeklődtek, mert — mint elmondták — az itteni öregek nem akarják elmulasztani sem a karácsonyt, sem a szentek ünnepeit, hiszen ezeket még mindig tisztelik. Amikor a fiaikat körülmetéltetik, bár keresztény szentek neveit nem adhatják nekik, a „karácsony” nevét (*božic*, illetve névként: *Božo*) szokták a kisfiúknak adni. Sokan közülük ugyan muszlimmá lettek, de ezek a többi muszlimot kevésre tartják, ők maguk csak külsőre Allah követői. Sfondrato valószínűleg nem tévedett, amikor megállapította, hogy ha Isten Boszniát ismét a keresztények kezére adná, ezek a felületesen iszlami-zálódott bosnyákok mind visszatérnének a kereszténységhez.²⁶

Sfondrato végül is rátalált Bonifácra, 1581 tavaszán már hármásban vizitáltak. 1581. május 24-én a boszniai püspök mellett a hol olaszul, hol délszláv nyelven aláíró szarajevói kereskedők írtak köszönőlevelet a pápának azért, hogy Bonifác püspököt közéjük küldte.²⁷ Június 11-én pedig a boszniai obszerváns ferences rendtartomány központjából, Olovóból, Antonio Matković püspök és a boszniai ferences előljárók a Boszniában, Hercegovinában, szerb és horvát területeken, és a *Duna mentén (Podunavija)* élő katolikus hívek nevében köszönték meg XIII. Gergely pápának Bonifác kiküldését.²⁸ Ezt a levelet Sfondrato éppúgy aláírta, mint a július 10-én Tuzlából írt köszönőlevelet, amelyben Bonifác püspököt „mint újabb Szent Pált” méltatták.²⁹ Bonifác boszniai itineráriuma nem egyenes utat mutat, hanem az egyes helyeket többször is felkeresve, 1580 őszétől 1581 júniusáig járta be e tartományt.

Bonifác Boszniából a magyarországi török hódoltságba ment. A vizitátornak a raguzai érsekhez írt, a feldúlt stagnói házában hagyott ingóságai felől intézkedő, most megtalált, igen rossz állapotban levő levelében a dátumból csak a hely: Pozsega és a nap: 17-e olvasható ki, a hónap és az év kitörött.³⁰ Tuzlából, ahol július 10-én találjuk,³¹ a vizitátor egy hét alatt Pozsegába érhetett, és mivel ekkor még vele volt Sfondrato, aki legkésőbb július végén elvált a püspöktől, valószínűbbnek tűnik, hogy a levél július 17-én, mint hogy augusztus 17-én kelt. A pécsi püspökségben (Pozsega is ide tartozott) élő keresztények, írta Bonifác, katolikus szájából akarnak hallani Krisztus életéről. Végtelen számú eretnekséget (ez a protestantizmus neve a korabeli katolikus terminológiában) talált itt, írja Bonifác az érseknek, ezeket a tanokat tudatlan és hitehagyott emberek hintették el az itteni keresztények között. Az eretnekségek azonban erejüket veszítik a krisztusi eucharisztia igazságával szemben — bizakodott. Életük veszélyeztetésével prédikálnak, és gondoskodnak a hívek lelki üdvéről, folytatta a püspök, azaz a török hatóságok aligha nézték jó szemmel az útját.

26 ARSI Vol. Italia 156. Fol. 169/r–v. Bosznia iszlamizációjára: *Noel Malcolm*: Bosnia. A short history. London, 1994. 51–69.; *Ivo Andrić*: The development of spiritual life in Bosnia under influence of Turkish rule. London, 1990. 16–22.

27 *A. Theiner*: Annales i. m. III. 272.; *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 314. A latin regeszta szerint máj. 2-án kelt a levél, a szerbhórvát szövegben azonban máj. 24. áll.

28 Uo.

29 *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 314–319.; *A. Theiner*: Annales i. m. III. 271–273.

30 „Sano et spiritualmente consolato me ritrovo nel vescovato delle Cinque Chiese con molto profito spirituale in questi poveri tanto desiderosi veder et udir dalla bocha catholica Christi vita. ... Sono infinite heresie seminate et incolmate nelle menti di questi poveri christiani, dalli apostati, ignoranti et animalì homini, le quali se smorziano con favor della eucharistica verità, nella quale è involto Christo, signor nostro”. APF Misc. varie Vol. I/a. Fol. 269/r–v. Mivel a levél végén az aláírás is kitört, az segít azonosítani a levélíró, hogy a levél szövege végig Bonifác jellegzetes betűvel íródott.

31 *A. Theiner*: Annales i. m. III. 273. A dátumban szereplő „in ecclesia Sancti Petri inferiorum pagorum” azonosítására ld. *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 319.; *Julian Jelenić*: Kultura i bosanski franjevci. I. Sarajevo, 1912. 128–130.

Július 25–27-én a vizitátor — mint egy másik, most megtalált levelében megírta a pápának — egyházmegyei zsinatot tartott, arról azonban, hogy ez a zsinat hol volt, a püspök sajnos nem szólt.³² Bonifác a zsinati határozatok másolatát megküldte Rómába (ezt nem ismerjük), azzal a kéréssel, hogy azokat a pápa hagyja jóvá, és fordíttassa le „szláv nyelvre szerb betűkkel”, mert ezek „ezen pannonok és horvátok, nagyszámú népek” számára készültek. A zsinat helyét alighanem Pozsega és Pécs között kell keresnünk, mert István pécsi plébános két környékbeli társával augusztus 18-án Pécsről mondott köszönetet a pápának Bonifác látogatásáért. (Az azonban, hogy a püspök mennyivel korábban járt náluk, a levelükből nem derül ki.) Az itteni katolikusoknak — panasztolták a plébánosok — nemcsak a lutheránus „pestissel” kell megküzdeniük, de az Erdélyből jött antitrinitáriusok is nagyobb kegyben vannak a töröknél, mint a katolikusok, akiket a muszlimok többistenhivőnek mondanak, mivel hisznek a szentháromságban.³³

Amikor Bonifác Pécsen járt, akkor az egykori püspökváros lakói a 38 évvel korábbi török hódítás óta először láttak katolikus püspököt.³⁴ A vizitátor felkereste a környező falvakat is, hiszen a három plébános idézett levele szerint Bonifác a Duna és a Dráva közötti területet is bejárta. Mivel a zsinati határozatokat a horvátok és pannonok számára kellett lefordítani (valószínűleg latinból), joggal feltehető, hogy Bonifác ezt zsinatot a szlavóniai és a baranyai katolikus papok számára tartotta. Ez a „szent szinódus” aligha hasonlíthatott a Milánóban vagy akár Nagyszombaton tartott összejövetelekre, hanem csak néhány plébános félig-meddig titokban tartott találkozója lehetett. A baranyai plébánosok valószínűleg ezen a zsinaton is felvetették a papi utánpótlás kérdését, amiről azután idézett levelükben a pápának is írtak. Azt kérték tőle, hogy mivel püspökük nincs, a pápa engedje meg, hogy István pécsi plébános, ha alkalmas jelöltet talál, azt ő maga pappá szentelhesse. XIII. Gergely válaszát nem ismerjük, de a tridenti zsinat után aligha tett eleget a püspök nélküli papszentelés protestáns eszmékhez közelítő kérésének.³⁵

Augusztus 28–29-én Bonifác újabb zsinatot tartott nyolc, a Szerémségből jött, jórészt bosnyák ferences plébános részére „apud Sanctam Mariam”, azaz Bács mezőváros fél évszázada pusztán álló ferences kolostorában.³⁶ Ezen a zsinaton Sfondrato már nem vett részt, a

32 APF Misc. varie. Vol. I/a. Fol. 277/v.

33 Kiadásai: *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. VI. Posonii, 1806. 336–339. *Josephus Brüstle*: Recensio universi cleri diocesis Quinqueecclesiensis. II. Quinqueecclesiis, 1876. 221–224.; *A. Theiner*: Annales i. m. III. 273–274.; *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 316–317.; *A. Theiner* és *E. Fermendžin* regesztája szerint egyaránt „Michael parochus Quinqueecclesiensis civitatis et duo vicini” írták a levelet, valójában István a pécsi plébános neve és Mihály volt a bicsérdi plébános (*Stephanus plebanus Quinqueecclesiis, Dominus Michael plebanus Bichierdii*).

34 „Noster episcopus Quinqueecclesiensis non audet descendere ad nos propter Turcas.” *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 316–317. Vö. *Szakály Ferenc*: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: In memoria Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 149–163.

35 *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 316–317. A „juxta ritum et consuetudinem sacrosanctae Romanae matris ecclesiae et Sedis Apostolicae eos ordinare posset ad sacros ordines clericatus” megfogalmazás valószínűtlenné teszi, hogy a baranyai plébánosok licenciátusokat akartak volna avatni, ahogy ezt *Fricsy Ádám* gondolja (*A pécsi egyházmegye i. m. 75.*), és erre aligha kellett volna magától a pápától engedélyt kérni. *Fraknói Vilmos*: Magyarország i. m. III. 216. véleményem szerint kétszeresen is félreérti a levél szövegét, amikor azt írja, hogy a papok „Miklós pécsi plébánosnak püspökké szentelését kéri.”

36 *Fraknói Vilmos* a zsinat helyét a Duna északi partján fekvő, Krassó vármegyei Bázias faluval azonosította, de ez a levelet aláíró plébánosok falvaitól légvonalban is több mint 200 kilométerre feküdt. (*Fraknói V.*: Magyarország i. m. III. 216.) *J. Buturac* a szerémségi Bajinci faluban kereste a zsinatot. *J. Buturac*: i. m. 26. *Fricsy Ádám* a zsinat helyét a szlavóniai Babskára helyezte, ez azonban

nyár folyamán elhagyta Bonifác püspököt. Bár forrásaink nem szólnak erről, aligha kétséges, hogy a jezsuita összekülönbözött a püspökkel és ezért Erdélybe, a nem sokkal korábban Kolozsvárott metelepedett rendtársaihoz ment. A nyáron Sfondrato, — mint ezt Kolozsvárott elmondta — Pozsegáról, Belgrádból és Temesvárról írt a generálisnak.³⁷ Július 10-én még Bonifáccal együtt a boszniai Tuzlában találjuk, és — mivel onnan is írt Rómába — minden bizonnyal együtt voltak még Pozsegában is.³⁸ Mivel Temesvár Kolozsvártól — az ottani jezsuiták szerint — tíznapos járóföldre volt,³⁹ és Sfondrato augusztus 16-én érkezett Gyulafehérvárról Kolozsvárra,⁴⁰ feltehetően július végén hagyta el Bonifác püspököt, és Temesváron és Gyulafehérváron át érkezett a kolozsvári jezsuita kollégiumba. Itt Jakub Wujek rektornak részletesen beszámolt a missziójáról, amelyet igen negatív színekben ecsetelt. Nem tudja, hogy mitévő legyen, — mondta Sfondrato a rektornak — visszatérjen-e a vizitátorhoz (aki azonban azt ígérte, hogy maga is eljön Kolozsvárra), vagy maradjon Kolozsvárott, vagy pedig menjen vissza Raguzába.⁴¹ Sfondrato végül is szeptember elején elindult, hogy Raguzán át

csak azért látszik összeegyeztethetőnek Bonifác itineráriumával, mert a baranyai plébánosok leveleinek dátumát (15. kal. Septembris, azaz aug. 18.) szept. 17-nek (= 15. kal. Octobris) fordította. *Fricsy Ádám*: Katolikus iskolák a hódoltságban. In: Pázmány Péter emlékezete. Szerk. Lukács László-Szabó Ferenc. Róma, 1987. 363. A zsinatról szóló levelet A. *Theiner* már másfél száz éve kiadta, de a zsinat helyét nem határozta meg. Az iratot újra közlő E. *Fermendžin* a levélben említett Bajichia helységet első pillantásra nagyon is logikusnak tűnő érvekkel Pajzsos pusztával azonosította, mondván, hogy emellett egy Szűz Mária templom romjai találhatóak, és mert ez egy sűrű erdő közepén fekszik, távol az országtúttól, ahol a török katonák jártak, alkalmas hely lehetett a zsinat megtartására. Mivel azonban a levelet elsőként aláíró Gáspár pap a „mezőváros plébánosának” nevezte magát, a zsinatot nem tarthatták egy pusztán, és Babska vagy Bajinci faluban sem. Bács mezővárosban ekkor is állt (bár szerzetesek nélkül és félig romosan) a Szűz Mária ferences kolostor, Bács latin neve pedig: Bachia. A levelet aláíró plébánosok meg is magyarázták, hogy a zsinat helye a Duna fölött (supra Danubium) volt, és a felsorolt szerémségi plébániákról nézve a Dunától északra fekvő Bács mezőváros Szűz Mária kolostorával valóban a „Duna felett” található. Bonifác éppenúgy ferences volt, mint kísérője, a boszniai püspök, és a zsinaton részt vevő plébánosok jó része, ez is amellett szól, hogy a bácsi ferences kolostorban gyűljenek össze. A. *Theiner*: Annales i. m. III. 273.; E. *Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 320–321.; *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. III. Bp. 1876. 13–19.; *Vályi András*: Magyarországnak leírása. I. Buda, 1796. 83.; *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1922. 143–144. Az említett Gáspár pap és prédikátor, Bács mezőváros plébánosa minden bizonnyal azonos Olovoi Gáspár (Fra Gasparo di Piombo) boszniai ferencessel, aki 1580-tól kezdve sok lutheránus megtérített a Bács megyei Kolluton, Bács mezővárostól mintegy harminc kilométerre. Archivio Segreto Vaticano, Róma, Archivum Arcis. I–XVIII. 4760. Fol. 42/v. Erre Stefano Cattabiani hívta fel a figyelmemet, segítségét itt is hálásan köszönöm.

37 Sfondrato Kolozsvárott azt mondta Wujek jezsuita rektornak, hogy június-júliusban (itineráriuma alapján valójában csak júliusban) írt Pozsegáról, Belgrádból és Temesvárról a jezsuita generálisnak. Ha a nyáron Pozsegáról írt egy — elveszett — levelet a generálisnak, akkor júliusban minden bizonnyal még együtt volt Pozsegán Bonifáccal, és ez az adat segít a püspök hiányos dátumú pozsegai leveleinek keltezésében. *Veress E.*: Epistolae i. m. I. 152. Forrásaink nem szólnak arról, hogy Bonifác felkereste volna Belgrádot, de ez igen valószínűnek tűnik, mert ez volt a környék messze legfontosabb városa, sok katolikussal, és a püspök honfitársai, a raguzai kereskedők itt népes kolóniát alkottak. *Z. Zlatar*: Our Kingdom i. m. 121–128.; *Isztorija Beograda* i. m. I. 425–462.; *Radovan Szarmadzics*: Beograd i Srbija u szpizima francuskih szavremenekia: XVI i XVII vek. Beograd, 1961. 408–411., 437.; *Halil Inalcik*: The Ottoman Empire. The Classical Age. London, 1994. 136–146.

38 A. *Theiner*: Annales i. m. III. 271–276.

39 *Veress E.*: Epistolae i. m. II. 54–55.

40 Uo. I. 152., 204.

41 Uo.

visszatérjen Rómába, de csak Temesvárig jutott. Itt minden bizonnyal összetalálkozott Bonifác püspökkel, aki a boszniai püspök kíséretében folytatta a körútját.⁴²

Bonifácnak szeptember 18-án Temesvárról a pápához írt, most előkerült leveléből kitűnik, hogy nemcsak a városban működött, de kijárt a környező falvakba is.⁴³ Egy fél év múlva a Temesváron élő raguzai kereskedők ezzel egybehangzóan azt írták a pápának, hogy a püspök látogatása nagy örömet szerzett nemcsak a temesváriaknak, de a környékbelieknek is. Végtelen számú eretnekséget találtak — folytatta Bonifác — és több mint hetven faluban olyan keresztleetlen embereket, akik nem akarták a keresztséget az eretnekektől felvenni. (Mivel később a lugosi és karánsebesi román katolikus nemesek hatvan katolikus falu számára kértek papot a kolozsvári jezsuitáktól,⁴⁴ a temesközi katolikus falvak száma valóban 60–70 lehetett.) Bonifác arról is beszámolt, hogy a hódoltságban sok olyan pap (valójában nyilván licenciátus) is évekig kiszolgáltatta a szentségeket, akiket nem szenteltek fel. Igen jó keresztények élnek itt Temesvár környékén, írta Bonifác, de nincs, aki vezesse őket. Az emberek azt állítják, hogy harminc éve (azaz, amióta a török elfoglalta ezt a vidéket) nem keresztelt erre fel senki. Bonifác azt írta, hogy mindnyájukat megkereszteli majd, de csak feltételeken, mert számára elképzelhetetlennek tűnik, hogy ennyi ideig ne fordultak volna meg itt katolikus papok, — informátorai viszont a felszenteletlen katolikus papok, azaz a licenciátusok által kiszolgáltattott keresztséget szemmel láthatóan nem tekintették igazi szentségnek. Azt, hogy a török hódítás és Bonifác útja között eltelt három évizedben működtek-e felszentelt katolikus papok a Temesköz falvaiban, nem tudjuk. A Temesvárott élő raguzai kereskedők azonban 1582 februárjában ezzel egybehangzóan azt írták, hogy az ő papjukon kívül „az egész vidéken, Erdély és a Duna között” nincs egyetlen más katolikus pap sem.⁴⁵ A helybeli raguzai kereskedők papja a raguzai Fra Domenico Giorgio (Dominik Đurđević) domonkos szerzetes volt, aki Temesvár plébánosának nevezte magát, és tanította a gyerekeket az iskolában. Két év alatt 12 eretnek, vagyis protestáns gyereket térített meg, azaz 1580 óta élhetett Temesvárott.⁴⁶ Ugyancsak a raguzaiak írták, hogy egy Gáspár nevű kálvinista az előző napon a *templom ajtaja előtt* tagadta meg tévedéseit, azaz ekkor még volt katolikus templom Temesváron, vagyis nem minden templomot alakítottak mecsetté a török hódítás után.⁴⁷

42 Szántó István kolozsvári jezsuita szept. 21-én arról írt a vatikáni könyvtár őrének, hogy Sfondrato, aki augusztusban „Bulgárián és Mysián át” (valójában inkább a Belgrád–Temesvár útvonalon) Kolozsvárra jött, szeptemberben visszaindult Raguzába, majd onnan Rómába megy. *Veress E.*: A kolozsvári i. m. 358–359. és *Uő*: Epistolae i. m. I. 197–199. Ugyanaznap Wujek rektor is arról írt, hogy Sfondratóval küldött leveleket Raguzába. Uo.

43 APF Misc. varie Vol. I/a. Fol. 277. A török hódoltság alatt élő Temesvárra: *Szentkláray Jenő*: Temesvár szabad királyi város története. Bp. é. n. 43–50.; *Uő*: Temes vármegye története. Bp. é. n. 334–350.; *Uő*: Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Bp. 1917. 5–7.; *Fodor Pál*: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: *In memoriam Barta Gábor* i. m. 195–208.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. passim.; *Uő*: Törökvilág, rácvilág. *História* 1992. 1. sz. 8–10.

44 MAH II. 631. Johannes Campano levele, 1584. febr. 7.

45 *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 320–321. Itt mondok köszönetet *Zorán Velagić*nek, aki a cirill betűkkel írt 16. századi szerbhorvát szöveget lefordította a számomra.

46 ARSI Vol. Germania 160. Fol. 221. Uo. Fol. 223.

47 Gáspár 1582. febr. 5-én tért meg. A temesvári bíró és a magyarok is arról írtak a levelükben, hogy „Dobroniky (= Dubrovnik) Frater Dominicus” néhány gyereket tanított. Mivel a raguzai domonkos nem tudott magyarul, ezek a gyerekek valószínűleg délszláv anyanyelvűek lehetek. A levelet közli: *Johann M. Preyer*: Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. Temesvár, 1853. 157–159. (erre a kötetre Kruppa Tamás hívta fel a figyelmemet, ezt itt is hálásan köszönöm), *Szentkláray*

Bonifác idézett levelében azt írta a pápának, hogy Temesvárról Erdélybe készül, majd onnan — ha béke lesz, és a vajdák barátságosak a katolikusok iránt — Moldvába és Havasalföldre.⁴⁸ A nagyratör terveiből azonban semmi sem lett, Bonifác 1582 elején (február 6. előtt) Temesváron, egy raguzai kereskedő házában meghalt.⁴⁹

Raguzai Bonifác missziója tehát Temesváron félbeszakadt. Ha arra keressük a választ, hogy milyen eredményt hozott ez a körút, előbb egy látszólag ide nem tartozó kérdést kell megvizsgálnunk: Bonifác társának, Bartolomeo Sfondrato jezsuitának a tébolyodottságát.

Bonifác püspök halála után Sfondrato Temesváron maradt. Bár február 8-án azt írta a sógorának Raguzába, hogy a tavasz közeledtével Itáliába akar menni, ebből semmi sem lett.⁵⁰ Igen hamar köztudottá válhatott, hogy a jezsuita szerzetes elméje elborult. Május 9-én már a távoli Raguza jezsuita előljárója, Filippo Filippi tájékoztatta erről a generálist, Claudio Acquavivát, aki válaszában megírta, hogy bár eddig azt remélte, Sfondrato betegsége csilapodik, most azonban a temesvári plébános leveléből értesült arról, hogy a kór kiújult.⁵¹ Nyilvánvaló tehát, hogy Sfondrato 1582 tavaszán már jó ideje beteg volt. A generális elrendelte, hogy a kolozsvári jezsuiták menjenek Sfondratóért Temesvárra és vigyék magukkal. Ők azonban húzódoztak a nem éppen kívánatos lakótárs befogadásától, hozzátéve, hogy a törökök sem engednék, hogy a szerzetest akarata ellenére kivigyék a hódoltságból Erdélybe.

A generális azonban továbbra sem tett le arról, hogy Sfondratót eltávolítsa Temesvárról, ezért maga írt neki. Felszólította, hogy jöjjön Rómába és a pápa előtt tisztázza magát. Ha már Sfondratónak az a rögeszméje — magyarázta később Acquaviva —, hogy be kell bizonyítania az ártatlanságát, akkor ezt kihasználva kell elcsalni Temesvárról.⁵² A temesvári plébános, Fra Domenico valóban azt javasolta, hogy ha Sfondrato a jezsuita rend generálisának szavára sem hajlik, akkor maga a pápa adjon neki parancsot a távozásra. XIII. Gergely pápa ugyan nem írt Temesvárra, Santa Severina bíboros viszont igen, ám Sfondrato nem mozdult: 1583. november 10-én Temesvárott halt meg egy ottani raguzai kereskedő házában.⁵³

J.: Temesvár i. m. 48–49. és *Fraknoi V.:* Magyarország i. m. III. 216–217. (a másik két kiadástól némileg eltérő szöveggel). *Szentkláray J.* szerint a levelet „a szövegben megnevezett Frater Dominicus Dobronics írhatta”, ez azonban nem valószínű, mivel az ízes magyar nyelven íródott levél megállapítja rára, hogy nem tud magyarul. Míg a temesvári raguzaiak csak egy, addig a temesvári magyarok három, a városban lévő papról írtak, a másik kettő Antonio Matković boszniai püspök és Bartolomeo Sfondrato lehetett. Ők azonban csak „átutazóban” voltak Temesváron, ezért a temesvári raguzaiak nem is számoltak velük — ez magyarázza a két levél látszólag egymásnak ellentmondó kijelentéseit. *Szentkláray J.* ugyanitt arról írt, hogy Temesvár elfoglalása után a törökök valamennyi templomot mecsetté alakították, de ennek ellentmond a raguzaiak idézett levele.

48 APF Miscellanea varie Vol. I/a. Fol. 277.

49 *E. Fermeđin:* Acta Bosnae i. m. 320–321. Bonifác haláláról beszámol, de a Temesvárott élő raguzai kereskedők erről szóló levelét Sfondratónak tulajdonítja: *Mijo Korade–Mira Aleksić–Jerko Matoš:* Jesuits and Croatian culture. Zagreb, 1992. 25–27. Sfondrato halálával szemben Temesvár katolikus pap nélkül maradt, azonban Fra Domenico Giorgio továbbra is a városban működött. Uo.

50 ARSI Vol. Italia 157. Fol. 19/r–v. Sfondrato végig sk. levele Guglielmo Dondinónak Raguzába. A családi örökségből küldjön a címzett 20–25 scudot az útra, rendelkezett Sfondrato — ez a levele még semmi jelét sem mutatja annak, hogy ne lenne az eszénél. Valószínű azonban, hogy betegsége szakaszosan jelentkezett. Filippo Filippi raguzai jezsuita is azt írta a generálisnak e levél kapcsán: „annak alapján, ahogy írt, épelméjűnek tűnik”. ARSI Vol. Italia 157. Fol. 56. 1583. máj. 10. Kiadása: MAH II. 487. (Én az eredetit használtam.)

51 MAH II. 267–268.

52 Uo. 277. 336–337.; *Veress E.:* Epistolae i. m. I. 225–226.

53 ARSI Vol. Germania 160. Fol. 221. A temesvári plébános részletesen leírta, hogy milyen fortélyal akarta eltávolítani Sfondratót a városból: egy környékbeli parasztember hívja el a falujába, hogy kereszteljen és gyóntasson, és így szekérével feltűnés nélkül elszállíthatja Sfondratót Temesvárról

A temesvári plébános, Fra Domenico és az egyik temesvári raguzai kereskedő leveleiből megismerhetjük Sfondrato betegségét is. A szerzetes — írták — senkire sem hallgat, állandóan magában beszél, ahogy ez az örültek szokása. Azt hajtogatja, hogy az Isten parancsolta meg neki, hogy legyen Temesvárott és keresztelje meg a körülmetélteket (azaz a muszlimokat), és még sok más illetlen dolgot mondott, — tették hozzá óvatosan — amelyek miatt félnék, nehogy a törökök körülmetéljék: nyilván azért, mert szavaiba belemagyarázhatták volna, hogy fel akarja venni az iszlám vallást.⁵⁴ Miket mondott Sfondrato, azt bölcsőbbnek látták, ha a török torkában élve nem vetik papírra, de azt tudjuk, hogy a temesvári pasa pártfogolta a jezsuitát.⁵⁵ Sfondrato azt is beszélte, hogy őt Raguzában árulásért halálra ítélték, és hogy a plébános és a temesváriak megmérgezték, sokszor adtak be neki egy egész csészényi mérget.⁵⁶ Sfondrato szavaiból egy üldözési mániás, tébolyodott ember zavart képzelgéseire ismerhetünk, és ezt a benyomásunkat megerősíti a saját levele is, amelyben leírja, hogy rokonai és legjobb barátai is nagy bajnak tartják, hogy ő még él.⁵⁷

Sfondrato még az előtt, hogy Stagnóból elindultak volna, alkalmatlannak nevezte „az öreg és nagyon kövér” Bonifácot a tervezett misszióra.⁵⁸ Még lesújtóbban nyilatkozott Sfondrato „a missziója nehézségeiről és akadályairól” 1581 augusztusában Jakub Wujek kolozsvári rektorának, aki mindezt megírta a jezsuita generálisnak: „A pápa eme missziója bizonyára Isten sugallatára született, és Isten egyházának igen hasznos volna ... ha alkalmasabb vizitátort találtak volna. Ezt [Bonifácot] ugyanis vénnek és azonfelül betegesnek mondják, és ami nagyobb baj, *nem épületesen látja el a feladatát*”.⁵⁹

Sfondrato betegsége azért fontos Bonifác püspök a hódoltságban tett körútjának a megítéléséhez, mert erre éppen az ő beszámolója jelenti az egyik legfontosabb forrásunkat. Ha

---

(„ut reperissent quendam rusticum sibi ignotum et ut ipse rusticus fingat venire cum plastro causa requirendi dominum curatum pro baptisandis non nullis infantibus et confitendis aliquibus infirmis in sua villa”). Uo. Sfondrato halálára: *Veress E.*: Epistolae i. m. II. 30., 40.; MAH II. 563–564., 643., 669.

54 „Timemus sibi, ne ita demens protulerit aliqua verba, per que ista natio, in quorum moeniis habitamus, potuisset ipsum etiam Turcam facere, quod esset error pejor priore.” ARSI Germania Vol. 160. Fol. 223. Vö. Uo. Fol. 221. Az előbbi levelet — a közepén egy sort tévedésből kihagyva — kiadta *Miroslav Vanino* (*M. Vanino*: Bartol i. m. 150–153., itt idézi a másik levelet is). *M. Vanino* úgy vélte, hogy mindkét levél Jakub Wujek kolozsvári jezsuita rektornak szólt. A két levél címzettje azonban Tornyai (Thorni) Tamás karánsebesi és lugosi bán volt, ld. a levéltári kötetben a levelekhez tartozó címzéseket: *Illustrissimo Domino Domino Tornei Thome Ban dignissimo Karan Sebesi et Lugasi patron osservandissimo*. Uo. Fol. 222/v. és Fol. 224/v. Tornyai Tamás bán katolikus volt, 1586-ban Karánsebesen nagy jóindulattal fogadta Ladó Bálint jezsuitát. Valószínűleg ekkor adta át a bán ezeket a leveleket Ladónak, így kerültek a jezsuita rend római levéltárába. MAH II. 281–282.; *Veress E.*: Epistolae i. m. II. 168–169.; *Pesty Frigyes*: A szőrényi bánság és Szőrény vármegye története. I. Bp. 1877. 301–302.; *Iványi István*: Lugos rendezett tanácsú város története. Szabadka, 1907. 35–37., 132–133. A levelet idézi *Jesuits and Croatian culture* i. m. 27., de a *circoncisi* szót ariánusnak fordítja.

55 MAH II. 669., 676. A temesvári pasára: *Szentkláray J.*: Temes vármegye i. m. 347.; *Fenyvesi László*: A temesközi-szörényiségi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993. (*Studia Agriensia* 14.) 235–285., különösen 264.

56 ARSI Vol. Germania 160. Fol. 114–115/v. Kiadása: MAH II. 281–283. (Én az eredetit használtam.)

57 ARSI Vol. Italia 157. Fol. 35-a/r–v. Sfondrato levele Filippo Filippinek Raguzába. Temesvár, 1583. ápr. 12. Kiadása: MAH II. 458–459. (Én az eredetit használtam.)

58 ARSI Italia Vol. 156. Fol. 90/v.

59 *Veress E.*: Epistolae i. m. I. 152.

azonban Sfondrato 1582 tavaszán már jó ideje őrült volt, akkor valószínűleg már az előző évben is mindenkiben ellenséget látott. Akkor pedig mindazt a rosszat, amit Bonifácról és a missziójáról az útjuk kezdete óta elmondott, és amelynek a kolozsvári jezsuita rektor is hitelt adott, nyugodtan elfelejthetjük.

Ha hihetnénk Sfondratónak, akkor a magyarországi hódoltságban működő első pápai vizitátor útját teljes kudarcként kellene értékelnünk. Valójában azonban Bonifác püspök Temesváron megszakadt körútja rendkívül sikeres volt és igen fontos eredményeket hozott.

Igaz, a nagy összefoglaló jelentés a török uralom alatt élő katolikusokról, amelyet a pápa várt tőle,⁶⁰ aligha készült el, hiszen Bonifác meghalt, mielőtt az útja végére érhetett volna. A püspök azonban útközben írt leveleiben tájékoztatta a pápát mindarról, amit a hódoltságban tapasztalt. Antonio Matković boszniai püspök pedig, Bonifác egyik útitársa, a vizitátor halála után Temesvárról a pápához indult. A temesvári raguzai kereskedők 1582. február 6-i leveléből kitűnik, hogy a boszniai püspök ekkor még Temesvárott volt, hiszen az előző nap oldozott fel egy kálvinista eretneket. A levelet író kereskedők arra kérték a püspököt, hogy a nevükben is csókolja meg a pápa lábát és számoljon be neki a gondjaikról, azaz a püspök Rómába készült. Matković azonban 1582. március 8-án, amikor a temesvári magyarok írtak a pápának, még minden bizonnyal a városban volt: ezért szóltak *három* közöttük lévő papról a temesváriak, akik ezt a levelüket feltehetően szintén a boszniai püspökkel akarták eljuttatni a pápához. Matkovićról többet azután nem olvashatunk a Sfondrato betegségével foglalkozó szépszájú levélben, így joggal feltehető, hogy a püspök megvárva a tél végét, és valószínűleg csatlakozva egy kereskedőkaravánhoz, elindult Rómába, ahol nyilván beszámolt XIII. Gergelynek az útjukról.

Raguzai Bonifác útja így, félbeszakadtn is számos eredményt hozott. A magyarországi török hódoltságot a 17. században bejáró belgrádi missziós püspökök, Marino Ibrišimović és Matej (Matteo) Benlič a körútjuk során bémálták a katolikus híveket, akikhez a királyi Magyarországon élő megyéspüspökük nem jutott el: az egyes falvakban a bémáltak számaról készített feljegyzéseik a hódoltsági demográfia fontos forrásai.⁶¹ Mi sem jellemzi azonban jobban a 16. század második felében a hódoltságban uralkodó állapotokat, mint az, hogy ekkor a pápai vizitátornak nem bémálnia, hanem *keresztelnie* kellett, mert a keresztséget kiszolgáltató, katolikusnak megmaradt papokból is igen nagy hiány volt.

Bonifác annak a kevés katolikus papnak, akiket útja során a töröknek adózó falvakban mégis talált, zsinatokat tartott: egyet 1581. július 25–27-én valahol Pozsega és Pécs környékén, egy másikat pedig augusztus 28–29-én a szerémségi papok számára Bácsott. Ezeken az összejöveteleken a hódoltsági plébánosok a képzett teológus pápai vizitátort, a tridenti zsinat résztvevőjét hallgatva első kézből értesülhettek mindazokról a bízvást forradalminak mondható változásokról, amelyeket a tridenti zsinat a katolikus egyház életében bevezetett.

Bonifác a magával vitt két láda könyvet kevés kivétellel szétesztotta az útja során, halálakor Temesváron már csak nagyon kevés könyv maradt aládájában.⁶² Nem tudjuk, hogy az

60 Ld. erre XIII. Gergely instrukcióját: *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 331. A pécsi plébános és társai bizakodóan írták 1581. aug. 18-án a pápának, hogy Bonifác szóban mindenről beszámol majd neki, amit szemével látott és füleivel hallott — erre azonban már nem került sor. Uo. 316.

61 *Marko Jačov*: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). Roma, 1992. I. 276–278., 619–670.; *Borsa Iván–Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989. 83–142.; *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. *István György Tóth*. Roma–Bp. 1994. 177–180.

62 *E. Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 335–336. A megmaradt könyvek között volt tizennyolc breviárium.

útja elején felsorolt több száz kötetből mennyi jutott a magyarországi hódoltság kevés plébánosának, de akik kaptak ebből, alighanem először olvashatták a tridenti zsinat határozatait.

XIII. Gergely pápa is igen eredményesnek ítélte Bonifác misszióját. 1582. június 29-én, alig pár hónappal azután, hogy Bonifác meghalt — és nyilván azután, hogy Antonio Matković boszniai püspök beszámolóját meghallgatta —, egy másik dél-dalmáciai főpap, a domonkosrendi Agostino Quintio korčulai püspök személyében új vizitátort nevezett ki a magyarországi török hódoltságba. Elrendelte, hogy Quintio folytassa Bonifác munkáját, amelyet az itteni népek „nagy hasznára és megelegedésére végzett”, ám a halála miatt annak nagy része befejezetlenül maradt.⁶³ A pápa kis módosításokkal ugyanazokat az instrukciókat adta neki, mint Bonifácnak. Annak azonban semmi jele, hogy Quintio valóban eljutott volna Magyarországra. A pápa másik, a Balkánra küldött vizitátorának, Alexander Komulović sebenicói kanonoknak (aki egy évtizeddel később, 1594-ben, immár pápai követként, Erdélyben is járt), a küldetése viszont igen sikeres volt: hároméves körútja után részletes jelentést készített az Oszmán Birodalomban élő katolikusokról. Ő azonban nem jött Magyarországra, hanem Albániát, Szerbiát, és Bulgáriát járta be.⁶⁴

Bonifác püspök útja nemcsak a hódoltsági papokra, de az egyszerű hívekre is nagy hatást gyakorolt. A török uralom alatt élő magyarországi falvak katolikusai közül ekkor már csak az öregek mondhatták el magukról, hogy valaha láttak eleven püspököt, festményekkel, szobrokkal, oltárokkal díszített, épen álló katolikus templomot. Elképzelhető, milyen hatással volt rájuk az, hogy egyszer csak megjelent közöttük a római pápa személyes küldötte: mintha az égből szállt volna alá, nézhették döbbenet, úgy jött „mint Isten angyala”.⁶⁵ A következő években több hódoltsági falu és mezőváros lakói fordultak segítségért közvetlenül a pápához. Bonifác megjelenése tudatosította bennük, hogy valahol, túl több országon, a messzeségben van egy „szent atya”, aki gondol rájuk, még ha a saját, a királyi Magyarországon élő püspökeik nem is nagyon törődnek velük. Nem sokkal Bonifác halála után, 1582. február 6-án — mint láttuk — a temesvári raguzai kereskedők küldtek levelet XIII. Gergely pápának. Ebben leírták a dél-magyarországi hódoltságban élő katolikusok sanyarú helyzetét, akiknek határtalan örömet hozott Bonifác látogatása, olyan volt számukra a pápa küldöttének érkezése, mint a sötétben tévelygőknek a fény. A püspök azt tervezte, hogy mivel itt nincsenek katolikus papok, a pápa segítségével iskolát állít fel Temesvárott, amelynek növendékei majd a nép pásztorai lesznek, így gondoskodik a hódoltságban a papi utánpótlásról. XIII. Gergely, aki a papképzésről szóló tridenti határozatok szellemében saját költségén számos szemináriumot állított fel, hogy ott a nem-katolikusok közé küldendő papokat neveljenek, az út elején adott instrukciójában utasította Bonifácot: derítse ki, hol lehetne a török tartományokban iskolákat felállítani, ahol művelt és katolikus iskolamesterek tanítanak a gyerekeket, hogy azután idővel alkalmas papok váljanak belőlük. Ez a Temesváron papokat nevelő iskola minden bizonnyal távol állt volna a római kollégiumok színvonalától, — ám ha megvalósul, a hódoltsági katolicizmus fontos intézménye lehetett volna.⁶⁶

63 Uo. Akáracsak Raguzai Bonifác, Quintio is jól tudott törökről, továbbá mint dalmáciai, értett szerbhorvátul és jól ismerte a Balkánt.

64 E. Fermeđzin: Acta Bosnae i. m. 337–340.; Z. Zlatar: Our Kingdom i. m. 205–207.; J. Radovics: i. m. 5.

65 Mint Isten újabb angyala (ut alter angelus Dei), úgy jött közéjük Bonifác, írták a szarajevói katolikusok 1581-ben a pápának. A. Theiner: Annales i. m. III. 272. Sziszeki (Pitačić) Márk jezsuitát is úgy fogadták 1588-ban Gyulán a hívők, mint Isten angyalát: „Catholici non secus me ac angelum Dei ingenti cum gaudio exceperunt”. MAH III. 163.; Karácsonyi János: Békés vármegye története. Gyula, 1896. I. 278–279.; Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. I. Bp. 1912. 114–115.

66 E. Fermeđzin: Acta Bosnae i. m. 320–321. XIII. Gergely pápa iskolaalapításaira: Balázs Mihály–Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990. 6–12.

Egy hónappal később, 1582. március 8-án Hertzeg István temesvári főbíró és a temesvári magyarok írták a pápának. Magyar nyelven fordultak hozzá, „hanyat homlok könyörögvén és lábaihoz esvén”: „Szencségedtől igen jó néven vettük, hogy Te Szencséged minket meglátogattál a te tanítóddal és apostoloddal”, Bonifác halála nagy bánatára volt a temesváriaknak. A vizitátor a halála előtt megígérte az itteni keresztényeknek, hogy „egy scolát ... csináltatna Te Szencséged költségeddel”, és kérték a pápát, hogy küldjön a nyelvükön való tanítót, vagyis magyar papot, hogy „a sok lutherségnek és tévelygéseknek vége” legyen. Bízna benne, írták a temesvári magyarok a pápának, hogy amit kérünk, „megadod, mint jó lelki pásztor az ő juhainak”.⁶⁷

Két évvel Bonifác halála után, 1584-ben a simándi hívek fordultak a pápához, a Maros és Körös között, valamint a Temesközben élő „számtalan” katolikus nevében. Megköszönték, hogy XIII. Gergely a vigasztalásukra ideküldte Bonifác püspököt, de ő, az itteni keresztények nagy bánatára, meghalt, mielőtt elvégezhette volna a feladatát. Árván maradtak, mert azt mondták nekik, hogy a pápa egy új püspököt küld majd Bonifác helyett, de hiába várták, nem jött. A temesvári raguzai kereskedőket is hiába kérték, hogy keressenek nekik papot. Ezen kereskedők papja, a már említett Domenico Giorgi domonkos szerzetes évente egyszer vagy kétszer felkereste a légvonalban is mintegy nyolcvan kilométerre lakó simándi híveket. Most azonban Fra Domenico loretoi zárandoklatra indul — írták — és helyette senki sincs, aki ellássa őket. Ezért megkérték a domonkos szerzetest, hogy keresse fel a pápát, és esdekelve kérje: ne hagyja elveszni „Isten ily nagy népet”.⁶⁸

Minden bizonnyal XIII. Gergely pápának e levelek nyomán kelt felszólítása és a Bonifác püspök útjáról Raguzai ferences kolostorába eljutott híradások indítottak arra 1587-ben egy másik itteni obszerváns ferences szerzetest, Raguzai Bernárdint, hogy beszámoljon XIII. Gergely utódjának, V. Sixtus pápának arról, hogy „*Pozsega és Temesvár tartományokban és a magyar királyság ... török zsarnokságnak alá vetett részeiben majd száz mezővárosban és faluban igen sok ... keresztény nép pap nélkül szűkölködik.*” A pápa engedélyt adott Bernárdin testvérnek, hogy két másik szerzetessel, egy bosnyák származású máltai bencéssel és egy raguzai domonkossal a magyarországi török hódoltságba utazzon és ott térítsen. Raguzai Bernárdin két évvel később, 1589-ben valóban Erdélyben halt meg mint misszionárius. 1607-ben pedig Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti pápai vizitátorokat Rómából szintén *Pozsega és Temesvár környékére* küldték ki, — ebből a két városból írt Bonifác püspök annak idején beszámolót, ezekről tudtak elsősorban a pápai udvarban.⁶⁹

Raguzai Bonifác, a magyarországi első pápai vizitátor útja később sem merült feledésbe. 1622-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak írt egy másik raguzai ferences, Paolo Torelli apát, aki magától V. Pál pápától kapta ugyanazt a pusztán álló bácsi Szűz Mária-apátságot, valójában ferences kolostort, ahol 1581-ben Bonifác püspök zsinatot tartott. Torelli a kalocsai érsek és a belgrádi (prizreni) püspök vikáriusaként a Duna–Tisza közének déli részén térített, újjáépített két lerombolt templomot, ahová egy-egy papot helyezett.⁷⁰ A

67 J. Preyer: i. m. 157–159.; Szentkláray J.: Temesvár i. m. 48–49.

68 E. Fermendžin: Acta Bosnae i. m. 336–337.

69 *Raguzai Bernárdin*: Annales minorum i. m. XXII. 462–463. (N° LXXIII.); Necrologium 426. *Velislavi jelentése*: Biblioteca Casanatense, Roma, Ms. Cod. N° 2672. X, VI, 20. Fol. 205–206/v. Igen sok hibával, rossz jelzettel, téves dátummal kiadta az egyébként kitűnő okmánytár: E. Fermendžin: Acta Bosnae i. m. 390–391., a kiadásból még az is lemaradt, hogy a két vizitátort a pápa küldte: „mandati dalla Santità di Nostro Signore.” Új kiadása: *Tóth István György*: Két pápai vizitátor útja a török hódoltságban 1607-ben. (s. a.)

70 „Andar in visita con pericolo della vita per detta abbatia et altri luoghi delli infideli col menare seco li Giesuiti et altri sacerdoti e le guardie a spese proprie, dove ancora con licenza procurata

következő év augusztusában azután Budára ment, ahol Nagyboldogasszony ünnepén az egyik keresztény házában titokban, nagy veszélyek között misét mondott. Ezen 135 katolikus gyűlt össze, akik már sok éve nem gyóntak, nem áldoztak, mert nem volt papjuk.⁷¹

Torelli apát — azt remélve, hogy kinevezik belgrádi missziós püspöknek —, a ferences provinciálistól egészen a szultán követéig sok mindenkit tanúnak citált, amikor meg akarta győzni Rómát az érdemeiről. A legjobbnak azonban azt tartotta, ha a bíborosoknak úgy mutatkozik be, mint „annak a stagnói püspök úrnak az unokaöccse, akít a szent emlékezetű XIII. Gergely apostoli vizitátorként küldött a hitetlenek földjére”, — Bonifác püspök példájára még négy évtized múltán is érdemes volt hivatkozni.

Amikor Torelli a levelét írta, a magyarországi hódoltsági katolikus egyház és Róma kapcsolatában lezárult az a fél évszázados átmeneti korszak, amely Raguzai Bonifác 1572. évi útjától 1622-ig tartott. 1622. január 6-án XV. Gergely pápa megalakította a Hitterjesztés Szent Kongregációját, a katolikus missziók munkáját világszerte összefogó és irányító bíborosi tanácsot.⁷² A kongregáció alig pár hónappal a megalakulása után újabb apostoli vizitátort küldött Boszniába és a töröknek hódolt Magyarországra Pietro Massarecchi Szerbiában élő albán pap, a szófiai püspök vikáriusa személyében.⁷³ Ettől kezdve Róma mind rendszeresebb tájékoztatást kapott a török uralom alatt élő magyarországi hívekről, és a korábbi évtizedekhez képest sokkal hatékonyabban tudott törődni a hódoltsági katolikusokkal.

---

ha edificate due chiese già destrutte con infinita allegrezza e consolatione di quelle povere anime che sono innumerabili, che erano stati tanti anni senza sacerdoti, sacrificii et sacramenti, alla quale cura in sua assenza ha lasciato doi sacerdoti in luogo suo”. APF SOCG Vol. 382. Fol. 228. 229. (A ferences rend nem ismer apátokat, de ekkor a boszniai ferences kolostorok előjáróit is apátnak mondták olaszul, ld. erre Sfondrato itt közölt levelét.) A délvidéki katolikusokra ld. *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovic levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjának. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VIII. Szerk. Für Lajos–Berecz Ágnes–Szabó András. Bp. 1997. 185–252.; *Uő*: Egy hódoltsági plébános panasza a ferencesek, a jezsuiták és Róma ellen. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 107–112.

71 „Mi son fermato alcun giorno a Buda, specialmente nella festività della Asunta, dove nascostamente e con gran pericolo in una casa di christiani ho celebrato in quel sacro giorno, dove furono cento trenta cinque cattolici, li qualli per molti anni non si erano né confessati, né comunicati, non havendo hauto comodità di sacerdote, sendo passi pericolossi di venirsene. Io per alcuni giorni mi son tratenuto, e confessati e comunicati tutti, e dattoli indulgenza di cinque santi.” APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 159. Torellire vö. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Szerk. Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István. I/2. Szeged, 1990. 356–357.; *Krunoslav Draganović*: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Starine (Zagreb), 1938. 35.

72 *Djuro Kokša*: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. I/2. Ed. Joseph Metzler. Rom–Wien–Freiburg, 1972. 274–285. A Kongregáció és Magyarország kapcsolatára: *I. Gy. Tóth*: Relaciones i. m. 3–9.

73 *K. Draganović*: Izvješće Masarechija i. m. 1–48.; *Tóth István György*: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: *Borsa Iván Emlékkönyv*. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 1997. (s. a.); *D. Farlatus*: i. m. VII. 123.; *Marko Jacsov*: Szpizsi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Szrbima 1622–1644. Beograd, 1986. 12–18.

Források

1. sz.

1572. december 18., Raguzai Bonifác stagnói püspök levele XIII. Gergely pápához

AZ IRAT: Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Róma (=APF) Miscellanea varie. Vol. I/a. Fol. 53/r–v.+56/v., eredeti, sk. aláírással, vörös viaszpecsét nyomával.

TARTALMA: *V. Piusz pápa rendeletére az előző évben vizitálta Bosna Argentina ferences rendtartományt, ahol helyreállította a fegyelmet. Az oroszánok módjára tomboló törökök és a pestis miatt az előző évben többet nem tehetett. Ebben az évben azonban a Dunán és a Száván túl lakó keresztény népeket felkerestette, és némelyeket magához hívatta, megvizsgálta és katolikusoknak találta őket, és csodás módon a katolikus hithez ragaszkodóknak. Sötétségben élnek azonban, mert család papjaik eltakarják előlük a fényt, és a hitet prédikálók hitetlen módon élnek. Ezeket, amikor a közelükben volt, megróttá, hogy térjenek vissza az igazság fényéhez. Tévedéseiket részletesen feljegyezte és megküldte Crivelli híborosnak, azzal, hogy adja a pápának és az inkvizíciónak. Lelkipásztorokat kér ezeknek a népeknek, amit V. Piusz pápa megígért neki, de a halála miatt az ígéretét nem tudta teljesíteni. A pápa erősítse a keresztények szövetségét, és űzze ki a keleti kígyót a keresztények országaiból, — ha ellenállnak neki, hangya lesz az oroszánból, mint az előző év eseményei (=lepantói csata) behízyonyították. Néhány ferences Alexandriából Raguzába jött, ők a húsvéti ünnepeket Jeruzsálemben töltötték, és beszámoltak a jeruzsálemi ferencesek nyomorúságáról.*

Visita di Bosna⁷⁴

Beatissimo patrum patri papae Gregorio ejus nominis XIII. Bonifatius Stagni Ragusini episcopus aeternam exoptat salutem.

Motu proprio felicis recordationis papae Pii V⁷⁵ praecessoris Sanctitatis Vestrae, Pater Sanctissime, superiori anno fratres provinciae Bosnae Argentinae,⁷⁶ tam in capite, quam in membris visitavi, et ea, quae reformatione indigere cognovi, juxta canonicas sanctiones et regularia ordinis instituta sacrique Tridentini Concilii decreta reformavi, correxi ad regularemque ordinis reduxi observantiam, altercationes vero, controversias et dissensiones inter fratres repertas pro mea virili componere et extinguere studui. Ministrum⁷⁷ quippe ab eis canonicè electum, guardianos et vicarios confirmatos omnes in pacem et spiritus unitatem, ut unum in Christo sentiant, adduxi, delinquentes autem repertos juxta excessuum qualitatem, servato ordinis splendore, ne macula culpae sine decore justitiae remaneat, paena affectus castigavi, apostatas ad cor reversos, curam animarum habentes propter legitimum deffectum pastorum, salutari injuncta poenitentia ab apostasia absolutos, ut ministro parent, subjugavi, eisque sicut et caeteris illius provinciae fratribus, ne more effrenatorum (ut caeperant) equorum consternati, amplius efferantur, statuta legesque apostolicae confirmatas comprobatasque auctae, ut frenis salutis frenatos, ita compositos Deo, a quo omne bonum et Sancti Spiritus gratiae commendatos reliqui. Caetera Turcharum causa, in nos leonum modo saevientium, pestisque hinc inde furentis, eo anno⁷⁸ explere non potui, hoc vero anno ultra

⁷⁴ A lap tetejére ragasztott kis papírlapon, egykorú írással.

⁷⁵ V. (Szent) Piusz pápa (1566–1572).

⁷⁶ Ezüstbányái miatt így, „bányavidékinek” nevezték a boszniai obszerváns ferences rendtartományt.

⁷⁷ Antonio Matković, másként Antonio Poli vagy Polo, Antonio da Suttiesca, 1571-től boszniai provinciális, 1573-tól boszniai püspök, 1581-ben Bonifác útítársa a vizitációs körútján.

⁷⁸ Azaz 1571-ben.

fluvios Danubium Sauamque populos christianos ex primoribus visere curavi, et quosdam ad me accitos ad visendum perrexi, quos catholicos repperi, mirumque in modum catholicae veritati addictos. Proh dolor, eorum ministri pleni omni dolo maloque eis lumen ostendentes, ipsi in tenebris remanent, praedicantes fidem ipsi infideliter vivunt, hos monitos per exemplum et per ipsismet in locis cum fuerimus vicinioribus obsecrando reprehendi, ut excussa (Fol. 53/v.) umbrarum caligine ad lumen redeat veritatis. Horum errores diligenter et distincte adnotatos reverendissimo et illustrissimo cardinali Criuello,⁷⁹ ut Vestrae Sanctitati pi-oque inquisitionis officio⁸⁰ ostendat, misi. Rogo Pater Beatissime per necessarium nostrae salutis decus, ut populis his catholici dentur pastores, id quippe mihi praecessor Beatitudinis Vestrae⁸¹ promiserat, sed morte praeventus efficere non potuit, efficiat, suppleatque Beatitudo Vestra (potest nam), ut grex Christi Vestra Beatitudine auctore per virtutem Evangelii in odorem suavissimum fiat hostia viva sancta, Deo placens. Caeterum Beatitudo Vestra foveat foedus et unitatis inter christifideles vinculum, dona certe de coelo mundo data, et orientalem serpentem ab christiana haereditate expellere satagat. Sathanas nam, cujus membrum iste est, tertiam stellarum partem sua traxit cauda,⁸² ipse tres mundi paucis exceptis partes tyrannico suo suppeditavit imperio, ut leo fortis, cum ei non resistitur, est, sed ut formica, quando⁸³ resistitur, debilis, quod rei eventus elapso monstravit anno,⁸⁴ siquidem in hoc foedere Christus Dei virtus Deique sapientia est virtus ad resistendum sapientia ad disponendum. Quidam ex fratribus huc ad nos Alexandria venerunt, qui sacratissimum Pascha hoc anno⁸⁵ Hierosolimis⁸⁶ peregerunt, narrantes illos pauperulos fratres Hierosolimam incolentes ministros Christi et cultores famem et extremam (ultra verbera, carceres, minas, extorsiones) nuditatem pro Christi nomine pati, quos Sanctitati Vestrae quam maxime commendo, Deus qui nunc sibi⁸⁷ virtutis materiam illustrandae paratam praebet, Vestram Beatitudinem insplendenti catholico apostolicoque throno diu sospitem servet, Ecclesiae suae custodem, cui ut Christi vicario magna cum reverentia pareo, simulque cum tota Stagni⁸⁸ ecclesia (ut prius promisi) me fidelem promitto et quantus⁸⁹ sum ad Vestrae obsequium Beatitudinis offero. Vale Pater Sancte, et cultori tuo⁹⁰ cum grege bene precare.

Datum Ragusii sub die XVIII. Decembris 1572.

Vestrae Sanctitatis⁹¹ humilis servus et cultor
Bonifacius episcopus Stagni Ragusini

79 Alessandro Crivelli (+ 1574. dec. 22. Róma), 1561-től Cerenza és Cariati püspöke, 1561 és 1565 között spanyolországi nuncius, 1566-tól bíboros.

80 A Szent Officium, az inkvizíció.

81 IV. Piusz pápa (1559–1565).

82 Utalás a Jelenések könyvére: Az égen tűzvörös sárkány tűnt fel „et cauda ejus trahebat tertiam partem stellarum caeli, et misit eas in terram”, de Szent Mihály arkangyal legyőzte a szörnyet. Jelenések 12,4.

83 Kihúzza: non.

84 A lepantói csatára utal: 1571. okt. 7-én a keresztény flotta nagy győzelmet aratott a török gályák fölött. Raguzai Bonifác, mint dalmáciai, érthetően érdeklődött a török flotta mozgása iránt, 1573. szept. 4-i levelében pl. részletesen beszámolt Como bíborosnak az oszmán flotta visszavonulásáról Lepanto kikötőjébe. APF Misc. Varie Vol. I/a. Fol. 70. A lepantói csatára: *Zimányi Vera*: Lepanto, 1571. Bp. 1983.

85 1572. ápr. 6. húsvétvasárnap.

86 Jeruzsálem.

87 Eredetiben így.

88 Stagno, horvátul Ston, dalmáciai kikötőváros Raguzá közelében, ennek püspöke volt a levélíró.

89 quantus szó tévedésből kétszer.

90 A levélíró.

91 Innentől sk. aláírás.

(hátlapja:) Fol. 56/v.

Beatissimo Patri et Domino Nostro papae Gregorio XIII.

L. S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

Ragusii, (15)72, episcopus Stagni Ragusini, die XVIII. Decembris.

2. sz.

1580. december 15., Szarajevó

Bartolomeo Sfondrato jezsuita levele Olivier Manare-nak,
a jezsuita rend generális vikáriusának

AZ IRAT: Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma (=ARSI) Italia Vol. 156. Fol. 169–170/v., végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét nyomával.

TARTALMA: *Stagnóba érve megtudta, hogy Raguzai Bonifác Sutescában akart zsinatot tartani, de mivel ott a pestis tombolt, ehelyett elhatározta, hogy Erdélybe megy. A levélíró ezért a Neretvához ment, de a rossz idő miatt nem indult karaván. Ezért megállapodott egy törökkel, aki azonban hat napi út után a rossz idő miatt más törökökre bízta a levélíró, akik egy tanyára vitték, ahol igen jól bántak vele. Másnap Szent Miklós napja volt, és a törökök a rokonaikkal két napig ünnepeltek. Háromnapi állandó esőben megtett út után ért Szarajevóba, azzal a szándékkal, hogy Belgrádba, majd Temesvárra, Erdély határára megy. Úgy gondolta, hogy így odaér, még mielőtt a vizitátor továbbmenne Havasalföldre, ahová nem lesz könnyű követnie őt. Itt azonban megtudta, hogy a vizitátor már nyolc nappal korábban Stagnóba indult, hogy onnan Albániába, majd Szerbiába menjen, így a levélíró is kénytelen visszafordulni. Visszamegy Raguzába, és megvárja, hogy induljon karaván.*

Az itteniek közül sokan, mivel a törökök külön adóval gyötörték őket, elhagyták keresztény hitüket, de a falusi mohamedánok sokat megtartottak a kereszténységből. A törökök, akiknél elszállásolták, megkérdezték, hogy mikor lesz karácsony. Az öregjeik ugyanis nem akarják elmulasztani sem a karácsonyt, sem a szentek ünnepeit, akiket még mindig tisztelnek. Amikor a kisfiákat körülméltetik, bár keresztény szentek neveit nem adhatják nekik, a karácsony nevét azonban szokták a fiúknak adni. Sokan közülük ugyan muzulmánná lettek, de a muzulmánokat kevésre tartják, csak külsőleg mohamedánok. Nincs senki (keresztény pap), aki segítené őket. Ha Isten Boszniát ismét a keresztények kezére adja, mind visszatérnek a kereszténységhez, most is nagy örömmel hallgatták, ahogy a szentek életéről beszélt nekik.

Szarajevó Bosznia fővárosa, 18 ezer házzal. Itt ötezer katolikus él, akik kereskedők és rabszolgák, az obszerváns ferencesek gondoskodnak róluk. Hercegovinában, háromnapi járóföldre, szintén sok keresztény él, de jórészt görögkeleti szerbek. Itt mindennap misézett és gyóntatott, itt marad a karácsonyi ünnepekre, Raguzában úgyis pár napot a határon kell várnia a pestis gyanúja miatt. Bonifác püspök az itteni szandzsákbégtől egy menlevelet kapott, egy másikat pedig a kádítól, amelyekben elrendelték, hogy egyházlátogató útját egy török se akadályozza. A szarajevói keresztények közössége egy levelet küld a levélíróval a pápának, amelyben megköszönik, hogy gondolt rájuk és vizitátort küldött hozzájuk.

Molto Reverendo in Christo Padre. Pax Christi etc.

Alli 22 del passato⁹² scrissi a Vostra Reverentia qualmente mi partirò da Ragusi per venir qua nella Bossina per accompagnarmi col visitatore et gionto a Stagno per una lettera scritta al suo vicario intesi qualmente detto monsignor dovea far la sinodo a Bano,⁹³ come luogo

⁹² A levelet ld. APF Miscellanea varie Vol. I/a. Fol. 132–133/v.

⁹³ Curia Bani, Sutjeska, boszniai város Szarajevótól 40 kilométerre északnyugatra.

più comodo per tutti gli abbatì et prelati di Turchia, ma che per essere quel luogo poi infetto di peste, havea deliberato passar in Transilvania,⁹⁴ così io quanto prima andai a Narenta⁹⁵ et poi alla Gabella,⁹⁶ et perché per gli tempi contrarii di piogge (essendo la più triste stagione del anno che il primo del presente mi posi in camino) non vi era occasione di carovana,⁹⁷ doppo di essermi ivi fermato tre giorni col consiglio d'un christiano de primi di quel luogo, al qual fui con lettere di Ragusi raccomandato, feci accordo con un Turco, qual promise a salvamente condurmi a questa città, ch'erano 6 giornate di camino, nondimeno la seconda giornata pentitosi d'essersi partito da casa in que tempi, fatto l'accordo con alcuni Turchi, che lor mi conducessero sino qua con dir che al luogo, al qual dovevamo andar la sera, non vi era fieno per gli cavalli, ma che l'istessa sera io potevo andar con que' Turchi ad un lor casale et poi seguir il viaggio, con tutto che fosse ubligato a riportar una mia lettera a quel christiano d'havermi qua menato, fui astretto haver⁹⁸ pazienza, et con que Turchi caminando buona parte della notte fra monti et boschi con non poco sospetto gionsi al casale, fui da loro con assai humanità et cortesia trattato, et il giorno seguente essendo la festa di San Nicolò⁹⁹ non volsero quel giorno caminar, havendo nella solennità di quel santo convittato alcuni Turchi lor parenti, et tutto quel giorno consumarono in mangiar et bere, et anco un'altro giorno, il giorno della Concettione,¹⁰⁰ si ponemo in camino et doppo tre giorni con continove piogge qua gionsi con gratia di Dio Nostro Signore, con animo di passarmi a Belgrado, et poi Temisuar,¹⁰¹ qual città è circa gli confini di Transilvania, tutto ciò a fine di potermi¹⁰² gionger là, prima che il visitatore passasse nella Valachia, dove non così facil cosa mi sarrebbe stata a seguirlo, nondimeno tosto ch'io qua gionsi, intesi, qualmente detto visitatore otto giorni prima di qui partito per (Fol. 169/v.) Stagno con animo di andar in Albania, et poi Seruia. Mi dispiacque assai il non haverlo potuto incontrar per via, et haver fatto questo viaggio per havermi a ritornar a dietro, ho scritto a detto monsignore ch'io quanto prima potrò ritornarò a Ragusi, così sto aspettando l'occasione che si parti la carovana, li disaggi et fatiche in far questi viaggi non si possono dir, l'asprezza de monti, l'incommodità della via, et gli grandi freddi, che qui sono, tal che per la via tanta comodità havevo per il vivere et dormire, quanto portavo meco sopra il cavallo. Quanto alli christiani, tuttavia questa christianità va mancando, molti casali nel tempo della lega¹⁰³ lasciorono la fede christiana, essendo molto angariati da Turchi, specialmente di pagar un scuto¹⁰⁴ per ciascheduno, il che gli Turchi non pagano,¹⁰⁵ nondimeno gli Turchi paesani delle ville molto ritengono ancora di quella pietà christiana. In compagnia de Turchi, con quali venivo, fui alloggiato in casa de Turchi, mi dimandavano, quando sarrebbe il giorno di Natale,¹⁰⁶ et dimandand'io loro, come honoravano le feste, che proprie erano de christiani, essendo lor Turchi, mi risposero che tal consuetudine è di lor vecchi, né la vogliono lasciar

94 Sfondrato téved: éppen ugyanaznap, amikor ezt a levelét írta, írt Bonifác Curia Baniból Rómába.

95 Neretva folyó, ennek partján feküdt Gabela.

96 Gabela, boszniai város a Neretva partján, nem messze a tengerparttól.

97 A raguzai kereskedők karavánjaihoz szívesen csatlakoztak a Balkánt járó misszionáriusok.

98 Utána kihúzva: buona.

99 Dec. 6.

100 Conceptio Mariae, december 8.

101 Temesvár, Timișoara (Románia).

102 Utána kihúzva: prima.

103 A Szent Liga háborúja a törökökkel: 1571–1573.

104 Scudo, római pénz.

105 Dzsizje, a nem mohamedán lakosság által fizetendő fejadó.

106 Karácsony.

di guardar il giorno di Natale et feste de santi, a quali sempre hebbero divotione, affermando che nella circoncisione de lor figliuoli, benché tutti gli altri nomi de' santi de' christiani siano mancati, tuttavia resta il nome di Natale,¹⁰⁷ che comunemente si suole imporre, molti di questi sono rinegati di maniera che poco tengono del Turco, ma per loro nell'esteriore basti dimostrarsi Turco honorando Dio, et vivendo bene, frequentando la moschea, così se la passano credendo salvarsi, né vi è chi lor aiuti o habbi ardir di aiutargli o lor stessi di dimandar aiuto, così vivono questi infelici anime, stetti una notte a Cogniza,¹⁰⁸ dove alloggiando a casa d'un Turco mi disse con ogni amorevolezza ch'io non volessi haver a schifo, che lui con la sua casa fosse Turco, et che nel ritorno potevo alloggiar et starvi in casa sua, come nella mia propria, et credo veramente, quando Nostro Signore Dio concedesse questo paese in mano de christiani, (Fol. 170.) tutti ritornerebbono christiani, che tuttavia si compacciano molto a sentir la vita de santi.

Questa città¹⁰⁹ è la principale et come metropoli di questo regno della Bossina, haverà da dieciotto milla case, vi saranno dentro da cinque milla christiani della chiesa Romana fra gli mercanti et schiavi et schiave, attendono ad aiutargli questi padri degli osservanti di San Francesco.

Già sarà 120 anni fu questo regno occupato da Turchi,¹¹⁰ sono di tanta bontà et pietà, quanto mai io mi habbi veduto altri christiani, avanti ad arivar a questo regno vi è il paese del ducato di Charzegouina¹¹¹ per tre giornate, nel qual vi sono molti christiani, ma per la maggior parte scismatici Serviani.¹¹² Ho qui celebrata la messa ogni giorno et confessati alcuni, mi fermarò qui per le feste del Natale, tanto più che a Ragusi mi conviene per alcuni giorni star al confine per il sospetto della peste, ch'è in questi contorni. Monsignor visitatore ha ottenuto qui dal Sangiacco¹¹³ una ampla patente et un'altra dal Caddi,¹¹⁴ nelle quali comandano a tutti gli Turchi et ufficiali o ministri che niuno di loro habbi ardir d'impedirlo che non possi visitar gli christiani, et insegnar loro il modo di osserrar la legge del Ingil, come lor dimandano l'Evangelio, anzi debino favorirlo, poiché mosso da buon zelo come persona di virtù et dottrina viene a occuparsi in così pia fatica, la comunità de christiani di questa città mi hanno consignata una lettera per Nostro Signore,¹¹⁵ nella qual ringratiano Sua Beatitudine della memoria che tiene di loro in far siano visitati et aiutati, qual mando a Vostra Reverentia et con questo pregando Vostra Reverentia haver memoria di me negli santi sacrificii, et orationi sue con tutti gli padri et fratelli, farò fine.

Di Seraio di Bossina, alli 15 Decembre 1580.

Di Vostra Reverentia
minimo figlio et servo in Christo
Bartholomeo Sfondrato

107 Szerbhorvátul: božić, a keresztnév: Božo, vagy Božidar.

108 Konjic, boszniai város Szarajevótól nyugatra.

109 Szarajevó.

110 Boszniát 1463-ben, azaz 117 évvel korábban foglalták el a törökök.

111 Hercegovina, amelyet Szent Száva (Sveti Sava, San Saba) hercegségének is neveztek.

112 Görögkeleti szerbek.

113 Szandzsákbég

114 Kádi, török bíró.

115 XIII. Gergely pápa (1572–1585).

(hátlapja:) Fol. 170/v.

Al molto reverendo in Christo padre il padre Oliverio Manareo vicario generale della Compagnia di Giesù.¹¹⁶ Roma.

L. S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

3. sz.

1581. szeptember 18., Temesvár

Raguzai Bonifác stagnói püspök levele XIII. Gergely pápához

AZ IRAT: APF Miscellaneae. varie Vol. 1/a. Fol. 277.+ 280/v., végig sk. eredeti, vörös viaszpecsét halvány nyomával.

TARTALMA: *Temesvárott vannak, Erdély határán. Mindenfelé végtelen számú eretnekséget találtak, és több mint hetven faluban keresztleetlen embereket, akik nem akarták a keresztséget eretnekektől felvenni. Sok papot nem szenteltek fel, és mégis sok éven át kiszolgáltatták a szentségeket. Ezeket a papokat a levélíró felfüggesztette (eltiltotta papi hivataluk gyakorlásától), akárcsak a katolikus papok által (nem szabályosan) felszenteltek. Ez ügyben a pápa döntését várja, mert a nép katolikus papokat akar, de nincsenek. A pápa döntse el, újra fel kell-e szentelnie az ilyen papokat. Itt az embereknek, ahogy állítják, harminc éve nem szolgáltatták ki a keresztséget, mindannyiukat feltételelesen megkereszteli, mert lehetetlennek tűnik, hogy ne lettek volna itt katolikus papok. Igen jó keresztények ezek, de nincs lelki vezetőjük. Erről hazatérése után többet mond a pápának, most Erdélybe indul a katolikusok megsegítésére, majd onnan, ha béke lesz, Havasalföldre és Moldvába.*

Szent Jakab napján és a két következő nap zsinatot tartott, (ennek határozatait) megküldte a pápának, kéri, hogy a pápa hagyja jóvá és fordíttassa le szláv nyelvre szerb betűkkel, mert az az itteni nagyszámú pannon és horvát részére készült.

Sanctissimo Padre.

Siamo qui in Themisuaro, città di Ongaria alli confini di Transilvania posta, dove per tutti gli contorni troviamo infinite heresie, et populi non baptizati, non havendo voluto recever baptismo santo dalli trinitarii¹¹⁷ et heretici, et sono in numero più di setanta ville. Iddio sia quello, che ci dia vigore compir gli pii desiderii di Vostra Santità, et le nostre fatiche non siano vane, ho scritto all'eminentissimo Santa Severina,¹¹⁸ di molti preti sono per queste ragioni non ordinati et molti anni hano ministrato, li quali ho suspeso insieme con quelli, li quali sono post hoc nefandum factum¹¹⁹ a catholicis ordinati. La Santità Vostra ordinarà, quod de eis sit agendum, populus clamat et sacerdotem petit catholicum, non habemus, si isti sint reconciliandi et reordinandi an non, Sanctitas Vestra ordinet et praecipiat, quod agendum, sono questi populi, li quali da trenta anni in giù, ut aiunt, non sono baptizati, tutti sub conditione baptizarem, perché mi par impossibile che non siano stati sacerdoti catholici, loro sono ottimi christiani, ma senza la guida spirituale. Di questo al mio salvo ritorno alucha¹²⁰ raggonarò con Sua Santità, passarò in Transilvania in agiuto delli pii et catholici, di

116 Két szó a pecsét felnyitáskor kiszakadt. Olivier Manare korábbi franciaországi provinciális Eberhard Mercurien generális halála (1580. aug. 1.) után Claudio Acquaviva generális megválasztásáig irányította a jezsuita rend ügyeit. (Gyenes András: A jezsuita rend generálisai. Bp. 1935. 19–21.)

117 Nyilván antitrinitárius.

118 San Severina bíboros, Giulio Santorio (Sanctorius). 1566-tól a dél-itáliai Santa Severina város érseke, általában ezért Santa Severina vagy San Severina kardinálisnak nevezik, a Balkán szakértője a kúriában. 1570-től bíboros, meghalt Rómában 1602. máj. 9-én.

119 Minden bizonnyal a reformációra céloz.

120 Eredetiben így, a lunga helyett.

puoi al Valacho et a Moldauo, se signor Pietro¹²¹ sarà posto in possesso et se in pace sarà il (Fol. 277/v.) paise, mi trasferirò al Valacho, et Moldauo, con gran favore de questi principi.¹²² Abbiamo celebrato la santa synodo il di Santo Jacobo di luo¹²³ et altri dua sequenti giorni, la copia della quale ho mandato a Vostra Beatitudine per mano dell'illustrissimo Santa Severina, prego con la sua summa authorità lo confirmi et lo facia tradure in lingua Slava in carathere Serviano,¹²⁴ perché è fatto per questi Pannoni et Crovati, populi copiogi.¹²⁵ Io sotto la mia vechiaia servo con gran prontezza¹²⁶ di animo et prego che si facino le orationi per tuti noi, aciò Iddio ci liberi da ogni mal in caso, tuti insieme con me prostrati in terra dimandiamo la sua santa beneditione et baggiamo gli suoi santi piedi, con che faccio fine, senza fine chino terra a Sua Beatitudine manendo,
da Themisuaro, il di 18 settembre 1581.

Di Vostra Beatitudine
humile servo et visitatore
il vescovo di Ragusa¹²⁷

(Hátlapja:) Fol. 280/v.

Sanctissimo Patri Domino Domino Nostro Gregorio papae XIII Christi vicario et Sancti Petri apostoli successori¹²⁸ dignissimo.

(15)81/ 18 di settembre, vescovo di Stagno
L. S. (vörös viaszpecsét halvány nyoma)

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH
BONIFACE OF DUBROVNIK, THE FIRST PAPAL VISITATOR TO
TURKISH-OCCUPIED HUNGARY (1581–1582)

Boniface of Dubrovnik — a Franciscan monk and the Bishop of Stagno — was the first visitor to be sent by the Pope to the Catholics in Hungary living under Turkish rule. Analysing the content of letters of the Bishop, which were recently discovered in the Rome archives, and employing a new interpretation of sources first published as early as 150 years ago, the study reconstructs both the 1572 mission of the visitor (which was previously known only through references) and his second mission in 1581.

On a visit to northern Bosnia in 1572, Bishop Boniface sent his deputies to Christians living in the Turkish-occupied territories of Hungary. In a letter written at the time, he recorded that the Christians remained very loyal to their Catholic faith, but were living in error because they only had Protestant priests.

121 Sánta Péter (Petre Şchiopul) moldvai vajda, először 1574 júniusától 1577 novemberéig, másodszor 1578 januárjától 1579 novemberéig, majd 1582 szeptemberétől 1591 augusztusáig harmadszor is.

122 Havasalföld fejedelme ekkor Mihnea Turcitul (1577 szeptemberétől 1583 júliusáig).

123 Eredetiben így, luglio helyett. Szent Jakab napja: júl. 25.

124 Szerbhorvát nyelvre cirill betűkkel.

125 Eredetiben így, copiosi helyett.

126 Írva, rövidítésjel nélkül: promza.

127 Az il vescovo di Ragusa szavakat Bonifác püspök utólag, széljegyzetként írta be, amikor látta, hogy nem tüntette fel a nevét. Nem azt akarta mondani, hogy ő a raguzai püspök (Raguzának érseke volt), hanem azt, hogy Raguzai (Bonifác nevű stagnói) püspök.

128 A szó a pecsét felnyitásakor jórészt kiszakadt.

Later, in 1580, charged by Pope Gregory XIII, Bishop Boniface set out for Bosnia and the Turkish occupied territories of Hungary as visitator apostolic, that is as papal emissary. (He was accompanied by the Dubrovnik Jesuit, Bartolomeo Sfondrato, and the Bosnian bishop, Antonio Matković.) In Bosnia — as Sfondrato describes in a letter written on the journey — they found many Muslims who still celebrated Christmas and other holy days. In 1581, after his visitation to Bosnia, Bishop Boniface arrived in Hungary, where he found that there was a great shortage of Catholic priests. Indeed priests in the occupied territories were so few in number that the papal visitator himself was required to hold christenings. The letters of Boniface also indicate that in the occupied territories, owing to the severe shortage of Catholic priests, laymen substituting for priests — i.e. non-ordained *licenciati* — were holding christenings. On 25 July 1581 somewhere in the area of Pécs and Pozsega and again on 28 August — this time in the abandoned Franciscan monastery of Bács — Boniface held synods for the Catholic priests of the occupied territories. As a former participant in the Council of Trent, Boniface was able to inform the parish priests of the Catholic reform and its revolutionary innovations; he also handed out books, listened to the problems of the parish priests living under Turkish rule, and reported on what he had heard to the Pope.

Bishop Boniface had also planned to travel to Transylvania, Moldavia and Wallachia, but his journey was cut short by his death in Temesvár in early 1582. The abrupt manner in which the tour ended did not, however, diminish its important achievements; overall the tour had been a great success. It was from Boniface that the Pope received his first direct information — since the taking of the territories by the Turks — about the local Catholic church, its congregations and its priests. Somewhat later, Pope Gregory XIII nominated a new visitator to Turkish-occupied Hungary in the person of the Bishop of Korčula, Agostino Quintio. It was intended that Quintio continue Boniface's tour, but in fact he did not come to Hungary. Subsequently, in 1607, Pope Paul V sent two more visitators to the territories.

The visit of Bishop Boniface not only offered support to the priests in the occupied territories; it also exerted a great influence on humble local Catholic congregations that had been rather led astray by the Reformation and the Turkish invasion. 'Like an angel of God'; thus was Boniface of Dubrovnik received by local believers. His presence made them aware that the head of the Church — the Pope — was thinking of them, even if their own bishops living in Habsburg Hungary had tended to ignore them. After Boniface's death, Catholics in the occupied territories turned directly to Gregory XIII, writing several letters in which they requested him not to abandon them, but to establish a school in Temesvár and to send them a priest.

ZATYKÓ CSILLA

15. századi falukép Somogy megyéből

Az utóbbi évtizedekben a történettudományban, néprajzban és régészetben számos tanulmány árnyalta a középkori faluról a 60-as évek falumonográfiáiban megrajzolt képet. A sokszor egymás *mellett* dolgozó tudományok módszereit egymástól függetlenül alkalmazó kutatók közötti kapcsolat megteremtése, egymás eredményeinek és módszereinek intenzívebb felhasználása újabb kérdésekkel és válaszokkal gazdagíthatja a középkori falukutatást. Ezen igények vezettek el ahhoz az elgondoláshoz, hogy a történeti források elemzésével és régészeti terepbejárással együttesen a középkori településszerkezet vizsgálatában eredményes kutatások végezhetőek.

Az elsősorban középkori írott forrásokon alapuló településszerkezeti rekonstrukció az egyszerűbb alaprajzi formákat mutató falvak kutatásával indult meg. Major Jenő hívta fel a figyelmet arra, hogy a falukutatásban új lehetőségeket nyújthat a topográfiai leírásoknak felhasználása; a határjárásokban és birtokmegosztó oklevelekben szereplő térképi elemek térbeli kapcsolatainak tisztázása után megoldható a korai alaprajz egyes részleteinek rekonstrukciója.¹ Megállapította, hogy az adott források részletességétől függően időnként meglehetősen pontos és komplex térkép rajzolható. Rámutatott arra is, hogy, ezeket összehasonlítva a település mai alaprajzával, mód nyílhat egyes helyek azonosítására a térképen, és így egyes alaprajzi elemek: telkek, utcák méreteinek kiszámítására és ábrázolására. Szabó István és Maksay Ferenc által írt falutörténeti monográfiákban — melyek ma is a hazai település- és műveléstörténet alpmunkái — szintén találkozhatunk okleveles és korai térképeken alapuló falurekonstrukciókkal. Szabó István a középkori írott források topográfiai elemei alapján rajzolta meg néhány falu belterületének alaprajzát, hozzávetőleges utcahálózata.² Maksay kontinuitást feltételezve, 17–19. századi térképekből kiindulva következtetett az egyes falvak középkori határának beosztására.³ A történeti irodalomban az okleveles adatok alapján a településszerkezetre és művelési rendszerekre nézve egyrészt általános megállapítások születtek, másrészt az oklevelek konkrét településekre vonatkozó leírásait a falvak belterületének rekonstrukciójára, a korai térképes anyagot pedig csak a határhasználatnál használták fel a kutatók.

A néprajz az újkori településszerkezeti és határhasználati rendszerek eredetét és kialakulását vizsgálva azok korai időkre visszavezethető elemeiből következtet a középkori állapotokra. Az 50-es években főként Belényesy Márta tanulmányai képviseltek új szemléletet a határhasználat, település és határ kapcsolata terén.⁴ Bár eredményei részben már tükröződnek a történeti és régészeti irodalomban is, módszere a néprajzosok között csak kevés

1 Major Jenő: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 1961. 3–16.

2 Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969.

3 Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971.

4 Belényesy Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia 1954. 387–415., 1955. 57–98.; Uő: A parlagrendszer XV. századi kiterjesztése Magyarországon. Ethnographia 1964. 321–346.

követőre talált. A kivételt elsősorban Körmeny Adriennek a szepességi soltész telepítette falvakról írt tanulmánya⁵ és Földes László telekről szóló munkái jelentik.⁶ Belényesy történeti és néprajzi forrásokat egyaránt felhasználva vizsgálta a középkori földművelés és határszerkezet számos jelenségét, Zala megyei kutatásai során pedig a régió falvainak jellemző településszerkezeti, határhasználati formáit mutatta ki.⁷

Bár ásatások leginkább csak a falvak belterületén folytak, jelentős eredmények születtek a határ vizsgálata terén a régészetben is. Az egyes szántóföldmaradványok 1970-es években megindult helyszíni kutatása, feltérképezése Nováki Gyula⁸ és Torma István⁹ nevéhez fűződik. Az addigi ismeretekhez a szántóföldek, parcellák formájának, méreteinek, a határban való elhelyezkedésüknek és nem utolsósorban a belterülethez való viszonyuknak tisztázásával járultak hozzá.

A tanulmány célja, hogy a fent vázolt módszerek felhasználásával rekonstruálja a kiválasztott település, a Somogy megyei Csepely esetében a középkori falu szerkezetét, vizsgálja a határ használatának, birtokviszonyainak rendszerét, valamint az így rekonstruált kép alapján következtetéseket vonjon le a település szerkezeti fejlődésével kapcsolatban.

A középkori Csepely, ma Nagycsepely, 15. századi belterületének és határának rekonstrukciójához a falu rendkívül részletes, 1412. évi birtokmegosztó oklevele szolgál alapul. A forrást, mely egy 1392 és 1396 között kezdődött birtokper első lezárásának eredménye, 1987-ben közölte Borsa Iván.¹⁰ Csepely a forrásokban már 1138-tól szerepel, 1390-ig a későbbi, 15. századi birtokosok folyamatosan jelennek meg a településen.¹¹ Az 1390-es években a dömösi prépost mint ezek közül az első birtokainak pontos kijelölését kérte. Ez ellen a Kátaiak, Nézsaiak és Osztopániak egyaránt tiltakoztak és birtokjogukat adománylevelekkel bizonyították. Az 1412. évi oklevélben Garai Miklós nádor elrendeli, hogy a bemutatott oklevelek alapján a nádori ember és a somogyi konvent küldöttje vegye számba a telekhelyeket, szántókat, szőlőket, kaszálókat és erdőrészeket és az egyes telkekhez a helyi szokásos méretű haszonvételeket ossza ki. A forrás tehát egy jobbágyfalu viszonylag összefüggő területét leíró dokumentum, s mint ilyen egyedülállónak tűnik középkori forrásanyagunkban. Mivel a forrás

-
- 5 *Körmeny Adrienn*: A soltész (more scultetorum) telepítette falvak a Szepességben (13–14. sz.). Agrártörténeti Szemle 1974. 305–348.
  - 6 *Földes László*: Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben. Agrártörténeti Szemle 1978. 357–378.; *Uő*: Telek és költözködő falvak a honfoglalás kori és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tőkei Ferenc. Bp. 1983. 327–349.
  - 7 *Belényesy Márta*: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. Ethnographia 1958. 117–138.
  - 8 *Nováki Gyula*: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977. 53–79.; *Uő*: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Süneg-Sarvalyi erdőben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. 19–32.; *Uő*: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. Zalai Múzeum 1990. 209–219.
  - 9 *Torma István*: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). Acta Archaeologica 1981. 245–256.
  - 10 Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár (= MOL DI) 44 118. Közli *Borsa Iván*: Csepelyi falukép 1412-ből. Somogy megye múltjából 1987. 3–39.
  - 11 Dömösi prépost, 1138: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) Studio et opera Georgii Fejér. II. Budae 1829. 94–109.; Fehérvári Szent Miklós társaskáptalan, 1215: *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1961. N° 2600.; Fehérvári káptalan, 1229: Cd III/2. Budae 1829. 172–189.; Kátai család, 1248: *Borsa I.*: i. m. 22.; Osztopáni család, 1276: *Szentpétery I.–Borsa I.*: i. m. N° 2756.; Fehérvári örkanonok, 1327: *Borsa I.*: i. m. 26–27.; Lövvöldi perjel, 1390: *Dedek Crescens Lajos*: A karthauziak Magyarországon. Bp. 1889. 141.

megadja birtokosonként a falu valamennyi jobbágytelkét (127), a telkek egymáshoz viszonyított elhelyezkedését, méretüket, külön említi a lakott és puszta telkeket, valamint egyes jobbágyok neveit, módunk van rá, hogy egy ma élő falu középkori telekrendszerét megismerjük. Az oklevél a belterület leírásán kívül a falu egykori határának használatához, a középkori környezet rekonstrukciójához is támpontot nyújt. Tartalmazza ugyanis a telkekhez tartozó szántók, rétek, erdődarabok és szőlők elhelyezkedését. A forrásban szereplő toponimiák jó része ma is ismert, ami komoly segítséget nyújt a határ megrajzolásához.

A forrás adatain kívül a rekonstrukcióhoz felhasználtuk a területen végzett régészeti terepbejárás adatait is. Ezek segítségével tisztáztuk a mai falu határában levő, mára már elpusztult 15. századi falvak (Váráng, Fehéregyház) helyét, a terepadottságokat és egyes szántók és a középkori falu utcáinak kapcsolatát.

A belterület rekonstrukciója

Csepely (mai nevén: Nagycsepely) a külső-somogyi dombságon, az ún. meridionális völgyek közti Karádi-háton helyezkedik el, ezen belül azonban egy mélyebb területen, a Nagycsepelyi-völgy szélén húzódik. A környező falvak, Teleki, a régészeti terepbejárással azonosított Váráng és Fehéregyház szinte a völgy és a hátság szélén sorakoznak. Nagycsepely hosszanti alakjában nemcsak a völgyhöz igazodik, de ívében követi az itt folyó Séd patakot is.

Az 1412. évi oklevél a birtoklások sorrendjét követve írja össze a telkeket és a hozzájuk tartozó határrészeket. A dömösi préposttal kezdi. „Először Péter dömösi prépost részére 30 mansio, 20 lakott és 10 lakatlan, éspedig 3 mansio a keleti soron, a fehérvári őrkanonok része mögött a déli végen, 14 mansio ugyancsak a keleti soron az őrkanonok része és a Szent Lőrinc vértanú egyháza között, 10 a nyugati soron a sor déli végétől észak felé, s itt 3 mansio a két út között”.¹² A „nyugati soron a két út között” megjelölést a templom utcája és a határban ma is meglévő, párhuzamosan futó út közti résszel azonosítottuk, az oklevél ugyanis a szántók kapcsán említi a kertek mögött futó utat. A prépost telkei tehát az utca keleti oldalán, a falu déli vége és a templom utcája között sorakoznak, közrevéve a fehérvári őrkanonok sessióit, („két telket a keleti soron délről a dömösi prépost része között”),¹³ a nyugati oldalon pedig 3 és 10 telek fekszik a főutca mentén.

A Szent Miklós társaskáptalan telkei a következők: „A Szent Miklós hitvalló egyháznak 10 mansio, éspedig 6 lakott mansio északon a két utca között a Hydegkwtv nevű kút közelében, 3 lakott mansio északon, a nyugati soron, a felhalmozott két földjel között, amelyeken Saoul fia Péter, Mihály fia Péter, a harmadikon pedig Márk szabó és fia Sebestyén él; az utolsó lakatlan a Varangh birtok felől az említett Hydegkwtvton túl kertjeikkel együtt.”¹⁴ Tehát 6 lakott telek északon, a két utca közti szigeten, a Hidegkút nevű helyhez közel fekszik. Hidegkút, mai nevén Hidegtó az északkeleti mellékutca hajlatának vonalában helyezkedik el.¹⁵ Három telek a főutca nyugati oldalán, egy pedig a keleti mellékutca mentén, a Hidegkúton túl, a mai Várangi rét közelében fekszik, „amely telek délről észak felé nyúlik”¹⁶, teszi hozzá a forrás a fehérvári káptalan részeiről írva. Váráng falu a török korban

12 85–86. sor *Borsa I.*: i. m. 29.

13 122. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

14 93–95. sor *Borsa I.*: i. m. 30.

15 *Végh József*: Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 203.

16 100. sor *Borsa I.*: i. m. 31.

pusztult el, helye Nagycsepely és Kötcsé között dűlőnevek, okleveles adatok, valamint terepbejárás alapján meghatározható.

Az okirat ezután a fehérvári prépost és káptalan birtokait sorolja fel: „21 mansio, éspe dig a nyugati soron Demeter fia Lőrinc mansiójánál kezdődően, ezt is ide számítva, a veszprémi püspök Máté nevű jobbágyának telkéig 6 népes mansio, a keleti soron a Szent Lőrinc egyház mögött kezdve a dömösi prépost részének szomszédságában észak felé 5 mansio (egy üres, a többi lakott), egy népes és egy üres a nyugati soron a Szent Miklós egyház része mellett délről, 8 lakatlan mansio Varangh birtok felől, a Hydegkwtth és a Szent Miklós egyház sessiója mellett, amely telek délről észak felé nyúlik”.¹⁷ A káptalannak 6 telke van a nyugati oldalon a veszprémi püspök és Demeter fia Lőrinc által lakott, de Osztopáni Domokos fiainak ítélt telkek közt, 5 keleten a plébániatemplom mellett és mögött, 2 az északi részen a főtca keleti oldalán, valamint 8 üres telke Hidegkút és Várang között, tehát az északkeleti részen.

A felosztás Kátai Márton fiának, Mihályénak mondja a következő részeket: „11 telket, éspe dig 7 lakottat a keleti soron, a Demeter fiának Dénesnek a fehérvári prépost és káptalan jobbágyának telkétől elkezdve észak felé, az útig húzódókat és négy lakatlant a nyugati soron a hét telkekkel szemben, a plébános telkétől elkezdve észak felé”¹⁸, valamint „3 üres telket, a nyugati soron, északról, a szomszédos útig fekvő más telkei mellett és közelében fe kűdt”.¹⁹ Tehát a Kátaiaknak 7-7 telkük van a főtca két oldalán, egymással szemben az utcakereszteződés alatt.

A fehérvári őrkanonok 2 telket birtokol a faluban „amelyeknek egy kapujuk van, a keleti soron, délről a dömösi prépost része között”.²⁰

A lövöldi perjelnek 37 telket ítélték: „22 lakottat és 15 üreset a Szent Miklós egyház két utca között levő telekhelyeinek két oldalán és észak felől e telkekkel szemben”.²¹ Ebben az esetben nem tudjuk pontosan, hogy szám szerint hogyan oszlanak meg a telekcsoportok, ezért a megjelölt területek mérete alapján osztottuk el a telkeket a Szent Miklós társaskáptalan telekhelyeinek két oldalára, a két utca közt az északi részen és ezekkel szemben a falu északnyugati részén.

Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek birtokai a következőképpen oszlanak meg. „Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek öt telket, három lakottat és két lakatlant, egyet a két út között, a dömösi prépost jobbágyai között, amelyen Mihály fia Demeter és fia, Lőrinc él, négyet pedig a nyugati soron, ebből kettő a dömösi prépost része mellett északról, az egyikén Péter fia Sebestyén, a másikon Thekének mondott Koos lakik; két üres telket pedig a fehérvári prépost és káptalan része mellett nyugatról”.²² Osztopáni Domokos fiaié volt tehát egy telek a fehérvári káptalan és a dömösi prépost telkei, kettő a prépost részei között, kettő pedig az északi részen, a nyugati soron, a fehérvári káptalan két telkétől délre.

A két Miklós, Nézsai Tamás fia Miklós és Cső András fia Miklós részei a következők: „5 telek részére alkalmas földet a hegy alatt, a Chepelből Kekchere vezető út mellett délről”.²³ A Nagycsepelyről Kötcsére vezető régi út a mai Kötcsé felé vezető betonút vgy a

17 98–100. sor *Borsa I.*: i. m. 31.

18 116. sor *Borsa I.*: i. m. 32–33.

19 145. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

20 122. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

21 125. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

22 133–134. sor *Borsa I.*: i. m. 34.

23 137–138. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

templom előtt húzódó mélyút lehetett. A „hegy alatt” megjelölés az utóbbit teszi valószínűbbé, templom mögött azonban egy hirtelen leszakadó völgy fekszik, így itt a két Miklós telkei csak kissé távolabb az út mentén húzódhattak volna, viszont a haszonvételek kiosztásakor a telkek mellett levő rétről esik szó, aminek csak a mai kötcsei út mellett „jut hely”.

A következő birtokos a veszprémi püspök, akinek két telke van egy kapuval „a plébános telke mellett, délről”.²⁴

Végül Demeter fiának Lőrincnek „egy teleknek alkalmas földet keletről, a Chepelből Kekchere vezető két út között, szemben a két Miklós telkeivel”.²⁵

A falu belterületének elemzése

Az utcahálózat rekonstrukciója nagyrészt az oklevél adatain alapul, ugyanakkor a terepbejárás tapasztalatai is igazolták a főbb utcavonalaknak a maiakkal való megegyezését. Ismerjük a templomnak, a vele szemközt a plébános telkének és a falu közösen használt, Hidegkút (mai nevén Hidegtó) nevű kútjának helyét. A mai alaprajzzal összehasonlítva feltűnik az utcahálózat hasonlósága, az oklevélben a főbb utcák közül csak a falu déli végén levő keresztcát nem találjuk.

Mivel az oklevél megadja a pusztaság és lakott telkek számát, adataiból képet kaphatunk a telekpusztasodás mértékéről. Előrebocsátandó, hogy a leírásból úgy tűnik, hogy a korábban több telek került kiosztásra, mert a 127 telekből 6 csak telek részére alkalmas föld, tehát korábban nem lakott telek volt. Ez egyben azt is mutatja, hogy a település északi irányba és kelet felé terjeszkedett. A fennmaradó 121 telek közül 76 lakott (63%) és 45 lakatlan (37%) volt, ami a pusztasodásnak viszonylag magas arányát mutatja.²⁶

Forrásunk a telekméretekre vonatkozó adatokkal is szolgál, hiszen minden telek „31 és fél posztóval mért öl széles”.²⁷ A posztóval mért öl meghatározásában a szomszédos falu, Teleki 1429. évi határjárása²⁸ segít, amely budai rőfben adja meg a helyi hold szélességét: „decem et septem ulnas Budenses cum media faciens”. A budai rőf, amely közönséges vagy posztórőf néven is ismeretes, 58,4 cm hosszú.²⁹ Ezzel a számítással kapott telekszélesség 31,5 x 58,4 cm, azaz 18,4 m. Adatunkat a megrajzolt térképvázlat és az 1:10 000 léptékű térkép összevetésével ellenőrizhetjük. Ha ki tudunk jelölni két olyan pontot, melyek távolsága ma is meghatározható és közöttük a rekonstrukció pontos, megkapjuk a telkek szélességét. Ilyen két pontnak tekinthető a templom és az északkeleti mellékutca torkolata. (1. ábra) A két pont távolsága 240 m és itt 12 telek helyezkedik el. Ez 20 m-es telekszélességet ad ki. Az eredmények (18,4 m és 20 m) különböznek ugyan, de az eltérés nem jelentős, különösen ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy ösvény, horog vagy egyéb felszíni jelenség megszakíthatta a telkek sorát. Feltehetően az átlagos telekszélesség a településen 18 és 20 m közt lehetett.

A királyi holdban mért egész telek szélessége 37,7 m. A késő középkorra azonban már a féltelek vált általánossá, amely az egész telek hosszanti megosztásával született. A csepelyi méretek közel állnak ehhez a telekformához.

24 141. sor *Borsa I.*: i.: m. 35.

25 143. sor *Borsa I.*: i.: m. 35.

26 *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1938. 10–59.

27 „... triginta unius ulnarum cum media pannis constitutarum ...” 86. sor *Borsa I.*: i.: m. 29.

28 MOL DI. 10 474. Közli Erdélyi László–Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Bp. 1902. 649–657. N° 119.

29 *Bogdán István*: Magyarországai hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 103.

Említésre méltó, hogy a falu déli részének rekonstrukciójában jóval kevesebb a bizonytalanság, mint az északi részen. A telkeknek ez a pontosabb rendje talán a szilárdabb szerkezet, tehát régebbi megtelepedés jele. A korai birtokosok telekcsoportjainak elhelyezkedését vizsgálva, nem rajzolódik ki egyértelmű kép. A tatárjárás előtt már biztosan birtokos volt a faluban a dömösi prépost, a Szent Miklós káptalan és a fehérvári káptalan, akiknek telkeit az oklevél következetesen *mansió*nak írja, míg a többiekét *sessió*nak nevezi. A déli részen van a dömösi prépost összes telke és a fehérvári káptalan 12 lakott és 9 pusztá telkéből 11 lakott mansio. A Szent Miklós káptalan 3 telke, a később tárgyalt határhasználati összefüggések miatt úgyszintén a korai megtelepedés helyére tehető, 7 telke viszont a falu északi részén fekszik, mégpedig ezek közül 6 a két utca között, a kedvezőtlen feltételeket nyújtó, vizenyős területen. Elképzelhető, hogy miután az 1390-es évekre a korábbi birtokosok részei megcsonkultak, hiszen a dömösi prépost nyilván ezért kéri birtokainak pontos kijelölését, a káptalan embere a per során bemutatta II. András 10 *mansió*ról szóló, 1215. évi adománylevelét,³⁰ és így jelölték ki számára telkeit a már beépült északi részen.

A falu eredeti (ma: református) Szent Lőrinc vértanúnak dedikált temploma, mely a mai település szélére esik, szintén utalhat a déli településrész koraiságára és, mint láttuk, a terjeszkedés északi, keleti irányba folyt.

A határ rekonstrukciója

A határ rekonstrukcióját három lépésben végeztük el: 1. az oklevélben szereplő minden birtokegységet (pl. 8 hold szántó, 3 kaszányi rét, 2 szőlő) egy adatként kezeltük, és ezek egymáshoz viszonyított helyzetének logikai rendszerét tisztáztuk. 2. feldolgoztuk a forrásban előforduló helyneveket. A dombok, völgyek, erdők, vizek neveit, amennyiben lehetséges, azonosítottuk a ma ismert helynevekkel. Ezek után az azonosított helyek lokalizálása következett, amelyeket recens helynév esetében a mai helyszínnel azonosítottuk, középkori elnevezés esetében az oklevél által megadott térbeli viszonyok, illetve a terepbejárás eredményei alapján lokalizáltuk.³¹ A rekonstrukció utolsó lépése az így ismert különböző helyszínek, művelési águk, az esetleges növénytakaró térképre vitele volt. (2. ábra)

Csepelyen 1412-ben kiosztott földek:

	Azonosított:	Nem azonosított:	Összesen:
Szántó	1513 hold	89 hold	1602 hold
	387,5 királyi hold		387,5 királyi hold
Rét	69 kaszányi	1 kaszányi	70 kaszányi
	56 királyi hold		56 királyi hold
Szőlő	108 db.	25 db.	135 db.

30 *Szenipétery I. – Borsa I.*: i. m. 177. N° 2756.

31 Az oklevélben előforduló földrajzi nevek (zárójelben az elnevezésnek megfelelő ma ismert helynév): Thelek, Halazowapa-völgy (Halászó), Baranreth (Bárány-rét), Kenderatho, Zenthlelekwelge, Nadasd-völgy (Nádasdi-rét), Zabowelgh, Pasmala (Pácsmánd), Ffyzegh-völgy (Fűző-völgy), Tothfew, Hagyothaya, Monyorosd, Iwanzeleyfely, Dongach (Dongak), Ffyzegh-hegy (Fűző-hegy), Cherdhath (Cserhát), Cherdiallya-völgy (Cseródal), Gollyas-völgy (Gólya-völgy), Mezewelgh, Markushorhafely, Byrch, Ordwelgh, Urharazthya, Nagzowelgh (Nacco), Nagzo-hegy (Nacco), Kalasd-hegy (Kalasd-tető), Kezees-hegy (Köső-hegy), Hasallya, Hasmegeallya (Hársajja), Hasmegefely, Benevapaya-völgy, Zygeth, Mochuada-tó. Azonosítatlan helyek: Adamche, Borsonfenew, Dobrache, Feketemeye, Fodorzeleyfely, Fothafenew, Gewlche-hegy, Harkalyoldala, Horohzeg, Oldalasnary-hegy, Okomlo, Silreth, Thekenewsarokya, Tekenews-hegy, Thengerde, Utas-hegy, Varasfew, Veme-devapaya, Vercheerdeye, Zegesey, Zelekez, Zenthbenedekmezeye.

A szántóterületek térképre vetítéséhez elsőként a helyi használatos hold (*iugerum usuale*) méreteit kellett megismerni, hiszen az oklevél szerint a megjelölt helyi átlag szerint minden *mansió*hoz 14 hold föld járt.³² Teleki már említett 1429. évi határjáró-oklevele egy helyen közli a hold szélességét: „predium Septer ecclesie Sancti Nicolai confessoris de dicta Alba existente, viginti iugera usualia, quodlibet eorum in latitudine decem et septem ulnas Budenses cum media faciens”, azaz a fehérvári Szent Miklós hitvalló egyház 20 szokásos holdnyi Septer prédiума, mely 17,5 budai róff széles. Ez az adat több kérdést vet fel. Először is azt, hogy 1429-ben az ulnát róff (58,4 cm) vagy öl (3 m) értelemben használja az oklevél.³³ Ha rófföt jelent, akkor egy hold szélessége 10,15 m, ha ölről van szó, akkor a szélesség 53 m. Csepelyen 1436-ban az 1412-ben időlegesen lezárult per felújításakor írják a birtokok megosztásával kapcsolatban, hogy azokat nem közösen királyi mértékkel, hanem csak a környező birtokokon élő telkes jobbágy átlaga szerint mérték ki.³⁴ Valószínűnek tűnik tehát, hogy a szomszéd falu pár évvel későbbi adata alkalmazható erre az esetre is. Nem elképzelhetetlen persze, hogy Telekin 1429-ben a holdak szélességét azért adták meg külön, mert az eltért a megszokottól.

A határ felmérésénél is alkalmazhatjuk azt a módszert, hogy a körülhatárolható és megművelt részen viszonylagos pontossággal meghatározható a holdak száma és a terület nagysága korrelációjának alapján a szokásos hold szélessége. Ilyen a Telek nevű hely a nyugati sor telkei mögött, amelyet délről a dömösi prépost déli telekcsoportja, nyugatról a Nagy Út, északról a Szent Miklós káptalan telkei, kelet felől pedig a nyugati sor telkeinek vége határol. Összesen 26 telekszélességnyi, azaz 476 m hosszú terület. (1. ábra)

1412-ben három birtokosnak van itt szántója. A déli részen Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek 13 holdja, tőle északra a fehérvári örkanonok 6 holdja, végül Kátai Mihály 36 holdja fekszik. Összesen „55 szokásos hold”, ami azt jelenti, hogy egy hold szélessége $476:55=8,7$ m. Ez az eredmény a fent említett adatok nyomán ítélve a budai róffel mért holdhoz áll legközelebb, de nem azonos azzal. Nem kizárt azonban, hogy az 55 hold szántó nem sorakozott mindenütt egymás mellett. A Kátai Mihálynak a Szent Miklós káptalan szántójáig nyúló részei — talán a káptalanéhoz hasonlóan — nem csak az út vonaláig, hanem a Halászó völgyig terjedtek, és néhány hold szántó egymás mögött feküdt. Ha így van, és a Szent Miklós káptalantól délre fekvő négy telek mögött 8-8 hold szántó feküdt egymás mögött, akkor az eredmény $476:47=10,12$ m, tizednyi pontossággal azonos a 17,5 róffnyi holdszélességgel. A szokásos hold hosszúságáról nem szólnak a források, de a két út között rendelkezésre álló hely alapján az 1:10 szélesség-hosszúság arány látszik valószínűnek.

A rétek esetében bizonytalanabb a helyzet, mivel az oklevél, egy esettől eltekintve, a telkek után járó egy kaszányi (*falcastrum*) egységet használja. Ez általában megegyezik a használatos helyi holddal, de előfordul, hogy annak a fele.³⁵ Támpontot nyújthat, hogy a fehérvári káptalan 21 mansiójához 20 királyi hold kaszálót osztanak ki. A káptalan részeit a használatos helyi hold helyett, tévesen királyi holdban mérik ki, így feltételezhetjük, hogy eredetileg ez 20 szokásos holdat, azaz 20 kaszányi rétet jelentett. A Csepelyen használt hold szokatlanul kis mérete miatt is értelmetlennek tűnik fél holdnyi kaszálót venni, ezért az egy kaszányi egységet a helyi használatos holddal azonosítottuk.

32 87. sor *Borsa I.*: i. m. 30.

33 *Bogdán I.*: i. m. 107–108.

34 151–152. sor *Borsa I.*: i. m. 36.

35 *Bogdán I.*: i. m. 200.

A szőlőket darabszám szerint sorolja az összeírás, ami általában az adott időben és helyen mindenki által ismert területnagyságot jelöl. Miután a szőlő méreteire még közvetett adatunk sincs, ezeket csak számmal tüntettük fel a térképen.

Az erdő esetében a forrás két alkalommal említ mértékegységet, a fehérvári káptalan 21 telkéhez 40 királyi hold, az Osztopániak 5 sessiójához 8 hold erdőt mértek ki. Úgy tűnik tehát, hogy minden telek után közel 2 holdnyi erdő járt. Mivel ezek az erdődarabok rendszerint egy-egy erdőség leválasztott részei, a rekonstrukcióban csak az erdődarab helyét jelöltük.

A művelt földdarabok helyzetére, a dűlők, parcellák formájára és irányára nézve a kor-szaból nincsen adatunk, így az egyes határrészekben a birtokdarabok nagyságát, művelését, birtokosát, valamint a birtokrészek egymáshoz való viszonyát tüntetjük föl.

A határrekonstrukció elemzése

A domborzatilag viszonylag tagolt határ szántás alá vett részei zömmel a patak völgyekben található. Megfigyelhető, hogy a rétek a mélyebben fekvő részeken és mindig közvetlenül vízparton vannak; ennek megfelelően kisebb egységekben, de egymáshoz közel fekszenek. A szőlőskertek zöme a dombokon van, feltehetően azok déli oldalán feküdtek, de találunk szőlőt a Fűző-völgyben, a Pasmalán is.

Irtásgazdálkodásra következtethetünk néhány helynév kapcsán. Az oklevélben Nagzo-völgyként és Nagzo-hegyként szereplő, mai Nacco név az aszalás irtási technikára utaló „aszó” utótagot hordozza magában, eredeti formája Nagyaszó lehetett.³⁶ A határrekonstrukcióval összevetve, a dombon a 15. századra 16 szőlőt telepítettek, az alatta húzóódó völgybe pedig a dömösi prépost szántói nyúltak be, feltehetően ezek is már irtás eredményei.

Érdekes megfigyelni a Váli hegy mögötti, mai Irtás nevű hely középkori helyzetét. A 15. században ezt a területet még nem vették művelés alá, feltehetően erdővidék volt. Így ezen a helyen nyomon követhetjük a szántóterület későbbi terjeszkedésének irányát.

A Belényesy Márta által Zala megyében megfigyelt tanorrendszerhez nagyon hasonló művelés egykori nyomait fedezhetjük fel a Telek nevű helyen. A zalai tanorok a kertekhez csatlakozó, rendszerint egyholdas földek, melyek egy belső szántóföldi gyűrűt alkotnak a falu körül. A telkiállományhoz tartoznak ugyan, de többi részétől eltérően egyéni használatban vannak. Az ún. egymezős permanens rendszerben művelik, azaz nem esik nyomáskényszer és rotáció alá. Belényesy az irtásfalvakhoz köti ezt a típust és a kezdeti szűk határ első szántóinak tartja, melyek már korán egyéni használatba mentek át.³⁷ Ezek szerint ezek a települések viszonylag késői, 13. századi eredetűek, aminek azonban ellentmond, hogy ősi falunévek esetében is találkozunk velük. Nem biztos tehát, hogy a földközösség bomlásának kell tartanunk a jelenséget, hanem olyan belső határnak, mely legelőként is szolgált és mint ilyen folyamatosan trágyázott területté változott, ahol nem volt szükség a pihentetésre.³⁸

A Telek részen a kertek mögött folytatólag fekszenek a szántóföldek, melyek művelésére egy 1339. évi oklevél szolgál támponttal. (3. ábra) Ekkor ugyanis Csepeli Kristóf fia Jakab eladta telekhelyét Györk fia Imrének, amelytől északra, a későbbi Telek nevű helyen

36 *Takács István*: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp. 1980. 135–145. és *Pais Dezső*: Az aszó elhomályosult összetételei. Magyar Nyelv 1912. 391–401.

37 *Belényesy Márta*: Kerített település i. m. 117–138.; *Uő*: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnographia 1960. 81–105.

38 *Major Jenő*: i. m. 3–16.

Jakab *terra fimatáját* említik.³⁹ A *terra fimata* és az ebből kialakult Telek név is feltöltött, trágyázott földet, tehát valószínűleg egy belső legelőként is használt szántóterületet jelent.⁴⁰ A „telek” elnevezésű helyek ugyanakkor gyakran elkülönített, magántulajdon jellegű, de legalábbis egyéni használatú földekre utalnak. Csepelyen a személyneves összetételű elnevezés jelezheti, hogy ezek a tanorokéhoz hasonló jogállású földek voltak. Nem lehet kizárni azonban azt a lehetőséget sem, hogy a 15. századra a terület már csak nevében őrizte az egykori határhasználati forma emlékét, és ekkorra már beolvadt a közös határba.

Ugyanitt, a Telek északi végében, a Szent Miklós káptalan három telke mögött levő szántók egy másik határhasználati rendszer formai jellemzőit mutatják. A telkek mögött 29 hold szántó fekszik a Halászó-völgyig és a Halászó-völgyben 13 hold földje van a káptalannak. (1. ábra) A három telek folytatásában tehát 42 hold, azaz 3x14 hold szántó fekszik és tudjuk, hogy minden telekhez 14 hold föld tartozik. Ez a forma, ahol a tartozék közvetlenül a beltelek mögött, annak folytatásaként húzódik, az ún. erdőtelkes, irtásfalvakra jellemző.

Az oklevélben utalást találunk a közösség által szabályozott határhasználati rendszer létezésére is. A fehérvári káptalan részei kapcsán értesülünk arról, hogy a káptalan szántóit nem tudták egy határral egybefogni, mivel azok a szomszédos birtokokkal elegyesen (*mixtim*) feküdtek.⁴¹ A „mixtim” kifejezést gyakran kötik az évenkénti nyilasosztáson alapuló földközösséghez. Mivel egyéb adatunk nincs a csepelyi földek felosztásának rendszerére vonatkozóan, nem világos, hogy a mixtim szó egy működő, időszakonkénti újraosztásos földközösségre utal vagy az utolsó, megszilárdult kiosztás rendszerét mutatja.

Úgy tűnik, hogy a művelés intenzitása szerint a határt két zónára oszthatjuk. Egy belső gyűrűt alkotnak a telkek mögött közvetlenül fekvő földek. Ezen a szántónak és legelőnek egyaránt használt területen két különböző határhasználati mód együttélése figyelhető meg. Ugyanakkor a belterülettől távolabb eső szántók, egy a közösség által valamilyen formában szabályozott művelésű, külső gyűrűt jelentenek.

Többféle határhasználati rendszer elemeinek együttélése utalhat egy korábban végbement határhasználati váltásra, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy egy településen belül, egy időben jelen lehet többféle művelési típus. Láttuk, hogy Csepely szántóterületét irtásokkal növelte, mégsem mondható „klasszikus” irtásfalunak, noha az erdőtelkes irtásfalvak művelésének egyes elemei is jelen vannak határhasználati rendszerében.

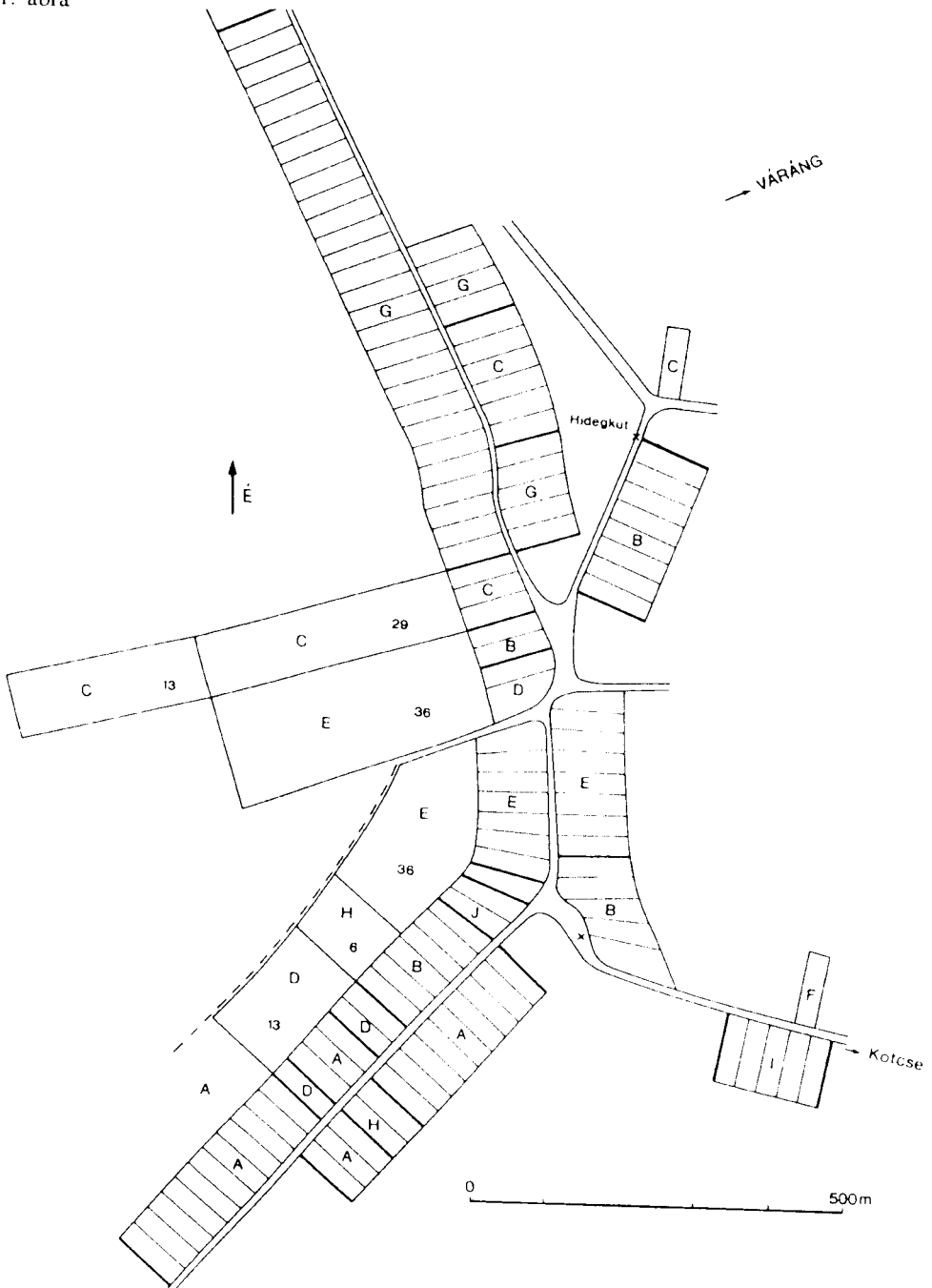
Az elvégzett rekonstrukcióra és a belőle levont következtetésekre, egy hazai viszonylatban ritka, igen részletes és átfogó birtokmegosztó oklevél adott lehetőséget. Annak ellenére, hogy ilyen kivételes adottságú források aligha állnak majd rendelkezésre hasonló rekonstrukciós vizsgálatok elvégzésénél, úgy véljük, a határjáró és birtokmegosztó oklevelek sok lehetőséget rejtenek magukban a további kutatások számára.

39 62–64. sor *Borsa I.*: i. m. 27.

40 A telek és *terra fimata* kifejezések jelentéséről és használatáról részletesen l. *Belényesy Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei.) Bp. 1948.; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 1971. 418–431.; *Laszlovszky J.*: Einzelhofesiedlungen in der Arpadenzeit. (Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel.) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1986. 227–255.

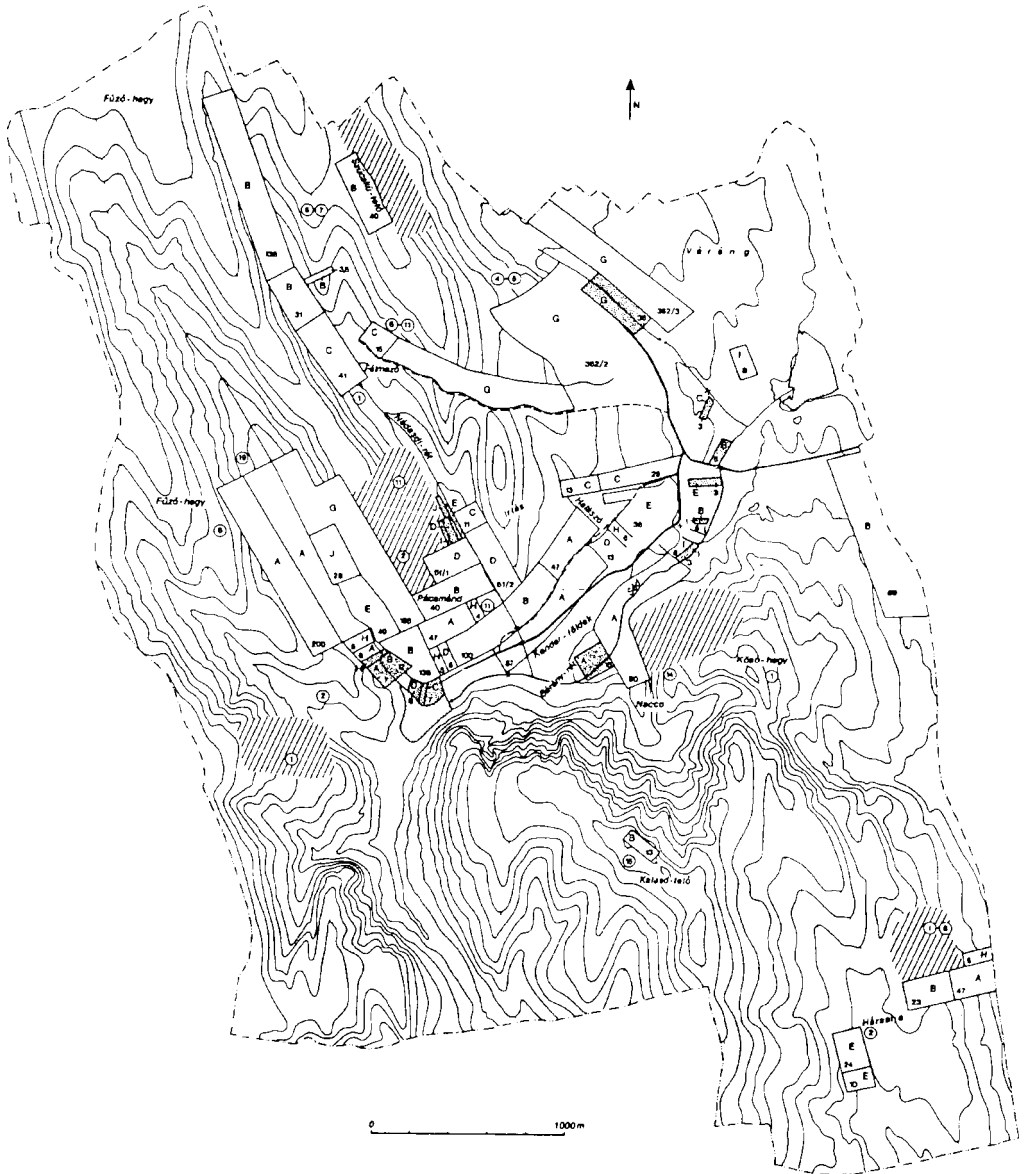
41 „... ipsam autem terram trium aratorum et triginta iugerum pro eo, quia terre possessionum circumiacentium in pluribus locis mixtim adiacerent, sub una metarum distinctione includere non valissent ...” 105–106. sor *Borsa I.*: i. m. 31–32.

1. ábra

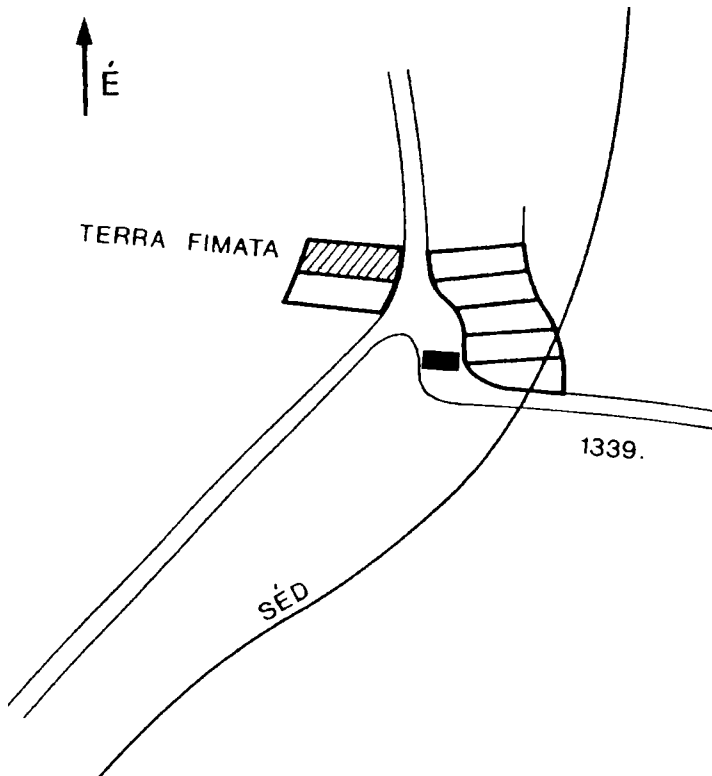
1. ábra: Csepely belterülete 1412-ben. A = Dömösi prépost; B = Fehérvári káptalan; C = Fehérvári Szent Miklós társas káptalan; D = Osztopáni család; E = Kátai család; F = Demeter fia Lőrinc; G = Lövöldi perjel; H = Fehérvári őrkanonok; I = Nézsai Miklós és Cső Miklós; J = Veszprémi püspök

2. ábra

2. ábra: Csepely határa 1412-ben. A = Dömösi prépost; B = Fehérvári káptalan; C = Fehérvári Szent Miklós társas káptalan; D = Osztopáni család; E = Kátai család; F = Demeter fia Lőrinc; G = Lövöldi perjel; H = Fehérvári órkanonok; I = Nézsai Miklós és Cső Miklós; J = Veszprémi püspök

3. ábra

3. ábra: Rekonstrukció az 1339. évi oklevél alapján.

CSILLA ZATYKÓ

IMAGE OF A 15TH CENTURY VILLAGE FROM COUNTY SOMOGY

The author introduces the reconstruction of a fifteenth century village achieved on the basis of evidence drawn from its division charter of 1412 and observations taken in the landscape.

In the case of the village of Csepely (county of Somogy), we have the chance to reconstruct the plot system and field allocation of a medieval village, since the division charter provides detailed data about the positions of different plots, arable lands, meadows, vines and woodlands and gives the spatial relations between them. In addition, field names mentioned in the document still in use help to identify some areas of the fifteenth century settlement.

Regarding the reconstruction of the inner area, the analysis of the division charter, which distinguish between inhabited and deserted plots, provides concrete indications about the proportion of deserted plots (37%). The document also helps to determine the size of plots, which were approximately 18–20 meters wide.

The second stage of the reconstruction involves mapping fields with their cultivation and vegetation. For mapping arable lands, it is essential to determine the size of the so-called *iugerum usuale*, since the charter contains that every plot has 14 iugerum arable land defined by means of average measurement of bondsmen living in neighbouring villages. The width of *iugerum usuale* applied in the neighbouring village, Teleki in 1429 can be determined on the basis of data from its perambulation document. In addition, in area of Telek the size of the unit of measurement can be established on the basis of the area of completely cultivated territory and the amount of local iugerum within it. The analysis shows 10.2 m as the width of *iugerum usuale*.

During the reconstruction and the analysis of the fields, features of different types of land usage were distinguished within the fifteenth century Csepely. Some field names demonstrate techniques of deforestation, while type of land usage similar to the tanor-system, established by Márta Belényesy, can be observed as well. The document from 1339 may cast some light on the nature of intensive cultivation in the place called Telek, since it names the area *terra fimata*. The position of the fields north of Telek indicates the presence of a special type of field system often occurring in villages founded by deforestation, the so-called *Waldhufendorf* type. The division charter provides data pertaining to the presence of a common field system in Csepely, mentioning the term *mixtim* regarding arable lands.

Györffy György munkásságának bibliográfiája 1988–1997*

1988

- Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok.* Bp. 1988. (Hermész Könyvek) 143 l.
- König Stephan der Heilige.* Bp. 1988. 244 l., 16 t.
- La chancellerie royale de Hongrie aux XIII–XIVe siècles. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó.* II. Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogayay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1988. 159–175. l.
- Erfundene Stammesgründer. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.–19. September 1986.* Teil I. *Kongressdaten und Festvorträge. Literatur und Fälschung.* Hannover, 1988. (Monumenta Germaniae Historica. Schriften. Bd. 33/I.) 443–450. l.
- A honfoglalás vitás kérdései. Interjú Györffy Györggyel. (Készítette: Pótó János.) In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll., szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. [második kiadás: 1989.] (História könyvek) 22–26. l.
- István király., István király egyházalapító okleveleiből. Közreadja —., A jeruzsálemi zárán dokút. Ford. —. In: *István király emlékezete.* Az 1971. évi kiadást kieg. és a kötetet szerk. Király László. Bp. 1988. (Bibliotheca Historica) 5–15., 43–48., 71–77. l.
- István király. In: *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az Admonti Kódexben.* [Hasonmás kiadás.] Bp. 1988. 25–45. l.
- István király. A szent király történeti alakja. *Katolikus Szemle* (Róma) 40(1988) 1–11. l.
- A Lipótváros területének története a X–XV. században. In: *Adalékok a Lipótváros történetéhez.* I. Szerk. Farkaslaky Erzsébet, Ráday Mihály. Bp. 1988. 23–31. l.
- Nomades et semi-nomades. La naissance de l'État Hongrois. In: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.* XXXV. *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari.* Spoleto, 23–29 aprile 1987. Spoleto, 1988. 621–648. l.
- Polnisch–ungarische Beziehungen zur Zeit der Formierung beider Staaten. *Südost-Forschungen* 47(1988) 1–16. l.
- A steppei nomádoktól a magyar államig. *Történelmi Szemle* 30(1987–88) 516–520. l.
- Szent István történeti kutatásunkban. *História* 10(1988) 4. sz. 14., 16. l.
- Szent István történeti kutatásunkban. *Magyar Nemzet* 51(1988) 151. sz. 10. l.
- Szent István történeti kutatásunkban. In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 18–22. l.
- Búcsú Szűcs Jenőtől. *Élet és Irodalom* 32(1988) 51. sz. 6. l. (rövidített szöveg)
- Dankrede namens der Preisträger von Professor Dr. György Györffy., Laudatio von Prof. György Györffy (Peter Wunderli). In: *Stiftung F. V. S. zu Hamburg — Gottfried-von-Herder-Preise.* 1988. 50–51., 28–29. l.

* Folyóiratunk 1987–88. évi 4. számában jelent meg Györffy György 1931–1987 közötti munkásságának bibliográfiája; a mostani összeállítás ezt kívánja folytatni. Az 1988 előtti időszakból származó, korábban nem említett közlemény még: Fictive tribal founders. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress des MGH. September 1986. Zusammenfassungen/Summaries.* 27. l.

- Tisztelt ünneplő gyülekezet!... *Baranyai Művelődés* 1988. 3. sz. 8–10. 1.
 A Múzeum körüttől a Dunakanyarig. (Karinthy Ferenc interjúja.) *Új Tükör* 25(1988) 20. sz. 6–8. 1.
 Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney. Styria, Graz–Wien–Köln, 1985. (Ungarns Geschichtschreiber. Hrsg. v. Thomas von Bogyay. Bd. 3.) [Könyvismertetés.] *Archaeologiai Értesítő* 114–115(1987–1988) 289–290. 1.
 Györffy György irodalmi munkássága. *Történelmi Szemle* 30(1987–88) 521–532. 1.

1989

- Actes privés, „Locus credibilis” et notariat dans la Hongrie médiévale. (Borsa Ivánnal közösen.) In: *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática, Valencia 1986*. II. Valencia, 1989. 941–949. 1.
 Aranyleltár. *Élet és Tudomány* 44(1989) 911–913. 1.
 La christianisation de la Hongrie. *Harvard Ukrainian Studies* 12–13(1988–89) 61–72. 1.
 Etelköz., Etzelburg., Feldebrő., Géza., Géza I., Gran., Grosswardein, Gyula. In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. Hrsg. und Berater: Robert-Henri Bautier et al. München – Zürich, 1989. 52., 63–64., 337., 1434–1435., 1647–1648., 1733., 1811–1812. h.
 Kontakty Polski i Węgier w dobie tworzenia się obu państw. *Kwartalnik Historyczny* 95(1988) [1989] Nr. 4. 5–19. 1.
 Korcs erdő. *Magyar Nyelv* 85(1989) 345–346. 1.
 Szent István és Veszprém. *Horizont* 17(1989) 49–52. 1.
 Vortrag von Herrn Prof. Dr. György Györffy, Budapest: „Die Landnahme der Ungarn aus historischer Sicht., Diskussion., Terminologie — Diskussion. *Protokoll über die Arbeitstagung von 14. 3.–17. 3. 1989. auf der Insel Reichenau* Nr. 308. 13–21., 21–28., 82–84. 1. (gépelt sokszorosítás)
 Búcsú Szűcs Jenőtől. *Confessio* 13(1989) 2. sz. 72–74. 1.

1990

- A magyarság keleti elemei*. Bp. 1990. 327 1.
 Die Anfänge der ungarisch–slawischen Berührungen. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36(1990) 159–186. 1.
 A Case Study of Historical Geography: Hungary in the Árpadian Age. In: *Settlement and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. (Études Historiques Hongroises 1990/1.) 1–11. 1.
 La christianisation des Hongrois et les peuples de la Hongrie. In: *L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe–XVe siècles)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec la participation de l'Istituto polacco di cultura cristiana (Rome) et du Centre européen de recherches sur les congrégations et ordres religieux: (CERCOR) Rome 27–29 janvier 1986. Roma, 1990. (Collection de l'École Française de Rome) 57–66. 1.
 Csoporttudat és közigazgatási reform.
 (I.) Torzítás nélkül a vármegyéről. *Magyar Nemzet* 53(1990) 176. sz. 8. 1.
 (II.) A bibói tervezetről. *Magyar Nemzet* 53(1990) 177. sz. 5. 1.
 Európa és a magyarság. *Katolikus Szemle* (Róma) 42(1990) 289–293. 1.

- A 750 év előtt beköltöző kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. *Jászkunság* 36(1990) 1. sz. 70–80. l.
- A magyar honfoglalás kérdéseiről. *Magyar Tudomány* 35(1990) 297–302. l.
- A magyar–szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja. *Századok* 124(1990) 3–24. l.
- [Opponensi vélemény Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története c. kandidátusi értekezéséről.] *Archaeologiai Értesítő* 117(1990) 108–109. l.

1991

- Történelmi atlasz készítésének kérdéséhez.* Bp. 1991. (Előadások a Történettudományi Intézetben 12.) 29 l., 5 t.
- Der Donauraum zwischen Bayern, Mähren und Ungarn im 10. Jahrhundert. In: *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum.* Red. W. Katzinger und G. Marckgott. Linz/Donau, 1991. (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs. 4.) 41–51. l.
- Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Szerk. Halász Péter. Bp. 1991. 291–295. l.
- Kanzlei, Kanzler/IV. Ungarn., Keve., Koloman (2.), Komorn., Krassó., Ladislaus I. In: *Lexikon des Mittelalters.* V. Hrsg. und Berater: Robert-Henri Bautier et al. München–Zürich, 1991. 914–915., 1118–1119., 1269–1270., 1290–1291., 1476., 1610–1611. h.
- A kazár kettős királyság kérdéséhez. *Keletkutatás* 1991. tavasz 15–19. l.
- A magyarországi ducatus. In: *A Magyar Numizmatikai Társulat évkönyve 1981–82.* Szerk. Torbágyi Melinda. Bp. 1991. 125–134. l.
- Szent István Intelmei. *Magyar Nemzet* 54(1991) 194. sz. 11. l.
- Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle* 33(1991) 84–88. l.
- Who were the people living in the Carpathian Basin before the Hungarian Conquest? A Round-table discussion by —, Péter Hanák, László Makkai, András Mócsy. In: *Transylvania and the Theory of Daco–Roman–Rumanian Continuity.* Ed. Louis L. Lóte. Hamilton, Ontario, 1991. 42–54. l. (Az 1980. évi kiadás reprintje.)

1992

- Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Vol. I. Ed., praef. —. Bp. 1992. 544 l., VI t.
- Bűnös vagy példakép? István király. *Élet és Tudomány* 47(1992) 1066–1067. l.
- A honfoglalás vitás kérdései. (Póto János interjúja.) In: *Erdély a Históriaban.* Szerk. Zepezczaner Jenő és mások. Székelyudvarhely, 1992. (Múzeumi füzetek 5.) 6–13. l.
- Honfoglaló fejedelmek és a vezérek. *Keletkutatás* 1992. ősz 51–70. l.
- A honfoglalók és Szent István öröksége. *Magyar Nemzet* 55(1992) 196. sz. 6. l.
- István király házassága. Beszélgetés Györffy György történésszel. (Székely Anna interjúja.) *Új Magyarország* 2(1992) 196. sz. 16. l.
- Múlt — emlékezet — történetírás. *Magyar Tudomány* 37(1992) 513–520. l.
- Szent László. Az „elegantissimus rex”. *Élet és Tudomány* 47(1992) 963–965. l.
- A Szent László-kori Somogyvár történeti szerepe. In: *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére.* Szerk. Dr. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1992. 7–10. l.
- A történeti földrajzról: Magyarország az Árpád-korban. *Korunk* 3(1992) 9. sz. 98–103. l.

Vác városa az Árpád-korban. *Levéltári Közlemények* 63(1992) 53–60. I.

1993

- Kronikáink és a magyar őstörténet* [2. kiadás]. *Régi kérdések — új válaszok*. Bp. 1993. 240 l.
Az Árpád-kori magyar krónikák. Századok 127(1993) 391–412. I.
Európa és a keresztény Magyarország születése. *Távlatok* 1993. 437–439. I.
Galgóc (Szolgagyőr) és várispánsága. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 11–18. I. (Kny. javított szöveggel: Bp. 1993.)
Honfoglaló fejedelmek és a vezérek. Mítoszok, legalizáló történetek és egykorú feljegyzések. *Magyar Tudomány* 38(1993) 136–149. I.
Jób érsek kiválasztása az esztergomi érseki székhelyre és ennek következményei. In: *Strigonium Antiquum. 2. Kezds és újakezds c. konferencia*. Szerk. Beke Margit. Bp. 1993. 43–46. I.
Länder und Städte des Mitteldonaubebietes in der Geographie von Idrisi (um 1150). In: *Städte in Donauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30. 9.–3. 10. 1991. Bratislava-Pressburg 1291–1991*. Hrsg. von Richard Marsina. Bratislava, 1993. 36–37. I.
Martinsberg., Ménfő., Miesenburg., Munkács., Palatin/I. Ungarn. In: *Lexikon des Mittelalters*. VI. Hrsg. und Berater: Norbert Angermann et al. München und Zürich, 1993. 349., 519., 616., 911., 1633–1634. h.
En memoria del rey Esteban. *Boletín de la Academia Nacional de la Historia* (Caracas) 76(1993) 303. sz. 139–149. I.
Válasz [Kristó Gyulának]. *Magyar Tudomány* 38(1993) 726–731. I.
[Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp. 1987. (részletek)] In: *Pelsőc*. A város első írásos említésének 750. évfordulóján Bél Mátyás, Fényes Elek, Györffy György, Ila Bálint, Pesty Frigyes és Szentpétery Sámuel munkái alapján összeáll. Zspos Zoltán. Bp. 1993. 23–25. I.

1994

- King Saint Stephen of Hungary*. New York, 1994. (East European Monographs n. CCCCIII.) 224 l.
Bevezető., A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt (Zólyomi Bálinttal közösen)., Vezéri szálláshelyek emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. (A honfoglalásról sok szemmel I. [Főszerk. —]) 9–11., 13–37., 129–138. I.
Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit: —. Bp. 1994. 95 l., 50 t.
Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47(1994) 87–104. I.
Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben. *Aetas* 1994. I. sz. 58–53. I.
Die Landnahme der Ungarn aus historischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Teil II. Hg. v. Michael Müller-Wille und Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1994. 67–79. I.
A magyar nép kialakulása., A honfoglalás., A honfoglalás történetének forrásai. — válogatásából, 1974., Életmód a honfoglalás után., Gazdasági naptár az Árpád-korban. *Honis-*

meret. Különszám, 1994. Összeáll. dr. Gyapay Gábor. 6–9., 9–14., 25–46., 95–99., 99–102. l.

Megjegyzés Turda püspökről. *Magyar Nyelv* 90(1994) 317–319. l.

Az ősidőktől a középkor végéig. In: *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Szerk. Ács Zoltán. Bp. 1994. 27–43. l.

Traduction des termes du Vocabulaire en langue Hongroise., Index alphabétique des termes Hongrois. (Borsa Ivánnal és Solymosi Lászlóval közösen) In: *Vocabulaire internationale de la diplomatie*. Ed. Milagros Cárcel Orti. Valencia, 1994. 161–167., 261–268. l.

A veszprémi alapítólevél. (Die Veszprém-Taler Gründungsurkunde.) In: *Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasóülések az Árpád-korból*. 2. Szerk. V. dr. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1994. (Veszprémi múzeumi konferenciák 5.) 16–21. l.

Vezéri szálláshelyek emlékei.

(I.) Hiteles névsor nem maradt fenn. *Pest Megyei Hírlap* 38(1994) 255. sz. 13. l.

(II.) Labor vezért Zemplénél ölték meg? *Pest Megyei Hírlap* 38(1994) 256. sz. 13. l.

(III.) Kalandozók adóztatták Itália királyait. *Pest Megyei Hírlap* 38(1994) 257. sz. 13. l.

(IV.) Selyem és brokát a foglyokért. *Pest Megyei Hírlap* 38(1994) 258. sz. 13. l.

János M. Bak, György Bónis et James Ross Sweeney, éd., trad. — The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, I. Bakersfield, Schlacks, 1989, LXI–178 pp. („Laws of Hungary”, I/1.). [Könyvismertetés.] *Cahiers de Civilisation Médiévale* 37(1994) 126–128. l.

1995

Hová lettek az avarok? Györffy György a nagy aszály évszázadáról, a honfoglalás előtti Kárpát-medencéről. (Hatházi Gábor interjúja.) *História* 17(1995) 3. sz. 3–9. l.

Raab., Schemnitz., Servientes regis., Siegel/VII. Ungarn. In: *Lexikon des Mittelalters*. VII. Hrg. und Berater: Norbert Angermann et al. München, 1995. 379., 1449., 1793., 1853–1854. h.

1996

Bevezető., Az orkhoni feliratok (részlet) (Kakuk Zsuzsával és Németh Gyulával közösen)., Az Árpád-kori magyar krónikák., Anonymus Gesta Hungarorum. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1996. (A honfoglalásról sok szemmel II. [Főszerk. — .]) 7–9., 23–27., 181–191., 193–213. l.

L' Aspetto del Bacino dei Carpazi e dell' Etelköz un millennio fa. (Zólyomi Bálinttal közösen) *RSU. Rivista di Studi Ungheresi* (Roma) 10(1995) [1996] 23–44. l.

The Carpathian Basin and Atelkuzu a Thousand Years Ago. (Zólyomi Bálinttal közösen) *The Hungarian Quarterly* 37(1996) N° 142. 126–135. l.

Gisela, erste Königin von Ungarn. In: *Bayerisch-ungarische Frauengestalten*. Augsburg, 1996. (Hefte zur Bayerischen Geschichte und Kultur, Band 17) 7–13. l.

Honfoglalás és megtelepedés. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 45–65. l.

A honfoglalás évezredes távlatból. *Magyar Nemzet* 59(1996) 193. sz. 18. l.

A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. (Zólyomi Bálinttal közösen) *Magyar Tudomány* 41(1996) 899–918. l.

A Kárpát-medence képe egy évezreddel ezelőtt. (Zólyomi Bálinttal közösen) *Népújság* (Marosvásárhely) 48(1996) 99. sz.

- A Kárpát-medence képe egy évezreddel ezelőtt. (Zólyomi Bálinttal közösen) *Romániai Magyar Szó* 1996. 1963. sz. 1., 3. l.
- A Kárpát-medence egy évezred előtt. (Zólyomi Bálinttal közösen) *Népszabadság* 54(1996) 193. sz. 28. l.
- Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 92(1996) 462–467. l.
- A magyarság néppé válásának kérdése — más szemszögből. *Magyar Tudomány* 41(1996) 403–407. l.
- Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről. *Századok* 130(1996) 999–1007. l.
- A népesség. Éghajlat, lélekszám, állatállomány. *História* 18(1996) 2. sz. 17–18. l.
- Népek és nyelvek a honfoglalás térségében. *Századok* 130(1996) 965–969. l.
- „Okmányi kalászat”. Egy elveszítettnek vélt oklevél nyomában. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 208–213. l.
- Zaszelvane na Ungarcite i szözdavane na uszednalo obstesztvo. *Isztoricseszki pregled* 52(1996) 6. sz. 3–14., 189–191. l.

1997

- Államalapító apa és fia*. Bukarest–Kolozsvár, 1997. (Kriterion Kincses Könyvtár) 183 l.
- Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Bp. 1997. 242 l., 20 t.
- Bevezető., Népek és nyelvek a honfoglalás térségében., Az avarok nyelve., Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. A honfoglaló magyarság írásbelisége. (Harmatta Jánossal közösen), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek., Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997. (A honfoglalásról sok szemmel III. [Főszerk. —.] 7–9., 19–24., 141–144., 145–162., 221–234., 247–254. l.
- Bevezető., Nép, nemzet, ország., Zárszó. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. Kovács László, Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997. (A honfoglalásról sok szemmel IV. [Főszerk. —.] 7–8., 17–22., 367. l.
- A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig., *Introductio historico-diplomatica*. In: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. —. Bp. 1997. 147 l. (Bevezetők: 5–9., 11–16. l.)
- Emlékezés Géza nagyfejedelemre. *Árgus* 8(1997) 4. sz. 37–39. l.
- A honfoglalók száma és az Árpád-kor népessége. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Dr. Kovacsics József. Bp. 1997. 31–33. l.
- Taksony., Temesvár., Udvarnok. In: *Lexikon des Mittelalters*. VIII. Hrsg. und Berater: Norbert Angermann et al. München, 1997. 438., 532., 1179. h.
- Választás Kelet és Nyugat között. Géza halála és István trónra lépése. *História* 19(1997) 7. sz. 3–5. l.
- Zobor. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. Bp. 1997. 113–117. l.
- A professzor, aki nem taníthatott. A nyolcvanéves Györffy György tudóspályája gyökereiről, tízezer oklevélről és az elmaradt évkönyvről. (Rosdy Tamás interjúja.) *Magyar Nemzet* 60(1997) 208. sz. 19. l.

SÁRKÖZY PÉTER

Magyar történelmi kézikönyv olaszul — és ami mögötte van

Magyar történelmi kutatások Itáliában

A magyar szakvéleményt egy kicsit meglepte az a lelkesedés, mely a Hanák Péter által szerkesztett, és még az 1980-as évek elején megjelent kis magyar történelem olasz fordításának megjelenését olasz történész körökben fogadta. Anélkül, hogy a kötet szerzőit bírálni kívánnánk — hiszen korszakuk elismert szakértői voltak; legtöbbjük, sajnos, a szerkesztővel együtt már nincs közöttünk — megjegyzendő: végeredményben egy negyedszázaddal (!) ezelőtt készült munkáról van szó, melynek első változata, Benda Kálmán kezdeményezésére, még folyóiratcikként a *Magyar Hírlapban* jelent meg. Meglehet persze, hogy talán épp ez okozza az idegen nyelvű változatok népszerűségét: szakemberek népszerűsítő ígérennyel írtak egy olyan Magyarország-történetet, amelyet a nem kifejezetten a magyar történelem iránt érdeklődő külföldi szakmai közönség is szívesen vesz kézbe.

Ez volt a helyzet Itáliában is, ahol, a közös történelmi múlt miatt, még mindig elég erős az érdeklődés a magyar történelem iránt, és nem hiányoznak az igen komoly színvonalú, részkérdéseket feldolgozó magyar vonatkozású történelmi kutatások sem. Elég, ha Rodolfo Mosca vagy Leo Valiani magyarul sajnálatosan mindmáig meg nem jelent monográfiáira utalunk (Rodolfo Mosca: *L' Europa verso la catastrofe*. Milano, 1946., *L'Ungheria moderna*. Roma, 1939., Leo Valiani: *La dissoluzione dell' Austria-Ungheria*. Milano, 1965., 1985.). Ezzel szemben 1928 óta nem jelent meg átfogó magyar történelmi munka, és még Carlo Antonio Ferraro könyve (*Italia e Ungheria*. Napoli, 1928.) is inkább a népszerűsítő, illusztratív munkák közé, semmint a szakmai ígérennyel készült kézikönyvek sorába tartozik.

Nem felejtethetjük el, hogy Olaszországban a harmincas évek óta több egyetemen működik magyar nyelv és irodalomtörténelmi tanszék, s jelenleg a Bolognai, Firenzei, Padovai és Paviai, Római, Torinói és az Udinei Tudományegyetemeken, valamint a Nápolyi Egyetemi Keleti Intézetben folyik magyar oktatás. Ezek diákjai, a kelet-európai történelmi tanszékek más irányultságú hallgatóival együtt, nem rendelkeztek semmilyen történelmi kézikönyvvel, melyből a magyar történelemre vonatkozó ismereteiket kiegészíthették volna. Ilyenek hiányában ismereteiket csak irodalomtörténelmi kézikönyvekből vagy népszerűsítő történelmi munkákból szerezhették.

Ez annál is tarthatatlanabb volt, mert ugyanakkor az olaszországi hungarológiai-történelmi kutatásoknak komoly hagyományai vannak. Ezek új szintézisének megalapozását kísérte meg a Magyar Tudományos Akadémia és a Velencei Giorgio Cini Alapítvány együttműködése. Ennek keretei között 1969 óta immár harminc éve, rendszeres időközökben, kapcsolattörténelmi konferenciákat rendeznek egyes korszakokról és témakörökről a legjobb olasz és magyar szakemberek részvételével. A konferenciák anyagát a firenzei Leo Olschki és a budapesti Akadémiai Kiadó jelentette meg 10, egyenként három-négy száz oldalas kötetben olasz nyelven:

Spiritualità e lettere nella cultura italiana ed ungherese nel basso medio Evo. Szerk. S. Graciotti–C. Vasoli. Firenze, 1995.

Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Szerk. V. Branca. Firenze, 1973.

Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Szerk. T. Klaniczay–P. Sárközy. Bp. 1975.

Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano. Szerk. S. Graciotti, C. Vasoli. Firenze, 1995.

Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo. Szerk. V. Branca. Firenze, 1979.

Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Szerk. B. Köpeczi–P. Sárközy. Bp. 1982.

Popolo, nazione, storia nella cultura italiana ed ungherese, 1789–1850. Szerk. V. Branca–S. Graciotti. Firenze, 1985.

Venezia, Italia, Ungheria tra decadentismo e avanguardia. Szerk. Zs. Kovács–P. Sárközy. Bp. 1990.

Italia e Ungheria dagli anni Trenta agli anni Ottanta. Szerk. P. Sárközy. Bp. 1998 (megjelenés alatt).

A magyar–olasz kapcsolattörténeti konferenciák igazi szakmai jelentősége a köz-, művelődés-, irodalom- és eszme-, művészet-, zenetörténészek stb. közös munkájában rejlik, ami lehetővé tette a korábbi korszak pozitivistá és szellemtörténeti kutatásai által felhalmozott adatrengeteg szisztematikus áttekintését, modern interdiszciplináris szintézisbe állítását. Ezen konferenciákon a legkiválóbb olasz és magyar történészek vettek részt, és ezen konferenciák adtak lehetőséget az új olasz kelet-európai történelmi kutatással foglalkozó olasz történész „középgeneráció” magyarországi „bemutakozására” is.

Közülük többen önálló monográfiákat is szenteltek a magyar történelem olasz szempontból „érdekes” korszakainak. Ezek között kell megemlíteni a messinai Pasquale Fornarónak a Tanácsköztársasággal és a risorgimento magyar kapcsolataival foglalkozó monográfiáit, a politológus Federico Argentierinek 56-os kutatásait, valamint Antonello Biagininnek és Francesco Guidának a „létező szocializmus” összeomlásával foglalkozó tanulmányköteteit (*Mezzo secolo di socialismo reale*. Milano, Giappicchelli, 1994., 1997., *Ungheria dal socialismo reale all'economia del mercato*. „Progetto Strategico del C. N. R.” Milano, 1995.).

Jelen sorok írója kezdeményezte, hogy az olaszországi hungarológiai kutatások hagyományos filológiai (nyelvészeti, fordítástörténeti) jellegét meg kell változtatni. Ki kell bővíteni, el kell mélyíteni a történész kollégák bevonásával, hiszen a külföldi hungarológia nem létezhet történeti kutatások nélkül. Így került sor az 1981. évi római egyetem történeti konferenciára, melynek anyaga (tíz magyar egyetem történeti tanulmány) önálló tanulmánykötetben jelent meg. (*Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi*. Szerk. G. Arnaldi, P. Sárközy. Roma, 1985.) Ennek folytatása volt a bolognai magyar–horvát kollégium latin évkönyvének kiadása a Bolognai Egyetem alapításának 800. évfordulója alkalmából (*Annali del Collegio Ungaro–Illirico di Bologna, 1553–1764*. Szerk. A. M. Accorsi, M. Barbario, G. Brizzi, P. Sárközy, Bologna, 1988.) és Bitskey István felkérése a Collegium Germanicum Hungaricum magyar alumnusairól szóló munkájának elkészítésére. (*Il collegio Germanico–Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura di Roma in età barocca. Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma. Nuova serie: 3*. Roma, 1996.)

Az olasz történészeknek hungarológiai kutatásokba való intézményes bevonását célozta az 1985-ben alapított és 1989 óta tizenkét egyetemen tevékenykedő, római székhelyű Olaszországi Egyetemi Központ Hungarológiai Központ (Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi, C. I. S. U. I.) létrehozása, valamint a központ évkönyveként 1986 óta rendszeresen megjelenő hungarológiai folyóirat, a *Rivista di Studi Ungheresi*, amelynek célkitűzéseit és

kivonatos tartalomjegyzékét az alábbiakban közöljük. Az új olasz hungarológiai szakfolyóirat azt az űrt volt hivatott betölteni, ami a korábbi olasz nyelvű hungarológiai periodikák (*Corvina* 1921–1942., 1954–1955., *Annuario della R. Accademia d'Ungheria in Roma*, 1937–1941., *Janus Pannonius*, 1947.) megszűnte után keletkezett, és amit nem tudtak ellensúlyozni a magyar–olasz „baráti társaságok” alkalmi kiadványai (*Ungheria Oggi*, 1957–1985., *Gazetta Italo–ungherese*, 1986–1989.), illetve a rendszeresen megjelenni nem képes egyetemi kiadványok. (Ezek között kell megemlíteni az ELTE és a Padovai Egyetem együttműködése keretében megjelentetett *Giano Pannoni*ónak, valamint az ELTE Olasz Tanszéke és a Budapesti Olasz Kultúrintézet *Nuova Corvinájának* öt-öt számát, valamint a Nápolyi Egyetemi Keleti Intézet 1995-ben indított évkönyvét, a *Studi Finno-Ugricit*. A Római Magyar Akadémia 1993-ban és 1996-ban megjelentett egy-egy kötetet a Római Akadémia „évkönyveként”, de ezek két filozófiatörténeti konferencia aktáit tartalmazták, így az első „rendes” évkönyv megjelenésére, az *Annuario [Studi e documenti Italo–Ungheresi]* újraindítására 1998 januárjában kerülhetett csak sor.)

Az olaszországi hungarológia nagy eseménye volt, hogy a Spoletoi Koraközépkori Kutatások Nemzetközi Intézete vállalta Carlo Di Cave volt római diák a magyar honfoglalás legújabb történeti kutatásait feldolgozó négyszáz oldalas doktori disszertációjának kiadását (*L'arrivo degli ungheresi in Europa e la conquista della patria*. Spoleto, 1995.). Ennek révén az olasz közönség „naprakészen” tájékozódhat a legújabb kutatási irányokról és eredményekről.

A C. I. S. U. I. Antonello Biagini, római Kelet-Európa-történész elnökké választásától kezdve rendszeresen szervezett a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatói és a Római Magyar Akadémia közreműködésével történészkollokviumokat, melynek anyaga a cosenzai Periferia kiadó sorozatában jelenik meg:

Italia e Ungheria 1920–1960. Szerk. F. Guida–R. Tolomeo. (1990)

Ungheria — isola o ponte? Szerk. R. Tolomeo. (1992)

Un istituto scientifico: L'Accademia d' Ungheria in Roma, 1894–1950. Szerk. P. Sárközy–R. Tolomeo. (1993).

1992-ben Ormos Mária, illetve Antonello Biagini elnöksége alatt sikerült újraéleszteni a nyolcvanas években elhalt Magyar–Olasz Történész-vegyesbizottságot, mely eddig három kollokviumot rendezett. Az 1993. évi pécsi és udinei konferenciák aktáit az olasz fél jelentette meg (*Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon*. Szerk. F. Guida, Roma, 1996. és *La cultura s' interroga. Il 56 ungherese*. Szerk. R. Ruspanti, Messina, 1996.), az 1997. januári velencei találkozót (*L'epoca di Horthy*) a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem adja közre kétnyelvű kötetben.

E konferenciasorozatok betetőzése volt az 1996. évi római IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus *A magyar kultúra és a kereszténység* címmel, melyet mintegy előkészített az 1990. évi gazzadói egyháztörténeti szeminárium, melynek anyaga 1992-ben jelent meg a varesei Matriona Kiadó egyháztörténeti sorozatában (*Storia religiosa dell'Ungheria*. Szerk. A. Vaccaro, P. Sárközy, Á. Somorjai).

Miközben az olasz történészeknek és hungarológusoknak nincs szégyenkeznivalójuk, komoly hiányt jelentett mindmáig, hogy nem létezett egy, a magyar történelem tizenegy századát átfogó, az egyetemi oktatásban alkalmazható kézikönyv. Az 1990-es évek kezdetén fiatal római történészek ugyan kísérleteztek egy Kelet-Európa-történeti sorozat létrehozásával, de kiadói támogatás és megfelelő szakemberek hiányában a terv meghiúsult. Így esett a választás egy magyar kézikönyv olaszra történő átültetésére. Eredetileg a „négykötetes” *Magyarok Európában* c. vállalkozás (főszerk. Glatz Ferenc) rövidített olasz változata jött számításba, de végül, a már több idegen nyelvre lefordított, Hanák Péter szerkesztette *Magyar-*

ország történetét ültették át olasz nyelvre. A két fordító, Giovanna Motta a most alapított III. számú Római Tudományegyetem Legújabbkori Történeti Tanszékének professzora, és Rita Tolomeo, a La Sapienza Egyetem Kelet-Európa-történésze, a Szentszék 18–20. századi Kelet-Európa-politikájának kiváló kutatója, a francia fordítás alapján igyekeztek a nyolcvanas évek elején készült munkát a mai olasz történeti szaknyelv igényeihez igazítani. Természetesen egy ilyen vállalkozás mindig sok hiányérzetet és kérdést ébreszt és hagy az olvasóban. Nehéz elfogadni azt is, hogy az egyes fejezetek szerzői csak a könyv hátlapján vannak feltüntetve (így az első olvasásra a mű Hanák Péter egyszerezős művének tűnhet). Hiányzik a név- és helymutató, és főleg hiányzik a magyar történelem olasz szempontból fontos kérdéseinek elmélyültebb elemzése.

Ezek pótlása az immár olasz szerzők által megírandó modern és új Magyarország-történet feladata lesz. Most viszont annak kell örülnünk, hogy végre létezik egy megbízható, magyar szakemberek által írt, jó „történész” szaknyelvre fordított magyar történelmi kézikönyv olasz nyelven is, melyet az egyik legnevesebb olasz történelmi kiadó, a milánói Franco Angeli jelentetett meg, biztosítva az új történelmi kézikönyv jelenlétét az egész olasz nemzeti könyvpiacra. Természetesen továbbra is várnók egy új, immár olasz szerzők által, olasz igények szerint szerkesztett Magyarország-történet megszületését.

*

RSU

Rivista di Studi Ungheresi

Annuario del Centro Interuniversitario per gli studi Ungheresi in Italia

A Rivista di Studi Ungheresi elsődleges célja, hogy rendszeres publikálási lehetőséget nyújtson az Olaszországban hungarológiai kutatásokkal is foglalkozó szakembereknek a kutatómunkájuk során hungarológiai kérdéseket érintő témák alaposabb elemzésére. A lap munkatársai között az első számtól kezdve nagy számban találunk történészeket, és a folyóirat közleményeinek nagy része foglalkozik történeti és művelődéstörténeti kérdésekkel. A szemle-rovatok rendszeresen tájékoztatják az olvasókat az Olaszországban és másutt megjelent fontosabb hungarológiai kiadványokról, tudományos konferenciákról. A szerzők elsősorban olaszok, de minden számban helyt kapnak magyar és külföldi szerzők tanulmányai is. A folyóirat olasz (illetve angol) nyelvű, magyar tartalomjegyzékkel. Szerkesztőség: A La Sapienza Tudományegyetem Magyar Tanszéke. Megjelenik évente egy számban 10–12 ív terjedelemben 600 példányban. Főszerkesztő: Sárközy Péter tanszékvezető egyetemi tanár.

(Jelen szemle nem tartalmazza a recens irodalomra vonatkozó és nyelvészeti írásokat, és az ilyen tárgyú művekre vonatkozó recenziók jegyzékét. A történeti és művelődéstörténeti vonatkozású tanulmányok címét magyar fordításban közöljük.)

1 (1986)

TANULMÁNYOK

Klaniczay Tibor: Irodalom és nemzetiség. (A magyar irodalom szerepe a Duna-völgyi népek kultúrájában)

Tanulmányok Buda visszafoglalásának 300. évfordulóján

Raoul Gueze: Magyarország felszabadítása a török uralom alól az olasz állami levéltárak adatainak tükrében

Silvano Cavazza: Andronicus Tranquillus és a 16. század végi törökellenes hadjáratok

Fábián Zsuzsanna: Amikor az olaszok Budára mentek — egy olasz szóolás története

Sárközy Péter: Az olaszországi hungarológia múltja és jelene

Jászay Magda: Az MTA és a velencei Cini Alapítvány magyar–olasz művelődéstörténeti kiadványsorozata

Marinella D' Alessandro: Szűcs Jenő. Vázlat Európa három régiójáról. (Melléklet: Fernand Braudel a francia kiadáshoz írt előszavának olasz fordítása)

RECENZÍÓK: Klaniczay T.: Pallas magyar ivadékai (*A. Di Francesco*), G. Lukács: Epistolario (*G. Cavaglià*), I. Schulhof: Meghillá di Buda (*Sárközy P.*), Jászay M.: Párhuzamok és kereszteződések (*A. Di Francesco*), Hungaria litterata-Europae filia (*G. Cavaglià*), Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis (*M. Mihályi*), L. Valiani: La dissoluzione dell' Austria–Ungheria (*Sárközy P.*), L. Pásztor: La Segreteria di Stato e il suo Archivio (*Sárközy P.*)

SZEMLE: Finnugor kongresszus Syktyvkarban (*C. Corradi Musi*), Velence, Olaszország, Magyarország a 19. századvég és a 20. századelő európai kultúrájában (*T. Erdélyi I.*), Török kultúra Magyarországon, Szigetvár, 1986. (*Kovács Zs.*), A bécsi II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (*G. Cavaglià*)

2 (1987)

TANULMÁNYOK

Marco Dogo: Olaszország és a magyarországi nemzetiségi kérdés a századforduló és az első világháború között

Szabó Ferenc S. J.: Pázmány Péter emlékezete

Costanzo Preve: Lukács György olaszországi jelentése

P. Ernesto Piacentini–Rázsó Gyula: Michele D'Aste római báró naplója Buda ostromáról. (Melléklet: részlet a naplóból)

Voigt Vilmos: A magyarországi folklorisztika száz éve

In memoriam Szabó T. Attila (*Fábián Zs.*)

Szauder József 75. születésnapján (*Sárközy P.*)

RECENZÍÓK: Erdély története I–III (*Barta G.–Teke Zs.*), Pázmány Péter emlékezete (*Sárközy P.*), A. L. Gabriel: The University of Paris and Its Hungarian Students (*Madas E.*), F. Argentieri: L'Ottobre ungherese (*F. Guida*)

SZEMLE: Köpeczi Béla díszdoktori kitüntetése a Római Egyetemen (*P. S.*), A Spoletoi Koraközépkori Kutatások Nemzetközi Intézetének hun–avar szemináriuma (*S. Mitchell*)

3 (1988)

TANULMÁNYOK

Carla Corradi Musi: A Parmai Palatinus Könyvtár magyar vonatkozású metszetgyűjteménye

RECENZÍÓK: A. Tamborra: Studi storici sull'Europa orientale (*F. Guida*), Cento Anni di Cammino. Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica (*Érszegi G.*)

SZEMLE: Zrínyi Miklós és kora műveltsége (*Bitskey I.*), Az ELTE Pázmány Péter konferenciája (*Szabó F.*), Bologna, Nations: Magyarország (*Sárközy P.*)

4 (1989)

TANULMÁNYOK

(Különszám Mátyás király halálának 500. évfordulójára)

Kardos Tibor: Corvin Mátyás (1941)

- Massimiliano Pavan*: Mítosz és történelem az Adria és a Duna között
Szakály Ferenc: Királyi mecenatúra és állami költségvetés Mátyás királysága alatt
Cesare Vasoli: Francesco Bandini Firenze és Buda között
Carlo Vecce: Egy nápolyi humanista Mátyás udvarában: Massimo Corvino
Marianna D. Birnbaum: Mátyás mint reneszánsz kori flagellum Dei
Borzák István: Justinus, a translatio imperii és a „harmadik Róma”
Jan Ślaski: A lengyel–olasz–magyar aranyháromszög a humanizmus és a reneszánsz korában
Ruzicska Pál: Szentimentális visszaemlékezés a „Corvina” folyóiratra
Ruzicska Pál–Kovács Zsuzsa: A Corvina. Magyar–olasz szemle 1921–1955 repertórium, I. rész: Archeológia, Irodalomtörténet, Művészettörténet, Nyelvészet, Néprajz
Leo Valiani: Egy fiatal fiumei kalandjai a II. világháború idején: Paolo Santarcangeli önéletírása
 Scevola Mariotti és Giovanni Battista Pellegrini professzorok díszdoktori kinevezése az ELTE-n
 RECENZÍÓK: *Annali del Collegio Ungaro–Illirico di Bologna, 1553–1764 (Kada L.)*, *Giano Pannonio III (Fábián Zs.)*

5 (1990)

TANULMÁNYOK

- Amedeo Di Francesco*: A Toldi-história mint a lovagi ideálok magyar változata
Carla Corradi Musi: Nagy Lajos Magyarországnak észak-itáliai visszhangja
Ruzicska Pál–Kovács Zsuzsa: A Corvina. Magyar–olasz szemle repertórium, II. rész: Történelem
Békés Gellért: A Katolikus Szemle negyven éve
 Egy amerikai matematikus Szegeden. Edgar R. Lorch szegedi tanulmányéveinek (1923–1926) naplója
 RECENZÍÓK: *G. Cavaglià: Fuori dal Ghetto (M. D. Alessandro)*, *Carla Cocco: Da Mattia Corvina agli Ottomani (A. Nuzzo)*
 SZEMLE: Magyar egyháztörténeti szeminárium Gazzadában (1990) (*Szabó F.–Sárközy P.*), Az Olaszországi Egyetemenközi Hungarológiai Központ Alapszabálya és Tudományos Programja

6 (1991)

TANULMÁNYOK

- Roberto Ruspanti*: A magyar társadalom az Osztrák–Magyar Monarchia bukásakor Ady E. publicisztikájának tükrében
Csorba László: Széchenyi István az egyén és a közösség jogairól
A. Ubrizsy Savoia–A. Minelli: Egy magyar származású olasz természettudós: Giorgio Jan (1791–1866)
 RECENZÍÓK: *Italia ed Ungheria 1920–1960 (G. Platania)*, *P. Sárközy: Letteratura ungherese—Letteratura italiana (Pál J.)*, *R. Feuer–Tóth: Art and Humanism in Hungary (A. Scafi)*
 SZEMLE: Konferencia a kisebbségi magyarságról (*C. Franchi*), Közép-európai italianisták visegrádi találkozója (*Zs. Fábián*), „Magyar–olasz kapcsolatok a 19. században” konferencia (*F. Guida*), Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1991. évi rendezvényei

7 (1992)

TANULMÁNYOK

- Amedeo Di Francesco–Sárközy Péter*: Klaniczay Tibor emlékezete
Riccardo Scrivano: Klaniczay Tibor, a reneszánsz összehasonlító irodalomtörténésze
Alfredo Cottignoli: Petőfi fogadtatása a 19. századi Olaszországban

Armando Nuzzo: A firenzei Nemzeti Könyvtár régi magyar nyomtatványai

Békés Gellért: Emlékek a római Szent Anzelm egyetemről

RECENZIÓK: H. Seton Watson: *Le democrazie impossibili (R. Ruspanti)*, Studi slovacco-italiani (*F. Sinopoli*)

SZEMLE: Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1992. évi rendezvényei

8 (1993)

TANULMÁNYOK

Alessandro Scafi: Mátyás király és a „bölcsek köve”

Shayne Mitchell: Egy itáliai beszámoló az 1514-es magyar parasztfelkelésről

Herczog János: G. A. Angelini Bontempi, *Historia della Ribellione d'Ungheria*

Jászay Magda: Az utolsó ötven év magyarországi risorgimento-kutatásai

Szörényi László: A tokaji bor dicsérete a humanista és a neolatin jezsuita irodalomban

Lamberto Paronetto: A friuli tocai

Kállay Miklós: A magyar szőlő és borkultúra és a tokaji bor

In memoriam Antall József (*Szörényi L., Sárközy P.*)

In memoriam Gianpiero Cavaglia (*C. Cases-P. Sárközy*)

P. Ernesto Piacentini: „A katolikus egyház Magyarországon” c. konferencia aktái

George Bisztray: A kanadai Hungarológiai Társaság

Az udinei 56-os konferencia (*Kiss K.*)

SZEMLE: Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1993. évi rendezvényei

9 (1994)

TANULMÁNYOK

Giuseppe Monsagrati: Olasz mazziniánusok szerepe Kossuth amerikai útjában

Pasquale Fornaro: Kiadatlan Kossuth-levelek egy palermói magánlevéltárban. (Kossuth Lajos levelei Marcello Cerrutihoz)

Cinzia Franchi: A „másság” Mikes Kelemen törökországi leveleiben

Franca Sinopoli: A kelet-európai kultúrák jelentése a 18. századi olasz irodalomban

Simona Nicolosi: A szentgotthárdi „affér”

In memoriam Nagy Zoltán (*Sárközy P.*)

In memoriam Ruzicska Pál (*Kovács Zs.*)

RECENZIÓK: Ungheria — isola o ponte? (*F. Mazzonis*), Un istituto scientifico a Roma: Accademia d'Ungheria 1895–1950 (*B. Valota*), A. Biagini–F. Guida: Mezzo secolo di socialismo reale (*S. Nicolosi*)

SZEMLE: Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1994. évi tevékenysége

10 (1995)

TANULMÁNYOK

Emlékszám a Honfoglalás 1100. évfordulójára — a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére

Nemeskürty István: A magyar kultúra ezregyszáz esztendeje

Györffy György–Zólyomi Bálint: Az Etelköz és a Kárpát medence ezer évvel ezelőtt

Pásztor Lajos: Fraknoi Vilmos és a „Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia”, 1881–1892.

Carlo Di Cave: A magyar őstörténet és a magyarok letelepedése a Kárpát-medencében a mai magyar történetírás tükrében

Barta Gábor: Egy sikertelen humanista a 16. századból: Tranquillo Andreis

Mariantonietta Caroprese: Bakfark Bálint, Orpheus Pannoniae

Giorgio Petracchi: Kossuth Lajos olaszországi politikai mítoszának kialakulásáról

Sárközy Péter: Az olasz kultúra és az októberi magyar forradalom

Pásztor Lajos tudományos életrajza és műveinek jegyzéke

RECENZIÓK: Pannonia e l' Impero romano (*J. Arce*), D. Caccamo: Introduzione alla storia dell' Europa orientale (*F. Guida*), Kocsis K.–Hódsosi E.: Minoranze ungheresi nel bacino dei Carpazi (*S. Nicolosi*)

SZEMLE: Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1995. évi tevékenysége

11 (1996)

Finnugor nyelvészeti különszám. (Szerk. Angela Marcantonio)

II. János Pál pápa beszéde a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére: Magyarság, kereszténység, kultúra

Magyar kultúra és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus krónikája

Sárközy Péter: Paolo Santarcangeli (1905–1995) irodalmi munkássága

SZEMLE: Az Olaszországi Hungarológiai Központ 1996. évi tevékenysége

12 (1997):

Zsidó népesség és zsidó kultúra Magyarországon a középkortól a 20. századig. (Az 1995. évi római szeminárium aktái)

Kovács Péter: Első dokumentumok a zsidó népesség magyarországi letelepedéséről

Marianna D. Birnbaum: Zsidók Ferrarában

Szakály Ferenc: A zsidóság helyzete a török hódoltság területén

Paolo Agostini: Schulhof Izsák budai Meghilája

Haraszi György: A zsidók visszatérése Magyarországra a 18. században

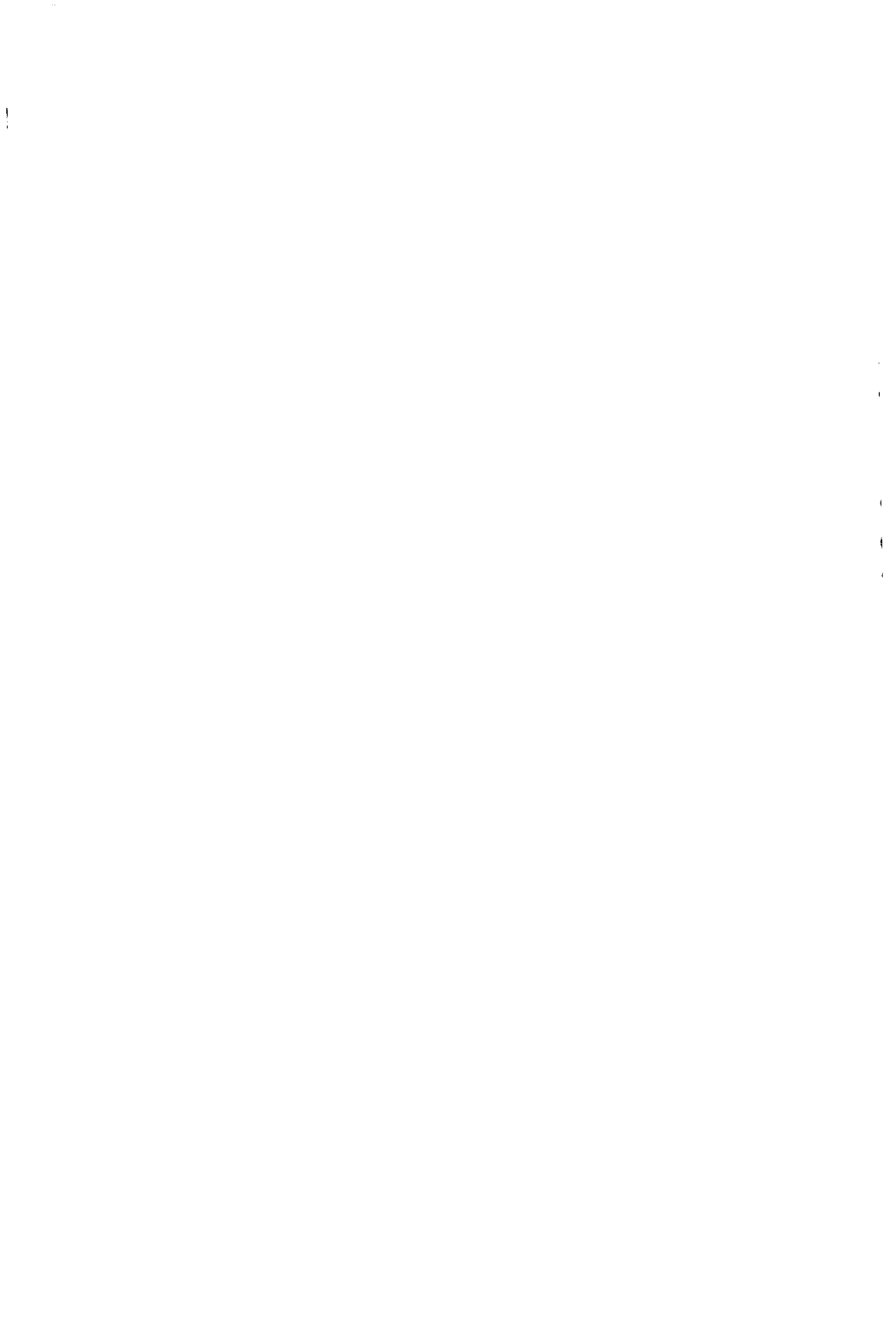
Melczer Tibor: A 19. századi magyarországi zsidó emancipáció

Karsai László: Az emancipációtól a Holocaustig (1867–1945)

Cinzia Franchi: Az erdélyi magyar nyelvű zsidó irodalom

Haraszi György: A magyarországi zsidóság történeti irodalma

E számunk szerzői

CSUKOVITS ENIKŐ	tud. munkatárs (MTA TTI)
E. KOVÁCS PÉTER	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI), tud. titkár (Római Magyar Akadémia)
ENGEL PÁL	az MTA levelező tagja, osztályvezető (MTA TTI)
FODOR PÁL	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
KUBINYI ANDRÁS	a tört. tud. doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
SÁRKÖZY PÉTER	egyetemi tanár (La Sapienza Egyetem, Róma)
SOLYMOSI LÁSZLÓ	a tört. tud. doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)
SZAKÁLY FERENC	az MTA levelező tagja, osztályvezető (MTA TTI)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY	a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető-helyettes (MTA TTI)
TRINGLI ISTVÁN	tud. munkatárs (MTA TTI)
ZATYKÓ CSILLA	tud. munkatárs (MTA Régészeti Intézet)
ZSOLDOS ATTILA	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
a Magiszter könyvesboltban
(1052 Budapest, Városház utca 1., telefon: 138-2440)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 138-3648).

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA* Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

